6-7/
2005-2006

Українознавчі студії

Науково-теоретичний журнал Інституту українознавства
при Прикарпатському національному університеті ім. Василя Стефаника

Заснований у вересні 1998 року.
Виходить один раз на рік.

ЗМІСТ

МОВА

Василь Ґрещук Прикметники в сучасній українській мові: словотворча спроможність.....3
Левко Полюга Українське словництво на переломі тисячоліть.....17
Дмитро Бучко Відпатронімні ойконіми України на *-инці*.....26
Володимир Барчук Морфологічний час як вияв лінійної темпоральності.....38
Микола Степаненко Конструкції зі значенням "оточений простір" у системі локативних синтаксем.....48
Роман Бачкур Тенденції відіменникового словотвору.....57
Ірина Джочка Парадигматика й синтагматика дієслів із семантикою "добувати, отримувати що-небудь шляхом впливу на інший об'єкт".....63
Тетяна Маньковська Ватрослав Ягич про статус та перспективи розвитку української мови на межі XIX – XX століть.....71
Михайло Бігусяк Мовна Палітра мемуарів Андрія Чайковського.....78
Інна Беркещук Композитні утворення у складі ад'єктивів, мотивованих назвами частин тіла.....82
Ярина Битківська З історії вивчення семантичної адаптації запозичень у мову-реципієнт.....88
Ірина Гуменюк Вигуки у процесі реалізації кваліфікативної модальності висловлення...94
Ольга Стрижаковська Народні назви інфекційних хвороб в українських говірках Буковини.....101

ЛІТЕРАТУРА, ФОЛЬКЛОР

Роман Піхманець Давньоукраїнські паралелі Гільгамеша.....109
Тарас Салига Воздвиження храму.....177
Роман Голод Поетика імпресіонізму в оповіданні Івана Франка "Лесишина челядь"....188
Ганна Марчук Удосконалення форми нарації та сюжетоскладання у сатирико-гумористичній повісті кінця XIX – початку XX ст. 193
Наталія Плетенчук Онтологічний дискурс прози Уласа Самчука.....204
Любов Ободянська Взаємопроникнення політичної та літературної сфер у прозі шістдесятників (на матеріалі творчості Б.Харчука і Р.Андріяшика).....216
Наталія Мафтин Західноукраїнська проза міжвоєнного десятиліття XX ст.: ідейно-тематичний спектр.....230
Ольга Деркачова Концепція болю у текстах Станіслава Вишенського.....245
Галина Сохань Специфіка "асоціативної композиції" у творчості Михайла Коцюбинського (на прикладі етюду "Невідомий").....252
Наталія Манюх Художні антропоніми як засоби характеротворення у прозі Володимира Дрозда.....263

ІСТОРІЯ, ПОЛІТИКА, ПРАВО

Микола Рожик Діяльність Євгена Коновальця в реалізації концепції нелегальної національно-визвольної боротьби 274
Василь Марчук Регіональний фактор у політичному процесі України.....284
Віктор Басай, Сергій Адамович Єднання Донеччини і Галичини у боротьбі за незалежність України в 1991 році.....293
Ігор Райківський Галичина на сторінках літературно-наукового місячника "Основа" (1861-1862рр.).....300
Ігор Андрухів Поліконфесійна ситуація на Прикарпатті в перші повоєнні роки (1944-1945рр.).....309
Михайло Наум, Наталія Саветчук Державно-правові погляди Івана Франка.....316

ОСОБИСТІСТЬ, ЕТНОС, МЕНТАЛЬНІСТЬ

Іван Монолатій Етнонаціональні спільноти у контексті соціальної історії Галичини (1867-1914).....328

Василь Бойчук Мовна картина світу і внутрішня форма слова 341
Ігор Коваль Ярослав Пастернак про проблеми слов'янського етногенезу.....350
Ігор Любчик Лемківщина під час національно-визвольних змагань українського народу у 1918-1919 рр. 368

МИСТЕЦТВО

Ростислав Пилипчук Перші виступи Руського народного театру в Коломиї і Станіславові (1864р.).....374
Михайло Гнатюк Влаштування й оздоблення конструктивних елементів в інтер'єрі народного житла Галичини (кін. XIX – I пол. XX ст.).....384
Галина Бурдуланюк Українське образотворче мистецтво Прикарпаття II пол. XIX – поч. XX ст. 394

РЕЦЕНЗІЇ

Євген Баран Кирило-Мефодіївське братство в оцінці Стефана Козака *(Козак С. Українська змова і месіанізм: Кирило-Мефодіївське Братство / Пер. з польської і редакція М. Лесюка. – Івано-Франківськ: Плай, 2004. – 254с).*.....403
Юрій Бача Псевдоісторія на бізнесовій основі *(Хома В. Розвиток русинської поезії в Словаччині від 20-х до 90-х років XX століття: Нарис історії з портретами поетів. – Братислава: Вид-во Спілки словацьких письменників. – 2000 – 396с.)*.....406
Мечислав Лапановський Комплексне дослідження процесів становлення української преси в Польщі 1920-1939 рр. *(Emilian Wiszka. Prasa emigracji ukrainskiej w Polsce 1920-1939. – Torun, 2001. – 324s.)*.....421
Роман Бачкур Spotkania polsko-ukraińskie *(Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze. - T. 19 – 20. Spotkania polsko-ukraińskie. Studia ukrainica / Pod redakcją Stefana Kozaka przy współpracy W. Sobol, I. Kononenko, B. Nazaruka. – Warszawa, 2005. – 502s.)*.....423

ПОСТАТІ

Степан Хороб Леонідові Рудницькому – 70! 425
Анатолій Загнітко Граматична поетика душі: штрихи до творчого портрета І. Р. Вихованця.....427

Головний редактор **ВАСИЛЬ ҐРЕЩУК**, докт. філол. наук, проф.

Редакційна колегія:

Докт. філол. наук, проф. **Дмитро Бучко,** докт. філол. наук, проф. **Марія Голянич**, докт. філол. наук, проф. **Ніна Гуйванюк**, докт. філол. наук, проф., член-кор. НАН України **Микола Ільницький**, докт. істор. наук, проф. **Микола Кугутяк**, докт. філол. наук, проф. акад. АПН України **Віталій Кононенко**, докт. філол. наук, проф. **Богдана Криса**, докт. юрид. наук, проф. **Володимир Луць**, докт. філол. наук, проф. **Володимир Матвіїшин**, докт. філол. наук, проф. **Богдан Мельничук** , докт. психол. наук, проф. **Віктор Москалець**, канд. філол. наук, доц. **Роман Піхманець** (відпов. секретар), докт. екон. наук, проф. **Михайло Романюк**, докт. філол. наук, проф. **Тарас Салига**, докт. філол. наук, проф. **Степан Хороб**, докт. мистецтвознавства, проф. **Мирон Черепанин**.

Рецензенти:

Мар'ян Скаб, докт. філол. наук, проф. Чернівецького національного університету імені Ю. Федьковича; **Любомир Сеник**, докт. філол. наук, проф. Львівського національного університету ім. Івана Франка.

Адреса редакції: 76 000, Івано-Франківськ, вул. Шевченка, 57
Засновник – Прикарпатський національний університет ім. Василя Стефаника
Свідоцтво про реєстрацію Серія КВ № 3489 від 23.09.1998 р. видане Міністерством інформації України
Видавець – Інститут українознавства при Прикарпатському національному університеті ім. Василя Стефаника

Комп'ютерний набір та верстка – *Ірина Шикеринець, Ігор Бачкур*. Редактор – *Роман Бачкур*

Здано до набору 8.02.2006. Підп. до друку 12.04.2006. Формат 70x108/16. Папір друк. Друк на ризографі. Умов. друк. арк. 25,3. Умов. фарбо-відб. 26. Обл.-вид. арк. 26. Тираж 300 прим. Зам. № 21. Ціна за домовленістю.

Оригінал-макет підготовлено в Інституті українознавства при Прикарпатському національному університеті ім. Василя Стефаника

Друкарня видавництва "Плай"
Прикарпатського національного університету ім. Василя Стефаника
76000, Івано-Франківськ, вул. Шевченка, 57

© Інститут українознавства при Прикарпатському національному університеті ім. Василя Стефаника

МОВА

УДК: 81’367.623
ББК: 81.021

Василь Ґрещук

ПРИКМЕТНИКИ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ: СЛОВОТВОРЧА СПРОМОЖНІСТЬ

У статті розглядаються прикметники як клас твірних слів у сучасній українській мові. Встановлена структура загальнокатегоріальної словотвірної парадигми ад’єктивів, охарактеризована реалізація деривaційного потенціалу прикметників у іменникових, прикметникових, дієслівних та прислівникових дериватах. Словотворча спроможність прикметникових основ описана з урахуванням їх семантичних типів.

Ключові слова: *прикметники, деад’єктиви, словотвірна парадигма, семантична позиція, словотворча спроможність, семантичні типи прикметників.*

У сучасній дериватології останнім часом вчені все більше уваги приділяють твірній основі як чинникові внутрішньоструктурної типології словотвору. Вивчення словотвору з опорою на твірну основу дає змогу під іншим кутом зору поглянути на лексичну деривацію, ставити й розв’язувати такі проблеми словотвору, які за традиційного, формантоорієнтованого, підходу залишалися поза увагою дослідників, і тим самим суттєво доповнити і ґрунтовно поглибити відомості про внутрішню організацію та особливості функціонування системи словотвору. Однією із важливих проблем, що постала у зв’язку з формуванням основоцентричного дослідження словотвору, є вивчення деривaційних потенцій різноманітних лексико-граматичних і формально-семантичних класів твірних слів. Мета цієї статті – розглянути словотворчу спроможність прикметників у сучасній українській мові.

Комплексною системоутворювальною одиницею, покликаною відобразити словотворчі потенції різнотипних класів твірних слів, є, як відомо, словотвірна парадигма – конкретна і типова. (Див.: 1; 3, 71-76; 4, 19 і наст.) Для виявлення й характеристики словотворчого потенціалу і його реалізації кожною частиною мови, встановлення семантичного континууму, в межах якого здійснюється відіменниковий, відприкметниковий, віддієслівний і т. д. словотвір, в теорію словотвору й практику опису варто ввести ще й поняття *загальнокатегоріальної (частиномовної) словотвірної парадигми.* Вона виявляється у множині семантичних позицій і їх репрезентантів усіх типових словотвірних парадигм кожної частини мови.

Чотириблочна структура загальнокатегоріальної словотвірної парадигми прикметників включає такі семантичні позиції: у субстантивному блоці – “носій ознаки”, “абстрагована ознака”; у ад’єктивному блоці – “неповний вияв ознаки”, “сильний вияв ознаки”, “надмірний вияв ознаки”, “гіпокористичність”, “заперечення ознаки”, “просторові модифікації ознаки”, “часові модифікації ознаки”; у вербальному блоці – “наділяти ознакою”, “набувати ознаки”; в адвербіальному блоці – “адвербіалізація ознаки”.

Семантична позиція “носій ознаки” репрезентована найбільшою кількістю різнотипних деад’єктивів, у межах яких виділяються дві групи похідних – назви осіб і неосіб.

Серед найменувань осіб – носіїв статичних ознак переважають деривати, які позначають людину за ознакою, що маркує якусь внутрішню якість людини. Зазвичай це статичні ознаки, якими визначається вдача людини, пор.: *підступник, милостивець, зрадливець, добряк, хитрик, скромняга, дотепник, доброзичливець, дбайливець, жаднюга, підляк, лінивець, жалібник, ласкавець, шаленець, нахабник, ловкач, живчик, тихоня, лукавець* і т. д. Чимало таких деад’єктивів мотивовані прикметниками, які вказують на фізичні (*глушко, сліпак, мертвяк, німчак*) або інтелектуальні (*розумник, глупак, тупиця, мудрець, дурник*) якості людини.

Мотивувальними прикметниками найменувань осіб, носіїв статичних ознак, є також такі, які виражають якісь зовнішні ознаки людини, зокрема:

– забарвлення шкіри: *смаглявець, смугляк, смаглій, смаглюк, білявка, русявка, чорнявка*;
– колір і вигляд волосся: *сивобородько, чорнобривий, сивоголовець, біловус, кучерявець, стрижак*;
– ріст, повноту тощо: *коротун, здоровань, цибань, малюк, куцан, коротай, худяк, товстун, кремез, сухоребриця, гладуха, товстуха, товстуля*;
– вигляд, риси обличчя, загалом зовнішній вигляд людини: *вродливець, красун, гарнюк, красень, хорошень, хорошун, вродливиця, красуня*;
– фізичні вади, відхилення від норми: *кривоніжка, безпалько, кривоніс, кирпань, лисак, сліпун, лисань, сліпень, лисун*;
– стан одягу людини: *голяк, обшарпанець, обідранець, розхристя, модниця*.

Численну групу особових дериватів семантичної позиції “носій ознаки” становлять похідні, мотивовані прикметниками, які виражають ознаки за родом діяльності особи: *атомник, комунальник, оптовик, паперовик, харчовик, цементник, швейник, науковець, плановик, сезонник, суспільник, ядерник, вечірниця, заочниця, швидкісниця, органік, військовий, горновий, загрібний, конвойний, політичний, ярмарковий* і т. д. За винятком деад’єктивів, які постали внаслідок субстантивації твірних прикметників, всі інші похідні цієї групи тільки структурно мотивовані відповідними ад’єктивами, а семантично – цілим словосполученням (*атомна енергія, комунальне господарство, оптова торгівля, паперова промисловість* і т. д.)[*].

[*] Детально про особливості словотвірної мотивації таких деад’єктивів див.: 2, 40-42.

Не поступаються перед ними в утворенні іменників із словотвірним значенням “носій ознаки” прикметники, які виражають ознаки за соціальним статусом особи: *бездомник, вуличник, відставник, злиденник, засланець, переміщенець, переселенець, найманець, строковець, бідняк, злидняк, середняк, новак, багач, каторжник, голь, нерівня, рівня, зведеня, безробітний, вільний, двірський, підлеглий, репатрійований, трудящі, невільник, незаможник, приватник, строковик, реєстровець, судовець, бездомниця, зарібниця, незаможниця, поселениця* і т. д.

В утворенні назв носіїв ознак виявляють активність і прикметники, які виражають ознаки за віковими особливостями особи, але їх лексико-семантична обмеженість зумовила невелику кількість таких деад’єктивів: *молодик, старець, річняк, юнак, старун, малолітка, молодка, молодиця, стариця, молодуха, старуха, молодь, молода, неповнолітні, старий, юні* тощо.

Поза виділеними групами твірними для назв осіб, носіїв ознак, виступають семантично слаботипізовані ад’єктиви, пор.: *покійник, хрещеник, полюбовник, хваленик, вошивець, сестринець, знайомець, пещенець, кревняк, зведенюк, прихожанин, подорожанин, первістка, сестрінка, обраниця, утопленица, улюблениця, лівша* тощо.

Семантична позиція “носій ознаки” в частині назв осіб реалізована також деад’єктивами, структурно мотивованими прикметниками, які виражають ознаку за відношенням до країни, краю, етносу, а семантично – атрибутивними словосполученнями, означуваний еліптизований компонент якого називає культуру, мову, філологію, пор.: *арабіст, гебраїст, германіст, індоєвропеїст, елліністи, латиніст, русист, славіст, україніст* та ін.

Група похідних назв неосіб, носіїв статичної ознаки, з семантичного погляду досить неоднорідна. У ній виділяється низка дрібніших угруповань, зокрема назви тварин, рослин, грибів, одягу, страв, напоїв, інших конкретних предметів.

В утворенні неособових, предметних назв носіїв ознак беруть участь різні семантичні типи прикметників. Досить продуктивними є ад’єктиви, які виражають ознаки предметів за відношенням до того, з чого вони виготовлені (з чого складаються): *ватник, вівсяник, картопляник, маковик, пуховик, сирник, солом’яник, хвойник, черешник, яблучник, сап’янець, вишняк, житняк, мідяк, срібняк, золотий, м’ясне, рядняне, срібний, бавовнянка, бляшанка, ватянка, вишнівка, вівсянка, глинянка, дротянка, картонка, кукурудзянка, лоївка, шкірянка, ячмінка, вівсяниця, волосяниця, залізниця, кам’яниця, мідниця, просяниця, сливовиця, ячниця* і т. д.

Не поступаються перед ними в утворенні назв неосіб семантичної позиції “носій ознаки” прикметники, які виражають ознаки предметів за відношенням до їх призначення: *відстійник, дощовик* “плащ”, *дров’яник* “сарай”, *записник, купальник, нерестовик, носовик, салатник, сторожовик, звіринець, гончак, товарняк, бавовнопрядильня, вітальня, курильня, приймальня, спальня, сукновальня, цегельня, чекальня, читальня, шерстепрядильня, борозний, гримерна, дитяча, душова, операційна, пасажирський, питне, препараторська, чайові, вибухівка, візитка, водянка* “діжка”, *курилка, маслянка, солянка* “посудина”, *шторміка, винниця, мийниця, мірниця, олійниця, пивниця, помийниця, салатниця, супниця* і т. д.

Ще однією групою ад'єктивів, які активно реалізують семантичну позицію "носій ознаки" в частині назв неосіб, є прикметники, які виражають зовнішні ознаки предметів: *багатогранник, багатолемішник, гостроконечник, куцик, прямокутник, рижик, червонюк, багрянець, жовтець, зеленець, ламанець, репанець, синець, кругляк, білок, жовток, рудяк, стрімчак, чорняк, жовтяк, біль* ("нитки", "пряжа"), *жовч, зелень, каламуть, нечисть, білі, зелена, верховина, вузина, лисина, мілина, прим'ятина, сивина, рівнина, крива, семиструнна, червоне, чорна, жовтянка, зубчатка, мідянка* "змія", *плоскодонка, синітка, синька, сукуватка, червінка, багряниця, темниця, світлиця, чорниця* і т. д.

Чимало аналізованих похідних утворено від прикметників, які виражають внутрішні, фізичні якості предметів: *дутик, короткохвильовик, паровик, потайник, пряник, самозапильник, талик, тінник, гнилець, мокрець, простець, сирець, солонець, холодець, глевтяк, гірчак, гущак, кисляк, мокряк, порожняк, свіжак, солончак, трухляк, м'якуш, гнилятина, дохлятина, мерзлятина, кислятина, тухлятина, бистря, гаряч, гниль, пріль, слиз, солод, суш, тлінь, гаряче, гостре, жирне, холодна, швидка, вузькоколійка, гвинтівка, дичка, липучка, м'якушка, пустка, невидимка* "шпилька", *самохідка, сушка, тягучка, шипучка, гірчиця, гнилиця, квасниця, кислиця, сировиця, таловиця, теплиця* і т. д.

Інша значна група твірних ад'єктивів для неособових, предметних носіїв ознак – це прикметники, які виражають ознаки предметів за відношенням до способу їх виготовлення, приготування: *вареник, плетеник, січеник, стуленик, товченик, валянець, плесканець, рубанець, копченя, ламань, рвань, ткань, варена, варене, печене, пряжене, варениця, вудженица, кошеница, мішаниця, плетениця, смаженица, сушеница, тканиця, довбанка, ліплянка, мазанка, набиванка, наклейка, настоянка, оранка, писанка, плетінка, сіянка, тканка, квашенина, копченина, мішанина, продовбина, пропалина, тканина, смаженина, солонина, варенуха* і т. д.

Частину деад'єктивів із словотвірним значенням "носій ознаки" серед назв неосіб становлять ті, які утворені від прикметників, що виражають ознаки за відношенням до місця: *задник, надгробник, наплічник, наріжник, нарукавник, настільник, підчеревник, поперечник, спідник, верхняк, нижняк, спідняк, східень, централь, ліва, набережна, передня, передова, права, кінцівка, лугівка, низовка, підземка, поперечка, центрівка, централка, лівиця, нижниця, передовиця, правиця, побічниця, спідниця, береговина, чужоземщина* і т. д.

Ще одну групу похідних, які репрезентують семантичну позицію "носій ознаки" серед назв неосіб, становлять ті, які мотивовані прикметниками, що виражають ознаки предметів за відношенням до часу: *двотижневик, денник, зимовик, нічник, річник, щоденник, щомісячник, щорічник, добові, рання, ярі, веснянка, вечірка, восьмирічка, десятилітка, одноріка, озимка, семиденка, зимниця* та ін.

Предметні назви носіїв ознак утворені також від прикметників, які виражають ознаки за відношенням до того, з використанням чого вони зроблені й функціонують: *броньовик, вітрильник, піщаник, ситник, липець* "мед", *вітряк* "вітряний млин", *калганова, полинна, спиртне, бензинка, восківка, електричка, карбідка, моторка, нафтівка, спиртівка, шомполка, колісниця, пісочниця, пуховиця* та ін.

Невелика кількість аналізованих деад'єктивів мотивована прикметниками, які виражають відношення до краю, країни, етносу: *кабардинка, кримка, латинка, циганка* тощо.

Семантична позиція "**абстрагована ознака**" у загальнокатегоріальній словотвірній парадигмі прикметників належить до тих, які словотворчо найбільш реалізовані. Її формують структурно різнотипні деад'єктиви (хоча абсолютну більшість із них становлять деривати з суфіксом **-ість**), утворені від прикметників різних семантичних типів. Основний масив таких утворень становлять абстрактні іменники жіночого роду, незначну частину – субстантиви чоловічого й середнього родів та множинні іменники.

Найбільшу кількість назв абстрагованих ознак утворено від прикметників, які виражають внутрішні якості осіб, внутрішні, фізичні якості, властивості предметів: *агресивність, гнилість, дотепність, кмітливість, кислуватість, крихкість, лагідність, міцність, мокрість, мудрість, скромність, хитрість, хоробрість, цупкість, чесність, щільність, гіркота, глупота, глухота, гордота, густота, підлота, твердота, тіснота, пустота, трухлявина, густина, теплина, гнилизна, новизна, нетерплячка, банальщина, сентиментальщина, бистрінь, гарячінь, мокрінь, студінь, твердінь, дивниця, дурниця, марниця, голоднеча, мокреча, холоднеча, мудрація, лукавинка, хитринка, гординя, демократизм, меркантилізм, цинізм, героїзм, автоматизм, інтуїтивізм, бездумство, безстидство, глупство, вільнодумство, єхидство, зухвальство, лінивство, лукавство, шаленство, безглуздя, безсилля, завзяття, щиросердя, веселощі, гордощі, грубощі, дурощі, заздрощі, лінощі, лютощі, мудрощі, ревнощі, хитрощі, безум, лінь, лють, міць, сить, твердь, чвань, добре, дурне, лихе, підле, справедливе* і т. д.

Значною продуктивністю в утворенні іменників – назв абстрагованих ознак характеризуються також прикметники, які виражають зовнішні ознаки когось чи чогось: *асиметричність, багряність, білість, блідість. горбатість, громіздкість, дебелість, жовтавість, засмаглість, картатість, неохайність, непрозорість, плямистість, русявість, блідота, бруднота, висота, довгота, красота, сизота, синьота, чорнота, білина, величина, довжина, жовтина, кривина, сірина, білизна, голизна, голубизна, грубизна, жовтизна, крутизна, сіризна, величінь, височінь, гладінь, голубінь, сивінь, темінь, широчінь, синява, сірява, повнява, чорнява, атлетизм, гігантизм, каламуття, розмаїття, багрянь, безкрай, безмір, гладь, обшир, сизь, синь, фіолет, шир, велике, гарне, красиве, мале, просинь, прозелень* і т. д.

Інші семантичні типи прикметників в утворенні назв абстрагованих ознак не настільки активні, як згадані, але також відзначаються певною продуктивністю. Так, чимало абстрактних деад'єктивів утворено від прикметників, які виражають темпоральні ознаки: *анахронічність, безстроковість, вічність, вчасність, давність, довговічність, майбутність, минулість, моментальність, нагальність, передчасність, своєчасність, хвилинність, будучина, будущина, давнина, козаччина, минувшина, старосвітщина, щоденщина, первина, прадавнина, п'ятихвилинка, річниця, восьмисотріччя, майбуття, передрання, переджнив'я, передвечір'я, пообіддя, семиліття, середньовіччя, майбуть,*

рань, *грядуще*, *давнє*, *колишнє*, *надстрокове*, *недавнє*, *попереднє*, *прадавнє*, *сучасне*, *тодішнє*, *хвилинне* та ін.

Ряд абстрактних деад'єктивів утворено від прикметників, які виражають ознаки за соціальним статусом особи: *бідність*, *безпритульність*, *безправність*, *заможність*, *злиденність*, *знатність*, *знедоленість*, *незаможність*, *пригнобленість*, *убогість*, *чиновність*, *біднота*, *злидота*, *убозтво* та ін.

Абстрактні деад'єктиви *арабістика*, *білорусистика*, *гебраїстика*, *германістика*, *індоєвропеїстика*, *іраністика*, *китаїстика*, *монголістика*, *романістика*, *славістика*, *русистика*, *україністика*, *англізм*, *арабізм*, *германізм*, *грецизм*, *мадяризм*, *русизм*, *тюркізм*, *українізм*, *старослов'янізм*, *церковнослов'янізм*, *іудейство*, *латинство*, *циганство* і под. мотивовані прикметниками, які виражають ознаки за відношенням до країни, краю, етносу.

Невелика частина похідних семантичної позиції "абстрагована ознака" мотивована прикметниками, які виражають ознаки предметів за відношенням до того, з використанням чого вони зроблені й функціонують: *волокнистість*, *кров'янистість*, *крохмалистість*, *маслянистість*, *м'ясистість*, *смолистість*, *цукристість* та ін.

По кілька дериватів семантичної позиції "абстрагована ознака" утворено від прикметників за відношенням до місця (*відцентровість*, *конечність*, *крайність*, *піднебесність*, *суміжність*, *центральність*, *далечина*, *віддалина*, *далечінь*), за відношенням до того, з чого виготовлені (складаються) предмети (*вітамінність*, *водність*, *ворсистість*, *колосистість*, *кристалічність*), за відношенням до способу виготовлення, приготування (*нарізність*, *розораність*, *розрідженість*, *рубчастість*), за відношенням до вікових особливостей (*дитячість*, *молодість*, *старість*, *молодецтво*, *старецтво*, *молодощі*, *старощі*, *юнь*), за відношенням до призначення (*коксівність*, *вибуховість*, *агітаційність*).

Багатством різноманітних проявів ознаки щодо її інтенсивності, локативних, темпоральних та інших вимірів зумовлена значна кількість модифікаційних словотвірних значень, згрупованих нами у градуальні, конотативні, заперечні, просторові, часові. Засобом реалізації семантичних позицій ад'єктивного блоку загальнокатегоріальної словотвірної парадигми прикметників є префіксація й суфіксація, а в окремих випадках – конфіксація.

У межах модифікації ознаки, вираженої твірним прикметником, щодо інтенсивності її прояву виявлені семантичні позиції "неповний (слабкий) вияв ознаки", "сильний вияв ознаки", "надмірний вияв ознаки".

Реалізація семантичної позиції "**неповний вияв ознаки**" здійснюється здебільшого на базі двох семантичних типів прикметників. Це передусім ад'єктиви, які виражають внутрішні якості, властивості когось або чогось: *вогкуватий*, *глухуватий*, *гордуватий*, *густуватий*, *кислуватий*, *крихкуватий*, *м'якуватий*, *нуднуватий*, *пріснуватий*, *різкуватий*, *сухуватий*, *тугуватий*, *тупуватий*, *хитруватий*, *холоднуватий*, *черствуватий*, *важненький*, *ледаченький*, *кисленький*, *п'яненький*, *скупенький*, *бадьористий*, *гордовитий*, *сумовитий*, *тямковитий*, *небезвигідний*, *небезгрішний*, *небезінтересний*, *небезкорисливий*, *небезрозсудний*, *небезспірний*, *небезуспішний*, *напівбожевільний*, *напівгнилий*, *напівголодний*, *напівдикий*,

напівдостиглий, напівзотлілий, напівм'який, напівпритомний, напіврідний, напіврозквітлий, напівсерйозний, напівсухий, напівтвердий, напівтрухлий, напівхворий, півавтоматичний, півгнилий, півмертвий, півсвідомий, півсонний, посолодкий, приглухий, притрухлий і т. д.

Ще один тип твірних, які активно утворюють похідні із значенням неповного вияву ознаки, це прикметники, що виражають зовнішні ознаки когось або чогось: *білуватий, бруднуватий, жовтуватий, зеленуватий, каламутнуватий, короткуватий, лисуватий, малуватий, мутнуватий, огряднуватий, рудуватий, сизуватий, сіруватий, сутулуватий, яснуватий, поганенький, величенький, височенький, довгенький, блідавий, жовтавий, зеленавий, золотавий, круглявий, повнявий, пухлявий, рославий, сивавий, синявий, сірявий, темнавий, червонавий, щуплявий, біластий, довгастий, жовтастий, зеленастий, багрянистий, зеленистий, зорянистий, полум'янистий, темнистий, напівбосий, напіввідкритий, напіввідтулений, напівголий, напівзатоплений, напівсивий, піваршинний, піввідчинений, півголий, півзаплющений, подовгуватий, помалий, потовстий, потемний* і т. д.

Інші семантичні типи твірних в утворенні прикметників, які виражають неповний вияв ознаки, малопродуктивні або й непродуктивні. Так, тільки окремі деривати утворені від прикметників, які виражають ознаки за віковими особливостями (*старуватий, молодявий, молодистий, напівдитячий, півдитячий, постарий, престарий*), за соціальним статусом особи (*біднуватий, заможненький, багатенький, убогенький, напівбезробітний, напівкріпосний, напівпролетарський*), за відношенням до часу (*давненький, напівпатріархальний, піввіковий*), за відношенням до місця (*далеченький, напівпідвальний, півсередній, поблизький*), за відношенням до того, з чого вони виготовлені (*напівшерстяний, напівшкіряний, напівшовковий*), за відношенням до способу їх виготовлення, приготування (*напівкустарний, напіврозкритий, напівстертий, півзігнутий*), за відношенням до їх призначення (*небеззахисний*).

В реалізації семантичної позиції "**сильний вияв ознаки**" виявляються ті ж закономірності, які характерні для попередньої: більшість похідних утворені від прикметників двох семантичних типів – а) які виражають внутрішні якості, властивості когось, чогось та б) зовнішні ознаки когось, чогось, наприклад:

а) *важнющий, завзятущий, злющий, міцнющий, мокрющий, проклятущий, ситющий, триклятущий, труднющий, хитрющий, холоднющий, байдужісінький, веселісінький, новісінький, радісінький, холоднісінький, простісінький, важезний, важчезний, здоровезний, тяжезний, важенний, добренний, жаденний, здоровенний, ситенний, тяженний, вагучий, важучий, жаднючий, злючий, кислючий, смачнючий, твердючий, холоднючий, солодюсінький, превеселий, прегіркий, прегустий, предобрий, презавзятий, презлий, прелютий, премудрий, преніжний, пресмачний, пресумний, претяжкий, прехитрий, прещедрий, ультражорстокий, ультрапористий, ультрапоруватий, ультрарозріджений, ультрареакційний* і т. д.

б) *бруднющий, гострющий, товстющий, худющий, новісінький, повнісінький, гарнісінький, дрібнісінький, жовтісінький, круглісінький, малісінький, прямісінький, рівнісінький, сивісінький, сірісінький,*

цілісінький, чистісінький, чорнісінький, величезний, височезний, глибочезний, грубезний, довжезний, сивезний, страшезний, товстезний, широчезний, величенний, височенний, глибоченний, довженний, страшенний, товстенний, широченний, жирнючий, поганючий, страшнючий, товстючий, худючий, дрібнюсінький, малюсінький, мацюпусінький, тонюсінький, превисокий, прегарний, предовгий, превеликий, претовстий, пречорний, ультрамодний, ультрафіолетовий, ультрачервоний і т. д.

Від інших семантичних типів прикметників утворені поодинокі деад'єктиви із значенням сильного вияву ознаки, зокрема від прикметників, які виражають ознаки когось чи чогось за відношенням до часу (*пізнісінький, давнезний, правічний, прадавній, праісторичний, ультрасучасний*), до місця (*далечезний, далеченний*), до призначення (*ультраселективний*) та які виражають ознаки за віковими особливостями (*молодісінький, старезний, старенний, молодюсінький, престарий, прастарий*) і соціальним статусом особи (*багатющий, пребагатий, пребідний*).

Із градуальної модифікації ознаки у загальнокатегоріальній словотвірній парадигмі прикметників семантична позиція "**надмірний вияв ознаки**" репрезентована найменшою кількістю дериватів. Твірними таких похідних є прикметники, які виражають внутрішні якості, властивості когось або чогось (*залегкий, замудрий, занемічний, зарозумний, заслабий, затяжкий, зашвидкий, надвлучний, надвправний, надгустий, наддалекобійний, надзвичайний, надлегкий, надлюдський, надміцний, надпотужний, надприродний, надсильний, надскладний, надтвердий, надточний, надділкий, надчистий, понадзвуковий, надчутливий, надчуттєвий, надшвидкісний*), зовнішні ознаки когось або чогось (*забілий, завеликий, зависокий, завузький, заглибокий, загострий, загрубий, загустий, задовгий, заздоровий, зазелений, закороткий, замалий, занизький, затісний, затонкий, заширокий, надвеликий, надвисокий, надглибокий, наддовгий*), зрідка – ад'єктиви, які виражають ознаки за відношенням до часу (*завчасний, запізній, заранній, надранній, надстроковий, надтерміновий*), до місця (*наддалекий*) та вікові особливості (*замолодий, застарий*).

Як уже відзначалось, конотативна модифікація ознаки часто супроводжує градуальну, однак ряд деад'єктивів виражає тільки конотативну модифікацію – суб'єктивну оцінку ознаки, передусім ті, які утворені від прикметників, семантика яких виключає градуальність. Наявність таких деад'єктивів засвідчує семантико-словотвірну самодостатність окремої семантичної позиції "**гіпокористичність**" у загальнокатегоріальній словотвірній парадигмі прикметників. Базою творення деад'єктивів із значенням пестливості переважно є прикметники, які виражають внутрішні якості, властивості когось чи чогось або зовнішні ознаки особи (істоти), предмета.

Від першого типу прикметників утворені гіпокористики *дивненький, живенький, забавненький, зграбненький, порядненький, привітненький, проворненький, пухкенький, розумненький, свіженький, смішненький, хутенький, цікавенький, цупкенький, чуйненький, щасливенький, сліпенький* і т. д.

Деад'єктиви *акуратненький, білявенький, вишневенький, драненький, кирпатенький, куценький, пузатенький, рябенький, босенький, русявенький, чубатенький, ширшенький, меншенький, золотенький, льняненький, шпичастенький, чистенький, ясненький* і т. д. мотивовані прикметниками другого типу.

Поодинокі аналізовані деад'єктиви утворені від основ прикметників, які виражають локативні (*близенький*), темпоральні (*пізненький*) ознаки та ознаки осіб за їх соціальним статусом (*бідненький*), віковими особливостями (*старенький*).

У реалізації семантичної позиції "**заперечення ознаки**" загальнокатегоріальної словотвірної парадигми прикметників основне навантаження несуть прикметники, які виражають внутрішні якості, властивості когось чи чогось: *небайдужий, неввічливий, невимогливий, негордий, недобрий, незаздрісний, незів'ялий, незлий, нелегкий, нелеткий, нелукавий, немудрий, неподатливий, неспокійний, непривітний, нерідний, нерішучий, нерозважливий, несердитий, нескромний, несмачний, неуважний, нехитрий, нечесний, нещирий, безвідповідальний, безрадісний, безвідрадний, безвладний, безголосий, безгріховний, безгрунтовний, бездефіцитний, бездіяльний, беззлобний, беззмістовний, безідейний, безкорисливий, безпристрасний, безрадісний, безсердечний, безсовісний, безсумнівний, безчесний, безефектний, антидемократичний, антиморальний, антинауковий, антипедагогічний, антисанітарний, антитоксичний, антихудожній, аритмічний, ахроматичний, аморальний, анормальний, імматеріальний, імморальний, псевдокласичний, псевдонауковий* і т.д.

Значну частину деад'єктивів вказаної семантичної позиції становлять утворення від прикметників, які виражають ознаки предметів, речей тощо за відношенням до способу їх виготовлення, приготування: *небілений, невивершений, невижатий, невиїжджений, невикінчений, невимолочений, невипалений, невипечений, невисвітлений, невіяний, невтоптаний, негашений, недрукований, нежатий, незабрукований, незаплетений, незаскиртований, некований, нелуджений, необгороджений, нерозораний, нерозрізаний, нерукотворний* та ін.

Ряд деад'єктивів із значенням заперечення ознаки утворено від прикметників, які виражають ознаки предметів, речей, явищ за відношенням до їх призначення: *небудівельний, невиборний, невиліковний, невійськовий, невоєнний, негігієнічний, неїстівний, непаровий, непроїжджий, непрохідний, неробочий, нерозбірний, неслужбовий, несполучний, безкарний, безконтрольний, безмитний, безоплатний, безплатний* та ін.

По кілька деад'єктивів із значенням заперечення ознаки утворені від основ прикметників, які виражають ознаки за відношенням до часу (*невчасний, недавній, недовговічний, недовготривалий, недовгочасний, несвоєчасний, нетривалий*), до місця (*неблизький, недалекий, неземний*), до вікових особливостей (*недитячий, недорослий, немолодий, неповнолітній, нестарий*), до того, з використанням чого щось зроблене й функціонує (*невітряний, неводний, нерудний, неугноєний, безмоторний, безоружний, безприйменниковий, безрозсадний, безсловесний, безсонячний, безступінчастий*) та з чого щось зроблене, виготовлене, складається

(*небрукований, неклітинний, безбілковий, бездротовий, безквітковий, безпідметовий, безросяний*).

Просторові, часові та інші модифікації ознаки не настільки продуктивні, як градуальні чи заперечні, хоча характеризуються різноманітністю. Засобом реалізації словотвірних значень виступає лише префіксація.

Деад'єктиви з семантикою локативної і темпоральної модифікації, утворені за допомогою префіксів, співвідносних із прийменниками, зокрема **над-, понад-, під-, при-, за-, поза-, перед-, між-, до-, після-, по-, проти-,** не виключають також мотивації і відповідними прийменниково-іменниковими формами, а більшість структурно однотипних із ними похідних прикметників – це відіменникові префіксально-суфіксальні утворення (5, 242-251).

Різновекторні реалізації **просторових модифікацій** здійснені на базі прикметників, твірні іменники яких позначають конкретні предмети, що можуть служити точкою відліку певної просторової спрямованості. Напрямок просторової модифікації ознаки задається семантикою префікса: *надводний, надґрунтовий, надліктьовий, надорбітальний, надзоряний, понадхмарний, підпотиличний, підґрунтовий, підкістковий, підкореневий, придніпровський, придністровський, прикарпатський, приміський, приморський, приканальний, привокзальний, приполярний, пришкільний, приґрунтовий, прирічковий, прифронтовий, субантарктичний, субкосмічний, субальпійський, підгірський, підміський, заальпійський, задніпровський, закарпатський, заміський, зазубний, заозерний, позастудійний, позаклітинний, передраменний, передміхуровий, передплечовий, передгірський, передполярний, міжзубний, міжрайонний, міжселищний, міжконтинентальний, інтердентальний* і т.д.

Твірними для деад'єктивів **часової модифікації** є темпоральні прикметники та ті, твірні іменники яких позначають певну подію, явище, що стають точкою відліку часу. Значення префіксального форманта визначає характер часового виміру модифікації ознаки: *передвечірній, передвихідний, передвоєнний, переддосвітній, передекзаменаційний, передінкубаційний, передінфарктний, переднавігаційний, переднічний, передгрозовий, переддощовий, передзимовий, передпусковий, передранковий, передтравневий, передсвятковий, передріздвяний, дообідній, дописемний, дошкільний, дошлюбний, дохристиянський, дотеперішній, підвечірній, підобідній, післявоєнний, післяобідній, післяжнивний, післяопераційний, післяльодовиковий, післягрозовий, післяпологовий, післяполудневий, післясвятковий, повоєнний, пообідній, пореволюційний, пошлюбний, пополудневий, постембріональний, пострадіаційний, міжнавігаційний, міжсесійний, міжродовий, погодинний, поденний, поквартальний, помісячний, посезонний* і т.д.

Інші модифікації ознаки, зокрема "**спрямований проти того, на що вказує твірне слово мотивувального прикметника", "прихильний до того, здійснений на користь того, на що вказує твірне слово мотивувального прикметника**" та "**встановлений, наявний між тим, на що вказує твірне слово мотивувального іменника**", засвідчені передовсім від прикметників, які виражають внутрішні якості особи або внутрішні, фізичні якості, властивості предметів, явищ: *протибольовий, протигарячковий, протигрипозний, протиерозійний, протизаконний,*

протималярійний, протиприродний, протиревматичний, протиурядовий, протишоковий, антикріпосницький, антигромадський, антимілітаристський, антифашистський, проконсервативний, проімперіалістичний, міжбригадний, міжвидовий, міждіалектний і т.д. З інших твірних прикметників, які беруть участь в утворенні зазначених деад'єктивів, відзначені також поодинокі ад'єктиви, які виражають ознаки за відношенням до того, з використанням чого вони зроблені і/або функціонують (*противірусний, протигазовий, протихімічний*), за відношенням до місця (*протиповітряний*), краю, країни, етносу (*проукраїнський, прозахідний, проамериканський, міжслов'янський*).

Процесуалізація статичної ознаки, яка становить суть відприкметникового дієслівного словотворення, здійснюється в межах словотвірних значень "набувати ознаки" та "наділяти ознакою". Найактивнішими в реалізації семантичної позиції "**набувати ознаки**" загальнокатегоріальної словотвірної парадигми прикметників є ад'єктиви, які виражають внутрішні якості когось чи чогось: *байдужіти, безсиліти, буйніти, веселіти, густіти, добріти, дряхліти, духмяніти, зліти, квасніти, лагідніти, лютіти, мокріти, мужніти, порохнявіти, пружніти, розумніти, свіжіти, сумніти, твердіти, холодніти, шаленіти, бадьорішати, веселішати, густішати, добрішати, дурнішати, жвавішати, злішати, кислішати, м'якшати, нахабнішати, свіжішати, твердішати, черствішати, вологнути, гіркнути, глухнути, кваснути, киснути, кріпнути, мокнути, м'якнути, огиднути, остогиднути, слабнути, сліпнути, тверднути, трухнути, тухнути, завагітніти, збуденніти, окрилатіти, збезволіти, звогчіти, зволожіти, згордіти, зненависніти, спідліти, обезглуздіти, оприкріти, опрісніти, отяжіти, пожвавіти, посмачніти, уціліти* і т. д.

Не менш продуктивні в утворенні дієслів із значенням "набувати ознаки" прикметники, які виражають зовнішні ознаки когось чи чогось: *багряніти, біліти, блакитніти, каламутніти, кремезніти, маліти, мохнатіти, мутніти, повніти, поганіти, прищавіти, рижіти, русявіти, світліти, сивіти, синіти, смаглявіти, темніти, товстіти, хорошіти, червоніти, чорніти, шершавіти, ясніти, білішати, більшати, блакитнішати, вужчати, дебелішати, довшати, жовтішати, каламутнішати, коротшати, сивішати, сірішати, чорнішати, яснішати, бліднути, блякнути, гладнути, грубнути, жовкнути, худнути, заголіти, закривіти, закудлатіти, скучерявіти, покрасивішати, розмордатіти* і т. д.

Поодинокі дієслова із значенням набування ознаки утворені також від прикметників, які виражають ознаки осіб за їх соціальним статусом (*багатіти, бідніти, заможніти, убожіти, багатшати, біднішати*), за відношенням до вікових особливостей (*молодіти, старіти, юніти, молодшати, старішати*), а також від прикметників, які виражають ознаки предметів за відношенням до того, з використанням чого вони зроблені і/або функціонують (*водніти, водявіти, волохатіти*), до місця (*даленіти*), часу (*частішати*).

У межах словотвірного значення "набувати ознаки" і на базі його у низці деад'єктивів сформувалося значення "виділятися ознакою", пор.: *біліти, жовтіти*. Для окремих деад'єктивів таке значення єдине, наприклад: *височіти, пістрявіти, строкатіти, яріти, яскравіти*.

Семантична позиція “**наділяти ознакою**” репрезентована переважно похідними, мотивованими прикметниками, які виражають внутрішні якості когось або чогось: *бадьорити, веселити, воложити, гірчити, добрити, злити, кислити, лютити, мертвити, мочити, п’янити, свіжити, ситити, смутити, солодити, студити, сушити, тверезити, холодити, черствити, щасливити, ублагородити, удосконалити, удостоїти, уздоровити, уласкавити, умилосердити, уможливити, упевнити, уповільнити, усамітнити, употужнити, упокорити, ущасливити, ущедрити, усовістити, утеплити, звеличити, звогчити, зволожити, стишити, обезглуздити, облагородити, ожвавити, оздоровити, онімити, опріснити, ослабити, осмілити, отеплити, ощасливити, вивільнити, відволожити, занімити, обласкавити, обтяжити, погіршити, пожвавити, полегшити, послабити, притишити, прорідити, розрідити, розслабити, роз’ярити* і т. д.

Іншу помітну групу дериватів з таким значенням становлять ті, які утворені від прикметників на позначення зовнішніх ознак предметів, осіб: *багрянити, бруднити, глибити, горбити, жовтити, зеленити, коротити, кривити, кучерявити, пістрявити, рум’янити, синити, темнити, червонити, чорнити, увиразнити, укрупнити, умалити, уменшити, унаочнити, уподібнити, збільшити, згладити, здовжити, змалити, зменшити, оголити, освітлити, видовжити, викривити, випрямити, висвітлити, завищити, занечистити, зарожевити, напрямити, обряснити, перевищити, помалити, потоншити, продовжити, розпрямити* і т. д.

Формальними засобами редистрибуції присубстантивної ознаки в привербальну, яка забезпечує реалізацію семантиної позиції “**адвербіалізація ознаки**”, є приад’єктивні суфіксальні та конфіксальні деривaційні форманти. Більшість відприкметникових прислівників утворені від прикметників, які виражають внутрішні якості когось чи чогось: *азартно, альтруїстично, аморально, байдуже, густо, доброзичливо, духмяно, задерикувато, запашно, здивовано, злобно, зухвало, інтенсивно, кисло, лагідно, мокро, м’яко, ніжно, підступно, ревниво, по-бойовому, по-войовничому, по-діловому, по-доброму, по-дурному, по-культурному, по-простому, по-справедливому, по-старомодному, по-театральному, по-товариському, по-чесному, по-щирому, по-панібратськи, по-шляхетськи, згарячу, зглуха, згорда, згрізна, згуста, злегка, змудра, знагла, зосібна, зрідка, спотайка, спроквола, сп’яну, стиха, наглухо, намертво, насухо, нашвидку, упорожні, всліпу, доп’яна, досита, досуха, затепла, порідку, посуху, потверезу, потиху* і т. д.

В утворенні прислівників після прикметників, які виражають внутрішні якості осіб і неосіб, предметів, найбільш продуктивні прикметники, які виражають ознаки осіб, предметів, явищ за відношенням до того, кому вони властиві*: диявольськи, єзуїтськи, зрадницьки, молодецьки, нелюдськи, рабськи, страдницьки, по-бабському, по-баб’ячому, по-батьківському, по-багатирському, по-божому, по-братському, по-братньому, по-варварському, по-ведмежому, по-військовому, по-вовчому, по-дитячому, по-дівочому, по-жебрацькому, по-жіночому, по-звірячому, по-зрадницькому, по-індичому, по-качиному, по-козацькому, по-котячому, по-лисичому, по-міському, по-народному, по-парубочому, по-свинячому, по-солов’їному, по-страдницькому, по-яструбиному, по-кавалерійськи, по-католицьки, по-лицарськи, по-ліваць-ки,*

по-людськи, по-материнськи, по-міщанськи, по-молодецьки, по-ораторськи, по-панськи, по-парубоцьки, по-собачи і т.д.

Чимало прислівників утворено також від прикметників, які виражають зовнішні ознаки когось чи чогось: *багряно, блакитно, блідувато, брудно, вузько, голо, дрібно, елегантно, жовто, зеленкувато, конрастно, кислато, малиново, матово, невиразно, неохайно, оранжево, охайно, пірамідально, розлого, хвилясто, яскраво, гігантськи, зглибока, згола, скрива, набіло, наголо, накриво, начисто, начорно, догола, затемна, завширшки, завтовшки, завдовжки, надзелень* і т.д.

Інші семантичні типи прикметників в утворенні прислівників менш продуктивні. До таких належать прикметники, які виражають ознаки:

– за відношенням до часу: *безстроково, віковічно, вчасно, давно, довговічно, довічно, ізохронно, миттєво, моментально, невчасно, одночасно, передчасно, повсякденно, раптово, синхронно, споконвічно, сучасно, хвилинно, щоденно, по-вечірньому, по-вчорашньому, по-давньому, по-зимовому, по-осінньому, по-ранішньому, по-ранковому, по-стародавньому, по-сучасному, по-теперішньому, по-старосвітськи, здавна, спрадавна, навічно, допізна* та ін.;

– за відношенням до місця*: відцентрово, далеко, доцентрово, неосяжно, нескінченно, обширно, суміжно, по-місцевому, по-південному, по-тутешньому, здалека, зліва, наліво, направо, вліво, вправо* та ін.

– за соціальним статусом особи: *бідно, безправно, заможно, злиденно, невільно, незалежно, нужденно, осіло, пригноблено, сиротливо, убого* та ін.

– за відношенням до вікових особливостей: *молодо, старече, юно, по-молодому, по-старечому, по-юному, змолоду, замолоду* та ін.;

– за відношенням до країни, краю, етносу: *по-азіатському, по-англійському, по-білоруському, по-болгарському, по-вірменському, по-грузинському, по-європейському, по-індійському, по-італійському, по-кабардинськи, по-литовськи, по-німецьки, по-українськи, по-циганськи, по-якутськи* та ін.;

– за відношенням до їх призначення: *по-буденному, по-весільному, по-дорожньому, по-похідному, по-празниковому, по-святковому, по-ярмарковому* та ін.;

– за відношенням до того, з чого виготовлені (складаються) предмети, явища або з використанням чого зроблені і/або функціонують предмети, явища: *димно, іскристо, квітчасто, маслянисто, масно, масляно, соковито, туманно* та ін.

Таким чином, деривaційний потенціал прикметників сучасної української мови реалізується в розгалуженій системі деад'єктивів іменникової, прикметникової, дієслівної й прислівникової частиномовної належності, виражаючи широкий спектр словотвірних значень. Характер деривaційної семантики відприкметникових похідних ґрунтується на можливостях деривaційно-смислових трансформацій ад'єктивів, які виявляються в предметизації, абстрагуванні, модифікації, конотатизації, процесуалізації статичної ознаки та її редистрибуції з приіменникової позиції в придієслівну.

Література

1. Ґрещук В. В. Поняття словотвірної парадигми в сучасній дериватології // Мовознавство. – 1985. – №1. – С.21-27.
2. Ґрещук В. В. Український відприкметниковий словотвір. – Івано-Франківськ, 1995.
3. Земская Е. А. О парадигматических отношениях в словообразовании // Русский язык: Вопросы его истории и современного состояния: Виноградовские чтения I-VIII. – М., 1978. – С.63-77.
4. Манучарян Р. С. Словообразовательные значения и формы в русском и армянском языках. – Ереван, 1981.
5. Словотвір сучасної української літературної мови. – К., 1979.

The article deals with the adjectives as the formative words class in Modern Ukrainian. The structure of the generally categorical word-building paradigm of the adjectives is established; the realization of their derivatives is characterized. The word-building capability of the adjectival stems is described taking into consideration their semantic types.

Key words: *adjectives, adjective-base derivatives, word-building paradigm, semantic position, word-building potential, semantic types of adjectives.*

УДК: 81’374
ББК: 81.04(2Ук)

Левко Полюга

УКРАЇНСЬКЕ СЛОВНИЦТВО НА ПЕРЕЛОМІ ТИСЯЧОЛІТЬ

У статті характеризуються здобутки сучасної лексикографії на початку XXI ст., аналізуються різні типи словників, їх недоліки та переваги. Звертається увага на проблеми сучасної лексикографії та термінографії, зокрема акцентується на відсутності координаційного центру українського словництва, подекуди негативному впливові російської мови, окреслюються перспективи розвитку галузі.

Ключові слова: *українська лексикографія, термінографія, лексикон, словники.*

На всіх етапах суспільного та політичного життя народу українська лексикографія була незмінним чинником утвердження національної самобутності. Українські словники виконували важливу функцію національного самоутвердження [50]. Вони підтримували та готували заходи ідейного цілеспрямування української еліти. Чи то в часи, що передували визвольній війні українського народу 1648 р. під проводом Богдана Хмельницького, коли появилися словники Л. Зизанія-Тустановського (1596), Памви Беринди (1627), Є. Славинецького (1642), А. Корецького-Сатановського (1650) [45], чи в період становлення української літературної мови кінця XVIII – першої половини XIX ст., коли майже до всіх видань, пов’язаних з Україною, зокрема творів Івана Котляревського (1798, 1808, 1809, 1842), Миколи Гоголя (1831), Марка Вовчка (1861), граматики О. Павловського (1818), до збірок пісень М. Цертелєва (1819), М. Максимовича (1827), етнографічної розробки І. Кулжинського (1827), додавалися словники, які пояснювали українські слова російською мовою (тоді ж були створені лексикографічні праці І. Войцеховича (1823), П. Білецького-Носенка (1823-1843), О. Афанасьєва-Чужбинського (1855)), чи в добу утвердження національної свідомості кінця XIX – початку XX ст., коли підготовлено близько 150 словників, серед яких такі шедеври українського словництва, як праці Є. Желехівського та С. Недільського (1885-1886), Є. Тимченка (1892-1897), М. Уманця і А. Спілки (1893-1898), Б. Грінченка (1907-1909) [15], чи в десятиліття українізації, коли під егідою ВУАН та Інституту української мови один за одним виходили видання з чіткими національними критеріями, за що в часи сталінського свавілля їх заборонено і проголошено “націоналістичним шкідництвом”, чи навіть у післявоєнний період [48] – представники українського народу завжди, навіть тоді, коли колонізатори переслідували українську мову та культуру, видавали лексикографічні праці. Словникарі минулого знаходили способи обходити цензуру і їх видання ставали для українців своєрідними маніфестами. Ці словники зберігали мову народу, наводячи адекватні відповідники до чужих слів, доводили, що українська належить до найбагатших мов світу і не бідніша від інших європейських тогочасних та античних індоєвропейських мов, сприяли духовному збагаченню

української нації, утверджували національну самобутність. Якщо лише виникали найменші можливості розвивати свідомість народу, берегти національну пам'ять і нести у віки значення слів про довговічність нашою рідною мовою, тоді спостерігався небувалий лексикографічний сплеск [54].

Кожен із названих часових відрізків є окремим етапом у розвитку української лексикографії. Саме таким можна вважати і період незалежної України на переломі XX і XXI століть. Розпочався новий вільний період підготовки цих видань. Коли в попередні часи українська лексикографія виконувала важливі мовні та етнічні завдання, то на теперішньому етапі засвідчуються нові прикмети цього напрямку наукових розробок, глобальне утвердження української мови.

Перш за все українські лексикони стали прикметою державотворчих процесів. Відчувається розкутість при їх підготовці, особливо під час вибору типів створюваних видань. Свобода вибору цих типів диктується перш за все національною незалежністю, що зумовлено конституційним визнанням української мови як державної. Сьогодні вже ніхто не може диктувати, які словники і якого розміру, якої потреби, яких можливостей слід, а які не належить випускати. Це, правда, інколи спричиняється до певного дублювання однотипних словників. Наприклад, появилося майже одночасно 4 словники чужомовних слів, кожен із яких не є зайвим і знаходить свого користувача [56; 60; 59; 8 та ін.].

Важливою прикметою нового українського словництва є те, що воно заповнює лагуни попередніх років і задовольняє в теперішніх умовах усі сфери суспільного життя, до яких за колоніальних часів доступ був обмежений. За останній час появилося 5 тлумачних словників [10; 47; 63; 35 та ін.], серед давніших і 5 нових синонімічних словників [6; 9; 18; 20; 27; 31; 58; 61; 52; 13], 2 словники антонімів, один із яких фразеологічний [26; 51]. Як і на попередніх етапах, широко продукуються перекладні словники. Різниця полягає лише в тому, що тепер переважають словники не російсько-українські чи українсько-російські, хоч такі також публікуються, а перекладні словники багатьма мовами світу і найбільше англо-українських та українсько-англійських, яких появилося понад 20 різних видань [2; 3 та ін.]. Крім того, українські слова в лексикографічних працях перекладаються арабською, білоруською, болгарською, ідіш, іспанською, італійською, китайською, німецькою, польською, російською, словацькою, старослов'янською, турецькою, чеською, французькою, японською та іншими мовами [19; 65; 25; 33; 66; 70; 7; 43; 44]. При тому зумовлені попитом і видаються такі специфічні лексикографічні видання, як розмовники української та англійської, болгарської, есперанто, німецької, польської, угорської, татарської (кримської), французької мовами [64; 69]. Серед них є й багатомовні перекладні словники [37; 24; 67]. Деякі з названих робіт витримали вже по кілька видань [1; 2; 47].

За останній час опубліковано ще й такі цікаві праці, як словник епітетів, словники труднощів написання слів, двотомний орфоепічний словник, низка орфографічних словників усіх рівнів, морфемні словники, словник імен богів, прасловник української мови, давньоукраїнської міфології [55; 29; 53; 49; 39; 12; 28], лексичні та фразеологічні словники українських говірок Надністрянщини, Гуцульщини, Західного Полісся, Нижньої Надніпрянщини, Слобожанщини, Степової України [17; 5; 72],

різноманітні лексикографічні видання з ономастики [71; 16], готується і випусками видається історичний словник української мови XVI – першої половини XVII ст. [62]. Широкого поширення набрали словники-мінімуми з окремих спеціальностей, які сприяють кращому засвоєнню чужої мови вузького кола фахівців та які легко й швидко можна підготувати та опублікувати [38; 4]. Оскільки переклади словосполучень належать до дуже складних, потреба диктує в Україні й відповідні видання [24; 57; 67; 68; 21; 22; 36; 42; 30; 14 та ін.].

При підготовці словників дуже часто використовуються комп'ютери. Тут особливо варта уваги робота Українського мовно-інформаційного фонду НАН України [73], співробітники якого вперше на Україні створили електронний диск інтегрованих лексикографічних систем "Словники України", який містить реєстр 152 тис. слів і складається з п'яти підсистем, дає повний перелік усіх граматичних форм для кожної лексичної одиниці реєстру, забезпечує виведення інформації про артикуляцію лексичних одиниць згідно із сучасною літературною вимовою звуків, інформує про 56 тис. фразеологічних одиниць, 9200 синонімічних рядів, понад 2200 компонентів антонімічних пар. Таке видання розпочинає лексикографічні праці нового типу.

Але чи не найрізноманітніше українська лексикографія розкрилася у підготовці термінологічних словників, що зумовлене перш за все потребою упорядкувати, унормувати, кодифікувати і уніфікувати українську термінологію, яка безпосередньо належить до державотворчих процесів, бо очевидним є те, що безповоротний процес українського державотворення диктує такі потреби національного життя, які сприяли би утвердженню його престижу в усьому світі. У складних економічних і політичних умовах українського суспільства ми прийшли з вагомими здобутками в розвитку термінологічних систем і власної термінографії.

Сам факт, що за час десятиліття незалежності України видано 469 словників лише термінологічного типу з різноманітних галузей знань, виробництва, культури, говорить сам про себе [32] (для порівняння: в УРСР за 42 роки – 1948 – 1990 рр. – вийшло 107 подібних праць). А хіба не вражаючим є те, що вже 1991 р. вийшло 11 термінологічних словники, 1992 р. – 29, 1993 р. – 78, 1994 р. – 57, 1995 р. – 53, 1996 р. – 50, 1997 р. – 60, 1998 р. – 47, 1999 р. – 33, 2000 р. – 59, 2001 р. – 29, 2002 – 17, 2003 – 24 словники? Ці дані можуть бути занижені, бо не всі видавництва посилають свою продукцію в Книжкову палату України, яка відбита в "Літописі книг" за 1991 – 2004 рр.

Такого багатства словників за десять років української історії взагалі та термінологічних зокрема ще не було в Україні. Вони вказують на те, що українські вчені-лексикографи роблять свою державницьку справу. Лексикографічне господарство є чи не єдиною галуззю, яка переборює економічні труднощі і продовжує розвиватися. Поява таких праць – це вияв патріотичного ентузіазму самих авторів, свідчення великої працездатності цих людей, бажання усталити українські термінологічні системи, забезпечити українській мові якнайширші сфери розвитку в Україні та у глобальному просторі в галузях міжнародних відносин, політики, торгівлі, економіки, освіти та культури.

Специфікою української термінографії аналізованого періоду є те, що, на противагу загальномовним словникам, де переважали англо-українські і українсько-англійські, тут в більшості наявні двомовні перекладні російсько-українські словники, яких видано 197. Звичайно, що широко видаються й українсько-іншомовні словники.

В українській термінографії на сьогодні маємо велику кількість лексикографічних праць з найрізноманітніших галузей знань. Найґрунтовніше представлено напрямки економіки та менеджменту, що репрезентовані 81 словником. З 50 різноманітних термінологічних підсистем медицини видано 63 словники, з юриспруденції – 34, інформатики, комп'ютерної техніки – 32, хімії – 21, ділового спілкування – 20. По 14 словників опубліковано з програмування, математики, техніки і будівництва, по 12 – з екології, машинознавства, по 9 – з сільського господарства, політології, по 8 – з біології, педагогіки, 7 – з мовознавства, по 6 – з військової справи, електроніки, авіації, ракетно-космічної техніки, з автошляхової справи, електротехніки, землеробства, музики, геодезії, по 5 – з машинобудування, з богослов'я, бібліотекознавства, по 2 – з археології, морської справи, нумізматики, філософії, а також з таких галузей, які раніше не мали відповідних видань в Україні – з архітектури, бджільництва, виноробства, естради, журналістики, гідрогеології, гідрометрії, гончарства, митної служби, образотворчого мистецтва, поліграфії, пшениці, реклами, риторики, різьби по дереву, а також фігур мови Т. Шевченка, літературознавчих термінів І. Франка.

Цікавою прикметою названих видань є і те, що близько 300 з них є словниками перекладного типу, а понад 250 – праці енциклопедично-довідкового типу, тобто тлумачні, тлумачно-перекладні, довідники, енциклопедії, енциклопедичні словники [32, 12].

Про популярність словників свідчить і активність українських видавництв, у яких друкуються національні лексикографічні видання: у Києві є "Довіра", "Ірпінь", "Кобза", "Криниця", "Либідь", "Літера", "Наукова думка", "Науковий світ", "Обереги", "Освіта", "Основа", "Перун", "Родовід", "Русь", "Торба"; у Львові – "Світ"; у Вінниці – "Велес"; у Луцьку – "Вежа"; у Тернополі – "Максимум", багато подібних видавництв існує при навчальних закладах тощо.

Здобутки української лексикографії, термінології та термінографії останніми часами частково вже аналізувалися [34; 41], однак ці досягнення були б ще вагомішими, якщо б ділянки науки й культури могли розвиватися так само, як і в інших незалежних європейських державах. Однією з причин, що стоїть на перешкоді досконалості української лексикографічної справи на національних підвалинах, є відсутність підтримки владними структурами й багатьма урядовцями, які не бажають усвідомити, що українська мова належить до багатих і розповсюджених мов світу, нехтують державною мовою, матеріально й духовно не підтримують її, належно не захищають її. Якщо лексикографічні проблеми частково концентруються в Українському мовно-інформаційному фонді НАН України, який намагається організувати ресурси національної словникової бази, то опрацювання термінографічних проблем розсіяне по багатьох наукових установах, навчальних закладах, але вони не координується між собою. Ці проблеми

обговорюються на різних конференціях*, але термінологічні словники готуються стихійно. На Україні для підтримки життєдіяльних процесів термінології бракує такої наукової інституції, як Інституту української наукової мови ВУАН, що існував з 1921 по 1930 рр. Саме через відсутність цього коригувального центру маємо в сучасному словництві величезну нестабільність.

Причиною нестабільності розвитку української термінографії, а частково, на жаль, і лексикографії в цілому, був і залишається факт певної, а інколи навіть дуже великої залежності українських лексикографів від російських впливів. У багатьох випадках є намагання позбуватися калькування російських слів, термінів, але поки що вирватися з цього полону не вдається, бо немало навчальної літератури, посібників, виробничих процесів є російськими, а в багатьох навчальних закладах використовуємо перекручені терміни.

Буває й інша крайність. Щоб не використовувати російських кальок, автори інколи вдаються до не завжди вдалих новотворів, використовують у науковій мові регіонально обмежені діалектизми, що також не сприяє розвиткові лексикографії на належній науковій основі.

До слабих сторін сучасної української лексикографії належить і те, що автори більшості українсько-чужомовних словників вихідною мовою не роблять української, тобто у першій лівій колонці не ставлять української мови або хоча не дають зворотних українсько-чужомовних, якщо не словників, то хоча б показників українських відповідників.

Останнім часом у термінології, а також в термінографії виникла велика проблема з дієприкметниками активного стану, бо дехто, намагається, і не без підстав, за всяку ціну уникати таких зворотів в українській мові. Це перш за все тому, що існує ота вказана вже залежність окремих авторів від російської першооснови і широкої відсутності знань світових термінологічних систем. Крім того, замало вивчається національна лексична система та парадигматика української мови, тобто знову відчувається брак Інституту української наукової мови. Є й проблема багатовидовості дієслів та віддієслівних іменників у термінології, яка, на нашу думку, є дискусійною [11].

Слабим місцем нашої національної лексикографії є відсутність правопису, побудованого на національних підвалинах, тобто нестача нової редакції української орфографії. Необхідно продовжувати переконувати владні структури про хибність, протиконституційність їхньої поведінки, вимагати від влади змінити своє ставлення до мовної політики, до видання нового правопису, інформувати громадськість про справжній стан справ національної проблеми. Необхідна поступовість у нашій справі.

При опрацюванні лексикографічних видань дуже часто виникає побажання чисто мовної культури. Це перш за все стосується української частини словників. Річ у тому, що багато з них друкується у видавництвах, де не завжди є досвідчені філологічні кадри. Над словниками працює чимало людей, фахівців різних спеціальностей. Деякі автори радяться з

* За часи незалежності в Національному університеті "Львівська політехніка" відбулося 8 Міжнародних термінологічних конференцій. Майже щорічно відбуваються такі конференції в Інституті української мови в м. Києві.

філологами, інші намагаються вирішувати лексикографічні проблеми самостійно, не маючи належної філологічної підготовки. Буває і таке, що автор платить гроші і вирішує обійтися не лише без філолога, а і доброго редактора чи коректора, і від того словникові видання багато втрачають. І все ж усі видані лексикографічні праці варті уваги, тому що в них не раз можна зустріти важливе раціональне наукове зерно.

Не можна оминути й того, що словники в багатьох випадках стали засобом меркантильності. До цього спричинився перш за все великий попит на словники різних типів. Незважаючи на те, що матеріальні достатки багатьох громадян невеликі, словники вони купують як книги, які завжди потрібні під руками.

Ми торкнулися успіхів української лексикографії та термінографії, частково їх небажаних сторін розвитку. Українська наука і культура, в тому числі українське словництво немало здобули за останній час, але і багато втратили, бо в інших сприятливіших національних умовах український інтелектуальний потенціал міг би здійснити значно більше в різних галузях, у тому числі на шляху стабілізації лексикографічних і термінологічних проблем.

Література

1. Англо-український словник / Уклад. Биховець Н. М. і ін. – К., 1992.
2. Англо-український словник / Уклад. Н. М. Биховець і ін. / 4–те вид. – К., 1994.
3. Англо-український словник: У 2 т. / Уклад. Балла М. І. – К., 1996.
4. Англо-український учбовий словник для студентів фізичних факультетів / Уклад. І. Русакова. – Одеса, 2000.
5. Аркушин Г. Л. Словник західнополіських говірок: У 2 т. – Луцьк, 2000.
6. Багмет А. Словник синонімів української мови / Ред. Г. Лужницький і Л. Рудницький. – Т.1 (А—П): На основі матеріалів, що друкувалися в журналах “Вітчизна” 1959, №2, 1962, №7 і “Україна”, 1969, №2 – 1971, №41. – Нью–Йорк – Париж – Сидней – Торонто, 1982.
7. Богуцький К. І. Українсько-англійський тематичний словник. – К., 2001.
8. Бойків І. та ін. Словник чужомовних слів – К.: Родовід, 1996.
9. Ващенко В. С. Синонімічний словник–мінімум (840 синонімічних рядів). — Дніпропетровськ, 1972.
10. Великий тлумачний словник української мови: 170000 слів. / Автор, керівник В. Бусел та ін. – К., 2001.
11. Войналович О., Моргунюк В. Російсько-український словник наукової мови. Термінології процесових понять. – К., 1997.
12. Волочай В. Г. Словник імен богів давньоукраїнської міфології. – Вінниця, 2001.
13. Вусик О. С. Словник українських синонімів. – Дніпропетровськ, 2000.
14. Головащук С. І. Російсько-український словннк сталих словосполучень. – К.,2001.
15. Горецький П. Й. Історія української лексикографії. – К.: Вид-во АН УРСР, 1963.
16. Горпинич В. О. Прізвища Степової України. – Дніпропетровськ, 2000.

17. Гуцульські говірки. Короткий словник / Уклад. Г. Гузар, Я. Закревська та ін. – Львів, 1997.
18. Деркач П. М. Короткий словник синонімів української мови (Досліджує 4280 синонімічних рядів) / Передмова Л. Полюги. – Львів – Краків –Париж, 1993.
19. Єрмоленко С. Я. і ін. Новий українсько-російський словник-довідник. – К., 1996.
20. Завгородній О. Вибране з української синоніміки // Бористен. –1996 і далі.
21. Загородній А. Г., Вознюк Г. Л. Фінансово-економічний словник. – Львів, 2005.
22. Загородній А. Г., Вознюк Г. Л., Смовженко Т. С. Фінансовий словник (5000 термінів). – Київ – Львів, 2002.
23. Іваницький Р. В., Кияк Т. Р. П'ятимовний тлумачний словник з інформатики. – К., 1995.
24. Іваницький Р. В., Кияк Т. Р. П'ятимовний тлумачний словник з інформатики (понад 3000 термінів). – К., 1995.
25. Іспансько-український словник / Уклад. О. Буценко і ін. – К., 1996.
26. Калашник В. С. і ін. Словник фразеологічних антонімів. – К.: Довіра, 2001.
27. Караванський С. Практичний словник синонімів української мови / Близько 15000 синонімічних рядів. – К., 1993.
28. Карпіловська Є. А. Кореневий гніздовий словник української мови: Гнізда слів з вершинами – омографічними коренями. – К., 2002.
29. Клименко Н. Ф. і ін. Словник афіксальних морфем української мови. – К., 1998.
30. Кожуховський Л. М. Шкільний фразеологічний словник. – К., 2001.
31. Коломієць М. П., Регушевський Є. С. Словник фразеологічних синонімів (Понад 300 синонімічних рядів). – К., 1988.
32. Комова М. В. Українська термінологічна лексикографія: 1948-2000. – Львів, 2002.
33. Короткий ідиш-український словник / Уклад. Й. В. Торчинський. – К., 1996.
34. Кочан І. Українське термінознавство на сучасному етапі // Український правопис і наукова термінологія: проблеми норми та сучасність. – Львів, 1997. – С.101–107.
35. Куньч З. Універсальний словник української мови (100000 українських слів). – Львів, 2005.
36. Латигіна А. Г. і ін. Тлумачний українсько-англійський словник ідіомів для бізнесменів. – К., 2000.
37. Латинсько-українсько-російський і Українсько-російсько-латинський словник / За ред. А. Г. Ступінської. – К., 1993.
38. Лексичний мінімум з наукового стилю мовлення для студентів-іноземців підготовчих факультетів / Уклад. О. Г. Бочкарьова. – К.: 2000.
39. Мосенкіс Ю. Л. Трипільський прасловник української мови. – К., 2001.
40. Москаленко А. А. Нарис історії української лексикографії. – К., 1961.

41. Наконечна Г. Термінологічне словникарство сьогодні // Український правопис і наукова термінологія: проблеми норми та сучасність. – Львів, 1997. – С.108–114.
42. Непийвода Н. Практичний російсько-український словник / Найуживаніші слова і вислови. – К., 2000.
43. Нікуліна Н. В. Російсько-український перекладний словник наукових і технічних термінів галузі автомобілебудування та ремонту транспортних засобів. – Харків, 2004.
44. Нікуліна Н. В. Словник скорочень основних термінів автомобілебудування та ремонту транспортних засобів. – Харків, 2004.
45. Німчук В. В. Староукраїнська лексикографія в її зв'язках з російською та білоруською. – К., 1980.
46. Новий тлумачний словник української мови / Уклад. О. Сліпушко і ін.: У 4 т. – К., 1998.
47. Новий тлумачний словник української мови / Уклад. О. Сліпушко і ін.: У 3 т. – Вид. 2–ге. – К., 2001.
48. Паламарчук Л. С. Українська радянська лексикографія: Питання історії, теорії та практики. – К.: Наук. думка, 1978.
49. Плачинда С. П. Словничок давньоукраїнської міфології – К., 1993.
50. Полюга Л. М. Національна термінологія і термінографія у державотворчому процесі України // Український правопис і наукова термінологія: історія, концепції та реалії сьогодення / Матеріали засідань... комісій НТШ у Львові 1994-1995 рр. – Львів, 1996. – С.122-128.
51. Полюга Л. М. Словник антонімів української мови. – К., 2001.
52. Полюга Л. М. Словник синонімів української мови (Близько 3000 синонімічних гнізд). – К., 2001.
53. Полюга Л. М. Словник українських морфем. – Львів, 2001.
54. Полюга Л. М. Українська мова в процесі духовного відродження народу (про збереження і тяглість національної свідомості) // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: Міжвід. зб. наук. праць. – К., 1992. – Вип. 1. – С.208-224.
55. Пустовіт Л. О. і ін. Словник епітетів української мови. – К., 1998.
56. Пустовіт Л. О. і ін. Словник іншомовних слів. – К., 2000.
57. Рицар Б., Семенистий К., Кочан І. Російсько-український та українсько-російський словник з радіотехніки (40000 термінів). – Львів, 1995.
58. Русско-украинский словарь синонимов / Под ред. Н. Н. Пилинского. – К., 1995.
59. Сліпушко О. М. Тлумачний словник чужомовних слів в українській мові. – К., 2000.
60. Словник іншомовних слів / Уклад.: Морозов С. М., Шкарапута Л. С. – К., 2000.
61. Словник синонімів української мови: У 2 т (9200 синонімічних рядів). – Т.1. – К., 1999.; Т.2. – К., 2000.
62. Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. / Редкол. Д. Гринчишин (відп. ред.), У. Єдлінська, Я. Закревська, Р. Керста, Л. Полюга, М. Чікало. – Вип. 1 – 11. – Львів, 1994-2004.
63. Тлумачний словник української мови / Уклад.: Д. Гринчишин, В. Карпова, Л. Полюга, М. Худаш, У. Єдлінська. – К.: Освіта, 1999.

64. Українсько-болгарський розмовник / Уклад. З. М. Терлак, М. О. Ярмолюк, Т. І. Панько. – Львів, 1994.
65. Українсько-есперантський словник. – Буенос–Айрес, 1991.
66. Українсько-китайський словник / Шупу Чен. – Пекін, 1990.
67. Українсько-латинсько-англійський медичний тлумачний словник / Уклад. Л. І. Петрух і ін. Ред.-лексикограф Л. Полюга: У 2 т. – Львів, 1995.
68. Українсько-латинсько-англійський медичний тлумачний словник: У 2–х т (33000 термінів). / За ред. М. Павловського і ін.; редактор-лексикограф Полюга Л. М. – Львів, 1975.
69. Українсько-німецький розмовник / Уклад. Т. Лущук і ін. – 2 вид. – Львів, 1994 і ін.
70. Українсько-німецький словник актуальної лексики / Уклад. Л. Кунч. – К.: "Украін. світ", 1994.
71. Худаш М. Л. Українські карпатські і прикарпатські назви населених пунктів: Утворення від слов'янських автохтонних відкомпозитних скорочених особових власних імен / Відп. ред. Полюга Л. М. – К., 1995.
72. Чабаненко В. А. Фразеологічний словник говірок Нижньої Наддніпрянщини: У 4 т. – Запоріжжя, 2001.
73. Широков В. А., Манако В. В. Організація ресурсів національної словникової бази // Мовознавство. – 2001. – №5. – С.3-13.

Achievements of modern lexicography at the beginning of 21st are characterized in the article, different types of dictionaries, their failings and advantages are analyzed. Attention on the problems of modern lexicography and terminography applies, in particular Ukrainian lexicography is accented on absence of coordinating center, negative influential Russian, the prospects of development of industry are outlined.

Key words: *Ukrainian lexicography, terminography, lexicon, dictionaries.*

УДК: 81’373.2
ББК: 81.031.4

Дмитро Бучко

ВІДПАТРОНІМНІ ОЙКОНІМИ УКРАЇНИ НА -ИНЦІ

У статті досліджується походження відпатронімних ойконімів України на -инці, визначаються їхні мотиваційні лексеми, на основі чого здійснено типологію аналізованих ойконімів.

Ключові слова: ойконім, мотиваційна лексема, патронім, деривація, модель.

Відпатронімними називаємо ойконіми, мотивовані найменуваннями людей за іменем їх патрона – первісно родоначальника, а згодом, можливо, навіть власника, напр.: *Боришківці* < боришківці “нащадки або піддані Боришка”, *Костинці* < костинці “нащадки чи піддані Костя”, *Сорочинці* < сорочинці “нащадки чи піддані Сороки” і под. Домінуюче число ойконімів України на **-инці**, як і на **–ичі** та **–івці**, за походженням є відпатронімними. У сучасній слов’янській, передусім польській, ономастичній літературі ойконіми на зразок *Боришківці*, *Костинці*, *Сорочинці* прийнято називати патронімічними місцевими назвами. Однак оскільки такі ойконіми походять від патронімів, тому ми називаємо їх відпатронімними.

Відпатронімні ойконіми України на **-инці, –івці** належать до найдавніших у слов’янській ономастиці. Цілком можливо, що вперше цей тип топонімів зафіксований уже в Баварському географі з IX ст. під назвою *Таламинці* чи *Даламинці*. На жаль, локалізація названого поселення є дуже приблизною – “північніше Дунаю” [7: 6]. Систематична фіксація таких ойконімів у писемних пам’ятках на території частини Славії (Україна, Словаччина, Болгарія, Сербія, Словенія, Хорватія) припадає щойно на XIII-XIV ст. [2, 90-91]. Найдавніші східнослов’янські писемні джерела – літописи Київської Русі, які подають відомості про найважливіші події, що мали місце на просторах давньої Русі починаючи з IX ст. н. е., – не фіксують ні ойконімів на **-инці, -івці,** ні дещо давніших назв поселень на **-ичі**. Причиною цього явища, на нашу думку, є той факт, що відпатронімні назви на **-ичі, -инці, -івці** були найменуваннями невеликих, переважно сільських, поселень, а літописи подають назви лише найбільших населених пунктів того часу, тобто міст і укріплень, які відігравали важливу політичну, економічну та оборонну роль у тодішній Київській Русі, були місцем важливих битв, надзвичайних подій (пожарів, повеней і под.). Названі найдавніші писемні пам’ятки не фіксують досліджуваних нами назв поселень на **–івці, -инці** ще, можливо, й тому, що такі ойконіми, будучи утвореними від найменувань людей, названих за іменем чи додатковим означенням їх родоначальника або навіть власника, могли асоціюватися з людськими громадами, зберігаючи певним чином живу пам’ять про давні дворища, общини чи навіть патріархальні родини. Тобто назви на **-инці, -івці** могли сприйматися літописцями у той час ще не як назви поселень, а як найменування громад чи дворищ.

Формування ойконімної моделі на **-инці, -івці** на території сучасної України і ширше території споконвічного компактного проживання українців поза кордонами сучасної нашої держави здійснювалося, на нашу думку, не пізніше XI – поч. XIII ст., оскільки писемні пам’ятки XIV-XV ст.

фіксують на території України, зокрема Буковини, Закарпаття і Прикарпаття, чітко окреслений ареал назв поселень досліджуваного типу [2, 90-94; 3, 103-111]. До речі, за даними археологів, на території Закарпаття слов'янські племена, власне т.зв. "білі" хорвати, проживали задовго до приходу сюди угрів. Тут зокрема виявлено численні предмети побуту, що належать до т.зв. культури "полів поховань" [6, 318]. Територія, на якій жили ці племена, займала басейни річок Верхнього Дністра і Сяну та простягалася далеко за Карпати, де східнослов'янське населення [предки сучасних українців – **Д. Б.**] теж було корінним [5, 39].

Об'єктом сьогоднішнього нашого дослідження ми обрали тільки ойконіми на **-инці**, оскільки за походженням вони є менш прозорими від ойконімів на **–івці**, адже перші назви поселень з цим формантом могли виникати лише від антропонімів з фіналлю **-а**, напр.: *Букатинці* < букатинці "нащадки чи піддані Букати" [Туп. 124], *Немиринці* < немиринці "нащадки або піддані Немири" [Мор. 137] та ін.

Переконливим підтвердженням саме відпатронімного творення українських ойконімів на **-инці** можуть бути описові назви поселень (ОНП), репрезентовані у т. зв. молдавських грамотах XIV-XV ст., які (ОНП) через кілька десятків років у такого ж роду документах уже були замінені однослівними власними назвами. ОНП у вказаних грамотах свого часу проаналізувала Л. Гумецька [4, 96-101]. Нижче подаємо приклади описових і однослівних назв тих самих поселень, які засвідчені у молдавських грамотах різного періоду: "*село...где* Кудрѣ *Оприше*" [1490 BD I, 407], а через певний час це саме село уже назване одним словом "два села у волости сучавскои проворотія і *опришинци*" [1495 BD II, 221]; "другое *село... моишево философа*" [1423 Cost. I, 156], а через певний час уже "*села* на имя... костинци и *моишинци* на юкашу" [1429 Cost. I, 269]. У цих же документах іноді фіксуються приклади одночасного поєднання описового і однослівного іменування поселення: "*села* на Ревтѣ на имя *прокопинци, где бы(л) проко(п)*" [1436 Cost. I, 459].

Не можна не погодитися з твердженням Л. Гумецької, що описові назви на Буковині у XIV-XV ст. фіксуються в юридичних документах тому, що "молдавські воєводи надавали "слугам своїм" *незаселені земельні угіддя* (підкреслення наше – **Д. Б.**), на яких засновувалися села і селища. Не маючи ще власної назви, вони [поселення] позначалися в юридичних документах описовим способом... Згодом, іноді на протязі декількох десятків років, описова назва замінювалася стабільною власною назвою" [4, 100]. Новозасновувані поселення на Буковині у XIV-XV ст. отримували назви на **-инці, -івці,** думаємо ще й тому, що в названому регіоні ця модель ойконімів на той час була уже продуктивною, і нові назви поселень на **-инці** творилися, отже, за аналогією до однорідних уже існуючих.

Характерно, що тогочасні юридичні документи (в т. ч. й грамоти) з інших територій України не фіксують подібних описових назв, які до того ж були б здатні замінюватися простими стабільними. Тому факт творення ще у XIV-XVI ст. відпатронімних ойконімів, зафіксований на території Буковини, кваліфікуємо як виняткове явище, як результат дії позалінгвальних чинників, а не як закономірне для того періоду явище. Адже відомо, що на той час припадає уже розквіт приватновласницьких (феодальних) відносин, і тому нові ойконіми могли творитися виключно від імен (рідше прізвиськ чи прізвищ) власників новостворюваних

поселень за допомогою суфіксів **–ов (>-ів), -ин,** а дещо пізніше ще **–івк-а (<-овк-а), -(щ)ин-а, -их-а,** які теж здатні були виражати приналежність об'єктів (поселень) їх власникам.

Зважаючи на той факт, що абсолютна більшість українських відантропонімних ойконімів творилася від чоловічих імен, а останні, як відомо, сьогодні в основному мають нульове закінчення, рідко **-о,** ще рідше **-а,** тому закономірно виникає запитання, яким чином виникло близько 400 українських ойконімів на -инці**.** Відповідь на це запитання, сподіваємося, ми отримаємо в результаті здійсненого нами аналізу усіх українських ойконімів на **-инці** за характером їх мотивуючих лексем.

Враховуючи характер мотивуючих лексем, досліджувані ойконіми України на **-инці** поділяємо на три групи:

1. Ойконіми, що походять від однойменних патронімів.
2. Ойконіми, що походять від однойменних відродинних назв на **-инці**.
3. Ойконіми, що є новітніми (штучними) назвами.

Розглянемо кожну з виділених груп ойконімів окремо.

І. Ойконіми на -инці, що походять від однойменних патронімів

Беручи до уваги генезис мотивуючих лексем відпатронімних ойконімів України на -инці, поділяємо їх на дві групи: 1) ойконіми, в основах яких засвідчені церковно-християнські імена; 2) ойконіми, в основах яких засвідчені слов'янські автохтонні імена різної структури, а також пізніші прізвиська та апелятивні означення особи. Зупинимося на кожній з виділених груп детальніше.

1**. Ойконіми України на -инці, мотивуючі лексеми[*] яких походять від церковно-християнських імен.** Ойконіми на **-инці**, враховуючи структуру церковно-християнських імен, засвідчених в основах цих ойконімів, можна поділити на кілька підгруп:

1) ойконіми на **-инці**, мотивуючі лексеми яких походять від чоловічих і жіночих церковно-християнських імен на **–а** у повній формі: *Вакулинці*: Вакула, *Варваринці*: Варвара, *Івонинці*: Івона, *Іллінці*: Ілля та ін., усього 13 назв;

2) ойконіми на **-инці**, мотивуючі лексеми яких походять від чоловічих християнських імен, які сьогодні закінчуються на приголосний, а в минулому, напевно, закінчувалися на **–а:** *Климинці:* Клима <Климентій, *Кутинці*: Кута <Кутій, *Прокопинці*: Прокопа;

3) ойконіми на **-инці**, мотивуючі лексеми яких утворені від чоловічих або жіночих імен з суфіксом **–к-**і флексією **-а**: *Григорчинці*: Григорка, *Івончинці*: Івонка, *Янчинці*: Янка;

4) ойконіми на **-инці**, мотивуючі лексеми яких утворені від чоловічих і жіночих усічених та усічено-суфіксальних варіантів імен: *Васютинці:* Васюта, *Вахутинці:* Вахута, пор. Івах, *Гальчинці:* Галька, *Грищинці:* Гришка, *Доросинці:* Дороса <Дорот(ф)ея), *Журжинці:* Журжа <Георгій, *Зіновинці:* Зінова =Зіновія, *Керстенці:* Керста <Х(к)ристофор, *Костинці:* Костя, *Митинці:* Мита, *Мізюринці:* Мізюра = Місюра <Михайло, *Оксютинці:* Оксюта, *Пальчинці:* Пал(ь)ка <Павло, *Пашутинці:*

[*] Мотивуючими лексемами відпатронімних ойконімів на **–инці** є патроніми. Визначаючи походження конкретних відпатронімних ойконімів, ми не подаватимемо самих патронімів, а лише наводимо ті особові назви, від яких могли вони (патроніми) утворитися.

Пашута <Павло, *Филинці:* Филя <Филимон, *Юринці:* Юра, *Якушинці:* Якуша <Яків;

5) ойконіми на **-инці,** мотивуючі лексеми яких можуть походити або від церковно-християнських, або ж від однойменних слов'янських автохтонних відапелятивних імен: *Джуринці:* Джура <Георгій або Джура <джура "товариш, зброєносець" [Гр. II, 377], *Мамуринці:* Мамура <Мамій або Мамура <тюрк. mamur "міцний, в доброму стані" [Радл. IV, 2066), *Пальчинці*: Палка <Павло або Палка <палка, *Партинці*, давн. *Патринці:* Патра <Патрикій або *Парта <парта "вид жіночого головного убору; шкільна лавка"[ЕСУМ IV, 298].

2. Ойконіми на -инці, мотивуючі лексеми яких походять від слов'янських автохтонних імен або пізніших прізвиськ чи апелятивних означень особи. За походженням і структурою слов'янські автохтонні імена прийнято поділяти на три групи: 1) композитні, 2) відкомпозитні (гіпокористики) і 3) відапелятивні імена-прізвиська, які важко чи практично неможливо відрізнити від пізніших індивідуальних прізвиськ. Останнє уточнення необхідне тому, що сьогодні уже ніхто, аналізуючи антропоніми на зразок: *Вовк, Дуб, Нога, Середа* і под., не може однозначно довести, що це давньослов'янські відапелятивні імена, а не пізніші прізвиська.

Нижче детальніше розглянемо виділені ойконіми, мотивуючі лексеми яких утворені від різних за походженням слов'янських антропонімів:

1) ойконіми на **-инці**, мотивуючі лексеми яких походять від давньослов'янських (давньоукраїнських) композитних імен. У сучасній ойконімії України ми виявили лише одну назву поселення на **-инці**, в основі якої засвідчене давнє композитне ім'я: Войславинці: Воиславъ [Мор. 45];

2) ойконіми на **-инці**, мотивуючі лексеми яких походять від давньоукраїнських відкомпозитних імен. Кількість назв цієї групи виявилася чисельнішою від першої групи: *Бабшинці:* *Бабша, див. Бабоша [Туп. 34] <Babirad [Rosp. 12], *Балинці:* Бала [Мор. 6] <Балемила, Балеславъ [Мор. 6], *Білиженці*, давн. Boliżyncy: *Болига <Болемиръ, Болеславъ [Мор. 20] або *Білига <Бѣлимиръ [Мор. 32], *Бушинці:* *Буша < Будимиръ, Будиславъ [Мор. 30], *Винятинці*, давн. Войнятинці: *Войнята <Воинѣгъ, Воимиръ [Мор. 45], **Вінниці*[*], давн. Воининци: Воина <Войнѣгъ [Мор. 45], *Волудринці*, давн. *Володринці:* *Володра <Володаръ [Мор. 47], *Доманинці:* Домана <Доманѣжъ [Мор. 75], *Житинці:* *Жита, пор. Жито <Житеславъ, Житомиръ [Мор. 85], *Малинці:* Мала <Маловекъ [Мор. 117], *Малютинці:* Малюта <Маловекь, Малозитъ [Мор. 117-118], *Малятинці:* Малята <Маловекъ [Мор. 117-118], *Миринці:* Мира <Миролюбъ, Миронѣгъ [Мор. 125], *Михиринці:* *Михира < Михомилъ, Михносъ [Мор. 127], *Мончинці:* *Монька <Монвидъ, Монислав [Мор. 129], *Мутишинці:* *Мутиха, пор. Мутихинъ [Туп. 656] <Мутимиръ [Мор. 131], *Немиринці:* Немира [Мор. 137], Немичинці, давн. Немоічинці: *Немоіка <Не- + Моимилъ або Моимиръ, Моиславъ [Мор. 129], *Пахутинці:* Пахута <Пакославъ [Мор. 147-148], *Перекоринці:* Перекора <Пере- + Кориславъ, Корибутъ [Мор. 102], *Путятинці:* Путята <Путисила [Мор. 160],

[*] Астериск над ойконімом сигналізує, що він сьогодні не вживається.

Радиминці: *Радима <Радимиръ [Мор. 162], *Радохинці:* *Радоха <Радогостъ, Радомиръ [Мор. 163-164], *Рачинці*, давн. *Ранчинці:* Ранка <Раножиръ [Мор. 163], *Рогинці:* Рога <Роговладъ [Мор. 168], *Самчинці:* *Самка, пор.Самко [СП, 311] <Самборъ, Самовитъ [Мор. 171], *Сегединці:* *Сегеда <Сегебудъ [Мор. 176], *Сирватинці:* *Сирвата <Сирвидъ [Мор. 178], *Строїнці:* Строє <Строемиръ [Мор. 188], *Сулиминці:* Сулима <Сулиславъ [Мор. 189], *Тулинці:* Тула <Тулимиръ [Мор. 195], *Чемеринці:* Чемера <Честимиръ [Мор. 205-206], *Чернятинці*: *Чернята <Чернимиръ, Чернославъ [Мор. 206].

Частину відпатронімних патронімів на **-инці** зі слов'янськими іменами в основах ми визначаємо як деривати неоднорідної мотивації, оскільки мотивуючі лексеми цих ойконімів могли утворитися і від антропонімів, що є давньоукраїнськими відкомпозитними іменами і варіантами християнських імен або ж навіть слов'янських автохтонними відапелятивними іменами чи пізнішими прізвиськами на зразок: *Бабинці:* Баба [Туп. 33] <Babirad [Rosp. 12] або Баба <баба), *Бабчинці:* Бабка [Туп. 33] <Бабирадъ або Бабка <*бабка*), *Буринці:* Бура <Буриславъ [Мор. 30] або Бура [Мор. 30] <*бура* «бурління води», «сіль борної кислоти» [СУМ І, 257], *Домашинці:* Домаха <Домаславъ [Мор. 75] або Домаха <*домаха* "шабля з дамаської сталі" [СУМ ІІ, 361], *Жилинці:* Жила <Жилиславъ [Мор. 85] або Жила <*жила*, *Любинці:* Люба <Любгостъ [Мор. 219] або Люба - ім'я, *Мойсинці:* Мойса <Моисилъ, Моиславъ [Мор. 129-131] або Мойса <Мойсей, *Одинці*: Ода <Одомыслъ [Мор. 142] або Ода <*ода* "пісня" [ЕСУМ ІV, 157], *Островчинці:* Островка <Островой [Мор. 145] або Островка <*островка* "кіл зі смереки з обрізаними до половини гілками для сушіння сіна" [Експед.], *Поличинці:* Полиця <Полиславъ [Мор. 145] або Полиця <*полиця*, *Пулинці:* Пула <Путисила [Мор. 160] або Пула(я) <*пуля* <дит.*пуля* "каченя, індичка" [Гр. ІІІ, 499];

3) ойконіми на **-инц**і, мотивуючі лексеми яких походять від слов'янських автохтонних відапелятивних імен чи пізніших прізвиськ.

Слов'янські автохтонні відапелятивні імена могли творитися від загальних назв з різною семантикою. Власне враховуючи первісну семантику твірних основ антропонімів, що зафіксовані в основах досліджуваних ойконімів, останні (аналізовані ойконіми) поділяємо на кілька груп. Найчисельніше репрезентуються ті ойконіми досліджуваної моделі, мотивуючі лексеми яких утворені від слов'янських відапелятивних імен, що є однойменними з апелятивами на означення: а) різних об'єктів, передусім предметів побуту; б) тварин, риб, комах; в) рослин; г) продуктів харчування та ін.

Розглянено детальніше виділені групи ойконімів:

а) ойконіми на **-инц**і, мотивуючі лексеми яких походять від антропонімів, що утворені від назв конкретних об'єктів, передусім предметів побуту: *Бервинці*: *Берва <*берва* "колода, стовбур" [ЕСУМ І, 168], *Гелетинці:* Гелета [СП, 89] <*гелета* "дерев'яна посудина, барило" [ЕСУМ І, 492], *Дудинці*, давн. Дудчинці: Дудка [Туп. 199] <*дудка* "музичний інструмент" [Гр. І, 45], *Калитинці:* Калита [Туп. 228] <*калита* "торба для грошей" [СУМ ІV, 77], *Коцюбинці:* Коцюба [СП, 191] <*коцюба* "кочерга" [СУМ ІV, 315], *Кущинці:* Кушка [СП, 203] <*кушка* "дерев'яний кухоль...для гострильного бруска" [СУМ ІV, 425], *Лопатинці:* Лопата [Туп. 287] <*лопата* "знаряддя...для перекидання або насипання чого-небудь" [СУМ ІV, 545], *Свитинці:* Свита [Туп. 407] <*свита* "селянський

верхній одяг" [Гр. IV, 107], *Скрипчинці:* Скрипка [Туп. 415] <*скрипка*, *Сокиринці:* Сокира [Богд. 282] <*сокира*, *Соломинці:* Солома, пор. Соломка [Туп. 368] <*солома*, *Ступинці:* <Ступа [Туп. 423] <*ступа*), *Теліжинці:* Теліга [Богд. 301] <*теліга* "віз", *Халявинці:* Халява, пор. Холявка [СП, 371] <*халява*, *Хомутинці:* Хомута, пор. Хомутин [Туп. 808] <*хомут*, *хомута*, *Чепіжинці*: Чепіга [Богд. 33] <*чепіга* "частина плуга, ручка" [Гр. IV, 452], *Ширминці* : Ширма [Туп. 501] <*ширма* "складана...перегородка" [СУМ XI, 456]. Загальна кількість ойконімів, що належать до цієї підгрупи, становить понад 60 одиниць;

б) ойконіми на **-инці**, в основах яких засвідчені антропоніми, що утворені від назв тварин, риб, комах і їх частин: *Баранинці*, давн. Baranya [1427 Деже, 245](це утворення з суф. **-*j-a** від антропоніма Баран; чим викликана зміна структури назви, невідомо), *Бережинці:* *Бережа, пор. Бережин [Богд. 11] <*бережа* "жеребна кобила" [ЕСУМ I, 171], *Воронинці:* Ворона [Туп. 150] <*ворона*, *Гнидинці:* Гнида [Туп. 163] <*гнида* "лупа" [ЕСУМ I, 536], *Гусинці* : *Гуся, пор. Гусь, Гуска [СП, 109] <*гуся* "котик на дереві" [ЕСУМ I, 627], *Жабинці* : Жаба [Туп. 199] <*жаба*), *Зозулинці:* Зозуля [СП, 156] <*зозуля*, Кобринці : Кобра [СП, 179] <*кобра* "очкова змія", *Козинці:* Коза [Туп. 241] <*коза*, *Котюжинці:* Котюга [Богд. 138] <*котюга* "собака" [ЕСУМ III, 61], *Лисичинці:* Лисиця [Туп. 227] <*лисиця*, *Орлинці:* *Орла <*орля*, *Перепільчинці:* Перепелка [Туп. 375] <*перепілка*, *Рибчинці:* Рибка [Мор. 170] <*рибка*, *Чайчинці:* Чайка [Мор. 204] <*чайка*, *Черепашинці*: Черепаха [Туп. 479] <*черепаха*, *Щучинці:* Щука [Туп. 455] <*щука*, *Яструбинці:* *Яструба, пор. Яструб [Ред. 252] <*яструб*; *Бородинці:* Борода [Туп. 144] <*борода*, *Головинці:* Голова [Туп. 166] <*голова*, *Лапинці:* Лапа [Туп. 280] <*лапа*, *Шиїнці:* Шия [Туп. 499] <*шия*, *Шкуринці:* Шкура [Туп. 504] <*шкура* та ін., усього понад 50 назв;

в) ойконіми на **-инці**, в основах яких засвідчені антропоніми, що утворені від назв рослин, їх частин і плодів: *Голинчинці:* *Голинка, пор.Голенка [Туп. 165] <*голинка* "плід осоки" [ЕСУМ I,548], *Гречинці:* Греча [Туп. 174] < *греча* = гречка, *Драчинці:* Драча [Мор. 79] <*драча* "малина" [ЕСУМ II, 124], *Калетинці*, тепер *Колетинці:* Калета [БА II, 172] <калета, пор. калетка "гроно, китиця калини"[ЕСУМ II, 350], *Капустинці:* Капуста [Туп. 229] <*капуста*, *Ліщинці:* Ліска [СП, 213] <*ліска* "ліщина; ціпок, палка" [ЕСУМ III, 267], *Перервинці:* *Перерва <*перерва* "вербозілля лучне, цикорій" [ЕСУМ IV, 345], *Ріпинці:* Ріпа [Богд. 244] <*ріпа*, *Рипужинці*: *Рипуга, *Репуга, пор. Репужка [Богд. 243] <ре(и)па "ріпа". *Хоптинці:* Хопта [Богд. 117] <*хопта* "бур'ян"[СУМ XI, 125], усього близько 20 назв;

г) ойконіми на **-инці**, в основах яких засвідчені антропоніми, що утворені від назв продуктів харчування: *Брагинці:* Брага [Туп.119] <*брага* "рід напою, відходи" [ЕСУМ I, 243], *Букатинці:* Буката [Туп.124] <*буката* "хлібина, булка" [ЕСУМ I, 285], *Галущинці:* Галушка [Туп.158] <*галушка*, *Гущинці:* Гуща [Туп. 124] <*гуща* "осадок рідини" [Гр. I, 344], *Закутинці*: Закута [СП, 150] <діал. *закута* "хліб" [СУМ III, 177], *Кулажинці:* Кулага [Туп. 271] <*кулага* "пісна страва...з борошна" [ЕСУМ III, 132], *Олевинці:* *Олева, пор. Олеван [Мор. 142] або Олива [СП, 256] < діал. *оле(и)ва* "олія", *Паляничинці:* Паляниця [Ред. 145] <*паляниця*, *Путринці:* Путра [ЖУР III, 105] <*путра* "каша з житнього борошна" [ЕСУМ IV, 641], *Сметанчинці:* Сметана [Туп. 419] <*сметана* та ін., усього близько 20 ойконімів;

г) ойконіми на **-инці**, в основах яких засвідчені антропоніми, що утворені від назв на позначення абстрактних, часових понять, явищ природи: *Грижинці:* Грижа [Илч. 142] <*грижа* “сум, журба [ЕСУМ І, 594], *Грозинці:* Гроза [Туп. 175] <*гроза*, *Журбинціі:* Журба [СП, 145] <*журба* “смуток, турбота” [Гр. І, 493], *Плютинці:* Плюта [СП, 278] <*плюта* “дощова погода” [Гр. ІІІ, 199], *Серединці:* Середа [Туп. 410] <*середа*, *Скаржинці:* Скарга [БА, 377] <*скарга* ”нарікання”, *Шутроминці*, давн. ще Saterminсe: *Шуторма = ?Суторма [Туп. 437], як результат метатези сполучень **-ор-** > **-ро-** *суторма* “безпорядок” [Вес. 308], усього 16 назв;

д) Ойконіми на **-инці**, в основах яких засвідчені антропоніми, що походять від слов’янських відапелятивних імен, які важко згрупувати за якимись конкретними ознаками, їх більше трьох десятків: *Гурбинці:* Гурба [БА ІІ, 122] <*гурба* “натовп” [ЕСУМ І, 622], *Завадинці:* Завада [БА ІІ, 153] <*завада* “перешкода”[ЕСУМ ІІ,216], *Замулинці:* Замула [СП, 150] <**замула* = ?намула, *Зарубинці*: Заруба [Вес. 120] <*заруба* “слід на дереві” [ССУМ І, 385], *Калайдинці:* Калайда [СП, 165] <**калайда*, можливо, те саме, що *галайда* “бродяга, безпритульний” [ЕСУМ І, 457], *Нетечинці:* Нетеча [Туп. 331] <*нетеча* “стояча вода” [ССУМ ІІ, 44], *Пампуринці:* *****Пампура, можливо, від Парпура, Порпура [Туп. 296]; *парпура*, *пурпура* <лат.purpura “пурпуровий равлик” [ЕСУМ ІV, 637], *Реутинці:* Реута, Ревута [Туп. 312] <*ревута*, *реута*, можливо, від дієслова *ревіти*, *Смаржинці:* Смарга, пор. Смаржик [ЖУР ІІ, 214] <*смарга* [?]), *Хлюпинці:* Хлюпа, [Вес. 339] <*хлюпа* від дієслова *хлюпати* та ін., усього понад 30 назв. В окремих випадках мотивуючі лексеми досліджуваних ойконімів на **-инці** могли утворитися від антропонімів неоднозначного походження, напр. *Кащинці:* Каська <Катерина або Кашка [Туп. 232] <*кашка* “страва”, *Лебединці:* *Лебеда <*лебеда* “біла коза” [ЕСУМ ІІІ, 205] або пол. Lebieda <lebioda “лобода”;

е) ойконіми на **-инці,** мотивуючі лексеми яких походять від прізвиськ різного походження. За часом виникнення такі ойконіми ми схильні кваліфікувати як дещо новіші від розглянутих вище: *Базаринц*: *Базара, пор. Базаръ [Туп. 92] <*базар* “син базарного торгівця” [СУМ І, 88], *Білявинці:* *Білява, пор. Білявий [СП, 47], *Гаркушинці:* Гаркуша [Богд. 82] <*гаркуша* “той, хто гаркавить” [ЕСУМ І, 474], *Гарячинці:* *Гаряча, пор. Горячи [Туп. 173] <*гаряча*, гаряч “гарячий напій з меду з пряниками” [ЕСУМ І, 478], *Заїчинці:* Заїка [Вес. 119] <*заїка* “людина, що заїкається” [Гр. ІІІ, 43], *Кліщинці:* Клишка [Туп. 238] <*клишка*, клиша “клишонога людина” [ЕСУМ ІІ, 461], *Кривачинці:* *Кривака, пор. Кривак [СП, 193] <*кривак* “криве дерево” [ЕСУМ ІІІ, 88], *Кувичинці:* (<*Кувика, пор. Кувикин [СП, 195] <*кувика* <дієсл. *кувікати* “пищати (про свиней) [Гр. ІІ, 318], *Махаринці:* *Махара, пор. Махарко [Богд. 175] <**махара*, *махар* “шахрай” [ЕСУМ ІІІ, 419], *Моринці:* Мора [Вес. 203] <*мора* “домовик, кошмар” [ЕСУМ ІІІ, 511], *Негринці:* Негра, Негре [СП, 246] < молд. *негра*, негру “чорний, чорнота”), *Нетерпинці:* Нетерпа [БА, 138] <*нетерпа* “нетерпимий, нетерпеливий” [СУМ У, 394], *Паплинці:* Папля, пор. Паплик [Богд. 214] <*папля* “халтурник, поганий робітник” [ЕСУМ ІV, 284], *Рекечинці:* Рекета [Богд. 243] <пол. rekotac’ “реготати, видавати храпливий голос”, *Ржавинці:* *Ржава, пор. Ржева [Туп. 336] <*ржава*, *-ий*), *Рижулинці:* *Рижула, пор. Рижак [Богд. 250] <*рижа*, *-ий*, *Розношинці:* Розноша <**розноша* “той, хто щось розносить”, усього таких назв близько 50;

є) ойконіми на **-инці**, мотивуючі лексеми яких походять від глузливих індивідуальних і колективних найменувань людей або ж прізвиськ у формі складних назв. На жаль, лише незначна частина таких антропонімів зафіксована у доступних нам ономастиконах: *Вербородинці:* *Вербородa, пор. Вербослав [Мор. 37], *Воскодавинці:* *Воскодава, пор. Воскобойник [Туп. 510], *Голозубинці:* *Голозуба, пор. Голозуб [Туп. 111], *Довгошиїнці*: Довгошия [Ред. 105], *Козодавинці:* *Козодава, пор. Козодавлев [Туп. 578], *Колибабинці:* Колибаба [Туп. 245], *Краснохижинці:* *Краснохижа, пор. Кривохижа [Туп. 206], *Кривохижинці:* Кривохижа [Туп. 206], *Крившиїнці:* Кривошея [Туп. 265], *Круподеринці*: *Круподера, пор. Круподеренко [Реєстр, 189], *Крутибородинці:* *Крутиборода, пор. Крутиголова [СП, 194], *Ломикозинці:* *Ломикоза, Ломонос [Туп. 231], *Маломолинці:* *Маломола, пор. Маломолка [Туп. 297], *Самолусківці*, давн. *Самолусковичі:* *Самолуска, пор. Самослав, Самохвал [Мор. 171], *Сорокотяжинці:* *Сорокотяга, пор. Сороколік [Богд. 284], *Трибоківці:* *Трибока, пор. Тригуба [СП, 352] (не виключено, що ойконім *Криворудинці* може мати подвійну мотивацію – походити від патроніма *криворудинці* “нащадки чи піддані *Криворуди”, пор. Кривосуд, Кривохижа [Мор. 105] або від катойконіма *криворудинці* ”вихідці з с. Крива Руда”);

ж) ойконіми на **-инці**, мотивуючі лексеми яких походять від антропонімів, що мотивуються апелятивними означеннями особи за їх заняттям, посадою та ін.: *Ботошинці:* *Ботоша, пор. Ботъша [ССУМ І, 115] <**ботоша*, пор. діал. *бота*, *ботей* “молодий пастух у гуцулів” [ЕСУМ І, 238], *Бургграбинці:* Бургграба <пол. burgrabia "бургграф”; “суддя в суді за німецьким правом; заступник каштеляна”[SS I, 37], *Воєводинці:* Воєвода [СП, 78] <*воєвода*, *Опришинці:* Оприша [Мор. 144] <рум. oprişa ”боярин-чашник” [Const. 339], *Старостинці:* Староста [Богд. 287] <*староста*, *Шепаринці:* *Шепара <*шепара*, шепар “ключник, економ” [Гр. IV, 484], *Шляхтинці:* Шляхта [Туп. 504] <*шляхта* діал.“шляхтич, дворянин” [Гр. IV, 505].

Ще одну групу ойконімів на **-инці** ми однозначно кваліфікуємо як утворення від однойменних патронімів, однак нам не вдалося виявити ті антропоніми, від яких могли б утворитися відповідні патроніми – твірні основи поданих нижче назв населених пунктів України на **-инці:** *Бобурчинці*, у XVII ст. Бурбурчинці, можливо, від *Бурбурка, пор. пол. burbulka “булька, пухир” [ЕСУМ І, 298], *Волудринці*, у XVI ст. Володринці, можливо, від *Володра <Володар, *Ворвулинці*, у документах XV ст. Ворворчинці, Вурвурчинці, *Гоптилинці* (з XVII ст.), *Жодавлинці* (з XVI ст., тепер не існує), *Крушлинці* Великі і Малі (з XVIII ст.), *Кудобинці* (з XVIII ст.), *Маршинці* (у докум. XVII ст. ще Марджиница), *Митлинці* (у докум. XVII ст. ще Mydlince), *Прушинці* (з XVI ст., можливо, від * Пруха, пор. Прух [Туп. 324]), *Ревбинці* (з XIX ст.), *Регляшинці* (на поч. XX ст. ще Репляшинці), *Сохужинці* (у докум. XVII –XVIII ст. *Сухоринці* (сучасний варіант назви *Сухожинці* міг виникнути в результаті метатези кореневих голосних **о** і **у**, а також зміни кореневого **-р-** на **-ж-** перед голосною переднього ряду під впливом польської мови, якою протягом тривалого часу записувалися українські ойконіми), *Телебичинці* (з XVI ст., тепер Порубне), *Телелинці* (з поч. XVII ст.) , *Тирявинці* (з XVI ст., тепер не існує), *Уяринці* (з XVIII ст.). У цій групі близько 20 ойконімів.

II. Ойконіми на -инці, що не походять від патронімів

Крім відпатронімних, у межах досліджуваних ойконімів на **-инці** ми виділяємо ще групу назв поселень, які за походженням є не відпатронімними, а відродинними. В ономастичній літературі відродинні ойконіми традиційно називаються *родовими* назвами. Оскільки такі ойконіми утворювалися від назв родин, а не родів, тому, вважаємо, їх доцільніше називати *відродинними*. Такі ойконіми виникали в результаті плюралізації найменувань перших поселенців на **–инець,** напр.: *Попадинець* – мн. *Попадинці*. Суфікс **-инці** в цьому випадку є формою множини суфікса **-инец**ь. До відродинних зараховуємо ойконіми: *Влащинці*, у XV ст. ще *Влашиновци*: Влашиновець = *Влашинець (причина зміни фінального суфікса **–овци** на -инці, а також кореневого **–ш-** на **–щ-** невідома), *Воскресинці* (з XV ст. <*Воскресинець або ж *воскресинці* “прихожани церкви Воскресіння Господнього”), *Западинці* <*Западинець, пор. розм., прост. запади(е)нець “той, хто приїхав із заходу”, *Зарудинці:* *Зарудинець <зарудинець “особа, що оселилася за рудою”, *Касичинці* (у XV ст., тепер Пасинки), *Лівинці:* *Лівинець [СП, 212], *Ординці* (з XVIII ст., *Ординець <ординець “член орди” [ЕСУМ IV, 210]), *Селевинці* (з XVIII ст. *Селевинець, можливо, від Селивон [Мор. 176]), *Серебринці:* *Серебринець, пор. Серебреник [Туп. 354], *Ставчинці:* *Ставчинець, пор. Ставчан [Богд. 287].

III. Ойконіми на -инці – новотвори середини XX ст.

Серед ойконімів досліджуваної моделі ми виявили також частину назв на **-инці,** які почали вживатися замість інших назв після здійсненого в 1946 р. впорядкування ойконімії України, зокрема заміни “неблагозвучних” назв поселень на “благозвучні”, заміни неукраїнських назв на українські та ін. Власне тоді з’явилися ойконіми: *Височинці* (замість Вижично), *Дротинці* (замість Сірма), *Загатинці* (замість Мале Реканє), *Переможинці* (замість Туркинці).

До цієї групи зараховуємо ще назву села *Серафинці*, яка уперше з’явилася в 1946 р. на місці двох поселень – Старий і Новий *Серафинець*, що були об’єднані в одне поселення, а також назву населеного пункту *Піднетерпинці*, який виник на початку XX ст. біля с. Нетерпинці, що на Тернопільщині.

Отже, аналіз ойконімів України на **-инці** показав, що домінуюче число їх є відпатронімного походження і лише окремі з них визначаємо як назви на **–і,** які походять від антропонімів на **–инець,** або ж є штучними дериватами з 1946 р., що з’явилися тоді в результаті здійсненого перейменування багатьох населених пунктів України. Вивчаючи цю модель ойконімів України, ми намагалися встановити характер антропонімів, репрезентованих в основах цих назв у різні хронологічні періоди. І хоча ми свідомі того, що фіксація назв поселень у різного роду писемних пам’ятках найчастіше носить несистемний, іноді навіть непередбачуваний характер, адже засвідчення назв у писемних пам’ятках спричинена багатьма позалінгвальними факторами, все ж ми переконані в тому, що дані фіксації назв населених пунктів у писемних пам’ятках за різні хронологічні періоди можуть містити цінну інформацію про становлення та розвиток різних моделей ойконімів України. Враховуючи той факт, що найдавнішими за походженням є, очевидно, давньослов’янські (давньоукраїнські) композитні та відкомпозитні імена, а

також автохтонні відапелятивні імена чи пізніші прізвиська, тому важливо встановити, який відсоток становили ойконіми, в основах яких засвідчені слов'янські автохтонні особові імена, в різні історичні періоди.

Здійснений нами аналіз ойконімів на **-инці** за даними першофіксацій їх у писемних пам'ятках різних історичних періодів показав, що в Галичині (в Івано-Франківській, Львівській і Тернопільській областях; останню область в історичних пам'ятках у минулі століття найчастіше зачисляли до Поділля) названі ойконіми з давньослов'янськими та церковно-християнськими іменами в основах репрезентуються таким чином: зі слов'янськими іменами засвідчено у XIV-XV ст. 22 назви (81,5%) з уперше зафіксованих 27, у XVI ст. – 10 (91%) з уперше засвідчених 11 назв, а у XVII ст. засвідчено лише 5, у XVIII ст. – 9 назв – усі 100% зі слов'янськими іменами в основах.

На Буковині, точніше у сучасній Чернівецькій області, спостерігається подібна картина: зі слов'янськими іменами в основах зафіксовано у XIV-XV ст. 12 назв на **-инці** (85,8%) з 14, у XVI ст. засвідчено 5 назв, усі 100% зі слов'янськими іменами в основах, а у XVII ст. з 5 ойконімів у 4-х теж засвідчені слов'янські імена.

На Поділлі, власне на території Вінницької та Хмельницької областей, фіксація ойконімів на **-инці** зі слов'янськими іменами в основах хоч і має свої особливості, проте загальна тенденція до зростання їх ваги в основах цих ойконімів є аналогічною. Так, із 20 назв поселень на **-инці**, зафіксованих у пам'ятках XIV-XV ст., слов'янські особові імена представлені в основах 13 назв (65%) з 20, у пам'ятках з XVI ст. в основах 54 назв (88,52%) з 61, з XVII ст. в основах 50 назв (89,3%) з 56, а з XVIII ст. в основах 22 назв (95,66%) з 23 аналізованих назв поселень.

Як бачимо, в Галичині і на Поділлі картина з першофіксаціями ойконімів на **-инці** з різними антропонімами в основах практично аналогічна. На території інших областей Правобережжя України фіксуються лише окремі назви на **-инці**, тому ми не брали їх до уваги.

На Лівобережжі України ойконіми на **-инці** активно фіксуються щойно з XVII ст. Із уперше зафіксованих у XVII ст. на Лівобережжі (у Полтавській, Київській, Чернігівській і Сумській областях) 18 ойконімів усі 100% зі слов'янськими іменами в основах, а із 33 ойконімів, зафіксованих у XVIII ст., в основах 31 назви (у 93,94%) теж маємо слов'янські імена.

Отже, щодо можливого зв'язку між часом фіксації названих ойконімів на **-инці** у писемних пам'ятках і характером їх мотивуючих лексем можна стверджувати наступне: по-перше, найстарішими і найчисельнішими є фіксації у писемних пам'ятках XIII-XV ст., які стосуються насамперед території Закарпаття і Прикарпаття, включаючи (Буковину і Галичину), тому, відповідно, найдавнішими за походженням є власне ті ойконіми, які зафіксовані саме в цих писемних пам'ятках; по-друге, здійснений нами діахронічний аналіз названих ойконімів не дає переконливих підстав стверджувати про пряму залежність між характером мотивуючих лексем ойконімів на **-инці** і часом їх фіксації у писемних пам'ятках. І все ж ні в кого, здається, не може бути сумніву в тому, що найдавнішими за часом свого виникнення є ті ойконіми на **-инці**, мотивуючі лексеми (твірні основи) яких утворені від давньослов'янських (давньоукраїнських) композитних і відкомпозитних імен на зразок: *Войславинці* <(Войслав –Гинк. 457)), *Буринці* (<Бура <Буриславъ –Мор.30),

Путятинці (<Путята <Путиславъ –Мор.160), *Строїнці* (<Строє <Строимиръ –Мор. 188). Дещо новішими слід, очевидно, називати ті ойконіми, мотивуючі лексеми яких походять від неслов'янських, передусім церковно-християнських імен, що прийшли до нас після прийняття християнства: *Варваринці*, *Івонинці*, *Савинці*, *Томинці* і под., а також ті ойконіми, що утворені від прізвиськ, часто у формі композит, та назв осіб за їх заняттям чи посадою: *Білявинці*, *Голозубинці*, *Довгошиїнці*, *Воєводинці*, *Старостинці*.

Наявність значної кількості ойконімів на **-инці** свідчить про те, що, у минулому кількість чоловічих варіантів імен з фіналлю **-а** була, очевидно, значно більшою, ніж сьогодні, пор. ойконіми на зразок: *Климинці*, *Орлинці*, *Прокопинці* і под. У "Реєстрі" ми знаходимо чимало антропонімів на **-а,** які сьогодні практично завжди вживаються тільки з нульовою флексією або **–о**, напр.: Степан *Байбуза*, Лаврін *Белюха*, Михайло *Говура*, Омелян *Грига*, Василь *Дробиха*, Сава *Кожура*, Мартин *Сиводка*, Мисько *Чопега* та ін.

Прийняті скорочення джерел

АТП – Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ на 1 вересня 1946 р. – К.: Українське вид-во політ. л-ри, 1947.

БА – Бірыла М. В. Беларуская антрапанімія. – Т.2. Прозвішчы, утвораныя ад апелятыўнай лексікі. – Мінск: Навука і тэхніка, 1969.

Богд. – Богдан Ф. Словник українських прізвищ у Канаді. – Вінніпег – Ванкувер, 1974.

Вес. – Веселовский С. В. Ономастикон. – М.: Наука, 1974.

Гинк. – Гинкен Г. Древнейшие русские двуосновные личные имена и их уменьшительные // Живая старина. – Вып. 4. – Спб., 1893. – С.440-461.

Гр. – Словарь української мови / Уклав, з додатком власного матеріалу, Б. Грінченко. – Т.I–IV. – К., 1907-1909.

Деже – Дэже Л. Очерки по истории закарпатских говоров. – Будапешт: Изд-во АН Венгрии, 1967.

ЕСУМ – Етимологічний словник української мови. – Т.I-IV. – К.: Наукова думка, 1982-2003.

ЖУР – Жерела до історії України-Руси. – Т.I-VII. – Львів, 1895-1903.

Мор. – Морошкин М. Славянский именослов или собрание славянских личных имен. – Спб., 1867.

ПУС – Польсько-український словник. – Т.I-III. – К.: Вид-во АН УРСР, 1958-1960.

Радл. – Радлов В. В.Опыт словаря тюркских наречий. – Т.I-IV. – М., 1963.

Ред. – Редько Ю. К. Довідник українських прізвищ. – К.: Рад. школа, 1969.

Реєстр – Реєстр усього Війська Запорозького після Зборівського договору..., складений 1649 року. – К.: МСП "Козаки", 1994.

РУС – Румунсько-український словник. – Бухарест: Учбово-педагог. вид-во, 1963.

Сп. – Словник прізвищ, практичний словозмінно-орфографічний (на матеріалі Чернівеччини). – Чернівці: Букрек, 2002.

ССУ – Словник староукраїнської мови. – Т.І-ІІ. – К.: Наук. думка, 1977-1978.
СУМ – Словник української мови. – Т.І-ХІ. – К.: Наук. думка, 1970-1980.
Туп. – Словарь древнерусских личных собственных именъ. – Спб., 1903. Koln –Wien: Bohlau Verlag, 1989.
BD – Documentele lui Ştefan cel Mare, publicate de Ioan Bogdan. – Bucureşti, 1913. – Vol. I-II.
Const. – Constantinescu N. Dicţionar onomastic Romînesc. – Bucureşti, 1963.
Cost. – Documentele Moldoveneşti înainte de Ştefan cel Mare, publicate de Mihai Costăchescu. – Vol.I-II. – Jaşi, 1931-1932.
Rosp. – Rospond S. Słownik nazwisk Śląskich. – Cz. I. – Wrocław etc., 1967.
SS – Słownik staropolski. – T. I-VI. – Warszawa, 1953-1970.

Література

1. Бірыла М. В. Усходнеславянскія антрапонімы з адмоўем **не-** тыпу *невер, непосед, недвига, недомолва* // Беларуская анамастыка. – Мінск: Навука і тэхніка, 1977. – С.128-159.
2. Бучко Д. Г. Ареалы украинских топонимов на **-івці, -инці** в XIV-XX вв. // Перспективы развития славянской ономастики. – М.: Наука, 1980. – С.90-100.
3. Бучко Д. Г. Топоніми на **-івці, -инці** и история заселения Украины // Вопросы географии. – Т.110. Топонимика на службе географии. – М.: Мысль, 1979. – С.103-112.
4. Гумецька Л. Л. Описові топоніми в молдавських грамотах XIV-XV ст. // Питання історії української мови. – К.: Наук. думка, 1970. – С.96-101.
5. Історія Української РСР. – Т. І. – К.: Наукова думка, 1967.
6. Смішко М. Ю. Два курганні могильники в околицях с. Ізи Закарпатської області // Археологічні пам’ятки УРСР. – Т. ІІІ. – Київ, 1952. – С.312-321.
7. Zakrzewski S. Opis grodów i terytoriów z północnej strony Dunaju, czyli tzw. Geograf Bawarski. – Lwów, 1917. – S.5-13.

In the article is the origin of forpatronymic oiconym Ukraine explored on -ynzi, their motivational lexemes are determined, what typology of analyzed oiconimes is carried out on the basis of.

Key words: *oiconym, motivational lexem, patronym, derivation, model.*

УДК: 811.161.2’37
ББК: 81.2. Ук-2

Володимир Барчук

МОРФОЛОГІЧНИЙ ЧАС ЯК ВИЯВ ЛІНІЙНОЇ ТЕМПОРАЛЬНОСТІ

У статті аналізуються особливості компонента загальномовної категорії темпоральності – часу. Встановлено зв’язки часу з інтервалом і таксисом, виявлено його лінійні ознаки. Час розглядається в лінгвальному та онтологічному сенсі; встановлено онтогенічність граматичного часу в світогляді мовця. Подано сутність, структуру та історію формування часових значень.

Ключові слова: *морфологічний час, час, лінійність, позиція відліку, темпоральність, інтервал, таксис.*

Поняття лінійності стосовно часу використовується у різних науках і має різну інтерпретацію. Так, філософський аспект розглядає лінійний час як протиставлення циклічному і пов’язує його з історизмом християнства та есхатологічним розв’язанням історичного шляху людства [11; 3]. Історія визначає лінію часу як рух із минулого в майбутнє. При цьому весь апарат історії як науки зорієнтований на аналізі минулого. Релігійно-філософський підхід звертається і до минулого, і до сучасного, і до майбутнього [7]. Таким чином, існує принципова відмінність в історичному та історіософському розумінні часу з погляду його лінійності.

Міфологічний чи сакральний час в духовно-онтологічній традиції – це сутнісний, паралельний профанному, божественний, вічно теперішній час, що включає початок і кінець профанного світу. Лінійність його описати не здатна. Сакральний час – це сфера, в яку занурено видимий і невидимий світ в просторі і поза простором. Йому властива і циклічність, і лінійність, і паралельність, і множинність, і різноспрямованість.

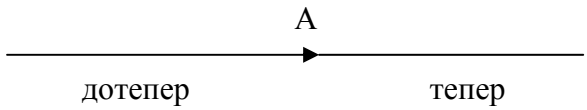
Слід зауважити, що в такому розгляді опозиція лінійності і циклічності умовна, оскільки і циклічний час є лінійним, тобто рухається від минулого до майбутнього (це відбито у мовах античного світу, якому приписується циклічне розуміння часу), однак нова ознака лінійного історичного полягає в тому, що цикл часу не відновлює status quo, а формує нову якість з погляду терезів майбутнього – есхатологічного розв’язання історії. Ця різниця вказана Гегелем, а час можна точніше визначити як лінійно-циклічний і лінійно-діалектичний, де перший відповідає руху по колу, а другий – руху по спіралі.

У мові лінійність як іманентна властивість часу формується поступово. Час у профанному світі завжди прив’язаний до моменту відліку, бо тільки сакральний час не має початку і кінця. У лінгвістиці поняттям часу не вичерпується весь спектр темпоральних значень. Час входить як семантико-граматична складова у категорію темпоральності, універсальність якої ґрунтується на вираженні значення події, тобто на семантиці подієвості – дійовості (пор. рос. “событийность”).

Оскільки об’єктивація темпоральності як невпинного плину часу відбувалась через членування його на відрізки та розвиток понять початку і кінця, тривалості і нетривалості, швидкості і повільності, протягом яких

з’являються, існують і переходять в небуття предмети і явища [8, 241], то саме морфологічна лінійна темпоральність, ділячи події на теперішні й минулі, стала у свідомості уособленням часу та закріпила за словом „час” термінологічне значення у граматиці. Однак всечасові (темпоральні) значення, властиві українській мові (та й будь-якій мові взагалі), не вичерпуються значенням часу у вказаному сенсі. Адже час у граматиці – це морфологічне значення відносної темпоральності, яке має в основі категоризацію події відліку, – моменту мовлення. Відносність часу полягає у тому, що його значення неможливо встановити без співвідношення з подією відліку – моментом мовлення. Правда, важливим є уточнення, що з моментом мовлення співвідносяться не самі дії, процеси чи стани, що відбуваються в об’єктивній дійсності, а із цим часовим орієнтиром їх співвідносить мовець [4, 250]. Це очевидно, оскільки будь-яке значення часу в широкому розумінні є умовним; об’єктивним для кожної системи є час дії, яка веде до зміни. У цьому сенсі більш абстрактної речі, як годинниковий час немає, бо одна зміна триває частки секунди, інша – мільйони років, а весь період між змінами, якщо він не відзначений актуальними подіями, неістотний. Виходить, що найоб’єктивнішим і є час, означений мовцем, оскільки він формує саме поняття часу і вводить світ у сферу темпоральності, хоч, звичайно, насправді існують тільки події, які у випадку співвідносності вступають у розгалужені системно-варіантні взаємодії, темпоральність яких є тільки зовнішнім виявом буття.

Простота структури і симетричність морфологічного відносного часу чи просто часу зумовлює елементарність його моделі, яка відображається вектором:

Пряма відображає т.зв.об’єктивний час, що ментально сприймається як такий, що реалізувався і реалізовується в ознаках об’єктивного світу і на лексичному рівні відповідає поняттям ***тепер*** (в межах тривання події (подій)) і ***дотепер*** (тоді) (до початку тривання події (подій)). Цей поділ пов’язаний з існуванням і початком (виникненням) явищ, речей, фактів. Це відбиває фундаментальну здатність людини сприймати час як те, що відбувається, і те, що відбувалось. Точка А рухається, переводячи явища, речі, факти зі сфери ***тепер*** у сферу ***дотепер***. Зрозуміло, що відносність теперішнього є подвійною: з одного боку стосовно моменту мовлення, з іншого боку, стосовно явища, речі, факту. Для факту *Я малюю картину* теперішнє має два значення: 1) час, коли суб’єкт малює, спілкуючись з адресатом мовлення під час роботи над картиною (час безпосередньої дії в межах робочого циклу (робочого дня)), 2) час, коли суб’єкт малює, спілкуючись з адресатом мовлення поза роботою над картиною (час відносної дії в межах робочого циклу, усього часу роботи над картиною (умовно місяць, рік і под.). У реченні *Я малюю картини* (якщо немає пресупозиційного уточнення об’єкта, яке б виконало функцію означеного артикля аналітичних мов) є теж два значення: 1) час, коли суб’єкт малює, спілкуючись з адресатом мовлення поза роботою над картинами (водночас

малювати дві картини неможливо) (час відносної дії в межах робочого циклу над картинами (умовно місяць, рік і под.)); 2) час, коли суб'єкт малює, спілкуючись з адресатом мовлення, відповідно до свого фаху, роду занять без вказівки на конкретні твори (час відносної дії без визначення робочого циклу (рік, роки, творче життя і под.)). Відносність минулого одинична, бо належить періоду до моменту мовлення, до "тепер", хоч підлягає, як і теперішнє, різноманітній градації тривалості. Очевидно, що момент мовлення як фактор відліку для морфологічного часу хронологічно є умовним і визначається конкретною ситуацією мовлення. Зрозуміло й те, що хронометраж моменту мовлення не може бути граматикалізований; навіть більше, облік часу належить не сфері граматики, а сфері лексики. Існують два способи лінгвально означити об'єктивний час: лексичний і граматичний або понятійний і світоглядний. Хронометраж (тим паче інтернаціональний) не відбиває темпорального світогляду етносу; цей світогляд виявляє себе в способах і засобах лінгвально моделювати темпоральність.

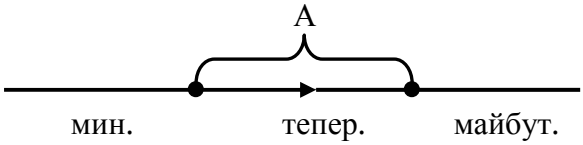
Сприймати те, що відбудеться, об'єктивно людина не здатна. До певного етапу розвитку людського мислення на лінії часу не було майбутнього. На момент його світоглядного виокремлення граматична система української мови в основному сформувалась. У праслов'янській мові було п'ять особово-часових парадигм, серед яких одна існувала для вираження теперішнього часу, а чотири виражали минулі дії [5, 288]. Слід зазначити, що морфологічний час виражав ширшу темпоральну семантику, зокрема інтервально-таксисну, і тільки з оформленням і семантичним окресленням майбутнього часу його значення уніфікувалось. Так, синкретичне часово-інтервальне значення виражав аорист та імперфект (минулий час і моноінтервальну, разову дію аорист; минулий час та ітеративну, поліінтервальну дію імперфект), а синкретичне часово-таксисне значення виражав плюсквамперфект. Однак у середині II тисячоліття синкретизм морфологічних часових форм втрачається, значення минулого часу уніфікується. "Пам'ятки цього часу зовсім не фіксують форм колишнього імперфекта", хоч форми аориста трапляються ще досить часто, правда, в текстах, що вийшли з монастирів [5, 291] (тобто тих, що відбивали давні граматичні традиції і, в основному, не відповідали живому мовленню).

Сучасний давноминулий час, на нашу думку, цілковито втратив таксисну семантику і позначає дію давно минулу, що не входить у сферу "сучасного" минулого. Ми спостерігаємо занепад цієї форми, який підтверджується стилістичним і семантичним звуженням функціонування аж до синоніма, напр., *колись робив (робив був)*.

Майбутній час не має власних морфологічних форм вираження, а для його позначення використовуються форми теперішнього часу чи форма інфінітива (про це далі). Формування сфери майбутнього часу зумовлене соціально-економічним і світоглядним розвитком суспільства та набутими у зв'язку із цим особливостями людини. Цивілізаційний шлях розвитку суспільства жорстко обмежив індивідуальні, особистісні інтенції члена громади; колективістське громадське обмежило не лише особистісні інтереси, а й інтереси групові. Ставши членом всієї цивілізації, індивід став відчуженим від власних інтенцій через футуристичний характер

діяльності в інтересах цивілізації, яка з моменту виникнення попри різноспрямованість функцій вирішує основне завдання – забезпечити власне існування. Для системи у формі державно-суспільної цивілізації минуле ефемерне, теперішнє незадовільне, майбутнє визначальне. Минуле цінне як ідея утвердження права на майбутнє, теперішнє як засіб забезпечення, утвердження майбутнього. Футуристичність руйнує особистісно ціннісне сприйняття **людини, яка є,** переносячи її у віртуальний світ майбутнього. Державно-суспільна цивілізація для нівеляції особистості і формування корисного громадянина ставить ідею "світлого майбутнього" чи "великої держави", підкріпленої в крайніх варіантах історичним обов'язком геополітичного чи й світового месіанства, заради яких живе кожна людина і життя якої перед цим майбутнім, цією ідеєю ніщо [9].

У лінгвальному структуруванні темпорального значення ключовим критерієм є позиція відліку. Для часу момент мовлення – абсолютна позиція, оскільки залишається незмінною в усіх варіантах моделей темпоральних ситуацій. Це значить, що незалежно від темпорального співвідношення подій, позиція відліку залишається незмінною, над подіями. Цілком адекватно відображає цю структуру схема, де момент мовлення перебуває над прямою часу:

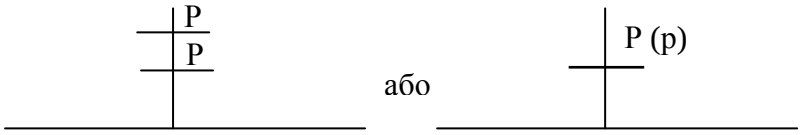

Таким чином, момент мовлення є абстрактним, умоглядним, він не входить до темпоральної моделі дій, він насправді не здійснюється. У випадку, коли вербалізовано відповідно до інтенцій мовця акт мовлення, він так само зіставляється з моментом мовлення (позицією відліку), як й інша дія: *Ми розмовляли й мили посуд; Ми розмовляємо і миємо посуд; Ми розмовлятимемо й митимемо посуд*. Фактично момент мовлення як позиція відліку і момент мовлення як вербалізована ситуація є різними поняттями. Абсолютна, виведена за межі темпорального простору позиція відліку, дає можливість характеризувати з погляду часу одиничні і будь-які дії: ці дії відносні щодо способу вираження темпорального значення і абсолютні у самому значенні. Отже, незалежно від значення час встановлюється через стосунок до моменту мовлення: *читав – читаю – читатиму; Пишу і прочитаю; Написав, перевіряю і віддам* і под.

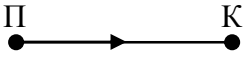
Якщо темпоральне значення дії (дій) неможливо встановити через стосунок до моменту мовлення або такої процедури співвіднесення недостатньо, а при цьому позиція відліку є змінною, дії виявляють темпоральне значення таксису. Таксис і час, таким чином, різняться способом вираження темпорального значення, який відносить час до абсолютної темпоральної семантики, а таксис до відносної темпоральної семантики. Для таксису необхідно мінімум дві співвідносні дії, одна з яких є позицією відліку – метричною дією, а інша значенням відліку – хронологічною дією. Дихотомія часу і таксису полягає у встановленні значення через позицію відліку. Природа таксису виводить його на

синтаксичний рівень: дії, що виражають таксисні відношення, функціонують як предикати, а встановлення метричної дії залежить від взаємодії і статусу предикатів [1, 22-23]. Предикати в такому випадку творять єдиний темпоральний простір, а структура, що відбиває цей простір, формує поліпредикативний комплекс. Поняття поліпредикативного комплексу творить єдиний континуум подій, взаємодія яких відбувається не тільки в сфері темпоральності. Водночас поліпредикативний комплекс структурно не співвідноситься з певним типом речення: його можуть формувати прості, складні, багатокомпонентні речення, які утворюють темпоральне поле, фрагмент єдиного континуума подій.

Поліпредикативний комплекс зумовлює темпоральні відношення нелінійного, тримірного характеру, хоч відображає й лінійні, двомірні темпоральні значення. Так, лінійний характер мають значення передування й наступності, а також послідовності. Т. зв. одночасність (термін "одночасність" для позначення таксисних відношень використовується в русистиці [10], однак є невдалим, бо не має вказівки на часові відношення (минулий, теперішній, майбутній час), а відбиває події, що тривають рівнорядно), тобто паралельний таксис (сутаксисність), позначає дії, що відбуваються паралельно, а поділу на метричну і хронологічну дії немає, обидві дії і метричні , і хронологічні: *Він танцює і підспівує*. При відношенні включення метрична дія вміщує хронологічну: *Вона варить кашу*, *помішуючи*; виражається значення інтаксисності. Сутаксисність та інтаксисність утворюють вертикальний (тримірний) вияв темпоральності:

Темпоральні значення водночас є іманентною семантикою дії. Вираження такої семантики не потребує позиції відліку. Іманентна темпоральна семантика, що ґрунтується на значенні тривання, вказує проміжок тривання дії, момент початку і кінця дії (чи її циклу) [2, 131]. У цьому випадку дії виявляють значення інтервалу, який вносить динамічний аспект в семантику дієслова, тобто робить слово назвою дії. Еволюційно це означає, що, якщо на першій стадії функціонування мовний знак був предикатом ("вся мова складалась з речень з вираженим в слові самим тільки присудком" [6, 102]), а імена (назви) з'явились пізніше, то перетворення назви на ім'я дії відбулось через включення в неї значення інтервалу (тривання), так само, як перетворення назви на ім'я речі відбулось через включення в неї значення субстанціальності (предметності). З огляду на це, лінійність темпорального значення започаткована не часом, а інтервалом, тобто схема :

(де П – початок дії, а К – кінець дії) описує не час, а інтервал. Однак стосуючись певної окремої дії інтервал не може реалізувати динаміку лінійності (нескінченність), завжди обмежуючись в триванні до відрізка (проміжку). Будь-яке значення інтервалу не виходить за межі проміжку:

– ітеративність (напр., *стукав*)

– інхоативність (напр., *застукав*)

– термінативність (напр., *відстукав*)

Час, виходячи за границі внутрішньої межі дії, відображає її узагальнено, як елемент системи, тому відбиває пряму. Пряма твориться безкінечною кількістю відрізків. Значення інтервалу формально не пов'язане безпосередньо із значенням часу, тобто інтервально означена дія може мати будь-яке розташування на лінії часу.

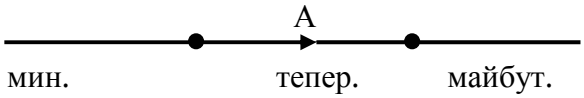
Щоб темпорально охарактеризувати будь-яку дію в системі, необхідна абстрактна (незалежна) позиція відліку. Антропоцентрична граматична система української мови, зрозуміло, пов'язала цю позицію з Ego, мовцем, який через момент мовлення включив час до сфери своєї компетенції. Оскільки час узагальнив темпоральне значення до відображення будь-яких дій і відноситься до інтервалу як 1 : n, де n – темпоральне значення необмеженої кількості дій, темпоральне означення конкретної одиничної дії стало поза компетенцією часових форм. Це зумовлено ще й тим, що семантика інтервалу безвідносна до позиції відліку. Така уніфікація, типова для синтетичної української мови, є наслідком універсальності темпорального значення часу. Ця функціональна спеціалізація не забезпечує потреб моделювання дійсності. Тому таксис повертає дію в конкретну ситуацію, однак ця дія уже наповнена значенням інтервалу і часу. Рушійною причиною функціональної спеціалізації темпоральних категорій є набуття часом строго лінійного значення; це призвело до закріплення цих категорій за граматичними рівнями української мови: морфемним (інтервал), морфологічним (час), синтаксичним (таксис).

Цей процес не такий однозначний або незавершений в інших мовах. Так, синтетична латина зафіксувала синкретичні темпоральні значення морфологічних часових форм, зокрема, Imperfectum indicativi activi et pasivi, Plusquamperfektum indicativi activi. Хоч, незважаючи на функціонально-семантичний, а не суто морфологічний поділ на першому рівні членування часового значення в аналітичній англійській мові (часи неозначені, тривалі, перфектні), лінійність морфологічного часу домінує, однак синкретизм темпорального значення комбінованих часів яскраво виражений. В окремих випадках темпоральне значення втрачає часові ознаки та набуває ознак таксисних. Для встановлення часового значення недостатньо словоформного рівня, дія зіставляється не лише з моментом мовлення, а з іншою дією, напр.: The Past Perfect, The Future Perfect та ін. В

інших випадках до таксисного долучається інтервальне значення: Continuons Tenses.

У структурі лінійного часу є низка базових ознак. Абстрактна, але незмінна точка відліку дійовості ділить час на нерівні, хоч морфологічно рівноцінні компоненти. Визначальну позицію займає минулий час. Це зумовлено тим, що дійсними є події минулі: вони відбулись і можуть бути визначеними. Події теперішні теж відносяться до дійсних, оскільки з погляду мовця вони реальні, але дістають визначеність лише минаючи, тобто переходячи в минуле. Фактично теперішній час неозначений: якщо констатація дії (дій) відбувається в межах моменту мовлення, то теперішній час від минулого відрізняється тим, що у нього відсутня кінцева межа, хоч початок завжди вказано - перша дія, що збігається з початком моменту мовлення: *Я входжу до кімнати, сідаю за письмовий стіл і беру олівець. Починаю згадувати вчорашні події, швидко записую все, що згадую.*

Із кожним дієсловом, що позначає наступну дію, попередня стає такою, що відбулася. Однак стосовно часового значення залишається незмінною, тобто позначає теперішній час. Очевидно, що теперішній час є проміжком, який дійово співвідноситься з моментом мовлення. Проміжок ("кількість") теперішнього часу визначається множиною подій, співвіднесених з моментом мовлення. Якщо урахувати, що будь-яке часове значення є триванням, то теперішній час формує вектор, що рухається через теперішні події в межах моменту мовлення:

Незмінна точка відліку (абсолютизація моменту мовлення) призводить до поділу дійовості на реальну та ірреальну. Дія, яка може співвідноситись з моментом мовлення, – реальна; та, що не співвідноситься – ірреальна: *працював – працюю – працюватиму* і *працюй – працював би.*

Значення часу робить умовним чи абсолютизує будь-яке пов'язане з ним значення. Так, спосіб дієслова в українській мові ділить дії на дійсні і гіпотетичні (ймовірні). Однак через зв'язок із часом гіпотетична майбутня дія визначається як дійсна і входить до парадигми реального способу. Ця суто формальна і методологічна хиба означає, що поділ за способом має відбуватись не за критерієм дії часові/позачасові, а за значенням їх реальності. Таким чином, реальні дії ті, що відбулись до моменту мовлення або відбуваються в момент мовлення; інші дії – ірреальні. Проблема майбутнього в українській полягає в тому, що індиферентна до часу видова ознака, яка вказує на результат, перетворює теперішній результативний (доконаного виду) в майбутній. Однак "майбутній доконаний час виник у слов'янських мовах на базі теперішнього часу ще до оформлення видової кореляції" [5, 292], яка призвела до домінантного сприйняття виду в структурі дієслівної семантики.

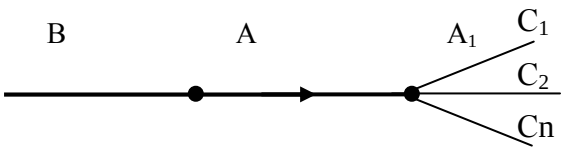
Аналітичний майбутній тільки підтверджує ірреальність виражених ним дій. Так, форма *буду працювати* в ряду із формами *хочу працювати, можу(вмію) працювати, маю намір (збираюся) працювати* виражає

безумовну гіпотетичну дію, в той час як інші дії гіпотетичні з погляду бажання, здатності чи умов здійснення. Відсутність аналітичних форм з дієсловом *бути* в минулому і теперішньому часі власне й підтверджує протиставлення цих часів майбутньому. З іншого боку, форми *міг працювати, можу працювати, могтиму працювати* синкретичні. Вони позачасові (ірреальні) в стосунку до дії, вираженої інфінітивом, тобто складне дієслово перебуває в сфері ірреального способу. Окремо ж форма *могти* відносить не дію, а стан (здатність суб'єкта) до відповідного часу. Це означає, що як часові стани *міг працювати* і *міг думати* абсолютно тотожні, але це різні ірреальні дії. У зв'язку із цим складна форма *працюватиму* етимологічно вказує на повинність: *маю (мушу) працювати*, і переводить форму в ірреальний спосіб.

Отже, момент мовлення, як зазначалось, ділить дії на лінії часу на нерівні (несиметричні) частини: дії, що відбулися до чи в момент мовлення, дії, що відбудуться після моменту мовлення. Дії після моменту мовлення фактично ірреальні, бо їх реалізація гіпотетична. З погляду граматики вони часові, бо співвідносні з моментом мовлення, однак онтологічно позачасові, бо не можуть бути об'єктивовані в часі. Зв'язок їх із моментом мовлення полягає тільки в тому, що вони стосуються учасників (безпосередніх чи опосередкованих мовцем) цього моменту*: Він прийде. Ти знатимеш. Я зрозумію. Вони виконають. Ви напишете. Ми використаємо.*

Проблема графічного відтворення лінії часу полягає в тому, що вектор часу не має продовження поза дією моменту мовлення. Гіпотетичний час включає усі дії в межах компетенції і можливі з погляду мовця. Лінійність часу односпрямована, а вектор часу перебуває в точці відліку, тобто в моменті мовлення. Майбутнє гіпотетичне не тільки з погляду часу, а й з погляду реалізації дії взагалі. Таким чином, майбутня дія, на відміну від минулої і теперішньої, не може бути відображена вектором часу; також не може бути вона відображена монолінійно. Умовно майбутнє – це експліковані й імпліковані мовцем дії, реалізація яких буде визначатись відповідним моментом мовлення. Фактично майбутнє – це множина імовірних дій, серед яких формується ієрархія ймовірності, вибудувана моментом мовлення: *Я буду читати, читатиму, прочитаю* – експлікована гіпотетична дія; *Я не буду читати, не читатиму, не прочитаю* – імплікована гіпотетична дія; *Я писатиму, малюватиму* і т.д. – не вербалізовані, однак лінгвально перспективні (ймовірно пресупозитивні) гіпотетичні дії; *Я царюватиму* і под. – не вербалізовані й лінгвально не позначені гіпотетичні дії.

Особливість майбутнього часу як лінгвально, так і ментально полягає в тому, що він єдиний серед модально-часових форм є об'єктивно не визначеним, тобто майбутнє включає всі дії, які можуть бути співвіднесені з наступним (відповідним) моментом мовлення. На відміну від теперішнього і минулого майбутнє полілінійне:

Якщо минуле визначається променем В А, теперішнє вектором А A_1, то майбутнє променями A_1 C_1, A_1 C_2... A_1 Cn.

Отже, у стосунку до часу і способу в українській граматиці дії поділяються на дійсні і недійсні. Серед дійсних виділяємо форми минулого і теперішнього часу, серед недійсних гіпотетичні (форми майбутнього часу) та ірреальні (форми імператива та кон'юнктива). За ознакою часу виділяємо форми часові (дійсного теперішнього і минулого та недійсного майбутнього) і нечасові (імператива, кон'юнктива, інфінітива, дієприслівника).

Темпоральне значення часу як ключова ознака дії (у польській граматиці дієслово іменується czasownik) відіграє вирішальну роль у структуруванні морфологічного класу дієслова. За цією ознакою протиставляються інфінітні форми дієслова (периферійні з погляду дієслівних ознак) центральній фінітній дієслівній формі – Vf. Інфінітив як субстантивне дієслово ні структурно, ні семантично не відбиває часових значень. Позбавленими часових ознак в сучасній українській мові виступають дієприкметник і дієприслівник: „дієприкметник не виражає стосунку до моменту мовлення, а тому не має трьох часових форм" [4, 287]. Попри функціональну спеціалізацію дієприкметника це зумовлено тим, що йому не властиве в сучасній українській мові значення дійовості і в його семантичній структурі відсутнє значення тривання. На наш погляд, дієприкметник можна б віднести до віддієслівних ад'єктивів, а не до дієслівних форм [4]. Дієприслівник теж не виражає часових значень [4, 321]. Приписуючи дієприслівникові часові значення, їх сплутували із синтаксичною темпоральністю – таксисом. Таксисні значення не виявляються як часові: послідовність, передування, наступність, а також сутаксисність, інтаксисність (при нульовій послідовності – нелінійній темпоральності). Правда, віднесення дієприслівника до прислівника не є виправданим [4], оскільки, на відміну від дієприкметника, який не виражає темпорального значення, дієприслівник виражає значення дійовості, йому властиве значення інтервалу (*стукавши – стукнувши – постукуючи* і под.) і він функціонально спрямований на вираження таксису. Навіть більше, на наш погляд, синтаксична темпоральна функція дієприслівника є ключовою порівняно із функцією адвербіального поширювача, яка є фактично винятком.

Отже, лінійне значення часу може характеризуватись з погляду симетрії: минуле – теперішнє творять симетрію як реальні дії тепер – дотепер; майбутній час вносить асиметричність в лінію часу як гіпотетичний. Лінійність часу означує напрямок. Він окреслений початком і кінцем моменту мовлення, однак через позачасовість позиції відліку цей початок і кінець ніяк не виражений, він цілковито належить до компетенції мовця в конкретній лінгвально модельованій ситуації.

Лінійна спрямованість часу є а) динамічною і б) незворотною. У граматиці це виявляється у функціональній спеціалізації часової форми позначати одну, темпорально однозначну дію. Формально в сучасній українській мові часово-темпоральний синкретизм відсутній. Для передачі складних (завжди ситуативно зумовлених, тобто у складі поліпредикативного комплексу) часових значень існує дієслівна транспозиція часових форм.

Темпоральні значення структуруються за такими ознаками: лінійністю/нелінійністю – відповідно час/інтервал, таксис (хоч у різновидах значення лінійність властива і таксису, й інтервалу, і це

об'єднує темпоральні значення семантикою тривання); позицією відліку: відсутність позиції відліку – інтервал, абсолютна позиція відліку (момент мовлення) – час, відносна позиція відліку (інша дія) – таксис.

Лінійність часу забезпечує йому найближчу позицію до онтологічного часу. Це відбувається завдяки його таким ознакам, як спрямованість (односпрямованість, незворотність) та універсальність. Стороння позиція спостерігача (а в граматиці абсолютна, винесена за лінію часу точка відліку) робить час абсолютним, хоч об'єктивно він таким не є, але так сприймається і так відображається у свідомості людини: людина може сприймати чи не сприймати час, але не здатна його зняти чи змінити. З усіх темпоральних значень граматичний час найближчий до онтологічного як він відображається у свідомості людини, фактично формує це відображення, тобто є онтогенічним. З усіх темпоральних значень морфологічний час виділений та усвідомлений першим, тому отримав термінологічну назву від онтологічного часу.

Вузька спеціалізація, універсальність, абсолютний характер, спрямованість та онтогенічність граматичного часу робить його функціонально центральною ознакою дії.

Література

1. Барчук В. М. Проблеми встановлення семантики таксису // Вісник Прикарпатського університету імені Василя Стефаника. – Івано-Франківськ, 2003. – №4. – С.18-25.
2. Барчук В. М. Концептуальні параметри семантики інтервалу // Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки. – Луцьк, 2004. – №6. – С.129-134.
3. Бердяев Н. А. Смысл истории. – М.: Мысль, 1990.
4. Вихованець І. Р., Городенська К. Г. Теоретична морфологія української мови. – К.: Пульсари, 2004.
5. Історія української мови. Морфологія. – К.: Наукова думка, 1978.
6. Потебня А. А. Мысль и язык. – К.: Синто, 1993.
7. Прусакова І. А. Виникнення поняття лінійного часу в іудео-християнській традиції. Час та його зіставлення з рухом історії [за роботами М. Іліаде] // Наука, релігія, суспільство. – 2005. – №1. – С.147-152.
8. Русанівський В. М. Структура українського дієслова. – К.: Наукова думка, 1971.
9. Сухина Е. И. Три ипостаси времени: прошлое, настоящее и будущее – в современном русском самосознании (по материалам "Независимой газеты" и "Аргументов и фактов") // Вестник Московского университета. Лингвистика и межкультурная коммуникация. – 2005. – №1. – С.141-154.
10. Теория функциональной грамматики: Введение, аспектуальность, временная локализованность, таксис. – Ленинград: Наука, 1987.
11. Штейнер Рудольф. Очерк тайноведения. – Ленинград: ЭГО, 1991.

The article deals with the morphological tense as a component of temporality. The correlation between the categories of tense and of interval and taxis has been settled. The linear peculiarities of tense and their development are studied.

Key words: *Morphological tense, time, linear quality, temporal starting point, temporality, interval, taxis.*

УДК: 81’367
ББК: 81.022

Микола Степаненко

КОНСТРУКЦІЇ ЗІ ЗНАЧЕННЯМ “ОТОЧЕНИЙ ПРОСТІР” У СИСТЕМІ ЛОКАТИВНИХ СИНТАКСЕМ

У статті аналізуються конструкції зі значенням “оточений простір” у системі локативних синтаксем, виявлено їх типологію та специфіку функціонування в українській мові. Характеризуються дієслова руху, вплив їх валентної будови на конструкції зі значенням “оточений простір” у системі локативних синтаксем.

Ключові слова: *оточений простір, локативні синтаксеми, дієслова руху, валентна будова.*

Складником інваріантного плану змісту “носій процесуальної ознаки (НПО)+процесуальна ознака (ПО)+просторові межі реалізації процесуальної ознаки” є семантика “оточений локативними орієнтирами (ЛО) простір”, яка диференціюється на такі часткові значення: “НПО+ПО+напрям реалізації процесуальної ознаки (НРПО): кінцевий пункт руху (КПР): напрям руху в простір, оточений ЛО”, “НПО+ПО+місце реалізації процесуальної ознаки (МРПО): дія відбувається в просторі, оточеному ЛО”. Перше значення репрезентують речення структурної субмоделі (СсМ) S+P+ Adv [МІЖ/МЕЖИ+Nacc] loc [dir:fin], S+P+Adv [ПОМІЖ/ПОМЕЖИ+Nacc] loc [dir:fin], S+P+Adv [ПРОМІЖ/ПРОМЕЖ+Nacc] loc [dir:fin], S+P+Adv [ПРОМІЖ/ ПРОМЕЖ+Ngen] loc [dir:fin] друге – речення СсМ S+P+ Adv [МІЖ/МЕЖИ+Ngen] loc [stat], S+P+Adv [ПОМІЖ/ПОМЕЖИ+Ngen] loc [stat], S+P+Adv [ПРОМІЖ/ ПРОМЕЖ+Ngen] loc [stat], S+P+Adv [МІЖ/ МЕЖИ+Ninst] loc [stat], S+P+Adv [ПОМІЖ/ПОМЕЖИ+Ninst] loc [stat], S+P+Adv [ПРОМІЖ/ ПРОМЕЖ+Ninst] loc [stat]. У пропонованій статті розглянено валентну природу синтаксичних конструкцій, в основі яких лежать названі СсМ, зокрема, встановлено лексико-семантичний склад заповнювачів функціональних позицій цих конструкцій, здійснено семантичну диференціацію загального плану змісту “оточений локативними орієнтирами простір”, яка є видовою щодо родових значень “напрям руху: кінцевий пункт руху” і “місце дії”.

І. Речення зі значенням напрямку руху

СсМ **S+P+Adv[МІЖ/МЕЖИ+Nacc] loc [dir:fin]**

Реченням, що об’єднуються СсМ S+P+Adv [МІЖ/МЕЖИ+Nacc] loc [dir], притаманне значення “НПО+ПО+НРПО:КПР: напрям руху в простір, оточений ЛО”. Роль предиката в них виконують префіксальні або безпрефіксні дієслова руху, що має різні динамічні відтінки (іти, прямувати, мчати, залетіти), переміщення в просторі (везти, вести, котити, тягнути, застромити, всунути), конкретної фізичної дії з відтінком руху (вдарити, бити, колоти), а також дієслова з фіксованою ідеєю руху та переміщення (пролягти, тягтися, витися, слатися) і дієслова зорового сприйняття (побачити). Припредикатну позицію разом із діахронічно вторинним прийменником **між/межи** заповнюють іменники на позначення просторових понять і конкретних предметів. Прийменник, виконуючи

роль службового слова, не втратив свого лексико-семантичного зв’язку з іменником, від якого утворився і “став носієм функції проміжковості” [3, 146–147]. Виникнення прийменника **між/межи** пов’язується з необхідністю позначити місце, розташоване між двома або кількома предметами, а це, у свою чергу, призвело до того, що форма “межа з позицій членів речення” пересунулася “на позиції граматичних засобів при інших членах речення – на позиції прийменника” [2, 299]. За валентною активністю серед власне локативних поширювачів виділяються назви окремих типів ландшафтів, покритих рослинністю (очерети, верболози), невеликих за розміром спеціалізованих територій, між якими встановлюються межі (ділянки, городи, поля), споруд, будівель та їх частин (будинки, офіси, стіни, засіки): *Люди…**забігли між городи*** (О. Гаврилюк); *Марта…**дивилася**…**між дерева*** (Марко Вовчок); ***Біжать** вони **між будинки*** (Г. Хоткевич); ***Побрів** Яшко **між засіки*** (А. Головко); *Харитя **увійшла межи жита*** (М. Коцюбинський); *…**між аркад виходять**…люди* (М. Коцюбинський); *Голуб…**втікає між стріхи*** (Б. Лепкий); …[*чоловік*] ***звернув між будинки*** (Є. Гуцало); …[*вона*] ***відступається між люди*** (О. Гончар). До типових заповнювачів позиції Adv [МІЖ/МЕЖИ+Nacc] loc [dir] належать також іменники – найменування частин якогось предмета (зубці, вії, пальці), парних предметів (очі, брови, роги, коліна), сукупності однорідних предметів (лозник, сливняк, каміння), певної сукупності істот (люди, страйкуючі, ягнята), а також деяких явищ природи (хмари): …[*він*] *свічку…**застромив між пальці*** (М. Коцюбинський); …[*Георгій*] ***вдарив** його…**межи очі*** (В. Стефаник); *…**дерлися**…*[*бійці*] ***між**…**каміння*** (О. Гончар); *…ти **ступай**…**межи газдині*** (В. Стефаник); …[*Ганна*] *так і **кинулась**…**між череду*** (І. Нечуй-Левицький); *Пройшов я межи…люди* (В. Стефаник). У реченнях із дієсловами-предикатами на зразок пролягти, тягтися, витися, слатися функцію лівобічного поширювача виконують іменники на позначення протяжного простору лінійного характеру: ***В’ється** дорога **між**…**ріль** та **латок**…озимини* (А. Головко). Семантику “НПО+ПО+НРПО:КПР: напрям руху в простір, оточений ЛО” можна диференціювати на два локативно-директивні фрагменти: “НПО+ПО+НРПО: КПР: напрям руху в простір, оточений двома ЛО” і “НПО+ПО+НРПО:КПР: напрям руху в простір, оточений кількома [багатьма] ЛО”. У їх формуванні беруть участь іменники, які разом із прийменником **між/межи** репрезентують правобічну позицію. Перше значення конституюють 1) лексеми – назви парних предметів та 2) іменники – найменування конкретних предметів у формі однини чи множини, які функціонують у двокомпонентному ряді однорідних членів речення, що має такі структури: Subx (sing)+con [і (=й), та (в значенні і)]+Subx (sing), Subx (plur)+con [і (=й), та (в значенні і)]+Subx (plur), Subx (sing)+con [і (=й), та (в значенні і)]+Subx (plur), Subx (plur)+con [і (=й), та (в значенні і)]+Subx (sing). Пор.: 1) *Х **поклав*** [*руки*] ***між коліна**;* 2) *Х **заховав*** [*лист*] ***між газету і журнал; Х сховав*** [*лист*] ***між зошити та книжки; Х сховав*** [*насіння*] ***між скриню та мішки**; Х **поклав*** [*зелень*] ***між тарілки і миску***. Члени обох виділених вище однорідних рядів характеризуються семантичною спорідненістю, між ними існують єднальні відношення, які виражають єднальні сполучники і (=й), та (в значенні і).

Типовим реалізатором другого значення виступають іменники у формі множини, що називають конкретні предмети, іменники –

найменування частин якогось предмета (за винятком лексем на позначення парних предметів), окремі збірні субстантиви, які вказують на нечленовану сукупність істот або предметів, та деякі іменники групи singularia tantum, що набувають форми множини, зокрема лексичні одиниці на “означення рослин, сільськогосп. культур”, які “є засобом передачі локал. семантики – назв посівів цих культур” [8, 729]. Пор.: 1) *X* ***біг між будинки*** [***між дерева***…]; 2) *X* ***заклав*** [*папірець*] ***між пальці*** [***між зубці***…]; 3) *X* ***проник між натовп*** [***між череду***…], *X* ***пішов між жита*** [***між пшениці***…].

Як бачимо, з-проміж інших речень СМ S+P+Adv [prep+Nx] loc [dir: fin] аналізовані речення вирізняються особливою граматичною природою адвербіально-локативного члена: він формується за участю прийменника **між/межи** та іменників, які мають форму множини, набувають її або асоціюються з нею. Функцію основного носія валентності в реченнях із припредикатним членом Adv [МІЖ/МЕЖИ+Nacc] loc [dir] виконують здебільшого дієслова цілеспрямованого руху. Основні носії валентності в розгляданих реченнєвих структурах мають префіксальну й безпрефіксну будову. “Природна реакція, тобто підпорядкованість префіксального елемента кореневому” [4, 253], існує в реченнях із валентною рамкою P [pref В-/У-/УВІ-/ ВВІ-, ЗА-, РОЗ-/РОЗІ- Vf]+Adv [МІЖ/МЕЖИ+Nacc] loc [dir]. Об’єднуючись загальним значенням “напрям руху в межі простору, оточеного ЛО”, яке властиве і прийменнику **між/межи**, виділені префікси водночас реалізують специфічні семантичні відтінки: В-/У-/УВІ-/ВВІ-, ЗА- – “рух ззовні в межі простору, оточеного ЛО”, РОЗ-/РОЗІ- – “рух з однієї точки в різні боки просторового об’єкта, оточеного ЛО”. Префікс В-/У-/УВІ-/ВВІ- характеризується ширшими сполучувальними можливостями, тому що він сполучається з семантично неоднорідними дієсловами: руху, переміщення, конкретної фізичної дії. Для префікса ЗА- регулярним є функціонування у складі дієслів фізичної дії динамічного характеру, а для префікса РОЗ-/РОЗІ- – дієслів цілеспрямованого руху. У реченнєвих структурах з поданою вище валентною рамкою виникає обов’язкова валентність, оскільки префікси В-/У-/УВІ-/ВВІ-, ЗА-, РОЗ-/РОЗІ- перебувають у відношенні безпосередньої кореляції з прийменником **між/межи**. Наявність правобічного поширювача є особливо відчутною, коли його програмують інтенційно зорієнтовані на реалізацію семантики “НРПО:КПР” дієслова-предикати цілеспрямованого руху. Якщо ж позицію P [pref В-/У-/УВІ-/ВВІ-, ЗА-, РОЗ-/РОЗІ- Vf] обіймають прямо-перехідні дієслова конкретної фізичної дії, на правах обов’язкового поширювача виступає об’єктний компонент, що позначає конкретні неживі й живі предмети. Семантична акцентованість та комунікативна значущість припредикатного члена на позначення кінцевого пункту руху – “напрям руху в простір, оточений ЛО” – може послаблюватися. Якщо речення з валентною рамкою P [pref В-/У-/ УВІ-/ВВІ-, ЗА-, РОЗ-/РОЗІ- Vf (дієслова цілеспрямованого руху)]+Adv [МІЖ/МЕЖИ+ Nacc] loc [dir] не вживаються без припредикатного члена, то в реченнях із валентною рамкою P [pref В-/У-/УВІ-/ВВІ-, ЗА-, РОЗ-/РОЗІ-Vf (прямо-перехідні дієслова конкретної фізичної дії)]+Adv [МІЖ/МЕЖИ+Nacc] loc [dir] він може опускатися, а самі вони при цьому зазнають процесу семантичної переорієнтації: інформують про дії суб’єкта щодо переміщення об’єкта у просторі. Дієслова-предикати з фіксованою ідеєю руху та переміщення

виступають у безпрефіксній формі, проте, як і завжди, вимагають після себе обов’язкового поширювача, оскільки за умови відсутності останнього характеризуються структурно-семантичною неповнотою.

СсМ S+P+Adv[ПОМІЖ/ПОМЕЖИ+Nacc] loc [dir]

Речення СсМ S+P+Adv [ПОМІЖ/ПОМЕЖИ+Nacc] loc [dir] у плані реалізованого значення, валентної будови, що стосується всіх конститутивних членів, обов’язкового/факультативного функціонування адвербіально-директивних компонентів, граматичної маркованості іменника-заповнювача правобічної позиції збігаються з реченнями СсМ S+P+Adv [МІЖ/МЕЖИ+Nacc] loc [dir]: *Емене…**затиснула поміж коліна** шаровари* (М. Коцюбинський); …[*стежка*] ***дереться поміж кущі**…угору* (П. Козланюк). Специфічною характеристикою речень з обставинним поширювачем Adv [ПОМІЖ/ ПОМЕЖИ+Nacc] loc [dir] є репрезентація відтінку поширеності в оточеному двома, кількома (багатьма) локативними орієнтирами просторі. Дистрибутивність утворюється початковим елементом **по-** прийменника **поміж/помежи**. За цією семантичною властивістю аналізовані речення збігаються з усіма іншими реченнями, у яких заповнювачами припредикатної позиції виступає прийменник з елементом **по-** та субстантивна словоформа. Як і інші речення, що протиставляються за ознакою “наявність/відстутність відтінку поширення в межах простору”, порівнювані реченнєві структури можна вважати синтаксичними синонімами.

СсМ S+P+Adv[ПРОМІЖ/ПРОМЕЖ+Ngen] loc [dir], S+P+Adv[ПРОМІЖ/ПРОМЕЖ+Nacc] loc [dir]

Речення СсМ S+P+Adv [ПРОМІЖ/ПРОМЕЖ+Ngen] loc [dir], S+P+Adv [ПРОМІЖ/ПРОМЕЖ+Nacc] loc [dir] мають таку ж значеннєву будову й валентну організацію на рівні основного носія валентності і його правобічного та лівобічного поширювачів, як і речення СсМ S+P+Adv [МІЖ/МЕЖИ+Nacc] loc [dir]: ***Проміж кущів просовує**…роги…марал* (В. Гжицький). Від останніх вони відрізняються семантичною специфікацією, оскільки зорієнтовані на реалізацію локативно-директивного відтінку “напрям руху в серединну частину ЛО”, а також функціональними можливостями, тому що нині практично не використовуються, точніше, речення з правобічними поширювачами Adv [ПРОМІЖ/ПРОМЕЖ+Nacc] loc [dir], Adv [ПРОМІЖ/ ПРОМЕЖ+Ngen] loc [dir] на сучасному етапі розвитку мови витіснені реченнями з припредикатними членами Adv [ПОМІЖ/ПОМЕЖИ+Nacc] loc [dir] і Adv [МІЖ/ МЕЖИ+Nacc] loc [dir].

ІІ. Речення зі значенням місця дії

СсМ S+P+Adv [МІЖ/МЕЖИ+Ninst] loc [stat], S+P+Adv [МІЖ/МЕЖИ+Ngen] loc [stat]

Речення, утворені за СсМ S+P+Adv [МІЖ/МЕЖИ+Ninst] loc [stat], S+P+Adv [МІЖ/МЕЖИ+Ngen] loc [stat], репрезентують значення “НПО+ПО+МРПО: дія відбувається в просторі, оточеному ЛО”. Позицію предиката в них заповнюють дієслова зі значенням місцеположення (сидіти, стояти, лежати, висіти), місцеперебування (зосереджуватися, скупчуватися, гніздитися), появи і зникнення (виринути, завидніти, пропасти), поширення (розповсюджуватися, поширюватися, розноситися), зорового, слухового, нюхового сприйняття (побачити, почути, пахнути), цілеспрямованого й нецілеспрямованого руху та переміщення (летіти,

літати, сунути, совати, нести, носити), конкретної фізичної дії (купатися, клепати, косити, різати, рубати), лексеми зі значенням “ставати, робитися якоюсь ознакою” (зеленіти, зеленішати, біліти, білішати). Регулярною для них є безпрефіксна форма. Функцію семантичного маркера виконують припредикатні компоненти – головно іменник і почасти прийменник. Останній, як уже відзначалося при описі речень СсМ S+P+Adv [МІЖ/МЕЖИ+Nacc] loc [dir: fin], що репрезентують значення “НПО+ПО+НРПО:КПР: напрям руху в межі простору, оточеного ЛО”, не втратив семантичного зв’язку зі словом, на базі якого постав. Лексико-семантичний склад іменників, що можуть заповнювати позиції Adv [МІЖ/МЕЖИ+Ninst] loc [stat], Adv [МІЖ/МЕЖИ+Ngen] loc [stat], охоплює назви неістот і істот. Серед перших потрібно виділити насамперед найменування ландшафтів за рослинністю (очерет, ліс), різноманітних спеціалізованих територій, які відмежовуються одна від одної (поле, пшениця), будівель, споруд і їх частин (сарай, кімната), сукупності однорідних предметів (каміння, хмизняк), певної сукупності істот (натовп), акваторій (ріка, ставок), типів поверхонь (гора, долина, рівнина), заглибин (яма, ущелина), населених пунктів і їх частин (Полтава, площа), будь-яких конкретних предметів (стіл, гвинтівка): ***Між деревами майнула…постать*** (О. Донченко); …[*човен*] ***сунувся між двома стінами…очерету*** (І. Нечуй-Левицький); ***Між приватною канцелярією і спальнею…судді була…кімнатка*** (Б. Лепкий); ***Між*** *церковними* ***банями гніздились*** *голуби* (Р. Андріяшик); ***Між Дніпром і Доном*** *Перун* ***переморгнувся*** *з Посейдоном* (Л. Костенко); *Місто* ***лежало…між двома…горами*** (Д. Ткач); *Цілий рік* ***снувались*** *невимушені струни* ***між Білогір’ям і Львовом*** (І. Цюпа); *…***пророста** *насіння* ***між бур’яну та будяку*** (А. Малишко); ***Між…беріз…іду*** *я* (М. Зеров); ***Між дерев…маячили…*** *силуети* (Ю. Смолич). Як і в реченнях із правобічним поширювачем Adv [МІЖ/МЕЖИ+Nacc] loc [dir:fin], ці іменники функціонують або у формі множини, або у складі дескрипції, яка передає значення “визначена чи невизначена кількість ЛО”. Базою для творення речень можуть виступати також іменники – найменування частин одного предмета (зубці, ребра, пальці) або парних предметів (коліна, брови): *Його цигарка* ***порвалась між пальцями*** (В. Підмогильний); *А в самої* ***заховається*** *смішинка* ***між бровами*** (І. Микитенко); *Гарба* ***затиснув між колінами*** *гвинтівку* (В. Близнець). Для субстантивів типу коліна, брови єдино можливою є форма множини. Серед іменників – найменувань істот у припредикатній позиції найчастіше фіксуються ті, які називають людей за різними ономасіологічними характеристиками: *Раду* ***став між*** *своїми* ***циганами*** (О. Кобилянська); *…я* ***ходив між людей*** (І. Калинець); *Власник…***тримав** *ліхтар* ***між собою і Андрієм*** (І. Багряний); ***Межи тевтонами були*** *й гуцули* (Р. Андріяшик). Ці іменники-поширювачі, як і виділені вище, вживаються у складі дескрипції або мають форму множини, указуючи на невизначену чи узагальнену множинність.

Значення “НПО+ПО+МРПО: дія відбувається в просторі, оточеному ЛО”, як і план змісту “НПО+ПО+НРПО:КПР: напрям руху в простір, оточений ЛО”, яке передають речення СсМ S+P+Adv [МІЖ/МЕЖИ+Nacc] loc [dir: fin], S+P+ Adv [МІЖ/МЕЖИ+Ngen] loc [dir: fin], зазнає внутрішнього семантичного поділу: у ньому виокремлюються два локативно-статичні сегменти: 1) “НПО+ПО+МРПО: дія відбувається в

просторі, оточеному двома ЛО” і 2) “НПО+ПО+МРПО: дія відбувається в просторі, оточеному кількома (багатьма) ЛО”. Кожному з цих сегментів властивий свій набір правобічних поширювачів, які, з одного боку, характеризуються подібністю щодо лексико-семантичної будови, а з другого – відрізняються граматичною та семантико-граматичною будовою. Значення “НПО+ПО+МРПО: дія відбувається в просторі, оточеному двома ЛО” виникає тоді, коли припредикатну позицію обіймають 1) іменники – назви парних предметів, 2) субстантиви, що утворюють двокомпонентний ряд однорідних членів речення, який може мати таку структуру: а) Subx (sing)+con [і (= й), та (в значенні і)]+Subx (sing); б) Subx (plur)+ con [і (= й), та (в значенні і)]+Subx (plur); в) Subx (sing)+con [і (= й), та (в значенні і)]+ Subx (plur); г) Subx (plur)+con [і (= й), та (в значенні і)]+ Subx (sing); 3) іменники, які, сполучаючись із числівником два, утворюють дескрипцію Numx +Subx. Пор.: 1) *X* ***виднівся між бровами*** [***між губами***, ***між колін***]; 2) *X* ***стояв між хлівом і тином*** [***межи партами і столами***, ***між учителем та учнями***, ***між діжками і грубкою***, ***між бур’яну та будяку***]; 3) *X* ***загрібав*** [*листя*] ***між двома стовпами*** [***між двох верб***]. У формуванні розгляданого значення беруть участь також атрибутивні конкретизатори: 1) прикметники, що виконують функцію узгоджених означень, 2) іменники, які виступають у ролі неузгоджених означень, та 3) власні іменники (назви одиниць адміністративно-територіального поділу, поселень і їх частин, водних об’єктів, шляхів сполучення тощо), котрі виконують роль прикладки. Ці конкретизатори, перебуваючи в припредикатній позиції на правах валентних партнерів, у свою чергу, утворюють ряди однорідних членів: 1) Adjx+con [і (= й), та (в значенні і)]+Adjx, 2) Subx+con [і (= й), та (в значенні і)]+Subx, 3) Subx+con [і (= й), та (в значенні і)]+Subx або Subnom+con [і (= й), та (в значенні і)]+Subnom. Пор.: 1) *X* ***стояв між верхнім і нижнім поверхами***; 2) *X* ***висів між дверима в спальню та в коридор***;3) *X* ***розташувався між селами Лукім’ям і Селецькою*** [***між рік Тарапунька і Ворскла***].

Семантика “НПО+ПО+МРПО: дія відбувається в просторі, оточеному кількома (багатьма) ЛО” виникає тоді, коли правобічну позицію заповнюють: 1) одиничні іменники, які вживаються у множині і функціонують самостійно або у складі дескрипції Num (крім числівника два)x+Subx; 2) іменники – назви частин якогось предмета, збірні субстантиви; 3) іменники групи singularia tantum, які виступають у невластивій їм формі множини; 4) іменники у множині. Пор.: 1) *X* ***бігає між колонами*** [***між школярів***] (***повзає між трьома березами*** [***між багатьох поранених***]); 2) *X* ***сидить між гарбузинням*** [***між дітлашні***]; 3) *X* ***стримить між зубцями*** [***між вій***]; 4) *X* ***ходить між пшеницями*** [***між ячменів***]. Значення “НПО+ПО+МРПО: дія відбувається в просторі, оточеному кількома (багатьма) ЛО” є родовим щодо видового плану змісту “НПО+ПО+МРПО: дія відбувається в центральній (серединній) частині простору, оточеного кількома [багатьма] ЛО”, який реалізують речення СсМ S+P+Adv [СЕРЕД+Ngen] loc [stat]. Отже, речення СсМ S+P+Adv [МІЖ/МЕЖИ+Ninst] loc [stat], S+P+Adv [МІЖ/ МЕЖИ+Ngen] loc [stat] і S+P+Adv [СЕРЕД+Ngen] loc [stat] характеризуються подібністю і здатні в окремих випадках заступати одне одне. Пор.: *Вони* ***сиділи серед пеньків*** → *Вони* ***сиділи між пеньками*** [***між пеньків***]; *Вони* ***розіклали*** (*завдання*) ***серед абітурієнтів*** → *Вони* ***розіклали*** (*завдання*) ***між абітурієнтами*** [***між***

абітурієнтів]. Однак не завжди таке перетворення є можливим. Наприклад, іменники – назви частин одного предмета (ребра, пальці) уживаються тільки в складі правобічних позицій Adv [МІЖ/МЕЖИ+Ninst] loc [stat], Adv [МІЖ/ МЕЖИ+Ngen] loc [stat]. Функціональний потенціал речень СсМ S+P+Adv [МІЖ/ МЕЖИ+Ninst] loc [stat], S+P+Adv [МІЖ/МЕЖИ+Ngen] loc [stat] різний: другі майже витіснені першими. Ця конкуренція, очевидно, сталася тому, що вони являють собою два елементи, які взаємно виключають один одного, два елементи внутріструктурної суперечності, розв'язання якої можна здійснити тільки шляхом вилучення одного з цих елементів, зокрема Adv [МІЖ/МЕЖИ+Ngen] loc [stat], що "відсіявся як менш достатній граматичний засіб мови" [2, 303].

СсМ **S+P+Adv[ПОМІЖ/ПОМЕЖИ+Ninst] loc [stat], S+P+Adv[ПОМІЖ/ПОМЕЖИ+Ngen] loc [stat]**

Речення, утворені за СсМ S+P+Adv [ПОМІЖ/ПОМЕЖИ+Ninst] loc [stat], S+P+Adv [ПОМІЖ/ПОМЕЖИ+Ngen] loc [stat], репрезентують значення "НПО+ ПО+МРПО: дія відбувається в просторі, оточеному ЛО", у якому вичленовуються два локативно-статичні сегменти: 1) "МРПО: дія відбувається в просторі, оточеному двома ЛО": ***Поміж мостом і*** *Вірченковим* ***подвір'ям*** *лежав…майдан* (М. Руденко); *Вони* ***бігали поміж дубів і копиць*** (О. Довженко); *Ворожі гармати* ***сховались поміж двома горбами*** (Н. Рибак); 2) "МРПО: дія відбувається в просторі, оточеному кількома (багатьма) ЛО": *Славина* ***прошмигнула…поміж*** *чоловічими* ***постатями*** (Б. Антоненко-Давидович); *Внизу* ***поміж*** *високих* ***верб*** [*вона*] ***бавиться*** (С. Васильченко); *А стара…****зникла поміж наметами*** (А. Кащенко). З реченнями СсМ S+P+Adv [МІЖ/МЕЖИ+Ninst] loc [stat], S+P+Adv [МІЖ/МЕЖИ+Ngen] loc [stat] вони зближуються не лише семантикою (основним планом змісту і його можливими семантичними модифікаціями), а й лексико-граматичною будовою заповнювачів предикатної, правобічної та лівобічної позицій. Специфічною характеристикою речень із припредикатними членами Adv [ПОМІЖ/ПОМЕЖИ+ Ninst] loc [stat], Adv [ПОМІЖ/ПОМЕЖИ+Ngen] loc [stat] є реалізація за участю початкового елемента **по-** прийменника **поміж/помежи** значеннєвого відтінку "поширення дії у просторі" і закріпленість їх за розмовним мовленням та сферою художньої літератури, отже, нижча продуктивність порівняно зі стилістично нейтральними синтаксичними конструкціями, в основі яких лежить СсМ S+P+Adv [МІЖ/ МЕЖИ+Ninst] loc [stat], S+P+Adv [МІЖ/МЕЖИ+Ngen] loc [stat]. Таким чином, речення СсМ S+P+Adv [ПОМІЖ/ПОМЕЖИ+Ninst] loc [stat] і S+P+Adv [МІЖ/МЕЖИ+Ninst] loc [stat], S+P+Adv [ПОМІЖ/ПОМЕЖИ+Ngen] loc [stat] і S+P+Adv [МІЖ/МЕЖИ+Ngen] loc [stat] функціонують у мові як синтаксичні синоніми.

СсМ **S+P+Adv[ПРОМІЖ/ПРОМЕЖ+Ninst] loc [stat], S+P+Adv[ПРОМІЖ/ПРОМЕЖ+Ngen] loc [stat]**

До розряду репрезентантів значення "НПО+ПО+МРПО: дія відбувається в просторі, оточеному ЛО" входять також речення, утворені за зразком СсМ S+P+Adv [ПРОМІЖ/ПРОМЕЖ+Ninst] loc [stat], S+P+Adv [ПРОМІЖ/ ПРОМЕЖ+Ngen] loc [stat]: *Свиня, хрюкаючи,* ***пробірається промеж народом*** (Г. Квітка-Основ'яненко); *Дітвора теж* ***бігає промеж жінками*** (Г. Квітка-Основ'яненко); ***Проміж*** *людських* ***голів стирчать*** *рогаті*

волячі голови (І. Нечуй-Левицький); *…**зашаруділи** хлопці **проміж кущів** рожі* (Дніпрова Чайка). Характерну ознаку їх становить те, що вони інформують про локалізацію об’єкта (предмета або істоти) в серединній частині простору, оточеного локативними орієнтирами. Свого часу Є. Тимченко відзначав, що зворотам із прийменником **проміж**/**промеж**, отже, і реченням, у формуванні припредикатної позиції яких вони беруть участь, властивий відтінок наскрізності руху (у конструкціях із валентними рамками P (дієслова цілеспрямованого руху)+Adv [ПРОМІЖ/ПРОМЕЖ+Ninst] loc [stat], P (дієслова цілеспрямованого руху)+Adv [ПРОМІЖ/ПРОМЕЖ+ Ngen] loc [stat]) і перебування в серединній частині простору (у конструкціях із валентними рамками P (дієслова місцеперебування, місцерозташування)+Adv [ПРОМІЖ/ПРОМЕЖ+Ninst] loc [stat], P (дієслова місцеперебування, місцерозташування)+ Adv [ПРОМІЖ/ПРОМЕЖ+Ngen] loc [stat]) [7, 46]. Звороти ПРОМІЖ/ ПРОМЕЖ+Ninst, ПРОМІЖ/ПРОМЕЖ+Ngen, твердив І.І. Слинько, є давніми за походженням, вони активно використовувалися в XVII-XVIII ст. [5, 102–103]. У сучасній українській мові речення з припредикатними членами Adv [ПРОМІЖ/ПРОМЕЖ+Ninst] loc [stat], Adv [ПРОМІЖ/ПРОМЕЖ+Ngen] loc [stat] практично не вживаються. Вони поступово витіснилися реченнями з правобічним поширювачем Adv [ПОМІЖ/ПОМЕЖИ+Ninst] loc [stat], які вказують “на реалізацію дії чи перебування чогось безвідносно до точно визначеної середини частково обмеженого простору” [1, 65]. Зауважимо, що локативно-статичну інформацію “НПО+ПО+МРПО: поширення дії в центральній (серединній) частині ЛО” в українській мові активно реалізують речення, в основі яких лежать СсМ S+P+Adv [СЕРЕД+Ngen] loc [stat], S+P+ Adv [ПОСЕРЕД+Ngen] loc [stat], S+P+Adv [НАСЕРЕД+Ngen] loc [stat], S+P+ Adv [ПОСЕРЕДИНІ+Ngen] loc [stat] (див.: [6]): *Вони **зупинилися**…**серед ставу*** (В. Малик), ***Серед**…**поля**…**виростають** будинки* (О. Гаврилюк); ***Посеред двору чорніла** криниця* (М. Вінграновський), *Журавлі **пливли посеред неба*** (В. Яворівський); ***Став** я **насеред церкви*** (А. Тесленко), *Аж ось **насеред поля** з нами **пострічалася** дивна компанія* (І. Франко); ***Посередині кімнати лежали** два крісла* (О. Кобринська), ***Посередині юрти спускалися**…шнури й китиці* (З. Тулуб). Це, очевидно, також вплинуло на звуження функціональних можливостей речень, утворених за СсМ S+P+Adv [ПРОМІЖ/ПРОМЕЖ+Ninst] loc [stat], S+P+Adv [ПРОМІЖ/ПРОМЕЖ+Ngen] loc [stat].

Отже, речення з правобічними поширювачами Adv [МІЖ/МЕЖИ+Nx] loc, Adv [ПОМІЖ/ПОМЕЖИ/ПРОМЕЖ+Nx] loc, Adv [ПРОМІЖ/ПРОМЕЖ+ Nx] loc властиві такі ознаки: 1) вони належать до синтаксичних конструкцій поліфункціонального типу, оскільки репрезентують статичну і динамічну (директивну) семантику; 2) перебувають між собою в різних відношеннях: а) у відношенні ізофункціональності (S+P+Adv [ПРОМІЖ/ПРОМЕЖ+Nacc] loc [dir:fin] і S+P+Adv [ПРОМІЖ/ПРОМЕЖ+Ngen] loc [dir:fin]; S+P+Adv [МІЖ/МЕЖИ+Ninst] loc [stat] і S+P+Adv [МІЖ/МЕЖИ+Ngen] loc [stat], S+P+Adv [ПОМІЖ/ПОМЕЖИ+Ninst] loc [stat] і S+P+Adv [ПОМІЖ/ПОМЕЖИ+Ngen] loc [stat], S+P+Adv [ПРОМІЖ/ ПРОМЕЖ+Ninst] loc [stat] і S+P+Adv [ПРОМІЖ/ПРОМЕЖ+Ngen] loc

[stat]); б) об’єднуються в синонімічні ряди, компоненти яких різняться значеннєвими відтінками “поширеність у просторі, оточеному локативними орієнтирами”, “серединна частина простору, оточеного ЛО”; 3) мають специфічну форму вираження припредикатного члена, а саме: його роль виконують іменники у формі множини, збірні іменники, іменники – назви парних предметів, іменники, що утворюють двокомпонентний ряд однорідних членів речення; іменники, які функціонують у складі дескрипції “числівник+Nx”.

Література

1. Іваненко З. І. Система прийменникових конструкцій адвербіального значення. – К.; Одеса: Вища шк., 1981.
2. Ломтев Т. П. Очерки по историческому синтаксису русского языка. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1956.
3. Павлова Р. Пространственные конструкции в древнерусском языке в сопоставлении с древнеболгарским языком. – София: БАН, 1977.
4. Русанівський В. М. Префіксальний словотвір // Словотвір сучасної української мови. – К.: Наук. думка, 1979. – С.228–284.
5. Слинько І. І. Дослідження з синтаксису української мови за пам’ятками XIV – XVIII ст. (місцево-просторові звороти). – Львів: Вид-во Львів. ун-та, 1968.
6. Степаненко М. І. Диференційоване значення “центральна частина простору” й особливості його формування та вираження в простому реченні // Філологічні науки: Збірник наукових праць. – Суми: СумДПУ, 2003. – С.56–65.
7. Тимченко Є. К. Акузатив в українській мові: (З укр. складні). – К.: Вид-во Укр.АН, 1928.
8. Українська мова: Енциклопедія / Редкол.: В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголови), М. П. Зяблюк та ін. – К.: Укр.енцикл., 2000.

Semantic and component structure of sentences with the meaning of “spec surrounded by local indications” is investigated in the article. The verbs of motion are characterized, influencing of their valency structure on construction with the value is “spec surrounded by local indications”.

Key words*: surrounded spec, local indications, meaning of the estion plase.*

УДК: 11.161.2’373.611
ББК: 81.2 Ук–211

Роман Бачкур

ТЕНДЕНЦІЇ ВІДІМЕННИКОВОГО СЛОВОТВОРУ

У статті порівнюються типові словотвірні парадигми різних груп твірних іменників, на основі чого встановлюються спільні та відмінні тенденції відіменникового словотворення.

Ключові слова: *словотвірна парадигма, відіменниковий словотвір, твірне, похідне.*

Розвиток науки про словотвір в основному орієнтований на словотворчий формант, який відіграє визначальну роль у класифікації, систематизації й науково-лінгвістичній інтерпретації дериватів, їх структури, семантики, функціонування. Однак двокомпонентність основної одиниці словотвору – похідного слова – зумовлює необхідність детального опису словотвірної системи і з опорою на твірну основу як типологізувальний чинник. Цю проблему дериватологічних досліджень наприкінці 50-х років XX ст. чи не вперше окреслив І. Ковалик і тим самим було покладено початок нового основоцентричного напряму, який оформився в сучасній дериватології як доповнення до формантоцентричного аспекту дослідження. Основне його завдання – вивчення словотворчої спроможності твірних слів, їх словотворчої поведінки. Комплексною системоутворювальною одиницею, що відображає словотворчий потенціал різних лексико-семантичних, тематичних, структурно-семантичних, лексико-граматичних груп слів, в таких дослідженнях є словотвірна парадигма як набір похідних від однієї твірної основи на одному ступені деривації. Кінцевою метою основоцентричного аспекту вивчення словотвору є дослідження дериваційної поведінки усіх груп та класів твірних слів “аж до повного охоплення всієї твірної бази з тим, щоб виявити типологію словотвору, в якій типологізуючим чинником буде твірна основа” [2, 76].

На сучасному етапі розвитку основоцентричної дериватології постала потреба синтезувати дослідження дериваційного потенціалу окремих груп твірних, окреслити тенденції, спільні для словотворення цілого лексико-семантичного класу слів. Поки що така комплексна робота охоплює тільки прикметник української мови як твірну базу у словотворенні [Див.: 3]. Водночас предметом наукового аналізу стали словотвірні парадигми багатьох лексико-тематичних груп іменників, зокрема на позначення спорідненості й свояцтва, рідин, абстрактних понять [7], темпоральних і локативних субстантивів [8; 9], а також назв тварин і рослин [1]. Таким чином, охоплено основні тематичні групи як іменників-істот, так і неістот, що дає підстави для певних узагальнень. Встановлені тенденції відіменникового словотворення на базі вивчення названих груп субстантивів виконуватимуть насамперед прогностичну функцію, що дасть змогу спрогнозувати словотвірну поведінку інших, ще не вивчених з позицій їх словотворчої спроможності, лексико-тематичних груп іменників.

Саме поняття тенденції в словотворенні визначається нечітко і здебільшого зводиться до виявлення різноманітних ознак, притаманних словотворчо продуктивним та непродуктивним твірним словам, особливостям їх структури чи семантики. Виходячи з таких міркувань, загальні тенденції, спільні для словотвору різних лексико-граматичних класів слів, сформулювала свого часу О. Земська: "Спостерігаються такі загальні закономірності в будові словотвірних парадигм різних частин мови: 1) у слів частовживаних словотвірні парадигми багатші, ніж у слів рідковживаних; 2) у слів нейтральних словотвірні парадигми ширші, ніж у слів стилістично забарвлених; 3) у слів, що мають вільну сполучуваність, словотвірні парадигми ширші, ніж у слів, що мають обмежену сполучуваність; 4) у слів, які стосуються цілеспрямованої діяльності людини, сфер, важливих для життя людини, словотвірні парадигми ширші, ніж у слів, що називають явища іншого ґатунку" [6, 16]. Таким чином, встановлення словотвірних тенденцій зводиться, з одного боку, до виявлення чинників словотворчої спроможності.

З іншого боку, тенденції відіменникового словотвору, на нашу думку, можуть спрямовуватися на узагальнення специфіки структури словотвірних парадигм, зумовленої категоріальною семантикою твірних слів – їх загальнокатегоріальним, граматичним чи лексико-граматичним значеннями та категоріями.

Кінцевою метою основоцентричної дериватології, окрім здійснення типології словотвору з опорою на твірну основу як типологізувальний чинник з охопленням всієї твірної бази мови, повинно також стати виявлення загальних тенденцій у словотворі усіх слів. Намітити такі тенденції для відіменникового словотворення дозволяє аналізований матеріал – словотвірні парадигми назв тварин, рослин, назв спорідненості та свояцтва, назв рідин та абстрактних і темпоральних іменників.

Твірні усіх названих лексико-тематичних груп іменників формують кільказонні парадигми, причому мінімальна протяжність типової словотвірної парадигми – субстантивна, ад'єктивна та вербальна зони, а максимальна – субстантивна, ад'єктивна, вербальна, адвербіальна та інтер'єктивна (див. Табл.1).

ЛТГ твірних іменників	Зони типової парадигми				
	субстантивна	ад'єктивна	вербальна	адвербіальна	інтер'єктивна
назви тварин	+	+	+	+	+
назви рослин	+	+	+	+	—
абстрактні іменники	+	+	+	+	—
назви одиниць виміру часу	+	+	+	+	—
назви спорідненості і свояцтва	+	+	+	—	—
назви рідин	+	+	+	—	—

Таблиця 1. Зонна структура типових словотвірних парадигм українських іменників

Як видно із таблиці, усі твірні субстантиви утворюють послідовно іменники, прикметники та дієслова, прислівники мотивуються іменниками чотирьох лексико-тематичних груп, а вигуки – іменниками тільки однієї.

У межах зон виділяємо окремі семантичні позиції (словотвірні категорії), кількість яких неоднакова як і для різних зон, так і в межах однієї зони для твірних різних лексико-тематичних груп.

Найбільшу кількість семантичних позицій містить субстантивна зона, яка реалізується усіма групами аналізованих твірних. При цьому її формують семантичні величини двох типів – модифікаційні та мутаційні.

Серед модифікаційних словотвірних значень усіма групами твірних іменників реалізується тільки словотвірне значення "демінутивність" (див. Табл.2). Субстантиви, які вказують на істот (назви тварин) чи осіб (назви спорідненості і свояцтва), відрізняються від твірних інших лексико-тематичних груп специфічними семантичними позиціями, зокрема "фемінітивність", "недорослість" та "маскулінність" (остання властива тільки для словотвірних парадигм назв тварин, що зумовлено особливостями формування їх родової категоріальної семантики). Іменники-неістоти, в свою чергу, послідовно утворюють деривати із словотвірним значенням "збірність". Назви рідин та рослин, для яких характерне лексико-граматичне значення речовинності, здатні завдяки цьому мотивувати одиничні іменники. Реалізація інших модифікаційних значень, на нашу думку, меншою мірою зумовлюється лексико-граматичними значеннями твірних іменників, а детермінується іншими чинниками.

Загальне словотвірне значення мутаційних відіменних субстантивів у дериватології визначають як "носій предметної ознаки", а у його межах виділяють лексико-словотвірні значення. Набір їх, на нашу думку, індивідуалізований і зумовлюється не категоріальною, як континуум модифікаційних семантичних величин, а власне лексичною семантикою вихідних іменників та їх валентністю. Таким чином, виведення загальних закономірностей творення мутаційних лексико-словотвірних значень іменникової зони словотвірних парадигм утруднене їх надмірною деталізацією. Окрім того, не всі дослідники членують словотвірне значення "носій предметної ознаки" на лексико-словотвірні [Див.: 7].

ЛТГ твірних іменників	Модифікаційні словотвірні значення								
	демінутивність	аугментативність	фемінітивність	маскулінність	недорослість	збірність	одиничність	подібність	стилістична модифікація
назви тварин	+	+	+	+	+	+			
назви рослин	+	+				+	+		
абстрактні іменники	+	+				+			+
назви одиниць виміру часу	+								+
назви спорідненості і свояцтва	+	+	+		+	+		+	+
назви рідин	+						+		+

Таблиця 2. Модифікаційний словотвір українських іменників

Ад'єктиви, мотивовані іменниками, за особливостями реалізації семантики можна об'єднати у кілька груп. Так, виразно виокремлюється з-поміж інших ад'єктивне словотвірне значення з семою заперечення, яке властиве словотвірним парадигмам назв тварин, рідин та абстрактних іменників. Окремо слід виділяти прикметники зі значенням подібності, для яких характерна актуалізація переносно метафоричної семантики. Такі деривати, як свідчить аналізований матеріал, утворюються від назв тварин та рослин. Прикметники названих груп виразно відмежовуються від інших похідних ад'єктивів не тільки своєю семантикою, а й характерною словотвірною структурою: заперечні прикметники утворюється за допомогою префіксів *не-*, *без-* і под., а прикметники подібності – за допомогою суфіксів *–ват(ий), –ист(ий)* тощо. Інші похідні ад'єктиви здебільшого об'єднують словотвірним значенням "загальна відносність" з певними конкретизуючими лексико-словотвірними значеннями, хоча водночас в окрему групу можна виділяти ад'єктиви з семантикою посесивності (особливо для словотвірних парадигм іменників, що позначають істот).

Незважаючи на те, що вербальна зона реалізується іменниками усіх аналізованих лексико-тематичних груп, деривати-дієслова є поодинокими. Вони можуть реалізувати загальну семантику – "наділяти предметною ознакою", "володіти предметною ознакою" та "набувати предметної ознаки" (деривати із такими значеннями фіксуються у словотвірних парадигмах назв тварин, рослин, спорідненості й свояцтва, рідин та абстрактними іменниками), яка зумовлена категоріальною семантикою субстантива, або ж індивідуальну, що реалізується тільки у дериватах, мотивованих іменниками певних лексико-тематичних груп (наприклад, для дієслів від назв тварин характерні такі словотвірні значення "народжувати тварину", "полювати на тварину", "позбавлятися тварини").

Прислівники потенційно можуть утворюватися чи не від усіх іменників, адже вони "існують у мові не як реальний, кількісно визначений склад слів, а швидше як можливість утворення" [4, 47]. Саме тому закономірним є виділення адвербіальної зони у словотвірних парадигмах аналізованих іменників[1]. Зважаючи, що "значення прислівників стають, на відміну від іменників та інших частин мови, повністю визначеними тільки в контексті" [5, 22], вмотивованим є виокремлення єдиного для всіх похідних прислівників словотвірного значення – "адвербіалізація предметної ознаки".

Інтер'єктивна зона маніфестована тільки кількома дериватами, мотивованими назвами свійських тварин, що пояснюється семантикою таких вигуків: вони служать у мові для прикликання чи відганяння тварини.

Таким чином, проведене дослідження дає змогу виявити такі тенденції відіменникового словотворення:

[1] Можна припустити, всупереч висновкам О. Микитин, що прислівники мотивуються й назвами спорідненості й свояцтва та назвами рідин, якщо вбачати у їх творенні явища розходження формальної та семантичної похідності, про що йдеться в наших попередніх дослідженнях (Див.: 1, 115-121)

1. Типовими дериватами, мотивованими субстантивами, є іменники, прикметники та дієслова, оскільки можливість їхньої появи закладена в категоріальній семантиці субстантива. Дискусійною видається мотивованість іменником прислівника, зважаючи на прихильність чи неприхильність до теорії розходження формальної та семантичної похідності.

2. У межах субстантивної зони твірні іменники різних груп характеризуються розлогим модифікаційним словотворенням, причому послідовно утворюються демінутиви, які є найбільш поширеними відіменниковими дериватами. Набір тих чи інших модифікаційних семантичних величин великою мірою зумовлюється категоріальною семантикою твірних іменників, зокрема їх лексико-граматичним значенням істот/неістот.

3. Семантика похідних ад'єктивів виразно засвідчує творення прикметників у межах трьох типів – зі значенням заперечення чи відсутності, зі значенням подібності (метафора) та з семантикою загальної відносності, що в свою чергу конкретизується. При цьому утворення дериватів зі значенням "подібність" можливе тільки від багатозначних іменників, одне із значень яких є метафорично-переносним.

4. Дієслова, мотивовані іменниками, реалізують "загальну" семантику (в такому випадку вони можуть мотивуватися субстантивами будь-яких лексико-тематичних груп) або ж "індивідуальну", що репрезентована в словотворі від іменників конкретно окресленої семантики.

5. Можливість творення дериватів інших лексико-граматичних класів слів практично мінімальна, оскільки вона не зумовлена категоріальною семантикою субстантива, а спричинюється тільки конкретними лексичними значеннями твірних, як, скажімо, у випадку творення вигуків від назв свійських тварин.

Встановлені тенденції, як переконує дослідження, можуть проектуватися на увесь відіменниковий словотвір, що підтвердить подальше вивчення словотворчих потенцій інших лексико-тематичних груп субстантива.

Література

1. Бачкур Р. О. Структура словотвірних парадигм українських назв тварин та рослин: Дис. … канд. філол. наук: 10.02.01./ Прикарпатський університет ім. В. Стефаника. – Івано-Франківськ, 2004. – 228с.
2. Ґрещук В. В. Основоцентрична дериватологія: історія, стан, перспективи // Актуальні проблеми українського словотвору / За ред. В. Ґрещука. – Івано-Франківськ: Плай, 2002. – С.68-78. – С.76.
3. Ґрещук В. В. Український відприкметниковий словотвір. – Івано-Франківськ: Плай, 1995. – 208с.
4. Ермакова О. П. О некоторых общих вопросах словообразования наречий // Развитие словообразования современного русского языка. – М.: Наука, 1966. – С. 45-54.

5. Ермакова О. П. Расхождение формальной и семантической производности // Актуальные проблемы русского словообразования II. Научные труды, Т. № 174. – Ташкент: Укитувчи, 1976. – С. 17-37.
6. Земская Е. А. Структура именных и глагольных словообразовательных парадигм в русском языке // Актуальные проблемы русского словообразования: Сб. научн. ст. – Ташкент: Укитувчи, 1982. – С.14-17.
7. Микитин О. Д. Структурно-семантична типологія словотвірних парадигм іменників у сучасній українській мові: Дис. … канд. філол. наук: 10.02.01./ Прикарпатський університет ім. В. Стефаника. – Івано-Франківськ, 1998. – 180с.
8. Скварок О. А. Семантико-поняттєві передумови реалізації словотворчого потенціалу твірного слова (на матеріалі непохідних локативних іменників) // Вісник Прикарпатського університету: Філологія. Випуск V. – Івано-Франківськ, 2000. – С.86-93.
9. Скварок О. Структура словотвірних парадигм іменників – назв одиниць виміру часу// Вісник Прикарпатського університету. Філологія. Випуск IV. – Івано-Франківськ, 1999. – С. 143-151.

The typical word-building paradigms of different groups of formative nouns are compared in the article, what the general and excellent tendencies of desubstantive word- building are established on the basis of.

Key words: *word-building paradigm, desubstantive word- building, formative, derivative.*

УДК: 801.52
ББК: 81.2 Ук-2

Ірина Джочка

ПАРАДИГМАТИКА Й СИНТАГМАТИКА ДІЄСЛІВ ІЗ СЕМАНТИКОЮ “ДОБУВАТИ, ОТРИМУВАТИ ЩО-НЕБУДЬ ШЛЯХОМ ВПЛИВУ НА ІНШИЙ ОБ’ЄКТ”

У статті проаналізовано лексико-семантичні та синтагматичні параметри дієслів із семантикою “добувати, отримувати що-небудь шляхом впливу на інший об’єкт”, встановлено слова-ідентифікатори та набір диференційних сем для досліджуваних вербативів.

Ключові слова: *сема, дієслово, лексико-семантична група, класифікація.*

Лексико-семантичні групи дієслів були й залишаються предметом аналізу багатьох лінгвістів в українському та російському мовознавстві, про що свідчить величезна кількість праць, присвячених їх дослідженню [1; 4; 5-10; 13-21; 23-25]. Як відомо, вербативи характеризуються складною лексико-семантичною структурою. Їм властивий найбільший ступінь багатозначності серед самостійних частин мови [22, 7]. Як зазначає Е.В. Кузнєцова, “належність слів до одного класу визначається наявністю в них яких-небудь загальних характеристик, а характеристики ці вельми різноманітні: формальні і семантичні, системні і функціонально-мовленнєві, парадигматичні і синтагматичні, внутрішні і зовнішні (соціолінгвістичні)” [10, 103]. Таким чином, можна стверджувати, що одне й теж слово входитиме до стількох класів слів, скільки компонентів-характеристик йому властиво.

Предметом нашого аналізу стали дієслова з семантикою “добувати, отримувати що-небудь шляхом впливу на інший об’єкт”, які належать до класу вербативів конкретної фізичної дії. Дієслова конкретної фізичної дії характеризуються тотожністю граматичної і семантичної структур. З погляду семантики їх валентнісними партнерами виступають діяч та об’єкт, на який спрямована дія. На граматичному рівні їх репрезентують лівовалентний і правовалентний партнери, виражені іменниками чи іменниковими еквівалентами. Структурно формальну валентність таких дієслів можна передати за допомогою формули N1 – Д – N4 (де N1 – іменник у називному відмінку, Д – дієслово, N4 – іменник у знахідному відмінку). Граматична ознака перехідності для дієслів названого лексико-граматичного розряду є функціонально значущою [7, 10].

Синтагматичний принцип класифікації полягає у виявленні семантичної спільності семем на основі осмислення їх валентного потенціалу. “Актантна структура дає змогу багато чого сказати про слово, і найперше, вона визначає належність дієслова до тематичного класу – дієслова знання, створення тощо розрізняються актантними структурами” [19, 32]. Синтаксичні відмінності і подібності корелюють, зазвичай, з семантичними відмінностями й подібностями [2, 25], тобто чим більше подібні синтагматичні властивості слів, тим ближче їх значення.

У зв’язку з визначальною роллю субстанційних елементів значення в змістовій організації вербативів, при виокремленні підгруп було

враховано сполучувальні характеристики дієслів [2; 11; 12; 13; 19], пор.: *Журавлину перебирають і промивають, кладуть у каструлю,* ***видавлюють сік****, а вижимки заливають водою, дають добре прокипіти* (Українські страви); *Климчук, зайнятий доспілими черешнями,* ***видушував*** *у чай приємний черешневий* ***сік*** (Я.Качура); ***Сік*** *добре* ***витискається;*** *З підготовлених лимонів зрізують шкірочку,* ..***вичавлюють сік****, вичавки варять і проціджують* (Технологія приготування їжі); *Вигрібали з землі.. м'ясисті овочі,* ***давили*** *з них* ***сік*** *у казанки* (В.Кучер).

Важливе значення для семантичної класифікації дієслів має слово-ідентифікатор, яке є спільним для всіх лексем аналізованої групи. Для дієслів названої групи такими виступають *добувати, отримувати, одержувати:* <u>*добувати*</u> *– діставати, роздобувати кого-, що-небудь;* <u>*одержувати*</u> *– здобувати, діставати;* <u>*отримувати*</u> *– здобувати, діставати*, наприклад: *випалювати, випалити* "одержувати якусь речовину, спалюючи що-небудь"; *топити*[2] "добувати плавленням; виплавляти, витоплювати"; *видоювати, видоїти* **"**доячи, видобувати все молоко з вимені тварини".

На основі аналізу й узагальнення лексикографічних визначень та ілюстративного матеріалу до виокремлених компонетів аналізованої лексико-семантичної групи нами встановлено лінгвістично релевантний набір диференційних сем, що відображають специфіку семантики отримання певного продукту, об'єкта шляхом впливу на інший об'єкт. Аналіз семантичних і валентних ознак показав, що досліджувані дієслова об'єднуються й протиставляються за такими найбільш типовими диференційними семами:

1) цілеспрямованість дії;
2) спосіб дії;
3) матеріал дії;
4) результат дії.

Практично усім вербативам аналізованого континууму властива диференційна сема об'єкта-матеріалу дії, яка лінгвально актуалізує одного з учасників ситуації, на якого спрямований певний вплив. В результаті цього впливу предмет може зазнавати часткової або повної руйнації або ж частково змінюватися, а на його основі виникає, постає новий об'єкт-результат. В ролі об'єкта-результату дії можуть виступати різноманітні предмети і явища позамовної дійсності. Так, словникові конкретизатори вказують на найменування артефактів, натурфактів чи їх частин: *бесемерувати* (мет.) – "добувати *сталь*"; *витоплювати, витопити* "добувати, виокремлювати *метал*"; *молоти* "перетворювати, одержувати *борошно*". Зауважимо наперед, що саме природні ознаки кінцевого продукту, який виникає як результат виконання певної дії, стали супровідним чинником при групуванні дієслів у підгрупи в межах досліджуваної нами лексико-семантичної групи вербативів.

Так, до різних підгруп належать дієслова із семантикою "одержувати що-небудь, піддаючи сировину дії високої температури". Кінцевим продуктом виробництва в одному випадку виступають хімічні речовини, які використовуються у промисловій галузі, – *метал, сталь, скло, смола, селітра, сода, клей* тощо, в іншому ж – продукти харчування (*горілка, пиво, вино, спирт, сіль, квас, мед, сир* тощо). Пор.: *Цю* <u>*смолу*</u>

тут-таки варили в казанах два запоріжці (О.Довженко); *І спокійно на Уралі сталевари варять сталь* (П.Дорошко); *Нам уже дома горілки варити заказано (П.Мирний); - А латиші, я чув, майстри варити пиво* (В.Кошик); *Пан втік, а панича Льольо на насіння лишили. нехай курить... горілку (М. Коцюбинський) Селяни Галичини виварювали сіль, яку збували на місцевому ринку* (З підручника); *Випарював* (Клим] *сіль на Чорномор'ї* (К.Гордієнко); *Те вугля він сам випалював за хатами в ямі, що й досі називається вугляркою* (І.Франко); *Цю красу нищить на вогні поміщик-дикун Коростишев. Він з мармуру випалює вапно!* (М.Стельмах); *Побачить вона* (Параска]! *згадає тоді мене, як чорти витоплять з неї те сало, що придбала в піст* (І.Нечуй-Левицький).

Диференційний елемент цілеспрямованості властивий всім конституентам аналізованої групи, оскільки у ролі суб'єкта дії виступає жива істота – людина: *Герої нашого часу приборкують сили космосу й атома, сіють хліб і топлять метал, підіймають цілину і підкоряють Антарктиду* (З газети); *Та все-таки горілку гнав він* (пан], *І кожну гінку* (пайку] *розділяв на кожний нумер* (господарство] *у селі.. Сплати чи відроби той дар* (І.Франко); *– Мати чогось довго колотила масло, гнітила сир, то й мені не спалося (М. Стельмах).* Позиція суб'єкта дії іноді може бути заміщена номінацією, яка в мові кваліфікується то як функціональний пристрій, то як діяч [3, 240]: *Млин меле, мука буде; язик меле, біда буде* (Номис); *Тепер усі доїльні апарати повністю видоюють молоко і тому немає потреби в ручному додоюванні корів* (З газети).

Із диференційними семами об'єкта й цілеспрямованості дії співвідноситься диференційна сема способу дії. Саме ця сема є визначальною при виділенні підгруп у межах аналізованої лексико-семантичної групи. Диференційні компоненти значення способу дії номінативних одиниць досліджуваного вербативного континууму відображають певні дії, прийоми, що дають змогу одержати, добути певний об'єкт з іншого.. На лінгвальному рівні аспект способу дії деструктивної ситуації актуалізується, зазвичай, у словникових конкретизаторах, виражених дієприслівниковими зворотами або віддієслівними іменниками: *варити* **(**спец.) "виготовляти, розтоплюючи або піддаючи кип'ятінню (смолу, сталь, скло, мило і т. ін.)"; *гнати* "добувати що-небудь розкладанням речовини на складові частини за допомогою нагрівання, кип'ятіння і т. ін."; *вижимати, вижати* (*рідко*) **"**тиснучи, вичавлювати що-небудь із чогось"; *витискати і витискувати, витискати і витиснути* **"**витісняти що-небудь, натискаючи на нього; натискаючи на що-небудь, видушувати з нього щось"; *збивати (збити)* (кул.) "сколочуючи певну масу, виготовляти що-небудь (масло, крем, мус і т. ін.)".

Семи матеріалу для дії вказують на різноманітні артефакти, натурфакти, які піддаються певному впливові, в результаті обробки, переробки яких виникають нові об'єкти, речовини, матеріали: *випалити* "одержувати якусь речовину, спалюючи що-небудь"; *витоплювати, витопити* "добувати, виокремлювати метал, розжарюючи руду"; *молотити* "вибивати зерно з колосся, волоття, стручків і т. ін."; *бити олію* – "вичавлювати, добувати олію з насіння". Наприклад: *Журавлину перебирають і промивають, кладуть у каструлю, видавлюють сік, а*

вижимки заливають водою, дають добре прокипіти (Українські страви). *Урожай того року не густий вдався…: з копи ледве-ледве по три мірки вибивали* (П.Мирний); *Вітя коло великої купи соняшників: вибиває насіння* (С.Васильченко); *Молотити сочевицю можна на зернових молотарках* (З підручника); *Під час роботи молотарки деку відрегульовують так, щоб горох вимолочувався, але не дробився* (З підручника); *Климчук, зайнятий доспілими черешнями, видушував у чай приємний черешневий сік* (Я.Качура); *З підготовлених лимонів зрізують шкірочку, ..вичавлюють сік, вичавки варять і проціджують* (Технологія приготування їжі); *Я йому незабаром за поміч стала: ..й мак ріжу, і квасольку лущу* (Г.Барвінок); *Що маєш молоти? – завзято вигукував мельник. – Маємо кукурудзу… - пхались до нього дівки* (М.Коцюбинський).

Під час виконання аналізованих дій матеріал може повністю змінювати свою структуру, піддаватися руйнуванню, наприклад: *З нафти видобувають паливо для аеропланів та тракторів* (О.Донченко); *Ми навчилися добувати з деревини навіть вітаміни* (М.Чабанівський); *Цілі поля троянд під Бахчисараєм, з яких добувають запашну ефірну олію, стоять пусті й одинокі* (В.Кучер); *Колись кріпаки Стадницького з їхнього* (кленового] *соку добували собі кленовий цукор* (М.Стельмах); *Щоб видобути чистий озокерит, породу виварюють у котлах, причому озокерит спливає* (З підручника); *Попадаючи в пісок, блискавка плавить його, утворюючи своєрідної форми трубки, які називаються в народі громовими стрілами* (Фізика); *Колгоспники молотять пшеницю й жито, б'ють свіжу олію* (В.Кучер); *З пнів та коріння.. випалював* (Шембек] *поташ і скипидар* (Ю.Смолич); *-Я з батьком на заводі працюю, біля холодильника. З нафти в нас гас і бензин гонять* (О.Донченко); *Скільки разів ходила і їздила вона до цих вітряків; поскрипуючи, вони мололи їй зерно і на чорний хліб і на разову паску* (М.Стельмах). В інших випадках позамовні референти зазнають часткової зміни, наприклад: *Накопавши всякого отруйного зілля та коріння, вона виварила його, щоб мати під рукою трутизну* (Боккаччо); *На фермах ріка Рось стриже вівці, ріже коренеплоди, лущить кукурудзу* (З газети); *Ксеня зайченятком котиться до припічка, вигрібає коцюбою жар і починає видувати вогонь* (М.Стельмах); *Декілька разів він, сидячи, засинав, вогонь гаснув, він мусив був ще й ще видмухувати його з вугілля, що ледве тліло* (Ю.Яновський).

Зважаючи на характер впливу на об'єкт, а також властивості кінцевого продукту або об'єкта-результату, отриманого внаслідок певної дії, аналізований континуум лексем поділяємо на сім підгруп дієслів із семантикою:

1) **"одержувати метал, сталь, скло, смолу тощо, піддаючи сировину дії високої температури"**: *бесемерувати* (мет.) "добувати сталь із розплавленого чавуну, продуваючи крізь нього повітря (кисень), що випалює наявні в чавуні домішки"; *варити* **(**спец.) "виготовляти, розтоплюючи або піддаючи кип'ятінню (смолу, сталь, скло, мило і т. ін.)"; *виварювати, виварити* **"**варячи що-небудь, добувати, одержувати які-небудь речовини"; *випалювати, випалити* "одержувати якусь речовину, спалюючи що-небудь"; *виплавляти, виплавити* **"**одержувати метал із руди способом плавлення"; *курити* "добувати, одержувати способом перегонки (горілку, смолу, дьоготь і т. ін.)"; *плавити* "перетворювати тверді тіла

(метал, скло і т. ін.) в рідкі, нагріваючи їх до високої температури; виготовляти, розтоплюючи або піддаючи кип'ятінню"; *витоплювати*, *витопити* "добувати, виокремлювати метал, розжарюючи руду"; *витоплювати*, *витопити* "нагріваючи сало, вощину, виділяти жир, віск"; *топити*[2] "добувати плавленням; виплавляти, витоплювати"; *вижарювати*, *вижарити* "витікати внаслідок дії високої температури, вогню (про жир)"; *випарювати*, *випарити* "перетворюючи рідину в пару, одержувати в осаді яку-небудь речовину";

2) **"одержувати продукти харчування, піддаючи сировину дії високої температури":** *гнати* "добувати що-небудь розкладанням речовини на складові частини за допомогою нагрівання, кип'ятіння і т. ін."; *виганяти і вигонити*, *вигнати* (спец.) "одержувати в процесі хімічної обробки, перегонки (горілку і т. ін.)"; *курити* "добувати, одержувати способом перегонки (горілку, смолу, дьоготь і т. ін.)"; *викурювати*, *викурити* "виготовляти перегонкою (горілку, спирт і т. ін.); *варити* "готувати горілку, пиво і т. ін., застосовуючи ряд процесів, одним з яких є кип'ятіння або випаровування";

3) **"одержувати, отримувати рідину (переважно продукти харчування) за допомогою тиску, надавлювання, сколочування":** *бити* **(**у спол. з іменником) "певним способом виготовляти чи обробляти що-небудь", *бити олію* – вичавлювати, добувати олію з насіння; *вижимати*, *вижати* (*рідко*) **"**тиснучи, вичавлювати що-небудь із чогось"; *видушувати*, *видушити* "тиснучи, вичавлювати що-небудь із чогось"; *давити* "видавлювати, вижимати щось із чого-небудь"; *видавлювати*, *видавити* "натискуючи, видаляти назовні, видобувати що-небудь (перев. рідину)"; *доїти* "надавлюючи на дійки, видушувати молоко з вимені"; *видоювати*, *видоїти* **"**доячи, видобувати все молоко з вимені тварини"; *витискати і витискувати*, *витискати і витиснути* **"**витісняти що-небудь, натискаючи на нього; натискаючи на що-небудь, видушувати з нього щось"; *збивати (збити)* (кул.) "сколочуючи певну масу, виготовляти що-небудь (масло, крем, мус і т. ін.)"; *колотити* "певним способом виготовляти (про масло)"; *вигнічувати*, *вигнітити* "стискуючи, вичавлюючи, видаляти з чого-небудь рідину і т. ін."; *чавити* "видавлювати, вижимати щось із чого-небудь";

4) **"добувати, отримувати що-небудь за допомогою ударів, механічної обробки тощо":** *вибивати* "ударами вибирати або добувати що-небудь із чогось"; *лузати* "розкушувати, розгризати, видобуваючи зернятко насіння, горіхів і т. ін.", "те саме, що лущити 1"; *лускати* "те саме, що лузати 1"; *лущити* "обчищати від шкаралупи, лузги і т. ін; лузати"; *молотити* "вибивати зерно з колосся, волоття, стручків і т. ін."; *тіпáти* "очищати волокно конопель, льону і т. ін. від костриці, вибиваючи на терниці та витріпуючи"; *стригти* "отримувати шерсть, зрізуючи, підрізуючи її ножицями або машинкою з овець, баранів"; *вичісувати* "очищати рослинне волокно від твердих решток стебла і т. ін. за допомогою чесання";

5) **"видобувати що-небудь за допомогою дослідів, переробки сировини":** *добувати*, *добути* "одержувати що-небудь, переробляючи що-небудь"; *видобувати*, *видобути* **"**одержувати, виокремлюючи з чого-небудь під час виробничих процесів або дослідів"; *визолювати*, *визолити*

“видобувати з маси за допомогою води найбільш розчинні складові частини”; *добувати, добути* **“**діставати з надр землі, з морських глибин”; *видобувати, видобути* “вибирати з надр землі (корисні копалини)”

6) **“дуючи, дмухаючи, видобувати вогонь”:** *видувати, видути* “дуючи, видаляти що-небудь звідкись (про вітер, сильний струмінь повітря і т. ін.)”; *видмухувати, видмухати* (розм.) “дуючи, дмухаючи на жар, видобувати вогонь”; *кресати* “добувати іскри, вогонь кресалом”.

7) **“подрібнюючи, розтираючи, одержувати що-небудь”:** *молоти* “перетворювати, одержувати борошно з зерна, роздрібнюючи, розтираючи його; роздрібнюючи, розтираючи що-небудь, отримувати порошок”.

Загальна кількість лексико-семантичних варіантів дієслів, які є конституентами аналізованої лексико-семантичної групи, становить 48 одиниць. Більшість аналізованих лексико-семантичних варіантів вербативів конкретної фізичної дії з семантикою “добувати, отримувати що-небудь шляхом впливу на інший об’єкт” є стилістично нейтральними, сфера їх функціонування − українська літературна мова. Стилістично забарвлені дієслова та лексеми з обмеженою сферою функціонування становлять незначну кількість від усіх досліджуваних твірних, напр.: *видмухувати* (розм.), *збивати* (кул.), *бесемерувати* (мет.), *варити* (спец.), *вижимати* (рідко).

Досліджувані вербативи мають різну словотвірну структуру. Близько третини дієслів є непохідними. Серед мотивованих дериватів частину складають віддієслівні утворення, які виникли на базі вербативів конкретної фізичної дії з семантикою “добувати, отримувати що-небудь шляхом впливу на інший об’єкт”, наприклад: *бити – вибивати*, *варити – виварювати*, *плавити – виплавляти*, *гнати - виганяти*, *давити – видавлювати*, *плавити – виплавляти*, *топити - витоплювати* і т. д. Частина вербативів, у структурі яких наявний префікс **ви-**, утворена на базі дієслів, що належать до інших лексико-семантичних груп дієслів, наприклад, *жати* “стискати що-небудь з силою” – *вижимати* “тиснучи, вичавлювати що-небудь з чогось”, *дмухати* “випускати з рота сильний струмінь повітря; дути” – *видмухувати* “дуючи, дмухаючи на жар, видобувати вогонь” тощо.

Серед аналізованих багатозначних лексем засвідчені випадки, коли одне дієслово може містити кілька семем із семантикою “добувати, отримувати що-небудь шляхом впливу на інший об’єкт”: *визолювати, визолити* 1. Видобувати луг із рослинного попелу. 2. Видобувати з маси за допомогою води найбільш розчинні складові частини. 3. Виварювати, промивати , видержувати в лугові.

Більшість досліджуваних дієслів у межах однієї підгрупи вступають у синонімічні відношення, утворюючи від дво- до багатокомпонентних синонімічних рядів, наприклад: 1) *лузати* “розкушувати, розгризати, видобуваючи зернятко насіння, горіхів і т. ін.”, “те саме, що лущити 1” – *лускати* “те саме, що лузати 1” – *лущити* ”обчищати від шкаралупи, лузги і т. ін; лузати”; 2) *вибивати* “ударами вибирати або добувати що-небудь із чогось” – *молотити* “вибивати зерно з колосся, волоття, стручків і т. ін.”; 3) *гнати* “добувати що-небудь розкладанням речовини на складові частини за допомогою нагрівання, кип’ятіння і т. ін.” – *виганяти і вигонити, вигнати* (спец.) “одержувати в процесі хімічної обробки,

перегонки (горілку і т. ін.)" – *курити* "добувати, одержувати способом перегонки (горілку, смолу, дьоготь і т. ін.)" – *викурювати, викурити* "виготовляти перегонкою (горілку, спирт і т. ін.) – *варити* "готувати горілку, пиво і т. ін., застосовуючи ряд процесів, одним з яких є кип'ятіння або випаровування" і т. д.

Отже, в складі лексико-семантичної групи дієслів конкретної фізичної дії виразно виділяється підгрупа дієслів із семантикою "добувати, отримувати що-небудь шляхом впливу на інший об'єкт". Ця підгрупа характеризується низкою семантичних та граматичних ознак. Визначальними для лексем аналізованого вербативного континууму є граматична ознака перехідності, функціонально-семантична категорія каузативності та диференційні семи суб'єкта, результату, способу та матеріалу для дії.

Література

1. Абрамов В.П. Структурно-семантическое описание глаголов передачи в русском языке: Автореф. дис. … канд. филол. наук. – М., 1980.
2. Апресян Ю. Д. Экспериментальное исследование семантики русского глагола. – М.: Наука, 1967. – 252 с.
3. Безпояско О. К., Городенська К. Г., Русанівський В. М. Граматика української мови: Морфологія. – К.: Либідь, 1993. – 336 с.
4. Гончарова Т.В. Лексико-семантические группы глаголов типа "давать" и "брать" в современном русском языке: Автореф. дис. … канд. филол. наук. – М., 1980.
5. Кильдибекова Т. А. Глаголы действия в современном русском языке: Опыт функционально-семантического анализа. – Саратов: Изд-во Саратовск. ун-та, 1985. – 160 с.
6. Кильдибекова Т. А Лексико-грамматические разряды глаголов // Исследования по семантике: Лексическая и грамматическая семантика. – Уфа: Изд-во Башкирск. ун-та, 1983. – С. 182-199.
7. Кильдибекова Т. А. Структура поля глаголов действия. – Уфа: Изд-во Башкирск. ун-та, 1983. – 76 с.
8. Козельская Н. А. Компонентная структура глаголов одной ЛСГ конкретного физического действия // Лексические и грамматические компоненты в семантике языкового знака: Межвузовский сборник научных трудов. – Воронеж: Изд-во Воронежск. ун-та, 1983. – С. 56-61.
9. Козельская Н. А., Попова З. Д. Из наблюдений над процессами образования лексико-семантической группы изменения функционального состояния объекта // Проблемы глагольной семантики: Сборник научных трудов.– Свердловск: УрГУ, 1984. – С. 17-22.
10. Кузнецова Э. В. Лексико-семантические группы русских глаголов как объект системно-семасиологических исследований // Русское языкознание. – К.: Вища школа, 1987. – Вип. 15.– С. 102-109.
11. Кочерган М. П. Лексична сполучуваність і семна структура слова // Мовознавство. – 1984. – № 1. – С.25-32.
12. Кочерган М. П. Слово і контекст: Лексична сполучуваність і значення слова. – Львів: Вища школа, 1980. – 184 с.
13. Кретов А. А. Семантическая проективность глаголов целенаправленого зрения // Исследования по семантике: Лексическая и синтаксическая семантика. – Уфа: Изд-во Башкирск. гос. ун-та, 1981. – С. 36-42.

14. Кузнецова Э. В. Лексико-семантические группы русских глаголов как объект системно-семасиологических исследований // Русское языкознание. – К.: Вища школа, 1987. – Вип. 15.– С. 102-109.
15. Кузнецова Э. В. О пересекающемся характере глагольных лексико-семантических групп // Семантика и структура предложения: Лексическая и синтаксическая семантика. – Уфа: Изд-во Башкирск. гос. ун-та, 1978. – С. 7-13.
16. Лозова Н. Є Структурна організація лексико-семантичної групи дієслів повідомлення в сучасній українській мові // Структура і семантика мовних одиниць. – К.: Наукова думка, 1985. – С. 109-112.
17. Нетяго Н. В. Лексико-семантическая группа и функционально-семантический класс глаголов возникновения / исчезновения // Функциональная семантика слова: Сборник научных трудов. – Свердловск: Изд-во Свердловск. гос. ин-та, 1992. – С. 31-38.
18. Овчиннікова І. І. Лексико-семантична класифікація дієслів конкретної дії з семантикою створення об'єкта в українській мові: Автореф. дис.…канд. філол. наук: 10.02.02. – К., 1993. – 23 с.
19. Падучева Е. Глаголы создания образа: лексическое значение и семантическая деривация // Вопросы языкознания. – 2003. – № 6. – С. 30-46.
20. Сидорова Н.П. Системная организация лексико-семантической группы глаголов звучания и их взаимосвязи с другими глагольными группами: Автореф. дис. … канд. филол. наук. – М., 1978.
21. Суванова Э. Х. Лексико-семантическая классификация непроизводных глаголов в современном русском языке: Автореф. дисс. …канд. филол. наук: 10.02.01.– М., 1985. – 21 с.
22. Соколова С. О. Префіксальний словотвір дієслів у сучасній українській мові. – К.: Наукова думка, 2003. – 285 с.
23. Фоменко Ю. В. Глаголы психического воздействия в русском языке // Вопросы теории языка. – Новосибирск: Изд-во Новосибирск. ун-та, 1975. – Вып. 119. – С. 3-20.
24. Фоменко Ю. В. Глаголы типа "отделить" в русском языке // Проблемы русской лексикологии. – Новосибирск: Изд-во Новосибирск. ун-та, 1974. – Вып. 109. – С. 19-30.
25. Фоменко Ю. Д. Глаголы типа "соединить" в русском языке // Проблемы русской лексикологии. – Новосибирск: Изд-во Новосибирск. Ун-та, 1974. – Вып. 109. С. 11-19.
26. Шмелев Д. Н. Семантические признаки слов // Шмелев Д. Н. Избранные труды по русскому языку. – М.: Языки славянской культуры, 2002.– С. 17-29.
27. Яременко Т. Г. Дієслова із лексичним значенням часу в їх деривaційних зв′язках (в українській та російських мовах) // Система і стуктура східнослов′янських мов: Міжкафедральний збірник наукових праць. – К., 1998. – С. 127-132.

The article deals with the investigation of the lexical-semantic and syntagmatic parameters of the verbs with the meaning of "manage to get something by means of influencing another object", it is determined words-identifiers and a set of differential semes for the verbatives under study.

Key words: *seme, lexical-semantic group, classification.*

УДК: 811.161.2 “18/19”
ББК: 81.411.4 – 0

Тетяна Маньковська

ВАТРОСЛАВ ЯГИЧ ПРО СТАТУС ТА ПЕРПЕКТИВИ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ НА МЕЖІ XIX – XX СТОЛІТЬ

Розвиток української мови кінця XIX початку XX століть сповільнювався політичними та культурними причинами. Праці українських та зарубіжних вчених того періоду були вкрай необхідними. Одним із таких зарубіжних учених, який сприяв розвитку української мови, був Ватрослав Ягич.

Ключові слова: *малоруська мова, українське питання, Україна, Росія, слов’янство.*

Розвиткові української мови другої половини XIX – початку XX століть була властива політична роз’єднаність українського народу, перебування його в складі різних держав. Основи українського мовознавства в цей період були закладені в працях Павла Житецького, Олексія Шахматова, Олександра Потебні, Омеляна Огоновського, К. Михальчука. Наприкінці XIX ст. поширювалася ідея “взаємного відвідування, виїзди за кордон як необхідна умова вироблення широкого світогляду, усування національної обмеженості, зашкарублості” [6, 169].

Студії про українську мову неукраїнських учених (звісно, тих, хто не мав щодо неї упередженого чи й різко негативного ставлення) були вкрай необхідними і немало сприяли розвиткові українознавчих дисциплін на межі XIX – XX століть. Одним із таких учених був професор Ватрослав Ягич, що у своїх працях досліджував усі слов’янські мови, у тому числі й українську.

Мовне питання на зламі століть лежало великою мірою в площині історично-політичній, тому тема є не стільки лінгвістичною, скільки культурно-історичною, навіть політичною – саме в такому контексті розглядав її і Ватрослав Ягич, хоча сам усіляко заперечував “мішання політики до науки” [7, 58]. Перш ніж аналізувати позицію цього видатного ученого в “українському питанні” та його ставлення до української мови, коротко схарактеризуємо історично-політичні умови, що склалися наприкінці XIX – на початку XX століття і які безпосередньо вплинули на розвиток української літературної мови в цей час.

Термін “українське питання” сто років тому і раніше був вельми популярним для означення “характерного для усього XIX століття руху громадської і політичної української думки” [10, 19], його ототожнювали з “українським сепаратизмом”. Тривала боротьба царського уряду з цим небезпечним для будь-якої імперії явищем завершилася Емським указом 1876 року, що позбавив українське слово будь-яких офіційних прав. Це “змусило найенергійніших представників української громадськості перенести свою діяльність за межі Росії – в австрійську Галичину, зокрема у Львів, який з того часу стає центром політичної, наукової і громадської думки всієї України” [10, 19].

Найжорсткіший період приниження української мови тривав до 1905 року. Славнозвісний документ 1905 року під назвою “Про скасування утисків малоруського друкованого слова” був прийнятий академічною комісією, до якої входили Ф. Корш, О. Шахматов та Ф. Фортунатов. Найактивнішу участь в обговоренні взяв і В. Ягич, який, хоч і жив у Відні, мав великий вплив на рішення цієї академії. Академічна комісія, як і АН в цілому, дійшла висновку, що “малоруське населення має мати таке саме право, як і великоруське, говорити публічно і друкувати своєю рідною мовою” [10, 21]. Щоправда, у цій записці немає термінів “Україна” чи “український”, їх, за старою звичкою, всюди замінили словами “Малоросія” чи “малоруський”.

Численна кореспонденція Ягича, що зберігається в архівах Російської АН, свідчить про “розважливо-ліберальне” ставлення віденського професора до української мови та “українського питання” загалом (насамперед маємо на увазі листи Ягича до Шахматова, свого найкращого друга та однодумця*, які дають нам найповніший і найдостовірніший матеріал про позицію видатного славіста щодо тогочасної національно-політичної ситуації довкола України). Ягич у листі до Шахматова, датований 8 лютого 1905 р., виступає за вільний розвиток української просвіти, мистецтва та літератури і водночас говорить про своє небажання підтримувати державницькі прагнення кращих, на його думку, українських діячів, таких як Грушевський і Франко; “У нас (у Відні), – висловлює Ягич свій подив, – був восени молодий чоловік “білорус”, який навіть мріє про самостійну Білорусію” (розбивка згідно з джерелом. – **Т. М.**) [10, 21].

Слід зауважити, що загалом до активістів громадсько-політичного руху із західноукраїнських земель Ягич ставився досить скептично, але особливо його непокоїли їхні самостійницькі, державницькі настрої. Так, у листі до Шахматова від 11 квітня 1905 р. Ягич з іронією відгукується про “наших галицьких українців (так вони тепер себе називають), які направду уявляють собі, що вони стали проводирями для усієї України, і що з допомогою німців їм коли-небудь удасться відторгнути російський південь від Росії і створити особливу українську державу. Я не вірю, щоб їм це вдалося, але мрія є; здійснення її вони домагаються різними шляхами... Вільний внутрішній розвиток Росії буде, по-моєму, кращою противагою усім сепаратистським прагненням” [10, 23]. Такий самий критичний тон має лист, датований 2 квітня 1905 року, – у ньому Ягич пише про необхідність визначити автора для нарису про розвиток української літературної мови для “Енциклопедії слов’янської філології”: “Я ніяк не хотів би залучати до цього питання наших галицьких мегаломанів. Їх усіх без винятку охопило самолюбство, яке іноді навіть доходить до смішного. Я, звичайно, співчуваю їх діяльності, але ставлюся до результатів її критично, вони ж усе своє безумовно вихваляють до непристойності. В академічній записці слушно зауважено шкоду від того, що центр усього духовного життя

* Про їхні багаторічні товариські стосунки свідчить величезна кореспонденція: у Загребській університетській бібліотеці зберігається 421 лист О. Шахматова до В. Ягича періоду 1881–1918 років [16, 104]. У реєстрі “вхідної” кореспонденції Ягича, що загалом нараховує 13553 листи, це найбільша кількість.

малоруського перенесено у Львів, де навіть говорити і писати по-українському не вміють" [10, 22].

"Особливо мене цікавить питання про малоруську мову, – це рядки з листа Ягича до Шахматова від 9 березня 1905 р. – Я, звичайно, обстоюю повну свободу її розвитку та вжитку, але мене непокоїть вороже ставлення модерних малорусів до російської мови. Чи зникне воно, коли малоруська мова досягне своєї природної мети? Як пояснити собі той прикрий факт, що російська мова так непевно здобуває собі симпатії поміж фінським, польським і т. і. народонаселенням? Звідки таке невміння викликати до себе чи то любов, чи то повагу?" [10, 22].

Останні Ягичеві запитання, на наш погляд, були суто риторичними. Ягич прожив у Росії вісім років і розумівся на національно-політичних процесах, що відбувалися в цій країні; знав він і причини "прикрого факту" нелюбові до росіян з боку інших народів, що опинилися під владою імператора. "У приватній розмові зі мною, – згадував І.Зілинський, – не раз нарікав Ягич на дурноту і засліплення російського уряду, що не давав дихати й вільно культурно розвиватися українцям, і був переконаний, що така короткозора політика страшно колись на Росії помститься. Так само нарікав він, що в петерб. Академії Наук, крім акад. Шахматова, Корша і Ольденбурга, засідають найзапекліші російські бюрократи, завзяті вороги українського питання" [7, 59].

Та одна річ – "приватна розмова" з українцем, а зовсім інша – листування з російськими колегами чи офіційні виступи в російській АН, від якої Ягичеві залежало (на той час) фінансування "Слов'янської енциклопедії". Ми, проте, не вважаємо, що Ягич вельми лукавив у тому чи іншому випадку. Просто думки були різні: із Зілинським Ягич говорив про те, що його найбільше непокоїло в російській імперській політиці, а із Шахматовим тощо – насамперед про те, що він, ліберал, палкий прихильник слов'янської єдності та адепт "єдиної та неподільної" Росії, хотів бачити і до чого прагнув усе своє свідоме життя.

Для підтвердження останніх тез процитуємо ще декілька листів, у яких Ягич дає свою оцінку деяким подіям, так чи інакше дотичних до "українського питання". Наприклад, у 1909 році Ягич мав непорозуміння з чеським істориком-славістом Л. Нідерле, якому замовив загальний статистично-етнографічний нарис слов'янства для "Енциклопедії слов'янської філології". Це була вже друга спроба; першу, нагадаємо, "провалив" Флоринський, який у своїй роботі висвітлив "українське питання" з "істинно-російської", шовіністичної точки зору – і це Ягичеві категорично не сподобалося [9, 330]. Утім, стаття Нідерле головного редактора теж не задовольнила, і знову каменем спотикання стало "українське питання", але тепер воно було подане в цілком протилежному ракурсі. У листі до Шахматова від 11 квітня 1909 року Ягич зазначає: "Нідерле дивиться на сепаратистський рух з точки зору наших галицьких українців... Я намагався надати викладові Нідерле такий зміст, що, як мені здається, жоден істинний росіянин не матиме приводу заперечувати. Ці зміни я беру на власну відповідальність" [9, 331].

Доволі показовим є той факт, що на початку 1907 р. деякі члени Другого відділення російської АН запропонували обрати галицького ученого Івана Франка членом-кореспондентом академії. Ягич виступив категорично проти, причому його заперечення мали суто політично-

ідеологічний підтекст, адже як ученого та особисто Ягич Франка цінував дуже високо. У листі до Шахматова, датованому 2 березня 1907 року, Ягич пише: “Я побоююся, що наше Відділення піде по слизькій дорозі швидко вниз, якщо ви і наші однодумці не будете дуже обачними. Хотів би я помилитися, але побоююсь, що ваш новий обранець буде дуже близький своїм напрямом не вам, але іншим. Зізнаюся вам, що і мені здається обрання Франка передчасним... Наскільки ж я знаю мрії малоруського юнацтва, усі вони думають, що в них самостійна, незалежна держава уже в кишені. З цим я не згоден, поки вірю в можливість створити заново нинішню російську державу на ліберальних засадах” [10, 22].

Через кілька років група членів того ж Другого відділення висунула в дійсні члени АН київського професора Т. Флоринського (нагадаємо, колишнього близького друга Ягича; з 1899 року Флоринський зарекомендував себе як запеклий ворог української мови, яку вважав наріччям російської і якій відмовляв у праві на літературний розвиток; у 1910 р. був обраний шефом Комітету в справах друку (цензури) в Києві, який спричинився до ліквідації української преси [5, 351]). Ягич висловив рішучий протест: “Читав я в газеті, – пише він Шахматову в січні 1910 року, – що Флоринського призначили цензором у Києві (окрім професури), що це означає? Утиски малоруських видань? У вас взагалі останнім часом казнащо коїться під фірмою забезпечення інтересів панівного великоруського племені... Я добре пам’ятаю, що Флоринський мені погрожував таким собі доносом за те, що я в “Архіві” відгукнувся схвально про діяльність в Товаристві Шевченка. На його думку, я не мав права цього робити як “російський” академік. І таку поліцейську натуру ви хочете обрати членом Відділення із слов’янознавства?” [10, 23]. Кандидатуру Флоринського в члени російської АН затверджено не було.

Пристрасті довкола “українського питання” знову розгорілися на початку 1912 року – з виходом у часописі “Русская мысль” статті П. Струве “Загальноросійська культура та український партикуляризм”, у якій автор закликав російську громадськість “розпочати ідейну боротьбу з українством, як із тенденцією знищити велике надбання нашої історії – російську культуру” [12, 86]. Ягичеві стаття Струве дуже сподобалася, і він говорить про це в листі до Шахматова від 24 січня 1912 р.: “Мені здається, що потрібно ліберальній партії припинити зайве упадання перед вашими сепаратистами, які не вміють любов до свого рідного наріччя здружити з повагою до загальноросійської культурної єдності, отже, з повагою до мови Пушкіна, Лермонтова, Гоголя... Мені дуже подобається мужній голос Струве. Дивно, що ваша Україна, ваш південь могли заразитися нашими галицькими авторитетами, серед яких я визнаю тільки Грушевського і Франка” [10, 24]. У наступному листі, датованому 4 лютого, Ягич (вкотре!) висловлює невдоволення тим фактом, що “малоруський рух, керований з неприродного львівського центру, прагне до повного розірвання спочатку літературно-культурного, потім і політичного, державного” [10, 24].

Цілком очевидно, погляди Ягича не змінилися навіть з початком революційних катаклізмів у Росії і після перших невдалих спроб створити українську державу в 1917–1918 рр. У листі до К. Студинського від 27 липня 1918 року Ягич зазначає: “Мусите задовольнитися моїм

запевненням, що я завжди і при кожній нагоді виступав за вільний розвиток малоруської – української мови, причому я, однак, і мушу це визнати відкрито, не вважаю повне політичне відокремлення ідеалом майбутнього. Зрештою, питання про майбутнє України ще, мабуть, остаточно не вирішене" [13, 329].

Не маємо сумнівів, що розглянутий вище матеріал дає нам достатньо інформації про позицію Ягича в "українському питанні". Ця позиція – двояка: з одного боку, ліберальна (український народ, як і його мова та культура, цілком відмінний від російського та інших слов'янських, а отже, має право на вільний, самостійний розвиток), з другого – категорично радикальна (слов'янська єдність – понад усе; відтак українці, як представники східної гілки слов'янського світу, не мають права дробити цей світ, їм краще залишатися в складі могутньої Росії – "глави слов'янства", дарма що вона придушує найменші прояви іншонаціонального мислення). Вочевидь, що така двовекторність не могла не впливати і на позицію Ягича щодо питання про статус та перспективи української мови.

Зауважмо, що для Ягича "належність усіх наріч російської мови до одного цілого відносно інших слов'янських наріч" – це "невідпорна наукова аксіома" [15, 151]. Водночас такою ж аксіомою є твердження, що Ягич неодноразово "і теоретично, і практично визнавав самостійність української мови" [3, 22]. Утім, далі цих "визнань" Ягич не йшов: проголошуючи "завжди і при кожній нагоді" право нашої мови на вільний розвиток, він мав на увазі мову школи, літератури та культури, відтак і засуджував Ягич усілякі утиски та заборони, що стосувалися названих галузей, – це підтверджують, зокрема, уже цитовані листи Ягича.

Що стосується статусу української мови, то Ягич, вочевидь, не вважав за доцільне "підвищувати" його до рівня офіційно узаконеної літературної мови – не те що замість російської, а навіть поруч з нею. Ось його власні слова: "Я бажаю вільного розвитку малоруської мови, але не згідний на витіснення спільної літературної мови" (лист до О. Шахматова від 2 березня 1907 р.) [10, 22]. Наступне свідчення – із спогадів його учня Іларіона Свєнціцького: "Ягич, слов'янознавець і учитель, ніколи не робив ніяких поступок на користь національної гордості своїх слухачів. Пригадати тут найкраще буде його ставлення до української мови. «Так, вона самостійна мова; сліди цієї самостійності сягають до XI в.» – чим побив Соболевського в "Критических замѣтках по исторіи русскаго языка". Але на практиці: "caeterum censeo, linguam litterariam et scientificam unam communemque esse Ucrainis as Russis – russicam" (врешті-решт я вважаю, що мова вищої школи і науки має бути одна, спільна для українців і росіян, – російська) [11, 5–6].

Проте маємо й цілком протилежну версію І. Зілинського, теж учня Ягича: "Супроти поширеного в нас погляду, що Ягич насправді теоретично визнавав відрубність нашої мови від великоруської вже від XI ст., одначе на практиці був рішуче за однією літературною та науковою мовою, спільною для українців та москалів, я, колишній учень Ягича, з яким єднали мене до кінця його життя близькі стосунки, мушу в інтересах правди ті погляди спростувати" [7, 58]. Чому Зілинський, добре знаючи Ягича як викладача, ученого, а також із листів та "приватних розмов", дійшов саме такого висновку, важко пояснити. Можливо, його й насправді переконали

проникливі слова Ягича в дописці до статті для ювілейного тому ЗНТШ, присвячених Франкові [14, 30]. Імовірно також, що це враження Зілинський виніс ще із часів занять у слов'янському семінарі, де неодноразово порушувалося питання про самостійність української мови, і професор Ягич ніколи не залишався в цих бесідах безстороннім.

За спогадами Зілинського, Ягич не раз зауважував, що Україна має замало об'єктивних дослідників-мовознавців, і звертався до студентів-українців з таким закликом: "Але ж, мої панове, жоден поважний та неупереджений учений не відмовляє вашому народові та вашій мові в праві на самостійність. Ваша мова має всі дані до окремішнього розвитку, і тільки від вас самих, від вашої безупинної праці залежить, чи докажете ви світові, на підставі дослідження пам'яток писемності, що ваша мова не нинішня, що відмінність між великоруською і вашою мовою тягнеться червоною ниткою крізь цілі століття від початків писемності на Русі. Але для цього треба праці і ще раз мозольної праці, та й не однієї людини, а не політиканства та крикунства, що ваш кількадесятмільйонний народ має право на самостійний розвиток, бо це вашій справі ніяк не допоможе" [7, 58–59].

Іван Панькевич, професор української мови та літератури Празького університету, закінчив Віденський університет 1912 року. Він був зразковим послідовником Ягичевої школи – усе життя активно займався вивченням пам'яток давньої писемності та дослідженням численних українських діалектів Карпатського регіону. Згадуючи свої студентські роки, Панькевич теж відзначав, що Ягич неодноразово заохочував українських студентів-слухачів свого семінару – а їх було чимало – "до мовних студій староукраїнських пам'яток, щоб мати відповідний матеріал для обґрунтування староукраїнської редакції" [8, 8], якщо така існує серед церковнослов'янських пам'яток, – це дало б українцям додаткові докази для підтвердження давності своєї мови.

Проте слід визнати, що, обстоюючи необхідність посилених студій над українською літературною старовиною і сучасними діалектами – задля наукового утвердження самостійності української мови, Ягич якраз і не володів повною інформацією про розвиток мовознавчої науки в Україні, про нові філологічні досліди, збірки, словники тощо (це відзначали у своїх критичних статтях М. Драгоманов, В. Щурат [4; 136]), – втім, вини Ягича в тому не було. Львівський професор І. Велигорський, що на початку 1920-х учився і здобував докторат у Відні, у 1923 році подав невеличку статтю в бюлетені "Книжка", де писав про те, що треба "старатися дати про себе знати чужим народам", про необхідність "поінформування закордонних про здобутки культури і багатства нашого духа... Маю на увазі висилку за границю бодай найважливіших появ на укр. книжковому ринкові до найбільших унів[ерситетських] і публ[ічних] бібліотек" [1, 65]. Для прикладу Велигорський наводить слов'янський семінар у Відні, "якому українці мають багато завдячити", проте там "вже від 1913 р. тяжко було побачити укр. видання", "А це велика шкода для укр. культури і укр. справи взагалі, бо чужинці думають, що українці нічого не видають" [1, 66].

І в цьому невеличкому дописі, і в статті 1953 року Велигорський згадує професора Ягича, який у нього, студента, не раз "випитував про українських учених, видавництва, книжки, журнали... і нарікав, що з ним не вдержують зв'язку, не посилають йому видань, так якби нічого не видавалося. Натомість показував мені московські видання, що їх цілі гори стояли в його бібліотеці..." [2, 65]. "А при тім всім, – писав Велигорський у статті 1923

року, – вміють москалі ходити коло інтересу... вони майже всі свої публікації присилали пок[ійному] проф. Ягичеві у Відні, чим здобували його для себе і для своєї справи, бо проф. Ягич все говорив про живість і висоту російської культури, показував скількісь виданих книжок і оповідав про москалів тим кругам чужинців, з якими стрічався" [1, 66]. Можливо, якби українці так уміли "ходити коло інтересу", але не "вихваляли усе своє до непристойності", думка Ягича про нас та нашу мовознавчу науку була б набагато вищою.

Отож джерела, а саме листи і спогади, дозволяють нам скласти доволі рельєфне уявлення про ставлення Ягича до "українського питання" та української мови.

Література

1. Велигорський І. Може не пізно... // Книжка. Вісник українського книжкового руху. – Станиславів, 1923. – Рік ІІІ. – Ч. 6–10. – С.65–66.
2. Велигорський І. Професор Ватрослав Ягіч (1838–1923–1953) // Збірник матеріалів 5 наук. конференції НТШ. – Торонто, 1954. – Ч. 1. – С.54–66.
3. Дем'янчук В. Гнат (Ватрослав) Ягіч (1838 – 1823). Короткий нарис його життя й наукової діяльності // Записки історично-філологічного відділу УАН. – Київ, 1923. – Кн. 4. – С.22.
4. Драгоманов М. Помилка хорватського професора, не поправлена руським // Другъ. Письмо літературне. – Львів. – 1877. – Ч. 3–4. – С.49–50.
5. Енциклопедія українознавства: У 10-ти томах. – Т. 9. – Львів, 2000.
6. Жанри і стилі в історії української літературної мови / Німчук В. В., Русанівський В. М. – К.: Наук. думка, 1989.
7. Зілинський І. Некролог. Ватрослав Ягич // Хроніка НТШ. – Львів, 1922. – Ч. 65–66. – С.54–60.
8. Кисілевський К. Іван Панькевич (Серія "Українські вчені"). – Вінніпег, 1958.
9. Кораблёв В. Памяти академика И. В. Ягича // Труды Института славяноведения Академии Наук СССР. – М., 1934. – Т.2. – С.311–351.
10. Кораблёв В. Украинский вопрос в прошлом и русские академики // Вестник Академии Наук СССР. – 1933. – №5. – С.19–26.
11. Свєнціцький І. Ватрославу Ягічу на вічну пам'ять. – Львів, 1923.
12. Струве П. Общерусская культура и украинский партикуляризм. Ответ Украинцу // Русская мысль. – М., 1912. – Кн. 1. – С.65–87.
13. У півстолітніх змаганнях: Вибрані листи до Кирила Студинського (1891–1941). – К.: Наук. думка, 1993.
14. Ягичъ И. Двѣ-три замѣтки изъ области древнейшаго церковнославянского перевода // ЗНТШ. – 1913–1914. – Т. 117-118. – С.27–30.
15. Ягичъ И. Критические замѣтки по исторіи русскаго языка. – К., 1889.
16. Hamm J. Register der Korrespondenz von Vatroslav Jagić im Besitz der Universitätsbibliothek in Zagreb // Wiener slavistisches Jahrbuch. – 1960. – Bd. VIII. – S.75–112.

Development of the Ukrainian language in the end of the 19th and in the beginning of the 20 th centuries was slowed down by political and cultural reasons. Works of Ukrainian and foreign scientists of that period were extremely necessary. One of such foreign scientists promoted the development of the Ukrainian language was Vatroslav Jahych.

Kay words: *malorusian langue, Ukraine question, Ukraine, Russia, Slovene.*

УДК: 81’42
ББК: 77.3(4Вл)6-63

Михайло Бігусяк

МОВНА ПАЛІТРА МЕМУАРІВ АНДРІЯ ЧАЙКОВСЬКОГО

Стаття присвячена з’ясуванню мовного феномену мемуарної спадщини А. Чайковського, яка, на наш погляд, є найменш дослідженою на сьогодні. Основою дослідження стали мемуарні твори письменника, що зібрані у тритомнику “ Андрій Чайковський. Спогади. Листи. Дослідження”.

Ключові слова*: мемуаристика, ЗУНР, мова художнього твору, художні прийоми, мовна тканина твору.*

Андрій Чайковський ввійшов в українську літературу насамперед як автор цікавих оповідань та повістей із життя ходачкової шляхти, як письменник, що надзвичайно збагатив жанр українського історичного роману своїми широкими полотнами з історії козацької доби. Його творчий доробок і безсумнівний талант здобули визнання ще за життя письменника. Серед перших поціновувачів творчості Андрія Чайковського були Осип Маковей, Іван Франко, Сергій Єфремов, які високо оцінювали як зміст, так і художні надбання його творів [4; 5, 524; 3, 379].

У цьому дослідженні ми хочемо акцентувати увагу на мовних особливостях мемуарної спадщини письменника, яка, як і публіцистика, є, на наш погляд, найменш вивченою гранню його таланту. Правда, цю прогалину в останній час дещо заповнив вихід у світ тритомника “Андрій Чайковський. Спогади. Листи. Дослідження” [1], де зібрано публіцистичну, мемуарну, епістолярну спадщину видатного українського письменника.

Вершинним твором мемуаристики А.Чайковського, як відзначає Б. Якимович [6, 303], є його “Чорні рядки. Мої спомини за час від 1 листопада 1918 р. до 13 травня 1919 р.”, які ввійшли до згаданого тритомника [2] і є на сьогодні, мабуть, єдиним свідченням того, як здійснювалося державне будівництво у галицькій провінції.

Вже у вступній частині твору письменник зазначає, що події згадує з пам’яті та вибирає з окремих “скупих записів”, однак буде дотримуватись, зазначає далі автор, “об’єктивності і совісності у представленні справи”, бо саме така хроніка може заслуговувати на віру і бути “важним джерелом для будучого історика” [2, 208][*].

Дотримуючись цих вступних зауваг та вимог жанру, А. Чайковський подає політичні портрети діячів доби ЗУНР: головнокомандувача УГА генерала М. Омеляновича-Павленка, начальника генерального штабу полковника Євгена Мишковського; відображає конкретні факти діяльності військових командирів нижчого рангу; змальовує образи таких галицьких політиків, як Семен Вітик, Іван Макух, Іван Куровець, Іван Мирон, Сидір Голубович та ін. Кожна історична подія цього періоду викладена майже з протокольною точністю. Однак, прочитавши „ Чорні рядки...”, ми бачимо, що перед нами художній твір, написаний досвідченим майстром пера, а не просто мемуари Самбірського повітового комісара, яким судилося стати А. Чайковському.

Мова цього твору пересипана різними художніми засобами: метафорами, порівняннями, епітетами, не позбавлена гіркої іронії та сарказму.

[*] Далі за цим виданням цитуємо досліджувані мемуари.

Так, змальовуючи українську інтеліґенцію, автор мемуарів виділяє таких, що "зиркали на задні колеса і не хотіли так зовсім замикати за собою фіртки – ану ж... хто то ще знає, як воно буде?" Захоплюючись військовими звитягами старшин, письменник говорить: "То були справді Леоніди!" (в античній традиції ім'я Леоніда – символ патріотизму та військової відваги. – **М. Б.**). Розмірковуючи над вирішенням адміністративних завдань, які повинен виконувати комісар, автор влучно характеризує їх: "ходити по крутих стежках політичної адміністрації". Письменник вірив у те, що серед керівників ЗУНР знайдуться люди, які зуміють покращити ситуацію: "Я мав все надію, що з'явиться ще у нас якась сильна рука, котра зуміє удержати все вкупі, і ситуація поправиться з весною".

Надзвичайно багато у своїх художніх спогадах вживає письменник порівняльних зворотів, які цікаві семантикою об'єкта порівняння, їхньою роллю у тексті та різноманітністю структури. Захоплюючись красою й силою окремих військових, він вживає такі компаративні сполуки: *міліціянти, хлопи, мов горіхи, ... підуть на пачкарів мов гончі*; а говорячи про негативні риси окремих героїв, послуговується порівняннями, до складу яких входять лексеми із конотативною семантикою: *вояк, гірш баби,... скімлить, мов битий собака; ...поглянути на його ... помідорового кольору пику*. Змальовуючи в іронічному тоні військо, що прибуло на підмогу, прозаїк добирає відповідні порівняння: *йшли більшими і меншими гуртками, а то і одинцем, без старшин, от так, як прочане з Кальварії; йшли, мов закрадалися до міста*. Роздумуючи над долею молодої держави, помилками уряду, письменник важко переживає те, що в окремих повітах почали утворювати свої диктатури. Такий стан він характеризує вдалим порівнянням: *Якби так усі повіти чи округи пішли за нашим приміром, ми так виглядали б, як Геллада перед перськими війнами*. Аналізуючи причини поразки української державності у підсумковому розділі мемуарів, А. Чайковський констатує: "Коротка весна нашої самостійності минулася, наче сон маєвої ночі...". Зі структурного погляду найбільш вживаними є порівняльні звороти із сполучниками: *як, мов, наче, немов, ніби, буцім* або предикатами *подібний, гірший, нагадує, здається* тощо.

Неабияку роль у творчій манері письменника відіграє синоніміка. Особливо майстерно автор вплітає у мовну канву твору контекстуальні синоніми, вміло використовує існуючі синонімічні ряди. Так, наприклад, подолавши важку віддаль залізницею "Стрий-Станіславів", автор зауважує: "Нарешті я притовкся до Станиславова"; міністри тодішнього уряду "зробили на мені від'ємне враження", від якого "вернувся до Самбора в не дуже рожевім настрою". Велику кількість різних державних інстанцій і багато людей, що в них входять передає такий синонімічний ряд: *місії, делегації, депутації, посольства, комісії і чортзна-що*.... У "Чорних рядках" широко представлена дієслівна синоніміка на позначення різних дій, процесів: "...заплямують як зрадника і оплюють", "... звертався за допомогою і дещо виканючив", "апарат (адміністрація) перестав би був киватися", "воєнна психіка заморила в людях амбіцію". Кожний синонім найвідповідніше передає думки автора, стан, поступки персонажів. Мемуари А. Чайковського не позбавлені іронічних прийомів, критичного ставлення митця до зображуваного. Спостережливе око автора бачило те, що духовні провідники нації не мали чітких, визначених орієнтирів на процеси державотворення, не вміли працювати в нових умовах і часто створювали видимість певної роботи. Такий стан справ вдало зображено в мемуарах. Наприклад, "доктор Голубович... Він стогне аж під трьома портфелями: фінанси, торгівля, промисл, ну, і прем'єрство. Є від чого зіпріти".

Міністр внутрішніх справ Іван Макух розглядає таку справу, "яку може повітовий комісар полагодити на коліні", а займається нею лише для того, "що треба бути популярним". Засуджуючи безпорадність уряду в окремих питаннях, втрату зв'язку із повітовою владою, А. Чайковський пише, що "у нас повторилося стільки республік, скільки є повітів", а повітові комісари "отамани і отаманчики... Давніше було Правобережжя і Лівобережжя; тепер Ліводністровщина і Праводністровщина, чи як..." Ці та інші художні прийоми, на нашу думку, служать засобами розвінчування потворного, акцентують на небайдужому ставленні автора до зображуваного.

Легко побачити, що мова "Чорних рядків" в основі своїй є літературною, хоча представляє її західноукраїнський варіант, та не позбавлена певних мовних регіоналізмів, що не відповідають нормам загальноукраїнської літературної мови. Письменник майстерно описує події живою народною мовою, в авторську розповідь і особливо у мову персонажів цілком доцільно і вмотивовано вводить низку діалектизмів. Здебільшого переважають лексичні діалектизми різних тематичних груп, що представлені різними частинами мови: іменники – *вакації* (канікули), *виємок* (витяг з документа), *двірець* (вокзал), *золотоковнірівці* (начальники залізниці), *кнайпа*, *каварня* (кав'ярня), *легоміна* (солодке блюдо), *стежа* (патруль), *ціха* (риса), *чоколяда* (шоколад); дієслова: *асекурувати* (страхувати), *вистроїтись* (прибратись), *декуватися* (переховуватися), *лепортувати* (рапортувати), *мельдувати* (доповідати), *напудитись* (налякатись), *пукати* (стукати); прикметники: *двірські обшари* (поміщицькі володіння), *стількилітній адвокат* (багатолітній), *змагазинована* (та, що продавалась) *нафта*, *почетна* (почесна) *чета*; інші частини мови : *пиняво* (повільно), *наборзі* (нашвидкоруч), *йно* (тільки), *іно-що* (щойно).

Поряд з лексичними діалектизмами письменник вводить ряд фонетичних та морфологічних діалектних варіантів, намагається зберегти особливості використаних говірок: *филя* (хвиля), *ріжними вигуками*, *нута* (нота), *перебачіння* (пробачення), *їдунка* (казанець), *антрамент* (чорнило). Цікавими є також синтаксичні діалектизми, які виражені словосполученнями або цілими реченнями.

У мемуарній спадщині добре проглядається робота автора над індивідуалізацією мови персонажів, яка досягається вдалим застосуванням різних мовностилістичних засобів: вплетення у мовну тканину лексики відповідно стильової належності чи експресивно-емоційного забарвлення. Тут ми знаходимо застарілі та рідковживані слова, суспільно-політичну, правничу, економічну, військову лексику доби ЗУНР: *алярм* (тривога), *круціята* (хрестовий похід), *диктатор*, *урядовий апарат*, *акт*, *адміністрація*, *право ініціятиви*, *інквізит* (слідство), розмір компетенції, *цловий* (митний), в рамках кредиту тощо. Для яскравої характеристики персонажів, різних соціальних верств, більш прозаїчних, приземлених, письменник використовує жаргони, вульгаризми, розмовну лексику, що має пейоративне забарвлення, яку органічно вплітає у живі емоційні діалоги героїв, іноді, й в авторську мову.

Серед різноманітних мовностилістичних засобів найпомітніше місце в аналізованих спогадах займають фразеологізми. Вони різноманітні за лексико-граматичними і семантико-стилістичними типами: "З того вийшов би такий хаос, що хоч з моста та у воду", "... порозганяю цю комісарську банду на чотири вітри", "... виклопотаю для нас авдієнцію в чотири очі", "Все, що почувало себе українським, утікає у світ за очі", "... відступить – аж за ніч у власній хаті". Ряд сталих словосполучень зазнають авторської трансформації: "...ходити по крутих стежках політичної адміністрації". Мова твору рясніє

фразеологічними висловами біблійного та історичного походження: "... все йде як з Петрового дня", "... я граю ролю маленького Петра з Алієну", "У всіх прокинулася любов до ближнього", "Терпіли на цім не раз люди, Богу духа винні". Ряд сталих зворотів зазнали авторських трансформацій або діалектного впливу: "Пане! Не робіть з тата вар'ята", "Команда ... не варта торби січки", "... два окремі уряди, з котрих один тягнув вісьта, другий гайта..." У текст мемуарів введено цілу низку прислів'їв, приказок : "... не вмію ні читати ні писати, а хочуть мене жидівським королем обрати", "Але немає такого злого, щоб на добре не вийшло", "... недугу найкраще лічиться усуненням причин недуги"; крилатих латинських, польських, німецьких висловів: "... скласти між нами якийсь <модус вівенді>", "і з певносцьов бендзє нам лєпєй як дотихчас", "...він був одним з п'яти директорів, отже, найвищої влади, прямо кажучи, <айнфінфтель кайзер>"* тощо.

Наповнення мемуарного тексту такими стійкими словосполученнями, введення діалогів, побудованих на матеріалі фразеологічних одиниць, робить його чіткішим і лаконічнішим за своєю формою й образнішим за внутрішнім змістом.

У мемуарах А.Чайковського "Чорні рядки" дуже сильно, на нашу думку, поєдналися розважливість історика і великий талант письменника. Самовираження галицького майстра слова, його особисті переживання та ставлення до змальовуваної дійсності передано мовними перлинами, які, за висловом письменника, він "брав повними пригорщами" з народної української мови. Тому його твори приваблюють сучасного читача широтою охоплення дійсності, правдивістю зображення минулого, живим відчуттям образів і багатством художнього мовлення.

Література

1. Андрій Чайковський. Спогади. Листи. Дослідження: У 3 т. / Упорядкування Б. З. Якимовича за участю З. Т. Грень, О. В. Седляра; Редкол.: Б. З. Якимович (голова) та ін. – Львів, 2002.
2. Андрій Чайковський. Чорні рядки. Мої спомини за час від 1 листопада 1918 р. до 13 травня 1919 р. // Андрій Чайковський. Спогади. Листи. Дослідження: У 3 т. – Львів, 2002. – Т. 1. – С.207–273.
3. Єфремов С. Історія українського письментсва. – К., 1917.
4. Маковей О. А. Чайковський: Літературно-критична студія // Літературно-науковий вісник. – 1898. – Т. 1. – С.152-173.
5. Франко І. Зібрання творів: У 50-ти т. – Т.41. – К., 1984.
6. Якимович Б. Андрій Чайковський – науковець, публіцист, мемуарист (До питання про маловідому спадщину) // Андрій Чайковський. Спогади. Листи. Дослідження: У 3 т. – Львів, 2002. – Т. 3. – С.294-304.

The article is devoted to finding out of linguistic to the phenomenon of memoir inheritance Andriy Chaycovsciy, which in our view is least explored for today. Memoir works of writer became a research basis, that are collected in three-volume edition "Andriy Chaycovsciy. Flashbacks. Leaves. Research".

Key words*: memorialist, language of artistic work, artistic receptions, linguistic fabric of work.*

* п'ята частина цісаря (нім.).

УДК: 811.161.2’373.611
ББК: 81.2Ук – 2

Інна Беркещук

КОМПОЗИТНІ УТВОРЕННЯ У СКЛАДІ АД’ЄКТИВІВ, МОТИВОВАНИХ НАЗВАМИ ЧАСТИН ТІЛА

В статті проаналізовано композитні утворення, які мотивовані назвами частин тіла. З’ясовано структурно-семантичні особливості композитів ад’єктивної зони словотвірних парадигм вказаної лексико-тематичної групи та особливості їх стилістичного вживання.

Ключові слова*: композит, складне слово, ад’єктиви, словотвірна парадигма, переносне значення.*

Серед новоутворень у лексичній системі сучасної української літературної мови композити становлять об’ємний пласт лексики. Композитні утворення різних частин мови неодноразово ставали предметом лінгвістичних досліджень [8; 1; 2; 3; 4 та ін.].

Процеси утворення складних слів як один із способів реалізації семантичної структури речення досліджує у своїй праці Катерина Городенська. Вона пропонує розглядати процес утворення композитів “як формально-граматичну реалізацію семантичної структури речення” [див: 5]. Л. Азарова зазначає, що “у дефініціях складних слів повинен бути зафіксований факт співвіднесеності складного слова зі словосполученнями, бо це слугує основою, на якій виникає та функціонує складне слово” [1, 33], а Ніна Клименко наголошує на тому, що композити утворюються не від будь-яких словосполучень, а лише від тих, “де є тісний зв’язок між його членами” [7, 67].

Дослідження складних слів і на сьогоднішній час залишаються актуальними. Аналізуючи ад’єктивну зону СП іменників на позначення частин тіла, серед прикметників виділяємо велику кількість композитних утворень, які й стали предметом аналізу у статті.

Метою дослідження є аналіз семантичної структури прикметникових композитних утворень в сучасній українській мові. Для розв’язання цієї проблеми необхідно укласти конкретні СП іменників на позначення назв частин тіла та з’ясувати структурно-семантичні особливості композитних утворень ад’єктивної зони словотвірних парадигм вказаної тематичної групи іменників.

В основі прикметників *білозубий*, *вирлоокий*, *вислогубий*, *вузькочолий*, *довгобразий*, *довговухий*, *довгоногий*, *гнилозубий*, *голубоокий*, *вузькоокий*, *довгоносий*, *круглоголовий*, *пласконосий*, *повнолиций*, *пустоголовий*, *рідководосий*, *рудоволосий*, *рум’янолиций*, *світловолосий*, *світлочолий*, *срібноголовий*, *твердоголовий*, *темнолиций*, *товстолиций*, *товстопалий*, *тонкорукий*, *тупоголовий*, *червононосий*, *чорноногий*, *швидконогий*, *широкочолий* та ін. (всього 234 деривати) лежить ад’єктивно-субстантивна синтагма з головним іменником та залежним прикметником (“білі зуби”, “вирлаті очі”, “вузьке чоло”, “довгий образ” та ін.).

Більшість композитів цього типу вказують на зовнішні ознаки предметів, зокрема частин тіла, та ознаки характеристики людини. Ними можуть бути кольори (*голубоокий*, *чорношкірий* та ін.), форма

(*гостроносий*, *круглоголовий* та ін.), розмір (*довгоногий*, *довгорукий* та ін.), зовнішній вигляд (*голопузий*, *босоногий* та ін.), стан (*гнилозубий* та ін.), зовнішній стан (*веселоокий*, *веселочубий* та ін.). "Іноді такі ознаки характеризують ще сприйняття властивостей предметів людиною, визначають їх як приємні/ неприємні" [8, 146].

Характерною ознакою складних ад'єктивів, зокрема композитів, які мотивовані словосполученням "залежний прикметник + іменник", є наявність у їх семантиці оцінного компонента, відтінку емотивності. Дуже часто вони розвивають переносні значення, метафоричні. Наприклад, складним прикметником *гостроязикий* описують людину, яка любить дошкуляти словами, говорити дотепно (пор.: ***Гостроязикі*** *аспіранти потай підсміювалися над Холодом* (П. Загребельний); пор. фразеологізм гострий на язик: який влучно, дотепно говорить).

Влучно використовується для характеристики людини і прикметник *гострозубий* (у 2 знач): перен. ***Гострозубий*** *Мар'ян відлякував отців від порога своїми цинічними дотепами* (С. Тудор).

При описі характеру людини широко вживаються і деривати *крутоязикий* (нестриманий, гострий у висловах) та *міднолобий* (безглуздо впертий, тупий). Характер людини визначає і композит *злоязикий* (схильний до злих, негативних суджень), який співвідноситься із словосполученням злі язики (так називають людей, які займаються плітками; наклепники).

Переносного значення набувають ад'єктиви *голопузий* (у 2 знач.) (зневажл. *Що ж то за пан? Кажуть ..., що то був небагатий шляхтич , з тієї "****голопузої*** *шляхти ", котра в Польщі за панування магнатів кишіла по їх дворах, пила їх меди, вина* (Панас Мирний)) та *тонкошкірий* (у 2 знач.) (***Тонкошкірий*** *ти, Тарасе, інтелігент. Покритикували, а він і з лиця змінився* (Ю. Збанацький))

Більшість із аналізованих дериватів спрямовані на загальний опис розумових здібностей людини, тому переважна частина таких лексем належить до емоційно забарвлених, розмовних. Здебільшого в аналізованій підгрупі (загальний опис розумових здібностей людини) трапляються прикметники з основами *-головий*; *-лобий*; *-чолий*. "Ряд слів з елементом *–головий* цікавий тим, що показує, як лексична сполучуваність слів створює свої, особливі передумови виникнення переносних значень, нових співвідношень прямих і переносних значень" [8, 186-187]. Наприклад, такі метафоризовані значення прикметників як *твердоголовий* та *тупоголовий* розвиваються із словосполучень *тверда голова* та *тупа голова*. Співвідносні із цими словосполученнями прикметники описують людей розумово відсталих, нерозумних .

Із тим самим значенням, що й композити *твердоголовий* та *тупоголовий*, виступають і прикметники *твердолобий* та *туполобий*. Н.Ф. Клименко зазначає, що характеристика розумових здібностей людини у таких композитах здійснюється на метафоричній основі, коли розмір предмета (лоба) сприймається як свідчення інтелекту та розуму людини: *вузьколобий* (зневажл. *Ні, я вам скажу, що не всі такі* ***вузьколобі***, *як ваш кучер* (М. Кропивницький)). До таких ад'єктивів і наближаються прикметники з другим елементом *-чолий*, з аналізом яких, як зауважує Н.Ф. Клименко, з'ясовується ще одне джерело виникнення метафоричних значень – внаслідок поєднання в одне словосполучення слів, які сприймаються як стилістично несумісні. Так, лексема *чоло* належить до

високого літературного стилю. Вона часто вживається в поезії, багатьох фразеологізмах (*бити чолом*, *віддавати чолом*). В сучасній українській мові цей іменник витісняється лексемою *лоб*, яка належить до більш низького стилю. Аналізуючи композитні утворення *вузькочолий* та *низькочолий*, спостерігаємо поєднання знижених слів *вузький*, *низький* із субстантивом *чоло*, який належить до високого стилю. Це й спричиняє появу переносних значень. Лексемами *вузькочолий* та *низькочолий* стали характеризувати нерозумних людей. Пор.: *Царський [син] серцем був, як звір, А з лиця, мов бузувір, Незугарний,* ***низькочолий*** *І на розум вельми кволий* (Л. Первомайський).

Ще один тип синтаксичних конструкцій, з якими співвідносяться композитні прикметники, передбачає дієслово в теперішньому часі та залежний від нього іменник. Більшість з цих прикметників виникли на основі словосполучень, до яких входять дієслова із семантичним множником "змінювати зовнішній вигляд предмета", "надавати предмету певної форми", "діяти за допомогою предмета", що властиві словосполученню "залежний іменник + дієслово": *рукописний* (писати рукою), *рукотворний* (який зроблений руками). Таких конструкцій нараховується 17: *головоломний*, *зубооброблювальний*, *зубообробний*, *зуборізальний*, *зуборізний*, *зубошліфувальний*, *карколомний*, *колінопреклонений*, *окомірний*, *плотолюбний*, *рукодайний*, *рукопашний*, *рукописний*, *рукотворний*, *судинозвужувальний*, *судинорозширювальний*, *судиноруховий*.

Ад'єктиви *колінопреклонений*, *рукодайний* та *рукотворний* вийшли з активного вжитку сучасної української мови, а дериват *колінопреклонений* (у 2 знач.) набуває ще й переносного значення: який підкорився, визнав над собою чию-небудь владу. Переносного значення набувають похідні *головоломний* (який вимагає кмітливості, великого напруження) та *карколомний* (у 2 знач.) (*Доводилося писати контрольні роботи, розв'язувати безліч* ***карколомних*** *теорем* (В. Собко)).

Словосполученням "числівник + іменник" мотивуються 16 прикметників *дволикий*, *дволиций*, *двоногий*, *одновухий*, *одноголовий*, *одноногий*, *одноокий*, *однорукий*, *п'ятиголовий*, *п'ятипалий*, *стоокий*, *сторукий*, *стоязикий*, *тисячоголовий*, *тисячоокий* та *чотириокий* ("два лиця"; "дві ноги"; "одне вухо"; "одна голова" та ін.). Метафоричні, переносні значення розвивають деривати *сторукий* та *стоокий*: *сторукий* – який може багато зробити, встигнути і т. ін. (*Понад усе люблю сіяти, садовити, плекати, щоб росло. Тоді я* ***сторукий*** (О. Довженко)); *стоокий* – пильний, всевидющий (*Він пильний, сміливий,* ***стоокий****, Ніщо від нього не втече, Минулі і майбутні роки Він підіймає на плече* (М. Рильський)). Для зовнішньої характеристики людини використовують ад'єктив *чотириокий*, яким в жартівливому мовленні називають людину, яка носить окуляри (*Ходім! Зап'ємо мою перемогу! –Снігур спиняється, випускає з обіймів свого дужого друга... Яку перемогу? Та чорт його збагне, цього* ***чотириокого*** *шибайголову*.

Прикметники *горбоносий*, *дубоголовий*, *зубопротезний*, *зубофрезерний*, *козлоногий*, *собакоголовий*, *тазостегновий* утворені за моделлю "іменник + іменник" ("зуб + фреза"; "зуб + протез" та ін.).

Композитні утворення – ад'єктиви, які співвідносні із словосполученням "іменник + іменник", також позначають ознаки предметів за подібністю до інших предметів, але в своїй семантиці вони

мають ще обов'язковий елемент порівняння: *горбоносий* (з горбинкою на носі); *дубоголовий* (з головою, як дуб); *козлоногий* (з ногами, як у козла); *собакоголовий* (з головою, як у собаки). Як зазначає Н.Ф. Клименко, ці ад'єктиви схожі на субстантиви – назви істот (нелюдей) і рослин. "Установлено, що в категорії назв людей, властивій композитним іменникам, атрибутивне словосполучення реалізується набагато рідше, ніж предикативне, тобто переважає називання людей за постійно виконуваною дією, функцією, а не за зовнішньою подібністю до інших предметів. Велика поширеність композитних прикметників, які виділяють саме зовнішні ознаки, зовнішню схожість предметів, говорить про те, що така характеристика людей здійснюється в межах словосполучення, а не в межах суцільно оформленого слова" [8, 180]. Дослідниця вважає, що композитні іменники (назви істот (нелюдей) та рослин) подібні до прикметників, які мотивовані атрибутивними словосполученнями, що називають предмет за зовнішніми ознаками або асоціативно, за подібністю до інших предметів.

Серед великої кількості композитних утворень виділяється 2 прикметники, які виникли на основі сурядних словосполучень. Ці лексеми співвідносяться із словосполученнями, де обидва прості прикметники виступають як однорідні (*губно-губний*, *губно-зубний*). Ці ад'єктиви мають термінологічне значення і виступають як складова частина термінів – словосполучень, які виражають єдине поняття. Вказані аналізовані композитні прикметники належать до наукового стилю, мають тільки спеціальні значення – є лінгвістичними термінами.

Як показав аналіз композитних утворень, є низка дериватів, які пов'язані спільним компонентом – синонімічним чи антонімічним. Наприклад, характеристика кольору того самого об'єкта властива словам *білошкірий – чорношкірий*; характеристика форми (кількісні показники): *густоволосий – рідковолосий*; характеристика розміру: *вузькочолий – широкочолий*. Крім того, багатьом прикметникам-композитам притаманна одна й та сама ознака, яка поширюється на різні об'єкти (назви частин тіла людини): *гостробородий*, *гостровухий*, *гостроносий*, *довговолосий*, *довговухий*, *довгошиїй*, *сивоволосий*, *сивогривий*, *сивокосий* та ін. Найбільше зафіксовано ад'єктивів із основами *біло-* (17), *товсто-* (12) та *сиво-* (11). Менша кількість із основами *гостро-*, *довго-*, *криво-*, *плоско-*, *тонко-*, *червоно-*, *широко-*, *чорно-* (по 6-8 композитів). По 5 дериватів утворено із основами *голо-*, *світло-*, *сухо-*, *темно-*, *ясно-*. Спільні основи у решти композитів є нечисленними або й поодинокими.

Крім того, в межах композитних прикметників спостерігається групування лексем, які описують різноманітні властивості та особливості одних і тих же об'єктів. Такі прикметники не є ні антонімами, ні лексичними синонімами. Проте між собою вони є семантично спорідненими, і ця спорідненість полягає у близькості морфемної та словотворчої структури слів (у них спільною є друга основа: *гостробородий*, *сивобородий* та ін.) [8, 184].

У синонімічні зв'язки вступають складні прикметники із основами *повно-* та *товсто-* (*товстогубий*, *повногубий*); *пишно-*, *повно-* та *товсто-* (*пишнотілий – повнотілий – товстотілий*); *ясно-*, *світло-* (*світлолиций – яснолиций*)та ін.

У антонімічні пари вступають прикметники із першими основами *біло- – чорно-*; *високо-* та *низько-* (*високоногий – низьконогий*); *верхньо-* та

нижньо-; *вузько-* та *широко-* (*вузьколиций – широколиций*); *горбо- – пло(а)ско-*; *гостро-* та *тупо-*; *густо-* та *рідко-* (*густобровий – рідкобровий*); *довго-* та *коротко-*; *задньо- – передньо-*; *темно- – світло-*; *темно- – ясно-*. Основи *пишно-* та *рідко-* також охоплені антонімічними відношеннями. Такі відношення зустрічаються у парі слів *пишнобородий – рідкобородий*.

Н.Ф.Клименко у композитних прикметниках виділяє антонімічні групи, які об'єднує в класи, виділяючи спільну семантичну ознаку. Серед композитів, де першою частиною є прикметник, а другою – іменник аналізованої лексико-тематичної групи, виділяються такі класи:

І-ий клас утворює ознака "вимір предмета" (з погляду ваги, глибини, ширини тощо). Сюди належать групи слів, які об'єднані семантичним множником "вузький - широкий": *вузьколобий – широколобий*; *вузьколиций – широколиций*;

ІІ-й клас утворює ознака "місцеположення предмета". Сюди належать композитні прикметники, які зіставляються за ознаками "верхній - нижній": *верхньогубний – нижньогубний*;

ІІІ-ій клас. Сюди належать групи слів, які об'єднуються ознакою "якість істот або предметів". Аналізовані композитні утворення зіставляються за ознаками "гострий - тупий": *гостровухий – туповухий*; *гостроносий – тупоносий*.

На нашу думку, варто виділити ще один клас аналізованих композитів, який утворює ознака "колір предмета". До цього класу відносимо ад'єктиви за ознаками "білий - чорний", "світлий - темний": *білобровий – чорнобровий*; *біловолосий – чорноволосий*; *світловолосий – темноволосий* та ін.

Таким чином, ад'єктивна зона СП іменників на позначення частин тіла нараховує 274 композитних прикметники. Вони утворені на основі чотирьох типів словосполучень. Найбільшою кількістю репрезентовані деривати, в основі яких лежить ад'єктивно-субстантивна синтагма (234 деривати). Меншу кількість становлять похідні, які утворені за моделями "дієслово + іменник" (17 дериватів); "числівник + іменник" (16 дериватів) та "іменник + іменник" (7 дериватів).

Серед аналізованих складних ад'єктивів виділяється чимало стилістично маркованих лексем, для яких переважно характерна обмежена сфера вживання. Найбільше засвідчено дериватів, які вживаються в розмовному стилі мовлення – 30, зафіксовано також 11 поетизмів та 10 композитів, для яких характерне вживання в прямому та в переносному значеннях. Спостерігається невелика кількість архаїчних утворень і діалектних та рідковживаних найменувань – по чотири лексеми. Засвідчено по одному деривату, вживання яких характерне для жартівливого мовлення та для жаргонного.

Література

1. Азарова Л. Є. Складні слова в українській мові: структура, семантика; концепція "золотої" пропорції. – Вінниця: Універсум. – 2000.
2. Алтаева А. Ш. Словообразовательные парадигмы сложных существительных // Актуальные проблемы русского словообразования: Сб. науч. ст. – Ташкент: Укитувчи, 1985. – С.197-200.

3. Алтаева А. Ш. Словообразовательные парадигмы сложных прилагательных // Актуальные проблемы русского словообразования: Сб. науч. ст. – Ташкент: Укитувчи, 1985. – С.165-168.
4. Городенська К. Г. Структура складних іменників у контексті семантичного синтаксису // Мовознавство. – 1988. – №3. – С.27-34.
5. Ґрещук В. В. Український відприкметниковий словотвір. – Івано-Франківськ: Плай, 1995.
6. Ґрещук В. В. Основоцентрична дериватологія: історія, стан, перспективи // Актуальні проблеми українського словотвору / За ред. В. Ґрещука. – Івано-Франківськ: Плай, 2002. – С.68-78.
7. Клименко Н. Ф. Як народжується слово. – К.: Либідь, 1991.
8. Клименко Н. Ф. Словотворча структура і семантика складних слів у сучасній українській мові. – К.: Наук. думка, 1984.
9. Макухина Е. А. Словообразовательная семантика сложных существительных – "орудий действия" // Семасіологія і словотвір. Збірник наукових праць. – К.: Наук. думка, 1989. – С.171 – 175.
10. Селиванова Е. А. Субстантивные композиты в русском и украинском языках (эквивалентность, ономасиологическая структура, функционирование): Автореф. дисс… докт. филол. наук. – К., 1997.
11. Фразеологічний словник української мови: У 2-х кн. / Уклад. В. М. Білоноженко та ін. – К.: Наук. думка, 1999.

The composite formations, which are explained by the names of parts of the body, are analysed in the article. The structural-semantic features of adjective area composites of word-building paradigms of the indicated lexical-thematic group and feature of their stylistic use are found out.

Key words*: composite, difficult word, adjective, word- building paradigm, figurative sense.*

УДК:81’37
ББК:81.032

Ярина Битківська

З ІСТОРІЇ ВИВЧЕННЯ СЕМАНТИЧНОЇ АДАПТАЦІЇ ЗАПОЗИЧЕНЬ В МОВУ-РЕЦИПІЄНТ

У статті подається короткий огляд вітчизняної і зарубіжної літератури, де розглядаються етапи і ступені семантичної адаптації запозичень та їх ознаки, зміни значення запозичень та чинники, що їх спричиняють, вплив іншомовних слів на лексико-семантичну систему мови-реципієнта.

Ключові слова*: етапи і ступені адаптації, семантичні зміни, мова-реципієнт, мова-джерело, семантичне освоєння.*

Семантичну адаптацію визначають як входження іншомовної лексичної одиниці в лексико-семантичну систему мови-реципієнта, становлення та подальшу еволюцію значення на новому мовному ґрунті. Цей процес деякі дослідники називають ще семантичною асиміляцією [13, 117] та функціональною адаптацією [15, 149]. Про ступінь адаптації запозичень судять зі здатності вступати до синонімічних рядів та в антонімічні зв’язки, з частотності уживання, зі здатності входити до складу фразеологічних одиниць, словотвірної та словозмінної систем та ін. [18, 245].

Термінологія, якою послуговуються в дослідженнях семантичної адаптації, не встановилась. Так, досі немає єдиної класифікації етапів та ступенів адаптації запозичених лексичних одиниць.

Л. Архипенко, досліджуючи адаптацію на всіх рівнях мовної системи, визначила початковий етап, поглиблений та етап повного освоєння, кожному з яких відповідає певний ступінь адаптації: низький, середній та найвищий [2, 6-7].

Ступінь асиміляції запозичень-неологізмів І. Василюк представив такими групами одиниць: абсолютні ксенізми – слова, не зафіксовані лексикографічно у мові-одержувачі і сприймаються як оказіоналізми; запозичення – варваризми, які мають синоніми в мові-рецепторі [5, 126].

Л. Крисін встановив чотири етапи закорінення іншомовного слова у мові-одержувачі: початковий, який характеризується вживанням іншомовного слова в тексті в його питомій орфографічній і фонетичній формі, без транслітерації і транскрипції, як своєрідного вкраплення; другий етап, який характеризується пристосуванням слова до системи мови-реципієнта через надання йому відповідної граматичної форми; третій етап – це втрата іншомовним словом ознак незвичності, набуття ним рівноправності з іншими питомими словами; ознакою четвертого етапу є адаптація іншомовного слова в стилістичній системі мови-реципієнта, тобто зняття ситуативно-стилістичних і соціальних обмежень слововживання [9, 74-78].

О. Саакян виділяє початковий етап, коли іншомовна лексика співвідноситься з дійсністю країни мови-джерела; другий етап являю собою власне запозичення з поширеною сферою вживання іншомовного слова у мові. На третьому етапі запозичена лексема підпорядковується нормам мови-реципієнта, семантичним та стилістичним змінам [13, 118].

Я. Голдованський бачить такі послідовні етапи лексичного засвоєння іншомовного слова: етап інновацій або первісного вступу в мову – рецептор;

віртуальний етап, коли словом користується відносна меншість носіїв мови – рецептора; етап неологічного слововживання, коли лексемою послуговується відносна більшість носіїв мови-рецептора [6, 8-9].

Інші ознаки, а відповідно й інші етапи асиміляції слова в лексичній системі мови, яка запозичає, побачив І. Каминін. Перший етап дослідник називає етапом використання або проникнення, коли слово з'являється тільки епізодично, тому залишається на периферії лексичної системи мови. Під час другого етапу – власне запозичення – слово сприймається як постійний, хоч і гетерогенний елемент системи мови реципієнта. Інтеграція – це завершальний етап, коли слово вже не сприймається мовцями як іноземне. Лексема повністю підпорядковується законам мови [8, 32-33].

Наступна класифікація за ступенем засвоєння іншомовного слова перегукується з попередніми. Процес адаптації ділять на три стадії. На першій запозичення усвідомлюється як іншомовне вкраплення, на другій стадії воно розцінюється як дещо аномальне, але цілком придатне для вживання. На третій стадії іншомовне походження якщо і усвідомлюється, то доказати це, виходячи із аналізу синхронного стану мови, неможливо [3, 14].

Російські лінгвісти О. Біржакова, Л. Войнова та Л. Кутіна зосередили увагу на детальній характеристиці ознак, яких набуває іноземне слово в процесі своєї адаптації в лексико-семантичну систему мови-одержувача, виділивши початковий етап чи етап входження, та етап подальшого існування запозиченого слова. Так, на початковому етапі іншомовне слово не має необхідного набору лексичних контекстів, в яких може однозначно реалізуватись його значення. Ще однією типовою рисою запозичення цього періоду є невизначеність, розмитість меж значення, нечіткість його об'єму. Запозичується слово в його прямому конкретному значенні. Автори також відзначають, що нерідко нове слово на перших порах існування в мові, яка приймає, вживається тільки для позначення явищ, понять і реалій закордонного життя.

В період подальшого існування запозиченого слова на новому ґрунті поступово впорядковується його контекстуальне вживання, встановлення чітких меж значення –зазвичай, об'єм менший, ніж у мові-джерелі. Далі слово може переходити в інші функціональні сфери, позаяк розширюється або звужується його значення, з'являються деривати, створені за допомогою словотворчих засобів мови, закріплюються типові і стійкі словосполучення, встановлюється валентність слова [4, 242-243].

Своєрідним підсумком огляду вивчення проблеми етапів асиміляції може бути думка О. Мороховського: ступенів асиміляції може бути як завгодно багато, і ця проблема не стільки є лінгвістичною, скільки соціально-психологічною [10, 19-25].

Лексичне значення не є сталою величиною. У незвичному контексті слово може набути нового відтінку, яке відтак виокремлюється в самостійне значення. Семантика запозичених слів дуже часто не збігається з семантикою їх прототипів у мові-джерелі. Зміни в семантиці запозичення аналізуються багатьма дослідниками. За спостереженням О. Стишова, іншомовна лексика особливо схильна до модифікації значень через те, що незрозуміла внутрішня форма, а звідси – відсутня маркованість і асоціації, переважає однозначність і термінологічність запозичень [18, 215]. Суттєвими чинниками, що зумовлюють зміни значення, на думку автора, є потреба у нових номінаціях і виражально-зображальних засобах. На значення слова впливають особливості

мовосприйняття кожного народу, індивідуально-авторська мовотворчість, ситуативність мовлення і контекстуальна взаємопов'язаність слів [18, 210]. У процесі трансформації запозичень на українськомовному ґрунті він бачить такі етапи, як образне вживання слова, набуття ним переносного значення та виникнення нормативного самостійного значення [17, 130-131]. А. Тараненко виділяє такі чинники лінгвальних семантичних змін, як прагнення до економії мовних зусиль і засобів, до простоти, влучності висловлювання, до пошуку нової емоційності та експресивності, до уніфікації та диференціації [19, 212].

Звичайно виділяють такі типи семантичних змін запозиченої лексеми: 1) спрощення семантичної структури (запозичення слова в одному чи кількох значеннях при його значно ширшій полісемії в мові джерелі); 2) ускладнення семантичної структури (поява нових значень на ґрунті мови-реципієнта, у тому числі й таких, яких запозичене слово не мало в мові-джерелі); 3) звуження значення запозиченого слова унаслідок його спеціалізації; 4) розширення значення, зумовлене генералізацією відповідного поняття; 5) зміна значення (слово вживається в системі мови-реципієнта у значенні, якого не має відповідне слово в мові-джерелі) [15, 154].

Сербський лінгвіст Йован Айдукович вводить поняття транссемантизації – семантичної адаптації запозичень. Залежно від ступеня семантичних змін він розрізняє нульову транссемантизацію, часткову та вільну. Нульовою транссемантизацією сформовані запозичення, які зберегли своє значення, набуте в мові-джерелі. У межах часткової транссемантизації змінюється об'єм значення – звужується або розширюється поле значення, збільшується чи зменшується кількість значення. Дерогація, або вільна транссемантизація, передбачає екстремальне розширення значення, коли запозичена лексема втрачає семантичний зв'язок зі своїм першим значенням [1].

Досліджуючи запозичення, які прийшли в російську мову XVIII ст., Біржакова, Войнова і Кутіна виділили основні шляхи засвоєння нових значень російською семантичною системою даного періоду. Ці способи, безперечно, актуальні і для лексико-семантичних систем інших мов. Отже, перший шлях – це пристосування автохтонних слів до передачі нових понять. Другий спосіб – так зване вторинне запозичення, коли іншомовне слово, вже засвоєне мовою-одержувачем, приймає на себе нове значення. Часто джерелом вторинного запозичення виступає мова-посередник. Автори також відзначили випадки, коли для вже адаптованого іншомовного слова з одним значенням запозичується значення від деривата даного слова в мові-джерелі. Можливий розвиток нового значення і на основі старого значення під впливом чужого мовного ґрунту [4, 258-261].

Як стверджує В. Сімонок, семантичне освоєння – вирішальний момент адаптації запозичених слів. Воно виявляється у різних формах: у розвитку семантичної системи багатозначного слова, у міжмовній синонімії, у включенні в систему конототивних значень. Розвиток багатозначності передбачає два варіанти: запозичення прямого значення, яке у мові-одержувачі розвиває похідні, або ж запозичення прямого значення і одного чи кількох похідних з мови-джерела. В аспекті визначення ролі запозичених слів у синонімічній системі мови-одержувача дослідниця виявила всі типи синонімів, виділивши ідеографічні синоніми, серед яких важливе місце посідають уточнювальні, стилістичні й експресивні [16, 203-205].

Базою для дослідження даного питання може слугувати бачення семантичного засвоєння Л. Доровських. У полі зору лінгвіста – грецькі запозичення в латинській мові, на матеріалі яких вона виділяє 4 способи семантичного засвоєння: 1) збереження значення слова – прототипу запозиченого; 2) засвоєння тільки термінологічного значення полісемантичного грецького слова; 3) надання термінологічного значення загальновживаним лексемам грецької мови; 4) метафоричне використання грецизмів [7, 16].

Взагалі іншомовні слова запозичуються мовою-одержувачем передовсім як терміни, переносячи з собою одне конкретне значення. Детальний розподіл запозичень на лексико-тематичні групи В. Сімонок ще раз підтверджує цю тенденцію. Запозичення наповнюють політологічну лексику, адміністративну, правову, соціально-економічну, військову, виробничо-технічну, мову будівництва та архітектури, мистецтва, спорту [16].

Запозичення функціонують і у некодифікованих прошарках лексики. Адже і сленг, і арго, як і вся лексична система в цілому, функціонують і розвиваються за загальними законами мови. Цей аспект проблеми став об'єктом вивчення О. Юрчука. Так, його контрастивний аналіз семантики запозичень у даних прошарках лексики дав змогу виявити такі тенденції: злочинне арго у запозиченнях надає перевагу близькоспорідненим мовам, тоді як у бізнес-слензі найчастіше знаходять своє місце безеквівалентні слова*, які запозичуються разом із поняттям (найчастіше американізми) [20, 140] .

За твердженням російських лінгвістів, лексико-семантичні групи мови яка приймає можуть по-різному відреагувати на новації. Іншомовне слово сприяє розширенню групи, однак практично не впливає на склад вже заповнених клітин. Однак деякі іншомовні входження несуть суттєву перебудову вже наявних поділів поля, перегрупування лексем, нові відношення в межах кожної клітини поля [4, 322] .

Вітчизняний мовознавець О. Муромцева пояснила чинники, які формують характер протікання семантичного освоєння іншомовного слова. На її думку, це передовсім особливості семантики самого запозичуваного слова, адже процес семантичної адаптації слів з конкретною семантикою відрізняється від цього процесу в слові абстрактного значення. Ще одним чинником є вплив соціально-політичних та культурних обставин життя суспільства, що засвоює іншомовне слово. Вказала авторка і на вплив мови-джерела і мови-посередника, який зберігається до тих пір, поки мова-одержувач контактує чи з мовою-посередником, а чи з мовою-джерелом. [11, 93].

Вплив запозиченого слова на мову, що його приймає, беззаперечний, його констатують багато вчених, які досліджують питання контактології. Зокрема, за твердженням О. Муромцевої, процес входження запозичень у лексико-семантичну систему мови-одержувача супроводжується такими змінами в ній, як активізацією її питомих слів, розширенням їх функцій, утворенням нових синонімічних рядів та антонімічних протиставлень,

* Безеквівалентні слова, за визначенням Юрчука, це слова, план змісту яких неможливо зіставити з будь-якими іншомовними лексичними поняттями.

утворенням неологізмів; за запозиченнями закріплюється певний стилістичний характер [11, 97].

Про збільшення словотворчої активності мови-реципієнта як результату запозичення говорять російські лінгвісти [4, 288]. Інші дослідники вказують на розвиток і стилістичне забарвлення усталених слів, вплив на їх семантичний обсяг, підвищення семантичної чіткості. Нерідко запозичене слово переймає на себе функції свого еквівалента в мові-реципієнт і витісняє за межі слововживання [7, 17-22].

Кажучи про вплив словникового складу однієї мови на словниковий склад іншої, багато дослідників фокусують увагу на кальках, семантичних запозиченнях та семантичних зсувах, які разом із лексичними запозиченнями розвивають семантичну систему мови-реципієнта і вважають, що саме їм належить вагоме місце у мовних контактах [3, 17; 14, 227; 16, 79].

Таким чином, незважаючи на велику кількість напрацювань даної проблематики, різнобічні погляди на певні питання та відсутність універсальної термінології, що задовольняла б усіх мовознавців, їх зміст свідчить про початковий етап дослідження семантичної адаптації запозичень у мову-реципієнт і необхідність подальших ґрунтовних досліджень семантичної адаптації запозичень у мову-одержувач.

Багато концептуальних питань, важливих і принципових у межах даної проблеми, розглянуті побічно. Такими є визначення ролі контексту у розвитку семантики запозичень, становлення валентності, запозиченої лексеми у мові-реципієнті, набуття нею стилістичних ознак, словотвірна спроможність іншомовних слів та ін.

Література

1. Айдукович Йован. Предисловие к контактологическому словарю адаптации русизмов в восьми славянских языках // www.russian.slavica.org.
2. Архипенко Л. М. Іншомовні лексичні запозичення в українській мові: етапи і ступені адаптації (на матеріалі англіцизмів у пресі кін. XX – поч. XXI ст.): Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.04 / Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна. – Х., 2005.
3. Беликов В. И., Никольский Л. В. Культорологический и социолингвистический аспекты изучения лексических заимствований в восточных языках // Лексические заимствования в языках зарубежного востока. – Москва: Наука, 1991.
4. Биржакова Е. Э, Войнова Л. А., Кутина Л. Л. Очерки по исторической лексикологии русского языка XVIII века. Языковые контакты и заимствования. – Л.: Наука, 1972.
5. Василюк І. М. До питання про актуалізацію англомовних запозичень // Проблеми зіставної семантики: Доповіді та повідомлення Міжнар. наук. конф. з проблем зіставної семантики 25-27 вересня 1997 р. / М. П. Кочерган (відпов.ред.). – К., 1997.
6. Голдованский Я. А. Проблемы этимологической идентификации лексических заимствований: (На материале англицизмов в украинском языке): Автореф. дис... канд. филол. наук: 10.01.15. – К., 1985.
7. Доровских Л. В. Семантическое освоение иноязычной лексики в заимствующем языке (на материале греческих заимствований в

латинском языке): Автореф. дис... канд. филол. наук: 10.02.14. – Тбилиси, 1977.
8. Каминін І. Структурно-семантичне освоєння запозичених слів у сучасній українській літературній мові (на матеріалі побутової лексики): Дис... канд. філол. наук: 10.02.02. – Х., 1994.
9. Крысин Л. П. Этапы освоения иноязычного слова // Русский язык в школе. – 1991. – № 2. – С.74-78
10. Мороховський О. М. Деякі питання теорії запозичень // Мовознавство. – 1984. – №1. – С.19-25
11. Муромцева О. Г. Розвиток лексики української літературної мови в другій половині XIX – на поч. XX ст. – Х.: Вища школа, 1985.
12. Русанівський В. М.Структура лексичної і граматичної семантики. – К.: Наук. думка, 1988.
13. Саакян О. С. Явище запозичення у статиці та динаміці // Проблеми зіставної семантики: Доповіді та повідомлення Міжнар. наук. конф. з проблем зіставної семантики 25-27 вересня 1997 р. / М.П.Кочерган (відпов.ред.). – К., 1997.
14. Семчинський С. В. Семантична інтерференція мов. На матеріалі слов'яно-східних мовних контактів. – К.: Вища школа, 1974.
15. Сергеева Г. А. Англомовні запозичення в українській правничій термінології: Дис... канд. філол. наук: 10.02.01 / Харк. нац. університет ім. В. Н. Каразіна. – Х., 2002.
16. Сімонок В. П. Лексико-семантична рецепція іншомовної лексики в українській мовній картині світу: Дис…д-ра філол. наук: 10.02.01. – Х., 2001.
17. Стишов О. А.Семантика європеїзмів у мові ЗМІ // Проблеми зіставної семантики: Доповіді та повідомлення Міжнар. наук. конф. з проблем зіставної семантики 25-27 вересня 1997 р. / М.П.Кочерган (відпов.ред.). – К., 1997.
18. Стишов О. А. Українська лексика кінця XX століття (на матеріалі мови засобів масової інформації): Монографія. – К.: Вид. центр КНЛУ, 2003.
19. Тараненко А. А. Языковая семантика в ее динамических аспектах. – К.: Наук. думка 1989.
20. Юрчук О. Ф. Контрактивний аналіз семантики запозичень у некодифікованих прошарках лексики. (на матеріалі бізнес сленгу та злочинного арго) // Проблеми зіставної семантики. Доповіді та повідомлення Міжнар. наук. конф. з проблем зіставної семантики 25-27 вересня 1997 р. / М. П. Кочерган (відпов.ред.). – К., 1997.

The article focuses on the outline of the scientific investigations, dedicated to the problem of semantic adaptation of the loan-words into the target language, particularly stages and degrees of semantic adaptation and their characteristics, changes in meaning and their cause, as well as the influence of the loan-words on the lexical-semantic system of a target language.

Key-words*: stages and degrees of semantic adaptation, changes in semantic, target language, source language, semantic assimilation.*

УДК: 81’367
ББК: 81.022

Ірина Гуменюк

ВИГУКИ У ПРОЦЕСІ РЕАЛІЗАЦІЇ КВАЛІФІКАТИВНОЇ МОДАЛЬНОСТІ ВИСЛОВЛЕННЯ

У статті проаналізовано роль вигуків у процесі реалізації кваліфікативної модальності висловлення, з’ясовано суб’єктивно-модальні значення, носіями яких є інтер’єктиви.

Ключові слова*: кваліфікативна модальність, комунікальна ситуація, модусна сфера висловлення.*

Дослідження сучасних лінгвістів у сфері модальності висловлення засвідчують складність, багатоплановість самого цього поняття, оскільки в ньому поєднуються такі вузлові елементи комунікативного процесу, як об’єктивна дійсність, висловлення та його автор – мовець, а також комплексу засобів вираження модальності.

Модальність речення є ознакою всього змісту висловлення, і ознакою семантичною, а не структурною. Засоби вираження модальності можуть знаходитися на всіх рівнях мови – фонетичному, граматичному, лексичному, – що викликає основну складність у дослідженні процесу творення модальності, зокрема суб’єктивної, оскільки передбачає врахування усіх можливих елементів, що беруть участь у цьому процесі: інтонації, спеціальних синтаксичних конструкцій, порядку слів, повторів, поєднання повнозначних слів з частками, з вигуками, вставними словами та поєднаннями слів, а також різноманітних комбінацій названих засобів.

Інтер’єктиви, зокрема вигуки, як один із засобів вираження суб’єктивної модальності висловлення були об’єктом дослідження у працях багатьох вітчизняних і зарубіжних лінгвістів [2; 4; 5; 6; 7], які вивчали сам факт наявності цих та інших мовних одиниць у модусі висловлення, доводили неспонтанність їх появи у мовленні, визначали зміну емоційно-оцінного навантаження висловлень з інтер’єктивами, аналізували функції різних категорій вигуків у процесі вираження емоційного стану мовця. Сучасні лінгвістичні напрацювання розширюють можливості досліджень у цьому напрямку, а саме: не вивченою залишається роль вигуків у процесі творення різних видів суб’єктивної модальності, взаємодія цих одиниць з іншими функціональними елементами модусу висловлення, структурування внутрішньовидових значень суб’єктивної модальності, у творенні яких можуть брати участь вигуки, комплексний аналіз семантико-функціональних модусних змін за участю мовних елементів різних рівнів тощо.

Актуальність проведеного дослідження вмотивовується потребами поелементного вивчення засобів творення суб’єктивної модальності з метою розробки комплексної різнорівневої схеми аналізу виникнення та мовленнєвої реалізації модусу висловлення.

Досягнення поставленої мети – проаналізувати роль вигуків у процесі реалізації кваліфікативної модальності висловлення – передбачає розв’язання таких завдань: 1) з’ясувати сутність поняття “кваліфікативна модальність” на основі структурування її значень; 2) визначити ряд основних суб’єктивно-модальних значень, носіями яких можуть бути вигуки; 3) обґрунтувати

семантичну непропорційність вигуків зі значеннями позитивного та негативного ставлення до висловленого.

Розглядаючи роль вигуків у процесі творення суб'єктивної модальності висловлення, зауважимо, що суб'єктивне ставлення мовця до ситуації та до змісту висловлення включає в себе велику кількість значень, які не можна повністю класифікувати за шкалою "позитивне – негативне – нейтральне". Наприклад, вигуки ***Гей! Цить! Ну!*** вносять у висловлення, в першу чергу, спонукальну модальність, а вже потім, з врахуванням інтонації, контексту, інтерпретації паралінгвістичних засобів, можна говорити про позитивне, негативне чи нейтральне ставлення мовця до висловленого. Рефлекторні вигуки (типу *апчх, кахи-ках, ху* та ін.), що позначають фізіологічну реакцію організму на подразнення, не можуть виражати позитивного чи негативного ставлення, оскільки виникають спонтанно, мимовільно. Однак таке значення з'являється у них, коли вони використовуються мовцем з певною метою і, як наслідок, переходять до розряду емоційних вигуків.

Щодо значення "нейтральності", яке передає байдуже ставлення мовця до повідомлюваного, то воно може виявлятися об'єктивно і суб'єктивно. У першому випадку мова йде про ситуації, коли мовцеві немає необхідності брати участь у розмові. Це може бути обмін словами привітання, питання-відповіді про здоров'я, справи тощо. Суб'єктивне вираження "нейтральності" має місце тоді, коли "байдужість" спеціально мотивована, коли трансмісор прагне переконати реципієнта саме в такій своїй позиції. У цьому випадку "нейтральність" стає засобом, за допомогою якого комуніканти приховують свої справжні почуття й наміри.

З огляду на все вищесказане, ми пропонуємо розглядати значення позитивного, негативного ставлення до зображуваного та нейтральності у межах кваліфікативної модальності висловлення.

Аналіз висловлень з точки зору реалізації в них кваліфікативної модальності за допомогою вигуків передбачає врахування двох суттєвих моментів.

1. Дослідження значень кваліфікативної модальності ускладнюється тим, що більшість вигуків одночасно є і синонімічними, і багатозначними. Так, радість, захоплення, задоволення можуть виражатися за допомогою вигуків *ах! о! ой! ох!* Наприклад: – ***Ах!*** *Яка чудова річ!* (І. Кочерга); ***О****, коли вона в нас, то тоді дуже гарно!* (О. Кобилянська); – ***Ох****, хороше взимку на санях з гори спускатися* (Остап Вишня).

Одночасно всі ці вигуки можуть використовуватися для вираження абсолютно протилежних значень: переляку, страху, страждання, суму, фізичного болю, гніву тощо. Наприклад: – ***Ах!*** *– сказав він, немило вражений, і зморщив брови. – Знов оця погана річ!* (О. Кобилянська); – ***Ох,*** *немає спокою від вас ні вдень, ні вночі, – сердито забубоніла старенька, ведучи Стецюка по коридору* (Г. Тютюнник).

Тому для конкретизації семантики вигуків і відповідних модальних значень необхідний широкий контекст з урахуванням інтерпретації паралінгвістичних засобів, які супроводять основне висловлення у письмовому тексті і обов'язково наявні у процесі усного спілкування.

2. Аналіз мовленнєвих ситуацій свідчить, що в умовах функціонування модальні значення, як правило, поєднуються із значеннями емоційно-експресивного плану. Цей момент був предметом дослідження у лінгвістиці і спричинив появу суперечливих суджень та висновків. Так, М. Грепл в праці "О сущности модальности" стверджував, що значення емоційності та

експресивності не повинні розглядатися як модальні [3, 297]. Т. В. Алісова, навпаки, підкреслює необхідність і важливість урахування емоційно-експресивної характеристики висловлення для визначення ставлення мовця до змісту висловленого, тобто суб'єктивної модальності висловлення [1, 54-56]. Зрозуміло, що ці значення мають факультативний характер. Їх поява доповнює або конкретизує саме ці значення, а в окремих випадках і суттєво їх видозмінює.

Оскільки більшість вигуків є ***афективами*** – тобто мовними одиницями, значення яких для цих слів є єдиним способом позначення вираженої емоції, без її називання [9, 25] – то визначення модальних значень висловлень з інтер'єктивами неможливе без урахування емоційно-експресивної сторони мовлення.

Отже, при аналізі семантико-функціональних модифікацій висловлень з інтер'єктивами важливими та необхідними є такі поняття, як ***емотивна амбівалентність*** – здатність семантики одного й того ж емотива виражати емоції з протилежними оцінними знаками [9, 27], та ***емоціональна пресупозиці***я – попередня інформація про емоціональну конситуацію емотивного тексту, яка декодує його зміст [9, 28].

Розглянемо висловлення, в яких вигуки виступають кваліфікаторами негативного ставлення до зображуваного. До цієї групи належить більша частина вигуків зі спеціалізованими семантичними функціями (емоційні: *Агій! Ат! Брр! Гу! Еч! Ігі! Ігій! Не дай Боже! Ов! Пхе! Пхі! Тю! Тьфу! Тьху! Фе! Фі! Фу!;* усі лайливі: *Щоб тебе! Чорт! тощо;* оцінні: *Біда! Гвалт! Горе! Лихо! Лишенько! та ін.*).

Названі мовні одиниці вносять у висловлення комплекс суб'єктивно-модальних значень, що кваліфікуються як негативне ставлення мовця до зображуваного. Зокрема:

1) безнадія, відчай, зневіра, що передаються вигуками *Ат! Ет!*. Наприклад: *Самотні блукають у житті, без приюту, без становища, сказала би-м, без смислу,* ***ат****! – живуть, щоб не вмерти* (О. Кобилянська); *Мавра сама по лісах, сама на всім світі, а була би між своїм людом, з своєю дитиною…****ет****! – додала гірко і урвала* (О. Кобилянська).

2) прикре здивування – *Ігі! Ов! Оце так! Ти ба!*. Наприклад: *Тут кінець світу, а рай хіба диким птахам та медведям…****ігі****!* (О. Кобилянська); – ***Ба-ба-ба****, – скрикнув дідок. – У вас якась неприємність…Надіюсь, що нема чогось особливого* (Г. Тютюнник).

3) гнів, злість, лють – *Га! І-і! Мой (діалектне)! У-у!*. Наприклад:

– ***Га****, кати! – лютує він і біжить далі* (М. Коцюбинський); *Як котюга, пірву тебе, заїм, розшарпаю,* ***мой, мой, мой****!* (О. Кобилянська); ***У-у,*** *розтелепа! – відводив він свої злодійкуваті очі* (Г. Тютюнник); – ***І-і****, бусурмени…так би й порізала вас…*(М. Коцюбинський).

4) огида, презирство, зневага – *Гу! Тьфу! Фе! Фі! Фу!*. Наприклад:

– ***Гу****! як це погано приймати від долі милостиню, як обезславляюче!* (О.Кобилянська); – ***Фі-і-і!*** *– презирливо свиснув дядько і аж поморщився від такого Лейбиного вихваляння* (Г. Тютюнник); – ***Фу,*** *як противно!* (М.Коцюбинський).

5) незадоволення – *Е! Фр!* Наприклад:

– ***Е****, та що з вами говорити! Ви сам гордянин і захищаєте* (Г.Тютюнник); – ***Фр-р****, – незадоволено повів плечима чоловік у плащ-палатці і наказав шоферові їхати вперед* (Г. Тютюнник).

6) страх, переляк, боязнь – *Бр-р! Щоб тебе! О Боже! Ой леле!*. Наприклад: *…не звиклася ще з думкою, що завтра покине батьківську стріху…По-ки-не бать-ків-ську стріху…**Бр-р!*** (М. Коцюбинський); – ***Боже милий**, що я дію? – прошептала нараз і стала немов укопана* (О. Кобилянська).

7) горе, сум, туга – *Біда! Горе! Господи! Лихо! Лишенько! і под.* Наприклад: – ***Ох, лишечко!** – заквилила мати. – Що ж оце ти сказав, мій синочку?* (П. Куліш); *… – і хто знає, що чекає її на новому місці, де, певно, – **ох, Боже**! – є піп і попадя* (М. Коцюбинський); *А той похитав головою да тільки: – **Ох, Боже правий, Боже правий!*** (П. Куліш).

Серед вигуків зі спеціалізованими семантичними функціями дуже мало одиниць на позначення позитивного ставлення до зображуваного. Сюди належить кілька вигуків, модальні значення яких у реченні трактуються однозначно:

1) захоплення – *Браво! Краса! Чудо!*. Наприклад:

*Вийшов чудовий нарис – **краса!*** (О. Довженко).

2) полегшення – *Слава Богу! Слава тобі, Господи! Боже, слава тобі!*. Наприклад: ***– Слава тобі, Господи!** – зраділи бідолашні. – **Слава тобі, Господи**, що він живий!* (М. Коцюбинський).

3) радість – *ура!*. Наприклад:

*"Інтернаціонал"…Туш…І **Ура!.. Ура!.. Ура!..*** (Остап Вишня); – ***Урра!** Руді, сьогодні все буде зроблено* (В. Винниченко).

Широкі можливості для передачі різноманітних суб'єктивно-модальних значень відкривають перед трансмісором полісемантичні вигуки (вигуки з семантично дифузними функціями [166, 733]). До них належать: *А! Ага! Ай! Ах! Боже мій! Гай! Гей! Е! Еге! Ехе-хе! Матінко моя! Ну! О! Ого-го! Ой! Ох! Отаке! Страх! Так! Ху! Хі! Ха! Хо! Чи бач! тощо.* Всі вони передають стан збудження, а тому можуть використовуватись для вираження найрізноманітніших (навіть протилежних) почуттів і емоцій. Для звуження семантичних функцій таких вигуків дуже важливу роль відіграє інтонація, особливо такі її характеристики, як тон, ритм, тембр, сила і тривалість звучання [6, 733]. Наприклад, вигук *О!* залежно від інтонації може змінювати модальне значення висловлення від задоволення, зворушення до туги й люті:

*Капітан задоволено засміявся. – **О**, треба не тільки напоїти у Дніпрі коні, треба напоїти їх у Москві!..* (Г. Косинка); *…, і недурно тужила, кривавилася його душа. **О,** недурно, недурно, недурно! От що застав!..* (О.Кобилянська); ***О,** говірка, говірка, ти тричі проклята!* (О. Кобилянська).

Аналіз подібних висловлень з інтер'єктивами обов'язково повинен здійснюватись з врахуванням загального змісту, емоційного тла мовлення і за підтримки інших засобів – як мовних, так і позамовних.

Модальність кваліфікації негативного ставлення мовця до зображуваного реалізується за допомогою полісемантичних вигуків комплексом суб'єктивно-модальних значень:

1) біль (фізичний і душевний), що передається вигуками *А! Ай! Ах! Ех! О! Ой! Ох! У-у!* та їх фонетичними варіантами. Наприклад: – ***А,** підлість…підлість* (М. Коцюбинський); *А Бог…**ай,** Маріє! Чи я скричав?* (О. Кобилянська); ***Ой**, виріжуть нам виноградники, зовсім виріжуть, анцихристи! – голосила якась баба* (М. Коцюбинський); ***Ох**, не видержу, люди добрі, не видержу!* (Остап Вишня).

2) досада, жаль – *А! Ай! Ах! Боже! Ех! О! Ой! Ох! У-у!* і под. Наприклад:

*– **Ах**, ти не розумієш, ти нічого не розумієш!..* (Г. Тютюнник); ***О-о-о,** – кривиться від жалю жінка і відходить у море світла...* (Г. Тютюнник); *Мені сьогодні 63-й рік! З паличкою вже ходжу! **Ех,** якби хоч двадцять тому!* (Остап Вишня).

3) страх, переляк, жах – *А! Ай! Ах! Господи! Йой! Матінко! Ой! Ох! Ху! та ін.* Наприклад: ***Ой**, потерпає шкура, як подумаєш собі, до чого воно йдеться...* (М. Коцюбинський); *Я торкнула стілець, миска впала й розбилася. **Йой**, що тепер буде!* (С. Пушик); *– **Ху**, як же й злякалася! – каже. – Страшні такі: шапки волохаті, самі з нагайками та з ружами...* (А.Тесленко).

4) гнів, лють, злість – *А! Ах! Йой! У-у! Ух!...* Наприклад: *– **Йой**, уб'ю бахура пустого!* (С. Пушик); ***Ух ти**, п'янюго, котолупе якийсь, а тобі яке діло до мене! – кинувся він до дверей, та Маланка не пустила* (М. Коцюбинський).

5) розчарування – *А! Ай! Е-е! Ей! О-о-о! Отаке! Тю! тощо.* Наприклад:

*– **О-о-о,** – розчаровано зітхнули слухачі. – Ми думали, що ви нам дещо цікавіше розповісте* (Г. Тютюнник); *– **Ей,** неінтересно, - сказав Коцюк. Він поплював у кулак, у якому тримав батіг, і підігнав коней* (С. Пушик).

6) сарказм, іронія, зневага – *А! Ага! Ай! Ах! Е-е! Еге! Ех! О! Овва! Ого! Ой! Тю! Хі! та ін.* Наприклад: *– **Ого**... мій пане! – сказала з неописаною іронією!* (О. Кобилянська); *– **Е-е!** – скептично протягла Аніка. – Що ти йому зробиш?* (М. Коцюбинський); *– **Ех,** що там! – відповіла зневажливо* (О. Кобилянська).

7) докір – *Ай-яй-яй! Ах! Е! Ей! Ех! О! Ох!* Наприклад: *– **Е-е-х,** жінко, – докоряв із-за столу дід Гулай* (Г. Тютюнник); ***– Ей,** мамо! Вам би таке не говорити! – сказала Анна з легким докором* (О. Кобилянська); *– **Ох**, Михасю, Михасю, – докоряє мати, – що з тебе буде, коли виростеш?* (Г. Тютюнник).

8) розгубленість, вагання – *А... Гм... Е... И-и... І-і... Ну... Чи бач... та ін.* Наприклад: *– **М-м... –** промимрив дід. – Воно, знаєш, вітру боїться* (Г.Тютюнник).

Більшість із проаналізованих вигуків завдяки інтонації та відповідного контексту можуть виконувати функцію модальних кваліфікаторів позитивного ставлення мовця до ситуації. Оскільки шкала суб'єктивно-модальних значень із знаком "+" (позитив) нараховує значно меншу кількість одиниць, то відповідно спостерігається більше модально-виражальне навантаження інтер'єктивів. Так, вигуками *Ой! Ах!* можуть передаватися практично всі позитивні емоції, за винятком окремих ситуативних відтінків. Модальність кваліфікації позитивного ставлення мовця до ситуації реалізується за допомогою полісемантичних вигуків з наступними значеннями:

1) бажаність – *Ай! Ах! Ей! Ех! Господи! О! Ой! Ох! Страх! та ін.* Наприклад: ***Ах**, там будуть гори, високі і прехороші гори...* (М.Коцюбинський); *А тоді... **О,** тоді страхові Хо легше стане, бо ближче буде до могили...* (М.Коцюбинський).

2) радість, задоволення – *Ай! Ах! Ге! Гей! Матінко! Ну! О! Ого! Ой! Ох! Ух! та ін.* Наприклад: *"**Ах,** як хороше навколо, як радісно! І чого мені так радісно?" – питала себе, глибоко вдихаючи лугові пахощі...* (Г. Тютюнник); *Добродушне обличчя Андрія засяяло: – **Ге**, жінка і досі мене на припоні тримає* (Г. Тютюнник).

3) захоплення – *Ай! Ах! Бач! Іч! О! Ого! Ох! Ух! тощо.* Наприклад: ***Ах**, як всього багато: неба, сонця, веселої зелені* (М. Коцюбинський); ***О!** – додала з одушевленням. – Наталя співає чудово, саме як душа вимагає*

(О. Кобилянська); *“**Іч,** який щиглик! – в захопленні дивився на нього Дорош, милуючись його військовою виправкою* (Г. Тютюнник).

4) співчуття – *Ай! Ах!Боже! Ех! О! Ой! Ох! і под.* Наприклад: *Впустила дідуся, а він подивився на неї, на дитину й помахав головою: – **Ой,** яка ти нещасна з тією дитиною!* (С. Пушик); ***Ох,** горе яке! Бідні ж ви, бідні!* (розм.).

5) похвала – *Ай! Ах! Е! Еге! Іч! Гей! Ну! О! Ого! Ой! Ох!* Наприклад: – ***Е**, добра то була людина. Хотіла світ перекинути* (Г. Тютюнник); – ***Ах,** Рустем! Молодець, **їй-Богу!** – підбіг Бекір* (М. Коцюбинський).

6) рішучість – *А! Ага! Гей! Ех! Їй-Богу! Ну! Ой! Ох! У! Ух! та ін.* Наприклад: ***Ех**, піду, де воля, де інші люди...* (М. Коцюбинський); ***Їй-Богу**, сама побіжу годувати* (М. Коцюбинський); ***О,** я не здамся, я буду пильно працювати над собою, щоби злетіти високо-високо!* (О. Кобилянська).

7) здивування – *Еге! Гм... О! Ого! Ой! Оце але! Чи бач! та ін.* Наприклад:

– ***Оце але!** – дивувався Іван. – Наче мені сон сниться, що вас бачу...* (М. Коцюбинський); – ***Гм...** дивно... вічно ти плутаєш...* (М. Коцюбинський).

Необхідною умовою при визначенні значень кваліфікативної модальності у висловленнях з полісемантичними інтер’єктивами є врахування функції інших засобів (використання часток, специфічної інтонації, контекстуального розширення, інтерпретації паралінгвістичних знаків).

Суб’єктивно-модальне значення байдужості, тобто нейтральна кваліфікація, оперує невеликою кількістю інтер’єктивів, а саме: *А! Ай! Ат!/Ет! Е! Ей! Ну! Та!* Наприклад: – *Сметана он по бороді тече. – **Ат,** нічого, - і він витирає її долонею* (Г. Тютюнник); – *Нащо ви її запрягаєте? А Слизинський: – **Ай,** їй нічого не пошкодить!* (С. Пушик); – ***Ет**, дурниці, – відмахувався Оксен. – На скибках грошей не зекономиш* (Г. Тютюнник).

Оскільки специфіка виникнення і семантика вигуків у своїй основі містять емоційність, то, зрозуміло, що висловлення з цими мовними елементами не можуть мати абсолютно “байдужий”, “нейтральний” характер. Як стверджує В.М. Ткачук, залежно від ситуації оператори байдужості можуть тлумачитися як з ухилом до “+”, так і з ухилом до “-”, що свідчить про складну семантичну структуру цього утворення [8, 81].

Байдужість може набувати афективної форми внаслідок вибору експресивних засобів вираження суб’єктивної модальності, до яких належить і вигук. Таке висловлення позначає не стільки саму нейтральність, скільки заперечення ситуації, негативне ставлення до неї внаслідок втрати впливу на ситуацію. Наприклад: – ***Ет**, що мені буде? Викине з соломою – та й усе!* (Г.Тютюнник); ***Е**, що там... не хотів думать* (М. Коцюбинський); – *Добре, сину. А ти ж там бережись... – **Ат!** Що буде, те й буде...* (Г. Тютюнник).

У наведених мікротекстах „байдужість” мовців зумовлена їх нездатністю що-небудь змінити, а звідси – небажання думати наперед, самозаспокоєння, хід “за течією”. Це своєрідний прийом психологічного самозахисту. А отже – суб’єктивність реальна.

Аналіз фактичного матеріалу показав, що найбільше функціональне навантаження припадає на поліфункціональні вигуки *Ай! Ах! О! Ой! Ох!*, якими передається 63,8 % усіх суб’єктивно-модальних значень. Найвужче поле функціонування виявлено у вигуків із спеціалізованою семантикою *Горе!/Біда! Ба! Бр!* – 14,8 %. При цьому спостерігаються такі особливості: усі вигуки придатні для вираження суб’єктивно-модального значення з оцінним знаком „-” (найпродуктивніші – *А! Ай! Ах! О! Ой! Ох!*, найменш продуктивні

– *Ба! Брр! Агій! Гей! Горе!/Біда! Страх! Хі/Хе/Хо!*), для вираження суб'єктивно-модального значення із показником "+" використовуються не всі вигуки (найпродуктивніші – *Ой! Ай! Ах! О!,* непродуктивні – *Тю! Фе/Фі/Фу! Гу! Брр! Ат/Ет! Ба! Горе/Лихо! Ехе-хе! Е! У! А!*). Це зумовлено, на нашу думку, ширшим діапазоном негативних емоційно-оцінних значень, які функціонують у мові, та інтонаційними можливостями голосового апарата людини, який дозволяє будь-якій лексемі за допомогою інтонації надати негативного відтінку: іронії, сарказму, знущання, презирства, зневаги, глузування.

Таким чином, вигуки сприяють успішній реалізації у мовленні кваліфікативної модальності та виступають тими одиницями, які наочно демонструють синтез суб'єктивної модальності, емоційності та експресивності. Об'єктивна залежність між вживаністю вигуку і тією гамою значень, які він передає, незаперечна: чим ширшим і об'ємнішим є значення вигуку, тим частіше він вживається. Наступні етапи дослідження можуть бути присвячені вивченню значень полісемантичних вигуків з урахуванням функції інших засобів, зокрема часток, інтонації, контекстуального розширення, паралінгвістичних знаків.

Література

1. Алисова Т. В. Дополнительные отношения модуса и диктума // Вопросы языкознания. – 1971. – №1. – С.54-56.
2. Гальперин И. Р. Текст как объект лингвистического исследования. – М.: Наука, 1981.
3. Грепл М. О сущности модальности // Языкознание в Чехословакии. – М., 1978.
4. Зыблева Д. В. Коммуникативно-прагматические функции междометия в современном немецком языке: Автореф. дис.… канд. филол. наук / Минский гос. пед. ин-т иностранных языков. – Минск, 1987.
5. Немец Г. П. Актуальные проблемы модальности в современном русском языке. – Ростов-на-Дону: Изд-во Ростовского ун-та, 1991.
6. Русская грамматика: В 2 т. – Т. 2: Синтаксис. – М.: Наука, 1980.
7. Слинько І. І., Гуйванюк Н. В., Кобилянська М. Ф. Синтаксис сучасної української мови (проблемні питання). – К.: Вища школа, 1994.
8. Ткачук В. М. Категорія суб'єктивної модальності: Дис... канд. філол. наук: 10.02.15 / Донецький національний університет. – Донецьк, 2002.
9. Шаховский В. И. Категоризация эмоций в лексико-семантической системе языка. – Воронеж, 1987.

In the article the role of exclamations is analyzed in the process of realization of estimative modality of utterance, essence of notion is found out in particular "estimative modality" on the basis of structuralism of its values, the row of basic subjective-modal values is certain, the transmitters of which exclamations can be, semantic disproportion in exclamations with the values of positive and negative attitude toward depicted one is explained.

Key words: *modus expression sphere, communicative situation, qualification modality.*

УДК: 81’28
ББК: 81.05

Ольга Стрижаковська

НАРОДНІ НАЗВИ ІНФЕКЦІЙНИХ ХВОРОБ В УКРАЇНСЬКИХ ГОВІРКАХ БУКОВИНИ

Стаття присвячена вивченню народних назв хвороб у буковинських говірках. Дається лексико-семантична характеристика народних назв стовбняк, сифіліс, черевний тиф та туберкульоз.

Ключові слова: *назви хвороб, буковинські говірки, медична лексика, діалектологія.*

Вивчення словникового складу українських народних говорів є одним з невідкладних завдань сучасної діалектології. Адже лексична система української загальнонародної мови не може бути ґрунтовно досліджена без глибокого вивчення її діалектних лексичних систем. Жива народна мова та її говори є невичерпним і надійним джерелом для глибокого і всебічного вивчення історичного розвитку мови. Через це дослідження територіальної диференціації різних рівнів мови є надзвичайно актуальним в сучасній лінгвістиці.

І хоч вивчення говіркової мови має свою історію, лексична система українських говорів ще недостатньо досліджена.

Й. О. Дзендзелівський відзначає: “Першочерговим завданням тепер треба визнати системне вивчення окремих лексичних шарів, груп, окремих слів та еквівалентів їх у всіх говорах національної території або в якійсь частині їх, у тому числі і в окремих говірках. Для дослідження лексико-семантичної системи говорів слід застосувати новітні методи (визначення семантичних мікрополів, співвідношення лексем і реалій в географічному аспекті та ін.)” [14, 37].

Серед широкого кола завдань діалектології пріоритетними є збір матеріалу і документація регіонального мовлення, систематизація й семантична стратифікація лексичного матеріалу, узагальнення функціональних можливостей. Одним з перспективних напрямів вивчення діалектної лексики є дослідження за тематичними групами.

Вивченню словникового складу мови за тематичними групами в україністиці присвячено ряд досліджень: А.А.Берлізов (лексика рибальства) [2], А.А.Бурячок (назви спорідненості та свояцтва) [5], В.М.Гнатюк (демонологічна лексика) [10] і інші. Такі дослідження мають важливе значення для вивчення лексико-семантичної системи української літературної й інших слов’янських мов, для розв’язання спільних питань історичної лексикології й історії української культури взагалі.

Тривалий час майже не вивчалась медична лексика, зокрема лексика народної медицини українських говорів.

Перші відомості про народну медичну лексику можна знайти лише в етнографів та медиків, що писали про народну медицину взагалі, описували народні способи і засоби лікування окремих хвороб, принагідно подаючи при цьому деякі народні назви хвороб.

Вивченню народної медицини на Україні присвячена праця українського та польського антрополога, етнографа і археолога Талько-Гринцевича “Нариси народної медицини Південної Русі” [19].

Це робота етнографічного характеру, в якій хвороби поділені відповідно до наявних галузей клінічної медицини. Цінним для нас є те, що при описі самих хвороб автор подає певну кількість їх народних назв. Наприклад: *zimnica-trastia, trepetucha, potepucha, chwebza, triasucha* [19, 223]. В кінці подано список назв хвороб і відомих українських виразів, які вживаються у народній медицині.

Український філолог і історик В.М.Доманицький [15, 103-112] дав характеристику “внутрішніх" і “зверхніх” хвороб людей та пояснив способи їх лікування. До номінацій хвороб автор подає і народні назви. Наприклад: “внутрішні хвороби” – *вроки, ляк, пропасниця (трасця, шухля), холера, чума, живіт, колька, ломота;* “зверхні хвороби” – *пристріт, рожа (бешиха), нежіт (жит), уріз (поріз), короста, крикливці.*

У “Знадобах до української демонології” В.М.Гнатюка [10, 225-228] також знаходимо багато народних назв хвороб, як-от: *колька, пропасниці, холера, джума.*

Деякі народні назви хвороб використовує М.Левицький у праці “Лікарський порадник” [17]. Наприклад: сифіліс – *пренці;* трахома – *сухий волос;* стовбняк — *правець;* туберкульоз — *сухоти, костоїд, гостець.*

Український етнограф В.Шухевич у п’ятому томі своєї “Гуцульщини” [21, 280-296], докладно описуючи способи та засоби лікування окремих хвороб, називає їх народними назвами. Часто поряд з народною назвою подається латинський відповідник. Наприклад: *шмирдавка, катер; з "іденция* (Phthysis), *летюха, пропасниця* (Malaria), *почеревина, червінка* (Dizenteria); *ружьи, бешига* (Erisipelas); *спір, задуха, дихавица* (Asthma), *порушинє дна* (zastritis).

Серед різних груп лексики виділяємо термінологічну лексику народної медицини, яка виявляє широку варіативність та синонімію у зв’язку з літературними видозмінами.

Одну з перших спроб опису загальнослов’янської медичної термінології здійснив А.Будилович у праці “Первобытные славяне в их языке, быте и понятиях по данным лексикальным” [4, 246-264, 383-389], де він у розділі “Медицина” розглядає праслов’янські назви хвороб, пояснює походження цих назв, наводить відповідники з сучасних слов’янських і неслов’янських мов. Невелику групу семантичних діалектизмів Гуцульщини та Буковини, серед яких є і назви хвороб, знаходимо у Б.В.Кобилянського в роботі “Гуцульський говір і його відношення до говору Покуття” [16, 72-74], де він подає словничок з 46 народних гуцульських назв хвороб із відомостями про спроби лікування.

Назвам хвороб, способам їх лікування, зафіксованих у буковинських говірках, присвячено статтю В.А.Прокопенко [18]. Пізніше вивченням лексики народної медицини ґрунтовно займаються такі вчені, як Я.Ю.Вакалюк [7], З.Є.Болтарович [3], В.М.Баденкова [1], В.В.Шур [20] та інші.

Метою нашої статті є комплексний аналіз лексики народної медицини, зафіксованої у буковинських говірках, зокрема тематичної групи назв інфекційних хвороб.

Для досягнення мети ми поставили перед собою завдання пояснити значення медичних номенів, простежити межі їх поширення, дослідити походження лексики, окремі фонетичні та словотвірні особливості.

Для збору матеріалу був розроблений спеціальний питальник.

У нагоді нам стала і картотека "Словника буковинських говірок" та сам словник, що вийшов друком у 2005р. [СБГ]. У передмові цього видання відомий діалектолог П.Гриценко відзначив, що буковинські говірки – це "один з архаїчних і поліінформативних українських діалектів". Багатовікове іноземне панування на території Буковини турецьких, австрійських та румунських загарбників не могло не позначитися на формуванні української літературної мови на цій території, сприяло поширенню діалектів як диференціації [9, 98].

Стаття написана на основі матеріалів, зібраних у сорока чотирьох населених пунктах Чернівецької області: Долішній Шепіт Вижницького району; Петрашівка Герцаївського району; Вовчинець, Глибока Глибоцького району; Бабин, Вербівці, Горішні Ширівці, Горошівці, Дорошівці, Кострижівка, Митків, Онут, Репужинці, Стара Жадова, Чуньків, Шубринець, Юрківці Заставнівського району; Зелена, Комарів, Лівинці Кельменецького району; Витилівка, Кальнівці, Лужани, Мамаївці Кіцманського району; Зелений Гай, Магала, Рідківці, Топорівці Новоселицького району; Малий Дихтинець, Сергії, Стебні Путильського району; Вашківці Сокирянського району; Банилів Підгірний, Годилів, Кам'яна, Михальча, Панка, Тисовець, Череш Сторожинецького району; Грозинці, Клішківці, Колінківці, Недобоївці, Хотин Хотинського району.

Ми ставимо за мету описати народні назви таких відомих у науковій медицині інфекційних хвороб, як *стовбняк*, *сифіліс*, *черевний тиф* та *туберкульоз*.

На позначення хвороби ***"стовбняк"*** (гостре інфекційне захворювання, що характеризується корчами, спричиняється мікробом, який проникає в організм через подряпини, рани тощо) вживаються такі номени:

стовбняк (Вижн., Заст., Нов., Хот., Пут.);

столбняк (Герц., Глиб., Кельм., Нов., Стор., Пут.);

ступняк (Герц., Глиб.);

правець (Герц., Кіцм., Кельм.)

Найбільш поширеним, як з'ясувалося, в описуваному ареалі є найменування *стовбняк* [СУМ, IX, 719], утворене від іменника *стовб* (укр. *стовп)* за допомогою суфікса – *няк* [Ц., 406].

Номінація зумовлена тим, що при описуваному враженні інфекцією людина, внаслідок напруження м'язів, може лежати без руху (інколи навіть без пам'яті), переносно як *"стовп'' ("стовб")*.

У фонетичному варіанті *столбняк* відбувається характерне для літературної української мови заступлення /л/ нескладовим /ў/.

Дана словоформа активно вживається на Буковині (Герц., Глиб., Кельм., Кіцм., Нов., Стор., Пут.). Наприклад: *Де заб'єси / попаде інфекція /мо́жна заразитися* ***столбняко́м*** */тоди́ су́дорога кру́ти* [Лівинці Кельм.].

Відзначимо також рос. *столбняк* [РУС, **III,** 481]. Номени *стовбняк* та *столбняк* знаходимо у фразеологізмах: *стов/л/бняк напав (на тебе)* – (перен. про людину чимось вражену, яка оніміла і не володіє собою). Подібне значення знаходимо у словнику В.Даля: "на него столбняк нашел" [Д., IV, 327].

Щодо лексеми *“ступняк”*, то вона, очевидно, зазнала фонетичних змін, утворившись від *“стовпняк”* (укр. *стовп).*

Літературний термін *правець* утворений, вірогідно, від прикметника *правь* (> * pravz), одним із значень якого є “прямий, рівний” [СУМ, VII, 501, 223-323]. Номінація зумовлена основною ознакою захворювання: напруженням частини м’язів, що спричиняє нерухомість. Це слово у буковинськиих говірках не має широкого вжитку, проте зафіксоване у трьох районах – Герцаївському, Кельменецькому та Кіцманському. Зафіксований літературний відповідник і в складі фразеологізму в художньому мовленні: *“На ранок прийшли якісь зварники, я почав гупати, а їх як на* ***правець*** *поставило. Отетеріли!”* (І.Григурко).

Отже, найактивніше в досліджуваному регіоні вживаються міжговіркові відповідники *стовбняк* і *столбняк.*

Усі назви мотивуються характерними ознаками хвороби та етіологією ураження.

Назва *сифіліс* (“заразна інфекційна венерична хвороба, що виявляється в ураженні шкіри, внутрішніх органів, нервової системи тощо”) в досліджуваних говірках передається такими лексемами:

сифіліс (Вижн., Заст.., Кельм., Кіцм., Нов.., Стор., Хот.);

сіфіліс (Герц., Кельм., Нов., Стор., Хот.);

франци (Глиб., Заст., Стор., Хот.);

бліда спірокита (Кельм.);

льюїс (Хот.);

Літературне найменування *сифіліс* [СУМ, IX, 209] походить від імені Сіфілуса – персонажа поеми італійського лікаря Дж. Фракасторо, присвяченої описові цієї хвороби [СІС, 768].

Найактивніше вживається у буковинських говірках фонетичний варіант вказаної лексеми під впливом російської мови – *сіфіліс* (Магала Нов.., Верхівці, Митків Заст.., Кам’яна, Нові Петрашівці, Тисів, Череш Стор., Іванівні Кельм., Недобоївці Хот.).

Пор. рос. *сифилис* (РУС, **III,** 343), блр. *сіфіліс* (БРС, 855).

Спорадично виявлене утворення *франца* (Стара Жадова, Шубранець Заст., Вовчинець Глиб., Кам’яна Стор.). У “Словнику буковинських говірок” це слово зафіксовано у двох значеннях: 1) інфекційна венерична хвороба сифіліс: *Як Питро́ бу́ди так і далі волочитиси, то ше принесе́ йко́їс* ***фра́нци*** *– кажі́ть йому́ шо́* (Заставна). *Він уже був набра́вси* ***фра́нци*** *і лічивси дес у Черновцах* (Кам’яна Стор.). 2) перен., згруб., знев., “людина, хвора на сифіліс”. *Ца* ***фра́нца*** *нещасна уже ни одно́го заразила — ї давно тра́ба судити* (Стара Жадова Стор.) [СБГ, 600].

За повір’ям, що побутує в Білорусії, це захворювання було розповсюджене після нашестя військ Наполеона 1812 р. Назву *франца* [11, 91] пояснюють як “французска хвороба”: венерична хвороба, яка утворена за моделлю: германець – германці, франець – франці [20, 174].

Відома і назва *бліда спірокита* (Зелена Кельм.). ***Спірокита*** (літературне -спірохета) означає збудник хвороби, а словосполучення *бліда спірокита* отримала означення через слабку можливість сприймати колір.

Льюїс (в перекладі з лат. lues) означає “бляшка” або “чума”. У перший період епідемії у хворих на сифіліс спостерігається важкий

загальний стан, який виражається у деструктивній зміні шкіри (на шкірі появляються бляшки).

Отже, в описуваному ареалі найчастіше відзначаємо паралельне вживання варіантів *сифіліс* та *сіфіліс*.

Бінарній назві ***черевний тиф*** (гостра інфекційна хвороба, викликана черевно-тифозними бактеріями, що характеризуються високою температурою, лихоманкою, висипом та ін.) відповідають у досліджуваному ареалі номени:

черевний тиф (Заст., Кіцм., Нов., Стор., Хот.);

тиф (Заст., Кіцм., Нов., Стор., Хот.);

тіф (Вижн., Герц., Глиб., Кельм., Нов., Пут., Хот.);

тифус (Заст., Кіцм., Хот.);

тіфус (Вижн., Заст., Глиб., Кіцм.).

Домінантою найменувань виступає слово *тиф*, запозичене з грецької tyfos "дим, чад" [СІС, 828], що є спільною назвою для ряду гострих інфекційних хвороб, які перебігають із гарячкою та потьмаренням свідомості [СУМ, Х, 128].

Найчастіше, замість двокомпонентної сполуки, побутують *тиф* (Заст.., Кіцм., Нов.., Стор., Хот.) та *тіф* (Вижн., Герц., Глиб., Кельм., Нов.., Пут., Хот.): *Коли* ***тіф*** *прихо́ди, велика біда́ у людий* (Вовч. Глиб.).

Поширені у буковинських говірках і лексеми *тифус* та *тіфус* (з суфіксом *-ус* під впливом грецького відповідника). Зафіксовані ці слова і в "Словнику буковинських говірок" із цим значенням: *Колис від* ***тифусу*** *бага́то людий повмирало* (Ошихліби Кіцм.). У *во́йну в неї всі діти на* ***тіфус*** *позаслаба́ли, а двоє навіть уме́рли* (Онут Заст.) [СБГ, 546].

Ізоглосу номенів *тифус, тіфус* продовжують відзначені на Закарпатті *тіфус* [14, к. № 322], наддністрянське *тифус* [11, 162], а також п., ч., слц. *Tyfus* [ПРС, 645; ЧРС, 650; СУС, 522]; болг., схв. *тифус* [БУС, 687; СХРС, 593].

Для ***туберкульозу*** (tuberculosis: від лат. tuberculum – горбик) – інфекційного захворювання, що уражає різні органи людини (здебільшого легені), засвідчено назви:

туберкульоз (Вижн., Герц., Заст., Кельм., Кіцм., Нов., Стор., Хот.);

беркульоз (Заст., Кельм., Нов., Хот.);

болє груди (Заст., Стор., Кельм.);

сухоти (Заст., Вижн., Кіцм., Кельм., Стор., Хот., Сок.).

Проте засвідчені і інші номени, як-от:

Офті́ка (Глиб., Нов.): *Давно сла́бість на ле́хки називали* ***офті́ка*** (Зелений Гай Нов.) [СБГ, 373].

Запалений – хворий на запалення легенів.

Татарка – туберкульоз суглобів (Кіцм.): *Я лиш бо́юси, аби це у ме́ни ни* ***тата́рка,*** *бо шо́с ду́жи ру́ки і но́ги кру́тит* (Дубівці Кіцм.) [СБГ, 540].

Чохо́тка (Хот.): *Ра́нчі бага́то людий від* ***чохо́ткі*** *вмирало* (Грозинці Хот.) [СБГ, 653];

Чухо́тка *(Кельм.): Мій сусі́д слабий на* ***чухо́тку*** (Кельменці Кельм.) [СБГ, 653].

Широко відоме і слово *"сухоти"* (Вижн., Стор.), пор. також біл. *сухоти – id* [БРС, 902], чес. *Souchoty – id.* [ЧРС, 852], слов. *Suchoty – id* [СУС, IV, 605]. Це давній слов'янський термін [4, 258].

Беркульоз є усіченою фонетичною видозміною від *“туберкульоз”*. Представники досліджуваних говірок якщо і вживають це слово, то паралельно з народною назвою *сухоти, запале́ні, запале́ний.*

Запале́ний – хворий на запалення легенів: *І с хло́пца нима́ ра́дости бо ка́жут, шо він* ***запале́ний*** (Кострижівка Заст.) [СБГ, 138].

Слова *“запале́ні”, “запале́ний”* пов’язані з тим, що в організмі людини відбувається запальний процес, – запалення (літ. назва).

Назву ***сухоти*** (людина при цій хворобі порівняно швидко худне, сохне) утворено від прикметникового кореня *сух* – та суфікса – *от (и)*, за допомогою якого твориться ряд інших медичних народних назв. (*Дитина ка́шлає, бо слаба на сухо́ти* (Банилів Підгірний Стор.) [СБГ, 534]).

Слово **“татарка”,** очевидно, було зв’язане з тим, що ця інфекційна хвороба була занесена на Буковину татарами. Правда, цією назвою означена в буковинських говірках і інша хвороба, а саме: “пухлина на тілі”, порівняймо: *А в ко́го* ***татарка,*** *то чирво́ний сирий бурак руба́ют на кавалки і кладу́т на кім ‘я* (Репужинці Заст.) [СБГ, 540].

Народні назви *чохотка, чухотка* у буковинських говірках поширилося під впливом російського терміна *“чахотка”* [РУС, IV, 397; Д., IV, 584]. Російське слово “чахнуть” відповідає українському “сохнути і худнути”, (звідси сухоти), проте носіям говірки це значення не відоме, тому, як гадаємо, поширилося у таких варіантах, як *“чахотка”* та *“чухотка”*.

“Бо́лє груди” є розширенням загальної назви про біль у грудях при названій хворобі. Подекуди закріпилося як термінологічна назва.

Отже, проаналізовані народні назви хвороб на Буковині засвідчують певну морфологічну і словотвірну здиференційованість, зумовлену, з одного боку, впливом суміжних мов, а з іншого – відсутністю чітких і стабільних контурів діалектної норми. Номінація назв хвороб відображає вузьколокальні особливості досліджуваного регіону, поєднує слов’янські і неслов’янські елементи, зумовлені поліетнічним складом населення Чернівецької області.

Список скорочень джерел

Вижн. – Вижницький район
Герц. – Герцаївський район
Глиб. – Глибоцький район
Заст. – Заставнівський район
Кельм. — Кельменецький район
Кіцм. – Кіцманський район
Нов. – Новоселицький район
Пут. – Путильський район
Сок. – Сокирянський район
Стор. – Сторожинецький район
Хот. — Хотинський район

Список скорочень лексикографічних праць

БРС – Белорусско-русский словарь. – М.: Из-во иностр. национальных словарей, 1968. – 1048с.

БУС – Болгарсько-український словник // Упор. І. А. Стоянов, О. Р. Чмир. – К.: Наук, думка, 1988.-780с.
Галин – Галин М. Медичний латинсько-український словник. – Прага, 1926.
Д. – Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка: В 4-х т. – М.: Рус. язык. – Т. I, 1978. – 699 с; Т. II, 1979. – 779 с; Т. III, 1980. – 555 с; Т.IV, 1980.-683с.
ЕСУМ – Етимологічний словник української мови: В 7-и т. / Уклад. Р.В.Болдирев та ін.; Редкол. О.С.Мельничук та ін. – К.: Наук, думка. – Т.II, 1985.-570с.
К. – Книпович М.Б. Словник медичної термінології. Латинсько-українсько-російський. — К., 1948.
ПРС – Польско-русский словарь / Р. Стыпула, Г.Ковалева. – 6-е изд. – М.: Рус. язык; Варшава, 1989. – 864с.
РУС – Русско-украинский словарь: В 3-х т. – 3-є изд. – Т.I, 1987. – 848с; Т. II, 1988. – 924с; Т. III, 1988. – 823с.
СБГ – Словник буковинських говірок. – Чернівці: Рута, 2005. – 688с.
СХРС – Сербско-хорватско-русский словарь. – М.: Рус. язык, 1976. – 735с.
СУМ – Словарь української мови / За ред. Б.Д.Грінченка. – К., 1907 – 1909.
СУС – Словацько-український словник / П.Буганич. — Братислава: Словацьке педагогічне вид-во, 1985. – 688с.
СУМ – Словник української мови: В 11-ти т. – К.: Наук, думка, 1970 – 1980.
СІС – Словник іншомовних слів / За ред. О.С.Мельничука. – 2-е вид. – Київ, 1985.-968с.
SUP – 27. 28. Slownik ukrainsko-polski / За ред. S.Hrabca, P.Zwolinskego. – W., 1957.
УРС – Українсько-російський словник. – К., 1953 – 1963.
Ф. – Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. – М., 1967. – Т. II. – 642с.
Ц. — Цыганенко Г.П. Зтимологический словарь русского языка. — 2-е изд., перераб. и доп. – К., 1989. – 510с.
ЧРС – Чешско-русский словарь / А.И.Павлович. – 8-е изд., испр. – М.: Рус. язык, 1989. – 830с.

Література

1. Баденкова В.М. Лексика традиційної народної медицини в українських говірках Інгульсько-Бузького межиріччя // Автореф. дис. ...канд. філол. наук. – Запоріжжя, 1999.
2. Берлізов А.А. Лексика рибальства українських говорів Нижнього Подністров'я // Наук. зап. Чернігів, пед. ін-ту. – Т.14. – Вип.4. – Чернігів, 1959.-С.14-18.
3. Болтарович З.Є. З народної медицини українців Полісся // Нар. тв. та етногр. – 1986. – С.32-38.
4. Будилович А. Первобытные славяне в их языке, быте и понятиях по данным лексикальным. – К., 1878. – Ч.I.
5. Бурячок А.А. Назви спорідненості та свояцтва в українській мові. – К., 1961.
6. Вакалюк Я.Ю. До вивчення народних назв хвороб на Прикарпатті // Мовознавство. – 1972. – № 1. – С.28-31.

7. Вакалюк Я.Ю. Лексика народной медицины украинских говоров Прикарпатья (на материалах говоров Ивано-Франковской обл.) // Автореф.дис. ... канд. филол. наук. – Ужгород, 1974.
8. Герман К.Ф. Взаємодія української літературної мови і територіальних діалектів на синтаксичному рівні (на матеріалі мови населення Північної Буковини) // Питання взаємодії української літературної мови і територіальних діалектів. – К.: Наук, думка, 1972. – С.93-98.
9. Герман К.Ф. Українські говірки Північної Буковини. – Чернівці: Рута, 1995.
10. Гнатюк В.М. Знадоби до української демонології // Етнограф, зб. НТШ. – Т.33. – Львів, 1912. – С.225-228.
11. Горбач О. Зібрані статті. Діалектологія. – Мюнхен: Укр. вільний університет, 1993.
12. Гриценко П.Ю. Відкриваючи словник... // Словник буковинських говірок. – Чернівці: Рута, 2005. – С.3-7.
13. Гриценко П.Ю. Моделювання системи діалектної лексики. – К.: Наук. думка, 1984.
14. Дзендзелівський Й.О. Лінгвістичний атлас українських народних говорів Закарпатської обл. України / Лексика /. Ужгород. – Ч.І, 1958. – 267с; Ч.ІІ, 1960. – 263с; Ч.ІІІ, 1993. – 464с.
15. Доманицький В.М. Народна медицина в Ровенському повіті на Волині. – Матеріали української етнології. – Т.VI. – Львів, 1905. – С.103-112.
16. Кобилянський Б.В. Гуцульський говір і його відношення до говору Покуття // Укр. діалект. зб. – К., 1928. – Кн.І. – С.1-92.
17. Левицький М. Лікарський порадник. – СПб, 1913.
18. Прокопенко В.А. Назви хвороб, способів їх лікування та лікувальних установ у буковинських говорах // Матеріали XIX наук, конфер. Серія філол. наук.: тези доп. – Чернівці, 1963. – С.6-7.
19. Talko – Hruncewicz J. Zarysy lecznictwa ludowego po Rusi poludniowy. – Krakow, 1893.
20. Шур В.В. К проблеме изучения лексики народной медицини Восточного Полесья // Проблеми української діалектології на сучасному етапі. – Житомир, 1990. – С.171-172.
21. Шухевич В. О. Гуцульщина. – Ч.V, р.XXII: Гуцульське лікування. – Львів, 1918. – С.237-256; 280-296.

This article is dedicated to the research (investigation) of medical lexics of Ukrainian dialects of Bukovyna in comparison to literary names. Thesis analises the composition, and structure of semantics of the folk medicine lexics the names of infectious diseases namely.It includes ethnolinguistic observations.

Key words*: folk names of diseases, Bukovyna, semantics of the word, folk medical lexics, Ukrainian dialects.*

ЛІТЕРАТУРА, ФОЛЬКЛОР

УДК: 801.81 + 82–343
ББК: 82.3– 003

Роман Піхманець

ДАВНЬОУКРАЇНСЬКІ ПАРАЛЕЛІ ГІЛЬГАМЕША

У статті простежуються паралелі між смислообразом Гільгамеша і відповідними мотивами й міфологічними ситуаціями українського фольклору. Проблема осмислюється здебільшого на типологічному „зрізі”. Хоч багато моментів вказує на можливість існування й генетичних зв’язків між давнім населенням України та шумерами.

Ключові слова: *типологія, міфосемантика, міфологічні комплекси, ідеологема, смерть і безсмертя, генеза, шумери, трипільська цивілізація.*

Ім’я Гільгамеша асоціюється у всіх, хто більш-менш знайомий із міфологією і з давніми літературами, з шукачем безсмертя. Він став „великим”, бо „намагається вступити в спір із долею. Він шукає вищого знання, влади над незвіданим, а особливо над таїною смерті” [11, 312]. Неабиякий екзистенціальний потенціал цього смислообразу протягом століть і тисячоліть сформував, говорячи термінами літературної герменевтики, „живий досвід” Гільгамеша, що нині дедалі настійніше нагадує про себе (літературні твори, спектаклі, музичні композиції на компакт дисках і т.ін.). “Взаємопорозуміння” у цьому випадку відбувається в площині теми „вічного життя”, що становить кульмінаційний момент і головну філософську „дилему” епосу. Отож, міфо-епічна постать Гільгамеша неминуче виводить на осмислення комплексу питань, пов’язаний із життям і смертю. Хоча „силове поле” цього шумерського героя набагато ширше від означеного. До того ж воно відкриває багаті інтертекстуальні перспективи, якими гріх було б не скористатися. Відтак назва статті є значною мірою умовна, а означена в заголовку проблема служить лише відправним пунктом розмови.

Насамперед відзначу, що Гільгамеш – це аккадське ім’я, а шумери звали його трохи інакше. Припускають, що це могла бути форма *Більга-мес*, тобто „предок-герой” [9, 302]. Однак я не торкаюся лінгвістичних чи етимологічних аспектів проблеми, тому варіанти імені зараз не суть важливі. Та й міфо-епічна „історія” його з доволі відчутною філософською „заквaскою” відома не стільки за шумерськими, скільки за ассиро-вавилонськими джерелами. Однак смислове русло Епосу про Гільгамеша (“Про того, хто все бачив...”) торувати все-таки шумерські джерела, а „нарощення” поетичною думкою пізніших часів окремих мотивів мало міняє суть справи. Хоча ми й бачимо „шумерського” Гільгамеша більше на міських мурах під час його сутички з Агою, правителем північного об’єднання міст-держав, у двобої зі страхітливим небесним биком і в поході в гори за кедрами на чолі молодих витязів задля „славного імені”. Цей герой гультіпачить і воює, чинить подвиги і страждає, торопіє від побаченого мертвим тіла Енкіду й усвідомлює неминучість своєї кончини, що й спричинилося до небезпечної мандрівки в Країну Живих. Сам факт обожнення

історичної особи свідчить про його постійні намагання увічнити себе славними ділами. Не випадково життєвий мотив пошуку безсмертя повсякчас супроводжував „труди і дні" Гільгамеша. І як такий він у багатьох моментах суголосний нашому фольклорові.

А задуматися про скороминучість і тлінність життя змусила героя смерть близького друга. Страх смерті, таким чином, виступає головним мотиваційно-емоційним стимулом для нього. Причому ця ідея була закладена ще в шумерській традиції: у сказанні про похід Гільгамеша до „Гори Безсмертного" („Гільгамеш і Хувава"), що, на переконання фахівців, стало одним із головних джерел аккадського Епосу про Гільгамеша, внутрішньою спонукою до військового походу урукського *ена* („пана", „господаря")[1] до кедрового лісу став переляк смерті і бажання будь-що-будь уберегтися від неї або хоча б обезсмертити своє ім'я. Той-таки жах, що доходить до заціпеніння і паралічу нервових центрів від видива щоденних покосів за міською стіною безжальної володарки підземного світу, те ж таки питання: "Хіба не так відійду й я?" – і майже істеричні апеляції до бога сонця: „Уту, слово тебе скажу, к моему слову ухо склони! // О моих замыслах скажу, к моим надеждам слух обрати! // В моем городе умирают люди, горюет сердце! // Люди уходят, сердце сжимается! // Через стену городскую свесился я, // Трупы в реке увидел я, // Разве не так уйду и я? Воистину так, воистину так!" [34, 208]. Аби позбутися цих хворобливих марень, Гільгамеш вирішує: „В горы пойду, добуду славы! // Среди славных имен себя прославлю! // Где имен не славят, богов прославлю!" (там само).

Очевидячки, ця проблема гостро тривожила свідомість уже древніх шумерів, а ще більше – їх близьких нащадків. Адже з п'яти відомих нині епічно-міфологічних сказань про царя І династії правителів Урука (бібл. Ереха) саме її, умовно кажучи, мускулатура облягла сюжетно-композиційний "скелет" Епосу про Гільгамеша і сформувала його ідейно-філософське осердя. Відомий американський шумеролог Самюель Крамер вважав, що головною темою сказання про похід до "Країни Життя" (саме так учений називав володіння Хувави) є, власне, "занепокоєння людини з приводу смерті та її сублімації в поняття безсмертного імені" [24, 215]. Це набувало подеколи форми гострого нервового захворювання: Гільгамешу нема спокою від постійних думок про смерть. Щойно він почує звістку про кончину когось із городян чи вгледить, як "мертві тіла перевертаються на хвилях ріки", – розум затьмарюється, серце болить. Отож, болючі роздуми над таємницями життя і смерті стали не лише зовнішнім приводом, а "глибинними" причинами походу, щоб у такий спосіб якщо не подолати смерть, то хоча б "послабити", "зняти" напругу її відчуттів. Саме ця "вічна загадка" буття спонукала Гільгамеша в іншому сказанні спуститися разом зі своїм вірним слугою в підземний світ, бо провалені туди чарівні предмети з дерева хулуппу (барабан і барабанні палички) – лише привід, зовнішній поштовх до дії, та не її внутрішня причина. Не випадково тому вся третя частина цього твору являє собою художнє обміркування все тієї ж теми – таємниці смерті і законів потойбічного царства.

Додам, що збереглися шумерські поетичні тексти, в яких Гільгамеш показаний у "нижньому світі", якого він так боявся. Одну з епічних поем на цю тему чи, точніше, її "фрагментарний осколок" фахівці умовно назвали "Смерть Гільгамеша". На основі його Крамер навіть висловив був думку, що "древні (шумерські – *Р.П*) правителі відходили в могилу в супроводі людей" [24, 152],

[1]Так (поряд із *енсі*) у найдавніші періоди історії Шумеру називали тамтешніх правителів міст-держав, що „поєднували в собі функції жерця, воєнного вождя, градоначальника і голови парламенту" [16, 56].

– те, що в пізніші часи стало звичною нормою. Підставою для такого висновку стали слова про дари божествам, принесені Гільгамешем за всіх, хто "покоїться з ним" у "чистому палаці" в Уруці: дружину, сина, блазня, музиканта, наложниць. А в іншому слабо збереженому писемному документі, присвяченому історії сходження в підземне царство *ензі* Ур-Наму, Гільгамеш ще жертвує, окрім дарів "семи богам", також волів та овець "важним покійникам", що підносять ритуальні предмети. Це пояснюється правилами і законами потойбічного світу.

По суті, "Поема про Гільгамеша" і її головний смислообраз заперечують безсмертя й утверджує ідею всевладності смерті. При цьому всі тривоги й душевні муки героя викликані особистісними факторами, насамперед турботами про свою підвладність смерті, а всі зусилля і всі бажання його на одне спрямовані, одному підпорядковані. Побачивши, як смерть торкнулася Енкіду, як розкладається і піддається тлінню його тіло, як, врешті-решт, його вірний товариш "стає землею", Гільгамеш відтоді клопочеться лише, як би самому уникнути подібної долі. "Чи я не так само помру, як Енкіду"; "Так само, як він, – чи я сам не ляжу, // Щоб не піднятись уже (уже не встати) ніколи?", – повсякчасно він терзає себе питаннями. Усе його єство сливе паралізоване подібними переживаннями, тому означена думка й варіюється на різні лади, стаючи раз за разом перед його внутрішнім зором [30, 131, 133, 137, 141]. І побоювання героя небезпідставні. Адже лише "на дві третини він бог, на одну – людина". Врешті-решт він прямо признається: "Смерті я вжахнувся, життя не знайду я!" [с.133, 137, 141]. *Тричі* майже дослівно повторена ця фраза, як і наведене вище питання, не залишають ніякого сумніву в головній причині внутрішніх мук і неспокою Гільгамеша і в справжніх спонуках пошуків ним "трави життя". Замучений своїми стражданнями, він відправляється до Утнапішти (Ут-напішти), свого Прародителя, якому одному із смертних вдалося отримати місце між богами за свій благочестивий вчинок (під час всесвітнього потопу він, як і біблійний Ной, врятував людство від загибелі), аби отримати відповідь на "вічні" питання про життя і смерть. Насправді ж він направляється туди задля убезпечення себе від неминучого. Страждання його були настільки могутніми, аж сталися значні переміни в його зовнішньому вигляді. Ні Сідурі – хазяйка богів, ні перевізник через "води смерті" Уршанабі, ні сам Утнапішті ніяк не можуть втямити, що ж сталося з могутнім нащадком богів: "Чого щоки твої запали, голова похилилась, // Смуток у серці, обличчя змарніло, // Туга в утробу твою проникла, // Лицем ти подібний до того, хто в дальній дорозі, // Жар і холод чоло твоє опалили, // Марева шукаєш, біжиш у пустелю?" [30, 136, 138, 140-141]. Усі їхні намагання хоча б трохи заспокоїти Гільгамеша, переконати, що така доля всіх людей, що смерть всемогутня над ними, отож треба брати від життя все, що дається, і то́му радіти, зводилися нанівець. Ніщо не може зарадити його бажанням отримати реальне безсмертя. І коли до свідомості його доходить-таки справжня суть слів Ут-напішті, розпачу його немає меж: "Що ж, Утнапішті, робити, куди піду я? // Плоттю моєю викрадач володіє, // Смерть оселилась в моїх покоях, // Смерть повсюди, куди не гляну!" [с.148-149].

Гільгамешеві таки вдається добитися бажаного: дружина Утнапішті вмовляє мужа змилостивитися над героєм і зважити на труднощі й небезпеки, яких тому випало зазнати, добираючись до них. І Спаситель-рятівник розкрив йому "таємницю квітки", яка зберігається на самому дні океану (тобто в підмурівках космічного світоладу) і яка здатна "до юності знову вернути". Та навіть тепер Гільгамеш думає лишень про себе і про власне майбутнє. Бажання

ж пригостити, “нагодувати народ мій” гостинцем безсмертя сприймається дещо навіть цинічно. Виявляється, воно викликане однією лише потребою “випробувати квітку”: “Як старший від неї помолодіє, // Я скуштую її – повернеться моя юність” [30, с150]. Мабуть, тому не довго й тішився божественним дарунком герой. Втомлений далекою дорогою, а ще більше – внутрішніми тривогами й бориннями, він угледів затишне озерце з холодною водою і кинувся туди купатися. Тоді й вихопилася з нори змія, почувши запах, і викрала квітку безсмертя. Фінал одіссеї Гільгамеша драматичний, ба навіть трагічний для його “внутрішньої суб’єктивності”, та все ж закономірний. Він лише підкреслює ілюзорність і марноту пошуків фізичного безсмертя.

У шумеро-вавилонській міфологічній традиції не один Гільгамеш переконується в безглуздості й недоцільності пошуків безсмертя. Якщо ж декому і вдається добути “траву життя” чи якесь інше аналогічне їй зілля, то зарадити вони можуть хіба тимчасово. А багато-хто з аккадських (в основі своїй – ще шумерських) героїв сумнівається в можливості прилучитися до безсмертних навіть тоді, коли небожителі насправді хочуть зробити їх непідвладними смерті. Так сталося, зокрема, з Адапою, “мудрецем і пекарем Ериду”. Він необачно обламав крила Південному вітрові і тим накликав на себе гнів владики небес Ану. Навчений своїм батьком, богом Еа, як поводитися при зустрічі з Ану, він зумів задобрити останнього. Усе ж, побоюючись його підступності, Адапа відмовляється від будь-яких наїдків і питва – як і намовляв його батько. Він і не підозрював, що ставлення владики небес змінилося настільки, що той наказав подати справді їжу й воду “життя”. За це й поплатився: Ану наказав схопити зухвальця й скинути на землю.

А Гільгамеш у підсумку доходить до розуміння, що не варто шукати фізичного безсмертя, а радше замислитися про “общеє добро” і загальнонародні блага. Тоді й можна обезсмертити себе в пам’яті не лише свого народу і своїх сучасників, а й нащадків. Такий висновок логічно напрошується зі всього попереднього ходу художньої думки. “Не зважаючи на її (поеми – *Р.П.*) трагізм, на поразку героя, вона не залишає песимістичного враження. Вирішення, яке вона дає, – це безсмертя славних діл”, – формулює концептуальне осердя твору відомий її дослідник і перекладач російською мовою Ігор Дьяконов. І далі: “потерпівши поразку в пошуках фізичного безсмертя, герой вказує своєму супутнику на стіни Урука – безсмертне творіння своїх рук і рук предків – “семи мудреців” Шумеру. Мотив слави, пам’яті людей проходить крізь усю поему” [15, 25]. Однак чи зрозумів це герой? Далебі, що ні. Бо навіть після всього пережитого і звіданого він бідкається знову ж про одне: “Уршанабі, для кого ж трудилися руки? // Для кого ж кров’ю сходить серце? // Самому собі не зробив я блага, // Благо зробив земляному леву!” [30, 150].

Поема про Гільгамеша має багато спільного з українською казкою “Молодильна вода”. В обох випадках знаходження “гостинця богів” пов’язане з важкою і тривалою мандрівкою героя[1] і доланням значних труднощів. І

[1] Ось лише деякі приклади. В епосі: “На шлях Шамаша звернув свої стопи. // Перше поприще перейшов він – // Темрява густа, не видно світла, // Ні вперед. ні назад не видно нічого. // Друге поприще перейшов він – // темрява густа, не видно світла, // ні вперед, ні назад не видно нічого, // Третє поприще перейшов і назад повернувся” [30, 134]. І так – усі дванадцять поприщ. А в нашій казці: “Ну, їдуть вони морем, їдуть місяць, ба й два місяці, нема ніде чужої землі”. Нарешті побачили високу гору і світло на ній. Там герой стрів першого (з трьох) діда, який “чарівним дарунком” ощасливив і, серед іншого, сказав: “Я уже сто років живу, а ще не видів ні пташки, ні мурашки, аж тебе перший раз”. Далі буде другий дід: “Двісті років тут живу, не видів нікого, аж тільки ти до мене в гості

перепони на шляху до мети подібні: ті ж таки, образно кажучи, води "моря-окіяну", та ж гора, "така висока, що аж страшно дивитися на неї". У "Поемі" її міфологічним аналогом виступають гори Машу.

Та водночас яка разюча відмінність світоглядних ідей і які розходження в концептуальних опорах картини світу! Почну з того, що герой української казки відправляється на пошуки молодильної води не для себе, а, як правило, для батька. Ніби й несамохіть надибав на горі, де зачерпнув із криниці води, сплячу панночку і лише тут задумався про своє майбутнє. Не дивно тому, що йому допомагають обтяжені життєвою мудрістю діди і звірята. Якщо квітка безсмертя в Епосі про Гільгамеша причаєна на дні океану, тобто в первісних космічних водах, „в Хаосі", то молодильна вода б'є із джерельця на височенній горі – в "Центрі Світу". Відтак її добуванням казка не закінчується, а лише активізується її, так би мовити, кумулятивна пружина. Тому ще кілька "мотивів" (у розумінні їх Владіміром Проппом) продовжують рухати дію і "живити" сюжетну напругу.

Мотив цілющої води знає передовсім українська "богатирська" казка. Завдяки їй Іван Голик наново "добув собі ноги" після прикрої історії з братовою дружиною-зміївною. А Котигорошко заживляє з її допомогою кусок литки, що вкинув був грифові (орлові) в рот, коли той виносив його з підземного світу. Немаловажну функцію виконує живлюща вода в казці "Іванко – цар звірят". Спочатку нею скористався старший розбійник, щоб вийти з ув'язнення і залікувати собі вухо, а потім вона неодноразово допомагає головному героєві: повертає зір і двічі вихапує з пазурів смерті. При цьому посильно допомагають йому повернутися до життя вірні звірята. Від цілющої води оживає й герой записаної на Покутті казки "Петро і меч-гартованець". Скропила мати цілющою та живлющою водою те місце, де лежав забитий Іван-Вітер, і її син враз ожив і зцілився. Як і залізний вовк з однойменної казки, що повертає до життя загиблого героя та його коня. Подібне сталося і з героями казок "Про жар-птицю та вовка", "Сини сліпого царя" та ін. Приклади при потребі можна б множити без кінця.

Важливу роль у пошуку героями казки живої води (безсмертя) відіграють птахи. Це природно, бо вважалося, що їм були "відомі секрети довголіття й безсмертя", а спілкування з ними гарантувало "набагато змістовніше від буденного духовне життя" [44, 66]. Тому наскельні зображення художників палеоліту аж рясніють людьми в пташиних личинах. Біблійному Адамові, як знаємо, теж була дана влада над тваринами (Буття 11,19]. Вирішальну космогонічну місію виконують вони і в українських колядках, пірнаючи в правічні космічні води і виносячи звідти "дрібний пісочок" та "золотий камінь", з яких пізніше твориться Всесвіт. Цю світотворчу функцію виконують переважно три голуби, та стрічаються в колядках мотиви і з соколами, рідше – з лебедями, ластівками, соловейками, а іноді навіть з орлами. Така роль їм посильна, оскільки виступають вони як персоніфіковані божественні сутності.

Найчастіше добути живу воду чи молодильні яблука героєві допомагає жар-птиця і орел. Зв'язок орла з водою, в т.ч. й з живою, не є випадковим. Окрім вогню, про що детальніше буде мова нижче, він добуває для людей ще й воду. Тому в тлінкитів саме орел виступає „господарем колодязя з прісною водою". І саме тому хурритський міф оповідає, як Аранцах (тамтешня назва

прийшов". І третій: "Триста літ я тут живу, не видів ні пташки, ні мурашки, аж тебе перший раз бачу" [23, 80-81].

ріки Тигр) перевтілюється в орла і летить повітрям на Аккад. І старохетська номінація ріки в Малій Азії Ḫaraš-ḫapaš буквально означає “Орел-потік” [33, 260], що може свідчити про поширеність уявлень про зв’язок божественного орла з водою. Іванов і Топоров вбачали залишки подібних вірувань в давньоєвропейській топоніміці, „а також в архаїчній слов’янській назві ріки Орел” (там само). Звідси вже, як кажуть, рукою подати до „живої води”. Тому-то один із ведійських гімнів (IV, 27] називається “Сома й орел”. А йдеться в ньому про те, що саме орел приніс для Індри священний напій.

Варіантом „живлющої” та „цілющої” води в українських фольклорних зразках може виступати також кров. Щоб порятувати “вірного товариша” з однойменної казки, якого злі сили перетворили на соляний стовп, герой зважився на тяжкі і просто-таки неймовірні мандри в пошуках Долі та її дочки, які знають таємницю порятунку. Доля порадила розрізати щойно народженому синові руку і помазати коліна, плечі й тіло соляному стовпові. Ураз допомогло [8, 133-136]. Подібне “перекодування” могло статися з усвідомленням того факту, що саме в крові – живлюща сила. Ця казка, як бачимо, вносить ще одне суттєве доповнення: таємниця безсмертя таїться в Долі чи її дочки. Зауважимо поки цей момент і пригадаємо його, коли характеризуватиметься цикл шумерських і ассиро-вавилонських сказань про Нінурту й Анзуда (Асага). Згідно з ними, останній до свого „гріхопадіння” жив у горах і теж визначав долі всього живого, в т.ч. й богів.

Як можна бачити, в українській казці ніде нема мови про досягнення (чи хоча б бажання цього) особистісних благ, а тим паче реального і цілковитого “вічного життя”. А з іншого боку, порятунок „води безсмертя” сприймається не як самоціль чи прагнення убезпечити себе від смерті, а лише як тимчасова допомога героєві задля здійснення його місії на землі, задля порятунку родини чи громади від апокаліптичного Змія. Такий, сказати б, реалістичний погляд на смерть і безсмертя йде від розуміння закономірностей космічних ритмів, гармонії між небом та землею і взаємозалежностей між буттям і не-буттям. Смерті тут ніхто не боїться і не намагається будь-що-будь її уникнути. Вочевидь, мають рацію ті дослідники, які вважають, що в шумеро-аккадській пам’ятці простежуються негативні впливи рабовласницької ідеології. Це позначилося, зокрема, на „сплескові індивідуалізму (індивідуалізації посмертного існування і т.ін.)”, а також на руйнуванні попередніх способів „долання смерті” [31, 257][1].

Нині вже психологічно доведено, що мотивуючою силою еволюції свідомості на всіх її рівнях, а відтак і в філогенезі є прагнення людини до космічної єдності, „до Раю” (Кен Уілбер). Первісний менталітет надавав важливого, світоглядного значення такому екзистенціальному “поверненню до Начал”. Вселенський смисл його, як усебічно обґрунтовував це відомий історик релігії Мірча Еліаде, полягав у тому, щоб жити якомога ближче до богів і в певному сенсі зрівнятися з ними – шляхом повторення їхніх дій. Адже “Начало” – це час Творення і виходу творчої енергії “в Світ”, тобто його космогонізація і впорядкування. Повторюючи або наслідуючи акти

[1] Залишаю поза увагою як такі, що потребують додаткових аргументів і обґрунтувань, твердження деяких авторів про існування в наших далеких предків інституту Спасительства. Прибічником й апологетом такого погляду в нашій науці виступив Юрій Шилов, який намагається довести, що його основи були закладені нібито ще в Аратті, першій у світі державі, яка існувала спочатку в Подунав’ї, а згодом у Подніпров’ї) задля „зняття головного протиріччя всіх часів і народів – протиріччя буття-і-небуття, життя-і-смерті” [31, 241]. Онтологічною основою цього служила віра в безсмертя душі.

божественного промислу, людина домагалася відновлення первісної ідеальної цілості, “Раю”, коли ще не сталося “розриву”, а отже, Небо ще не відділилося від Землі, гармонія між небожителями і смертними ще не порушувалася, та навіть не існувало смерті й хвороб. Тоді легко можна було перебратися з одного світу в інший, “боги спускалися на землю і перебували серед людей, а люди, зі свого боку, могли підніматися на небеса, вибравшись на скалу, дерево, ліану, драбину або навіть птахи могли їх туди перенести”[44, 63]. Особливо поширені такі міфи в народів Океанії й Південно-Східній Азії. Та пригадаймо українську казку і зрозуміємо, наскільки багата вона на подібні міфологічні сюжети і наскільки глибоко вкорінена в древнє знання. А мотив пошуку безсмертя в міфах і казках теж треба розглядати як персоніфікований вияв цієї „ностальгії за Раєм”.

Перше ніж проводити типологічні зіставлення нашої казки з міфо-епосом жителів Межиріччя, зазначу, що безсмертя шукає ще один шумерський герой – “пастух”-цар (із) Кіша Етана. Про Етану існують звістки і в історіографічних джерелах, тому його вважають за історичну особу, та у відомому Царському списку, де він фігурує як правитель, що після 1560 літ правління “зійшов на небеса” [35, 364-365]. Про конкретні стимули такої затії і перипетії цієї мандрівки судити важко, хоча подібний міфологічний мотив був дуже популярним і в декоративно-ужитковому мистецтві, про що свідчать часті зображення на печатках смертного, що на орлиних крилах піднімається на небеса. Зате з пізнішої аккадської епічної поеми (поч. 2 тис. до х. е.) довідуємося, що там Етана шукає порятунку від смерті й повного забуття, бо попри свою непересічну набожність не має спадкоємця. Тому нібито й відправився на пошуки “рослини народження” (“каменя родів”), аби обезсмертити себе в дітях. Щоправда, не всі схильні розглядати цей сюжет у подібному ключі. Дехто вважає [20, 107], що Етана летить на небеса з метою запобігти якомусь всенародному лиху, можливо, неврожаєві, або задля полегшення родів дружини. Немає одностайності серед дослідників і щодо закінчення затії: до недавнього часу вважалося, що орел злетів занадто високо й вони розбилися. Хоча новітні знахідки показали, що все скінчилося інакше: „И они долетели до неба Ану. // Пред престолом Ану Энлиля и Эа, // Орел и Этана пред ними склонились”. Утім, він не досягає бажаного – як і Гільгамеш. В одній похоронній пісні, а також в Епосі про Гільгамеша Етана згадується серед мешканців “нижнього світу”. Та, на відміну від правителя Урука, південного міста-держави, з якою в північного Кіша завжди були напружені стосунки, він і не прагне фізичного безсмертя, а лише хоче увічнити себе через нащадків і вже тим стоїть ближче до наших казкових героїв. Як і для них, чарівним помічником *ена* в його мандрівці на небеса слугує орел.

Треба гадати, що образ його в цьому контексті знову-таки не випадковий. Адже він у міфологіях різних народів виступає „символом небесної (сонячної) сили, вогню і безсмертя” [33, 258]. Тому й персоніфікує багатьох богів або ж виступає їх посланцями. Як такий він символізує шумерського Нінурту (Нінгірсу), грецького Зевса, римського Юпітера. А якщо зважити на закони архаїчного мислення, то кожен із названих небожителів мав якийсь період своєї „до-божественної” історії в личині цієї „небесної” птиці. Звідси й помешкання орла здебільшого на небесах або ж на вершині Світового дерева. Відтак він, як і шумерський Анзуд, „виступає як посередник між земною і небесною сферами, відповідно – між богами і людьми, причому підкреслено виражена амбівалентність його сутності: він одночасно втілює і добре і зле начала” [2, 83]. У фінів і народів Сибіру орел часто допомагає

шаманові або той навіть вважається втіленням орла. У вигляді орла в Середні віки зображували євангеліста Іоанна.

З міфологічною постаттю орла в багатьох народів зв'язаний сюжет про походження вогню. Тобто на передній план виходить його аспект Культурного героя, або Першопредка, що, треба гадати, логічно продовжив міфосемантику Тотемного предка (таке „минуле" орла ні в кого не викликає сумніву). Як показали спеціальні дослідження французького етнолога Клода Леві-Строса та російських культурологів В'ячеслава Іванова й Владіміра Топорова, подібні міфологічні мотиви були характерні як для „давніх", так і для „новітніх" народів, скажімо, для американських індійців чи для кетів-сибіряків. Хоча міфологічний і географічний контекст тут можна розширити без особливих зусиль, що й зробили згадувані автори у відповідній статті „Міфов народов міра" [33]. Найчастіше добування вогню пов'язане з розоренням орлиного гнізда і з небезпекою для пташенят. „Відкуповуючись" від руйнівника, орел пропонує для людей „секрети" цього культурного блага. Згідно з іншими варіантами міфу, герой відразу допомагає чарівній птиці (рятує орлят) і за це отримує дяку: засіб для добування вогню. Щось подібне бачимо і в шумерському сказанні „Лугальбанда в далеких горах блукає..." Лише замість вогню герой отримує, умовно кажучи, чоботи-скороходи, тобто здатність швидко переміщатися в просторі і в миг ока досягати будь-якого місця. Такий погляд ніскільки не суперечить смисообразові орла як Культурного героя, адже він ще на стадії Тотемного предка мусив опікуватися всім життям племені. А крім того міфосемантика орла безпосередньо пов'язана з означеним мотивом, оскільки він сам володів таємницями долати величезні відстані, в т.ч. й між світами.

Такий мотив чарівного помічника добре знаний нам і з української фантастично-героїчної казки. Тут орел чи якийсь інший птах (ворон, голуб) здебільшого віддячується водою "живущою та цілющою". Подібну ситуацію стрічаємо, зокрема, в казці "Переможець змій". Василь-царевич, який "змії звоював" та "світ очистив, що тепер вода є вільно людям" [23, 112], був убитий Грицем Залізняком за потурання й безпосереднього сприяння його матері. Та залишилися живими його сини-близнюки – Ясь і Антось. Саме вони, чотиримісячні, відчувши в собі силу небувалу, віднайшли і розкопали могилу батька. Сховавшись поряд у завчасу викопаній "другій ямі" і перечекавши, поки орел зі своїми дітьми прилетить клювати татові очі, вони впіймали малих пташенят і зажадали від орла за їх визволення принести "води життя". "Ясь взяв голову татову, приложив до тіла і помастив тою цілющою водою. Голова зрослася з тілом. Потому дали татові води живущої напитися, та й тато ожив" [23, 113]. Також у казці "Віроломна царівна" герой зціляється та оживає від принесеної вороном та голубом „води вічного життя". Тобто і в цьому випадку міфологічний птах робить послугу героям, причому в спосіб, близький до висвітленого в шумерському сказанні.

У фольклорі українців є навіть казка, що називається „Орел", і домінує в ній саме мотив порятунку й відгодівлі міфологічного птаха, за що герой був віддячений. Однак він скеровує чарівний дарунок за задоволення власних потреб. Такий художній хід цілком у дусі пізніших епох з виокремленням особистості та з її турботами про багатство й інші матеріальні цінності, а також ранніх форм релігії, зокрема тотемізму, згідно з постулатами якого зооморфний предок покликаний був забезпечити всім необхідним для проживання, але зовсім нелогічний і немотивований в міфопоетичну епоху, коли власне й сформувалася фантастично-героїчна казка і коли діє шумерський „двійник"

персонажа української казки. Прискіпливіший погляд може виявити, щоправда, елементи всіх трьох – ба навіть більше – означених епох. І це природно. Адже міфологічний комплекс, зокрема той його різновид, що Алєксєй Лосєв називає монолітно-художнім і прикладом якого є казка, передбачає органічне злиття хронологічно і смислово різнорідних компонентів. Природно й те, що „один і той самий міфологічний мотив можна назвати центральним змістом міфу, і мотивом другорядним" [26, 260]. Інакше кажучи, кожен із компонентів казки, в т.ч. мотив порятунку орла і його віддяка героєві багатством, може сприйматися як „центральне ядро" або ж як його рудиментно-ферментий „домішок" – залежно з позицій якої епохи на нього дивитися і яке місце він займає в структурі твору.

У шумерів цей орел теж був незвичайний. У згадуваному Сказанні про Лугальбанду й орла Анзуда, типологічні паралелі чи, може, навіть ремінісценції спільного „спадку" якого надибуємо в українському фольклорі, він нахваляється своєю силою й могутністю: „Я – вершитель судеб быстротекущих потоков! // Я – око истины, светлый советчик Энлиля! // Мой отец Энлиль меня поставил, // Привратником гор меня назвал он! // Я судьбы решаю – кто их изменит?.." [34, 195]. Міфологічно тотожна в усіх випадках насамперед вихідна ситуація: чарівні дари "небесного" орла стали наслідком порятунку орлят. І хоча казка й епос передбачають різні варіанти розгортання дії, як і відмінну систему художніх засобів, все ж більше в згаданих структурах – навіть стосовно зовнішніх вимірів – схожих елементів, ніж відмінностей.

Подібний міфологічний орел трапляється і в історії Гільгамеша. Щоправда, дійшов він до нас не з Месопотамії, а з Риму. Тамтешній поет 3-го ст. х. е., що писав грецькою мовою, Еліан оповідає цікаву історію про чудесне народження цього шумерського героя. Вірогідно, що автор знав ще якісь, окрім відомих нині науці, сказання про Гільгамеша й подав їх художню інтерпретацію. Правда, обрамлена вона суто грецьким міфо-епічним „декором": пересторога цареві, що він втратить трон з вини нащадка. Таке нібито було віщовано урукському правителеві Зеухоросу (Еухоросу), тобто шумерському Енмеркару, з яким нам ще доведеться познайомитися детальніше. Щоби уникнути „припису долі", він замкнув дочку, від сина якого чекав напасті, у фортецю. А коли та народила дитину, наказав скинути її з башти. Немовля рятує від загибелі орел, підхопивши його на льоту й підкинувши в сад, де його знайшов і всиновив садівник. Він і назвав хлоп'я Гільгамешем (гр. *Більгамос*). Завершується історія знову-таки в дусі давньогрецької міфології, згідно з якою віщування повинно збутися, отож онук і забирає в свого діда царство.

„Побутування" Гільгамеша на теренах античного світу може видатися дивним чи бодай незвичним, адже в науці устійнився погляд на нього як на реальну особистість. Історики вважають його п'ятим правителем І династії міста Урука (кінець 27 – поч. 26 ст. до х. е.). Натомість у Царському списку він фігурує як цілком міфологічний персонаж, що правив 126 літ, а батьком його був нібито ліла (демон). Та найповніше він усе ж представлений міфо-епічним героєм (про нього йдеться у п'яти сказаннях), де подається „небесна" версія його походження[1]. Як такий він вирізняється з-поміж інших е*нів* Урука

[1] Висловлювання про правителя того чи іншого міста як сина якогось бога чи богині треба сприймати в тому сенсі, що він був народжений унаслідок священного шлюбу царя і верховної жриці міста під Новий рік: така дитина „виховувалася за державний кошт і вважалася сином бога і богині (або сином богині і смертного)" [17, 94]. Достеменно відомо, що принаймні кілька шумерських правителів отримали священний титул у такий спосіб, в т.ч. й Гільгамеш, матір'ю якого „була богиня

особливою популярністю і багатою міфосемантикою. Та виявляється, що цей герой має, сказати б, інтернаціональну сутність і відомий не лише за шумеро-аккадськими, а й за грецькими, сирійськими, малоазійськими та ін. джерелами. Зокрема, „від 2-го тис. до н.е. із Палестини і Малої Азії дійшов уривок т.зв. периферійної версії аккадської поеми, а також фрагменти її перекладу на хетську і хурритську мови", – зазначається в „Міфах народов міра" [9, 303]. Автор статті, як бачимо, дотримується думки про переклад деяких фрагментів аккадського епосу мовами народів „близького зарубіжжя". Хоча є підстави вважати їх окремими оригінальними творами чи принаймні версіями добре знаного з часів Аккаду й Вавилону твору. Сумнівається, що „хурритські і хетські варіанти поеми (про Гільгамеша – *Р.П.*) ... були лише письмовими перекладами" й відомий дослідник давньоіндійського епосу Павєл Грінцер [11, 125], що розглядав цей твір у контексті світової епічної традиції. А дехто з учених дотримується думки, що „історія про його подвиги і походи за безсмертям лягла в основу античних історій про подвиги Геракла і кумранських історій про велетнів" [16, 13]. „Інтернаціональний вимір" Гільгамеша засвідчують і горщики, знайдені в околицях Кам'яної Могили і далі в напрямку до Дніпра, а також на березі Сивашу, із зображеннями на них центрального епізоду Епосу про Гільгамеша [41, 320-321]. Особливо поширеним був сюжет про перемогу Гільгамеша та його друга Енкіду над духом-охоронцем лісу на Горі Безсмертного Хувави.

Подібні піктограми, причому значно чисельніші, стрічаються й у месопотамській орнаментальній традиції (на печатках). Та відмінності між ними суттєві – і щодо змісту, і щодо техніки виконання. Якщо шумерські зразки головну увагу приділяли початкові битви з Хувавою, то зображення на глечиках з українських курганів акцентували на її завершенні і вбивстві духа-охоронця Священного лісу. Крім того, на противагу "реалістичним фігуркам на месопотамських печатках", іконографія "українського" Гільгамеша більше символічна. "Із такої відмінності можна зробити висновок, що значення символів (трикутників, ромбів і т.ін.) були досить рухливі, що діапазони цих значень переходили один в інший" [42, 482].

Піктограми з українських кромлехів і могил-святилищ демонструють особливу схожість з епічно-літературною версією сюжету Гільгамеша. Вона посилюється від того, що сама посудина із Вознесенки (неподалік від Кам'яної Могили) уподібнюється до "дерева життя", а поховальні катакомби за будовою (вхідна яма-"колодязь", три камери, а кільцевий рів навколо центрального поховання "цілком міг зображати Праокеан навколо островоподібного зародка Землі") нагадували "міфічний колодязь до дна Океану" [41, 327]. Саме там містилися залишки небіжчика і згаданий горщик із зображенням епізоду "Поеми про Гільгамеша". Нагадаю, що через подібний "колодязь" герой пробрався в глибини правічних вод і зірвав там "траву безсмертя". Усе ж подібна "архітектоніка" поховання могла мати й іншу семантику. Порівнюючи епічно-літературну й іконографічну традиції Гільгамеша, Вероніка Афанасьєва дійшла висновку про їх ритуально-міфологічну основу: обряд рубання "вічного" кедра, що втілює Дерево життя, задля господарських потреб і здобуття в такий спосіб безсмертя; з цією метою необхідно було вбити духа-охоронця священного дерева і спокутувати вину жертвою вбивці. Дослідниця відстоює належність його до ініціаційного кола стародавніх обрядів, під час

Нінсун, а батьком – смертна людина, правитель Урука Лугальбанда. Таким чином, Гільгамеша теж можна зарахувати до дітей священного шлюбу" (там само).

яких “інсценізуються мандри і тимчасове сходження в підземний світ божественного предка” [3, 94].

Як би там не було, а начебто історичний і писемно засвідчений у шумерів й вавилонян Гільгамеш міг мати трохи інше походження, ніж зазвичай вважається. Це й не дивно, адже він вважався п’ятим царем із І династії правителів Урука. А це місто-державу заснували, як переконаємось далі, вихідці зі „священної Аратти”, походження якої викликає найрізноманітніші міркування.

Та поки зазначимо інше: типологічні схожості між „живим досвідом” Гільгамеша й міфо-поетичними ситуаціями давньоукраїнського фольклору навіч, якщо не брати до уваги, ясна річ, неминучу специфіку кожного, спричинену „хронологією” й тривалим, у тисячі років, побутуванням у відмінних етнокультурних умовах. За таких умов виникає спокуса задатися питанням, а чи не існують між ними ще й глибші, генетичні зв’язки. Тим паче, що археологія начебто виявляє „сліди” цього епічного героя й на території України, про що вже згадувалося. Спокуса посилюється від того, що безсмертя Гільгамеш шукає, як побачимо далі, в державі Аратта, про яку в нас нині точиться багато розмов і яку дехто з дослідників намагається пов’язати з Придніпров’ям. Найдавніша згадка про неї нібито сягає аж ХУІІІ – ХІІ тис. до Р.Хр. Відповідний пранапис відчитують на черепі мамонта із поселення цього часу, що його археологи віднайшли біля села Межирічі між Россю і Росавою на Канівщині. Принаймні так зумів дешифрувати піктограми на ньому російський шумеролог Анатолій Кифішин. Розуміється, що тоді цей пранапис, додає прибічник подібної гіпотези, міг означати „не державу, а лише обжиту мисливцями територію між Карпатами й Кавказом, Дунаєм і Волгою” [43, 45]. Власне „державницьке наповнення” Аратта отримала трохи пізніше – десь у УІІ – УІ тис. до н.е., про що довідуємося з прочитаних шляхом співставлення з протошумерськими і шумерськими письменами тим-таки дослідником написів із Кам’яної Могили. На чолі тієї держави стояв Верховний Жрець (Жриця), що вважався земним втіленням Думузі або когось іншого з небожителів. У його обов’язки входило насамперед регулювати соціальні, релігійні і т.ін. стосунки, послаблювати гостроту протиріч у суспільстві і космосі через систему жертв, у т.ч. людських. Причому нерідко самі старійшини, як свідчать тексти, призначали себе в жертву (там само).

Залишимо фахівцям право з’ясовувати достовірність прочитаних Кифішиним написів, як і аргументи на користь подібного розвитку історичних подій. Хоч гадаю, що не варто категорично й беззастережно відкидати існування етноніма „Аратта” на території, охопленій трипільською культурою. У кожному разі „шумерська” й „пенджабська” Аратти, їх „культурний спадок” й археологічний контекст не заперечують існування „прародительки”.

Але про все по порядку.

Історія відкриття Шумеру починається в глибинах минулих віків. Уперше на його сліди натрапили, самі того не підозрюючи, європейські мандрівники італієць Пьєтро делла Валле (ХУІІ ст.) і датчанин Карстен Нібур (ХУІІІ ст.). Та мине немало часу, перше ніж будуть розшифровані перський клинописний алфавіт (Мюнтер, Гротефенд, Бюрнуф) й ассирійська система письма (Раулінсон, Телбот, Хінкс і Опперт). А 17 січня 1869 року французький лінгвіст Юліус Опперт [1825-1905] заявив про існування шумерської мови. Відтоді не вщухають дискусії про цей таємничий народ із не менш таємничою його історією. Про походження шумерів дослідники сперечаються трохи менше – починаючи з перших десятиліть ХХ ст.

Не від нині усталеною вважається думка, що "чорноголові", як самі себе називали шумери[1], в середині 4 тис. до н.е. "опинилися в долині Єфрата і Тигра й поступово асимілювали місцеві племена, що мешкали тут ще в п'ятому тисячолітті" [34, 6]. Хоча лунають голоси, що заселення досі безлюдних просторів почалося ще десь із VI тис. до х. е., а може навіть раніше. Припускають, що давніше це була здебільшого заболочена рівнина з поодинокими острівцями наносного, родючого ґрунту. Правдоподібно навіть, що над значною територією її плюскотілися хвилі Перської затоки, а заселення Межиріччя відбувалося вслід за відступом води. Достеменно відомо також, що свого розквіту шумерська цивілізація досягла в першій пол. III тис. до х. е., коли завдяки ефективним меліоративно-іригаційним заходам вдалося добитися на цих раніше випалених сонцем і вивітрених або ж заболочених, поростих густою тростиною, однак неродючих, землях добрих врожаїв.

Тривалий час чомусь вважалося, що древні шумери вперше з'явилися в південній частині Месопотамії, тобто на безпосередньо прилеглих до Перської затоки місцях. А примандрували вони сюди "з гір" – причому морем. Топос гір висновується з того, що храми свої шумери зводили на горбах або штучних узвишшях, та й зображення на печатках (гліптика) підтверджують такі припущення. З подібною думкою можна в принципі погодитися, хоча не варто, на мій погляд, сприймати як „історично правдиві" зображення гір у літературі, міфології чи образотворчому мистецтві. Адже міфологема гори в первісному мисленні мала архетипний характер і мало залежала від навколишніх умов життя. Як і храм (олтар), гори позначали "Центр світу" і символізували космос. Тому штучні насипи в підмурівку святилища міфологічно дублювали саму споруду, а не вказували на симпатії й уподобання зодчих чи їх замовників. З іншого боку, додатково потребує відповіді питання, чи належали шумери, як кажуть, „із кореня" до гірських племен. Правдоподібно, безпосередній "ісход" у біблійну "країну Шинар" відбувався із зони нагір'я Загрос, та корінними горянами аратти, від яких сепарувалися шумери, не були. Усе-таки гори – попри знахідки археологами саме там найдавніших із нині відомих слідів доместикації зернових – мало сприяють виробленню землеробських інстинктів, як, зрештою, й зародженню та розвитку мистецтва містобудування. Натомість розмови про море і води та їхню причетність до початкових етапів історії Шумеру викликають заперечення. Морський шлях шумерів виводять із того, що селилися вони переважно в долинах рік, приносили пожертвування своїм головним богам рибою, а також у мистецтві значного поширення набув мотив "риболюдини" [4, 41-56]. Якщо залишити поза увагою міфосемантику риби, що потребує окремого дослідження, то на інші аргументи не варт тратити сили, бо поселення побережжям рік у давнину було повсюдним явищем[2], в т.ч. за десятки тисяч кілометрів від моря.

Відтак на роль їхньої прабатьківщини "претендують" нагір'я Ірану, якась конкретно не визначена гірська місцевість в Азії, „П'ятиріччя" на півострові

[1] Означення „чорноголові" (*санг-нгиг*) потребує деяких додаткових коментарів. Воно аж ніяк не відображає етнічну чи якусь іншу ознаку шумерів і хтозна, чи має хоча б „портретний" вимір. А стосується воно суспільно-політичної ситуації середини III тис. до х.е., коли „шумери геть чисто забули про своє походження і навіть про свою відмінність від інших жителів Дворіччя", причому „так само іменували себе на своїй мові й месопотамські семіти" [16, 31]. Тому може бути, що це самоозначення стало наслідком жахливої мовної й національної асиміляції шумерів семітами, подібно як дехто з українців ще й досі вважає себе „русскім".

[2] Один лише приклад із тисяча подібних: „Поселення трипільської культури *завжди* розташовуються (підкреслення моє – *Р.П.*) по берегах великих і малих річок, струмків" [12, 249]. Таких свідчень можна б наводити без кінця – і не лише стосовно носіїв трипільської культури.

Індостан і навіть Тибет. При цьому без відповіді залишається питання, як у горах Азії вдалося оволодіти мистецтвом мореплавства? Та й маршрут за такого розуміння доводиться немало "викривляти": від гіпотетичної прабатьківщини десь „у горах" – вбік до Індії (інакше не вийти до моря!) – а далі на човнах до священного міста Ериду. То ж посилена увага фахівців до Південної Месопотамії і бажання саме звідси починати історію шумерів не дала бажаних результатів. Врешті довелося змиритися з думкою, що "загальноприйняті" гіпотези не здатні вирішити проблему генези шумерського суспільства. В афористичній формі, дещо перефразувавши древню мудрість, цю думку сформулював в одній із своїх доповідей Самюель Крамер: "Що стосується походження шумерів, то ми знаємо лише те, що ми нічого не знаємо".

Однак "північ" здебільшого й далі заперечується офіційною наукою як колиска шумерської цивілізації, оскільки, по-перше, її заселяли семітські племена, по-друге, археологи не мають поки що в своєму розпорядженні достатньо свідчень, які б схиляли чашу терезів у бік північних витоків, а по-третє, "все почалося в Ериду", тобто ним найперше заволоділи загадкові прибульці, бо згідно з одним із записаних значно пізніше міфів, що зв'язаний із космогонією, бог Енкі в глибинах світового океану вибудував священне місто й возніс його над водами, аж він "засіяв подібно до високої гори" (у Царському списку теж читаємо: "Після того, як царственість зійшла з небес, Ериду стало місцем царювання…").

Та при цьому залишається нез'ясованою ціла низка питань, що їх можна так само ставити по порядку. По-перше, якщо Північну Месопотамію і далі, вглиб гір, заселяли одні лише семітські племена, то звідки там було взятися якійсь невідомій і не ідентифікованій досі мові (див. нижче)?.. По-друге, ні для кого не секрет, що археологія, попри всю важливість її свідчень, дає неповну й однобічну картину історичного буття. Особливо ж – коли йдеться про розкопки на території такої складної й непевної в географічному, а "гарячої" в політичному і воєнному планах держави, як Ірак. Тим-то Маріан Бєліцкий стверджує, що "всі ті міркування не мають під собою твердої основи, тому що ґрунтуються лише на аналізі гончарних виробів" [4, 52]. І хоча це твердження безпосередньо стосується однієї гіпотези, його без особливих застережень можна поширити на будь-яку концепцію, що опирається лише на археологічні джерела. Не забуваймо й те, що завтра лопата археолога може натрапити на інші сліди. Тоді й загальна картина політичної історії Шумеру може змінитися в корені. Як, зрештою, і внаслідок відкриття чи прочитання нових писемних пам'яток. Про такі "певні археологічні випадковості", що сприяють викривленим уявленням про явища шумерської історії й культури, писав і Самюель Крамер [24, 140]. Подібно як донедавна вважався устійненим погляд на шумерські міста-держави як тоталітарні теократії під орудою храмів, які нібито володіли всією землею і цілковито контролювали економічне життя суспільства. Та прискіпливе вивчення Ігорем Дьяконовим джерел суттєво змінили погляд на соціоекономічну структуру месопотамських міст.

Хоча й археологія все більше й частіше схиляється до північного „вектора" походження шумерів. Серйозним аргументом тут може слугувати рання шумерська кераміка. Найдавніші сліди її археологи виявили в „низинних" регіонах центрального Загросу: поселення в Хулайланській та Керманшахській/Кангаварській долинах. Припускають, що саме тут, у підніжжях священної гори Бехистун або навколо поселення Тепе-Гійан, десь у УІІІ, а можливо, навіть у ІХ ст. до х. е. була винайдена технологія обпалювання

глини [36, 151-152]. Далі „хронологія розвитку" кераміки цього типу пересувається трохи на схід від Шумеру – в долину Сузіани (південний Іран). Нею вздовж русла ріки Керкех пролягає головний шлях, що веде в нагір'я західного Ірану (гірські масиви Загросу). Скоріше за все саме ним, вважає відомий англійський письменник, історик й археолог Девід Рол, хлинула в давнину хвиля переселенців. Убаїдська кераміка, залишки якої виявлено на цьому шляху, вважається за найдавнішу з відомих нині археологічна культура, що безпосередньо стосується шумерів.

Та був ще один, може й давніший, шлях міграції, що їх намітив інший англійський археолог Джеймс Мелларт: із згадуваної вище Керманшахської долини через Ханакинський перевал у північні райони Месопотамії, свідченням чого є поселення епохи неоліту в Джармо – „північний" пересельний пункт горців на шляху їхньої міграції з поселень Тепе-Гуран і Тепе-Гійан у долинах Загросу. Зігнорувати такий багатий і цінний археологічний матеріал не було ніякої змоги. Отож Девід Рол робить висновок про дві хвилі переселенців з їх напівлегендарної Аратти, міфологічно й історично тотожної біблійному Едемові, в долину „між двох рік". Загальна картина при цьому має такий вигляд: в незапам'ятні часи предки шумерів „мігрували зі своєї древньої прабатьківщини в околицях Урмія" і осіли спершу в Керманшах-Кангаварській долині (городища Тепе-Сараб). Далі вони „рушили на південь, до Тепе-Гуран, Тепе-Гійан та інших поселень південного Загросу, і, врешті-решт, осіли на рівнині, як у північній її частині, навколо Джармо, так і на півдні – в районі Суз". А згодом уже „наступна хвиля міграції поширилася з Сузіани на болотисті райони південного Іраку, де поселенці й заснували свої перші центри – такі як Ериду, Урук та Ур, що незмінно асоціюються з шумерською цивілізацією" [36, 155].

Із такою схемою в принципі можна погодитися, хоч деякі доповнення неминучі. Зокрема, у висловлюваннях про кераміку гірських долин Загросу вчений покликається на спостереження свого земляка, представника Інституту археології в Лондоні Джеймса Мелларта, та чомусь „не помічає" того, що його більш авторитетний колега зазначив ще одну, цілком очевидну тенденцію стосовно знайдених тут геометричних мікролітів – їх зайшлий характер і завперше генетичний зв'язок із Північним Причорномор'ям. Мелларт вважав, що поселенці західних схилів і долин Загросу – одного з трьох імовірних центрів зародження нового типу виробництва й цивілізації – скоріше за все прийшли "з півночі – можливо, що з російських (тобто українських – *Р.П.*) степів, із-за Кавказу" [28, 19].

Не витримує серйозної критики і третій постулат загальноприйнятої нині гіпотези про столицю Енкі Ериду як колиску давньошумерської цивілізації. Беручи за основу певної історичної концепції свідчення міфології, мусимо насамперед зважати на закони архаїчного мислення. Як відомо, в житті архаїчної людини все визначалося категорією священного. Це була абсолютна реальність, що має здатність проявляти себе в об'єктах навколишнього світу. Священним вважалося все, що було зв'язане з творчими діями богів, і це відтворювалося під час обрядово-ритуальних дійств – уже в конкретний час і на конкретній території. Отже, визначальною була роль "Центру", тобто місця, де відбувалося Творення. Кожна громада (рід, плем'я, держава) мала *своє* уявлення про місце такого священнодійства. Людина доісторичних епох свято вірила, що її країна, місто чи село (якщо вживати сучасні означення) *завжди* перебувають "у Центрі", а храм чи олтар у них – щонайсправжнісіньке осердя Всесвіту [44]. Йдеться про те, що структура Священного простору була

складною, неоднорідною і внутрішньо рухливою. Тому таких "Центрів" було багато і всі вони претендували на "абсолютну істину". Беззастережно вірилося, що саме звідси починалося буття космосу і людини. Зі сказаного випливає, що жителі, скажімо, Урука мали свої священні сказання на цю тему, а Кіша – свої. Причому в розвитку сюжету і навіть у деталях вони мало чим різнилися або ж могли бути навіть ідентичними. Уся відмінність полягала тоді в конкретній локалізації "космічної драми". Тим паче, що в тому-таки Царському списку, на який часто покликаються фахівці, дано відлік поколінь принаймні "за двома … спочатку незалежними лініями" [19, 49], і початок правління Першої Кішської династії – якщо залишити поза увагою наскрізь фантастичні "допотопні" династії – значиться відразу "після потопу".

Однак перша частина цього твердження академічних учених значною мірою надумана. Більше того – чимало фактів підкреслюють політичну першість саме Кіша. Не випадково тому титул "царя Кіша" означав панування над усім Шумером. То вже на основі шумерських епічних сказань і гімнів (хоча зрозуміло, що це похідне історичне джерело) було зроблено висновок, що "Перша династія Кіша і Перша династія Ереха за великим рахунком сучасники" [24, 60].

Якщо бути точним, то Царський список теж відмічає, що експансія месопотамської долини відбувалася "з півночі". Відкинувши в ньому правителів допотопних цивілізацій, побачимо, що "історія починається" саме в Кіші, що об'єднав навколо себе північну коаліцію міст-держав. "Після того як потоп змив (країну), – читаємо тут, – і царство було даровано з небес (удруге), Кіш став (місцем) престолу. У Кіші Гаур правив 1200 років як цар; Гулла-Нідаба-аннапад правив 960 років; Палакінатим правив 900 років; Нангіш-лішма правив … років; Бахина правив … років; Буанум правив 840 років; Зукакіп правив 900 років; Атаб правив 600 років; Машда, син Атаба, правив 840 років; Арурим, син Машди, правив 720 років; Етана, пастух, той, що зійшов на небеса, що утвердив усі землі, правив 1560 років як цар; Балих, син Етани, правив 400 років…" [35, 364-365]. З поміж усієї цієї суміші міфології й історії, вигадки й факту з виразним домінуванням першого шумерологи виділяють царя-пастуха Етана, про якого збереглися хоч якісь достовірні свідчення, тобто його можна вважати історичною фігурою. На основі твердження, що той "утвердив (тобто стабілізував – *Р.П.*) усі землі", Самюель Крамер навіть робить висновок, що він "встановив своє панування не лише в Шумері, а й на якихось сусідніх територіях, тобто був у певному розумінні першим творцем імперії" [24, 57]. І лише невдовзі по тому *ензі* Мескіаггашер, "син (бога сонця) Уту", з "південного" Урука (біблійного Ереха, а в давнину це місто було відоме як Еанна: "Дім Ана" – бога неба) заснував свою династію, яка й посягнула на престол у Кішу (-і), а відтак і на політичний провід у всій Шумерії ("Кіш був повержений (у бою), і престол був перенесений в Еанну") [35, 365].

Втім, і Самюель Крамер був свідомий того, що політична історія Шумеру може бути реконструйована лише приблизно або навіть хибно – "через фрагментарний, невловимий, а нерідко й не достовірний характер джерел" [24, 7]. Проблема джерел історичної інформації ускладнена насамперед тим, що в шумерів, по суті, було відсутнє розуміння історії як такої, тому навіть писемні пам'ятки начебто історичного характеру лише умовно можна назвати такими. Адже в них переважає міфологічна ("царство зійшло з небес"), а не реальна історія. Відтак головними джерелами політичної історії Шумеру є вотивні написи і посвячення, що їх древні насельники Дворіччя залишили не лише на глиняних чи кам'яних табличках, а й на цеглинах, вазах,

навіть на дверних петлях і глиняних цвяхах, а також господарські й адміністративні документи, переписування знатних осіб, “ламентації” і т.ін. Власне на основі таких джерел виникають історіографічні документи (Царський список, т.зв. Туммальський напис та ін.), які все ж потребують значного критичного підходу. Тому й загальний висновок ученого невтішний: “Все, що можуть зробити сучасні шумерологи, – це аналізувати й інтерпретувати часткові, затушовані, непевні дані і намагатися відтворити хоча б декілька суттєвих політичних подій та хід історичного розвитку за власним розумінням, сприйняттям, баченням та уявленням. Це, зі свого боку, веде до більшого суб’єктивізму й неоднозначності, ніж це бажано, а подеколи навіть допустимо” [24, 52].

А єдиним джерелом вивчення найбільш ранніх періодів історії Шумеру є епічні сказання, що їх збереглося – повністю або частково – донині дев’ять, та з історичного погляду найбільшу цінність мають п’ять. Причому чотири з них стосуються взаємовідносин між Шумером і „священною Араттою”. Тому той-таки Самюель Крамер, який більше схилявся до семітської генези шумерів[1], одночасно не відкидав і їх араттського походження. “Цілком можливо, – писав він, – що ранні шумерські правителі мали незвично тісні, довірливі відносини з містом-державою Араттою, розташованою десь у районі Каспійського моря” [24, 56]. Треба гадати, що ті так обережно і майже соромливо названі “незвично тісні, довірливі відносини” найдавніших *ензі* – царів і правителів шумерських міст-держав – зі своїм північним сусідом не були випадковими, а вказували на більш глибокий, власне, кровний зв’язок, тим паче, що між Араттою й Шумером було багато спільного – у житті, побуті, мові, міфології, політичній структурі.

Цей висновок, що його не насмілився зробити Крамер (він лише натякнув про це як про можливу гіпотезу), як і можна було сподіватися, не забарився. Зокрема, відомий ассиролог Генрі Саггс доводив, що такі тісні культурні взаємини двох сусідніх міст-держав могли вказувати на “древню прабатьківщину жителів Урука, де вони мешкали до тих пір, поки їм не довелося емігрувати на рівнини Шумера” [36, 92]. Такої ж думки дотримується нині Девід Рол і на її основі вибудовує свою гіпотезу “генези цивілізацій”.

Однак стосунки – назвемо їх поки умовно – між „батьками” і „дітьми” були далеко не мирними. За логікою архаїчного мислення, перемога повинна б бути на боці останніх, та є підстави сумніватися в такому характері розвитку історичних подій. І хоча Самюель Крамер стверджує, що “ми знаходимо принаймні два епічні сказання про перемогу правителя шумерського міста-держави Ерех над самовпевненим суперником, правителем міста-держави Аратти, розташованої поза територією Шумеру, скоріше за все десь поблизу Каспійського моря” [24, 297], насправді все виглядає не так однозначно. У кращому випадку перемоги ці мають трохи незвичний вигляд і навряд чи можуть розглядатися як здобутки з погляду військового мистецтва. Тому

[1] Учений брав до уваги насамперед аргументи лінгвістики, небезпідставно вбачаючи в назвах багатьох міст-держав та їх *ензі* семітські корені. Але не забуваймо, що писемні документи стосовно шумерської історії дійшли до нас зі значно пізніших, у кращому випадку – аккадських часів, тобто після узалежнення Шумеру під скіпетром “семіта на ім’я Саргон, засновника могутньої династії Аккаду”, який, за словами того ж автора, “почав, свідомо чи ні, семітизувати Шумер, що в підсумку поклало край шумерському народу” [24, 72]. Гадаю, нема потреби доводити, що такі процеси семітизації торкалися найрізноманітніших сфер політичного, економічного, духовного і т.ін. сфер життя, як недавно, уже на наших очах, процеси русифікації, в т.ч., а може – передовсім, у царині мови. Тож цілком можливо, що семітська етимологія імен багатьох шумерських правителів бере початок саме звідси.

простежимо логіку наукової думки й аргументацію американського вченого. Опираюся не на переклад цього сказання російською мовою, хоча він був надрукований свого часу, а на інтерпретацію сюжету Крамером, адже саме він у 1952 році опублікував цей твір під назвою "Ермеркар і правитель Аратти: шумерське епічне сказання про Ірак та Іран". Крім того, аналіз поеми дослідником дає змогу розгледіти в ній деякі додаткові нюанси.

Отож, усе почалося з того, що Інанна покинула *свою* Аратту і переметнулася в Урук, де тамтешній верховний жрець Енмеркар зробив її царицею храму Еанна. Хоча це місце може бути витлумачене й з іншого погляду. Відомо-бо, що на час релігійних свят "величезні статуї богів і богинь покидали свої храми і припливали на священних лодіях у гості один до одного" [36, 42]. Тому цілком допустимо, що під час однієї з таких релігійно-храмових процесій Інанну могли насильно й підступно залишити в себе правителі Урука (=зробили її покровителькою свого міста), що зазіхали – і, вочевидь, не безпідставно – на політичну й релігійну першість у духовному житті "країни Шинар".

Правдоподібно, що так воно й було насправді. Тому надто розгубленим і спантеличеним виглядає верховний жрець Аратти, отримавши таку звістку. Він попервах навіть не відає, як бути і що робити, адже досі релігійні норми приписували, що належиться зі зброєю в руках перемогти суперника, щоб завоювати право називатися „нареченим" богині [щоб вона нарекла його таким]. Власне, вона вибирала переможця і ділила з ним шлюбне ложе: „обряд священного шлюбу колись включав у себе справжню війну між правителями Шумеру й прилеглих країн" [17, 98]. Причому пошлюблення *ена* й богині, що передбачало одночасно інтронізацію, мало відбуватися саме в тому місті, де знаходилося святилище небесної покровительки – у нашому випадку в Аратті, – і щоразу (щороку) наново доводилося підтверджувати священний сан. Можна припустити, що сказання в первісному його вигляді й оспівувало династичне утвердження цього права за правителями Урука, і відтепер доводилося ще ритуально відтворювати цю священну ситуацію. Та без ексцесів, певно, не обходилося. Тому Енмеркар і хоче, щоб богиня любові й війни, чиєю сестрою він вважається за епічними текстами як син бога сонця Уту, допомогла схилити чашу терезів на свій бік у довголітньому протистоянні з північним сусідом. Зокрема, він домагається, щоб "народ Аратти приносив золото, срібло, ляпис-лазур та дорогоцінні камені і будував для нього різноманітні святилища і храми, особливо Абзу, морський храм Енкі в Ереду" [24, 300]. Таким чином, ідеться не про політичну чи релігійну залежність, а тільки про постачання певних будівельних матеріалів та виконання будівельних робіт. А відмова виконати цю вимогу *може спричинити* руйнацію й плюндрування. Це випливає зі слів Енмеркара і навіть із композиційної побудови фрагментів, що дублюються тричі: звертання до Інанни, зміст послання гінцеві і передача наказу *еновi* Аратти. У всіх випадках прослідковується загальна тенденція: погрози зруйнувати місто і вбити тамтешнього правителя будуть реалізовані за умови невиконання вимог. У перекладі російською мовою фрагмент із наказу гінцеві звучить так: "Гонец, верховному жрецу Аратты скажи и прибавь: // (Жителей) его города как диких голубей с дерева я сгоню, // как птицу в ее гнезде я схвачу их, // как купленного (раба) я убью его (самого). // Прах (Аратты) как в разрушенном городе я соберу" [45, 208]. Ці слова треба сприймати в тому розумінні, що спочатку належалося сказати головне, тобто про постачання в Урук будівельних матеріалів і майстрів-зодчих, а насамкінець – якщо ці вимоги не будуть

прийняті (“и прибавь”) – належалося пригрозити карою смерті і повного руйнування.

Із тексту сказання випливає, що суперечку затіяв Енмеркар. Користуючись підтримкою богині-сестри, він намірився виправити скрутне економічне становище в своєму місті-державі. З цією метою за намовою Інанни в далеку Аратту через високі гори Ашнан з їх семи хребтами споряджається гонець-герольд із посланням. Сюжет твору будується власне на тому, що гонець без упину мандрує з посланням від свого володаря до владики Аратти. Окрім конкретних вимог послання містить ще “золоте слово Енкі” з яскраво вираженими космогонічними мотивами. Звертаю на це увагу, бо може бути, що саме через нездатність “важкого устами” гінця дослівно запам’ятати зміст послання та його значний обсяг виникли непорозуміння в торговельних стосунках між сусідніми державами.

Що таке припущення не є безпідставним, свідчать конкретні факти, зокрема, фрагмент сказання, що його Самюель Крамер назвав “прикметним”. “Якщо він правильно зрозумілий”, то “Енмеркар був, на думку поета, першою людиною, що писала на глиняних табличках” [24, 302]. Інакше кажучи, усні послання передавалися гінцем-герольдом неточно або навіть спотворювався їх зміст, що й загострило стосунки між суміжними державами, отож виникла потреба зафіксувати їх на письмі. Саме після писемного послання добросусідські стосунки було налагоджено: араттці радіють з кучугур зерна, хоча не стільки від південних сусідів отриманих, скільки як “Божий дарунок”, а урукити, зі свого боку, добилися бажаного золота, срібла й дорогоцінного каменю, хоча – знову ж таки – не зрозуміло, в який спосіб. Тому одним із джерел сказання про Енмеркара й верховного жерця Аратти треба вважати етіологічний міф про появу письма.

А спочатку верховний жрець Аратти навідріз відмовляється виконати вимоги Енмеркара. Та звістка, що Інанна, його небесна покровителька, покинула царство і перебралася в Урук, сколихнула *ена* і гостро вразила. Він розгублений якусь хвилину, спочатку пропонує вирішити спір у двобої представників обох сторін, згодом обіцяє пристати на вимогу за умови постачання “багато зерна”. Може бути, що саме його нестача з якихось (судячи з усього – природних) причин загострила до краю стосунки двох міст-держав. Вочевидь, „Ерех” вирішив було скористатися скрутним становищем сусідів і поставив їм ультимативну вимогу щодо “каменів гори” і виконання араттами “священних” будівельних робіт. Треба гадати, що дорогоцінні метали Аратти, як і мистецтво тамтешніх зодчих, славилися дуже високо, бо коли правитель сусідньої країни погоджується на умови, Енмеркар відразу споряджає нав’ючені зерном онагри (вид диких ослів) у дорогу. Усе ж на цьому суперечка не скінчилася. Щось вразило верховного жерця Аратти до глибини душі, і він знову відмовляється виконати домовленості. Самюель Крамер пояснює такий поступок істеричним характером *ена,* хоча це лише здогад і, скоріше за все, безпідставний.

У тексті сказання є вказівки на більш важливий, на мій погляд, фактор, що так вразив царя-першосвященика Аратти. Крамер чомусь не звернув увагу на зміст другого послання *ена* Урука. Точніше – він переповідає цей епізод, та не надає йому ніякої ваги. Але ж емісар-посланець від свого „господаря” прибуває в Аратту не лише із зерном, від самого лише вигляду якого спраглі за хлібом жителі в захоплені і готові йти на будь-які поступки, а й із “похвалою скіпетру Енмеркара”. А якщо бути точнішим, то в словах послання виголошується насамперед “похвала скіпетру Енмеркара”, а вже на другому

місці – “повеління цареві доставити Енмеркару сердолік і ляпис-лазурит”. Саме після вручення послання такого змісту верховний жрець Аратти виявляє, за Крамером, деякі ознаки істерії. А насправді він відразу по тих словах “виголосив хвалу власному скіпетру … і наполягає у висловах, ідентичних до слів Енмеркара, на тому, щоб сердолік і ляпис-лазур доставили йому самому” [24, 301]. Щоб зрозуміти такий начебто й не виправданий гнів царя-жерця Аратти, треба знову-таки зважити на деякі моменти архаїчного, і зосібне шумерського, мислення. „Згідно з їхніми уявленнями, – відзначає Владімір Ємельянов, – будь-яка ідея є дія, сила, і сила ця закладена в конкретному предметі. Заволодівши цим предметом, можна заволодіти й силою, яка в нім закладена”. І далі: „Цар – не той, хто володіє владою (як можна подумати), а той, хто володіє короною, надітою на голову, і скіпетром, узятим в руку. Саме речі дають людині його силу і як наслідок – його статус” [17, 54]. Тому й ритуали інтронізації царя передбачали наділення претендента божественними якостями через вручення йому певних атрибутів, що втілювали ці якості: вірилося, що речі мають у собі силу цих якостей і без них немислимі.

За таке припущення говорить і наступне послання Енмеркара: воно було вже “без слів”, а лише “зі скіпетром у руці”, що, “схоже, навіяв жах *ену* Аратти” [24, 301]. Очевидячки, поняття скіпетра, дорогоцінного каменю з околиць Аратти, а також храму і святилища верховним богам, перш за все Інанни та Енкі, вважалися в древніх шумерів міфологічними синонімами і володіння ними свідчило про релігійну, а відтак і політичну владу над околичними містами-державами, власне, над усім Шумером. Ця суперечка про релігійний провід і загострила до краю стосунки між двома державами. Бо торговельно-економічні протиріччя вдається дуже швидко залагодити, а проблема “скіпетра”, як, зрештою, й опікунство Інанни, важить набагато більше.

Сутички не припинялися й надалі. Як можна судити із сказання про міфологічного батька Гільгамеша, четвертого правителя І династії Урука Лугальбанда й орла Анзуда, урукці неодноразово йшли військовим походом на непокірну Аратту. А розпочатися ворогування могло задовго до зображених у шумерських міфо-епічних текстах подій. Якщо хоча б частково буде підтверджена правильність розшифрованих Анатолієм Кифішиним прашумерських написів із святилищ придніпровського Шу-нуна[1], сучасної Кам’яної Могили, а також глиняних табличок із Подунав’я, то витоки шумерської цивілізації треба шукати ще в Придніпров’ї й Приазов’ї. Бо саме тут, згідно з написами, нібито відбувся поділ на два „доми”, а отже й складався подібний характер „сусідських” стосунків. Такий висновок робить на основі „бібліотеки” з Кам’яної Могили український археолог Юрій Шилов.

Отож, у 5852 та 5702 роках до Христа жерці – спадкоємці бугo-дністровської археологічної культури, носії якої “переселилися сюди на початку формування придніпровської Аратти і злилися з місцевими нащадками засновників святилища” – “запровадили … якісь реформи”. Це спричинилося до “*часткового переселення в Месопотамію, де було закладено місто-державу Ур*. Там переселенці об’єдналися навколо жерців місячного божества Сіна і заснували в 5662-5622 рр. до х. е. “*дім Багаресі*”” [31, 242]. Відповідно в околицях Кам’яної Могили невдовзі був заснований “дім Імдугуда”. Шилов вважає, що ці “реформи” ґрунтувалися на розходженнях політичного,

[1] Шу-нун (šu-nun(ki)) у перекладі з шумерської мови означає ‘Рука цариці’ (очевидно, ‘Закон цариці’). Такий напис нібито прочитав Анатолій Кифішин на одній із східних плит Кам’яної Могили. Зважаючи на його “відкритість”, місцезнаходження і значимість, вчений вважає Шу-нун “за можливу самоназву пам’ятника” [22, 16].

світоглядного, релігійного характеру і мали серйозні, часом драматичні і навіть трагічні наслідки для представників обох гілок араттаків. Стосунки між обома "домами", в основі яких, правдоподібно, лежить "артефакт надзвичайно далеких жрецьких мандрівок", ніколи не припинялися. Зокрема, археологічні знахідки у тій або іншій формі дозволяють простежити підмічену ще Валентином Даниленком "азово-чорноморську лінію" подорожей араттських експедицій у необжиту тоді ще Месопотамію. А сторінки „кам'яного літопису", як переконують його інтерпретатори, донесли до нас згадки про відвідини шумерськими делегаціями Шу-нуна принаймні в 2782, 2530, 2517 роках до Різдва Христового.

Та це лише один аспект взаємостосунків "трипільської" Аратти з близькосхідними цивілізаціями. Інший – похмуріший, зв'язаний із конфліктами, війнами, кровопролиттями. Із тих же "пранаписів" довідуємося про десятилітню війну (десь між 2545-2553 рр до х. е.) між кревняками із "дому Імдугуда" та "дому Барагеси". Особливо загострилися такі стосунки із захопленням "Країни" семітськими династією Аккаду, коли вони набули вигляду "ідейно-соціального протистояння" "общинної і рабовласницької (первіснокомуністичної і ранньокласової) державних систем" [31, 246].

Однак подібна "історична схема", як і розшифровані написи, ще потребують критичного аналізу, додаткових обґрунтувань і співвіднесення їх даних з іншими фактами. За найкращих умов, тобто достовірності інтерпретацій, її можна сприймати хіба як загальну історичну тенденцію, а не конкретний "план дій". Хоча б тому, що в шумерських пам'ятках ідеться про стосунки між трохи іншими історико-географічними "об'єктами".

Поки ж із певністю можна твердити, що на основі тексту сказання "Енмеркар і верховний жрець Аратти" говорити про перемогу Урука принаймні передчасно. Сам Крамер визнає, що фрагмент, який мав би про це свідчити, дуже пошкоджений і робити якісь конкретні висновки з нього важко ("текст стає фрагментарним, і важко стежити за його змістом"). Натяком, хоч і непевним, на перемогу може бути хіба те, що "камені гори" таки пішли в Урук. Та це могло стати й наслідком поновлення економічно вигідних Аратті торговельних відносин. Тим паче, що попередня сцена завершується на оптимістичній для араттців ноті: бог дощу Ішкур "повертає" їм дику пшеницю і бобові культури. Тому підстав для паніки, тривоги чи невдоволення в місті немає. "При вигляді пшениці до *ена* вернулася хоробрість, – коментує це місце дослідник. – Він знову впевнений у собі і сповіщає гінця Енмаркара про те, що Інанна аж ніяк не покинула Аратту, свій дім і ложе" [24, 302]. Одне слово, торговельні відносини були внормовані.

Так само виглядає справа стосовно перемоги Урука й з іншими творами. Причому є між ними сказання, в яких оповідається безпосередньо про військовий похід Енмеркара та його "семи братів-героїв" у далеку Аратту, та замовчується, чим конкретно закінчилася вся та затія. Чи не тому автор(-и) збиваються на речі другорядні з погляду військової стратегії й "мистецтва перемоги", що похвалитися було нічим. Після опису військових приготувань, важкої дороги в горах і самовихваляння "братів-витязів" художня думка остаточно зосереджується на перебігові хвороби Лугальбанди та його дивовижному видужанні. Тому почерпнути якісь додаткові відомості стосовно теми розмови там годі.

Таким чином, про перемогу урукитів ніде виразно й однозначно не мовиться. Навпаки, між рядками Сказання про Лугальбанду й орла Анзуда проглядає ледь вловима симпатія автора араттам – за їх відчайдушний спротив,

захист своїх багатств і святинь. Пор.: “В двух двойных часах пути до города, // Перед укреплениями Аратты, // Окопались войска Кулаба и Урука. // Из города дротики – что дождь из тучи, // Как тяжелый град, летят камни, // За стенами Аратты – гам и кличи. // День проходит, истекает месяц, уж и год к матери своей вернулся, // Новый урожай дарует небо. // Они же злобно на поля смотрят, страх забирается под самую кожу. // Как тяжелый град, летят камни, // Загромоздили пути-дороги, // Горные деревья стеною встали. // Драконами свились друг с другом. // Как к городу подойти, никто не знает” [34, 199]. Енмеркар вважає це за знак того, що його “володарка-сестра” відвернулася від нього в скрутну хвилину. “Ніхто не знає”, як бути і що робити, бо ситуація зайшла в безвихідь: на перемогу сподіватися годі, а повертатися в Кулабу (окреме місто або пізніше передмістя Урука) без слави і без трофеїв нема сенсу. Задля цього власне і споряджається в дорогу Лугальбанда – з просьбою до Інанни зарадити біді, порятувати від одвічної ганьби. Із тексту сказання можна лише здогадуватися про подальший хід воєнних дій. “Світла Інанна” вказує шлях, який є обов’язковою передумовою будь-якої перемоги. А він цілком очевидний, якщо виходити з логіки архаїчного менталітету: Енмеркарові належиться перед вирішальним штурмом здійснити обряд жертвоприношення. Хоча й нелегко буде це зробити. Адже богиня жадає жертви не простої і не звичайної: “в потоках лазурных струй Инанны” живе багато порід риб, та є між ними одна диво-риба. “Исполинская рыба, что, как бог между рыбами, // Среди них резвится, хвостом играет. // Блестит чешуя ее хвоста в священном месте, средь сухих тростников. // А вокруг тамариски растут в изобилии”, – характеризує її поет. Саме її бажає на ритуальний споживок богиня. Хоча відразу застерігає, що піймати цю рибу буде ой як нелегко: насамперед треба би зрубати тамариск і зі стовбура його видовбати чан (скоріше за все – ритуальний), потім із коренями повиривати суху тростину і лише тоді, може, поталанить піймати цю велетенську рибу. Останні рядки твору, в яких ідеться про те, що відбудеться після такого пожертвування Інанні, подано у формі віщування, а не доконаного факту. Насправді все могло бути інакше. Та й невідомо ще, чи вдалося Енмеркарові впоратися зі священною диво-рибою.

На жаль, шумерська писемність не знає джерел, так би мовити, з іншого боку. Тому на всі ці події ми змушені дивитися очима мешканця Урука, і хтозна, яким був погляд “з півночі” і як, зрештою, було все насправді. Шумерські сказання про тамтешніх героїв фіксують ситуацію, коли “царським престолом” володіють правителі Південної Месопотамії (Енмеркар володіє правом бути женихом Інанни на щорічних церемоніалах Священного шлюбу), але беззастережно і самовільно диктувати свою волю урукські *ени* не могли. До остаточної їх перемоги, вірогідніше за все, ніколи не дійшло, інакше згадка про це неминуче промелькнула б на сторінках літературних текстів. Натомість Аратта в них завжди фігурує як загадкове й таємниче місто-держава, що має свій сакрал “символ таємної премудрості” [34, 385]. А її релігійно-культовий комплекс, як можна судити з Гімну храмові міста Кеша, володів сакральною недоторканістю: “Ко граду, ко граду никто подступивший да не подойдет!” [34, 246]. Хтозна, можливо, той езотеричний храмовий округ Аратти персоніфікував політичну неприступність і, зрештою, непереможність, і саме його існування підкреслювало неможливість “ярмо надіти”. Навіть у тих творах шумерської писемності, де йдеться про вирішення спірних питань і начебто перемагає Урук, вона все ж залишається “країною пречистих Сутностей” [34, 181].

На основі проведеного аналізу вже можна зробити бодай два цілком очевидні висновки. По-перше, не викликає сумніву, що "чорноголові" походили з "країни священних обрядів". Другий висновок стосується того, що шумерам не вдалося остаточно здолати мешканців "бунтівної" гірської країни. У жодному шумерському документі не засвідчено військову перемогу Урука над Араттою, як, зрештою, й падіння останньої, хоча подібна доля спіткала багато месопотамських міст-держав, у т.ч. її "вічних суперників" Ур та Урук, про що маємо красномовні свідчення й численні писемні згадки. За це говорять й інші (окрім міфо-епічних сказань) джерела. Лише "протягом аккадського періоду (бл. 2230-2090) *вперше* у відомій нам історії Давнього Сходу (підкреслення моє – **Р.П.**) область більш пізнішої Ассирії, що включала (в себе) країну на північний схід від Тигру, а також частина Північної Месопотамії, була підпорядкована політичному пануванню південномесопотамських міст" [7, 30].

Свідченням перемоги над Араттою могло б слугувати згадуване вже сказання, що його називають за першим рядком "Жрець до "гори Безсмертного..." або частіше "Гільгамеш і Хувава". Оповідається в ньому про очолюваний *еном* Урука похід молодечої ватаги в якусь конкретно не названу "Країну людини життя". Саме воно, на переконання фахівців "було головним джерелом" аккадського Епосу про Гільгамеша [34, 410]. Зовні події цього шумерського тексту лягли в основу начебто лише одного епізоду Поеми. Насправді "дотичних" між ними значно більше. І перш за все об'єднує обидві писемні пам'ятки мотив пошуку безсмертя, зокрема увічнення свого імені через військову звитягу. Розуміється, що задля цього перемога мусила бути вагомою й вартою увічнення, а супротивник – особливо небезпечний, славний в околичних землях і "гідний" того, аби здолання його могло вважатися знаменним.

Дослідники шумеро-аккадського епосу схильні вважати, що похід Гільгамеша в покриті кедровими лісами гори відбувся в Лівію або ж Сирію. Зрештою, обидва ці географічні пункти названі в тексті аккадської поеми. Ліван згадується у першій же сцені, присвяченій походові: на зауваги свого друга Енкіду про тиняння без діла й марну трату сил і молодих літ герой пропонує відправитися з військовою метою в "гори Лівану" на бій проти "лютого Хумбаби" ("Вічне ім'я собі сотворю я!"). А наприкінці епізоду після вбивства "сторожа лісу" автор ніби й несамохіть кидає про нього фразу: "чиє ім'я шанували Ліван і Сарía" [30, 118]. Оронім "Сарía" фахівці ототожнюють із горою Хермон, що на півдні Сирії, біля кордонів із Палестиною [46, 306]. Тобто реальні факти вказують начебто на західний чи принаймні північно-західний напрям походу ратників Урука. Та шумерський "праобраз" цього тексту дає підстави сумніватися у такій ідентифікації історико-географічного субстрату епосу і „виводить" нас на все ту-таки загадкову Аратту.

Щоправда, це місто-держава як кінцевий пункт молодечої ватаги й володіння "безсмертного" Хувави прямо не називається, але такий висновок напрошується з багатьох побічних даних. Увесь цей шлях з його сімома гірськими хребтами, який долає Гільгамеш у пошуках таємниці вічного життя, відомий шумеролог Самюель Крамер свого часу ототожнив із маршрутом шумерських епічних героїв у "країну священних обрядів". „Практично неможливо, – писав він, – щоби сім гір, котрі проминув Лугальбанда на своєму шляху з Урука в землю Аратта, були якимись іншими хребтами, а не тими самими, що їх минав Гільгамеш під час своєї подорожі з Урука в землю Живих" [цит. за кн.: 36, 272]. Насамперед звитяжців вражали гірські хребти й

перевали, всі величні й неприступні. Лише з допомогою чарівних дарів бога сонця Уту, чиїм творінням у сказанні проголошуються гори, Гільгамешеві вдалося їх подолати. Власне, ці „чарівні предмети", як їх умовно можна назвати, видають найбільше араттський напрям „війноньки". Щось певне про них сказати важко. Тому фахівці обмежуються лише здогадами: „Видно, що ці дари Уту – з одного боку, істоти живі, можливо, якісь чудовиська, з іншого боку – якісь фетиші, які треба кудись перенести і десь встановити. Можливо, що йдеться про амулети-помічники, магічні обереги. Крім того, це можуть бути і сузір'я і, відповідно, їх відтворення-символи" [34, 411]. А ось як їх характеризує сам автор: "Сем дивных героев, порождение единой матери: // Первый – старший брат, лапы льва и когти орла у него, // Второй – змея ядоносная, пасть раззевающая... // Третий – змей-дракон, змей яростный, // Четвертый – огонь поедающий... // Пятый – дикий змей удушающий... // Шестой – поток разрушающий, горы и скалы рахбивающий, // Седьмой – скорпион жалящий, пути назад не ведающий. // Семеро их, семеро их, тех, кого воин, герой Уту дал Гильгамешу" [34, 208]. Для нас найістотнішим є, далебі, їх "небесний" аспект: „Они – звезды небесные, // Пути на земле знающие, // Среди звезд в небесах сияющие, // К Аратте пути указующие..." (там само).

Гадаю, що назва північного міста-держави чи країни, звідки, як випливає з інших шумерських писемних текстів, тягнеться родовід і самого Гільгамеша, вказана не випадково. Власне як магічні обереги ці „чарівні предмети" вибрані були Уту саме тому, що відають путі-дороги в Аратту і могли стати надійними провідниками до її кордонів. Рівночасно вони повинні сприяти перемозі над „сторожем" гір і їх багатства (золота, срібла, інших коштовних металів і лазуриту). Свідомий акцент на кедрових лісах, певно, має більше символічний, ніж реальний смисл, адже „Центром" гори „Безсмертного", закономірно, повинно бути Дерево життя.

Як можна зрозуміти, у цьому творі шумерський бард подає хронотоп дороги, „спільний" для циклу сказань про похід правителя південного міста-держави в Аратту. Лише якоюсь загадковішою й таємничішою, ба навіть – більш фантастичною, постає вона тут перед зором читача. Можна припустити, що йдеться про один із перших, найдавніших, військових походів. Зрештою, про це прямо говориться в аккадському тексті: „Йду я шляхом, яким не ходив я, // Йду в дорогу, якої мій край не знає" – наголошує герой [30, 110]. Ця думка про „незвіданий путь" неодноразово повторюється в поемі. Тому не повинно виникати сумніву стосовно „хронології подій", про які йдеться в аккадському й шумерському епосах. А що провідником воїнства тут названо Гільгамеша, далеко не першого вождя-жерця І династії Урука, теж не дивина: в епосі, а особливо в архаїчних його зразках, зміщення часових площин і „переселення" героїв у хронологічно далекі від них епохи, є частим явищем. Визначальну роль, вірогідніше за все, зіграла популярність цієї постаті в міфо-епічній традиції ранньодинастичного Шумеру, а також етимологія його шумерського імені (*Більга-мес*) – „предок-герой".

Уту як творець гір і їхніх матеріальних скарбів мав би опікуватися й „Господарем". Але з якоїсь причини він відвернувся від Хувави, як свого часу Інанна залишила без божественного покрову Аратту. Натомість він всіляко сприяє Гільгамешу, виступаючи, по суті, його особистим богом-охоронцем, як в решти міфо-епічних пам'ятках опікується Енмеркаром, Лугальбандою та іншими епічними героями урукського циклу. І це закономірно, оскільки бог сонця вважався засновником І династії Урука. Шумерський бард не вважав за потрібне деталізувати переміну в симпатіях „світлого", „сіяючого" бога, а

може, не збереглися варіанти („списки”) сказання, в яких цьому моментові приділено більше уваги. Та схоже, в цьому й не було потреби. Адже культ цього бога щойно почав набирати ваги; минуть роки і навіть цілі століття, перше ніж він перетвориться з місцевого божества одного з південних міст-держав на „рівного серед рівних” в шумерському пантеоні (паралельно з ростом ваги самого Урука в політичному й духовному житті Шумеру). Опікуватися Араттою він не міг, бо в часи її розквіту суттєвішу роль відігравали місячні культи.

Зате міфологічна постать аккадського Шамаша, „наступника” Уту, більше ніж суперечлива у його стосунку до Хумбаби. З одного боку, саме він „надав ... сили”, „надав ... зваги” останньому й поставив його „сторожем” кедрового лісу [30, 107]. Але до нього всіляко запобігає з ласкою й молитвами Гільгамеш перед походом, який, схоже, й замислювався задля утвердження Урука як центру „сонячного” культу. Це підтверджує й сам герой: „Якщо буду я нині мати щастя, // В похід ідучи із власної волі, – // Тебе, о Шамаш, я славити буду, // Кумири твої садовитиму на престоли!” [с.110]. Тому безпосередньо перед небезпечною дорогою він прохає царицю-матір „кадильниці Шамашу ставити перед собою”, аж допоки не буде повної й остаточної перемоги. Коли ж сон начебто віщував успіх у битві з володарем „Гори”, а його все нема й нема, розчарований Гільгамеш у сльозах падає на коліна перед Шамашем і дорікає йому: „Те, що мовив ти Нінсук в Уруці, // Згадай, прийди і почуй нас!” [с.115]. І лише тоді небесний волостелин втручається безпосередньо в перебіг подій і радить, як діяти.

Хумбаба за всіма ознаками – бог. Автор аккадського Епосу про Гільгамеша намагається уникнути ствердно сказати про це, однак із багатьох епізодів проступає саме така думка. Передовсім зазначу, що „сторожем лісу” він поставлений богами (Шамашем і Енлілем) і ними ж наділений всіма властивими йому ознаками. Прикметно й те, що в шумерському сказанні вбивство Хувави викликало неймовірний гнів Енліля, який від побаченої стятої голови „сторожа Гори” „на Гильгамеша спалахнув гнівом”. Марними виявилися й сподівання останнього залишити назавше в себе хитрістю й підступом здобуті трофейні сім променів безсмертя. Обурений негідним учинком героя, „владика всіх країн”, „звідти, де жив Хувава, забрав лучи сіяння”: „Луч его первый великой реке отдал. // Второй его луч полям отдал. // Третий луч потокам отдал. // Червертый луч могучему льву отдал. // Пятый луч „камню проклятия” отдал. // Шестой луч Великой горе отдал. // Седьмой луч богине Нунгаль отдал” [34, 214].

В останньому епізоді можна помітити ремінісценції космогонічної ідеологеми жертви як принципу постання нового. Сім променів-аур „Безсмертного” при цьому персоніфікують його велетенську істоту, семантично й функціонально близьку до індійського Пуруші (Першочоловіка). „Його „плоть”, – пише Вероніка Афанасьєва, – очевидно, і складають ці сім променів-оболонок” [34, 412]. Сказане підтверджує припущення про „небесну” сутність „сторожа [божественного] лісу”. Адже для постання космосу пожертва мусила бути „достойною”, і будь-яка фантасмагорична істота не могла претендувати на цю „роль”. Саме „одіж” Хувави, оті його сім чарівних променів-аур, як їх називає Афанасьєва, що, безсумнівно, теж були дарунком „небес”, видають неземне походження володаря „Гори людини життя”. У них – джерело життя вічнозелених і величавих кедрів: лише отримавши їх, можна зрубати „безсмертні” дерева, а рівночасно й ослабити, позбавити сили й могутності володаря „Гори”, бо він – їх живий дух. Гільгамешеві хитрістю,

улесливими обіцянками й магічними заклинаннями вдається їх виманити, а згодом і підступно вбити „Господаря”. Ці промені-оболонки „тіла” Хувави разом із сімома гірськими пасмами-хребтами, що стережуть доступ до „божественної” Аратти, сімома предметами-фетишами, з поміччю яких тільки й можна сюди потрапити, ба навіть ті й інші семикратні дії, які сприяють чи заважають доступу до „білих стін Аратти ... поміж гір”, формують отой таємничо-сакральний образ чи ореол міста-держави, що панував у свідомості шумерів на протязі багатьох віків і навіть тисячоліть.

Сказання представляє справу так, начебто Гільгамеш відразу й свідомо задумав похід з метою „причаститися” славою й безсмертям через героїчні вчинки. Одначе якраз убивство Хувави аж ніяк не можна назвати ні героїчним, ні достойним славного імені. По суті, все вирішили хитрість й обман, до якого вдався Гільгамеш. То пізніші автори чи виконавці епосу намагаються з усіх сил його „облагородити” і вводять у наративну структуру твору „сцену поєдинку”[1]. Як знаємо, в епічних пам’ятках поєдинкові відводиться одне з центральних місць, а тут справа обмежується скоромовкою. Натомість на перший план, особливо у версії з Філадельфії, виходять „торги”: я тобі те-то й те, а ти мені „промені сіяння”, що в парі з майже дитячою довірливістю Хувави дало свої результати. Скидається на те, що вся сутність у цих променях „вічного” сіяння і вічного життя. Саме вони становлять кінцеву ціль і мету походу Гільгамеша і в володінні ними джерело „вічного імені” й слави. Тоді „Гору Безсмертного” (= Аратті) справді можна тлумачити як шумерський Рай, де парубоцька ватага шукає таємниці вічного життя й молодості, як у наших казках герой мандрує в пошуку молодильних яблук чи живої води.

Таким чином, з Аратти Гільгамеш вернувся ні з чим. І хоча автор закінчує сказання традиційною формулою-кліше, в якій звеличує славне ім’я володаря Урука, стосовно цього є великі сумніви. Виникає елементарне питання: як можна було розраховувати на славу й вічне життя після такого безславного й „лукавого” (це означення стрічається в одній із версій сказання) вчинку? Аккадці перевели справу в суто матеріальну площину: мовляв, слава Гільгамешеві належиться за те, що приєднав нові землі до свого царства і „на берег Євфрату доставив кедри” [46, 148]. Однак і тут не все так просто. Двома рядками вище Енкіду, якому належить цитована щойно фраза (майбутній час у ній змінено на минулий) радить своєму другові й володареві Урука повісити на пояс бойовий топір, бо „ми кедр убили”. Як бачимо, кедри мисляться як живі істоти і разом із Горою, „променями сіяння”, що їх, до речі, теж персоніфіковано (як випливає з єдино вцілілого, що повістує про цей момент поєдинку, „фрагменту Бауера”, вони після вбивства Хумбаби „розбіглися”, як „курчата по траві” і лише згодом поодинці були знищені), і самим повелителем міфологічного лісу творять єдину сув’язь і єдину, магічно-сакральну сутність. Тому зводити мову лише до матеріальних благ і вигод як єдиного джерела слави Гільгамеша й увічнення його імені навряд чи виправдано. Привабливіше, а рівночасно й більше логічно виглядатиме справа, якщо припустити, що чарівні промені Хумбаби (Хувави) мають символічне значення і втілюють якийсь зв’язаний із славою концепт. Характерно, що в заключних фразах шумерського сказання, де автор „співає славу” Гільгамешеві, той названий

[1] Втім, про благородність чи військову звитягу Гільгамеша в його двобої з Хувавою судити важко, бо цей епізод ні в шумерському сказанні, ні в аккадській поемі в його цілісному вигляді до нас не дійшов. До речі, на вцілілих „шматках” Епосу про Гільгамеша теж мелькають згадки про „отруйне залізо” й „прокляття Енліля”, а хетський варіант епосу сповіщає, що одоліти „Сторожа” вдалося лише з допомогою восьми чарівних вітрів, посланців бога Шамаша [46, 147].

„владикою променів”, хоча, як знаємо, Енліль позбавив його цього дарунку через підле вбивство Хувави. Йдеться про те, що слава й оті магічні променя нерозривно взаємопов’язані. Аби зрозуміти їх природу й семантичні властивості, доведеться спрямувати пошуки трохи в інший від „матеріалістичних” тлумачень бік і зосередитися на подібних сутностях в інших народів. Добре було б не випускати з уваги й географічний напрям Аратти.

Народам, які в різні часи заселяли чи заселяють землі Центральної Азії, Іранського і Вірменського нагір’їв із прилеглими до них територіями була відома божественна сутність, що забезпечувала її володареві і силу, і славу, і царську корону, й багатство. Вона чимось нагадувала нашу „щастя-долю”, що теж сприймалася як „дар небес” і потребувала її домагатися. До речі, саме така її міфосемантика найповніше представлена у віруваннях древніх аріїв. Детальний розгляд цього питання не входить у мої плани, тому зішлюся на висновки фахівців. Вважаю, що найоптимальніше і найбільш виправдано з наукового погляду буде навести деякі твердження з відповідної статті „Міфов народов міра” [39, 557-558], автором якої є відомий учений Владімір Топоров. Отож, ця священна сутність фігурує під різними, та все-таки близьким з огляду на зміст і форму назвами: „авест. xᵛarə nah, „слава”, „велич”, „блиск”, „сіяння”, „харизма” і т.ін., согд. prn, „слава”, „знамення” і т.ін., осет. farn, „буяння”, „щастя”, „мир”, др.-перс. farna, ср.-перс. xvarrah, „царська слава”, „царська велич”, перс. farr, „блиск”, „розкіш”, „пишнота” і т.ін., сакск. phārra, „становище”, „ранг”, „достоїнство”, „звання” та ін”. Навіть неозброєним оком помітна в цьому нагромадженні мов, слів і значень „перенасиченість” світлим сіянням і блиском, що так помітна і в характеристиці Хувави, а особливо його „царського німбу”. Найчастіше ж ця сутність згадується як Хварно або Фарн (Фарно). Зокрема, у відомому 19 яшті Авести оповідається про здобуття царської влади правителями династії Каві – Кеянидами (звідси інша назва гімну „Каян-яст”) саме через оволодіння ними священного Хварно. Етимологію групи зв’язаних із його номінацією слів дослідники виводять від др.іран. *hvarnah-, що його „зазвичай трактують як означення сонячного сіяючого начала, божественного вогню, його матеріальної еманації (пор. вед. svar, „світло”, „сіяння”, „блиск”, „сонце”), зростаючої, прибуваючої, розширювальної сили (пор індоєвроп. *suer ə/-nes-), щось бажане, досягнуте, звідки – „добра (блага) річ”, „бажана річ”, „благо”, „достаток”””. Хотілося б звернути увагу насамперед на першу частину цитованої думки, бо вона увиразнить і дозволить глибше зрозуміти в історії Гільгамеша й Хувави „міфологічну роль” сонячного божества. Та чи не найбільший інтерес становить те, що Фарн-Хварно міг виступати „і як неперсоніфіковане сакральне начало абстрактного або конкретного (матеріальний символ) характеру, і як *персоніфікований божественний персонаж* (підкреслення моє – *Р.П.*)”. Не буду застановлятися на конкретних образах цієї божественної сутності, а лише зазначу, що „в іранській традиції є немало прикладів, коли Фарно зображувався у людській подобі”, а „в Бактрії у кушан Фарно зображувався у вигляді людини в царському одязі”. До сказаного годилося б додати, що й „іранська традиція”, і Бактрія (згадувані вище кеяниди були бактрійськими царями, що стали першими володарями іранської землі завдяки Хварно) походженням своїм завдячують Північному Причорномор’ю і скитам, тому не буде перебільшенням сказати, що означена міфологема укорінена в це етнокультурне середовище (на Кубані, до речі, археологи виявили золотий амулет із написаним на ньому, як припускають, іменем *фарно* житла). Тим

паче, що існують згадувані сакські іменні відповідники фарно „як вищої божественної долі". Залишаю читачам можливість на основі сказаного самим робити висновки про семантичну й функціональну тотожність міфологічної постаті Хувави й Фарно. Гадаю, що не треба особливих зусиль, а тим більше якихось натяжок чи пересмикувань, аби принаймні зазначити такий зв'язок.

Показовим можна вважати ще такий факт. В авестійській „Книзі гімнів" („Яшти"), зокрема в „Замйад-яшті" (хвалебному гімні-піснеспіві Землі), що в ньому йдеться головним чином про боротьбу за Хварно, божественну сутність або „сіяння", володіння яким забезпечувало царську владу над Іраном, є епізод, коли герой-цивілізатор й іранський спаситель людства від потопу Йіма втрачає цю „дану Маздою" харизму, бо „біснувате слово" він „взяв собі на ум" („облудну мову полюбив") [1, 385, 404], тобто зв'язався зі словом брехні і зла. Так принаймні сказано в „Замйад-яшті". Натомість у відповідному фрагарді „Вендідаду" (зводу законів і приписів, спрямованих проти відвернення злих демонів і запровадження арти-праведності) детальніше і, сказати б, на різні лади описується гріхопадіння Йіми. Внаслідок цього божественне Хварно покидає його в образі птиці Вараґн (ототожнюється то з вороном, то з яструбом, то з орлом, то з шулікою). Відбувається ця „акція" начебто тричі: вперше царствена сутність дісталася Мітрі, вдруге її підхопив Трайтаона, з богатирського дому Атвйі, що вбив Ажи- (Змія-)Дахаку, а третій раз ним заволодів Керсаспа, „найсильніший із сильних мужів, що вбив чудище Срувар". Але перекладачі стикаються з немалими труднощами, намагаючись адекватно передати цей епізод, і всі визнають умовність свого тлумачення. Скажімо, Іван Стєблін-Камєнскій припускає, що, „можливо, гріх Йіми трикратний, і щоразу він втрачає по третині Хварно" [1, 385]. А Іосіф Брагінскій, що перекладає фрагмент за допомогою звичних зворотів „вперше", „другий раз" і „третій раз", у примітках зазначає, що може бути й „перша частина", „друга частина", „третя частина" [Хварно]. І якщо таке припущення не позбавлене сенсу (а заперечувати його нема підстав), то „місток" між авестійськими текстами і шумерським сказанням про похід Гільгамеша до Гори Безсмертного набуде більш зримих форм: подібно, як Хувава через підступні дії героя з Урука втрачає один за одним всі сім сіяючих променів (символіка чисел у цьому контексті не суть важлива) свого царственого німбу, міг Йіма втратити „частини" божественного Хварно.

Отож, запам'ятаємо цей момент: є поважні підстави гадати, що найдавніше засвідченим „царським Хварно", що забезпечувало його володарям харизму, престол і славу („щастя-долю" для правителя), чи бодай праобразом цієї сутності первісно володіли правителі Аратти. І це ще раз підкреслює особливу, міфологічну роль її Священного простору для жителів Месопотамії і всього Давнього Сходу. Інші джерела, що про них буде мова згодом, підтверджують цю думку.

Сказання про Гільгамеша й Хуваву рішуче заперечує індсько-хараппське історико-культурне й географічне місцезнаходження шумерської Аратти, а відтак і тамтешній „відправний пункт" історії Шумеру. Адже правитель Урука відправляється в похід „за славою" на північ чи принаймні на північний схід, де пізніше постали „країна Хуррі" (державно-політичні утворення народів хурритської групи мов) і Велике хетське царство. Тамтешні жителі теж мали цикл міфо-епічних сказань про Гільгамеша. Багато матеріалів на цю тему дійшло до нас, зокрема, від хурритів. Щоправда, „його з великими труднощами вдалося скласти з численних дрібненьких з труднощами ідентифікованих і самих по собі незрозумілих фрагментів. Ми поки нічого не можемо сказати про

місце хурритської версії (або версій) всередині всієї сукупності цього тематичного циклу" [7, 127]. Зате існування принаймні двох сказань не викликає сумніву, і в обох акценти робляться саме на тих моментах, що стосуються походу до „Гори Безсмертного". Безперечно, що це сталося не випадково: тамтешні народи цікавили насамперед події, безпосередньо пов'язані з їхніми або близько до них прилеглими землями.

Ті стежки-дороги, що їх долає Гільгамеш (згідно з шумерськими й вавилоно-ассирійськими писемними джерелами) у пошуку безсмертя, заслуговують на окрему розмову, бо дають можливість локалізувати їх у реальному історико-географічному просторі, а рівночасно вийти – хоч про неї вже неодноразово згадувалося – на ще одну „лінію" розмови. Місце, де Гільгамеш знаходить „квітку життя", Самюель Крамер вважав за „Країну Блаженних" (шумерський Рай). Її вчений намагався пов'язати з часто згадуваним у месопотамських джерелах Ділмуном, знаним грекам як Тилос, а водночас локалізувати його в географічному просторі. При цьому вчений виходив насамперед із міфо-епічних сказань. Зокрема, означення „гора Ділмун" (аккадськ. *Кур-Ділмун*), конкретизоване подеколи зворотом „де сходить сонце", підказало йому місцезнаходження шумерського Едему за східним горизонтом гірських хребтів, а згадка про помешкання Утнапішти „в далекім краю, біля устя рік" утвердило в думці. Ріки для жителів Дворіччя завжди асоціювалися з Тигром і Євфратом, а „устя" розумілося як витоки, бо дельту називали „хвостами", тому він локалізував Ділмун, що відповідав, згідно з його міркуваннями, у міфологічному й історичному планах „блаженній Аратті", в горах Північного Ірану чи Іраку[1]. Цю географічну "мітку" Крамер вивів на основі багатьох опосередкованих свідчень і наукових припущень (про деякі з них частково вже згадувалося). Зі сказань про шумерських епічних героїв випливає, що Аратта перебуває на значній відстані від Урука, а між ними – гори (землі) Ашнан. Підставою для визначення напрямку імовірного місцезнаходження „священної" країни від останніх для вченого стало шумерська пам'ятка з умовною назвою "Лугальбанда і горб Хурум", що вже була предметом розмови. Нагадаю, що мовиться в ній про військову експедицію Енмеркара у володіння араттського *ена* та несподівану хворобу "восьмого" з його воєначальників Лугальбанда. Його залишили десь на півдорозі – власне, на горбі Хурум. І "оскільки є підстави вважати, що він був споконвічною батьківщиною хурритів, що розкинулася біля озера Ван, ми доходимо висновку, що Аратта лежала в безпосередній близькості від озера Урмія, а можливо, що навіть східніше" [24. с.306].

Пізніше приблизно тим самим маршрутом ішов зі своїм військом на манніїв Саргон II. Про такі експедиції ассирійських правителів у землі історичної Аратти довідуємося з царських анналів – чи не єдиного самостійного літературного жанру в Ассирії. Щоправда, і він був запозичений із хетської анналістики II тис. до х.е., однак саме в ассирійській літературі царські написи сягнули свого найвищого розквіту і набули багатьох специфічно-мистецьких ознак. Чи не найприкметнішим явищем цього жанрового різновиду можна вважати якраз „воїнську реляцію" Саргона II богові Ашшуру про його військовий похід проти Урси (Руси I), царя Урарту, який відбувся у восьмий рік правління ассирійського правителя (714 р. до х.е.).

[1] Не торкаюся тут дискусії про можливу ідентифікацію шумерського Ділмун-раю з островом Бахрейн, що в Перській затоці. Не заперечую такого тлумачення, та вважаю, що статися це могло хіба з утвердженням останнього як важливого торгово-економічного центру.

“Цікаво, що у звіті про цей похід згадана переправа через річку Аратта, що своєю назвою, можливо, зобов’язана місту” (там само).

Смислові й історико-географічні зв’язки цього „звіту” з шумеро-аккадським епосом не виглядають натягнутими або штучно сконструйованими, а напрошуються самі собою. Опріч власної назви „Аратта” їх єднає також вказівка на ті-таки „сім гір”, які доводилося долати подорожньому на своєму шляху. У „листі” Саргона II богові Ашшурові вони конкретно названі: „Сім гір – Сінахульзі, Біруатті, – високі гори, порослі karšu и sumlalû (якісь конкретно не встановлені ароматичні рослини – *Р.П.*), приємні пахощами, – Туртані, Сінабір, Ахшуру и Суйа – з труднощами я перевалив, Раппу й Аратту, ріки, що спадають із них, – у повінь їх я перейшов як рів” [46, 255]. Не менш важливо й те, що „літературний звіт” ассирійського правителя своєму богові втягує в „силове поле” своїх смислів також Епос про Гільгамеша, чим підтверджує припущення про бодай приблизну географічну тотожність маршруту гінця Енмеркара, міфо-епічного героя з Урука й ратників (інтервентів) Саргона II. Маю на увазі деякі ремінісценції, ба навіть аплікації з найвідомішої епічної пам’ятки аккадців і вавилонян у царському „листі”. Причому стосуються вони саме ландшафу й рельєфу місцевості, де випало бувати головним „дійовим особам” всіх трьох писемних пам’яток. Пор.: „. Симирра, большой горный пик, что вздымается, словно острие копья, возвышаясь главой над горами, жилищем Владычицы богов, главой вверху упирается в небо, а корнями внизу достигает глубин преисподней и со склона на склон, как рыбий хребет, не имеет прохода, – по бокам его извиваются пропасти и горные ущелья, и при взгляде очам посылает он ужас, – для подъема колесниц и скачки коней неудобен, и для прохода пехоты пути его трудны” [с.254-255]; „Он слыхал о горах, чье имя – Машу, // Как только к этим горам подошел он, // Что восход и закат стерегут ежедневно, // Наверху металла небес достигают // Внизу – преисподней их грудь достигает, – // Люди-скорпионы стерегут их ворота...” [46, 168]

Я зумисне подав обидва фрагменти в перекладі російського шумеролога Ігора Дьяконова. Розуміється, що художня інтерпретація має свої особливості й не може передати всі тонкощів змісту й дослівних смислів. Однак у примітках автор так коментує відповідне місце з „листа” ассирійського царя: „*Главой вверху упирается в небо* (и т.д.). – Цитата из „Эпоса о Гильгамеше” [с.333]. Отож, в оригіналі має місце таки цитування уривку з міфо-епічного зразка.

В Епосі про Гільгамеша герой, поминувши громаддя гір-близнюків Ма́шу з їх неприступним вістрям верховіть, що єднає небеса з підземним світом („Центр світу”), та мідні ворота між ними, через які Сонце-Шамаш щоденно сходить і заходить, потрапляє в чарівні сади з лазуриту й сердоліку: „Поспешил он, рощу из каменьев увидев: // Сердолик плоды приносит, // Гроздьями увешан, на вид приятен. // Лазурит растет листвою – // Плодоносит тоже, на вид забавен” [46, 172]. Прикметно, що ці сади є кам’яними. За основу такого смислообразу узяте, певно, часто згадуване в шумерських епічних пам’ятках дорогоцінне „каміння гір” з Аратти. Щоб передати його багатство й чарівну красу, автор вдається до метафоричного уподібнення багатої на руду й мінерали („камінням”) землі з чарівним садом, обтяженим гронами плодів і переповненим всілякими привабами. На жаль, наступні тридцять чотири вірші з описами цього саду не збереглися, тому щось певне сказати на цю тему нема змоги. Та очевидно, що з нього починається Земний рай. Потрапивши в нього, герой онімів з дива: „Гильгамеш, проходя по саду каменьев, // Очи поднял на это чудо”. Цей стан „оторопіння” перед блаженством вічного життя чи вічної молодості, коли герой не зумів упоратися зі своїми почуттями й земними

пристрастями, дорого йому коштував. Дослідники сходяться на думці, що йому було дано три можливості досягти бажаного, і, на переконання багатьох, одне з них – Земним раєм. На такій позиції стоїть, зокрема, Ігор Дьяконов. „Можливо, це було першим випробуванням йому – чи здатний він прийняти вічне життя", – коментує це місце вчений-перекладач [46, 308]. Однак через пошкодження відповідних табличок стосовно цього можна робити лише припущення. Зокрема й те, що „божественна Аратта" таки була „материнським лоном", Едемом для шумерів.

Власне, зближує Аратту шумерських епічних сказань з біблійним Раєм Девід Рол. Він намагається віднайти місцезнаходження останнього „на карті", „з високою долею вірогідності" визначити його як реальний географічний об'єкт. За основу пошуку взято кілька "географічно значимих" фрагментів з Біблії, насамперед вказівка на витоки чотирьох великих річок (Фісон, Гіхон, Хіддекель та Перат), що їх вчений ідентифікує відповідно з теперішніми Уїзхуном, Араксом, Тигром і Єфратом. Усі вони беруть своє начало в околицях джерел Севан та Урмія і впадають у Каспійське море або в Перську затоку. А згадувані в їх „контексті" землі Куш і Хавіла, через які вони протікають, згідно з логікою автора, розкинулися в Азербайджані та в гірському районі Ірану, що нині відомий як Ангуран. Ці землі знані історикам як Велика Вірменія. Хоча „сучасна політична карта значно складніша, і на заході цього регіону ми бачимо землі східної Туреччини, на півночі – Вірменії; східну його частину між Урмією і Каспійським морем займає іранський Азербайджан, а південну – Курдистан". Ассирійці ж "називали цей регіон Урарту, звідки походить знаменита біблійна назва гори Арарат" [36, 70, 71].

Клімат у давнину тут був значно теплішим і вологішим, ніж нині, що сприяло буянню й квітуванню рослинності. Багатий цей регіон також на дорогоцінні камені, мінерали й руди. Зокрема, тут трапляється обсидіан – "особливий вид твердого вулканічного скла, з якого в давнину робили дуже гостру ріжучу зброю", малахіт, що з нього виплавляли разом із дерев'яним вугіллям мідь, а на південь від Саду, у провінції Ангуран, були знайдені великі поклади – що чи не найцікавіше – неодноразово згадуваного в шумерських сказаннях лазуриту (ляпис-лазур, "голубий камінь" богів і царів). Рол припускає, що саме тут уперше зародилося мистецтво обробітку металів. Крім того, "останні результати аналізу ДНК показали, що саме в цьому регіоні виникли найдавніші вогнища обробітку однозернянки (дикоростучої форми пшениці)". Усе це було знаком могутньої технічної революції і символізувало зародження епохи неоліту. Підсумовуючи сказане, вчений не сумнівається, що "фундаментальні основи людської цивілізації майбутнього вперше були закладені в гірських долинах Загросу" [36, 82, 84].

Натомість місцезнаходження самого Едемського саду (у Септуагинті ця назва перекладається як *paradeisos* – "сад, паркові угіддя" – від др.перськ. *pairidaeza* – "обгороджений сад") визначається як "оточена могутніми стінами гірських хребтів місцина на схід чи в східному крилі (букв. – "в ньому") Едему". Географічно це уквітчана найрізноманітнішими зелами й плодами міжгірська долина ріки Аджи-Чай, або ж Мейдан ("обгороджений двір", "обнесений стінами сад") з її надзвичайно родючою і багатою на всілякі види тваринного і рослинного життя дельтою. Ріка ця впадає, власне, в озеро, що створює четверту "стіну" природної "огорожі" Едемського саду. Релігійною столицею цього району північно-західного Ірану було квітуче місто Тебриз, розташоване в самому серці долини Мейдан. Під час поїздки навесні 1997 року слідами гінця Енмеркана й обстеження "топографії Раю" вчений натрапив в

околицях Тебриза і на згадувану Ієзекіїлем в Едемі "Гору Божу", покриту "огненними каменями", тобто гарячим вулканічним попелом, – це 3 700 метровий купол гори Саханд ("Гора Чаші"). На її схилах нині причаїлося всього за кількасот метрів від вулканічного кратеру, вище лінії снігів, невеличке поселення Кандован. Назва його перекладається з перської мови „подібний до стільників". Воно й справді "подібне до стільників", бо люди там мешкають у печерах зубчастих верхівок скал. Рол схильний ототожнювати цю гору зі згадуваною в епосі "Енмеркар і верховний жрець Аратти" вершиною Кур-шуба(р) – "Сіяюча гора", помешкання Інанна і своєрідний шумерський Олімп, де народилося багато богів і героїв, у т.ч. й *ен* Урука Енмеркар, який, схоже, не випадково затівав сюди неодноразово військові походи [с.136-140].

У судженнях Девіда Рола немало суперечностей. Та він і не намагається перечити, що багато його гіпотез і припущень ґрунтується на інтуїтивних здогадах. Сторінками книги рясніють висловлювання на кшталт: "мене буквально вразила безсумнівна схожість…", "і я подумав, а чому б не припустити", "у мене мелькнула думка", "мені подумалось", "це здається мені цілком очевидним", „я зі всією гостротою відчув", "як мені здавалося" і т.ін.(див., зокрема, 89, 101, 104, 117, 119 та ін.). У цьому не було б нічого особливого, та йдеться про речі, які фахівцям із багатолітнім досвідом роботи в шумерознавстві аж ніяк не було очевидним, і вони не помічали ніякої, а тим паче – "безсумнівної схожості". Більше того – хоча вихідні моменти опираються на ось такі "відчуття", висновки Девіда Рола, що їх щоразу окремо виділено й підкреслено, звучать досить категорично й однозначно.

Подібні „дрібні" моменти у міркуваннях вченого й письменника, що носять суперечливий характер, як і деякі неточності, можна б відкоригувати. Втім, і з означеною досі схемою можна в принципі погодитися. Та далі автор прагне „прочитати" в шумерському епосі й інших шумерських джерелах усю біблійну історію та й усю історію людства. Причому a priori приймається думка, що шумери були семітами чи принаймні останні стали засновниками шумерської цивілізації.

Крім двох згадуваних вище шляхів заселення Месопотамії були, за Ролом, ще дві хвилі міграції на південь. Друга була викликана величезною, воістину всесвітнього масштабу повінню, що затопила, розуміється, й долини Месопотамії і стерла з лиця землі усе живе. Рятувалися, певна річ, у „прабатьківських" горах, що тягнулися піднебесними пасмами на півночі. Десь там, „у регіоні, пізніше відомому як Урарту, а раніше він носив назву царство Аратта" [36, 455], причалив ковчег правовірного героя рятівника. Девід Рол переконує, що це була не вершина Арарату, як устійнено вважається, а пік Джуди-Даг, куди й нині тягнуться валки паломників і де місцеві жителі відбувають відповідні ритуали на честь порятунку. Води забрали життя сотень тисяч, а може навіть мільйона людей, і лише декому вдалося вижити. І „ці люди, разом із сімейством Ноя, спустилися на рівнину під час другої хвилі переселення народів і заново відбудували зруйновані міста" (там само). Першими були відбудові Ериду й Урук. А водночас зводилися нові міста, засновувалися нові держави й освоювалися нові землі. Десь тоді цар Мескіагкашер досягнув навіть берегів африканського континенту і тут, біля устя Червоного моря, відкрив „землю Куш" (нині Ефіопія). Хоча це вже інша історія.

Ім'я рятівника післяпотопної цивілізації у більшості людей асоціюється з біблійним Ноєм. Та окрім нього відомі й інші благочестиві праведники, що врятували людство від катастрофічної повені і дали початки новій епосі.

Аморитяни знали його під іменем Нуабу, в шумерських писемних пам'ятках він згадується як Зіусудра, в ассиро-вавілонських – як Атрахасіс та Утнапішта (Ут-напішті). Трапляються й доволі дивовижні на перший погляд імена, як, приміром, Уана-Адапа (Іван-мудрець).

Девід Рол іменує шумерського Ноя Ксісутросом, у якому бачить міфологічний, лінгвістичний та історичний аналог відомого з епічних текстів Зіусудри. Більше того, вчений вважає Ноя й Ксісутроса *за одну й ту саму особу*. У своїх міркуваннях він відштовхується від уцілілих у Йосифа Флавія, Євсевія Кесарійського та Сінкелла фрагментів з „Історії Вавілонії" („Вавилоніки") халдейського мага й історика Бероса (Бероссу[о]са). Цих трьох, частіше навіть двох перших античних авторів вчений називає як носіїв історичних відомостей Бероса і навіть не згадує другої його праці – "Халдеїки". Хоча задля справедливості варто б назвати ще імена Олександра Полігістора й Адегеноса. Тобто принаймні вказати на всіх тих авторів, що фігурують поряд із названими в праці П.Шнабеля Berossos und die Babylonisch-hellenistische Literayur (Leipzig, Tuebner, 1923], що на неї зазвичай покликаються дослідники. У ній наводяться тексти лише грецьких інтерпретаторів і компіляторів визначного халдейського філософа. А ще ж існує праця Nanni, Giovanni, Berosi, sacerdotis Chaldaici, Antiguitatum libri guingue Antverpiae, Stalssii, 1545. Саме остання містить чи не найбільше цитат – в т.ч. й латинських – з Бероса й усі його хронології [13, 447].

Якщо бути точнішим, то ім'я Ксісутроса назвав християнський історик Євсевій, цитуючи Олександра Полігістора (I ст. до Христа), що в нього трапляється чимало цитат, ремінісценцій або відомостей із Бероса. Та останній усе ж частіше рятівника називає Яном, а його дружину Тітеєю або Аретією (Аретія – земля), причому головним джерелом відомостей називає скитські книги: "*скити правду кажуть*, коли називають Яна (Ноя) батьком усіх володарів (богів) великих і малих, творцем усього людського роду і насінням світу з його жінкою Титею або Аретією, з якої, якби із землі, вийшли всі" [13, 448]. Додам, що одна з книг праці Бероссуса називається "Про стародавність батька Яна, якого називають Ноєм". Саме від його сина Яфета, як подає Нанні, народився Скит, що дав назву поселенцям причорноморських степів. Хоча останнє твердження потребує уточнення, бо межі імперії скитів у різні часи змінювалися і доходили подеколи до просто-таки неймовірних розмірів. За свідченнями авторитетного античного історика Діодора Сицилійського, скити "колись посідали вузьку територію, але поволі стали сильніші своєю силою і змаганням, поширюючи свої границі в довжину й ширину, довели свою націю до великої – могутньої імперії і слави". І далі: "Маючи одних з найстарших і найбільш войовничих королів, з незвичайним вмінням володіння, вони прилучили до своїх територій всі гористі околиці аж до Кавказу, як теж долини (поля) аж до Океану (Атлантичного), мокляків Метиди і прочі землі над Доном (Танаїсом) і вздовж ріки… Тоді повернули зброю в іншу сторону й дійшли аж до єгипетського Нілу. Після підбиття багатьох і великих народів, скитська імперія сягала аж до Східного океану. Величні діла створила ця нація і мала королів, гідних пам'яті" (цит. за ст.: 13, 450].

Розумію, що в багатьох згадка про „Східний океан" викличе скептичну посмішку: мовляв, переборщив античний історик чи принаймні висловився фігурально. Важко повірити, щоби аж до Китаю чи навіть Японії дотягнулася „рука Степу" Це справді виглядає дивно ба навіть неймовірно. Однак професор університету Сей-кей у Токіо Ацухіко Йосіда вказує на очевидні зв'язки між японською міфологією та ідеологією індоєвропейців, які могли бути

налагоджені через скитів. Його ініціативу підхопив і поширив подібні тлумачення й на корейський грунт професор Таро Обаясі. [14, 11]. Усе ж складається враження, що в античних авторів найменування „скити" значно розширене в історико-географічному плані і охоплює не лише означений етнокультурний субстрат, а й ті племена і народи, що до них чи побіч них замешкували південноукраїнські степи. У кожному разі вони не тотожні тим „кочовикам", що нібито прийшли сюди в УІ чи УІІ ст. до х.е. звідкись із Азії і невдовзі стали тут повновладними господарями. Або ж той образ скитів, що його витворила наукова думка, не відповідає дійсності. Можна б зіслатися ще на традицію, що в античній історіографії відігравала досить помітну роль. Однак жодна традиція не виникає на голому місці. На те вона й традиція, що ґрунтується на основі певних усталених поглядів. Тим паче, що йдеться про характеристику „варварів". З якого б це дива „благородним" грекам і римлянам їх перехвалювати і підносити?..

Так само насторогу можуть викликати згадки про „скитську мову" і „скитські книги". Зараз не час заглиблюватися в цю проблему. Нагадаю лише, що ще на зорі ассиріології [1853] один із її засновників Генрі Раулінсон [1810-1895] – а майже одночасно з ним філолог і нумізмат Франсуа Ленорман [1837-1883], чиї „Аккадські етюди" [1873] стали першою в світовій науці спробою граматики шумерської мови, – висловив думку скитське походження знайдених клинописів, а самих шумерів іменував „вавилонськими скитами". А в середньовічній Європі значного поширення набув вислів: „Скитіка ветутіссіма вернакула лінгва Европа", тобто скитська мова – найстарша материнська мова Європи. Чи випадково?.. Та й Берос не раз підкреслював, що найголовніші відомості для своїх праць він черпав із "халдейських і скитських книг". Причому тут же знаменитий халдеєць захоплюється, "як далеко вони сягають". В іншому місці він зазначає, що ці халдейські та скитські книги є єдиним надійним джерелом відомостей про потоп і початки післяпотопного життя та що вони викликають цілковиту довіру.

Беросс, халдейський жрець і філософ, що писав грецькою мовою, як припускають, народився між 350 і 340 рр. до х.е. Він був сучасником подій, які мали місце під час правління і відразу по смерті Олександра Великого. Його „Історії", на переконання фахівців, знаменували собою закінчення вавилонської історичної традиції. А починалася вона з оповідних поем історичного змісту про життя видатних осіб, в т.ч. й шумерських правителів, з-поміж яких найвідомішою є „Поема про Саргона", і була продовжена пізніше творами на взірець „Хроніки Кінга", що фіксували взяті з omina і розташовані в хронологічному порядку події; починаючи з правління царя Набонасара, тобто з 745 р. до х.е., з'являються канонічні вавилонські хроніки, як, приміром, „Хроніка Гедда", „Хроніка Уайзмана", „Хроніка Набоніда-Кіра", фрагмент „Хроніки Селевкидського часу" та ін. Дехто вважає, що канонізовані хроніки (літописи) „являють собою один твір" [20, 114]. До них же були ще ж, як зізнається сам Берос, шумерські та скитські історичні джерела і царські написи, був, зрештою, Список шумерських царів, була міфо-епічна традиція. Тому цілком закономірно, що „Вавилоніка" і „Халдеїка" „були створені на основі шумерського „Царського списку", творів типу „Хроніки Кінга" і канонічних хронік" (там само). З цього погляду вони стали науковим (у тодішньому розумінні цього слова) синтезом усіх попередніх історичних відомостей і в їхній авторитетності й достовірності наведених фактів сумніватися не доводиться.

Отож, Берос вважає за “початок народин скитської нації” “околиці над Араксом”, а безпосереднє місце, “де після потопу почався перший людський рід”, називає “Скитською Саґою”. Причому слово “Саґа”, як пояснює це згадуваний вище Нанні, походить від “санктус”, що означає “скитський святий жрець, першосвященик”, що, власне, “приніс Богові жертву подяки за врятування людського роду” [13, 448]. Згідно з біблійною традицією, розселення післяпотопної цивілізації відбувалося на південь – у межиріччя Тигру і Євфрату, в “країну Шинар”. Така „історична схема” була запозичена, скоріше за все, з шумеро-аккадської традиції. У ній Спасителем значиться, нагадаю, Зіусудра-Ксісутра. А священиком, який здійснив першим жертвоприношення богам у віддяку за порятунок, був Адапа-мудрець. Тобто Берос, згідно з тими відомостями, що їх донесли пізніші його інтерпретатори, називає імена двох “Ноїв” і двох його першосвящеників. Та він називає і два головні джерела своїх відомостей (“інші народи не внесли нічого, або рівновартісного, для розуміння тих проблем”, “*тому треба мати довір’я до того, що пишуть халдейці і скити* про події після потопу”). Тому цілком вірогідно, що існували дві традиції (халдейська і скитська) у висвітленні цих подій. А “спільним знаменником” обох їх була історико-міфологічна постать Уана-Оанеса-Яна-Івана. І після сказаного вже менше важить, чи був він рятівником-переможцем розгнузданих водних стихій, а чи жерцем-мудрецем, який першим приніс жертви богам за порятунок. В обох випадках підкреслюється його праведне життя і безпосередня причетність до божественного промислу.

Детальний аналіз гіпотези „генези цивілізацій” Девіда Рола не входить у мої плани. Скажу лише, що він по суті намагається реанімувати висловлене в 40-50-ті рр.. XX ст. припущення Арно Пебела й Самюеля Крамера про шумерів як предків біблійних ізраїльтян. Хоча ні перший, ні другий не проводили наполегливо цю думку, а лише висловлювали здогад – один із багатьох – про можливу приналежність євреїв до гірських племен Загросу. Зате Рол, опираючись на їхні спостереження, робить однозначний висновок про шумерів як нащадків біблійного Ноя: мовляв, навіщо довго мудрувати, адже навіть зовні такі іменні категорії слів, як *Сим* (син патріарха Ноя) і *Сумер* дуже подібні. Звідси – „Шумер у давньоєврейській вимові звучало як Шим (Сим)” [36, 150].

Нема сумніву, що багато біблійнихї реалій, в т.ч.міфологічних та історичних, було запозичено з шумерських джерел, як і те, що долі двох сусідніх народів перетиналися. Прикметно й те, що найперше лопата європейського мандрівника італійця Пьєтро делла Валле торкнулася піску одного з найдавніших шумерських міст (Ура) під узвишшям Мукайяр, а серйозне вивчення шумерської епохи почалося після розкопок англійським геологом Уільямом Кеннетом Лофтусом руїн біблійного Ереха (Урука). Саме тут уперше було знайдено таблички з шумерськими клинописами написами. Однак у нашому випадку йдеться про насильне й нічим не обґрунтоване „перенесення” цілих історичних схем і прилаштування їх до коньюктури й смаків певної категорії читачів, задля чого не гребується навіть науковою етикою, а пересмикування й викривлення фактів ввійшло в норму. Очевидно й те, що священна історія ізраїльтян не тотожна їх реальній історії, тому насамперед годилося б виробити відповідну методологію, аби дошукуватись на сторінках Біблії реальних історичних фактів.

Так само викликає застереження з огляду на його „наукове обґрунтування” і перший етап шумерської цивілізації. Стосовно неї Рол зазначає: „Дошумерський період починається з розвитку культури аграрних

поселень" (там само). Важко не погодитися з таким твердженням. Однак він пов'язується, у розумінні автора, з семітською, а конкретніше – іудейською та єврейською етнічною традиціями. Здається, менталітетові цих народів хліборобські первні ніколи не були притаманними. Та коли дуже хочеться „започаткувати" цивілізацію, то вони можуть раптово виникнути і так само раптово зникнути „по трудах праведних".

Зі сказаного напрошується очевидний висновок: твердження Девіда Рола близькі до істини лише в тій їх частині, яка стосується імовірного місцезнаходження Аратти та її смислової й функціональної близькості до біблійного Едемського саду. Не викликає застережень і те, що саме звідси відбувалася експансія шумерів на південь. Хоча – знову-таки – не все тут можна сприймати „на віру". Скажімо, сказання „Енмеркар і верховний жрець Аратти" вчений вважає опосередкованим свідченням династійних зазіхань окремих родоплемінних груп на нові землі і першим документально відомим переселенням народів в історії. "Переселенці вирішили проміняти мінеральні багатства гірських регіонів на багаті орні землі великої рівнини", – стверджує він [с.93]. Але в час першої хвилі міграції ані багатими, ані орними землі долини Дворіччя не були. Такими їх зробили якраз перші прибульці "з півночі", безпосередньо з Аратти. З іншого боку, з таким самим успіхом документальним свідченням можна вважати археологічні артефакти, які говорять про переселення народів задовго до Шумеру.

Крім того, зі слів Девіда Рола не зрозуміло, чому це раптом мешканці гірської Аратти, завжди спраглі за хлібом, які звикли бережно ставитися до кожної зернини і радіють навіть виглядові дикорастучої пшениці й бобів, ні з сього ні з того вирішили проміняти багатства мінералів, "срібло-злото", дорогоцінні камені на "чужу" їх природним нахилам й інстинктам хліборобську працю. Причому з такою наполегливістю й завзяттям узялися за гуж, що в миг ока спечена сонцем гіпсова пустеля й заболочена, поросла височенною й непрохідною тростиною долина завдяки вміло організованим іригаційним системам і меліоративним спорудам перетворилися на "багаті орні землі".

Власне – так: коли говорять про прабатьківщину шумерів, чомусь нехтуються цілком очевидні землеробські, саме "орійські", інстинкти прибульців у долину „між двох рік", тобто в нанесену ріками (аллювіальну) низину, що її й називають Дворіччям або Південним Дворіччям. Вони просто взялися за обробіток землі, а спробували внести в цей процес нову якість. Певна річ, що це не могло бути, даруйте за парономасію, набуте в короткий проміжок часу, як і не могло цілковито сформуватися в горах. Генетичне закодування "в крові і кості" цього інстинкту свідчить про тривалу історію і багатий досвід щодо "приручення зернини".

Та шумерська епічна традиція подає трохи інший, ба навіть – відмінний образ Аратти. Це ідеальна країна „за сімома горбами", „символ особливої сакральності, осердя таємничих чарівних сил" [34, 472]. А в економічному відношенні вона вирізняється аж ніяк не виробництвом продукції землеробства. І має цілковиту рацію Самюель Крамер, стверджуючи, що "економічним благополуччям Аратта, судячи з поем, завдячує перш за все золоту, сріблу і найрізноманітнішим каменям. Вона славилася майстрами по металу і каменю, зодчими і скульпторами" [24, 305]. Що ж до зернових, то араттці змушені були навіть домовлятися про постачання зерна з *енами* Урука. Більше того, напруга між двома містами-державами, як можна здогадуватися з епічної поеми "Енмеркар і верховний жрець Аратти", виникла саме через

неврегульованість “трансферного ринку”: правитель „Ереха” вимагає “камені гори”, тобто золото, срібло, лазурит і т.ін. і готовий за це забезпечити своїх північних сусідів хлібом. У минулому такий бартер, треба гадати, відбувався постійно і безперебійно, та з часом стосунки чомусь загострилися, вочевидь, саме через порушення норм торговельної угоди або через бажання „дітей” узурпувати всю владу і розпоряджатися всіма багатствами „Країни”. Та як би там не було, а “шумерська” Аратта мало асоціюється із зерновими, а передовсім із релігійними і духовними цінностями, з умілими зодчими і дорогоцінними каменями й металами.

Втім, Шумер ніколи не був однорідним ні з погляду етнокультурного, ні щодо ведення господарства й економіки, ані навіть природно-кліматичних умов (останні моменти взаємозв’язані й безпосередньо залежні). У плані природних особливостей увесь шумерський простір ділився на чотири зони: багаті вологою, а рівночасно сухі субтропіки Верхньої Месопотамії, суха тропічна зона степів, безплідна гіпсова пустеля й нанесена ріками низина Нижнього Дворіччя [16, 43-44]. Це відповідно визначило виробничу „спеціалізацію” тамтешніх мешканців. Якщо, скажімо, в першій зоні з її, назагал кажучи, горбистою місцевістю й достатньою кількістю опадів можна було сіяти хліб, особливо не напружуючись, однаково як і степовій зоні вздовж рік, і випасати стада корів, кіз, а особливо овець, то в низинах Тигру і Євфрату „нормальний землеробський цикл робіт можливий ... лише в тому випадку, якщо води своєчасно будуть відведені в канали і басейни, де вони можуть зберігатися для поливу хлібів після осіннього поливу” (там само, 44].

Так само з погляду етнічного поселенці Месопотамської низини не були однорідними. Побіч семітських і суто шумерських елементів дослідники виділяють на основі лінгвістичних даних (зокрема, топонімів, в т.ч. *Ериду*, *Ур*, *Кіш*) існування „глибшого” етнічного пласту, що його нині ідентифікувати, як вважають, неможливо, та саме вони заклали підмурівки шумерської державності. Йдеться про те, що етнічні шумери не були першими поселенцями в долині Дворіччя і не вони колонізували тамтешні простори. „Місцеві топоніми зберегли сліди існування більш давнішої мови, що могла мати стосунок до цих (перших – *Р.П.*) племен” [36, 147]. Подібної думки дотримувався також Самюель Крамер, відстоюючи досить таки радикальний погляд на культурний розвиток тих перших поселенців долини Месопотамії: „ми маємо підстави вважати обґрунтованим висновок про те, що шумери аж ніяк не були першими мешканцями Нижньої Месопотамії. Їм передувала якась розвинута цивілізація, що в культурному відношенні стояла набагато попереду шумерів” (цит за кн.: 36, 154]. Крамер, а вслід за ним і Рол, схильний був вважати їх, як уже згадувалося, за ірано-семітів. Причому англійський учений взагалі відкинув першу частину цього означення. Втім, і в американського шумеролога „іранці” вживалася скоріше, як кажуть, задля годиться.

Та як би там не було, а думки дослідників сходяться в тому, що перші поселенці в Межиріччі не були етнічними шумерами. Тоді виникає закономірно наступне питання: чи тубільцями вони були на цих землях, а якщо ні, то звідкіля прийшли. Стосовно першого відповідь буде заперечна. Узагальнено кажучи, „на рубежі IУ і III тисячоліть [до х.е.] на території Південного Дворіччя зустрілися і стали жити спільним господарством три цілком різні за походженням і мовою народи” [16, 58]. Про шумерів і семітів уже згадувалося, тому в цьому контексті нас цікавить передовсім третій з означених народів. Тим паче, що саме він став першовідкривачем Месопотамії („першими сюди прийшли...”), а отже саме він заклав підмурівок господарсько-

виробничої діяльності, на якім згодом постала шумерська економіка. Їхню мову умовно називають „банановою" – через слова з повторюваними складами (*Хувава*, *Забаба*, *Бунене* і т.ін.). Деякими своїми ознаками вони нагадують інфантилізми: короткі, найчастіше двоскладові слова з гармонією голосного звуку (*коко*, *бяка*, *кака*). Нині вони майже повністю зараховуються до т.зв. дитячої мови, хоча багато з них перейшли в мову дорослу (*тато*, *баба*, *мама* тощо). У філогенетичному плані така мова відповідала „дитинству" людства. Саме мові тих перших поселенців „шумери були зобов'язані термінології в сфері ремесел і обробки металів, а також найменуванням деяких міст" [16, 59].

Відповідь на друге питання ще потребує пошуків і нині навряд чи однозначно може бути з'ясована. Хоча деякі припущення можна робити вже нині. Вище згадувалося, що Крамер і Рол до „найдавніших" і, як щойно стало зрозуміло з цитати Ємельянова, привнесених слів зараховують деякі топоніми, зокрема найменування міста-держави Кіш.

Коли чуєш назву цього міста у Верхній Месопотамії, мимоволі закрадається думка, чи нема тут зв'язку з українським „кіш". Борис Грінченко подає одне із значень цього слова як „табір", „стоянка", а також вживане в переносному значенні „Запорізька Січ" (Т.2. – с..247]. Від нього пішло *кошовий* у значенні прикметника – „кошовий отаман" – або іменника: „вождь, отаман козаків на Запорізькій Січі". Підтверджує ці значення і СУМ (Т.ІУ. – с.171], хоча й конкретизує перше з них: „У Київській Русі в XI-XIII ст. і на Україні в ХІУ-ХУІІІ ст. – військовий табір, обоз". Втім, первісно це слово могло стосуватися побуту номадів або скотарів, бо одне зі значень його в українській мові звучить так: „літнє житло кочовиків", „кибитка". Автори СУМу додають при цьому доречне „*заст.*", натякаючи тим самим на його, говорячи словами Потебні, „первісне етимологічне значення".

Багато фактів вказує, що виключати зв'язок між шумерським містом-державою Кіш і назвою таборування військових в українців не варто. На глибоке етимологічне коріння цього слова вказують мовні паралелі з санскритською мовою, де його відповідник *кшая* теж означає „таборування", „обоз", „постій". Від нього пішла назва одного з чотирьох станів у Давній Індії – *кшатрії*, тобто назва військових провідників [воїнів і царів], яким, очевидно, належалося часто стояти табором („кошем"), а можливо, навіть, як свідчить досвід запорізьких козаків, постійно жити в „кошах". Звідси також *кшаведа* – „кошові відомості" і *кші* – „кошовий", „командир" (достоту як і в нас). Отож може бути, що північномесопотамське місто постало на місці (із) військових залог, гарнізонів, що стояли на варті-сторожі південних рубежів царства Аратта, а згодом переросло в самостійне місто-державу, що очолило північний союз держав у його воєнному протистоянні з „півднем". За таку логіку розвитку історичних подій говорить зокрема те, що титул воєнного вождя чи „князя"-коменданта *lugal* (<lu2 +gal) – „велика людина" – уперше з'являється саме в написах правителів Кіша і лише згодом поширився на інші землі Дворіччя. Причому первісно ця посада була виборною – з-поміж *енів* міст певної округи чи регіону: обраний *лугаль* „тимчасово займав становище господаря країни з повноваженнями диктатора" [16, 57]. Інакше кажучи, саме в його руках зосереджувалася на певний час уся повнота влади задля воєнної безпеки країни.

Кіш став, таким чином, своєрідним посередником між "священною Араттою" й південним Уруком чи, може, навіть репрезентант політичної волі Аратти. Згідно з Царським списком, саме з нього почалася післяпотопна цивілізація і почалася історія Шумеру. У цьому ж джерелі читаємо, що І

династія Кіша "була переможена зброєю" і "престол його був перенесений в Еанну", тобто в Ерех (Урук). Сталося це буцімто за правління Аги, сина Енмебараггеси [35, 365]. Про це йдеться і в поетичному сказанні Гільгамеш і Ага, що вважається за найбільш історичну пам'ятку в усій шумерській епічній традиції. Йдеться в ній власне про військову сутичку між Уруком та північним Кішем. Припускають, що "можливо, цей твір став (принаймні, в якійсь первісній формі) безпосереднім відгуком на реальні події і являє собою переможну пісню, створену в честь Гільгамеша в ознаменування перемоги і звільнення Урука від влади міста Кіш" [34, 409]. Уточнення Вероніки Афанасьєвої про первісні форми епосу тут значиме, бо Урук ще за верховного жерця Енмеркара, як знаємо, намагався утвердити своє верховенство над північними районами месопотамського державного утворення. Отож, у поемі йдеться або про якийсь поки не відомий фахівцям "зигзаг історії", або – скоріше за все – тут має місце анахронізм, а ім'я популярного в шумерів Гільгамеша, відповідно до законів міфологічного мислення, інтерполювалося в структуру давнішої оповіді, зв'язаної з утвердженням „Ереха" як важливого політичного і культурного центру Межиріччя. Причому рада старійшин цього міста слабо вірить у перемогу і рекомендує своєму правителеві, а радше – верховному жерцеві, не встрявати в суперечку: "Перед Кишем главу склоним, Киш оружием не сразим!". Гільгамеш однак думає інакше і, підтриманий народними зборами, виступає на бій, що завершується його перемогою. Та є поважні сумніви щодо такого розвитку історичних подій, ґрунтовані на писемних джерелах.

І справді – відкриття нових написів з Ура внесло суттєві корективи в таке твердження. Виявляється, місто-держава Кіш, точніше – Перша його династія, "впав" від нашестя Месаннепадда, засновника Першої династії Ура, а не від Гільгамеша чи когось іншого [24, 60-61]. Детальніше з'ясувати драматичні колізії цієї боротьби дозволяє т.зв. Туммальський документ (Туммаль – назва присвяченого богині Нінліль району в Ніппурі). Із нього випливає, що Месаннепадда – ба навіть його син Мескіагнунна – жив раніше від напівлегендарного Гільгамеша (якому міфо-епічні пам'ятки приписують цю "місію"). Саме він, зазіхаючи на владу над усім Шумером, напав на останнього правителя Кіша Аггу і добився перемоги над ним. Внаслідок цього царський престол перейшов до Урука.

Власне, й падіння шумерської цивілізації почалося з поразки Кіша. Можна пристати на поетичну думку й пояснювати руйнацію цього міста-держави як "вищу" волю богів ("Ан и Энлиль словами своими светлыми праведно повелели…"; "Когда разгневанный взгляд Энлиля, Словно быка небесного, царствие Киша свалил…" [34, 257, 260]), а можна дотримуватися суто історичних поглядів, згідно з якими падіння Кіша стало наслідком виснажливих і кровопролитних сутичок його "пастиря" Урзабаби з правителем Урука і всього півдня Нижньої Месопотамії Лугальзагесою. Історичні джерела вину за все покладають на Лугальзагесу, що "не прагнув створити єдину державу", як, зрештою, й "не довів до кінця" "боротьбу зі своїми противниками". "Опираючись на традиційну верхівку храмової й общинної знаті шумерських номів, він задовольнився тим, що в кожному приймав із рук місцевих старійшин тутешні жрецькі й правительські титули" [19, 57]. Та як би там не було, а все закінчилося воцарінням Шаррукена, або Саргона Великого, і створенням держави Саргонідів. Утім, невдовзі подібна доля спіткала й "Агаде", що постійно знемагав від нашестя кутіїв, еламітів, амореїв та ін. Врешті-решт Аккадська імперія впала під натиском диких племен із Елама.

Про її загибель, а точніше – зведеного неподалік від Кіша Саргоном Великим цього міста, йдеться в іншій писемній пам'ятці шумерської словесності, що її трохи умовно називають Прокляття Аккада.

Так само й Аратту з огляду на її суто „ремісничі" схильності й уподобання правомірніше буде вважати її за „перехідний місток" до Шумеру. У тамтешній літературі й міфології є навіть писемні пам'ятки, в яких оповідається про переорієнтацію господарсько-виробничої діяльності і впровадження землеробства. Причому йдеться про той різновид його, або той відповідний специфіці Межиріччя тип, що ґрунтується на зрошуванні й меліорації. Маю на увазі цикл сказань про подвиги бога Нінурти.

Відразу зазначу, що „священна Аратта" не згадується в жодному тексті, зв'язаному з орлом Анзудом, як і з його „праобразом" (Асагом), та їхнім антиподом-переможцем. Зате називаються деякі предмети й речі, що, згідно з іншими джерелами, завжди асоціювалися з цією гірською країною. Зокрема – лазурит, що його в певному сенсі можна вважати „матеріальним" символом Аратти. У космогонічному гімні-міфі про наділення правителя священними атрибутами життя і влади, що його традиційно називають „Подорож Нінурти в Ериду", є такі рядки: „Серебро-лазурит, сокровища лесистой горы, // Своему отцу Энлилю из глубины гор ты приносишь!" [16, 286]. Якщо зважити, що в тексті цього гімну, який аранжує ритуально подорож „за дарами", називаються ті матеріальні й духовні багатства, які народ отримав після перемоги героя над „воїнством гір", персоніфікованим Анзудом, то припущення про зв'язки орла-сторожа з Араттою не виглядатимуть штучними чи натягнутими. Так само багато „лазурних" реалій трапляється в іншому царському гімні цієї ж тематичної групи, в якому підноситься перемога юного героя напередодні інтронізації правителя Ніппура та його Священного шлюбу з богинею. Нінурта щойно захопив „велику гірську фортецю", а самі гори „мертвими зробив", „в люті своїй ворожу країну розніс на осколки", захопивши багаті трофеїв і полонивши чільників ворожого воїнства [17, 260, 261]. При цьому згадуються тамтешній „лазурний храм"[1], та й колісниця в тріумфатора, на якій він розіп'яв захоплених бика й семиголового змія, теж зроблена з лазуриту, а богатирська палиця – із золота й лазуриту (треба гадати, що це був не перший успішний похід у гори). Сторінкою далі герой нахваляється, що „в горах цих алебастром, сердоліком, лазуритом руки мої я наповнив!" [17, 260, 261, 264].

А в тексті сказання про військові сутички Нінурти з Асагом, що послужило своєрідним праобразом ритуалізованого „сценарію" „Нінурта й Анзуд", згадується й сердолік. Накладаючи прокляття на якийсь конкретно не встановлений „камінь-рослину" (аналіз цього мотиву див. нижче), що наважився поряд з іншим „кам'яним воїнством" виступити проти Шумеру та його „престолу могутнього", Нінурта приписує йому надалі називатися „Тим, хто свердлить сердолік", задля чого він буде попередмінно „на куски розбитий", „на муку розмелений", а надалі „а свое же потомство ты взъяришься – ты вонзишь зубы в их трупы. // Ты, воитель, твой крик потонет в твоих осколках!" [34, 92].

У цілому ж на цьому „суді Нінурти" в подібний спосіб „визначаються долі" 47 чи 49 каменів із північної бунтівної „країни гір[2]". 30 із них отримали

[1] Цей „лазурний храм (дім)" часто фігурує в шумерських текстах, зокрема у сказанні „Енмеркар і Енсухкешданна", на основі чого фахівці зробили висновок, що в цій державі „було багато лазуриту" [34, 400].

[2] Можливо, що йдеться навіть про союзницьке об'єднання кількох країн у Північній Месопотамії. бо „батьківщина" деяких із переможених „каменів-героїв", як, приміром, діориту,

боже благословіння („прощення гріхів”) за те, ймовірно, що не брали участь (через зброю чи військові обладунки) у бойових діях, а інші – зазнали прокляття. Та як би там не було, а все те „воїнство” Асада символізує природні багатства („каміння гір”), якими славилася Аратта і на які зазіхали насамперед загарбники з півдня Месопотамії.

Як бачимо, що міфосемантика Сказання про подвиги бога Нінурти не обмежується якоюсь однією „лінією”, „смислом” чи мотивом. Та міфологічну історію про перехід шумерів від „кам’яної” доби до „приручення зернини” можна розглядати, на мій погляд, як „центральне ядро” його змісту. Хоча допускаю й інші інтерпретації. Бо незважаючи на те, що текст „Нінурти й Асага” дійшов до нас у старовавилонській версії і в двох білінгвах (із середньоассирійського і нововавилонського періодів), а вся його композиція має аж 728 рядків [16 клинописних таблиць), щось певне твердити стосовно його значеннєвих домінант важко. Безперечно одне: він являє собою складний і різноплановий міфологічний комплекс, що синтезував у собі створені в різні часи й за різних обставин теми й мотиви, і є „надзвичайно багатим джерелом інформації, вираженої в поетичних образах” [34, 373]. Але конкретно й однозначно з’ясувати їх зміст і природу нині ще нема змоги. Можна хіба здогадуватися чи робити припущення стосовно багатьох смислових аспектів цього сказання. Тому Вероніка Афанасьєва й зізнається, що її реконструкції й інтерпретації є лише „попередньою спробою дати уявлення” про цю непересічну і вкрай важливу писемну пам’ятку.

Багатоманіття тем і мотивів у сказанні, поєднання в його внутрішній структурі суто міфологічних і деяких історичних „течій”, зрештою, багатий інформаційний потенціал, дозволяють не лише розширити „кут зору”, тобто вийти за рамки розмови, що стосуються переходу до землеробства, а й рівночасно робити деякі узагальнення й висновки. Почну однак із того про що вже йшлося, щоби, можливо, трохи доповнити його зміст. На початку статті неодноразово згадувався міфологічний птах Анзуд. Шумерські й ассиро-вавилонські міфо-епічні пам’ятки дозволяють реконструювати в найзагальніших рисах його історію. У найдавніші часи Анзуд уявлявся у вигляді величезної птиці з тулубом орла й головою лева (зооморфна іпостась Нінурти-Нінгірсу). Як син Енліля, що стереже брами гір, він наділяє долею богів і людей. Саме в такій своїй функції він представлений у сказанні „Лугальбанда в далеких горах блукає...”. Одне слово, птиця-тотем, що, ширяючи у високості чи сидячи на стрімких вершинах гір на місці сходу сонця, все бачить усе відає і опікується всім живим. Не випадково тому до Анзуда в царських гімнах прирівнювалися обожнювані правителі III династії Ура. Така сама картина мала місце ще навіть на початку Старовавилонського періоду [17, 126]. Хоча в цей же час міфо-епічна сутність Анзуда змінюється корінним чином: із зооморфного „опікуна” Нінурти орел перетворюється на його смертельного ворога. А все тому, що „став” викрадачем божественної Таблиці доль і ворогом держави.

У принципі така метаморфоза в міфосемантиці орла подекуди мала місце. Однак у месопотамській традиції навіч щось зовсім інше: вона набуває певного, скажемо так, історичного забарвлення (у межах, ясна річ, тодішнього

називається – „країна Маган” (правда ж, за своєю звуковою формою вона нагадує пізнішу біблійну „країну (і її народ) Магог”, що найчастіше ідентифікується біблеїстами зі Скіфією. На жаль, перекладачка цієї пам’ятки російською мовою Вероніка Афанасьєва подає лише деякі фрагменти з X-XIV таблиць, а про зміст більшості з них лише згадує в коротких авторських репліках, тому щось певне сказати на цю тему важко.

сприйняття історичного часу). Аби зрозуміти цю особливість, а відтак і переміну у внутрішній структурі Анзуда, треба детальніше застановитися на одному епізоді зі згадуваного вже шумерського сказання про сходження слуги Гільгамеша Енкіду в підземний світ. Аби потрапити туди, правителеві I династії Урука довелося з коренем вивернути дерево хулуппу, у верхів'ях якого Анзуд поселив своїх пташенят. Те дерево теж незвичне, тому „сестре своей, чистой Инанне, для престола ее он дал, Для ложа ее он дал" [34, 219]. Анзуд же мусив спішно втікати в гори, рятуючи себе і пташенят. Втеча саме туди була не випадковою, адже цей міфологічний орел походив із гір, на що маємо численні натяки, і якщо припущення про походження шумерів із „гірської" Аратти не позбавлене сенсу, то він просто вернувся на свою „прабатьківщину" – після семітської експансії Межиріччя, а може й раніше. Бо хоча Анзуд вважався іпостассю ніппурського чи (та) лагашського богів природи, рослинності й війни, все ж „своїм" у шумерському пантеоні він, як можна судити, ніколи не став.

І втеча його в гори чи „відряджання" охороняти північно-східні кордони країни вказує саме на таку логіку розвитку. Так, він ще якийсь час визначає долі богів і людей, але цьому, вочевидь, посприяли більше закони релігійної свідомості, відповідно до яких ніщо зі сфери міфу не могло безслідно зникнути, а тим більше – раптово і враз: мусив пройти хоч якийсь час, поки його семантика й міфологічні значення „нашаруються" на інші персонажі й адаптуються до „нового життя". Бо де ж це видано, щоб така важлива, ба навіть космічна місія, як „встановлення Долі" всього сущого, здійснювалася не „в Центрі" (не в головному святилищі Шумеру, не в Лагаші чи в Ніппурі), а десь на окраїнних рубежах держави. Міфосемантика гір служить слабким порятунком, тому що для шумерів, якщо не брати до уваги найдавніші і, вірогідно, привнесені зразки, вони виконували радше порубіжну функцію, ніж служили „відправним пунктом" моделювання Священного простору.

Ця думка підкріплюється тим фактом, що битва бога-героя зі страховиськом як складова частина новорічних ритуалів наділення правителя того чи іншого міста-держави атрибутами влади і життя *завжди* відбувалася в горах, на підступах до країни. Подібно як герої української „богатирської" казки завжди воюють зі Змієм на часових і просторових „рубежах": залізний і мідний токи, калиновий міст і т.ін. Паралелі з українською казкою можна б продовжити й далі: подібно як Нінурта початково „переживав" кровну єдність зі своїм майбутнім протагоністом і смертельним ворогом, так український „переможець змій" був народжений від хтонічної потвори, з якою невдовзі доведеться стати на прю. На цей суттєвий момент у казці звернув увагу свого часу Владімір Пропп.

З Анзудом же напрошується лишень одне пояснення: він просто повернувся в „родове гніздо" сповняти свою споконвічну „міфологічну роль". А тимчасова мандрівка (можна припустити, що сталося це, як також і з Енлілем, і з Інанною, внаслідок подорожі покровителя якогось із південних міст-держав до свого „батька" задля отримання благословення на свій царський престол, або ж насильно, коли під час щорічних святкувань головні боги араттаків „мандрували" від міста до міста і багатьох із них просто не повертали) скінчилася, на відміну від деяких інших небожителів, нічим, власне поверненням восвояси. Не дивно тому, що саме в горах, десь на кордонах з Араттою, згідно зі старовавилонським епосом „Нінурта й Анзуд", народжується з першими весняними паводками ця чарівна птиця-тотем. Хоча тепер вона вже уявлялася жителям Месопотамії чудовиськом, що загрожує не

лише їм і їхній країні, а й усьому космічному порядкові. Він нібито підгледів, коли батько богів Енліль здійснював священне омовіння, залишивши на троні без нагляду знаки „вищої" влади, в т.ч. й Таблицю доль, викрав їх і сховався гори.

Може бути, що вся ця міфологічна історія відображає певною мірою реальну ситуацію, коли правителі „отчої" Аратти спробували повернути собі атрибути божественної влади. Мається на увазі не лише царський престол та його символи, що означали владу над усім Шумером, а передовсім божественні атрибути. „Текст недвозначно говорить про те, що, володіючи Таблицею доль, божество одночасно отримувало владу і над всіма рішеннями богів, і над МЕ, і над царським престолом", – зазначає з цього приводу Владімір Ємельянов [16, 127]. Саме це й могло стати причиною демонізації орла як символічного „двійника" тамтешнього верховного бога (героя, правителя), адже він, „чужак", по суті, посягнув на святая святих шумерів.

Припущення про історичне підґрунтя цього сказання не виглядатиме штучним чи натягнутим, якщо брати до уваги міфологічний взірець, що послужив основою для його створення – „Нінурта й Асаг". Згідно з висловлюваннями „батька" психоаналізу Зиґмунда Фрейда, справжню сутність людини, а відтак предметів і явищ, що її оточують і про які вона говорить, можна довідатися не стільки з „головних" слів і прямих вказівок, скільки з усіляких „околичних" дрібничок, насамперед із обмовок. Щось подібне маємо і в нашому випадку. Ніппурський бог Нінурта воює начебто із воїнством страхітливої почвари Асага, сторожа чи владики гір – теж потворним. Хоча раз за разом сторінками сказання мелькають слова і вирази, що прямо чи опосередковано позначають країну, а також її жителів, поселення, флору і фауну і т.ін. Та й сам правитель, якщо зважити на багато вказівок і натяків у тексті, – далеко не хтонічне чудовисько, а мужній і благородний герой, захисник своєї землі, походженням із небожителів. Тобто йдеться не про аморфну й недиференційовану цілість, не про фантасмагоричну антропоморфну істоту, що втілює невпорядковані стихії Хаосу, а про гірську країну чи навіть об'єднані в союз „по крові" або для спільної відсічі нападникові країни на чолі зі своїм вожаком – божественним покровителем. Тут вже існують свої космічні закони й божественна ієрархія, свої суспільні норми й державні інституції. Однак це не до вподоби шумерам та їхнім державним і релігійним проводирям. і вони організували військову експедицію задля їх приборкання. Тому й боги, і люди, і навіть природа й „геологія" стали на захист своєї батьківщини і взялися за зброю або ж зводити захисні редути. На це є численні натяки а навіть безпосередні вказівки в тексті: вирази „непокірна країна", „бунтівна країна" однозначно вказують, що було реальною підставою інтервенції в гори – власне „непокора" й „бунт". Якби супротивник покірно схилив голову й не перечив „встановленій Долі", якби самовільно віддв дорогоцінне каміння й мінерали, що проросли в „лоні" Гори, то ніякого походу, ясна річ, не було б, як і не було б жахливої розправи над зухвальцями. Природні багатства теж належали до „персонажів", яких годилося підпорядкувати повністю своїй волі і ставити собі на службу. У шумерських бардів це сприймалося як вирішення долі „каменів", чому покликаний був слугувати „суд Нінурти". Хоча й це не вдалося, бо, як випливає зі сказання „Енмеркар і верховний жрець Аратти", щоразу доводилося наново домовлятися і щоразу все це було зв'язано з додатковими труднощами

Треба гадати, що й постійна „гірська" загроза далеко від столичних міст і кордонів держави в царських ритуальних текстах полягала якраз у непокорі й

відмові вірно служити колонізаторові. Це викликало непомірний, просто-таки шалений гнів і скажену лютість у Нінурти, і творці епосу навіть не намагалися цього втаїти, бо такими, за всіма ознаками, були їхні почуття, а заодно й прагнення всіх мешканців Південного Дворіччя. Спочатку від того божественного гніву, що вилився в несамовитий вигук, навіть „свої" боги, в т.ч. батько й брати Нінурти, заціпеніли. Та постраждали, звісно, не вони, а насамперед мирні жителі „гір" зі всією природою, землею, врешті-решт, та її надрами. Вміло орудуючи своєю пекельною зброєю, що персоніфікується через образи страхітливих бурі й потопу, Нінурта взявся, здавалося, доконати все, що є живе на землі, вириваючи з коренем дерева, зрівнюючи горби й низини, знищуючи ліси й гаї. Аж „Земля руки к груди прижала, горьким заливается плачем. // Тигр смешался, заволновался, воды его помутнели". Тигр у жителів Межиріччя, а земля в архаїчному мисленні загалом мали, окрім реального, ще священний статус. І їхня реакція на те, що коїлося навколо, була зрозумілою. Адже „Герой Нинурта по стране мятежной идет походом. // Людей без счета в горах он губит, он грады их разобщает. // Бычьих погонщиков, как мотыльков, он прокалывает,// Черепа швыряет на землю. // Руки, словно пучки сорняков, все разом он им вырвал, // Их головы были разбиты о стены. // Гора огней не зажигала, ни единого не светилось. // Вверх уходило дыханье их груди. // У людей от слабости опускались руки. // На земле писали проклятья. // День, когда Асаг родился, воистину стал днем их погибели. // Господин в стране мятежной излил весь яд, всю горечь желчи [34, 88].

Виходить, єдиною провиною жителів цієї гірської країни було те, що вони підтримали свого правителя в боротьбі за волю і свободу. У цьому розумінні треба сприймати слова передостаннього вірша. А весь цитований фрагмент можна вважати за могутню художню метафору дій загарбника на охопленій непокорою „не своїй" землі. Подібно й пізніше поводилися ассирійські завойовники тут, у горах Північної Месопотамії. А наважився поділитися з нащадкам такими „секретами" воєнного ремесла Салманасар I [1274-1245 рр. до х.е.), у царських анналах якого „ми вперше стрічаємо опис тих лютих розправ, які з жахливою монотонністю повторюються в наступні віки в написах ассирійських царів" [19, 108]. Аби не бути голослівним, наведу деякі свідчення, бо вони стосуються того самого регіону і, ймовірно, нащадків непокірних араттаків. В антології вавилонської й ассирійської літератури (розділ „Діяння царів") відразу – якщо не брати до уваги деякі хвалебні формули-кліше, царські титули й родоводи – натрапляємо на „звіт" царя Ашшурнацирапала II: „Двісті шістдесят бійців я зразив зброєю, голови їм відрубав, склав баштою. Інші з них, як птиці, звили гнізда на крилах гір; їх полон, їх майно я звів з гір, села, що лежали серед могутніх лісів, я зруйнував, зніс, спалив в огні"; „Їх численний полон я спалив на вогні. Багатьох людей живими я захопив у руки – одним я повідтинав кістки або пальці, іншим відрубав носи, вуха і пальці (?) їх, багатьом людям виколов очі. Я склав одну вежу з живих людей, другу з голів і прив'язав до стовпів їх голови навколо міста. Їх юнаків і дівчат я спалив на вогні, місто зруйнував, зніс, спалив в огні і пожер його" [46, 252, 253]. Свідомо не подаю назви міста й країни, яких стосуються ці описи, бо подібні злодіяння відбувалися повсюди. А згадаймо, як в Україні Петро I чи його сатрапи розправилися з батуринцями (див. хоча б у „Великому льоху" Шевченка), і зрозуміємо, що в усі часи загарбник однаково поводиться з непокірними народами.

Додам, що на північ, у „країну гір" споряджали військові когорти правителі не лише Урука, Ура й Ніппура. З певністю можна додати до цього

переліку „південних" міст-держав ще Лагаш. Вероніка Афанасьева вважає, що героєм-переможцем у цьому сказанні повинен був бути чи принаймні первісно був Нінгірсу, божество лагашського пантеону, оскільки багато реалій (богиня Баба, побудований Гудеєю храм Енінну, оповідь про діоритові статуї правителя та ін.) видають саме лагашське походження тексту. „Заміна" могла сталася механічно, оскільки більшість глиняних табличок з рядками цього сказання було знайдено саме в Ніппурі [34, 373]. Однак подібні „переосмислення" в міфології відбувалися лише за умови достатньої кількості власного „емпіричного матеріалу". Тому окрім семантичної й функціональної тотожності Нінурти й Нінгірсу, окрім однакового по всій „Країні" сценарію новорічного ритуалу інтронізації царя таки не обійшлося без реальної воєнної експедиції в гірські райони Північної Месопотамії (з подібним фактом зустрінемося ще не раз і в наступні історичні епохи). Це зайвий раз підтверджує висловлену вище думку, що перемога шумерів над Араттою могла мати хіба тимчасовий чи локальний характер, а остаточно підпорядкувати своєму впливові волелюбний народ цього краю ніколи не вдалося. Часті й регулярні виступи військових залог до північних рубежів шумерської держави, та навіть ритуальні виступи божественного опікуна того чи іншого міста-держави під час шумеро-аккадського обряду завоювання чи оновлення царського престолу, що мали обов'язково (і тільки!) північне або північно-східне скерування – проти „гірського воїнства" можуть бути пояснені лише в такий спосіб.

Таким чином, припущення про намагання Аратти повернути атрибути царської влади після сказаного не виглядає натягнутим. Однак у сказанні „Нінурта й Анзуд", як, певно, і в дійсності, все завершилося нічим. Бо хоч деякі богатирі відмовилися воювати з Анзудом, усвідомлюючи, очевидно, його силу й божественну міць, підкріплену до всього знаками Вищої небесної влади, та все-таки мудрий Еа (Енкі) через богиню-матір Дінгірмах (Мамі) умовили героя Нінурту стати на священний бій. Тому довго не вдається наздогнати і здолати страхітливу птицю. І навіть коли стріла настигала її, за допомогою заклинання вдавалося вилікувати рану. Врешті Нінурта за другим чи третім разом затопив долину, де переховувався Анзуд, і з допомогою семи чарівних вітрів (дарунок Мамі) знищив ненависного орла-чудовисько. Після цієї перемоги, ясна річ, у Країну вернулася царська влада, а в космосі знову запанували лад і порядок.

Втім, інакше й бути не могло – принаймні з двох причин. По-перше тому, що характеризована писемна пам'ятка засвідчує цілком очевидну тенденцію, що набула форми теологічної концепції: "ніщо не може існувати вічно, і царювання переходить від одного міста-держави, від одного царства до іншого" [34, 435]. Така неминуча діалектика історичного розвитку, що її древні шумери намагалися обміркувати в релігійній площині. Подібно пізніше втрачали „верховний скіпетр" Кіш, а й згодом Ур та Уру. На користь цього свідчить ще той факт, що в інших шумерських писемних текстах (приміром, у Гімні храмові міста Кеша) головним суперником Аратти значиться Ніппур. Аби остаточно не канути в небуття, залишалося або примиритися зі своєю долею і підпорядкуватися волі південних правителів, або частково змінити форми існування і, може, навіть перейти на нові землі. Схоже, що аратти обрали цей другий шлях.

По-друге, міфи, а особливо календарні, як знаємо, здебільшого відтворюють у вербалізованій формі структуру ритуалів. І характеризований старовавилонський міфо-епічний текст, як аргументовано і всебічно доводить Ємельянов, теж за основу має сценарій новорічного ритуалу, що рівночасно

був пов'язаний з інтронізацією царя [17, 125-130]. Відповідно ж до логіки й головних приписів святкових церемоніалів, а тим паче до сценарію „головного свята" герой Нінурта („новорічний юнак-переможець") мусив одоліти свого супротивника, інакше це обернулося б лихом не просто для Шумеру чи якогось тамтешнього міста-держави, а й грозило небезпекою усьому космічному буттю.

З іншого боку, цей міфологічний сюжет можна вважати персоніфікованим виразом ідеологеми одвічної боротьби „старого" і „нового", що розгортається переважно між різними поколіннями богів і людей одного роду. Як пам'ятаємо, у шумерів Анзуд вважався зооморфною іпостассю божественного героя Нінурти. Тому всі зв'язані з цим сюжетом мотиви можна розглядати крізь призму іпостасних, у термінології Алєксєя Лосєва, рудиментів, що є корінною ознакою міфологічних комплексів. Це означає, що вся та історія Анзуда/Нінурти поєднує в собі хронологічно й історико-культурно різнорідний матеріал, або „голоси тисячоліть" (Юнг), і що первісно ніппурський бог-герой був орлом чи принаймні його батько був орлом. Та й сам Нінурта часто іменується в царських гімнах то „найсильнішим із Ануннаків, що з лісистої гори зійшов", то „найсильнішим з Ануннаків, що виріс у горах" [16, 260] Виходить, отож, що Нінурта, якщо аналізувати цей сюжет „раціонально" і з погляду життєвої правди, воює сам із собою або зі своїм батьком. І багато фактів підкріплюють таку думку. З огляду на це хотілося б звернути увагу ще раз на те, у який спосіб Нінурта перемагає „страховисько гір": затопивши місцину і з допомогою страшної сили вітрів. Це виглядає трохи дивно, адже імена міфологічного орла (шум. Анзуд, аккад.Анзу, а попередньо читалося Зу, Імдугуд, Ім-Дугуд) перекладаються як „буря – вітер" [2, 82]. Так само і в сказанні „Нінурта й Асаг" його персоніфікована зброя визначається як „буря, потоп битви". Пор.: „Злобный шквал с южным вихрем к себе привязал, // Взъяренный потоп у ног поставил, // Герой пред собою неукротимую бурю нестись заставил" [34, 88]. І деякі дослідники не безпідставно пов'язують цей образ із левоподібним орлом Анзудом [34, 374]. А Владімір Ємельянов в одній зі своїх праць звернув увагу, що Нінурта, „воюючи на Іранському нагір'ї з якимись страховиськами, що прагнуть узурпувати шумерський престол, називає їх „діти Ана", а між тим добре відомо, що Ан – найпочесніший і найстарший бог шумерів, і, таким чином, Нінурта перебуває зі своїм противником у родових стосунках" [16, 31]. Це підтверджує висловлену вище думку не лише про кровну залежність між богами південно-месопотамських міст і „чужими" (читай: демонами, зміями, страховиськами) небесними покровителями, як мені здається, все тієї-таки „північної" Аратти, а й генезу шумерських міст-держав південної і центральної частини Межиріччя „з гір", тобто з „країни священних обрядів".

Таким чином, „історія" Анзуда й Нінурти цілком вписується в архетипну формулу міфологеми „божественної" зміни поколінь й утвердження „дітей" на царстві. Аби краще зрозуміти її сутність, треба хоча б побіжно звернути погляд на давньоіндійський епос. Залучення його до розмови неминуче ще й тому, що там теж фігурує держава Аратта. Безпосередньо їй присвячений 30-й розділ Карна-парви (Книги про Карну) величавої „Махабгарати". Важко повірити, що можуть бути випадковими співпадіння етнонімів чи топонімів, яким належиться важливе місце в міфо-епіці принаймні двох прадавніх народів.

Найперше кидається в око одверто негативне, без перебільшення – упереджене ставлення творців чи кодифікаторів цієї епічної пам'ятки до араттів (араттаків, араттидів) Це й не дивно, адже характеризуються вони в

контексті „млеччхів", тобто „варварів", „нечистих народів" і „диких країн", землю яких правовірному арієві належалося оминати, бо там „знищено дхарму". Першорядність концепції останньої в структурі „Махабгарати" помітна неозброєним оком: битва між пандавами й кауравами неодноразово ідентифікується як „війна із-за дхарми", а місце, де вона відбувалася, називалося „полем дхарми"; навіть сам Вішну „відродився" на землі в Крішні, щоби повернути порушену дхарму. Зрештою, сама „Махабгарата" в давнину сприймалася як „настанова в законі" і „кодекс дхарми". Во ім'я цього герої епосу нерідко йдуть навіть на негідні їх „вищої" сутності вчинки. Внаслідок поширених за підказкою Крішни слухів про смерть сина перестає битися Дрона, за що тут-таки поплатився головою, за намовою знову ж таки Крішни[1]. Бхіма наносить заборонений удар нижче пояса своєму супротивнику – Дурьодхану, який нічим не поступається „найпершому з сильних" і навіть міг його перемогти, а ще один воєначальник кауравів Карна гине. коли намагається витягнути застряглу колісницю (за законами героїчного поєдинку бій мав би тимчасово припинитися). При цьому Крішна нагадує своїм супротивникам, що дорікають йому в порушенні правил воїнської етики, що навіть боги задля торжества „космічної" справедливості вдавалися до хитрощів і підступу в боротьбі з асурами (IX.61]. Виходячи з цих же засад, Бхішма сам підказує спосіб, як його можна побороти. „Порада обманом перемогти Бхішму виходить, таким чином, від самого Бхішми, – зазначає з цього приводу Павєл Грінцер. – Тим самим з пандавів опосередковано знімається провина за вбивство свого вихователя, як вона знімається з них і за інші виверти в битві, де на чашу терезів покладено справедливість, і тому питання – „Во ім'я чого воюють герої?", далеко важливіше від питання – „Як вони воюють?" [11, 326]. З цього погляду треба сприймати й характеристику араттаків, що воюють на боці кауравів.

Та прикметно, що ведійська релігійно-філософська традиція нічого не відає про „благородних" і „божественних" пандавів, зате неодноразово згадує плем'я Куру і кауравів. Нерідко це пояснювалося тим, що перші, мовляв, були неарійського походження, чим і вмотивований „недогляд" ведійських брахманів. А „благородними" їх зробили пізніші панегіристи. Переконливішим був, правдоподібно, німецький дослідник Г.Ольденберг, який доводив, що насправді і в „Махабгараті" нема племені „пандавів", а є лише прямі нащадки царя Панду, що належали до роду Куру, отож не могло бути про них ніяких відомостей і в ведійській літературі (детальніше про це див. у кн.: 11, 159]. Така думка лише підкріплює припущення. що пандави були все-таки „молодшими" і в епоху вед навіть думки не мали „організовуватися" в окреме племя. Подібна ідея осінила їх згодом, коли виникла потреба переймати славу в старших братів по крові. Можливо, задля цього їх співці й панегіристи скористалися архетипними схемами про запеклі сутички між „старшими" і „молодшими", помістивши у формальні психічні „стільники" реальний матеріал, і задля підсилення ідейної ваги (окрім художнього й міфологічного, у цьому був політичний, релігійний, психологічний, ба навіть космічний сенс) вигадали „велику битву на полі Куру". Інакше й бути не могло, адже героїчний епос завжди оповідав про „великі діяння предків". І якщо навіть таких насправді не було, їх належалося вигадати. А мотивація при цьому могла бути найрізноманітніша – і насамперед релігійна й метафізична.

[1] І сам він нерідко ідентифікується з дхармою. Пор. максими: „Де Крішна, там перемога" і „Де дхарма, там перемога".

У „Махабгараті" війна ведеться, по суті, між „благородними" аріями й порушниками спокою в „благородному сімействі", тими, що не захотіли підтримувати (або приймати новий) існуючий в арійському космосі порядок. Якщо зважити, що слово *арії* на санскриті означає „благородні", „святі", „шляхетно народжені", то протистояння перекидається в площину походження, а точніше – хто має більше право називатися такими. Але ж і каурави, й пандави походять із бгаратів, тобто з тих самих „благородних" і „двічінароджених". Та з погляду міфологічного мислення це мало важить: воюючі роди завжди були одного кореня й однієї крові. І право називатися „найкращими" чи „святими" мусить бути доведене силою зброї і „силою міфу". Відтак задля реалізації цієї релігійної ідеї і впровадження її в життя єдиноутробних братів навіть кровно треба розвести. Тому Панду лише номінально вважається батьком п'ятьох лицарів (Юдхиштхири, Бхимасени, Арджуни, Накули й Сахадеви), а насправді всі вони „вищого", безпосередньо божественного походження Зате каурави народжені „звичайно": усі сто їх є синами царя Дхритараштри та його дружини Гандхари.

Скоріше за все, реальною підставою первісного сказання про „велику битву" між пандавами й кауравами стали „родові" процеси виділення касти правовірних, благородних, царських, божественних, – одне слово, бгаратів, або аріїв. Природно, що відбувалося все це „в началі" між кревняками, тобто в рамках одного роду, протягом кількох його поколінь, і природно, що задовго до описаних у Великому сказанні про нащадків Бгаратів історичних подій, імовірно, ще на прабатьківських землях. Насторожити може хіба те, що міфологічну роль „невірних" випало „зіграти" старшим братам, а заразом і всім їх прибічникам. Але таке упереджене ставлення й відверта негація до „старого" не повинна дивувати. У давнину трохи по-іншому дивилися на ці речі. Тому-то в наших казках наймолодший син виявляється найкмітливіший, найсильніший і найталановитіший, і саме він здобуває не лише „красну панну", а й царство[1]. Тому й скитська генеалогія у Геродота починається начебто трохи дивно: „Скіфи кажуть, що їхній народ є наймолодший серед усіх народів" (IУ,5]. І це при тому, що, за свідченнями античних авторів, скити належали до найдревніших народів на землі, а історія їхня, „багата й величава", сягала кілька тисяч років. Навіть Космос вважався похідним і вторинним відносно до свого „старшого брата" Хаосу. Звичною є опозиція „старого" і „нового" („молодого") в топоніміці. При цьому „назви на 'Старий' зустрічаються значно рідше і притому тоді, коли назви з елементом 'Новий' уже наявні" [38, .99]. Одне слово, означення „старий" у всіх випадках несе „певний негативний заряд". А нерідко подібна номінація була синонімом „чужий", „ворожий", „варварський" і т.ін. Подібно пояснює московський мовознавець Олег Трубачев, зокрема, назву „Стара Скитія" – як „нескіфське у скіфському", тобто як чужа скитському політичному, мовному й етнографічному субстратові стихія: власне кіммерійська. А „те, що в Старій Скіфії було дійсно старим, – пише він, – було, власне кажучи, нескіфським, у кращому випадку воно лише виявилося перекрите скіфським" [38, 100].

Як і в „Махабгараті", між „старими" і „молодими" часто доходило до запеклих військових сутичок – аж до винищення одних іншими. Про одну з таких „великих битв" згадує, зокрема, Пліній Старший: „Тут (біля Танаїсу), як кажуть, напеї були знищені паліями" (Nat.hist.6,50]. Про ці два народи, що

[1] Подібно асури в міфо-епічну епоху букв. означали „не-боги", тобто демони, тоді як раніше саме вони вважалися божественними, добрими. У ведійську епоху вони означали буквально „сущі, благі", бо етимологія їх сягає кореня *as* – „бути".

пішли від легендарного Скіфа, детальніше оповів інший античний автор – Диодор Сицилійський. „Із нащадків цього царя (Скіфа – *Р.П.*) відзначилися своїми доблестями два брати, і одних (із них) називався Пал, а другий – Нап. Після того як вони здійснили славні подвиги і розділили між собою царство, народи прозивалися за кожним (із них), один – пали, а інший – напи" (II, 43]. На переконання фахівців, етнонім Πάλοι являє собою варіант грецького слова Παλαιοί – „старі", „древні". Відтак *напи* (*напеї*) мали б позначати „молодих", „нових", „дітей". Саме так інтерпретує їх щойно згадуваний вчений. Отож, дихотомічну пару *пали* і *напи* слід розуміти як „старі" й „потомки". Точніше було б сказати, „старші" й „молодші" брати, як і висновується з переказаної Діодором Сицилійським легенди. Внаслідок переносного вживання слів на основі взаємодії іменника і належного до нього прикметника залишилися „голі" дефініції („старі" й „молоді"), що відповідно до логіки архаїчного мислення трансформувалося в „старі" й „нащадки". Трубачев вважає прикметник Πάλοι (Παλαιοί) за кальку „якогось місцевого визначення з тим самим значенням 'старий'..." [38, 101]. Подальші етимологічні досліди привели вченого до висновку, що в назві *пали* закодовано історичний зміст: йдеться про „старих аріїв", найменування яких індоарійською мовою мало б звучати як *san-arya-, а іранською – відповідно *han-arya-.

І хтозна, чи оте реконструйоване кабінетним ученим **sanarya-/*hanarya-*, що в „народноетимологічному перетворенні" набуло вигляду *an-arya-* ('не-арії'), не звучало, за його ж таки визначеннями, „якоюсь місцевою мовою" як *аратти* (*араттаки*). У кожному разі припущення Олега Трубачева, що „великий індоарійський розкол" на „старих" [аріїв], точніше на *an-arya-* ('не-аріїв'), та їх „нащадків" (благородних, божественних [аріїв]), або, говорячи словами античних авторів, на *палів* і *напів*, розпочався задовго до переселення в південно-східному напрямку, власне на землях Північного Причорномор'я, не позбавлене резону.

Цілком можливо, що в подібний спосіб виникла й шумерська цивілізація, з якої начебто „починається історія". Існують версії, що номінація *сумери* (вокалізоване *шумери*) первісно означала „найкращі", „вищі", „красиві" і т.ін. (див. нижче). Виходячи з цього, історичні події могли розвиватися так: якась частина не згідних із релігійною політикою *енів* Аратти молодих витязів вирушила на південь у пошуку пригод і військових звитяг, заснувала там свої стани, застави чи коші, що невдовзі зміцніли до міст-держав, і почали боротьбу зі „старими" за політичну й релігійну зверхність. На таку думку наштовхує один цікавий момент. Виявляється, що топоніми „Урук" і „Ур" шумерською мовою звучали як *Унук* і *Унукі* [36, 453]. Якщо припущення деяких радикально налаштованих дослідників про генетичну спорідненість української й шумерської мов не позбавлені резону, то це наводить на цікаві роздуми: є міста-держави, що назвою своєю вказують на *онучате* походження, отже мусили бути й зв'язані з ними „родовим" принципом царства на позначення батьківських і дідівських прав.

І тут я підходжу до чи не найцікавішого моменту всієї розмови. Ми говоримо нині багато про шумерів. А насправді народу, який би сам себе так іменував або сусіди його так прозивали, в природі не існувало. Інакше, назва ця виникла значною мірою випадково, ба навіть помилково, і, умовно кажучи, „на кінчику пера" (Владімір Ємельянов). А сталося це так. Коли в 1857 році були дешифровані клинописну тексти, написані ассиро-вавилонською, або аккадською мовою, з бібліотеки царя Ашшурбанапала з Ніневії, виявилося, що багато з 20 тис. віднайдених там табличок не піддавалися прочитанню через

принципово іншу структуру написів. За допомогою знайдених у тому самому сховищі манускриптів, що, як пізніше з'ясувалося, були перекладними ассирійсько-шумерськими словниками, вдалося дешифрувати й ці написи. І виявилося, що клинопис винайшли не семіти, як вважалося до того часу, а якийсь інший, ще конкретно не визначений народ. Але хто вони?.. Виходячи з того, що ассирійські правителі часто називали себе „царями Шумеру й Аккаду", німецько-єврейський учений Юліус Опперн [1825-1905], один із тих, хто невдовзі перед тим відкрив ассирійсько-вавилонську систему письма, виснував, що цей титул охоплює назви древніх мешканців північної (семітів Ассирії) і південної (не-семітів) частин Дворіччя. Виходило, що шумерами нібито іменували себе жителі південно-месопотамських долин, які першими їх заселили і які й винайшли письмо (певну роль зіграло й те, що в словниках стрічалося словосполучення „шумерська мова"). Як пізніше з'ясувалося, Шумером називалася, згідно з гіпотезою Адама Фалькенштейна [1906-1966], місцевість, де знаходився храм бога Енліля. Щоправда, первісно цей топонім звучав трохи інакше – *Ки-эн-ги(р)*, – однак „згодом назва топоніма поширилася на південну й центральну частини Дворіччя і вже в епоху Аккада в устах семітських правителів Дворіччя спотворилося до *Шу-ме-ру* (вперше в написі Рімуша)" [16, 32]. Таким чином, територіальне найменування несемітського населення Південного Межиріччя помилково замістило собою самоназву народу. А достовірно визначити етнічну сутність т.зв. шумерів чи їхню самоназву нині навряд чи можливо.

Хоча й не все виглядає так безнадійно. І є лише доля істини в тому, що назва „шумери" виникла випадково. Справді, слово це початково не мало етнічного значення чи забарвлення. Та з іншого боку, воно виникло, далебі, не випадково – хоча б тому, що часто в написах трапляється вираз „шумерська мова". Отож інша правда полягає в тому, що назва місцевості, де знаходився храм загальношумерського бога Енліля, могла мати глибший, навіть сакральний сенс.

Почнімо з того, що паралельно з назвою „шумери" трапляються, як рівнозначні семантично й функціонально, й інші: „сумир", „сумери", „сумерійці" та ін. Слова ці стрічаються і в санскриті. Приміром, у Рігведі *сумер* означає „блаженство", „спокій", а похідне від нього *сумара* – „сумирний", що видимо засвідчує зв'язок з українською мовою. Важливе значення при цьому має „су-" (у ранньому, ведійському санскриті воно означало „дуже", „над"), а другий компонент цього слова добре нам знаний і зрозумілий. В індуїстській міфології та космографії є й гора Меру. Як і належиться, вона перебуває в „Центрі" (світу і космосу), а береги її омивають води Світового океану. Навколо неї повертаються сонце, місяць і зірки, а на трьох вершинах (золотій, срібній і залізній) живуть відповідно Брахма, Вішну і Шіва чи навіть увесь пантеон богів (тридцять три). Навіть священна ріка Ганг стікає з небес спочатку на Меру, а далі, її схилками й узгір'ями, на землю. Закономірно, що в релігійній свідомості індусів з нею пов'язано багато міфів та міфологічних мотивів (саме тут боги добувають напій безсмертя, через неї пролягає шлях у царські палаци Індри, тут віддаються подвижництву боги і найправедніші з брахманів, а також проводять ніч ті, хто прагне запобігти ласки небес або уславитися подвигами і т.ін.) [10, 312]. Владімір Топоров вважає, що саме індуїстська Меру послужила праобразом Світової гори в центральноазіатських традиціях і в деяких народів Алтаю, а також у ламаїстській міфології: *Сумер(-у)*, *Сумур*, *Сумбур* та ін. „Однотипні відповідності відомі в Індії, Тибеті, Китаї і навіть у традиціях деяких племен індійців Америки" (там само). Як бачимо, у східних тео-

космогонічних концепціях назва Золотої (Космічної) гори вимовляється двояко – і *Меру*, і *Сумеру* . Звідси й назва *Ш(С)умер*, вочевидь, пояснюється як „країна блаженних", тобто заселена сумирними, досконалими, боголюбимими людьми, одне слово – рахманами. Згадка про останніх, що сама собою спливла на думку, тут доречна: вона може стати ключем до розкриття таємниці загадкових насельників долини „між двох рік", зосібне до їх генези. Українці подекуди досі святкують Рахманний великдень чи принаймні вірять, що „шкаралупи з яєць, викинені на Великдень на воду, допливають до якихось людей, що живуть за далекими морями й називаються рахманами; вони не знають, коли має бути Великдень, і чекають крашанок з України". Така посилена, а навіть „священна" увага наших предків до рахманів могла сформуватися внаслідок кровного зв'язку з ними і розуміння якоїсь їх особливої, „вищої" місії. Отож цілком вірогідно, що першими вирушили з праукраїнських земель в далеку мандрівку з певною релігійною місією священнослужителі в оточенні невеликої групи суплемінників і оселилися в мальовничих і багатих на всіляку живність околицях озера Урмія, заснувавши тут царство, за яким, правдоподібно, залишили назву своєї прабатьківщини-раю. Наступне покоління араттів („діти", „молоді") зі згоди батьків або й невдоволені тутешньою релігійною політикою чи способом життя освоюють долину безпосередньо „між двох рік". Попервах це були, мабуть, тимчасові експедиції, які переросли в експансію всієї Нижньої Месопотамії і космогонізацію її простору. Поселяни асимілювали місцевий, тубільний елемент (якщо такий існував), заснували нові міста-держави, заселили територію обабіч рік. Тепер вони вже претендують бути святішими від самого бога, тобто праведнішими від „старших", „батьків". Аби підкреслити це, присвоїли собі назву *сумери*, *блаженні*.

Міфологему про зміну поколінь богів і перехід „слави" від одних до інших переважно вважають за спільний набуток індоаріїв чи навіть індоєвропейців. Та, як бачимо, вона прижилася ще на „мисленому древі" шумерів. Останнім наука відмовляє в належності до індоєвропейської мовної сім'ї. А появу індоаріїв у Північній Месопотамії – принаймні наскільки це можна судити за мовними даними – засвідчено десь із 1800 році до Різдва Христового. Це стосується власних імен з Малої Азії, а також кассидського слова *шуріаш* (др.-інд. *сурйас* – „сонце"), що ним іменували бога сонця. А в договорі (бл. 1400 р. до Р.Хр.) між правителем хурритської держави Мітанні, що його фахівці локалізують в околицях оз. Урмія (тобто приблизно там, де й шумерську Аратту, а її царський рід теж виводять із Приазов'я), і хетським царем згадуються Мірта, Варуна, Індра і близнюки Насатья – чільні божества ведійського пантеону [29, 337]. Хоча є дослідники, які й шумерів вважають індоєвропейцями чи принаймні вихідцями з того самого етнокультурного й геополітичного „котла", в якому згодом були закладені основи індоєвропейської спільноти. Зокрема, доктор Л.А.Ведделл у своєму „Шумеро-арійському словникові" на багатому матеріалі доводить спорідненість між раннім (ведійським) санскритом і мовою шумерів, а відтак і те, що „сумеріяни були ранніми оріями (аріям – *Р.П.*) своєю мовою, будовою слова і самобутньою системою письма" [37, 86]. Мабуть, є резон з огляду на сказане вище хоча б частково погодитися з цими аргументами.

А міфологічну історію Нінурти й Анзуда (Асага) можна б розглядати як своєрідну модель чи праобраз сюжету про наслідування „дітьми" царського престолу, якби не її „земне" походження (попри те, що стосунки з'ясовують між собою небожителі, все ж ця „космічна драма" розігрується на, сказати б,

історичній арені і безпосередньо пов'язана з політичною історією). Тому вона не може вважатися „первісною" ні в хронологічному, ні в ціннісному аспектах. Міфології багатьох народів знають космо- і теогонічні сюжет про зміну царства на небесах, за яким богам старшого покоління доводиться поступатися місцем „молодим" і навіть перебиратися в підземний світ („боги низу"), залишаючи володарями „верху" своїх нащадків. Найдавнішою на цю тему з відомих нині є хурритська поема, що отримала назву „Пісня про царство на небесах". За її „схемою" вавилоняни формували свій „священний канон" про створення світу („Енума еліш"), а Гесіод орієнтувався на неї, коли писав свою „Теогонію". У цих творах оповідається про спадкоємність священної влади, що ґрунтується на „перейнятті слави" молодшим поколінням богів. Відтак земні правителі й царі діють, певна річ, за цим зразком. Додам, що хурритів правомірно буде вважати не лише спадкоємцями славних традицій Аратти, а, може, навіть засновниками „країни за сімома горами".

Повертаючись до розмови про Нінурту й Анзуда, треба сказати, що попри все подібні перевтілення у „внутрішній суб'єктивності" орла виглядають мало правдоподібними і трохи навіть штучними не лише як на сучасне око, а й з огляду на логіку розвитку цього смислообразу. Монолітно-художній, за визначенням Олексія Лосєва, комплекс, що ним, безперечно, є означене епічне сказання, набуває ознак комплексу-інтерполяції, в якому добре видно сліди „ручної роботи". Треба гадати, що така „перевернута" перспектива смислообразу орла сталася внаслідок тяжіння над ним міфо-епічного „попередника" – сказання про Нінурту й Асага[1]. Анзуд у ньому не згадується, і єднає „гірські страховиська" обох епосів лише міфологічний смисл „ворога". Хоча в присвяченому поверненню тріумфатора-переможця в Ніппур царському гімні, що „продовжує" сюжетну лінію священного двобою у переліку здобутих Нінуртою „трофеїв" згадуються й такі: „Птицу Анзуд с дерева „хулуппу пути" снял, // Семиголового змея с гор вівел" [17, 261].

Вочевидь, міфологічні постаті орла й змії виступали охоронцями Священного простору „ворожої країни" і маркують у ньому „верхню" і „нижню" мітки тамтешньої структури Світу (гора й дерево в релігійній свідомості виступають синонімами). Так само не викликає особливих труднощів і дерево „хулуппу шляху". В іншому шумерському сказанні „Гільгамнш, Енкіду й підземний світ", як пам'ятаємо, воно теж фігурує, а ідентифікується найчастіше з івою. Там його теж стережуть змія й орел Анзуд. Тому можна з певністю твердити, що в обох випадках ідеться про Світове

[1] У кожному разі Владімір Ємельянов визначає залежності шумерського й старовавилонського поетичних зразків як „перекладання й переосмислення" [17, 126]. Оте перше, трохи механічне означення вчений вживає в розумінні переміщення компонентів змісту, фабули, ейдології з однієї структури в іншу і пристосування їх до іншого художнього організму. А в іншому місці, аналізуючи текст останньої пам'ятки в контексті новорічного ритуалу інтронізації царя, він вказує на момент, який можна вважати ще одним підтвердженням неприродності й „чужорідності" Анзуда в загальній структурі цього міфу й священного церемоніалу і в міфології шумерів загалом. Боротьба бога-героя з могутнім страховиськом, охоронцем чи володарем гір, що грозило небезпекою для міста, країни, зрештою, всього космосу та його внормованому ладові, займала в ньому центральне місце. Переходячи до характеристики самого тексту і зображення в ньому битви та її наслідків, вчений зазначає: „Отримавши право спадкової влади законним шляхом, цар стикався з якоюсь силою, що посягала на його престол. Особливо цікаво те, що сила ця ніколи не переступає священну територію міста, але шкодить цареві на далеких підступах, за що зазнає випереджаючих ударів на власній території" [17, 90]. Таким чином, чудовище, а отже й Асаг (Анзуд), „ніколи не переступали священної території міста", і цей факт вчений розцінює як „особливо цікавий". Анзуд же, як знаємо, не просто переступав цю сакральну межу, а, будучи іпостассю Нінурти, жив, що називається, у „Центрі світу", в самому осередку шумерського Священного простору, тобто в головному святилищі міста. Тому й подібна переміна його внутрішньої сутності сприймається як неприродна й штучна.

дерево (Дерево життя) „гірського космосу", може, навіть про іпостась самого Асага. Слово це (від аккад. *асакку)* зазвичай пояснюється фахівцями як „хвороба", звідки випливає, що міфологічна істота Асага мала б утілювати злого демона, сили зла, хвороби і т.ін. „Космічна природа його, одначе, значно складніша і з труднощами піддається повному розшифруванню. Деякі дослідники вважають його величезним деревом незвичайної міцності, народженим від небесного дощу, що впав на землю й пустив своє сім'я в горі" [34, 374]. Тоді й Анзуд у верховіттях дерева *Асаг* мав би символізувати небесного володаря країни, яку воно персоніфікує. Хоча щось певніше сказати на цю тему важко, бо перекладач пам'ятки російською мовою дотримується погляду про споконвічно „кам'яну" природу Асага й відповідно інтерпретує всі „темні місця" в тексті: ця почвара („камінь-скала, що діє як антропоморфна сутність"), згідно з її тлумаченням, породжує кам'яну рослинність („Вся эта каменная поросль его своим царем избрала..."). Коментуючи окремі місця свого перекладу, вона пише: „Породжені Асагом, камені ростуть, засмічуючи і не даючи прорости нічому живому, – ось у чому сутність нападу „кам'яного війська" Асага. Вони – живі істоти" (там само). Тобто, ті живі „кам'яні чагарі" нібито розрослися настільки, що заглушили все живе, будь-які порухи космічного буття. Одне слово, аморфна стихія Хаосу, що повергла Світ у свої безодні. Для жителів Дворіччя це й означало „замурування" (заледеніння) „божих вод" у гірських вертепах і, як наслідок, за́чах без благодатної вологи рослинності і всього живого світу.

Але таке тлумачення суперечить змістові навіть перекладених цією авторкою рядків. Із перших же слів, що стосуються характеристики Асага, довідуємося, що це, назвемо його традиційно, чудовисько „не просте, а чарівне", бо народжене „небесами" („небо излило семя на зеленеющую землю"). Відтак у жилах його нуртує божественна міць, а слава сягають околичних земель. Тому й „боги градов пред его силой на сторону его склонились", а „Гора дары ему принесла". Внаслідок об'єднання багатьох „народів гір" вдалося створити сильну і, здавалося, непереможну армію: „Нет руки против силы Асага: сколь непомерна его тяжесть! // Идет молва о его воинстве, те полчища неохватимы глазом, // Так велика его могучесть – ее не пробьет никакое оружье..." [с.87].

Ці й подібні до них факти наводять на думку, що означення Ансага як чудовиська не можна сприймати буквально і в прямому розумінні цього слова. Так, він наділений багатьма „жахливими" ознаками, але для міфологічного мислення з його різким протиставленням „свого" і „чужого" подібні характеристики сприймалися як „поетична норма". Адже міф в архаїчному суспільстві володів вищою й абсолютною істиною і вважався за певний культурно-семантичний код, знак культурної самоідентичності людини та її племінної індивідуальності. Саме він, як доводить Алєксандр Лобок, виступав носієм певних семантичних смислів, що в сукупності витворювали "свій світ", "своє царство", недоступні для чужинця. Кожне плем'я (або інша спільнота) мало свою окрему культурну модель, що визначалася і санкціонувалася міфом.

Тому неминучими були відповідні „засоби характеротворення" й стосовно Асада – як представника (володаря й божого опікуна) чужого, а отже й ворожого для шумерів чи вавилонян-ассирійців світу. Так само характеризувався, як пам'ятаємо, „Безсмертний" Хувава. І подібно пізніше багато "чужих" авторів зображали скіфські племена як дикі орди, що ведуть розбійницьке життя, приносять полонених у жертву своїм богам, п'ють теплу ще кров і їдять м'ясо переможених ворогів, а їхні черепи використовують як

чаші для пиття. Чомусь забувається при цьому, що в „благородного" Геродота є й інші слова: "Усі народи довкруж Понту належать до найбільш некультурних, крім сколотів. Вони мудріші від будь-якої нації на землі й винахідливіші". У такому ж ключі описував скіфів-сколотів і Страбон: як "чесних кобилодоїльників, споживачів молока і святих, найбільш правдолюбних людей, яких нема ніде більше на світі". Означене розуміння сутності „страховиська" засвідчене і в сусідніх народів. У хетів, зокрема, слово „чудовиська", буквально означало „люди страшенного злочину", що, як зазначає відомий лінгвіст В'ячеслав Іванов, було „споріднене з російськими словами „враг", „ворог", „ворожить"..." [27, 257]. Такою, мабуть, була і загальна тенденція міфологічного мислення.

По-друге, в тексті сказання немає жодної вказівки на „споконвічно кам'яну" сутність „володаря гір". Скоріше – навпаки. І про це можна судити навіть із попередньої розмови. Та існують і додаткові, прямі вказівки на те, що закам'яніння його сталося лише з часом і що воно „набуте"[1]. Задля того навіть ім'я довелося міняти, що може сприйматися як вимушений „ритуал переходу". А відбулося це, власне, після перемоги над ним Нінурти і накладеного прокляття. „*Отныне* (підкреслення моє – *Р.П.*) Асагом он зваться не будет, он камнем зваться будет. // Он камнем, камнем Залагом зваться будет, он камнем зваться будет, // Бока гробничными плитами станут, // Геройство – господину послужит" [34, 89], – вигукує дещо захмелілий від воєнного успіху переможець над тілом поверженого супротивника і „встановлює" тому нову долю.

І по-третє, інтерпретаціям Вероніки Афанасьєвої перечать навіть окремі деталі. Маю на увазі насамперед локальні тропи, зокрема порівняння. Оповідаючи про знищення „злого демона гір", автор (кодифікатори) сказання співставляють цей момент із боронуванням землі й прополюванням її від бур'янів, тобто предмет уподібнення тут у всіх випадках має рослинну природу („Как бороною пробуравив землю, // Он Асага в стране мятежной, как сорняк, уничтожил, словно колючку вырвал..."). Якщо зважити, що міфологічне мислення не визнавало ніяких випадковостей, а завжди ґрунтувалося на устійнених, а головне – взятих з оточуючої дійсності реаліях, то зрозуміло, що й троп у ньому завжди значущий, а в нашому випадку вказує на „рослинну" сутність Асага. Тому є резон приєднатися до думки тих шумерологів, які бачать у ньому володаря чи божественного покровителя „гірської країни", певно, ще з тотемним минулим, носія певної культурно-ідеологічної інформації і господарсько-економічної стратегії. Цілком вірогідно, що саме незгоди з приводу останнього, зокрема щодо занику землеробських первнів, змусили частину родів на чолі зі своїми *енами* рушати на південь і переводити економіку на нові рейки.

Як на мене, смислове осердя Сказання про подвиги бога Нінурти становить сюжет про зміну однієї, назвемо її „кам'яною", з огляду на домінуючі в ній міфологічні предмети й виробничі відносини, епохи на іншу – зорієнтованою на виробництво сільськогосподарської продукції. На таку думку наштовхує змалювання в тексті культуртрегерської місії Нінурти („Владыка напряг могучий разум. // Нинурта, Энлиля сын, великое творить начал"). Суть її зводиться до того, щоб, залучивши зовнішні природні сили, передовсім „енергію" рік, поліпшити продуктивність праці. За нових умов (природно-кліматичних й історичних) процеси космогонізації, творення „свого Світу",

[1] Дослідниця, до речі, сама вживає вираз „зміна природи Асага" [на „кам'яну"] [див. авторську репліку на с.89].

треба гадати, вже не могли обмежуватися простим заселенням якоїсь території, а потребували нових технологій і нової організації системи праці. У конкретній ситуації треба було осушувати заболочені землі, прокладати канали, будувати ефективні меліоративні й іригаційні системи. На це й були спрямовані зусилля бога-героя. Після убивства Асага він береться, як кажуть, за гуж: „Воды побежали сквозь камни бурным потоком. // Отныне и навеки вода из земли в гору не поднималась. // Все рассеянное он собрал, // Болота, что пожирали горы, // Соединил и отдал Тигру. // Вода излила на поля изобильное половодье. // Отныне и навеки, блеск окоема // Царь Страны владыка Нинурта радостью до краев наполнил. // Полям пестрый ячмень он дал. // Садам орошенным плоды подарил. // Житницы до краев нагрузил. // Владыка в Стране причалы возвел. // Он утробы богов насытил, // Нинурту, отца своего, они достойно восхвалили" [34, 90].

Інший висновок, який випливає з підтексту сказання, зводиться до того, що жителі „гірської країни" вже знали культуру обробітку землі, але чи то заникали цей „божий дар", чи через економічну політику своїх владик цілком і повністю віддавалися ремісничій праці. Найбільш імовірно, вони тільки брали від природи її плоди, мало дбаючи про поліпшення продуктивності праці, зокрема не задіювали могутніх ресурсів головних водних артерій країни. На такі міркування наводить характер злодіянь, що їх творці міфо-епосу приписують Асагові: мовляв, за його правління „Никто не чистил мелких протоков, не поднимал из них землю, // Не лилась вода на поля благодатно, каналов никто не строил, // Борозды не прорезали земли, неубранным зерно валялось" (там само).

Це виглядає трохи начебто й дивно, бо якраз Верхня Месопотамія з погляду природно-кліматичного щонайбільше сприяла землеробству. Горбиста місцина, захищена гірськими хребтами, родючі долини, вологі вітри з Середземного моря, що „приносять достатньо щедрі зимові дощі для ранніх посіві" [16, 41], соковиті гірські луки для випасу худоби – усе це дозволяло культивувати вигінне тваринництво, без особливих затрат вирощувати хліб, не втручаючись у божественні пріоритети, і жити іншими дарами природи. Це був воістину багатий край. Такий висновок можна зробити навіть на основі Сказання про подвиги бога Нінурти. Кидаючи до ніг „Пані могутньої" Нінмах, матер богів, підкорені Гори і роблячи її володаркою їх багатств і скарбів, герой-переможець рече: „Да взрастят ее недра тебе ароматные травы, // Виноградом сладким порастут террасы, // Да вырастят тебе ее склоны кедр, кипарис, самшит вечнозеленый, // Для тебя да разукрасится он плодами, словно сад фруктовый, // Пусть Хурсаг воскуренья божьи тебе доставляет, // Злато, серебро пусть там копают, в горах лесистых добывают. // Медь, олово пусть тебе там копают, пусть как дань тебе приносят..." [34, 91].

Якщо припущення про прихід араттаків сюди з Придніпров'я мають реальну підставу, то такий спосіб життя постав унаслідок гіркого досвіду попереднього спілкування з природою і „вигнання з раю". То ж на нових землях відбувалося лише пристосування звичних виробничих відносин до тамтешніх умов – своєрідне „замолювання гріхів" – без особливих ексцесів і потуг. Однак із погляду космогонічного мислення це сприймалося як застій чи „заледеніння Гори", як тупикова вітка у розвитку цивілізації. Таке розуміння історичних процесів повністю узгоджується з висновками англійського культуролога А.Тойнбі про те, що „первісне суспільство переходить до цивілізації лише в тому випадку, якщо воно не боїться відповісти на виклик несприятливих умов оточуючого середовища. відповідаючи на виклик,

колектив накопичує найрізноманітніший досвід по оволодінню зовнішніми силами середовища, тим самим удосконалюючи свої навики, знанння, посилюючи релігійні почуття і т.ін" [16, 45].

Деякі „деталі" посилюють припущення про певне збайдужіння горян до хліборобської праці. Та це, розуміється, лише наслідок більш глобальних і воістину „космічних" прогрішень „чудовиська гір", через які начебто була навіть зміщена земна вісь і міста зрушились зі своїх місць. А полягали вони в тому, що володар гір „запер" води у верховіттях, і вони, не доходячи землі, вертали назад і замерзали, перетворюючись на суцільні льодові брили й руйнуючи в такий спосіб гори і землю. Аж відтіля „Боги Країни ... повтікали" (як бачимо, там були вже шумерські боги, що ще раз підкреслює думку про завойовницький характер військового походу в гори і про очевидну непокору тамтешньої країни). Нічого й нагадувати, що в світі „нічого не народжувалось" і не проростало. Словом, Асаг „заморозив" сільськогосподарське виробництво, що в свідомості корінних оріїв і землеробів прирівнювалося до глобальної, вселенської катастрофи. А подвиг Нінурти при цьому зводиться до того, що, як резюмує Владімір Ємельянов, „убивши і розчленувавши свого противника, Нінурта спершу скидає води в Тигр, створюючи потоп, а потім викладає з каменів – воїнів Асага – греблю, скеровуючи води на поля. Так виникає іригація, створюється плуг, земля наповнюється достатком, засновуються перші держави" [17, 90].

Щось знайоме, чи не так?.. Справді, подібний космогонічний мотив добре знаний із ведійської міфології. Там Індра перемагає вожака асурів, злого демона Врітру. Після тієї перемоги теж „із розпоротого черева Врітри вийшли космічні Води, божественні матері, що давно жадали звільнитися з неволі" [29, 288-289]. Хоча ще Іван Нечуй-Левицький помітив схожість і навіть залежність цього міфологічного мотиву від наших „парубоцьких" колядок про героя Іванка. Відповідності між ними простежуються не лише на рівні загального смислу, а навіть стосовно конкретно-чуттєвих символів і художньої форми.

Та ворожі „гори" уявлялися древнім шумерам не лише як пристанище змій і всілякої іншої нечисті, але також як багатий, у певному розумінні райський закуток . Чи не тому тамтешні "барди і поети", за словами Самюеля Крамера, "з поки що нез'ясованих причин співали про її метали і камені, ремесла та мистецтва, її визивно хоробрі закони, *ен*, її довірливих *машмаш* і її улюблену богиню, подібну не до будь-кого, а до Інанни Шумеру" [24, 299] Гадаю, що зворот про "поки що нез'ясовані причини" захоплення „священною Араттою" виглядає надуманим. Ясна річ, що такі причини вони не могли бути випадковими, як і її ідеалізований образ. У шумерських сказаннях він творився з "уламків" (за принципом бриколажу) колись внутрішньо цільного "райського міфу". Хтозна, можливо, в „чорноголових" той міф існував і в цілісному вигляді, та не дійшов до наших днів або ще не знайдені глиняні таблички з його записами. Хоча вірогідніше, що міфо-епічна свідомість на час творення подібних текстів, а тим паче – у час їх фіксації на письмі, мала в своєму розпорядженні вже самі лише "фрагменти", "шматки", окремі лінії й мотиви, при тому пошарпані й понищені буревіями віків. Усе ж вони свідчать про нічим не погамовану "ностальгію за Раєм", що здебільшого асоціювався з "отчими порогами" і прабатьківською землею. На рівні міфологічного мислення з його гомологічними відношеннями саме вони були тотожними Едемському садові. Нагадаю, що і в ассиро-вавилонському Епосі про Гільгамеша теж є, як можна було переконатися, одне загадкове місце, зв'язане з

„камінням гір”. Воно вводить героя, а разом із ним читача, в чарівні сади з лазуриту й сердоліку, що в якийсь спосіб поєднані з таємницями вічного життя.

Тобто навіть тисячоліттями пізніше в свідомості семітського населення Межиріччя, що живило свій етнокультурний організм духовними джерелами попередників, ще живими були спомини про ті „кам’яні” сади як райську обитель. І такими, безперечно, були уявлення корінних мешканців Північної Месопотамії, які вибудовували свій райський міф у системі відповідних смислово-символічних координат. А кам’яна природа їхнього Саду едемського не повинна дивувати: давалися взнаки конкретні реалії тамтешнього ландшафту. Адже міфологічна рефлексія, попри всю її зовнішню фантастичність й ірреальність, ніколи у виборі матеріалу не виходила за рамки реального й конкретно-чуттєвого світу, простіше кажучи, за рамки того, що людина бачила навколо себе. А для жителів гірських країн, оточених зусібіч кам’яним громаддям, гострими шпилями вершин і розбурханими хвилями скелястих хребтів, годі було сподіватися на інші „факти життя”, що лягли в основу міфологічної думки. Згадаймо, що в Поемі про Етану правитель-пастир міста Кіш відправляється на небеса за „каменем родів”, із чого напрошується висновок, що навіть безсмертя мало „кам’яну” символіку. Вирішальну роль зіграли, мабуть, знахідки в надрах („утробі”) гір дорогоцінних каменів. Відповідно до уявлень архаїчної людинині з чого вони там з’явитися не могли, а мусило відбутися божественне запліднення „лона” і проростання „кам’яної порослі”. І ця „космічна місія” випала на долю Асага. Але подальше відособлення від „батьківської” Аратти шумерів („дітей”) й утворення ними власних державно-політичних і територіальних об’єднань (міст-держав), що згодом об’єдналися в одну централізовану країну із зорієнтованою на сільськогосподарське виробництво економікою, мусило, відповідно до тих самих законів архаїчного мислення, заперечити попередні оцінки й пріоритети, щоб сотворити собі свій власний світ зі своїми якісно новими характеристиками. Відтак увесь культурно-ідеологічний набуток „старшої” генерації богів і людей, навіть якщо він був значною мірою перейнятий, присвоєний, але не знищений у своїй попередній сутності („батьківські” народи й країни продовжували чинити опір і відстоювати своє право на життя і на „царський престол”), мусив бути проголошений „ворожим”, не вартим будь-яких сакральних цінностей. Це, однак, не заважало поставити матеріальні багатства собі на службу, треба було лише провести над ними „суд” і наново, відповідно до нової історичної обстановки і нових умов життя, „встановити Долю” кожного. Відповідно змінилися й змістові характеристики Асада. Незважаючи на те, що той був народжений небесами – і двома рядками вище (в прямому розумінні цього виразу) автор це визнав, – тепер він уже „Дитя, что не материнской грудью, вскормлено молоком диких тварей”, „отродье, отца не знающее, гороубийца!” // Воитель с бесстыжим ликом, сотворенный из испарений”, „самец вздымающийся, идол, собою весьма довольный!” [34, 86].

Йдеться, правдоподібно, про той період у розвитку міфологічної свідомості, коли виникає „присмак історії”. Алєксандр Лобок вважає, що сталося це десь на етапі „приручення зернини”, що послужило взірцем для подальшої металургії й кераміки. Тоді виникає принципово новий тип виробництва, ґрунтований власне на творенні нового, або творенні „з нічого”, через знищення попередньої сутності, а не, як це було у виробничій діяльності творчості верхньопалеолітичної людини, „у видобуванні з предмета його потайного змісту” [25, 556]. Можна дискутувати з ученим питання про культурно-цивілізаційний „праобраз” цього нового типу творення, бо, скажімо.

останні дослідження Трипілля показали, що тамтешнє населення культивувало переважно невибагливі до умов вирощування й стійкі до хвороб та шкідників види злакових, що не годилися для виробництва хліба, зате існувала мальована кераміка, пластика, металургія й металообробка, різні ремесла [6, 40-58]. На основі шумерського сказання можемо додати до цього переліку ще деякі „камені гір". Та не менш важливо, що внаслідок усього цього виникають історичні інстинкти, „народження історії", або „відкриття" часу. Бо не лише хлібина чи, скажімо, керамічний глечик, що раніше були зерном, мукою, глиною і т.ін., а й людина, як і будь-яка річ, мають свою історію. Причому йдеться не про усвідомлення історичного часу (до цього було ще далеко), а саме про знаходження ідеї часу – внаслідок упорядкування міфології. І виникнення генеалогій богів, а відтак і космогонічного мислення були безпосередньо зв'язані з цими процесами. Первісно „часова сітка, якою користується епічно-космогонічне мислення, є повною умовністю. Творці космогонічних епосів не знають об'єктивного часу, а їхні уявлення про те, що виникло раніше, а що – пізніше, грішать повною й абсолютною суб'єктивністю. Є лише одна інваріантна мітка: щось виникло з нічого. Все інше – цілковита сваволя" [25, 588]. Як бачимо, свої „історії" отримували й дорогоцінні камені та мінерали, а також інші геологічні предмети, а вслід за цим на міфологічні схеми починають „накладатися" і деякі конкретно-історичні реалії.

Створюючи „свій Світ" і утверджуючи свою систему релігійних цінностей, шумери неминуче мусили мати й свою концепцію „Начала", тобто тієї космічної цілості, що передувала „розриву" і „вигнанню з Раю". Вона формувалася, як і весь міфологічний простір їхньої культури, із „уламків", „кусочків", „осколків" попередніх традицій. Їхні священнослужителі лише переструктурували залишки „поруйнованого організму", що його перейняли чи завоювали в попередників або ворогів, пристосувавши їх до місцевих умов, і частково доповнили деякими новими компонентами. Бо такою, як доводить французький етнолог Клод Леві-Строс, була логіка архаїчного мислення.

Власне, ті райські мотиви, а точніше – відсутність багатьох складових і „ліній" райського міфу, наскільки це можна судити за шумеро-аккадськими джерелами, заперечують можливість міста-держави чи країни Аратта називатися Едемом, тобто материнським лоном" людства. Такий її топос зберігся в свідомості жителів Межиріччя, та він був похідним, а може навіть „зайшлим", принесеним переселенцями. Аратта могла бути (і, напевно, й була) Раєм, звідки пішли внаслідок „вигнання" шумери, але не все людство і не цивілізація. Вона не могла претендувати на роль „первісного" Саду, тобто колиски людства, саме тому, що в ній не було достатньо власного „емпіричного матеріалу" для творення того райського міфу. Нема сумніву, що шумерами вона сприймалася як священна земля і якийсь таємничий сакрал, звідки їм довелося безпосередньо переселитися – добровільно чи вимушено. Але корені тієї святості були їм мало зрозумілі, а може навіть затрачені. Це був образ скоріше сакралізований, ніж сакральний. Тому й дозволяли собі йти військовим походом, причому мало не щорічно, і грабувати її, і плюндрувати її священний організм і нищити надра („священне лоно"). Погодьтеся, що в рай військові експедиції не споряджають і в богів його ніхто не відвойовує, – переймають, за логікою архаїчного милення, царський престол у „батьків" або в „старших братів". Відтак у глибинних закамарках свідомості шумерів міг жити хіба спомин про той „первісний" рай, який їм колись („у часи сновидінь", „у Началі") довелося покинути через гріх першопредків, але про який вони мало

що пам'ятали. Та яким був той „первородний гріх" і де відбулося справжнє гріхопадіння?..

Щоб зрозуміти сутність тієї "космічної драми", необхідно зважити на зміни релігійних орієнтирів і пріоритетів у первісних суспільствах. У певний момент у духовному житті "благородного дикуна" сталися істотні переміни: Верховне божество, Творець, здійснивши космогонічну місію, втрачає своє практичне релігійне значення і віддаляється від людини на "вище небо". Його заміщають інші божественні фігури: Великі Матері-богині, Міфічні предки, боги сонця чи грози. Іншими словами, людина надала перевагу конкретно-чуттєвому досвідові, притлумивши в собі первні духовного і вічносущого. Це й стало "першим "падінням" людини, яке привело до входження в історію" або, назагал кажучи, "входженням у життя"[44, 157]. Воно ідеологічно й хронологічно співвідноситься з появою землеробства. Тоді смертні втаємничилися в секрети виробництва (самостійного відтворення) продукції землеробства, що прирівнялося до біблійного причащання з дерева пізнання. Щоб зрозуміти вагомість таких перемін, необхідно взяти до уваги світоглядне значення хлібини. Традиційно вважалося, що виникнення економіки, яка ґрунтується на виробництві продуктів харчування і яка устійнилася після неолітичної революції УІІІ – УІІ тис. до н.е., покликане було потребою полегшити умови праці, а отже, й життя людини загалом. Останнім часом фахівці звернули увагу, що так не сталося: раннє землеробство було важким і малоефективним, що спричинилося навіть до зниження тривалості життя. Тобто, землеробство не полегшило працю, а різко ускладнило (у фізичному сенсі) життя, тому й стало в певному розумінні "вигнанням" з ідеального царства [25, 544-548]. Та все ж саме воно започаткувало цивілізацію і радикально вплинуло на зміни світогляду. Тому що землеробство починається із зернових, що передбачає "багатоступеневу систему обробітку". Саме вона, як доводить Алєксандр Лобок, зробила зерно "світоглядним феноменом"[25, 551-559]. Бо це було вже не звичне "добування" сутності з якогось матеріалу (скажімо, з каменя), а *створення* чогось принципово нового порівняно з "виробничим матеріалом", що й виявило "новий тип виробництва – виробництво через попереднє знищення початкового якісного стану". "Адже хлібна паляниця спершу не міститься в зерні, її не можна отримати із зерна шляхом відкидання зайвого. Більше того, зерно доводиться спочатку бувально стерти в порошок, знищити в його природному бутті, – і лише після того можна братися до ліплення нової предметної якості" [25, 556]. А це сприймалося як ДЕМІУРГІЯ, як ТВОРЕННЯ, а відтак і як зазіхання в певному сенсі на божественні пріоритети.

Навіть ці моменти викликають засторогу щодо Аратти як „Країни Життя" і райської обителі, адже, по-перше, її покидає не Творець, а боги-опікуни – про Вищу істоту небесної структури ніде й не згадується. По-друге, прирівнювані до космотворчих процеси „приручення зернини" скоріше забувалися, ніж набували розмаху, тому їх можна сприймати в певному розумінні як покуту гріхів. Зрештою, на подібне явище гріхопадіння можна поглянути й з іншого боку. Сільськогосподарське виробництво загалом, а переложне землеробство зі зміною „циклів" зокрема негативно позначилося на навколишнє середовище. Адже на сотнях тисяч гектарів, як це видно на прикладі трипільських поселень, винищувалися ліси, випалювалася рослинність, вирубувалися дерева на будову, а череда худоби в пошуках нових пасовиськ постійно толочила трави... Внаслідок усього цього збіднився навіть видовий склад диких тварин. „Такі дії природа не лишає безкарними, і

періодичне переселення трипільських поселень – то тільки мала покута за перші гріхи цивілізації, яка вміла вирішувати посталі екологічні проблеми в основному за допомогою магічних дій та заклинань" [6, 40]. Та цього, зрозуміло, було замало. Отож, кара не забарилася: глобальна арридизація клімату, жахлива посуха й неминучі переселення. Вважається, що для трипільців перший раз (У тис. до х.е.) усе скінчилося порівняно благополучно, а в свідомості залишилися, очевидно, більш глибокі „карби".

Хоча сумнівно, що тоді трипільці остаточно спинилися в межиріччі Південного Бугу й Дніпра. Хіба може початково, а з часом неминуче рушили на пошуки нових земель. І на це існують реальні докази. Зокрема, в степовій смузі Побужжя були виявлені комплекси, що, як припускають, можуть свідчити про заняття трипільцями відгінним пастушим скотарством (своєрідні „зимівники"). І якщо на явні сліди масових переселень углиб „степу" і далі на південь і на схід археологи поки що не натрапили, то контактів з населенням т.зв. степових культур засвідчено чимало. То ж не дивно, що для степових тваринників і рільників трипільці виступили „як посередники у процесі поширення металу та виробів з нього" [6, 131]. Як видно з енеолітичних пам'яток Передкавказзя, у цій своїй „ролі" вони доходили, далебі, аж до гірських хребтів, що єднали Чорне й Каспійське моря. Не викликає сумніву в дослідників і торгово-економічні стосунки Трипілля з населенням азово-дніпровської культури. Значно посилилися зв'язки зі „степом" на пізньому етапі Трипілля, а через посередництво „курганних" культур вони сягають знову-таки Північного Кавказу, де „на межі між Європою та Азією поруч з трипільською існувала впродовж майже тисячоліття ще одна забута цивілізація" [6, 137]. Маються на увазі майкопські старожитності, що їх датують 3900-3100 [3000] рр. до х.е., тобто епохою великих трипільських протоміст, і „знаменитий Майкопський курган, з його посудинами і статуетками з дорогоцінних металів, подібних до виробів Урукського періоду в Месопотамії" (там само). Гадаю, що така подібність не була випадковою, а постала внаслідок безпосередніх контактів. Тому дослідникам ще належиться встановити, як глибоко проникали трипільці „в степ". Правдоподібно, що справа не обмежувалася лише торгово-економічними і культурно-релігійними стосунками, а за таким самим маршрутом і, якщо взяти до уваги й сказане вище, далі в південно-східному напрямку просувалися окремі племена, етнічні спільноти або якісь їх відсепаровані групи. Згадувані щойно „зимівники" трипільських скотарів підказують таку логіку розвитку історичних подій. Безперечно, нині в науковців ще замало даних, аби твердити, що все відбувалося саме так, але й категорично заперечувати цього, як на мене, не варто.

Найлегше, далебі, було б припустити, що „ісход" шумерів у Межиріччя відбувався поступово, протягом тисячоліть, винятково і тільки з гірських районів Загросу і що останні були споконвічними землями предків „чорноголових". Адже гори Північного Іраку розглядаються фахівцями як один із трьох близькосхідних центрів, де виникло відтворююче господарство і зародилася цивілізація (культура Зарзи). Та цьому перечать конкретні факти. Узагальнено кажучи, „спадок Аратти" охоплює багато складових, які могли з'явитися лише в процесі взаємодії з багатьма „нетутешніми" етнокультурними субстратами, в т.ч. й зв'язаними з трипільською цивілізацією. Хоч Трипілля теж, мабуть, треба розглядати як „перехідну ланку". Тому виникає потреба хоча б побіжно кинути погляд на „генезу цивілізацій".

Мають, очевидно, рацію дослідники, які виділяють кілька етапів формування індоєвропейської спільноти. А почалося все на гірських плато Північної Месопотамії, Анатолії, в Палестині й Лівані в IX – УІІ тис. др х.е, а може навіть і раніше. Саме тут виникає найдавніше хліборобства й економіки, зорієнтована на створення принципово нового, і саме звідти пішли перші хвилі „індоєвропеїзації". „Ефективна сільськогосподарська економіка призвела до демографічного вибуху та збільшення щільності населення в землеробських суспільствах Близького Сходу в 50 разів порівняно з мисливським. Виник ефект „набігаючої хвилі", коли надлишки землеробського населення почали розтікатися по мисливській периферії" [18, 86], – пояснюють фахівці причини розкручування „генної спіралі" в циркумпонтійській зоні. Відтак будь-які „спільні риси в розвитку цих територій пояснюють близькосхідними впливами" [40, 73]. Хоча спеціальні дослідження й „порівняння" Миколи Чмихова показали, що нема достатньо підстав говорити про першість в етногенетичному плані – у кожному разі щодо розвитку культурно-історичних епох Близького Сходу й Північного Причорномор'я. Натомість археологічний матеріал схиляє до думки про синхронний розвиток цих регіонів. Та це й не дивно. Адже десь до атлантичного кліматичного періоду (неоліту) Чорне море було лише прісноводним озером, тому цілком можливо, що ці регіони були поєднані не лише територіально, а й творили якусь спільну, нині ще конкретно не ідентифіковану спільноту.

Отож, і „первісний" Рай, або колиску цивілізації, звідки відбулося „вигнання", треба шукати саме тут або ж, як показують археологічні дослідження дна Чорного моря, в глибинах „океану". Звідси й „морські палаци" бога Енкі в шумерській міфології, де починалося творення, звідси космогонічні мотиви в українському обрядовому фольклорі (через „дівчину-утопленицю"), звідси й „риб'яча подоба", за Беросом, Спасителя людства. Скоріше за все, що так воно й було, бо експедиція американських археологів на чолі з Робертом Баллардом виявила в морських глибинах залишки дерев'яних споруд, що нагадують українську хату-„мазанку". На щастя, води цього моря на глибині понад 150 метрів позбавлені кисню, що забезпечує добру збереженість органічних залишків. Зрештою, американські вчені з Ламонт-Догерті Земної Обсерваторії Колумбійського університету Вільям Раян і Волтер Пітман, фахівці з морської геології, ще раніше доводили, що „Великий Потоп" (так називається їхня книга) пов'язаний саме з Руським (Чорним) морем – тоді ще прісним озером, що лежало на сотні метрів нижче рівня Світового океану. Внаслідок танення льодовиків ця величезна „чаша" переповнилася водами (останнім часом з'являються пояснення всесвітнього потопу як результату літосферного зміщення). Тоді й початки великої неолітичної революції доведеться пов'язати з родючим побережжям прісного озера, що було поглинуте морською пучиною. Однак поки не зроблено ретельного і всебічного обстеження дна Чорного моря і поки не опубліковані його наукових результатів, мусимо обмежуватися „традиційними" уявленнями. Хоча тут одне мало суперечить іншому: гори Загросу й Малої Азії внаслідок „чорноморського потопу" могли стати місцем причалу „Ноєвого ковчегу". А звідси вже відбувався „рух по колу", тобто в межах циркумпонтійської зони, з ностальгії за втраченим Раєм, прагнучи до первісної космічної єдності з „материнським лоном". Подібно, як за біблійною схемою євреї, перше ніж дійти до землі обітованої і бодай наблизитися (вернутися фізично не було ніякої змоги) в історико-географічному й релігійному сенсі „до Яйця", тобто до Саду едемського, мусили пройти випробування „історією". Схоже, що в таких

мандрівках багатьма землями, протягом століть і навіть тисячоліть, формувалися етноси, народи. держави. А старозавітна історія постала внаслідок „розгортання" чи „персоніфікації" відповідної архетипної матриці, властивої всім народам.

Відтак допомогти з'ясувати питання про виникнення шумерської цивілізації покликаний інший суттєвий момент. Як відомо, однією з найістотніших ознак цивілізації є поява міст. Власне цей фактор „видає" зовнішнє походження шумеру. Лео Оппенгейм свого часу звернув увагу, що в Месопотамії це сталося якось враз і в одночассі. Більше того, „з'являється не одне місто і не декілька розташованих на значній відстані один від одного центрів, а цілий конгломерат міст. Такі важливі міста, як Ериду, Ур, Ларса і Урук знаходились поряд і не мали природних кордонів, які б їх розділяли". Інакше кажучи, шумери чи їхні предки до появи в долині „між двох рік" повинні були мати досвід закладання міст і міської організації суспільства. Важко повірити, що такі навики й уміння „зійшли з небес", подібно як, за Царським списком, на Кіш з небес „упало" царство. Тому виникає потреба приглянутися до тих цивілізацій, де існували аналогічні структури поселень. І тут неминуче погляд мусить бути знову спрямований на землі давньої України, де вже на рубежі У-ІУ тис. до х.е. у трипільців „виникають величезні селища-протоміста площею в 100-400 га. з радіально-кільцевим плануванням, вулицями й кварталами, тисячами двоповерхових глинобитно-дерев'яних будинків, потужними укріпленнями, громадськими спорудами" [5, 32].

Такий висновок дозволили зробити новітні відкриття в археології. Згідно з ними, подібні протоміста з населенням у 5 000-14 000 чоловік, що поєднували в собі економічні, адміністративні, військові та культурно-релігійні функції , з'явилися в означений період на Поділлі і в межиріччі Південного Бугу й Дніпра [6, 94]. Вони утворилися внаслідок інтеграції окремих поселень племінних груп і розширенням у кількісному і якісному планах їх центрів. З часом, певна річ, збільшувалася їх площа і чисельність населення. Бувало, що великі поселення-гіганти займали територію в кілька сот гектарів, як, скажімо, Майданецьке [270 га), Тальянки [450 га), Доброводи [250 га), Небелівка [300 га) та ін.. Уже в ті далекі часи у Побужжі трипільці намагалися також групувати навколо „головного міста" дрібні поселення (інші міста, села й невеликі містечка), щоби, можливо, створити „спільну організацію для опору вторгненням з боку сусідів" (там само). А проіснували такі агроміські конгломерати на праукраїнських землях більше тисячу років – до поч. ІІІ тис до Христа.

Уперше гігантські житлові центри були виявлені й відкриті на Черкащині й Уманщині завдяки поєднанню традиційних методів археології з аерофотозйомкою і геомагнітним картографуванням на поч. 70-х рр. ХХ ст. Насамперед із допомогою палеодемографічних реконструкцій вдалося встановити ймовірну кількість їх мешканців, що перевершувало „норми" села. Втім, ще в 1947 році Віктор Петров висловлювався в тому плані, що навіть деякі відомі на той час поселення являли собою утворення, коли „село вже починало переростати в місто". Тому відразу по відкритті вони були названі протомістами.

Щоправда, відразу з'явилися й опоненти такого підходу. Вони заперечують статус цих поселень як протоміст на тій підставі, що, мовляв, важко ба, навіть, неможливо довести лише на основі археологічних свідчень виконання ними таких функцій, як адміністративна, торгово-ремісничa, військова й культурно-ідеологічна (невід'ємні умови початку урбанізації). А

В.Массон навіть висловився був у тому дусі, що ці величезні поселення не можна вважати протомістами, бо вони в принципі такими не могли бути через відсутність у тодішній Південно-Східній Європі економічних умов для їхнього виникнення. Хоч не це зовсім так. За спостереженнями Т.Тейлора та С.Паліга, тракійська, приміром, лексика на позначення поселень сягає доби нео-енеоліту. І в ній „знайдено уявлення про великі агломерації рільничого населення – протоміста, назви яких мали закінчення типу „oros-ord-oron, orid-vara-". Єдиним археологічним еквівалентом цих понять поки що є трипільські протоміста" [5, 32].

Не заглиблюватимуся в суть цього питання, а лише зазначу, що виявлені археологами монументальні будівлі загальною площею до 1 000 м[2] й укріплення (т.зв. „житлові стіни" поселення) можуть слугувати вагомим аргументом на користь існування в трипільців громадських споруд (адміністративно-територіальна функція), а вишукано-величні храмові комплекси, прикрашені розписом і різьбою по дереву, підтверджують наявність в таких поселеннях релігійно-культових центрів. Так само легко виявити сліди військової справи в трипільців (предмети озброєння, місця військових дій). Усе це разом узяте доводить характер розкопаних археологами великих поселень у Буго-Дніпровському регіоні і в східній зоні (межиріччя Південного Бугу й Дніпра) як протоміст.

Власне на це й скеровані зусилля відомого українського археолога Михайла Відейка. Опираючись на вивчення системи розміщення більших і менших поселень, їх планування і зовнішніх зв'язків, а також на структурні характеристики житлово-господарських комплексів й відповідні їм історико-етнографічні аналоги, він спробував навіть реконструювати суспільну ієрархію трипільців. Це дозволило з усією очевидністю довести, що останні таки стали на шлях урбанізації і досягнули в цій справі неабияких успіхів. Окрім суто формальних ознак (площа і чисельність населення), бралися до уваги структурні показники, які засвідчують функціонування трипільських протоміст як самостійних суспільно-економічних, військових та ідеологічних осередків. Економічною основою такого „соціального організму" було мотичне землеробство з циклічною перелоговою системою, що поєднувалося в певному співвідношенні із тваринництво, залежно від конкретних умов, а культурно-ідеологічні процеси в суспільстві й духовно-релігійні запити трипільців покликана була регулювати також об'ємна і досконала з погляду її внутрішньої організації знакова система, що „спинилася", як це доводить Тарас Ткачук, за півкроку від письма. Зрештою, саме існування оточених більшими чи меншими „містечками" гігантських житлових центрів (у шумерів такі осередки називалися *уру* – власне „місто", або аккадською мовою *улу* – „община") і навіть локальних груп поселень передбачало чітку внутрішньоплемінну організацію із певною системою ієрархічних залежностей, а успішне функціонування їх як окремих господарсько-економічних комплексів протягом кількох тисяч років, із впорядкованими „календарними циклами", не могло бути випадковим.

Подальші спостереження привели вченого до констатації очевидної подібності структури трипільських поселень до шумерських. Це простежується, зокрема, на рівні окремих „кварталів" у межах протоміста, заселених великосімейною громадою, що могли відповідати „містечкам" стародавнього Шумеру. Відтак група поселень з відповідною ієрархією великих, середніх і малих населених пунктів з моноетнічним складом

населення „знаходить відповідність” у такій месопотамській структурі, як *ном*[1], а локальні групи поселень, що об’єднували носіїв певної етнокультурної традиції (союз споріднених племен), нагадує *лігу*, або конфедерацію *номів*. Зрештою, в кожного, хто більш-менш знайомий із месопотамською цивілізацією, сама собою тут напрошується аналогія з шумерськими містами-державами, що теж обростали більшими й меншими сателітами, об’єднувалися в певні союзи (на півдні навколо Урука, пізніше – Ура. а на півночі – навколо Кіша), пліч о пліч намагалися відстояти свої релігійні і державно-політичні пріоритети і боролися за „провід” над усією Месопотамією.

Інша паралель стосується, говорячи теперішньою термінологією, рівня соціальної психології. Як відомо, ранньодинастичний період історії Шумеру скінчився захопленням влади царями семітського походження значною мірою через постійні суперечки й військові сутички між окремими містами-державами. Це нагадує де в чому трипільську конфедерацію етнічно однорідних локальних груп поселень. Ті теж характеризуються археологами як „структури замкнені, і до того ж схильні до експансії” [6, 102]. Отож і тут, як писав поет, очевидно, „бували войни й військовії свари...”, а може навіть, щось подібне до змальованого в сказанні „Енмеркан і Енсухкешдана” поєдинки магів. Перемога в ньому гарантувала правителеві, чиї інтереси представляв чаклун, шлюбне ложе з богинею, що означало небесний покров над містом.

Безперечно, що така організація поселень і такий пануючий у них дух не могли не вплинути на формування, умовно кажучи, територіальної психології. У шумерів, як відомо, почуття національні чи точніше етнічні значно поступалися територіальним і общинним, тому й до централізації країни майже не доходило. Хіба біда об’єднувала. „До кінця III тисячоліття [до х.е.], – зазначає з цього приводу Владімір Ємельянов, – не вдавалося сформувати загальнодержавну ідеологію, оскільки кожне місто було окремою державою зі своєю космогонією, календарем і особливостями пантеону. Об’єднання відбувалося лише під час тяжких бідувань або для вирішення важливих політичних завдань, коли треба було вибрати воєнного вождя і представники різних міст збиралися в культовому центрі Дворіччя – місті Ніппурі” [16, 39]. Нині ще нема змоги реконструювати менталітет трипільця, та подібні умови проживання й господарської діяльності мали б сприяти становленню аналогічного психологічного типу.

Знакова система трипільців, закріплена в мальованій кераміці й розписах, теж багато в чому нагадує шумерське письмо. Чи не тому російський вчений Анатолій Кифішин задля прочитання пранаписів на Кам’яній Могилі і глиняних табличок із часів трипільської культури узяв за основу саме шумерські найдавніші клинописи. Не будемо надто категоричними щодо існування в трипільців протошумерського письма. Та як би там не було, а деякі піктограми, зафіксовані в орнаментальних композиціях трипільців, однаково були відомі й шумерам. За підрахунками фахівців, символіка трипільської мальованої кераміки й пластики налічує понад 300 окремих знаків та їх „блоків”. І такі з них, як, наприклад, знаки „рослина”, „вода”, „будинок”, „зірка Інанна” співпадають із месопотамськими [6, 122][2].

[1] Це означення стосовно шумерських поселень має умовний характер. Його ввів на позначення округів Ігор Дьяконов – за аналогією до єгипетських поселень. А в шумерів такі округи називалися *кі* – „земля, місце”.

[2] У своїй попередній праці Відейко, чия думка була щойно наведена, вказує ще на деякі інші знаки й символи, що „збігаються з протошумерськими: знак ячменю (зернини), вівці, божества, будинку, числа” [5, 32].

Тотожною у трипільців із стародавньомесопотамською була, як виявляється, й система обліку – за допомогою мініатюрних виробів з глини, що мали геометричні форми: кульок, конусів, півсфер, циліндрів і т.ін. Такі глиняні „жетони" археологи виявили на трипільських поселеннях повсюди і з різних періодів Трипілля. Висловлювалися різні думки щодо їхнього призначення (іграшки, печатки, фалічні символи). Та оскільки найчастіше вони трапляються в культових спорудах і зважаючи на використання подібних предметів іншими народами в епохи неоліту й енеоліту, було зроблено висновок, що в такий спосіб трипільці вели в храмових господарствах облік пожертв [6, 115-117].

Таким чином, навіч „велика подібність" трипільської організації поселень та їх соціального устрою до шумерських аналогів, і, як справедливо відзначає вчений, „така кількість спільних рис не може на нашу думку бути випадковою" [6, 103]. Правда, розглядає їх Відейко у загальному контексті суспільств такого культурно-господарського типу, як мотичне землеробство, а отже й згадує поряд із Дворіччям також „найдавніші класові суспільства ... Єгипту, Передньої та Середньої Азії, Північно-Західної Індії, Китаю, Центральної та Південної Америки", а також Африки. Дивно лише, що автор не помітив хронологічних невідповідностей. Зрештою, за типологічного підходу це й не суть важливо, та в цьому випадку, на мій погляд, це було б не просто доречно, а й дозволило б зробити суттєві корективи в загальну схему. А без врахування історичної перспективи означені „спільні риси" легко пояснюються загальними закономірностями розвитку давніх суспільств землеробів-мотичників і „тими самими" шляхами виникнення поселень. Та очевидно, що всі переліченим ним суспільства виникли значно пізніше порівняно з трипільським, і останнє могло слугувати їм взірцевою моделлю або праобразом. Тим паче, що така логіка цілком узгоджується з висновками сучасної генетики про те, що всі люди „пішли від однієї Єви". Певна річ, що через „типологію" найлегше пояснити схожі чи навіть однакові явища в побуті, віруваннях, культурі двох народів. Так само, як і випадок із глиняними табличками „з Волині" із колекції Валентина Даниленка, що їх вчений, не бачивши в очі, беззастережно й однозначно зараховує до шумерських, а до „трипільської писемності" вони „не мають жодного відношення" [6, 114]. Та чи буде це, власне, науковим поясненням?.. Тим паче, що подібні таблички археологи виявили і на території Румунії[1]. Це виглядає тим більше дивно, що в „Старій Європі", за визнанням самого автора, вже була своя писемність („лінійні знаки, які відрізняються від символів або ідеограм"), і вона „на 2000 років давніша за шумерійську" [6, 129].

Ніяких, отже, слідів, які б свідчили про безпосередні контакти трипільців і шумерів археологічно виявити не вдалося. Та вони все-таки існують. І Відейко як об'єктивний науковець, що мусить враховувати всі наявні факти, навіть якщо вони суперечать твоїй концепції, їх констатує. Виявляється, археологи натрапили на „шумерський слід" в архітектурі й плануванні трипільських культових споруд. У Південній Месопотамії вони були знайдені біля поселення Ель-Убейд Леонардом Вуллі, але також збереглися зображення їх на давніх печатках. А відомий американський шумеролог Торкільд Якобсен витлумачив піктограму, що нагадує таку споруду, як „дім для народжень". Оскільки ж у

[1] Йдеться про близько ста "написів" протошумерської писемності, відомих у науці як турдаш-тертерійські таблички. На жаль, належного наукового опрацювання й висвітлення вони досі не отримали [21; у цій же праці знаходимо спробу прочитання деяких із них, у яких фігурують міфологічні персонажі, що досі були знані як шумерські, а також археологічну періодизацію й бібліографію].

„чорноголових" покровителькою породіль вважалася Нінта-Нінтур („Пані рожаниця"), що нерідко ототожнювалася з богинями-прародительками Мамі й Аруру, то в науці утвердився погляд на такі храми як її святилище. Цікаво, що й знайдені решткі храмів, і ці печатки датуються ще дошумерською епохою. Аналогічні зображення таких споруд були виявлені також на мегалітичних стелах із Європи (IУ-III тис. до х.е.). А якщо запозичувалися моделі храмів, то мусила за цими процесами „стояти" й значна культурно-релігійна традиція. Михайло Відейко чомусь вважає, що саме месопотамські моделі служили „прототипом" для європейських зодчих, у т.ч. й для давнього населення України. „З цього випливає, що давні європейці були якимось чином ознайомлені з архітектурними, культурними та релігійними традиціями далекої Месопотамії, – пише він. – Мало того, вони проникнулися ними настільки, що тривалий час зводили та зображали храми подібні до збудованих предками шумерів за тисячі кілометрів від Старої Європи" [6, 91]. Але як вони могли потрапити в Побужжя, а звідти в Європу?.. Пояснити цей факт загальними закономірностями розвитку тут навряд чи посильно. Учений, вочевидь, відчуває це, тому пише спочатку, що сталося це „якимось дивовижним чином" [с.147]. Та знову-таки розуміє, що так не личить відповідати вченому, тому трохи нижче додає: „Це був час далеких подорожей мешканців Дворіччя в пошуках нових земель та природних ресурсів. І він співпав з часом становлення трипільської цивілізації" [6, 150]. Виходить, отже, що трипільці, маючи одомашнених коней і якийсь конкретніше не встановлений „ефективний транспорт на суходолі" [с.61], не могли здолати відстань у 2 600 км, а шумери – могли, і навіть прямцювати ще далі, в Західну Європу, щоби утверджувати там свої релігійні культи й культуру. Погодьтеся, що дивно якось усе це виглядає.

Парадоксально, але факт: Михайло Відейко рішуче перечить походженню шумерів із території теперішньої України, але його характеристика внутрішньої організації трипільського суспільства та його поселень, до того ж зроблений у порівняльному аспекті, можна вважати чи не найґрунтовнішим у нашій науці аргументом на користь гіпотези про прихід землеробського населення в долини Межиріччя саме з Подністров'я, Побужжя чи Наддніпрянщини. А „божественна Аратта" біля підніжжя Загросу могла бути своєрідним „перевалом" на їхній дорозі. Причому цей новий „ісход" стався значною мірою, можливо, якраз із туги за землею і „чистими водами". Прошу зауважити ще те, що нижню межу існування трипільських протоміст і трипільської цивілізації загалом Відейко позначає 2750 роком до Різдва Христового [6, 37]. Саме цим роком – один до одного! – фахівці датують виникнення шумерської цивілізації (початок Ранньодинастичного періоду) [16, 12], а до того відбувалися складні й неоднозначні процеси, або „родові муки" становлення.

Додам, що в першій із низки опублікованих праць на тему Аратти Михайло Відейко не був таким аж надто категоричним і допускав, що „писану історію Південно-Східної Європи" можна „поглибити ... на тисячоліття". „Немає нічого неймовірного в тому, що поміж сотнями тисяч рядків ще не прочитаних „глиняних книг" буде знайдено й згадку про європейські справи, в тім числі й такі, що стосуються трипільської культури", – додавав при цьому [5, 32]. Та й пошуки загадкової Аратти на наших землях він не вважає безнадійною справою. Хоча б тому, що „історія археологічних відкриттів засвідчує: у нас завжди є шанс на відкриття; хай воно не відбулося сьогодні, проте в майбутньому – обов'язково відбудеться" (там само). І така позиція

вченого бачиться мені більш виваженою і навіть науково коректнішою до аналізованих ним же фактів.

Характерно й те, що виникнення гігантських поселень у У тис. до х.е., які вважають за протоміста, припадає саме на період інтенсифікації розселень трипільських племен та їхньої експансії на схід і на південь [6, 107]. Може бути, що подібні процеси не обмежилися лише заселенням межиріччя Південного Бугу й Дніпра, а частина родів чи початково навіть лише їхні вожді-жерці (рахмани) потягнулися й далі – аж у нагір'я Загросу. Тим паче, що шляхи туди вже було прокладено, може, навіть їхніми далекими предками, задовго до них. Як уже згадувалося, англійський археолог Джеймс Мелларт вважав поселенців одного з центрів зародження землеробства і цивілізації „потойбіч Кавказу" за вихідців із причорноморських степів. Невідомо, якими були мотиви тих „перших" емігрантів. А тепер це повинно було диктуватися пошуками нових земель і нових енергоресурсів. Адже трипільська економіка, а відтак і розвиток трипільського суспільства були, назагал кажучи, колонізаторськими за своїм характером. Їхня циклічно-перелогова система землеробства передбачала експлуатацію земельних угідь протягом 50-70 років, що закінчувалося спаленням поселення, і захоплення нових земель. На перших порах, у трипільців Буго-Дніпровського регіону, це регулювалося на рівні окремих громад. Вирішальним був, як стверджує той-таки Михайло Відейко, військово-демографічний потенціал: суперечка вирішувалася на користь того, хто сильніший. Згодом, „у процесі розселення трипільських громад на величезній неосвоєній (з землеробської точки зору) території, мали набути великого значення адміністративні функції, виникнути прошарок людей, які відповідали за вирішення питань, пов'язаних з аграрними розпорядками та військовими справами" [6, 105]. Вони, розуміється, не змінили загального характеру розвитку трипільського суспільства, ґрунтованого на колонізації нових земель, а лише надали йому більше врегульованого, „планового" вигляду. А ще – забезпечували керівництво в багатьох „колективних діях": обробка значних земельних площ, охорона громадських володінь, будівництво укріплень, спалення поселень при переході на нові земельні угіддя і т.ін.

Йдеться про те, що не „степове населення", яке здебільшого асоціюється зі скотарством і кочовим способом життя, але в часи Трипілля (початково) ще вело осіле життя в родючих долинах річок, а саме землероби Трипілля через культурно-господарські чинники мусили вдаватися до переселення. А добре знайомі з передовими будівельними технологіями і зодчеством, з ювелірним мистецтвом, мальованою керамікою, розписом, різьбою по дереву, з металургійним виробництвом і культурою обробітку каменю, з гончарством і ткацтвом, з іншими видами ремесла, вони легко прижилися і в багатих лісом, металами й дорогоцінним каменем районах пониж Вірменського нагір'я й озера Урмія. Скотарі-кочовики навряд чи вибрали б собі такий осідок поміж гірських верховіть.

Як бачимо, є чимало фактів, які дозволяють припустити існування генетичних зв'язків між шумерською Араттою й давнім населенням України. Однак аби можна говорити про це як доведений науковий факт, треба ще немало зробити. І завперше – з'ясувати з більшою чи меншою долею вірогідності передісторію священної „країни за сімома горами", а також простежити її історичний шлях у долину „п'яти рік" в Індію. Останнє дозволить не просто розширити й поглибити намічену картину подібностей і паралелей, а й намітити додаткові „точки дотику", в т.ч. й стосовно „лінії крові".

Література

1. Авеста в русских переводах [1861-1996]. – СПб, 1998.
2. Анзуд // Мифы народов мира: В двух томах. – Т.1. – М., 1980 – С.82-83.
3. Афанасьева В.К. Гильгамеш и Энкиду: Эпические образы в искусстве. – М., 1979.
4. Белицкий Мариан. Забытый мир шумеров. – М., 1980.
5. Відейко Михайло. Країна Аратта в шумерському епосі й трипільська культура // Український світ. – 1994. – №3-4. – С.31-32.
6. Відейко М.Ю. Трипільська цивілізація. – К., 2003.
7. Вильхельм Гернот. Древний народ хурриты: Очерк истории и культуры. – М., 1992.
8 Героїко-фантастичні казки. – К., 1984.
9. Гильгамеш // Мифы народов мира: В двух томах. – Т.1. – М., 1980. – С.302-304.
10. Гора // Мифы народов мира: В двух томах. – Т.1. – М., 1980 . – 311-315.
11. Гринцер П.А. Древнеиндийский эпос: Генезис и типология. – М., 1974.
12. Давня історія України: В трьох томах. – Т.1. – К., 1997.
13. Дражньовський Олександр. Скити (гети-готи, анти і слов'яни, і ми – не ми) // Визвольний шлях, 1979 – №4. – С.448-456.
14. Дюземиль Ж. Скифы и нарты. – М., 1990.
15. Дьяконов Ігор. Найдавніша література Близького Сходу // На ріках вавілонських: З найдавнішої літератури Шумеру, Вавілону, Палестини. – К., К.,1991.
16. Емельянов В.В. Древний Шумер: Очерки культуры. – СПб, 2003.
17. Емельянов В.В Ритуал в Древней Месопотамии. – СПб, 2003.
18. Залізняк Леонід. Нариси давньої історії України. – К., 1994.
19. История Востока: В шести томах. – Т.I: Восток в древности. – М.. 2000.
20. История всемирной литературы: В 9-ти. т.. – Т.1. – М., 1983.
21. Кифишин А.Г. Геноструктура догреческого и древнегреческого мифа // Образ-смысл в античной культуре. – М., 1990. – С.9-63.
22. Кифишин А.Г. Древнее святилище Каменная Могила: Опыт дешифровки протошумерского архива XII-III ст. до н.э. – Т.1. – К., 2001.
23. Кольберг Оскар. Казки Покуття. – Ужгород, 1991.
24. Крамер Самюэль. Шумеры: Первая цивилизация на Земле. – М., 2002.
25. Лобок А.М. Антропология мифа. – Екатеринбург, 1997.
26. Лосев А.Ф. Мифология греков и римлян. – М., 1996.
27. Луна, упавшая с неба: Древняя литература Малой Азии (Пер. с древнемалоазиатских языков, вступит. статья и коммент. Вяч. Вс. Иванова). – М., 1977.
28. Мелларт Дж. Древнейшие цивилизации Ближнего Востока. – М., 1982.
29. Мифологии древнего мира: Пер. с англ.. – М., 1977.
30. На ріках вавілонських: З найдавнішої літератури Шумеру, Вавілону, Палестини. – К., 1991.
31. Начала цивилизации. – Екатеринбург-М., 1999.
32. Нинурта // Мифы народов мира: В двух томах. – Т.2. – М., 1982. – С.222.
33. Орел // Мифы народов мира: В двух томах. – Т.2. – М., 1982. – С.258-260.
34. От начала начал: Антология шумерской поэзии (Вступ. ст., пер., коммент., словарь В.К.Афанасьевой). – СПб, 1997.

35. Приложения // Крамер Самюэль. Шумеры: Первая цивилизация на Земле. – М., 2002. – С.332-382.
36. Рол Дэвид. Генезис цивилизации: Откуда мы произошли. – М., 2002.
37. Силенко Лев. Мага Віра. – К., 1998.
38. Трубачев О.Н. Indoarica в Северном Причерноморье. – М., 1999.
39. Фарн // Мифы народов мира: В двух томах. – Т.2. – М., 1982. – С.557-558.
40. Чмихов М.О. Давня культура: Навчальний почібник. – К., 1994.
41. Шилов Юрій. Брама безсмертя. – К., 1994.
42. Шилов Ю.А. Прародина ариев: история, обряды и мифы. – К., 1995.
43.Шилов Юрій. „Трипільська культура" – та Аратта, найдавніша держава // Енциклопедія трипільської цивілізації: В двох томах. – Т.ІІ. – Додаток: Трипільська цивілізація в спадщині України. – К., 2004.
44. Элиаде М. Священное и мирское. – М., 1994.
45. Энмеркан и верховный жрец Аратты // Вестник древней истории. – М., 1964. – №4.
46. Я открою тебе сокровенное слово: Литература Вавилонии и Ассирии. – М., 1981.

The article deals with the parallels between the sense-image of Gilgamesh and the appropriate motives and mythological situations of the Ukrainian folklore. The problem is mainly interpreted of the typological "level". Though a lot of moments denote the possibility of the existence of genetic relations between the ancient population of Ukraine and the population of Lumer.

Key words: *typology, mythological semantics, mythological systems, ideologema, death and immortality, genesis, the population of Lumer, the civilization of Trypillya.*

УДК: 82’06
ББК: 83.3(0)6(2=Укр)

Тарас Салига

ВОЗДВИЖЕННЯ ХРАМУ

У статті висвітлюються грані творчості поета й пісняра Богдана Стельмаха. Аналізуються образи та стиль його поезії, ідейно-тематичний її аспект. Звернено увагу на оспівування автором української історії, проблеми мови, сакральних символів, теми правди та віри тощо.

Ключові слова: *поезія, пісня, історична тема, авторська оповідь, поетичний храм.*

У критичних бесідах про поезію Богдана Стельмаха[*], які хоч і не дуже часто виникали після появи його збірок, неодмінно йшлося про самобутність таланту їх автора, творчість якого не тільки адекватна загальним тенденціям живого літпроцесу, але й по-своєму його скрашує неповторним чаром слова та версифікаційною культурою творів. Такі оцінки, безперечно, творили добре “реноме” поетові. І, як кажуть, він ніколи не випадав із поля читацького зору.

І все ж популярність йому забезпечувала не так критика, як поетові пісенні тексти, музику до яких писали Володимир Івасюк, Богдан Янівський, Ігор Білозір, М Скорик, Володимир Камінський, Олександр Екім’ян, Левко Дутківський та інші композитори. Стельмахової авторсько-пісенної популярності може вистачити на кілька поколінь складачів-пісенників. Досить лише згадати його “Тільки раз цвіте любов”, “Світлицю”, “Пшеничне перевесло”, “Розпитаю про любов”, “Цілюще джерело”, “Гуси-лебеді” та ін. і відразу пригадуються найвищі злети нашої української естради.

Пісня – душа народу. Це наче б і банальна фраза, але вона “не затерлася” від безлічі повторень, бо вона – істина, життєтворча сила. Стельмах збагнув це дуже вчасно, він побачив, що його пісню підхопив народ. Вона “цвіла” на народних забавах, хрестинах, весіллях та при всіляких інших оказіях, де репертуар “не спускають”, – його вибирає серце.

---

[*] *Стельмах Богдан Михайлович – поет, драматург, перекладач, автор багатьох українських пісень – народився 2 жовтня 1943 року в селі Туркотин, Золочівського району на Львівщині. Вчився в Туркотинській початковій та Куровицькій семирічній школах. З 1957 року – у Львові, де у 1960-му закінчив СШ 22. Студіював у Львівському університеті імені Івана Франка – спершу на механіко-математичному, потім на філологічному факультетах. У 1964 – 67 рр. відбував солдатчину у Красноярському краю. Заочно закінчив Українську академію друкарства. Працював робітником на лісозаводі у Рава-Руській, кореспондентом молодіжної газети у Львові, заввідділом музично-драматичного театру в Дрогобичі. В 1977 році став членом Спілки письменників України і перейшов на творчу роботу. З 1993 року Богдан Стельмах – головний спеціаліст відділу мистецтв Львівського обласного управління культури, з 1994-го – заступник голови Львівського міськвиконкому, директор департаменту гуманітарної та соціальної політики, з 1988-го – радник міського голови Львова. Богдан Стельмах є автором книжок “Примула, квітка віща” (1969), “Земний вогонь” (1979), “Правдива пісня” (1982), “Батькові слова” (1984), “Пшеничне перевесло” (1988), “Сонечкова донечка” (1988), “Сто пісень” (1990), “Тарас” (1991), “Фрак для доцента” (1991), “Прикрі пригоди в країні пригоди” (1991), “Писанка” (1993), “Початок радісних пісень” (2000), “Світлиця пісень і спогадів” (2001), а також доброї сотні пісень. У доробку поета кілька оперних лібретто, серед яких і “Мойсей” за поемою І.Франка. З перекладів варто назвати переспіви давньоєгипетської лірики, інтерпретацію поеми “Слово про Ігорів полк”, комедію Тірсо де Моліни “Благочестива Марта”, п’єси Едмона Ростана “Шантеклєр” та “Романтики”, лібретто опери Дж.Верді “Фальстаф” та інші драматичні твори. У театрах України йшли та йдуть вистави за п’єсами Стельмаха. Вірші поета перекладено англійською, білоруською, казахською, польською, російською мовами. Богдан Стельмах – лауреат літературних премій імені І.Котляревського (1992), імені М.Шашкевича (1994) та імені Лесі Українки (1996).*

На щастя, від цього поет не впадав у гординю, а навпаки, кожен свій новий твір вимірював оцінкою саме таких критеріїв. Словом, популярність, що приносила Стельмахові пісня, не дозволяла поетові ставити творчу планку нижче, працюючи в інших жанрах. Пригадаймо, наприклад, успіх його драматичних вистав, адресованих найвимогливішим глядачам – юному поколінню.

До речі, хто мав змогу чути Стельмахові твори в усному виконанні автора на різних літературних імпрезах творчих вечорах, народних вічах, поетичних фестивалях тощо, той, як зараз я, стверджуватиме, що його слово впливає на слухача магічною силою, воно забирає аудиторію в полон, у сотворений Стельмахів світ, якою б ця аудиторія не була – старша чи молодша. Очевидно, що цьому може бути багато пояснень. Можливо поезія "на слух" часто справляє цілком інше враження, ніж при її критичному розгляді. Тут, як кажуть, опонування зайве. І все ж, що так у ній приваблює шанувальників музи Евтерпи? Думається, естетична послідовність автора, його генетичне чуття слова, загубленого десь на маргінесі діалекту чи в історичних мовних глибинах, і зігріття, леліяння цього слова та повернення його в уста народу у мовно-лексичний норматив. Відтак Стельмах вміє досконало реанімувати архаїчну лексику. А в ідейно-тематичному вимірі його поезія – це фоліант українських історичних драм на тлі героїчної минувшини. Можна сказати, що Богдан Стельмах споруджує свій поетичний храм, в якому на іконах віршів – подвиги предків, тих, що впали за волю, і тих, що перебули комуністичні пекла. Тут проходять "чистилище" вчорашні лукавці, що молилися богам іншим. Отже, Україна у своїй героїчній і сумній долі, у вірі свого повного воскресіння – кров і плоть поезії Богдана Стельмаха. Художня полісемія образу України розпросторюється від першої збірки автора – "Примула, квітка віща" (1969) до книг найновіших, себто до "Віршів про Україну" (2004), що, власне, є томом вибраних творів зазначеної теми.

Україна – центральна вісь лірико-публіцистичних медитацій поета, що починається у княжій історії, зокрема в епосі Звенигорода, і пролягає крізь усі століття аж до наших днів: *"У віршах про Україну // Кожна буква – людина. // У віршах про Україну // Кожне слово – родина. // У віршах про Україну // П'ятдесят мільйонів літер. // Як оплакувати руїну, // То мало не кожна – лідер. // Як оспівувати червоні // Криваві калинові гроно, // То всі п'ятдесят мільйонів // Співатимуть – до мільйона. // Коли ж боронити рідну // від ката і хвата треба, // Літер не густо видно - // Як зір серед хмарного неба."*

Та наша дійсність, яка теж стає історією, на жаль, безапеляційно спростовує поетову статистику: нас дедалі меншає і нас уже далеко не п'ятдесят мільйонів, тобто наших "літер не густо видно", щоправда, тому що часто-густо наш "патріотизм – празнична одежина". Цю лицемірну "празничну одежину" ліричний герой Богдана Стельмаха не намагається зняти з того, хто її одягнув і кому вона приросла до тіла, зі злобивою критичною лютті, оголошуючи себе "патентованим" патріотом "найвищої проби", а знаходить мову ґрунтовніших переконань – мову християнської моралі, молитви людини, яка стоїть на краю кручі над прірвою і молиться, волає до світу, до його гідності. Вірш "Повертайте мене Україні" з мотивом перепоховальної хресної дороги Тараса Шевченка і Василя Стуса є саме таким.

Повертайте мене Україні
По слідах вороного коня,
По стрілі тополиної тіні
Повертайте мене Україні,
З-під ворожого нам вороння.

Повертайте мене Україні,
Де б не впав я, підкошений злом.
Ой додому! – хоча б в домовині
Повертайте мене Україні,
Щоб вишневий туман – над чолом...

Повертайте мене Україні
Проз чужинців – хай кожна ізба
Покаяльно клячить на коліні.
Повертайте мене Україні –
В рабстві вмерлого, та не раба.

Повертайте мене Україні,
Не забудьте мене в чужині.
І вовіки, і присно, і нині
Повертайте мене Україні,
А її – повертайте мені.

Колись Дмитро Донцов наполягав, що “драматизм, сарказм, протест, динамізм, – ці зворушення майже незнані українській літературі” [1, 54]. Звичайно, можна було б дискутувати з апологетом української націоналістичної (читай – національної) ідеї, якщо б не брати до уваги, що так він висловлювався про літературу тоді, коли вона, на його думку, впадала в “стан ідилічного самозадоволення” та “солодкого розмріяного сентименталізму”, “знудження”, а не провокувала інших ідей, рятуючись від національно-духовної катастрофи.

Однак навіщо апелювати аж до Дмитра Донцова у двадцяті роки двадцятого століття, коли йдеться про поезію Богдана Стельмаха, автора уже двадцять першого століття? Таке зауваження може бути цілком доречним за умови, якщо не брати до уваги однієї сумної тенденції: сьогодні те, що Донцов колись називав “динамізмом”, “протестом”, “драматизмом”, себто духовною зброєю художнього слова, починає зникати. Література космополітизується, хоча в незалежній державі мало б бути навпаки. Ми поволі стаємо байдужими до тих, хто сквернить ім’я Шевченка і Франка. Та й не лише це. Сьогодні “оперені” та навіть ще “неоперені” адепти красного слова кажуть, що головне здобути письменницьке ім’я і “вийти” в Європу, а з чим іти до тієї Європи, їм байдуже.

Богдан Стельмах – поет, який цьому одверто протистоїть. Його герой світоглядно сформований. Пристосуванство – не його мораль. Він активно діє, покликаючись на досвід історії, уроки української класичної літератури та досвід тих своїх сучасників, хто заперечує конформізм. Конформізм для Стельмаха як соціальна і моральна орієнтація не тільки чужий, а поле бою за духовно здорову людину:

На батькові крапку поставили в Комі,
Мені – готували у львівському обкомі.

Між нами вже тридцять змордованих літ,

Стою при одвірку, вони – за столом.
Задутих у сніг та закутих у лід.
Їх очі залиті мороженим склом.
Сопуть вони, кожне в облуді нещасне,
Вони мене судять за слово невчасне,
Вони мене, праведні, мусять судити,
Бо "є така думка", бо можуть зсадити
З порядних і вельми принадних посад,
Або взагалі можуть копнути в зад...

Учора ще друзі – свояцькі удим,
Сьогодні осудники – всі як один...

Ви, батьку, їм вибачте – кволим пілатам
За те, що в догоду партійним піратам
І вас побивали на тому огудді. –
Які наші друзі, такі наші судді...

Цей твір треба сприймати як авторську оповідь автентичну життєпису поета, що його він художньо інтенсифікує реалістичними деталями, взятими зі своєї біографії. А Стельмахова біографія – сказати б, типова "сильвета" багатьох письменників його покоління, якому випало переносити спільний тягар імперського гніту і за однакових умов зазнавати однакової "свободи" творчості. Хтось більше, а хтось менше гнувся під цим тягарем, когось при цій "свободі" не друкували зовсім, а ще хтось, лукавлячи перед самим собою, облагороджувався "під чистим вогнем Іллічевих знамен". Стельмахів ліричний герой сьогодні не міг би сказати, що він цього не робив. Та якщо його колись й занесло "на слизьке", то хіба що під примусом пильних редакторів мусив причепити до збірки віршів "червоного паровоза", бо інакше її не вдавалось витягнути на світ із видавництва. Та у Стельмаховому випадку, як і в багатьох інших авторів, цей "паровоз" не тягнув, а його пхали вагони. Зрештою, розгортаючи асоціативно цей образ далі, треба сказати, що пасажири, мабуть, ніколи не звертають уваги на паровоз, а до вагонів їм не байдуже. Як і справді не повірити поетовому спогаду з дитинства, вилитого у вірш "Ми з мамою вертаємось з вечірні": *"Як ніколи досі // небо темнаве // а зірки голосисті мов птахи // що наклювалися золота // з церковних свічників - // його тут повно в тиші псальми // на пожовклих пагорбах // Євангелія // від Луки // від Матвія // від отця Івана Каспрука // що поклав мені руку на голову // благословивши на щастя // сказавши що й тато нам // вернеться // і все перевернеться // і згине сатана - // мов куряву подорожню // змете його зливою // притопче громом Господнім - // амінь…"*

Звідси – основи поетової світоглядної реальності. А ще не обминеш батьківського прихованого і відвертого спротиву до всього, що звалось радянським. А як згадати нічні вивози в сибіри… А повоєнні "ястрибківські зачистки" "бандеровцев"… А заяви селян під автоматом у примусові колгоспи з рабською у них працею… А осатаніло-атеїстичний шал з інквізиторським наступом на церкви і навіть руйнацією цвинтарів… Усе це – картини галицької дійсності, які назавжди зафіксувала дитяча пам'ять. Вони ворушаться, озиваються болем і прагнуть оголосу:

Василь, Іван, Петро – мої стриї,
Мої брати – Михайло та Олекса
Поклали буйні голови свої
В надії, що на нас прийде полегша.

Вони були красиві, як вогні,
І молоді, як грабчуки узлісні.
Вони донині світяться в мені,
Як п'ять уступів упівської пісні.

Що перший уступ – то зелений гай
У розкрапах червоної калини,
Що другий – то дівоче "не вмирай"
На березі останньої хвилини.

Що третій – то безсмертя прапорів,
Освячених цілунками присяги.
Четвертий – як геройськи догорів
Стрілець-повстанець в полум'ї відваги.

А п'ятий уступ – то моя жура,
Шорсткої долі пожиттєвий присуд:
Душа в рубцях, мов букова кора,
Де і сліди від куль, і хрест, і тризуб.

Стельмахова поезія – це храм пам'яті, який автор споруджує з цеглин героїчної української історії, це славні синам народу, або, говорячи його словами, – "тернова, у вінок завита віть". Тільки двадцяте століття спонукає його до лірико-публіцистичних роздумів про стрілецьку епопею, героїчну легенду Крут, дивовижні подвиги упівців. На такому тлі постають витязі борні за українську державність: полковник Коновалець, лицарі Крут, Степан Бандера і Бандерівці, генерал Шухевич та інші.

Методологія нищити, плюндрувати, вижирати із душ пам'ять минулого в імперській соцдержаві завжди була винахідливою і довершеною у своїй варварській сутності. Як наслідок цього:

Стрілецькі могили понищено вщент:
Лупали, копали, валили, палили...
Лиш де-не-де хрест, де-не-де монумент –
І все – пропадають стрілецькі могили.

А там українські стрільці січові –
Палкі "усусуси" – юнацтво безвусе...
Франкові сини – його мрії живі...
Прости нам за них, милосердний Ісусе...

Біліли фігури в зелених полях,
По білих містах цвинтарі зеленіли.
В блакитне із жовтого жайворон-птах
Щороку про наші співа Термопіли.

"Чужинче, скажи Україні, що ми

Наказам її були вірні до скону...”
Могила роздертими стогне грудьми,
І нікому встати в її оборону.

А ти, ґвалтівнику безрадних святинь,
Господаре й рабе страшної руїни,
Спинися, лопату іржаву відкинь, –
Тут впали за волю сини України.

І як реакція, як відповідь, як гнів, протест, як голос нації, її отверезіння, як з’ява нового покоління патріотів – його відчайдушний бунт: “А ти, ґвалтівнику... Спинися!” Та потужну машину національного ґвалтівництва, що набирала своїх обертів ще при російсько-царських дворах, добре тримають за корбу новітні охоронці чужої імперії. Вони переймають досвід фізичного нищення тих, хто стоїть на перешкоді до здійснення їх завойовницьких завдань викорінювання національного духу, для виконання яких уже затрачено століття. А що робити, коли на цій дорозі стає Чорновіл? Його не долають тюрми... Він – воля, він – ідея, він – стихія... граніт... Значить, проти нього мусять бути якісь інші методи. Що вдієш, коли із серця Володимира Івасюка злітає пісня і лунає світом, закосичуючи Україну черлен-рутою?.. Як бути, коли Білозір запалив пісенну ватру, і її пломінь здіймається високо й палає яскраво, зігріваючи душі непокорців. Відповідь на всі випадки одна – вбити! Вбити ідею, вбити дух, вбити пісню, слово!.. І вб’ють, але вб’ють не ідею, не дух, не пісню, не слово... Вб’ють Івасюка, Білозора, Чорновола...

Богдан Стельмах напише вірші “Світлій пам’яті Володимира Івасюка”, “Світлій пам’яті Ігоря Білозора”, “На вічну пам’ять Чорноволові”.

La strada, як шабля, врубалася в ніч...
Де ж гальма? –
розіб’юсь об зорі!..
І.Драч

І сяде наймит за кермо КамАЗа,
І рушить наймит в людовбивчу ніч;
Роззявить пащу вража автобаза:
“Давай, братуха, дуй! дави! каліч!”

А тут і днів замало, й куці ночі,
І крутиш вічні жорна, як вітряк;
Ще й друзі, мов примхливі тамагочі:
І те їм не таке, й таке – не так.

Аж трусяться. І Рух трясуть, як грушу, –
Ану ж таки посиплять грушки!..
А це ж вони його стражденну душу
Обтрушували в латані мішки.…

“Силове поле” названих творів як і всієї Стельмахової поезії, вражає насамперед метафоричною асоціативністю інтерпретування трагічних фактів реальної дійсності. Але матеріалізувати конкретний факт у художню правду – це лише первісне завдання автора. Складніше й поважніше завдання –ввести метафору в такий художній контекст, у якому б вона освітлювала реальний факт з усіх його сторін і спонукала реципієнта на

роздум, будила його активну думку чи, іншими словами, спрямовувала до найвищого пункту ідейного тлумачення твору.

Загальний формат Стельмахової поезії міцно засновується на концептуальній проблематиці духовного виміру особи в драматичних умовах її часу. Його герой ніколи не ставить перед собою глобальних, світових завдань; він хоче дуже і дуже "цяпку", тобто стільки, скільки йому належиться за, якщо хочете, християнською мораллю. Він хоче бути самодостатньою людиною на своїй землі, хоче любити свою землю і любити світ, він хоче молитись до Господа материнським словом, хоче бути рівним серед рівних і творити добро. Та суть конфлікту в тому, що одержання тієї "цяпки" стає для нього насправді глобальним надзавданням. До нього він іде століттями через найскладніші історичні драми, крізь віхоли і веремії, крізь трагічні покоси таких, як він. А конфлікт і далі триває. Весь драматизм ситуації в тому, що його герой не втомився... Він усе ж хоче бути людиною, він хоче бути українцем.

Найсвітліші його джерела – це правічні ручаї рідного фольклору. В народнопоетичній пульсації образів, формах висловів, лексиці тощо поет вловлює те світло, що осяває його душу і "настроює" її голосом земного життя людини, філософією духовної краси та мудрістю моралі. Врешті, фольклорна традиція – "школа" чи не кожного справжнього поета. Чим ближче письменник наближається до народу потрібністю свого слова, тим більше в неї "вростає". Таке "вростання" органічне, природне, а не відбувається силоміць під самоспонукою автора. Богдан Стельмах саме з тих, хто не вдягає свої вірші у фольклорні шати, не "закосичує" їх народними перлами. Якщо ж поезія під народну стилістику йому "написалася", то це так і є. Він вицвів у його душі, він – "любов серця, він любов щира":

Там, де вітер владно свище нагаями,
Там літала голубівна над гаями,
Там літала голубівна, вуркотіла:
Коб знайшла свою дорогу – полетіла б!
Коб знайшла свою дорогу, нене-птице!..
Десь її на тій дорозі голуб кличе.

В сизій хмарі смужка неба голубіла,
В сизу хмару крильми б'ється голубівна,
В сизу хмару б'ється марно, пір'я ронить,
А над нею виснуть гроном сиві громи.
А над нею – блискавиця да й непевна!
Лине в хмару голубівна білопера!

Там, де вітер владно свище нагаями,
Там літала голубівна над гаями,
Там літала голубівна, вуркотіла:
Коб знайшла свою дорогу – полетіла б.
Десь їй там, на тій дорозі, гнізда вити...
Сіла-впала, крила склала – голуб вбитий!

Звідси й починається поетика власне Стельмахового художнього мислення, образу мови. Адже мова – це магічна сила поезії, її дух, чар і приваба. Як казав Максим Рильський, "в моїх словах – душі моєї цвіт". Думаю, що таке право стосовно своєї поетичної мови без будь-якого

лукавства може сказати й Богдан Стельмах. Зацитовано лише зразок "офольклорненої" поезії. Інші вірші: "Добру хату збудували мені батечко", "Верховинська колисанка", "А старша сестра", "Попеляста перепілонько", "Як засвітяться Карпати", "Жайворонок дитинства", "Птахи співають по-українськи", "Срібні птиці лелек" та ін. – теж могли б красуватись цитатами. Та всі вони у рамки статті не вміщаються, хоча всі як один – речі народнопісенної, баладної, гаївкової одухотвореності, твори самобутньої художньої краси.

Знову ж таки звідси, з праотчих криниць рідної мови, починається Богдан Стельмах – поет-пісняр.

Промовлю слово "мати", промовлю слово "син",
А потім ще два слова – "калина" і "журба"...
Пречиста рідна мова з непам'ятних глибин –
Співуча, як весілля, живуча, як верба.

Рідна мово, перше слово
Ти в устах моїх плекала,
Першу пісню колискову
Наді мною вознесла,
І як я рідні печальній
Прошепчу слова прощальні,
Присягаю, рідна мово,
Будуть це твої слова.

Про Стельмаха-пісняра, як про Андрія Малишка, Дмитра Павличка, Степана Пушика, Миколу Петренка, Романа Кудлика і багатьох інших, слід писати окремі дослідження.

Питання мови, слова, пісні при аналізі віршів про Україну я лише принагідно торкаюсь, тому що без цього ми б не побачили величі духовного храму, який споруджує Богдан Стельмах. Усе про що йшлося, це здебільшого "будівельний матеріал" його творів, внутрішнє наповнення їх має ще іншу динамічну силу, має те, про що говорить Ліна Костенко в статті "Україна як жертва глобалізації катастроф". "Мова, – каже вона, – не інтелектуальне надбання століть, не код порозуміння, не першоелемент літератури, а з важкої руки імперії ще й досі для багатьох – це ознака націоналізму, сепаратизму, причина конфліктів і моральних травм. Ідеться ж навіть не про вживання чи не вживання української мови, а про зживання її зі світу. Подібні ситуації в постколоніяльних країнах були, але щоб після здобуття Незалежности, у своїй власній державі терпіти таку дискримінацію, такий неприхований цинізм, – це безпрецедентно. Мова у такому становищі, ясно, не є ресурсом для розвитку України. Як і всі інші, видимі й невидимі, згадані тут і не згадані нинішні кризи і катастрофи" [2].

Це з імперського бажання мова – "не надбання століть", "не першоелемент літератури", коли йдеться про мови, тією ж імперією поневолені. "Надбанням століть" і "першоелементом літератури", за імперською філософією, може бути лише панівна мова, та, що нівелює культури і нації. Це головна місія імперії. Для людини, сповненої здорового глузду, питання життя мови і її побутуванні в усіх сферах – це аксіома. У поезіях Богдана Стельмаха якраз звучить голос імперативу, аксіоматичного утвердження слова і заперечення всілякого безпрецедентного цинізму та манкуртства. Його ліричний герой категорично безкомпромісний: *"Плюнь, Україно, і виплюнь московські слова – з ними ж ніколи нічого тобі не*

здобути!..” Він завжди в народі, він його кров і плоть, він під його постійним невсипущим духом. Він людяний, мирний і тихий повсякчасний трудар, він романтик-ідеаліст. Але він і бунт, і протест, неприспаний син історичної правди і хранитель пам’яті, яка допомагає йому утримувати традицію і світоглядно розвиватись у дусі свого часу як патріот і будівничий духовного храму. Його розмова із Шевченком – це апелювання до нас, сущих, про наші тернисті шляхи до незалежності:

Нагадуй – про вітчизни рідний дим,
Про ясні зорі і про тихі води,
При тім – ненарожде́нним і живим
(Бо мертві знають) – про ціну свободи.

Щоб визволити з рабства свій народ,
Пішло у землю люду, як червінців:
За кожного дві тисячі п’ятсот –
І гриді, й козаків, стрільців і бандері́вців.

Нарешті маєм!.. всі набутки в ній –
І перша кров, і перша борозенка...
На синьо-жовтій нашій відпускній –
Опальний герб – ініціал Шевченка.

Поетично-публіцистичні “фразеологеми”, як наприклад, “вітчизни рідний дим”, “ясні зорі і тихі води”, “ціна свободи” тощо, на перший погляд, видаються заужитими, але вони є віссю контекстуальної структури твору, його своєрідною притягальною силою, раціональним підґрунтям. Вони матеріалізуються в органічне ідейно-смислове тіло вірша під “владою” власне суб’єктивних авторських емоцій, якими він, сказати б, оживлює вірш. Емоційна “таїна” Стельмахового вірша в тому й полягає, що автор нікому не насаджує своєї думки, він її тільки проголошує, але проголошує так, що вона без будь-яких зовнішніх принук легко “приписується” у читачевому серці.

Ці проголошення такі вистачальні, розуміється, тому, що вони почуттєві. А почуттєвість, твердять етнопсихологи, є характерологічною ознакою “української душі”. Колись французький богослов П’єр Русло сказав: “Людська душа не знайшла себе: вона постійно себе шукає. І ця відсутність самого себе в собі – це найкращий знак, що передає стан людини по дорозі, яка веде до Бога” [Цит. за: 4, 53]. Дорога Стельмахового ліричного героя до Бога – не тільки його усвідомлення християнської сутності за канонічними нормами. Концептуальність його релігійного дискурсу – це також духовні пошуки людських вартостей у плині життя.

Сакральна присутність Всевишнього, Діви Марії, Ісуса Христа чи культових свят у поезіях Стельмаха більше ніж очевидна. Та річ навіть не в тому, скільки віршів поет присвячує безпосередньо релігійній тематиці. Його світоглядно-естетичний та ідейно-моральний принцип криється, сказати б, у метафізичній підтекстовості, де ліричний герой не сповідається у своїй вірі та любові до Бога, бо ця віра і любов у ньому присутня від його першого подиху. Він постать сакральна за своїм єством. До візиту в Україну Його Святості Івана Павла ІІ Стельмах написав вірша “Дорога, правда і життя”, у якому власне метаобраз Ісуса є втіленням постійного стану його душі.

І промовить Ісус

Віще слово про славу Господню
І в безсмертя своє, як в безодню,
Гляне крізь білий обрус.

Там у чаші вина
Та в надломленій білій хлібині
Євхаристії тайни глибинні
Душу освітять до дна.

Ми сприймемо Христа,
Як сприймаємо сонце у небі.
Буде з нами при кожній потребі
Мудра його простота.

І святе почуття
Нам відкриється ласкою Бога,
Що для світу Христос – це дорога,
Правда і вічне життя.

Правда життя – це господня правда, правда віри і світла. Звідси в його патетичних текстах утвердження добра над злом, історичні і сьогочасні візії страждань, драматургія нашої національної бутності. Адже в об'єктиві поетових спостережень завжди бачиться людина чи ціле покоління у їх реальних життєво-часових ситуаціях. Вірш "Блимає часова лампа", на мою думку, дуже добре ілюструє природу змістових наповнень поетичних текстів Богдана Стельмаха. Лиш декілька концептуальних образів: "часова лампа", "віко скрині", "засніжений дах стодоли", "вікно заморожене", "зошити для листів" – і постає самодостатня художня атрибутика для відтворення моторшної галицької дійсності повоєнного часу: "*Блимає гасова лампа // стіною похитує // тепло її тихе // світить над віком скрині // у зошиті для листів // кілька останніх листочків // а перші всі дрібно списані // повідлітали на північ – // за оце ось вікно замережене // за засніжений дах стодоли // за верби // за пущі // за села чужі // за чужинні міста – // ген туди під Полярну Зірку // де наш тато зимує // чи ж не третій вже рік // – а скільки ще татові? // – ще дванадцять... // а чи ми доживемо? // – доживемо... // во ім'я Отця і Сина // во ім'я Отця і Сина // во ім'я Отця і Сина...*"

Це не кращий вірш поета, але він – такий, за яким пізнається індивідуальність автора, в художній матерії творів якого обов'язково має бути присутньою певна таємничість, традиційна романтико-реалістична фразеологія, якась начебто внутрішньо прихована мелодійність, лагідність і, звичайно, лірико-драматична прозорість.

У споруді поетичного храму Богдана Стельмаха є переклади та переспіви. Здавалося б, що сучасному поетові нема жодної потреби "енний" раз апелювати до "Слова о полку Ігоревім", оскільки його перекладів та переспівів у нас вистачає. Чи не кожне покоління письменників пропонувало свою художню версію цього шедевра давньоукраїнської літератури. Та Стельмах усе ж створив свою. Він назвав її "Слово про похід Ігорів – Ігоря, сина Святославого, внука Олегового". Звичайно, це тема окремої розмови і оцінок фахівців "Слова..." та перекладознавців. Зараз годиться сказати хіба те, що Стельмах підійшов до "Слова..." як до національно-духовної реліквії, щоб інтерпретувати його мовою свого часу,

водночас реставруючи лексику архаїчну та діалектну, яку занадто швидко ми “списали” як “неужиткову”. Він її відроджує, оцінює її семантичну сутність, яка корінево закладена в історичній основі нашої мови. А це дуже і дуже багато, бо таким чином руйнується ґрунт під ногами фальсифікаторів “Слова…”.

Унікальним не тільки у творчій біографії автора, а й у всій нашій поезії є переспіви Богдана Стельмаха давньоєгипетської лірики, що вийшли окремою збіркою “Початок радісних пісень”. Свого часу Леся Українка переклала одинадцять давньоєгипетських віршів. “Перекладені вони на нашу мову, – писала вона, – з наукового німецького перекладу [...], причому з прозаїчної форми повернені у віршовану. Зроблено се тому, що коли однакового точного перекладу дати не можна, не бувши єгиптологом, і коли ритміка єгипетського вірша та й сама вимова єгипетських слів нікому не відома [...], то зосталося єдино можливим перекладати не букву, а дух первотвору” [5, 287].

Дух першотвору як теза, як стимул, як філологічна першооснова додав Стельмахові, не єгиптологознавцеві, відваги взятись за переспіви, а не переклади давньоєгипетської лірики. Акцентую – за переспіви… Йому пригодився досвід російських авторів Анни Ахматової і Віри Потапової, які користувались підрядниками німецьких, французьких, англійських текстів. І він, не нехтуючи підрядниками та перекладами попередників західноєвропейських та російських інтерпретаторів, досягнув свого: “У кожному рядку я намагався зберегти “дух первотвору”, а якщо трохи відходив від букви, то рівно настільки, наскільки це дозволяє радіус довільності у переспівах. Нині відважуся стверднти, що пропонована збірка давньоєгипетської лірики є однією з найповніших у світі серед аналогічних видань” [3, 136].

У самооцінці автора, до речі, нема перебільшення. Це найповніше видання переспівів українською мовою названих перлин світової лірики, здійснених професійно, на повну силу таланту, яким володіє Богдан Стельмах.

Підсумовуючи далеко не вичерпану розмову про творчість непересічного майстра слова, спричинену його книгою “Вірші про Україну”, хочу наголосити, що Стельмах завжди і в усьому – чи це поезія, чи драматургія, чи перекладацтво – віддає себе всього, що б він не творив.

Література

1. Донцов Дмитро. Криза нашої літератури // Донцов Дмитро. Дві літератури нашої доби. – Львів, 1991.
2. Костенко Ліна. Україна як жертва глобалізації катастроф // Ярослов. – 2005. – № 9.
3. Стельмах Богдан. Післямова // Початок радісних пісень. – Львів: Сполом, 2000.
4. Тарнавський Остап. Туга за містом. – Нью-Йорк, 1966.
5. Українка Леся. Зібрання творів: У 12 т. – К.: Наукова думка, 1975. – Т.2.

The verges of creation of poet Bogdan Stelmah are lighted in the article. Appearances and style of his poetry, ideological-thematic its aspect are analysed. Appeal the attention on the sing by the author of Ukrainian history, problem of language, sacral characters, theme of true and faith and others like that.

Key words: *poetry, song, history theme, author narration, poetic temple.*

УДК: 82’06(Франко)
ББК: 83.3(0)5(2=Укр)

Роман Голод

ПОЕТИКА ІМПРЕСІОНІЗМУ В ОПОВІДАННІ ІВАНА ФРАНКА “ЛЕСИШИНА ЧЕЛЯДЬ”

Предметом статті є дослідження елементів імпресіонізму в оповіданні Івана Франка “Лесишина челядь”. З’ясовуються жанрові, композиційні та стилістичні особливості твору.

Ключові слова*: літературний напрям, творчий метод, поетика, жанр, імпресіонізм.*

Більшість істориків літератури пов’язує явище українського імпресіонізму з творчістю Михайла Коцюбинського [див.: 1; 6; 7; 13] (праці Олександра Черненко – “Михайло Коцюбинський – імпресіоніст”, Юрія Кузнецова – “Імпресіонізм в українській прозі кінця XIX – початку XXст.”, його-таки, у співпраці з Петром Орликом – “Слідами феї Моргани…”, Віри Агеєвої – “Українська імпресіоністична проза”). Однак Іван Франко у художній практиці теж неодноразово звертався до прийомів і засобів зображення, характерних для імпресіоністичного мистецтва. Одним із перших творчих експериментів письменника в цьому напрямі було його оповідання “Лесишина челядь” (1876).

У полеміці зі старими поглядами на літературу Іван Франко відстоює право на існування фрагментарної прози, до якої звертається у контексті зацікавлення як натуралістичним, так і імпресіоністичним мистецтвом. Франко доводив Барвінському, що оповідання такої структури, як “Лесишина челядь”, можуть бути фрагментарними, “се навіть ліпше так, бо письменник у таких ескізах може передати безпосереднє живе враження дійсності, не потребуючи накручувати, докомпоновувати та фальшувати, щоб натягти твір до рам заокругленої повісті” [12, т.33, 400]. А щодо задуму створити цикл “Галицьких образків” він зазначав: “…План, що лежав у основі всіх тих оповідань, – дати немов мозаїковою роботою виконаний образ нашої суспільності” [12, т.33, 401]. Мозаїчність, як відомо, – це одна з ознак імпресіоністичної манери.

Фрагменти окремих художніх творів Івана Франка органічно вплітаються в єдине організоване “ціле”, у панорамну картину-мозаїку малої прози письменника. Як зазначає Іван Денисюк, “з прозорливістю та з властивою йому еластичністю інтелекту Іван Франко міг вчасно збагнути глибоко приховану в цьому жанрові [фрагменті – **Р. Г.**], …потенційну можливість до певного урізноманітнення форм літератури” [4, 216]. Відтак Франкову “Лесишину челядь” (1876) науковець характеризує як “незаокруглений” настроєво-фрагментарний твір” [4, 216]. А сам письменник про особливості літературного процесу періоду створення “Лесишиної челяді” писав: “…І всюди спосіб малювання був одинаковий, то значить, не шаблоновий; усюди автори силкувались проникнути в глиб людини, оцінити ситуацію, в якій вона знаходиться, зрозуміти мотиви її поступування” [12, т.41, 497]. На думку літературознавців, “наприкінці XIX ст. навіть у письменників-побутовістів спостерігається намагання

спробувати свої сили в техніці імпресіоністичного психологізму" [4, 127]. Попередній екстенсивний розвиток розширив ідейно-тематичні горизонти літератури, і врешті-решт цілком природно виникає потреба інтенсивного проникнення у внутрішній світ предметів і явищ (у т. ч. й психологічних). До того ж ревізія позитивізму породила недовіру до будь-якої метафізики, схоластики, канону, шаблону. Імпресіоністи сприймають дійсність уже не як суцільну гармонію раціонального, однак ще не як абсолютний хаос. Їхня дійсність – це, так би мовити, організована дисгармонія. Для адекватного відображення життя загалом і психологічних процесів зокрема як вічної часопросторової мінливості фрагмент у його різновидах (образок, етюд, шкіц, акварель тощо) відкривав неабиякі можливості. І все ж консервативні критики негативно ставилися до будь-яких жанрових експериментів. "Яких курйозних осудів були ми свідками! – писав Франко. – Моєї "Лесишиної челяді" не могли зрозуміти – не для того, щоб там були які загадки, а для того, що се "заповідається як ідилія, а кінчиться дідько знає як" [12, т.41, 497].

Властиво, вона взагалі не закінчується в класичному розумінні слова. Фінальний внутрішній монолог Митра, уривок народної пісні – це не крапка і не знак оклику, а, радше, три крапки чи знак питання в кінці твору, які провокують читача до творчої роботи у співавторстві з письменником, спонукають реципієнта домислювати розвиток подій та майбутнє головних героїв. Фрагмент вихоплює з безперервного потоку окремі "шматки життя" і тому, як правило, несподівано починається (наприклад, як продовження розпочатої за кадром розмови) і так само несподівано, навіть не закінчується, а припиняється. Подібні риси мистецтвознавці відзначають в імпресіоністичному живописі: "В імпресіонізмі момент закінчення картини умовний. Художник завжди може продовжити живописний процес, накладаючи нові мазки поверх інших, подібних за характером мазків фарби. Тут художник, по суті, перебуває під владою процесу, який може безмежно варіювати і вдосконалювати зображення" [11, 209-210]. На думкуфахівців, якщо творчий процес – це відтворення враження, "то миттєвість у такому випадку не має кінця. Живопис можна припинити, але не можна закінчити" [11, 209-210].

Непорозуміння з критиками стосовно "Лесишиної челяді" виникали ще й через недотримання автором усіх канонів ідилії. Введення у твір гострого соціального моменту, власне кажучи, перетворило оповідання на антиідилію. У сімдесяті роки, коли "науковий реалізм" був ще надзвичайно респектабельним, можливо, якраз відчуття невідповідності реалістичній доктрині спричинило появу соціальних мотивів у "Лесишиній челяді". *Соціальна заангажованість ідилії* – це, по суті, "Тюремні сонети" навиворіт; це та ж матеріалізація оксюморона (дотепно-безглузде – на перший погляд – поєднання несумісних форми та змісту, контрастних понять, що, як наслідок, спільно дають нове уявлення). Саме завдяки майстерному застосуванню зазначеного прийому Франкові вдається навіяти реципієнтові відчуття дискомфорту, примусити читача напружено вдивлятися в позірно ідилічні картини дійсності та образи персонажів у пошуках прихованого за ними соціального підтексту. Інна Приходько вважає, що асоціативність "Лесишиної челяді" "схована" саме в тих штрихових замальовках-характерах, що можуть "вибухнути". А

жанр твору вчений визначає як “різновид образка з елементами хроніки та мікродрами”, саме “завдяки отій насиченості, сконцентрованості потенційно вибухових моментів у ньому” [10, 31].

Як би не було, а ознаки ідилії в творі таки присутні. Вони органічно переплітаються з елемантами імпресіонізму.

Михайло Бахтін виділяє чотири “чисті типи” ідилії: любовна, землеробсько-трудова, ремісничо-трудова та сімейна. Він зазначає також, що, “крім цих чистих типів, надзвичайно розповсюджені змішані типи, причому домінує той або інший момент (любовний, трудовий або сімейний)” [2, 373]. Жанр ідилії для Франка виявився надзвичайно продуктивним. Практично всі перелічені типи ідилії представлені в його творчості. Різною мірою ідилічністю позначені такі твори, як “У кузні”, “У столярні”, “Неначе сон”, “Під оборогом”, “Малий Мирон” та інші. Аналіз творчих здобутків письменника в цьому жанрі – тема окремого наукового дослідження. Наше ж завдання – виявити причини сумісності ідилії та імпресіоністичного напряму. Їх декілька. По-перше, це особлива часопросторова “відрубність”, самоцінність і самодостатність ідилії, яка нагадує в цьому аспекті імпресіоністичну фрагментарність. За Бахтіним, “печать циклічності, а, отже, циклічної повторюваності лежить на всіх подіях цього [ідилічного – **Р. Г.**] часу. Його спрямованість уперед обмежує цикл” [2, 359]. Водночас “єдність життя поколінь… в ідилії… визначається єдністю місця, віковою прикріпленістю життя поколінь до одного місця” [2, 374]. По-друге, в ідилії, так само, як і в імпресіоністичному мистецтві, немає основних і другорядних цінностей. Краса природи, кохання, народження, смерть, праця, їжа, вік, – усе це рівноцінні категорії, які заслуговують на увагу митця й реципієнта. З цією рисою тісно пов’язана наступна, яку Бахтін визначає як “поєднання людського життя з життям природи, єдність їхнього ритму, спільна мова для явищ природи і подій людського життя” [2, 375]. Ідилію з імпресіоністичним мистецтвом єднає ще й спільне пантеїстичне світовідчуття. Щоправда, в ідилії воно поєднується з ідеалістичним монізмом, звідки постає парадоксальна типологічна спорідненість цього жанру з натуралістичним мистецтвом, заснованим на монізмі матеріалістичному (згадаймо хоча б побутовий дрібнопис натуралізму та жанру ідилії). В імпресіонізмі пантеїстичне світовідчуття накладається вже на плюралістичну методологію мислення. Пантеїзм в ідилії пов’язаний із фольклорною традицією обожнювання природи. Він спонукав митців, подібно як в імпресіонізмі, описувати навколишню дійсність безпосередньо з натури, породжуючи своєрідний варіант ідилічного пленеризму. І ще одна надзвичайно важлива спільність жанру ідилії з поетикою імпресіоністичного напряму: часопросторова замкнутість ідилії у циклі та імпресіонізму в моменті отримують свою самоцінність і самодостатність тільки з огляду на їхню асоціативну, настроєво-емоційну наповненість. Аналізуючи жанр ідилії, Михайло Бахтін резюмує: “Абстрактне мислення може, звичайно, мислити час і простір у їхній розірваності й відвертатися від їхнього емоційно-ціннісного моменту. Але живе художнє споглядання… нічого не розділяє і ні від чого не відвертається. Воно схоплює хронотоп у всій його цілісності та повноті” [2, 391]. Ці слова цілком можуть стосуватися й імпресіоністичного мистецтва.

Емоційно-настроєвий момент у “Лесишиній челяді” передається типово імпресіоністичними засобами: апелюванням до зорових, слухових, тактильних відчуттів реципієнта, які в комплексі здатні трансформуватися в асоціативне враження:

Зійшло сонце. Зацвіркотали сверщки на всілякі лади, забриніли великі польові мухи, затріпоталися барвисті мотилі понад колосистим морем. Природа ожила. Вітер подув сильніше, подув теплом зі сторони лісу і зачав стрясати срібну росу з трав і цвітів.

У селі піднявся гамір, закипіло життям. Вигін запестрівся від худоби, яку гнали на пашу. За худобою йшли заспані та немиті пастухи. Декотрі лишень, які вспіли вже й поснідати, співали весело, гойкали та вилускували батогами, женучи свій товар [12, т.14, 254].

Як бачимо, кольористичному багатству “Лесишиної челяді” не поступається багатство звукове. Накладання, повторення, комбінування великої кількості звукових відчуттів створює враження багатоплощинної динамічної поліфонії. Тут і ритмічне повторення рефреном згадки про “цвіркотання сверщків”, і багаторазове звернення до народної пісні, і кумедне галайкування Василя, і підслухана “з життя” сільська симфонія теплого літнього вечора:

Знадвору долітало іржання коней, яких конюхи гнали на пашу, то жалібний голос сопілки, то деркання деркачів у траві. Загавкала собака і затихла. Заклекотів запізнений бузько на сусідовій хаті... [12, т.14, 263]

Таким чином, стилістичні особливості твору теж вказують на його причетність до імпресіонізму.

Аналіз оповідання “Лесишина челядь” має важливе значення для з’ясування особливостей творчого методу Івана Франка в аспекті хронологічному (перше серйозне звернення Франка до імпресіоністичної манери) й типологічному (чудовий ілюстративний матеріал для виявлення сумісності імпресіонізму та жанру ідилії). Ми не ставимо собі завдання довести, що твір – винятково імпресіоністичний. Ознаки реалізму в ньому теж очевидні. Зрештою, абсолютно чистих напрямів не буває не тільки в літературі, а й у мистецтві. Згадаймо, що в живописі Едуарда Мане, Едгара Дега теж важко визначити домінанту: реалізм чи імпресіонізм? А на полотнах Поля Сезана, Вінсента Ван Гога годі шукати межу, за якою закінчується імпресіонізм і починається експресіонізм. Однак неспростовним є факт, що і ті, й інші зробили величезний внесок у загальний розвиток імпресіоністичного мистецтва. Не так важливо, компоненти яких саме напрямів і в яких пропорціях синтезує автор, головне – наскільки майстерно він це робить. Якраз у цьому сенсі “Лесишина челядь” прислужилася для розвитку і реалістичного, й імпресіоністичного напрямів в українській літературі. Усвідомлення жанрово-композиційних особливостей оповідання дає нам ключ до розуміння пізніших типологічно схожих творів Франка: “У кузні”, “У столярні”, “Гірчичне зерно” тощо. Деякі стилістичні особливості “Лесишиної челяді” письменник розвиває у хронологічно пізніших творах.

З огляду на перехідний характер імпресіонізму від реалістичного типу творчості до модерністських напрямів і течій мистецтва, є підстави вважати, що оповідання Івана Франка “Лесишина челядь” – це перший, і аж ніяк не останній, крок письменника на шляху до порозуміння з новітньою літературою “зламу віку”.

Література

1. Агеєва В. Українська імпресіоністична проза – К., 1994.
2. Бахтин М. Вопросы литературы и эстетики: Исследования разных лет. – Москва, 1975.
3. Гаманн Р. Импрессионизм в искусстве и жизни. – М., 1935.
4. Денисюк І. Розвиток української малої прози XIX – поч. XXст. – Львів, 1999.
5. Импрессионисты, их современники, их соратники: [Сборник]. – Москва, 1976.
6. Кузнецов Ю. Імпресіонізм в українській прозі кінця XIX – початку XXст. – К., 1995.
7. Кузнецов Ю. Слідами феї Моргани...: Вивчення творчості М. М. Коцюбинського в школі: Посібник для вчителя. – К., 1990.
8. Легкий М. Риси імпресіонізму в новелістиці Івана Франка // Українська філологія: школи, постаті, проблеми: Збірник наукових праць Міжнародної наукової конференції, присвяченої 150-річчю від дня заснування кафедри української словесності у Львівському університеті. – Львів, 1999. – Ч. 1. – С.202-207.
9. Наливайко Д. Искусство: направления, течения, стили. – К., 1985.
10. Приходько І. Поетика “Лесишиної челяді” І.Франка // Укр. літературознавство. – 1989. – Вип. 52. – С.29-33.
11. Фейнберг Л., Гренберг Ю. Секреты живописи старых мастеров. – Москва, 1989.
12. Франко І. Зібр. творів: У 50т. – К., 1978.

The paper studies the elements of the impressionism in the short story of Ivan Franko “Lesyshyna chelyad”. It elucidetes genre, compositive and stylistic peculiarities of the writing.

Key words*: literary trend, creative method, poetics, genre, impressionism.*

УДК: 82-313.1
ББК: 83.3 (44пр) 5

Ганна Марчук

УДОСКОНАЛЕННЯ ФОРМИ НАРАЦІЇ ТА СЮЖЕТОСКЛАДАННЯ У САТИРИКО-ГУМОРИСТИЧНІЙ ПОВІСТІ КІНЦЯ XIX – ПОЧАТКУ XX СТ.

У статті автор простежує удосконалення форми нарації та сюжетоскладання в сатирико-гумористичній повісті XIX – початку XX ст. Окреслюються риси сатиричної літератури цього періоду на матеріалі творів Михайла Павлика, Євгенії Ярошинської, Осипа Маковея, Леся Мартовича, які яскраво репрезентують жанрово-стильові та тематичні особливості гумористичної літератури XIX – поч. XX ст.

Ключові слова: *гумор, сатира, сатирико-гумористична повість, епічна повість, сатиричні жанри, соціально-політичний аспект комічного.*

Покращення наукового аналізу творів українських письменників кінця XIX – початку XX століття, яке відбувається останнім часом із залученням новаторських поглядів, підходів та методології, спонукає до пошуку нових критеріїв у вивченні специфіки наративних форм і особливостей в сатирико-гумористичній повісті та її внеску у справу духовного виховання українського громадянства, оскільки саме повість завдяки властивому їй способі художнього узагальнення найбезпосередніше впливає на формування самосвідомості нації.

На рубежі XIX-XX ст. в українській літературі переважали жанри малої сатиричної форми – оповідання, новела, памфлет, пародія, епіграма та ін. В одночасі з ними наша проза удосконалювала і такі форми сатиричного узагальнення, як сатирико-гумористична та епічна повість з більш чи менш виявленими елементами комічного. До таких належали повісті Михайла Павлика “Пропащий чоловік” (1880), “Перекинчики” (1897) Євгенії Ярошинської (1868-1904), “Залісся” (1897) Осипа Маковея, сатирична повість “Забобон” (1911) Леся Мартовича. Саме вони, на нашу думку, складають жанрово-стильовий і тематичний комплекс гумористичної прози середнього обсягу XIX – початку XX ст. Їх автори дуже добре знали життя, побут, правове й матеріальне становище сільського духовенства Галичини і Буковини і одними із перших зрозуміли, що українська православна церква зробилась наймогутнішою опорою царя-імператора, фарисейськи оголошеного главою православної церкви. Втиснуте в структуру державної адміністрації зовнішнє управління церкви втратило суто релігійний характер і служило не Богові, а державі, цареві, перетворившись на невільну частину царської деспотії: “Вважаючи себе переємцем Візантії, Москва переіначує основне завдання, істотну суть релігії, бо чинить її політикою, яка служить до визиску людини та підкорення народів” [26, 126].

Говорячи про гумор та сатиру в українській літературі XIX століття, слід зазначити, що “головні горизонти цієї прози мали виразний соціальний характер” [2, 72]. Тобто література цього періоду мала переважно політичне або ж антиклерикальне забарвлення, хоча й не відзначалася великою кількістю гумористичних творів. Серед характерних

рис української гумористичної прози кінця XIX століття Фелікс Білецький називає такі: вульгаризація мови й використання лайливої лексики як засіб досягнення комізму; засоби народного гумору; автори використовують образи героїв-селян (з усім набором негативних та позитивних рис народних героїв); відсутність психологізму, схематичність сюжету і т. ін. [2, 77].

Ще однією рисою української прози цього періоду є відсутність сміхових аспектів міської культури. Як відомо, у межах кожної соціальної групи є власний гумор, часто незрозумілий іншим. Як зазначає Владімір Пропп, "у межах кожної нації різні соціальні верстви володіють різним почуттям гумору" [30, 19]. Відсутність вітчизняного "міського" гумору передусім пов'язана з кволістю міської української літератури, зокрема гумористичної літератури про місто і для міста. Це й спричинило існування української гумористичної прози у формі різноманітних видів політичних казок, сатиричних указів, документів тощо.

Наприкінці XIX століття відбуваються перші зміни у ставленні до комічного, і зокрема, до іронічного в українській літературі. На передній план виступає, перш за все соціально-політичний аспект комічного. Саме на зламі століть починається переосмислення національного питання і відхід провідних письменників доби від просвітницьких ідей.

Розглядаючи комічне в українській літературі цього періоду, можна виділити три його основних аспекти. Насамперед сміх над "українством", тобто самоіронія, сміх над власною недолугістю та слабкістю. Не менш важливу роль відіграв також соціально-політичний сміх. І третій аспект, що є виявом модернізму в літературі, це сміх над інтелігентом, над тим новим прошарком, який починає з'являтися серед українців. Слід відразу зазначити, що всі три аспекти є умовними і часто взаємодіють поміж собою.

Повісті "Пропащий чоловік" Михайла Павлика, "Перекинчики" Євгенії Ярошинської, "Залісся" Осипа Маковея", "Забобон" Леся Мартовича порушували одну з найактуальніших і найбільш болючих проблем – проблему моральної деградації людини (священика, інтелігента) – відступника від своєї віри, від свого народу, а також злочинної ролі клерекалів у денаціоналізації українського народу.

Саме таке духовенство піддав критиці Михайло Павлик у повісті "Пропащий чоловік". І зробив це так яскраво, що змушений був відповідати за неї перед судом. "Кождий, хто за народ стоїть, мусить якнайгірші неприємності терпіти, – писала Євгенія Ярошинська Михайлу Павликові – Я виджу то по Вас, але виджу то і по собі, хоть я не єсьм чимось великим, хоть мої груди для добра народа суть дуже слабі, то все маю неприємностей цілу копу, навіть не щадять окремих коресподенток, щоби мені допечи" [34, 377].

Найбільші неприємності мала Євгенія Ярошинська за повість "Перекинчики", яку почала друкувати в газеті "Буковина" 1897 р., та через протести буковинського духовенства мусила припинити її публікацію: "Повість далі публікувати ми не можемо, – вибачався редактор газети Лев Турбацький перед авторкою 20 січня 1898 р. – На мене зробила вона дуже добре вражінє, і я тому почав єї містити. Тим часом вже перша сцена між протопопихою і о/тцем/ Моцаном викликала між православними обуренє..., рішили вкінці повісті надалі не друкувати" [34, 421].

Ярошинська не мала сили далі продовжувати працю. Підтримка старшої товаришки по перу Наталії Кобринської допомогли їй перенести несправедливі напади: “Ваша спроба з новою повістю – то лиш для Вас хвала і честь, – заспокоювала вона молодшу колегу. – Кажете, що не будете вже більше писати, а мені видиться, що Ви повинні писати…” [17, 411]. Усе таки повість була видана Іваном Франком 1903 року окремою книжкою у “Видавничій спілці” під назвою “Перекинчики”.

Викриття бездіяльності, інертності до громадських справ, паразитичного способу життя клерикальної інтелігенції, що претендує на роль керманича і захисника народу – так можна узагальнити ідейне спрямування названих вище повістей. Тема була настільки дразливою для галицької суспільності, наскільки й актуальною. Михайло Павлик відбув судовий процес 1882 року за те, що він, публікуючи “Пропащого чоловіка”, “висміював і принижував подружжя, намагався збуджувати в читачах ненависть та порушував правила публічної пристойності” [29]. Повість “Пропащий чоловік” вперше друкувалася у редагованих Іваном Франком та Михайлом Павликом журналах “Дзвін” і “Молот”, а в 1909 році була перевидана у Чернівцях окремою книгою. Характерною особливістю твору стала постановка в ній важливих соціальних питань поруч з певними психологічними і філософськими проблемами. Написана у формі роздумів, спогадів, міркувань, повість малює різноманітні картини пробудження марнотратника.

Соціальний конфлікт породжує неспокій у душі Кольця. Симпатії до народу, з яким він стикався в дитинстві, з одного боку, кастове виховання, приналежність до привілейованого стану суспільства – з іншого, – такі причини душевної боротьби “пропащого чоловіка”, що призводять його до самогубства. Невидимі стежки-паралелі пронизують весь твір, з’єднуючи все нові й нові елементи його художньої системи. Передаючи атмосферу тривоги, письменник наводить пейзажний опис, що має мало спільного з персоніфікацією, зате робить прямий натяк на напруженість майбутніх подій. Змістова наповненість пейзажу тут іде поряд із лаконічністю й яскравістю образу. Думки у вигляді ос, шершнів гризли йому мозок і белькотіли: “Ти нікому нічого доброго не зробив!” Так: нічогісінько доброго. Ця думка мучила Кольця ще з малої дитини, а за нею, десь, гей би в тумані, з’явилася й думка: “То не жий...” [27, 233].

Елементи “романтики жахів” функціонують у сюжетній лінії Кольця як додатковий чинник хронології подій. Та реалізація цієї думки відбудеться аж після глибокого і тривалого аналізу свого життя, а також вчинків свого оточення. Психологічний конфлікт перемежовується то зображенням обставин життя й формуванням характеру героя, то ліричними авторськими відступами, в яких виражено ставлення до подій, героїв, явищ тощо. Павлик використовує багаті й різноманітні викладові форми нарації: від автора, форму діалогу, монологу, ораторських промов – і все це заради того, щоб вирізнити головного героя серед синків, “підсвинків, які, вибившись у люди, цураються своїх батьків-селян, яких не мучать жодні рефлексії: “А чи багато найдеся межи його товаришами таких, котрі б бодай що-небудь подумали, помучилися думками та взнали, що їх робота шкідлива для люду?” [7, 203].

Автор подає ніби стенограму думок головного героя, що мало б сприяти більшій правдоподібності зображуваних подій. Вибір життєвих

вражень відбувається переважно за принципом психологічних асоціацій. Психологічна умотивованість такого огляду виправдана, оскільки Кольцьо аналізує своє життя перед самогубством, шукає аргументів у минулому, щоб переконатися в тому, що його нічого не чекає в майбутньому. Дальший хід думок Кольця – це ціла галерея картин, що складають безперервний ланцюг асоціацій. Вибір картин зумовлений гостро вираженими викривальними тенденціями. Власне, за різкість і нещадність викриття суспільного ладу "Молот" було конфісковано, а Михайла Павлика притягнено до судової відповідальності.

Викриваючи антинародну суть клерикальної інтелігенції, письменник приділяє велику увагу індивідуалізації мови персонажів. Особливо це стосується негативних персонажів, в уста яких вкладаються лайливі слова на адресу селянина (*мудь*, *хлописько*, *розбійник*, *гадина*, *бик*, *хам*, *бестія* – таке багатство синонімів до слова селянин): "Прошу, прошу! – кричить Кольців сусіда, закукурічившись і вивaливши свої великі, як цибулі очі, – прошу, то я маю так говорити, як моя кухарка в кухні?! Я маю вчитися мови від кухарок та жидівських помийників-мужиків? Нащо нам хлопської мови, коли в нас є язик російський?" [27, 185].

За жанром твір Михайла Павлика є соціально-психологічною повістю із широким використанням сатиричних прийомів, з-поміж яких варто виділити застосування влучних епітетів високого стилю до характеристики предметів і осіб незначних. Прикладом такого високого стилю може послужити епізод з священиками, що їдуть на збори, скликані "патріотичним дзвоном Наумовича" [27, 170]. "Дві патріотичні фіри" їдуть "патріотичною дорогою"; "Вся світла галицько-руська погань"; львівський м'якенький адвокат "радить своєму гуртові" закласти таку говорильню, де б училися народовці говорити багато й гладко, переперечуючи один одному, бо без того, каже, пропаде мати Вкраїна" [27, 187].

Пожвавлюють стиль вжиті письменником різні викладові форми (розповідь від автора; форма діалогу, монологу, ораторських промов); моральне обличчя учителів гімназії та сферу їх інтересів Павлик передає одним реченням: "вислужений офіцер, кривий, загонистий Сабара, котрий тратив третину часу на "зицирку", третину на бійку, а третину – на пиятику" [27, 166].

Серед таких влучних, пристосованих до сюжетної ситуації картин повісті особливо впадають в око ті, що використовуються для показу напрямку школи і кадрів, які вона випускає. Михайло Павлик вдався до використання оригінального прийому парафрази в поєднанні з градацією. Професор гімназії звертається до студентів – у майбутньому: "панове міністрове, архієпіскопи, єпіскопи, каноніки, професори, генерали, офіцери, урядники, жандарми, поліціянти, купці, п'яниці, гицлі, злодії і розбійники" [17, 169]. Суть сатири – у тому, що посади міністрів, єпископів та ін. об'єднані з п'яницями, злодіями тощо. "Позитивною рисою стилю Павлика, – зазначає Іван Денисюк, – є чергування різноманітних прийомів викриття. Критикуючи систему виховання, письменник то малює поведінку вчителя, то переходить до гнівного, сповненого пафосу лірично-публіцистичного відступу, то знов наводить промови вихователів" [7, 139].

Однак, на нашу думку, в плані художньої майстерності повість має багато недоліків: надмірне використання публіцистичних відступів

сповільнює розвиток подій, відчувається брак почуття міри і такту у використанні художнього перебільшення, дещо прямолінійно й односторонньо поданий образ попа – Кольцевого батька. І це закономірно, якщо зважити, що жанр повісті у 80-і роки, закроєної на ширші розміри, не може похвалитися великими успіхами. ”Не знаю, – робив висновок Іван Франко, – чи наше життя ще замало сконцентроване, занадто розбите на атоми, чи, може, нашим письменникам не стає творчої сили, знання, відносин і широкого розмаху, досить, що дотеперішні наші проби на полі ширшої повісті були не зовсім удатні” [33, 194]. А ще раніше, відзначивши кращі проби в цьому жанрі Андрія Чайківського (“Олюнька”, “В чужім гнізді”), популярні свого часу, Франко вказував на примітивність композиції, побудованої на зразок польських повістярів “середньої руки”. При ближчім огляді його повісті розпадаються на ряд сцен, оповіданих не раз із легким гумором, із вірно підхопленими деталями життя; та все-таки психологія в них дуже поверхова і шаблонова і глибини нашого серця вони не зачіпають” [32, 524]. Повість Михайла Павлика мала особливо викривальну силу своїми прозорими натяками на осіб, в яких легко впізнавались “живі” прототипи.

Зважаючи на викладене вище, поетикально-символічний світ повісті потребує, на нашу думку, докладнішого висвітлення в окремому дослідженні, яке доповнювало б дані про його зв’язок з авторською свідомістю.

Невдалою спробою більшої повісті, написаної в дусі нової школи, Іван Франко вважав і “Залісся” Осипа Маковея із-за невідповідності творчої сили автора його інтенціям. Ольга Кобилянська, незважаючи на дружбу з автором, написала рецензію, відзначивши добрі сторони, і все ж, не без підстав, робить закид, що він не скрізь виступає як митець-артист, що поряд із блискуче написаними сценами подибуються сторінки з сухим, мало образним описом подій, людських взаємин. “Осип Маковей – “не артист, а обсерватор-поет, – писала вона. – Він віддає життя і людей крізь призму свого спокійного, гумором випосадженого єства, безпретенсіонально і виразно, надумуючися... майже засухо, – се його головна хиба...” [16, 169].

За власним свідченням Осипа Маковея, він мав намір “представити відносини руського села більше зацофаного на тлі нових часів”. Та це йому не зовсім вдалося. Твір вийшов надто розтягненим, композиційно слабким, з млявим, не дуже струнким сюжетом. Центральний персонаж – Славко Левицький – “не є герой, що щось робить; він лиш пробує то тут, то там, аби я міг усе показати, а саму роботу пічне аж по скінченню повісті”. Повернувшись у Залісся “окінченим богословом” [20, 367], зневірений, розбитий невдалим жениханням, Славко мав багатий вибір: вигідно одружитися і осісти на багатій парафії; віддатися громадським справам; стати учителем і просвічувати власний народ. Обставини життя примусили Славка відкинути химерні думки, і після коротких, самозаспокійливих роздумів, він висвятився безженним священиком і посів після смерті батька його місце в Заліссі. Все повернулося в попереднє русло з поправкою на час та інші умови.

Та попри певні недоліки, повість “Залісся” подає реалістичні картини з життя галицького села, його страшну економічну злиденність, темноту земельних і безземельних селян. Обтяжена податками, грабована

і розорювана війтом, писарем, шинкарем, поміщицтвом, селянська біднота пролетаризується, втікає від видимої голодної смерті світ за очі, емігрує за океан. В таких обставинах народжуються, страждають і помирають знедолені мешканці Залісся. ”Життя селян, їх самих і їх відносини до всяких змагань зі сторони інтелігенції поліпшити їх бит, – писала О.Кобилянська, – змалював автор дуже вірно. Маковей знає мужика і мужицькі зворушення (...), і хто би хотів пізнати руського селянина з книжки, нехай візьме в руки “Залісся” [16, 166].

В образі Славка Левицького, безуспішно запланованого письменником як образ позитивного героя, втілено характерні риси галицької інтелігенції, далекої від інтересів народу: інертність, лінивство, фальшиве народолюбство, дріб’язковість інтересів, убогість духу і т. ін. За намірами працювати для народу, Славко Левицький нагадує Павла Радюка з повісті “Хмари” Івана Нечуя-Левицького, Семена Жука з повісті О.Кониського “Семен Жук і його родичі”; за реалізацією намірів – він поповнив галерею образів зайвих людей та “мертвих душ” у галицькому суспільстві на зламі віків, як Кольцьо з повісті Михайла Павлика і Славко Матчук з повісті Леся Мартовича “Забобон” [25, 124]. “У викритті засобами сміху буржуазно-клерикальної інтелігенції як провідної теми твору автор різною мірою розвиває традиції повістевої форми І. Франка (“Основи суспільності”, “Великий шум”), М. Павлика (Пропащий чоловік”), Д. Лукіяновича (“За Кадильню”) та інших різних за обдаруванням митців, творчість яких об’єднувалась принципом реалістичного відображення явищ дійсності”, – справедливо відзначив Фелікс Білецький [2, 16].

В усіх трьох героїв є багато спільного: поповичі за соціальним станом, вони усвідомили своє становище “зайвої людини” у цьому застиглому від бездіяльності світу. Микольцьо здійснює самогубство, Славко Левицький і Славко Матчук залишаються живими духовними трупами. Михайло Павлик у повісті “Пропащий чоловік”, Осип Маковей у повісті “Залісся”, Лесь Мартович у “Забобоні”, Степан Тудор у романі “День отця Сойки” кожен по-своєму і в міру своїх сил і таланту показали антинародну роль частини галицької інтелігенції та духовества на західноукраїнських землях останньої чверті XIX і перших трьох десятиліть XX ст. [25, 128].

Не випадковим збігом обставин вважаємо той факт, що Михайло Павлик якраз 1909 року, саме в час початку праці Леся Мартовича над “Забобоном”, перевидає свою повість, вважаючи порушені в ній проблеми актуальними. Адже саме в цей час пікового рівня досягають соціалістичні ідеї з неодмінними їх атрибутами: вільнодумством, атеїзмом та космополітизмом. “Гімназисти люблять бути страх “атеїстами”, не здіймають шапку перед хрестом, обдурюють попа, коли треба йти сповідатися... Відтак роблять кар’єру, записуються до “християнсько-суспільної” партії – і добре їм з тим... “вільнодумством” [11, 453].

Микола Євшен в критичних оглядах розвитку літератури цього періоду звернув увагу не стільки на конкретних письменників, скільки на творчу атмосферу і на ґрунт, з якого виростають і на якому мусять стояти митці. “А ся літературна атмосфера стала в останні часи міщанською до неможливих розмірів, стала просто страшною безоднею, в якій далі несила була жити” [9, 255]. Деякі представники старшого покоління нашого

письменства замовкли, інші доспівували свою лебедину пісню, до останку віддавши силу таланту на збагачення рідної літератури. У такій атмосфері писалася повість Леся Мартовича “Забобон”.

Період між виходом у світ “Пропащого чоловіка” Михайла Павлика і Мартовичевого “Забобону” обіймає більше трьох десятиліть, але порушувані авторами проблеми мало змінилися. “На широкому полотні ще раз проходять перед нами сумні герої галицької провінції: інтелігенти й селяни, читальники й не-читальники, українці й поляки, а разом з цим ще раз оживають усі проблеми й конфлікти, сьогодні забуті, майже історичні, що хвилювали й обурювали колись бойових провісників нашого відродження” [3, ХХХУІІ].

Лесь Мартович у повісті “Забобон” показав відірваність радикальної інтелігенції від народу, слабку організацію, невміння підпорядкувати свою волю вимогам цілісності, але найголовніше – нездатність зорганізувати селянські маси та повести їх до свідомого політичного життя.

У зображенні людської спільноти Лесь Мартович намагається йти за вимогами психологізму. Шляхом наведення влучних художніх деталей сатирик урізноманітнює оповідь, надаючи їй живішого звучання. Отець Матчук, його син Славко навіть не знають, що в їх селі Вороничах закладається читальня. Надії читальників почути від Потурайчина, як змінити свої давні звичаї, ”щоби стати до боротьби зі старим пережитим світом”, “обновити життя” не виправдалися. Промова, на яку чекали селяни з увагою і завзяттям, не відзначалася ні новизною ідей, ні практичними порадами: “Зміст його промови не додавав слухачам духу.... Не був навіть свідомий того, чого прагне мужицька душа від нього довідатися. Та ще питання, чи мав би він чим заспокоїти те бажання своїх слухачів” [21, 205].

У повісті відчуваються тенденції до зміни традиційної форми оповіді (від першої особи) до все переважаючого об’єктивного наративу (від третьої особи), від широких і докладних етнографізованих описів – до окремих найхарактерніших і містких штрихів, які здатні породжувати широкі асоціації й активізувати процес читання та сприймання твору.

Оживити наратив упродовж повіствування допомагає письменникові й те, що об’єктом своєї повісті він обрав не дрібні побутові теми, а суспільно-значимі явища: деградацію, виродження української інтелігенції, її псевдопатріотизм, духовну убогість. Тип такого здеградованого до карикатури інтелігента виведено в образі Славка Матчука, Михайло Рудницький вважав, що “в характері “героя” – Славка, Лесь Мартович схопив не одно власне переживання – можна зрозуміти, скільки глуму і їди вмів він добувати з себе, щоби глядіти на людину таким студеним оком!” [21, 12]. З таким твердженням можна погодитися лише частково. Залучення в структуру твору фактів і портретних рис рідних, коханих і приятелів – типове явище, властиве і Лесеві Мартовичу. Скажімо, деякі риси матері письменника вгадуються в образі їмості – єдиної з персонажів повісті, що зберігає рівновагу і здоровий глузд. Ще більш замітні автобіографічні відзвуки статусу “залізного правника” в образі Славка. Його внутрішній світ, моральні муки через нескладені іспити, комплекс неповноцінності як людини і мужчини, не заслуговуючого уваги не тільки служниці Пазі, а й сільської повії Варвари

– виписані з тонким осягненням і з великою силою живого особистісного почуття презирства, окутаного співчуттям. Так, без сумніву, міг написати автор, що опанував цим типом не тільки як художник, а й як людина, що сама мала тривалу і безпосередню причетність до подібної проблеми.

Подальший розвиток реалістичних елементів у поетиці твору відбився на використанні художньо-зображальних засобів так само, як відбилася на них зміна ставлення письменника до історичного минулого: від іронічної описовості й моралізаторства у класицизмі до прагнення відобразити діалектичну єдність людини й суспільства. Відтак і сама іронія набуває гострішого, саркастичнішого звучання. Постійне відчуття ущемленості запаморочили думку і розум Славка настільки, що він поповнив групу людей, до котрих значення розмови доходило лиш "рік над нею подумавши, та й то лиш тоді, коли затямлять собі нехотячи слова тої розмови. Якийсь туман, якась хмара відділює їх розум від слуху. Заки той туман розійдеться, то слух уже глухий: не має що розумові передати" [21, 125].

Деякі факти біографії письменника справді допомагають з'ясувати генезис Славка Матчука і пояснюють, чому в XX столітті такий тип остаточно визрів у творчій свідомості письменника [25, 122]. До появи "Забобону" в творчості Леся Мартовича не було такого вичерпного розкриття психіки здеградованого інтелігента, що і в 24 роки марнує своє життя, не спромагаючись навіть на спроби вийти з інфантильного стану. Картини аморальності, повної відсутності якихось моральних засад постали перед читачами повісті в усій своїй наготі.

В образі Славка Лесь Мартович вивів сотні інтелігентів, які, закінчивши гімназію, застряли в болоті сільського життя, без охоти до будь-якої праці, навіть до думки, – відрізані від культурного центру, вони чекали якогось спасіння, якогось припадку або просто чуда, що мало їх повести в дальшу життєву мандрівку. Лесь Мартович вказує і на причини деградації патентованої псевдоінтелігенції, найголовнішою з яких є духовний занепад суспільства, домашнє та шкільне виховання [4, 245]. Славкові Матчукові "гімназіальна наука не дала ніякого світогляду на життя. Та й він його тоді не потребував. Тепер же, коли задумував жити сяк-так незалежним життям, вироблював собі той світогляд. Але яке життя – такий світогляд. Дотеперішнє життя не дало Славкові розумного досвіду. А якісь неясні відблиски перебутої шкільної науки творили в його голові якесь замішання, якийсь дивогляд [21, 140].

Якщо повістям Михайла Павлика, Євгенії Ярошинської, Осипа Маковея, при всьому індивідуальному підході авторів до висвітлення конкретної теми, властива зовнішньоописова манера зображення подій, то Лесь Мартович у "Забобоні" вирішує важливий суспільно-значимий конфлікт на основі принципу соціально-психологічного аналізу явищ життя, за допомогою глибинного проникнення у внутрішній світ персонажів [4, 243]. Глибина розкриття суперечностей між справжньою суттю персонажів і їх претензіями – друга ознака повісті, що відрізняє її від попередниць. "Забобон" вніс чимало нового і в жанрову структуру великої сатиричної прози [5, 10].

На відміну від своїх попередників, в яких головні герої задумувались як нові люди, в цілому позитивні, яких навколишнє середовище всмоктувало в "прозу" побуту, а то й в болото життя, Лесь

Мартович героєм повісті робить здеградованого інтелігента. Звільнившись від ваги і відповідальності оповідання, Лесь Мартович вільно оперує аналізом, оцінкою і уособленням всіх елементів суспільства, виявляючи при цьому приховані в ньому хвороби [28, 4]. Його велика форма органічно зв'язана з новою тематикою, визначеною життям в новому столітті з переломним, кризисним його характером.

На фоні великих епічних форм сатирична повість "Забобон" Леся Мартовича своєю формою, змістом, сутністю створених характерів і способом їх змалювання, колоритом і мовою вирізняється новаторським характером, виражаючи філософію народу, його соціальні, політичні, етичні й естетичні устремління.

Зіставлення образів повісті Леся Мартовича з його попередниками і сучасниками говорить про те, що формування в творчості автора "Забобону" великого художнього жанру було тісно зв'язане зі створенням цілісного художнього сатиричного світу [24, 45]. Такою ідейною і художньою цілеспрямованістю, такою внутрішньою цілісністю і узагальнюючою силою, такою політичною гостротою не відзначалася жодна з повістей першого десятиліття XX віку. Сатирична повість "Забобон" наочно показала, які величезні можливості відкриваються українським великим художнім жанрам сатиричного спрямування, з його художньою послідовністю, яскравим відображенням дійсності під строго визначеним кутом зору і узагальненням політично гостих фактів. Створена Лесем Мартовичем сатирична повість означала, що засвоєні за допомогою засобів мистецтва теми і проблеми, раніше розроблювані, головним чином, публіцистикою, знайшли своє вирішення і на початку XX століття. Його перу підвладна вся палітра засобів комізму і сатиричного гротеску [25, 119]. Водночас повість "Забобон" започаткувала формування сатиричної школи Леся Мартовича в подальшому розвитку українського сатиричного письменства (Степан Тудор, Петро Козланюк, Остап Вишня – аж до сатиричної дилогії Олега Чорногуза [5, 28]).

Таким чином, великі епічні форми кін.XIX – поч.XX ст., зокрема повісті, відзначалися багатством художнього відкриття. "Повість наша стоїть значно вище, ніж драма..." [9, 254], – дійшов висновку Микола Євшан в огляді літератури за 1908 рік. Повісті "Пропащий чоловік" Михайла Павлика, "Перекинчики" Євгенії Ярошинської, "Залісся" Осипа Маковея", "Забобон" Леся Мартовича ідейно-тематичною спрямованістю і багатством засобів сатиричного аналізу істотно збагатили естетичну платформу української літератури, порушували одну з найактуальніших проблем – проблему моральної деградації, злочинної ролі ітнелігенції у денаціоналізації українського народу.

Відпрацьовуючи мовно-художній бік тексту гумористичної повісті, письменники-повістярі зазначеного періоду зробили значний внесок у досягнення поетикальної майстерності, дидактичної поліфункціональності композиційних засобів. Використання метафоричної антитези для морально-етичної характеристики персонажів спричинилось до класичного формування способу оповіді від 3-ої особи.

Охоплюючи широкі картини національного буття, відтворюючи його з народної точки зору, в дусі модерного мислення, українська повість досліджуваного періоду становить собою художнє відтворення важливого історичного моменту на зламі двох століть.

Література

1. Білецький Л. Основи української літературно-наукової критики. – К.: Либідь, 1998.
2. Білецький Ф. Жанрова своєрідність реалістичної повісті: На матеріалі української сатири кінця XIX – початку XX ст.: Навч. посібник. – Дніпропетровськ, 1979.
3. Гаморак Ю. Талант без середовища: (Життя і творчість Л. Мартовича) // Мартович Л. Твори: У 3 т. – Краків – Львів, 1943. – Т.1. – С.III-IV.
4. Гнідан О. Д. Лесь Мартович // Історія української літератури кінця XIX-поч. XX ст.: Підручн. для студ. пед. ін-тів. – К.: Вища шк., 1991.
5. Гнідан О. Д. Покутська трійця: Проблема індивідуального стилю як художнього вияву духовної атмосфери часу: Автореф. дис. ... д-ра філол. наук. – К., 1992.
6. Гнідан О. Д. Талант могутній, невмирущий // Мартович Л. Винайдений рукопис про руський край. – К.: Веселка, 1991. – С.3-15.
7. Денисюк І. Михайло Павлик. – К.: Держлітвидав України, 1960.
8. Денисюк І. Розвиток української малої прози XIX – поч. XX століття. – К.: Вища школа, 1981.
9. Євшан М. Дещо про українське письменство в Галичині за 1908 рік: (Замітка) // Там само, С. 255-239.
10. Євшан М. Куди ми прийшли?.. // Там само. – С. 247-275.
11. Євшан М. Листи з Галичини // Там само. – С.453-472.
12. Євшан М. Українська література в 1910 році // Євшан М. Критика. Літературознавство. Естетика. – К.: Основи, 1998. – С.239-247.
13. Євшан М. Українська література в 1910 році // Там само. – С.247-275.
14. Єфремов С. Літературно-критичні статті. – К.: Дніпро, 1993.
15. Калениченко Н.Л. Українська література кінця XIX ст. – початку XX ст.: Напрями. Течії. – К.: Наук. думка, 1983.
16. Кобилянська О. "Залісся" Осипа Маковея // Кобилянська О. Твори: У 5 т. – Т.5. – К.: Держ. вид-во худ. літ., 1963. – С.164-170.
17. Кобринська Н. Вибрані твори. – К.: Дніпро, 1980.
18. Лист О. Маковея М. Грушевському від 9.08.1898 р. // ЦДІА України. – Ф. 1235. – Оп.1. – Од.зб. 622. – Арк. 53-54.
19. Лисяк-Рудницький І. Українці в Галичині під австрійським пануванням // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: У 2 т. – Т.І. – К.: Основи, 1994. – С.289-299.
20. Маковей О. Залісся // Маковей О. Твори: У 2 т. – Т.1. – К.: Дніпро, 1990. –С.332-519.
21. Мартович Л. Забобон / Вст. ст. і прим. Ф.Погребенника – К.: Дніпро, 1985.
22. Мартович Л. Лист до М. Павлика // ЦДІА України у Львові. – Ф. 663. – Оп.1. – Спр. 221. – Арк. 79.
23. Мартович Л. Твори: У 3 т. / За ред. Ю. Гаморака. – Краків – Львів, 1943.
24. Марчук Г. Лесь Мартович: На шляху до жанру сатиричної повісті // Сучасний погляд на літературу: Науковий збірник Київського державного педагогічного університету ім. Михайла Драгоманова. – К.: Знання, 1999. – Випуск 1. – С.42-49.

25. Марчук Г. Сатира Леся Мартовича в контексті сатиричних жанрів доби. Монографія. –К.: Знання, 1999.
26. Ортинський І. Стрижень українського буття. – Рим: Вид-во О.Салезіян, 1991.
27. Павлик М. Пропащий чоловік // Молодь. – 1908.
28. Погребенник Ф. П. "Забобон" Л. Мартовича // Мартович Л. Забобон. Повість. – К.: Дніпро, 1985.
29. Погребенник Ф.П. Переписка М. Драгоманова з М. Павликом. – К.: Дніпро, 1971.
30. Пропп В. Проблемы комизма и смеха. — М.: Искусство, 1976.
31. Розвиток жанрів в українській літературі XIX – початку XX ст.: Зб. наук. праць АН УРСР / Відп. ред. М. Т. Яценко. – К.: Нак. думка, 1988.
32. Франко І. З остатніх десятиліть XIX віку // Франко І. Зібрання творів: У 50 т. – Т.41. – К.: Наук. думка, 1984. – С.471-531.
33. Франко І. Нарис з історії українсько-руської літератури до 1890 р. // Франко І. Зібрання творів: У 50 т. – Т. 41. – К.: Наук. думка, 1986. – С.194-270.
34. Ярошинська Є. Твори / Упор., підгот. текст, вступ. стаття та прим. Ф.Погребенника. – К.: Дніпро, 1984.

In the article an author traces the improvement of form of naratsii and in a humorous story 19 th– beginning of the 20 th century. The lines of satiric literature of this period on material of works of Mihayla Pavlica, Evgenii Yaroshinscoi, Osipa Macoveya, Lesya Martovicha are outlined, which brightly represent the genre-stylish and thematic features of humorous literature 19 th– beginning of the 20 th century.

Key words: *humour, satire, humorous story, satiric genres, socio-political aspect of comical.*

УДК: 821. 161.2
ББК: 83. 3 (4 Укр) 6

Наталія Плетенчук

ОНТОЛОГІЧНИЙ ДИСКУРС ПРОЗИ УЛАСА САМЧУКА

У статті на матеріалі різноманітних текстів прози Уласа Самчука досліджується природа його риторики, зумовлена просторовим автобіографізмом, безпосереднім "переживанням" світу в слові, що дозволяє авторові виокремити новий її різновид – персонально-деміургічне омовлення світу, простежити динаміку, еволюцію художнього світомислення письменника. Герменевтичні, віталістичні, онтологічні та інші виміри Самчукового слова дають підстави відійти від утилітарно-традиційного підходу до письменника як "чистого" реаліста і міметичного стереотипу в рецепції його прози.

Ключові слова*: "переживання" як наратив, наратор, метанарація, "волинський" текст, онтологічна риторика, герменевтичне коло, дискурс мовчання, "редакторське всезнання".*

Слово в своїй онтологічній суті є прообразом сотворення світу, позаяк "ним постало все, і ніщо, що постало, не постало без нього...". В автентичному (іоаннівському) варіанті воно розмикає межі світу – це першопричина, першопоштовх, альфа й омега буття – *fons et erigo* [17, 5]. Рефлексія художнього слова виникає з його появою як такого, бо у ньому "представляє себе сам світ" [5, 520]. Одначе в онтологічному сенсі рефлексія спрямована не просто на слово як інобуття думки, а на слово як іпостась буття. Слово, таким чином, не лише "дає" світ, а й витворює унікальне бачення світу: справжнім визнається буття, яке може проявити себе в слові у всіх своїх модусах.

Звернення до тексту прози Уласа Самчука оприявнює його трансцендентний вимір з імперативом осягнути екзистенційну правду, себто правду як пережиття, через рефлексію образу, явлену в художньому слові. Йдеться про Самчуків текст як "письмово зафіксовані прояви життя" (Вільгельм Дільтей) і про його нову онтологічну риторику – риторику, народжену самим буттям. Така специфіка прози митця значною мірою зумовлена ще й іманентним просторовим автобіографізмом, що виявляється в безпосередності переживання*. У зв'язку з цим ще Гете говорив, що всі його твори – це уривки єдиної сповіді. Цю фразу можна приписати й Уласові Самчукові, бо те, що він пережив (у всій своїй тотальності), органічно трансформується в його наратив, оскільки світ життя, за Гансом-Ґеорґом Ґадамером, – основна сутність слова [див. 5,

*Термін "переживання" (erlebnis) набув значного поширення в західноєвропейській біографічній літературі (Дільтей, Юсті, Грімм). Першопочатково це слово означало природну безпосередність "бути ще живим, коли щось сталося". В іншому значенні "пережите" – збереження змісту того, що було пережите, певний результат і значимість його. Таким чином, ці смислові нашарування лягли в основу терміна "переживання", що в кінцевому результаті є матерією для формування образу [див. 5, 105].

106]. Це переживання – незабутнє і незамінне, а головне – невичерпне в своєму значенні. Пріоритетною і самоочевидною стає тут рефлексія розуміння, в якій відображено об'єктивації духа, що формуються на до- чи позапонятійному рівні: у міфологічній, релігійно-містичній свідомості, в артефактах повсякденного буття, в логіці здорового глузду і в підсвідомому переживанні [2, 43].

Єдність і цілісність "переживання" світу у слові досягається завдяки неперервності символічно-автобіографічного "наративного ланцюга", що тяжіє до трансформації, художньої еволюції епічного бачення Уласа Самчука. Початковим етапом такого переживання стає наратив збірки малої прози "Віднайдений рай" (Львів, 1936), що виявляє свої прикметні особливості через репрезентований Самчуком образ відверто заанґажованого у події європейського життя оповідача, який, рефлексуючи, виявляє бурхливу реакцію на проблеми дегуманізації, моральної деградації і затхлості міщанського середовища, неґації духовності й водночас європейської цивілізованості порівняно з "меншовартістю" його приниженої нації. І все ж він переживає націєтворчу романтику побудови своєї держави. Окрім того, це ліризована сповідь відвертої в своїх особистісно-інтимних почуваннях молодої людини. Власне тому епічним центром нарації виступає максимально "оголена" душа відавторського суб'єкта, для якого властива "диґресійна" позиція, коли "світ переживань, почуттів і спогадів визнається істотнішим, аніж події і люди, про яких він мав би розповідати" [див. 9, 23].

Цей наратив характеризується стильовим синкретизмом – поєднанням рис символізму й неореалізму, подекуди експресіоністичної риторики, превалюванням внутрішнього сюжету, суб'єктно-ліричного начала, новелістичної синекдохи – мікрообразів (ноем), що, як правило, стають пуантом внутрішньої еволюції ліричного героя, психологізованого пейзажу; поєднанням "зовнішнього" слова (орнаментально-вишуканих тропів, оказіонально-"одивненої" образності) та внутрішньо-"голосного" монологізму, вираженого багатоголосим внутрішнім мовленням, "потоком свідомості", експресивно-"нервовою" зболеною риторичністю тощо відавторського суб'єкта (про це красномовно свідчать новели "Образа", "Собака у вікні", "Моя осінь", "На двірці" та ін.) [див. про це детальніше: 11].

Самчуків "волинський" текст ("Марія", "Волинь") також значною мірою позначений персонально-інтимною присутністю автора, просторовим автобіографізмом. Однак філософія життя тут постає через різнобуттєве "перевтілення" слова та через образ делегованого в текст наратора-мудреця, який, виявляючи своє "всезнання" та "всюдисущість", органічно омовлює плин селянського буття. У процесі нараторської інгеренції – приземлення і заглиблення у внутрішній світ персонажів, розчинення в автентичному просторі – виникає новий різновид онтологічної риторики Уласа Самчука – персонально-деміургічне омовлення світу.

Власне тому нараційна стратегія у "волинському" тексті Уласа Самчука не тяжіє до строгого флоберівського типу "всезнаючого" наратора чи до так званої "позиції олімпійця", що вивищується над світом.

Відавторський наратор тут, безумовно, вища свідомість, себто він знає більше від героїв про них самих. Але він, так би мовити, спускається зі свого "олімпу" і сприймається в тексті як самоданість, утримувана дерманським центром тяжіння. Він "немовби ховається за зображеним світом, намагається суґерувати "об'єктивний" характер фабули і героїв, неначе одягає шапку-невидимку, демонструючи свою неприсутність, хоча присутній безнастанно" [9, 25]. Таким чином, він "всезнаючий", але не завдяки своїй позиції "над", а головно – через приземлення і заглиблення у внутрішній світ персонажів, розчинення в іманентному просторі.

Окрім того, у романній формі на перший план виступає образ мови, що конституює багатостильове світосприймання через "оркеструванням різномовленням" [1, 76]. Це, вочевидь, дає підстави говорити про те, що романне слово водночас поєднує в собі і віталістичні (переживання у слові), і герменевтичні (переживання через рефлексію, внутрішнє буття слова й акт його розуміння), і різнопланові риторичні (умовність, фігуративність, імперативність, експресивна модальність) пласти. У такому розумінні воно становить творчий синтез, аналогічний багатоголоссю життя. Але тут важливий ще й інший момент. Якщо драматична форма, за словами Тамари Гундорової, – такий вид дискурсу, який діалогічно (сказати б, зовнішньо-композиційно. – **Н. П.**), агонально підриває абсолютний раціоналізм універсального, унітарного типу висловлювання [див. 7, 243], то романний дискурс йде до цього через внутрішню діалогічність (двоголосість) слова. Відхід від утилітарності мовлення ініціює появу особливого повідомлення як нового онтологічно-естетичного досвіду, а "саме́ уявлення про об'єктивність є не що інше, як риторика, стратегія оцінки, міт" [7, 208].

Скажімо, Самчуків роман "Марія" претендує на роль знакового літера-турного повідомлення в національно-модерній риториці не лише як тематичний відгомін memento morі трагічної свідомості ЗЗ-го (звідси – "роман-сполох") і не лише завдяки вічній екзистенційній проблематиці (добро-зло, життя-смерть, правда-кривда, батьки-діти тощо), еклектичній жанровій формі (накладання на соціально-психологічну основу житійних (агіографічних) модусів), превалюючій естетиці модерного гносису – віталістичного есхатологізму (так звана життєстверджуюча симфонія), а насамперед як високохудожня форма вічного буття і переживання в Слові, оригінальна наративно-риторична форма. Властиво, це творення літературної моделі повідомлення, що спирається на форми нераціонального, духовного, інтуїтивного пізнання [7, 207] і заперечує у своїй онтологічній суті утилітарно-традиційний підхід до Самчука як "чистого" реаліста, а до його риторики – як до такої, що буцімто демонструє "обписування" дійсності. Та й, зрештою, письменник-реаліст "непідвладний готовим моделям, формам і формулам, – міркує Дмитро Наливайко, – він може вільно, творчо "підбирати" всю систему засобів зображення відповідно до "вимог" зображуваних життєвих явищ, їхнього характеру і структури" [10, 17].

Про це свідчить уже перший розділ роману, в якому в третьоособову викладову форму органічно "вливається" інтимно-співчутлива "голосна" нарація безпосереднього суб'єкта, що органічно переводить її з площини

загально-деміургічної в площину персонально-деміургічну, забарвлену пестливо-вербальними блискітками: “У неї личко справжнє, рожевеньке, з білим мачком на крихітному носику й червоними плямками на щічках. У неї будуть оченята. Так. Будуть оченята, і вони бачитимуть” [13, 7].

Початок тексту налаштовує на певний комунікативний акт наратора з реципієнтом і в процесі кокетування з ним, поступово заглиблюючись у внутрішній стан і світ персонажа, відходить від так званого нейтрального (безособового) “всезнання”. Граматична форма минулого і теперішнього часу, попеременних наративно-зорових перспектив субституює дистанс – непомітну межу переходу від третьоособової об’єктивної манери викладу до так званої персоналістично-візійної чи навпаки. У викладовій манері роману навіть об’єктивна нарація забарвлена суб’єктивною модальністю, вираженою вставними словами на кшталт “повірте”, “розуміється”: “Оксана, *розуміється*, (тут і надалі виділення курсивом наші. – Н. П.) допомагала їй, прикладаючи груди до того місця, яке пізніше звалося устами, й дві ніжні теплі рожеві пелюсточки дружно обнімали їх” [13, 7].

Певною установкою на зображення “живої репетливої дійсності” автор уже в самому тексті імпліцитно мотивує, що таке зображення вимагає органічного вибору викладової манери, а не утилітарного висловлювання. Ще більше вражає наскрізна віталістичність фрази і метафоричність наративу. Тут помітна своєрідна інкарнація, “вселення-у-тіло” слова джерела людського життя: “Проривалось і полилось молоко” [13, 7].

Прочитуючи за принципом герменевтичного кола уривок з початку текс-ту, можемо розширити “передструктуру розуміння” в онтологічній перспективі усього роману: “Коли не рахувати останніх трьох, то Марія зустріла й провела двадцять шість тисяч двісті п’ятдесят вісім днів. *Стільки разів* сходило для неї сонце, стільки разів переживала насолоду буття, *стільки разів* бачила або відчувала небо, запах сонячного тепла й землі” [13, 7]. Логіка передрозсудка зумовлює питальний сенс того, чому наратор свідомо не вносить трьох останніх днів до сумлінно порахованого ним грона днів. І лише прояснення наступної частини тексту дозволяє накинути передструктуру розуміння того, що автор, відштовхуючись від віталістичного принципу зображення життя, художньо втілює у слові феномен переживання – мікроскопування кожного дня: “Стільки разів... *переживала* насолоду буття”. Риторичне ствердження накинутого первинного смислу знаходить своє продовження у повторі слова “стільки (разів)”.

Таким чином, він, по-перше, вмотивовує житійний характер і персоналістично-наративну візію “хроніки одного життя” (“стільки разів сходило *для неї* сонце...”). По-друге, оприявнює трансцендентний вимір роману – підносить значення кожного прожитого дня до смислової домінанти метафізичного сенсу. Автор немов зумисне підмінює словами чуттєві регістри. Марія не лише “бачила” небо, а й “відчувала” його, відчувала не лише “запах землі”, а й “запах сонячного світла”. Вона “була єством”, яке “чуло” (а не відчувало) голод. Вона “моргала усточками” і “здалека відчувала груди” [13, 7]. Оця словесно-чуттєва взаєморефлексія слова підсилює думку про метафізику роману.

Завдання наратора як субтворця художнього світу ускладнюється ще й вираженням авторської ідеї та зумовленої нею жанрової форми: виступаючи хронікером “одного життя”, він через певну риторичність повинен піднести образ буденної, пересічної, грішної жінки до рівня національного міту. З цією метою автор вводить у текст перспективу “голосної” присутності наратора у тексті: надає йому адвокатського статусу стосовно головної героїні Марії. Наратор водночас апелює до умовного адресата як “тритейського судді” і таким чином несе читачеві морально-етичний кодекс роману. Він виявляється на рівні прямих звертань до самої Марії чи до уявного адресата у формах апострофи, риторичних запитань, наказового способу тощо.

Такий риторичний дискурс можна простежити на тематично-житійних рівнях. Приміром, один із них – дитинство-сирітство: “Минуло багато днів. Кожного з них Марія кликала й чекала маму, але сходило сонце, Марія лягала спати, вставала – нема й нема... Жила у тітки Катерини. Де ж подінеться сирота?.. Кругла голівка обліпилася огидними ковтунами, на плечах висить брудна полатана сорочина, їсти? Що могла їсти Марія? *Їла* шматок чорного сухого хліба, *їла* недоспілу овоч, *їла* бараболі, ті самі черстві, водяні, як варилися для веприка і курей” [13, 11]. Згущення натуралістичних деталей через зумисну риторичність, повтор слова “їла” підсилюють ампліфікативний смисл не нагромадження, кількості, а значення й усвідомлення того, що їла дитина. Тому і “мала великий набубнявілий животик”.

Далі наратор звертається то до умовного адресата: “Скажіть, люди добрі, хто б вам кормив даремно сироту?” – з метою довести “всезнаючість” тогочасної ситуативності, то співчуває Марії, переживаючи з нею її сирітство: “Ноженята чорні, порепані, з попідбиваними пальцями. Ступає обережно по ... росі. Роса розмочує репини, заходить бруд і роз’їдає їх. Чути гострий біль, виступає чорна густа кров” [13, 12]. Таким чином, наратор, будучи “всезнаючим”, стає “всевідчуваючим”. Рівень нараторської інгеренції настільки великий, що стає можливим відвернення самогубства героїні.

Емоційно-смисловий центр цього наративу, забарвлений народнопоетич-ною образністю, промовистими психологічними деталями, лише підсилює драму дитини-сироти. Одначе розширення герменевтичного кола як передструктури цілого тексту наводить на думку, що сирітство – це лише перша тернинка у сходженні до Голгофи, бо Марії доведеться зазнати більшого лиха – пережити власних дітей. У цьому просвічується наскрізна художньо-філософська концепція роману – віталістичного есхатологізму.

Тематичний наратив нещасливого заміжжя Марії передано через уснопо-етичну (наспівувальну) риторику і віщі знаки. Самовіддана любов до Корнія зумовлює темпорально-обернений наратив – нав’язливе повернення до молодості. Цей наратив простежується в топосі абсурдного вчинку. Гнат не засуджує Марії – навпаки “Гнат камінь, Гнат терпіння” [13, 47]. Риторика мовчання виповнює його буття і в такій іпостасі заперечує будь-яке Маріїне виправдання: “Ну що ж він їй скаже? Які є для цього слова?” [13, 47]. Атрибутом мовчання стає внутрішнє слово. Зі

згортанням його приходить акциденція духа. Слово немовби відділяється від людини, яка говорить, і в своїй екзистенції набуває філософсько-узагальнюючого сенсу: “Дні, мов краплини крові, капали з пораненого життя” [13, 48]. З чийого – Гнатового, Маріїного? Оця позірна риторичність відкриває нам глибинно-онтологічний пласт Самчукового слова.

Тяжіння письменника до творення неоміфологічної моделі світу, бінарної антропоспаціальної структури, зумовленої фокусуванням епічної дії на двох ключових архетипах Батька і Сина – Матвія і Володька Довбенків, еклектика кількох жанрових різновидів (романів автобіографічного, історіософського, психологічного, а також роману виховання), ознаки епопейного мислення детермінують багаторівневу нараційну архітектоніку трилогії “Волинь” та її метатекстуальну особливість – можливість потенційного впливу на інші тексти автора (“Кулак”, “Марія”, “Юність Василя Шеремети”) чи на тексти інших митців. Багаторівневість характеризується безперервною зміною точок зору в процесі перебігу нарації. Один із перших рецензентів “Волині” Степан Тудор зауважив, що нараційна структура роману становить собою два полюси (фокуси бачення) – Володька і Матвія, через постійну зміну яких “пересувається матеріальна повістева реальність”, яку він називає “формуючим поглядом повісті” [цит. за: 18, 22].

Виклад художнього матеріалу в романі ведеться від третьої особи. Однак авторське “всезнання” у ньому, як і в “Марії”, випливає не з його конститутивної ознаки об’єктивності, а з органічного омовлення волинського простору. Художній світ “Волині” позначений виразним суб’єктивним тавром відавторського наратора, який, виявляючи свою “всюдисущість”, “збирає” волинський простір і кожен топос в “нараційні атоми”, що гармонійно проходять через його живе чуття слова та локально-ментальну свідомість. Саме аспект вибору органічно-наративної манери став предметом високої оцінки “Волині”. У “Biuletyń Pol. Ukr” (за 4 липня 1935 р.) зазначалося, що “автор має великий епічний талант. Завдяки могутньому дарові оповідача роман читається на одному подиху” [цит. за: 3, 1].

У “Волині” Улас Самчук акцентує увагу на вітальному сенсі людського буття в колообізі природи і маргінальному вимірі світовідчування, що зумовлює просвічування в реальному сакрального (трансцендентного) і нову онтологічну риторику. Самчукові герої, зауважує Роман Гром’як, духовно багаті, але маломовні: всім своїм єством відчуваючи довкілля, свою злитість зі світом, вони про це не говорять. “Ця функція цілковито передана Самчуком його нараторові, який тонко вживається в духовний світ персонажа і омовлює плин цього світу” [6, 11-12].

Дискурс мовчання набуває своєї художньо-філософської інтенціональності, особливо в першій частині “Волині”. Тут він виражається у своєрідній ритуально-мітологічній риториці: “Увійшов батько, *мовчки* щось там з’їв, переказав “Отченаш”, *мовчки* роздягнувся, ліг на тверде своє логовисько і дуже хутко заснув кам’яним сном” [12, 15]. Герменевтичне “анатомування” фрази дозволяє глибше вловити відтінки

сенсу омовленого селянського буття. Внутрішньо-риторична акцентація змученого “слова-тіла” притлумлюється і млякне перед “словом-ділом”, прообразом якого визнається Слово Боже, що стає віталістичним імперативом здобування хліба насущного. Власне, ця ампліфікація праґматичного і разом з тим метафізичного сенсу органічно випливає з розгорнення verbum’у “переказав Отченаш”, в якому імпліцитно воскресає текст щоденної молитви-прошення.

Риторика мовчання поступово трансформується в саморефлексію. Через розширення герменевтичного горизонту означується новий смисленнєво-онтологічний відтінок сенсу: “Матвій глибокодумно мовчить” [12, 33]. Глибокодумність прочитується і у “видимій” мові душі: “Чоло зрізане глибокими двома на всю ширину зморшками і двома меншими над бровами” [12, 33]; “Він міцно, широкою, мозолистою долонею розтирав зморшки свого чола, ніби хотів зачавити під ними важку свою думу” [12, 35]. Така саморефлексія родить інтуїтивно-природну селянську філософію: “Життя чавить... Той герой, хто з-під теї чавухи хоч з одним цілим ребром вилізе... Та ще “аби люди Бога не гнівили. Без Бога мужик порожнеча. Як ото клуня без снопів чи засіки без зерна...” [12, 35]. Природне переживання, що виражається фразою “життя чавить”, породжує віталістично-християнське слово-ейдос (“Без Бога мужик порожнеча”) і таким чином імплікує зв’язок із тотальністю та безкінечністю. Адже переживання через рефлексію, через внутрішнє слово, в якому виражається внутрішнє буття, безкінечне, оскільки у людей глибоких, таких, як Матвій Довбенко, всі переживання довговічні. Отже, переживання буття у слові органічно породжує Самчуків волинський архітекст та його епопейне мислення.

Риторика мовчання виявляє свої особливості також на праґматичному реґістрі: первинним визнається образ не homo loquens (людини, що говорить), а homo agens (людина, що діє). Вона знаходить своє показове втілення в органічному вгадуванні думок батька сином: “Знов *мовчить* і знов думає. Але Володько вже розуміє батька. Пощо слова. Думка і чин. Ось дві передумови для людей, що творять будучність. Володько це чудесно розуміє. Це не викрики, це не маячня, це не легковажність. Розум, праця, віра! Слова, які вщерть налиті живою кров’ю, натхнені живою душею” [12, 555]. Слова, в які “вливається” віталістичний сенс буття. Це Самчуків Абсолют, що набуває ознак філософського узагальнення життєвого ідеалу через інкарнацію слова. Так формується цілісність світовідчуття – у слові зливаються воєдино людський дух (“жива душа”) і людське тіло (“жива кров”). Відтак у логосі народжується апологія вічної істини.

Властиво, verbum “жива кров” виявляє ознаки внутрішньої діалогічності, багатоголосся в Самчуковій риториці. Барва крові стає частинкою прообразу творення. Жива кров і піт – це те, чим впоюється чорна плоть землі. Це “червоної барви роса”, в якій син чує кроки Батькового серця, що зливаються з “рів-ним боєм могутньої чорної землі” [12, 372-373]. Чи навпаки, жива кров Дитини, що пече батькові “твердізні мозолі, як топлена мідь” [12, 66-67]. Врешті, це те, що в національному наративі навертає свідомість до собівірної ідентичності.

Самчукова риторика, в якій постійно відбувається діалогізм, взаємовплив значень, кожне з яких коригує зміст інших, є характеристичною пізнавальною моделлю його художнього світу з тяжінням до міфопоетичної образності та узагальнюючої риторичності. Збирання в одне ціле "гарячих атомів" і прив'язування їх до конкретних образів (землі, людини тощо) формує "ненаписаний" смисл тексту Уласа Самчука – своєрідний "запах слова". А риторика мовчання, через яку передано інтимне переживання світу, засвідчує глибинний вимір слова митця: у ньому відкривається істина буття. Така природа риторики дозволяє Уласові Самчуку створювати самобутню художню реальність, а не відтворювати існуючу, і наштовхує на думку про постійну невичерпність сенсу слова.

Зображення масштабної картини світу у потужному просторово-часовому континуумі, тяжіння до монументального (епопейного) бачення-мислення, епічне багатоголосся (взаємопереплетення голосів у наративній структурі), новаторський підхід до проблеми визначення української та світової екзистенції спричинюють метанаративну (співмасштабну всій історії) природу романного циклу "Ost". Йдеться про такий тип літературної метанарації, який, по-перше, "у своїх концептуальних вимірах відображає ідеологію (або ж міфологію) складання, формування й утвердження нації" і таким чином "зумовлюється скерованістю на національну ідентичність". По-друге, цей наратив як принцип оповіді спрямований на універсальність авторського голосу і його картини світу. По-третє, такий дискурс передбачає присутність оптичного центру – "всезнаючого суб'єкта свідомості, "мислячого чоловіка", чиї оцінки й ідеали конституюють реальність" [див. 7, 233-235].

Під таким кутом зору можна говорити про художню еволюцію національно-наративної структури Самчука: якщо у "Волині", "Марії", "Чого не гоїть огонь" спрямованість на пробудження приспаної національної свідомості й збереження української ідентичності саморозгортається, так би мовити, внутрішньо-інтуїтивно як епічний наратив через мітологізацію, сакралізацію, вітальність національного характеру і світу, пантеїзм, психоаналітичні та екзистенційні модуси, етичну метафізику тощо, то в трилогії "Ost", попри закамуфльоване певною мірою подібне оприявнення, перевага надається художньо-інформативному письму. Тут стиль Самчука характеризує експеримент над епічною манерою викладу – поступовий перехід від суб'єктивізації художньої розповіді, персонально-інтимної присутності авторського "всезнання" (що засвідчує наративно-аналітичний корпус романів "Волинь" "Марія") до об'єктивно-авторського, чи точніше, "редакторського всезнання", приміром, у романах "Морозів хутір", "Темнота", менше у "Втечі від себе". Конститутивною ознакою цієї наративної форми, на думку Н. Фрідманна, є "оглядовість, всезнання і авторське вторгнення в оповідь у вигляді загальних міркувань про життя, моральні норми та звичаї, які можуть бути безпосередньо чи опосередковано пов'язаними з історією, що оповідається" [див. 16, 61].

Пріоритетом такої наративно-художньої реальності стає функція називання ("Ost"), що через розгорнену оповідь – риторику ствердження – відновлює власне "Я", і, нівелюючи таким чином німецьку дефініцію українського простору, імпліцитно суґерує провіденціалістське знання –

пророче слово. Певно, не випадково Віталіна Кизилова стверджує, що “як наратор-всевіда він (Улас Самчук. – Н.П.) “знав” (чи був переконаний, що таким “знанням” на інтелектуальному бодай рівні володіє) про світ найголовніше – до чого той іде. З “днів Апокаліпси європейської,” основні події якої письменник *особисто пережив* і по-своєму осмислив, він безстрашно дивився тільки вперед, що на суто психологічному рівні прочитується як рятівна антитеза всьому баченому раніше... цілковита невідповідність України сущої та України письменницької мрії невблаганно штовхала дух і розум У. Самчука вбік України мислимої, “матеріалом” для творення якої можна було вважати деталі, картини, факти, що належали вже не реальності, а ... пам’яті” [8, 71]. Це і спричинило, на думку автора статті, сим-біозну форму першого роману з циклу – “Морозів хутір”.

Безперечно, знаходимо тут рудименти властивої для “Волині” онтологічно-ритуальної риторики (мовчання), пов’язаної винятково з образом батька Григора Мороза: “Був між людьми, ... але ніхто не чув від нього зайвих слів. Зробився тільки *більш мовчазним*. Раніше він любив, як збереться відповідне товариство, проявити себе. Тепер *завжди мовчав*. Ходив, як звичайно, до церкви, як звичайно говів, сповідався... коли зіставався сам, брав до рук свою улюблену Біблію і завжди з неї читав” [14, 42]. Словесні регістри, що розгортають єдність духу через внутрішнє слово, наштовхують на думку, що Слово Боже відсвічує у всьому, навіть в одязі Григора: “Він *не каже нічого*, ...але за нього говорить його стародавній сурдут, його темно-зеленої барви кашкет, його намазані дьогтем чоботи. У цім одязі уже кілька десятків років бачать його в церкві. Сам Бог знає його тільки в цьому вигляді” [14, 55]. Онтологічна ретроспектива, виведена через портретні деталі одягу, сприймається як “отеперішнення” вічного стану людської душі, як духовне явище” [5, 57]. Так відбувається проявлення глибинної віри в тексті. Відтак народжується відчуття буттєвої гармонії цієї людини, дивовижне вміння “тримати душу в своїх долонях” чи “вичувати мовчки зіграність усього довкола і слухати без кінця неймовірну музику такого чудесного інструменту” [14, 368].

Найприкметнішими ознаками викладової манери наступного роману “Темнота” є намагання автора поєднати панорамно-об’ємний огляд трагічного буття з максимально-мікроскопованим “розтином” людської душі у світі абсурду; нараційну техніку “редакторського всезнання” “темної” доби (20-30 рр.) і перехід від життєпафосної риторики в “Морозовому хуторі” до риторики тотального мовчання (чи замовчування), коли “розколовся” світ, як єдиного виходу цілісних, з вітальною волею до життя Самчукових героїв.

Така риторика спричинена переживанням тотального страху смертельної доби, коли усі “ходять ... навшпиньки, говорять рухами” [15, 29]. Якщо у “Волині”, “Морозовому хуторі” риторика мовчання, що органічна тиші, у найвищій мірі відтворює всеєдність світопереживання, відповідає екзистенційній потребі гармонійно узгодженої “внутрішньої людини” (Матвія Довбенка, Григора Мороза), то в романі “Темнота” вона, навпаки, передає внутрішню (мовчазну) боротьбу людини з собою (брати Морози, Ольга, Мар’яна, Людмила Ворман, Михайло Бич та ін.). Голгофа

родини Лоханських починається тоді, коли забирають їх дочку як дружину “злочинця-куркуля”. Словесною антитезою до оніміння стає “металевий голос” гепеушників. Наратор через “видиму мову” тіла і риторику мовчання передає стан максимально напруженого внутрішнього потрясіння. Воно відбувається настільки, що паралізує, відбирає мову: “Батько, мати й дочка заніміли, ніхто з них не міг рухнутись...” [15, 43].

У такому плані риторика мовчання найповніше розкривається в образі Івана Мороза. Через її призму можна навіть простежити художню еволюцію образу цього персонажа: від повної узгодженості душі й тіла, коли кожна частина в гармонії з цілісністю, до самозабуття, непритомності, прострації і зумисного стилю мовчання у “Темноті”. Тому частими стають у романі верба-льно-портретні деталі, як-от: “Іван *сидів мовчазно*, здавалось, навіть не сидів, а застигло, задерев’яніло тримався в повітрі. І нічого того не слухав, і нічого не чув...” [15, 16]. Голгофа його мовчання починається із зруйнування родинного хутора (“куркульського гнізда”) і спалення на ньому Батька – патріарха роду. “Тоді Іван був у стані людини, – говорить наратор, – що для неї слова, навіть ті натхненніші, тратять силу” [15, 40]. Навіть Слово Боже в цьому випадку не стає рятунком розтерзаної душі. Але найбільша трагедія “злочинця-куркуля”, який всього лише любить землю і хоче працювати на ній, приходить тоді, коли його присутності бояться уже родичі: він приносить з собою “гробову мовчанку” і “гробовий настрій”.

Промовистою в призмі риторики мовчання є поведінка Івана Мороза у в’язниці: він мовчить, дивиться байдуже, нічого не слухає і не чує. У нього “усе мовчить, душа мовчить, розум мовчить” [15, 95], – повідомляє “всезнаючий” наратор. Йому доведеться пройти тортури в’язничного пекла, де живих людей “колють”, “оформлюють”, “обертають в лепьошки” [15, 103]. Іван стане ще більш мовчазним, але “не розколотим”. Мовчазність допомагає вивільнитись Іванові душевно, вивищитись над світом, що “розколовся”, протиставити йому свій злагоджений, гармонійний, далекий від жахливої дійсності внутрішній простір.

Якщо Іван Мороз пристосовується до системи глухою, мовчазною, аж до самозабуття працею, то шляхом фізичного виживання його брата-письменника стає слово-утопія. Це “речник банальних чеснот”, що пише скороспечені драми, теми і пафос яких продиктовані системою. Писання на догоду кон’юнктурі перетворюється на фанатизм, засліплений славою. Тому зовні Андрій – це “твердий горіх”, а всередині – людина без власного Я. Самчукова риторика антиутопічна й антитоталітарна. Тому в романі поступово з’являється образ Михайла Бича (його прототип, за усіма біографічними даними, поданими у тексті, – Микола Хвильовий), який стає внутрішнім голосом Андрія, виразником замовчаного слова-правди: “... я переконаний, що ціла майбутність народу ... буде мати претензії до нас за наші ідеали, що призвели до поїдання матерями своїх власних дітей. Можеш ти собі, товаришу, як хочеш дивитись і бачити, але цей ось факт ніякий жарт і пройти повз нього мовчанкою нікому і ніде не вдасться. Кажеш, що винні тут не ідеали, а імперіялізм Росії. Погоджуюсь. Але як можна, щоб все це діялось на наших очах, і щоб ми не сміли навіть про це співчутливо говорити, щоб ми ще дивились на це і плескали в

долоні і кричали нашому апокаліптичному катові ура... Де і коли і для чого нам найнещаснішим в історії людства хтось безвідповідальний підсунув цю страву, а ми голодні на правду, з жадібністю неофіта із заплющеними очима так ганебно її спожили, не підозріваючи, що це звичайна отрута. Відчуваю твоє обурення за ці слова, але ти не можеш ніяк їх заперечити, бо сам знаєш, що це правда...” [15, 344-345].

Риторика замовчаної правди, поглиблюючись ніцшеанським імперативом: замовчувані правди стають отруйними, – розкривається найповніше в історичному контексті. Прояснення сфальсифікованої історії топосів “третього Риму” стає причиною національного опритомнення Андрія Мороза (“історія душить його з усіх боків”). Історичні аналогії кривавої розбудови імперії спонукають до “інтертекстуального прочитання окремих фрагментів роману, розширюючи простір, зв’язуючи давнім і сучасним літописом історію минулу й теперішню” [4, 9]. Так виникає монументальний історизм як одна з найприкметніших ознак епопейно-епічного бачення Уласа Самчука.

Спроба контекстуального прочитання різнорідних текстів Уласа Самчука дає підстави говорити про інтуїтивне відчуття автором художньої форми, що адекватно відповідає створеному ним образові світу. Про це свідчить органічний вибір способу художнього висловлення, зумовленого безпосереднім “переживанням” світу в слові, що дозволяє відійти від міметичного стереотипу в традиційній рецепції прози Уласа Самчука до некласично-ірреального виміру його світомислення і світовираження. Художня риторика митця виявляє свої прикметні особливості через трансформацію, еволюцію епічного бачення – від поєднання рефлектуючого внутрішньо-“голосного” монологізму відавторського наратора з оказіонально-вишуканою тропікою у малій прозі, персонально-деміургічного омовлення світу, зумовленого просторовим і психологічним “всезнанням” та “всевідчуттям” наратора-мудреця, онтологічної риторики мовчання (внутрішнього слова), в якій відкривається істина буття, у “волинському” метатексті до “редакторського” чи провіденціалістського (пророчого) “всезнання” відавторського суб’єкта мовлення у метанарації “Ost”-у.

Література

1. Бахтин М. М. Вопросы литературы и эстетики. Исследования разных лет. – М.: Худож. лит., 1975.
2. Бахтинология: Исследования, переводы, публикации. – СПб.: Алетейя, 1995.
3. Бородіца С. Жанрова структура романів Уласа Самчука в контексті західноукраїнської романної прози 30-40 рр. ХХ ст.: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – К., 2000.
4. Бурлакова І. Світ людини в творчості У. Самчука: спроба екзистенційного прочитання (на матеріалі роману “Темнота”) // Літературознавчі обрії. Праці молодих вчених України. Випуск 2. – К.: 2001. – С.63-67.

5. Гадамер Г. Г. Истина и метод: Основы философской герменевтики: Пер. с нем. / Общ. ред. и вступ. ст. Б. Н. Бессонова. – М.: Прогресс, 1988.
6. Гром'як Р. Про своєрідність художнього світу Уласа Самчука // Наукові записки. Серія: Літературознавство. – Тернопіль: ТДПУ, 2000. – Вип. VI. – С. 6-15.
7. Гундорова Т. ПроЯвлення Слова. Дискурсія раннього українського модернізму. Постмодерна інтерпретація. – Львів: Літопис, 1997.
8. Кизилова В. Роман Уласа Самчука "Морозів хутір". Специфіка оповідного канону // Слово і час. – 2001. – №4. – С.69-72.
9. Легкий М. З. Форми художнього викладу в малій прозі Івана Франка / Відп. ред. Л. П. Бондар. – Львів, 1999.
10. Наливайко Д. С. Стиль напряму й індивідуальні стилі в реалістичній літературі XIX ст. // Індивідуальні стилі українських письменників XIX – початку XX ст.: Зб. наук. праць. – К.: Наук. думка, 1987. – С.3-42.
11. Плетенчук Н. Онтологія "переживання" як наратив у збірці малої прози "Віднайдений рай" Уласа Самчука // Вісник Прикарпатського національного університету. Філологія. – Випуск IX-X (2004-2005 рр.). – Івано-Франківськ: Плай, 2005. – С.184-194.
12. Самчук У. Волинь: Роман у 3-х ч. – Т. 1. – К.: Дніпро, 1993.
13. Самчук У. Марія. Куди тече та річка. – К.: Наук. думка, 1999.
14. Самчук У. Морозів хутір: Роман у 3-х ч. – Реґенсбурґ: Вид-во М. Борецького, 1948.
15. Самчук У. Темнота: Роман у 2-х ч. – Нью-Йорк: УВАН у США, 1957.
16. Современное зарубежное литературоведение (страны Западной Европы и США): концепции, школы, термины. Энциклопедический справочник. – М.: Интрада, 1996.
17. Ткаченко А. Мистецтво слова (Вступ до літературознавства). – К.: Правда Ярославичів, 1998.
18. Weretiuk O. Wizja Ukrainy w współczesnej powieśći polskiej i ukrainskej. – Warszawa, 1998.

The article deals with the nature of the rhetorics caused by spatial autobiographic elements, by the direct "emotional experiencing" the world through the word in different prose texts written by Ulas Samchuk. It lets the author distinguish its new variety – personal-demiurgical narrative, trace the dynamics, evolution of the writer's world-view. The hermeneutic, vitalistic, ontological and other dimensions of Samchuk's word make it possible to deverge from the traditionally-utilitarian approach to the writer as a "pure" realist and mimetic stereotype in the reception of his prose.

Key words: *"emotional experiencing" as a narrative, narrator, metanarration, "volynsky" text, ontological rhetorics, hermeneutic circle, discourse of silence, "editorial omniscience".*

УДК: 82’06
ББК: 83.3 (4 Укр) 6

Любов Ободянська

ВЗАЄМОПРОНИКНЕННЯ ПОЛІТИЧНОЇ ТА ЛІТЕРАТУРНОЇ ДОМІНАНТ У ПРОЗІ ШІСТДЕСЯТНИКІВ (НА МАТЕРІАЛІ ТВОРЧОСТІ Б. ХАРЧУКА ТА Р. АНДРІЯШИКА)

У статті аналізуються твори прозаїків-шістдесятників, у яких щільно пов’язані політична та літературна сфери. Зокрема йдеться про доробок Бориса Харчука і Романа Андріяшика, де стрижневою постає національна ідея на різних історичних етапах розвитку України, стильову відмінність їх творів.

Ключові слова: *національне, конфлікт, національна ідея, трагічний оптимізм, заангажованість, світогляд, поетика.*

В Україні література, на жаль, часто була міцно припасована до політики, залишаючись чи не єдиною суспільно заангажованою сферою, що важко піддавалася контролеві з боку всіх влад. “Українська література, література політично пригнобленої, недержавної нації, – зазначала Стефанія Андрусів, – у ХХ ст. ще в більшій мірі, як у попередніх, змушена була брати на себе нелітературні завдання: заступати державу та оберігати національну самосвідомість, бути Будителем і Вчителем народу, Пророком, Вождем і вільною пресою. Звісно, це заважало їй бути літературою” [1, 180]. Тому наші літератори часто брали на себе більшу долю громадської відповідальності, ніж це прийнято в західних країнах, нерідко саме на них лягав нелегкий обов’язок виконувати службу речника свого суспільства. Ще 1989 р. Іван Драч пояснював: “Чому письменники полізли в політику? Коли професійні політики не займаються своїми справами або роблять це погано, доводиться братися нам. Треба боротися за суверенітет України, за розвиток мови”. Через те й маємо довгий ряд українських літераторів-політиків від Тараса Шевченка до “шістдесятників”, у творчості яких щільно пов’язані політичні та суто літературні моменти. У цьому ряду й українські прозаїки Борис Харчук та Роман Андріяшик.

Юність Бориса Харчука припала на тривожні післявоєнні часи, коли на західноукраїнських землях народ піднявся на саможертовну боротьбу проти національного поневолення й жахливих сталінських репресій. Іван Гнатюк, побратим і однодумець письменника, згадував про ті часи: “Ми обидва писали вірші, звичайно, політичні, наївно думаючи, що вони теж внесуть певну лепту на вівтар національного визволення, обговорювали тогочасні новини, переважно про бої та арешти, і самі готували себе до нелегкої підпільної боротьби” [2, 141]. Національно-визвольний рух зазнав поразки, а свою любов до рідного краю майбутні письменники перенесли у свої твори.

Творчість Бориса Харчука – “це художнє дослідження національного характеру і природної, народної моралі. Він творив не завдяки обставинам свого життя, а всупереч їм. Його обходило, боліло й мучило те, що ми невідомо з яких причин притупляємо свою історичну пам’ять, – і він знову і знову пристрасно виступав за масове видання фольклорних скарбів і літописів, бачив загрозливі для біологічного

існування співвітчизників наслідки немудрого господарювання – й рішуче протестував. Навдивовиж незахищений, з дітливою душею, він ставав нещадно колючим і саркастичним, коли безпомильно вгадував за солодким словоблуддям многолике зло, підступно спрямоване проти історичної пам'яті й національної самосвідомості, проти рідної природи й материнської мови" [4, 243].

Відомо, що після приходу німців в Україні, як і в інших країнах окупованої Європи, виник підпільний рух, який був головним чином реакцією на політику нацистів. Важливою складовою цього руху стала Українська Повстанська Армія, створена ОУН. Ніякі сили опору не йдуть у порівняння з тією самовідданою жертовністю та високою організованістю, що їх проявили бійці УПА, не маючи за собою ні своїх державних структур, ні зовнішньої підтримки. Не випадково генерал де Голль заявив наприкінці серпня 1944 року в Рамбуйє: "Якби я мав таку армію ОУН, німецький чобіт не топтав би французької землі" [6].

Після війни почалися нові тоталітарні репресії: звинувачення цілих народів у посібництві гітлерівському фашизму, їх виселення, звинувачення українців східних областей тільки за те, що вони опинилися під фашистською окупацією, а українців західних земель – у кривавій бандерівщині і їх масове виселення, поголовне насильницьке переселення з українських корінних земель лемків і звинувачення найталановитіших радянських письменників в українському буржуазному націоналізмі – все це заганяло українське слово у прокрустове ложе вже випробуваного довоєння.

Піввіку мовчала про ці злочини українська історія, мовчали люди або говорили з острахом, пошепки. Нині до нас повернулася правда, а з нею – імена борців за національну незалежність, за право на життя, за свободу і віру. Борис Харчук був одним із перших, хто спробував повернути борги своєму народові – показав ті сторони народного життя, які тривалий час обминалися художньою літературою, глибоко занурившись у соціальні першооснови осмислюваних ним явищ та характерів. Маємо на увазі повість "Вишневі ночі", яка, крім суто художніх якостей, вражала незвичністю теми, бо автор торкнувся "найбільш вибухового пласту" нашої історії – бандерівщини.

Ставлячи в центр розповіді образ енкаведиста В'ячеслава Денисенка, письменник постійно звертається до винниченківського виміру "чесності з собою", так співзвучного з висловленими раніше думками Миколи Хвильового в новелі "Я"Романтика", Дмитра Фальківського у циклі "Сповідь чекіста"... Спочатку Денисенко постає перед нами молодим енкаведистом, що намагається добросовісно виконувати свою роботу. Проте, йдучи на чергову облаву, він думає про своє ремесло, з огидою згадує свою агентуру. Не раз хотілося плюнути і втекти, а "він мусить годити, платити їм мовби за чесну працю, а іноді й частувати їх , як чесних" [7, 21]. У такі хвилини В'ячеслав запитував себе: чому він тут? Нащо? Але одразу ці думки притлумлював у собі, забивав їх десь глибоко в закапелок душі, бо носив у собі суворі, залізні слова наказу майора Свиридова. Весь час Денисенка переслідує образ цього лисоголового, з прищуленими очима майора, який уже встиг отруїти безглуздими ідеями голову юнака, та не зміг отруїти його душу. Вона залишалася чистою і світлою. Бо згрубіла, отруєна злом і неправдою людина не може бачити у

звичайних речах щось незвичайне. А В'ячеслав "заслухався, як зриваються і дзвенять краплі. Хотілося стояти, слухати. Краплі падали. На їхні заманливі звуки, як на теплий, живий клич, озивалася його душа, і десь глибоко, в затаєній глибині, з дна народжувалося, визріваючи, щось чисте, привітне, пристрасне, і дивна мелодія проникала в серце. Губи зворушила усмішка" [7, 36].

Читач раптом проймається симпатією до цього юнака, який так ніжно любить свою матір. Після загибелі батька вони з мамою переїхали з села в місто, поселилися в комуналку. В'ячеслав "спробував іти після семирічки на завод, але мати не хотіла й чути: "Учися!" – і як могла старалася для нього; потім війна, евакуювались, зажили в бараці, він не вистоював за карточками у черзі… Не вмирав, не пух з голоду, не знав, що таке бруква, як живіт гуркоче, наче мотор, і як живіт підтягує до хребта" [7, 35].

В'ячеслав линув думками на поріг материнської оселі, мріяв припасти спраглими губами до натруджених неньчиних рук. Мрійливо-романтичному юнакові хотілося бути героєм, ходити в атаки, щоб "його хвалили, який він хоробрий і сміливий. Вільно писав би про це матері, писав би часто. З кожною щасливою хвилиною перед битвами, щоб мати раділа"[7, 20].

Носієм національної ідеї в повісті виступає Калина. Все її життя було тісно пов'язане з цією ідеєю – через любов до батька, матері, до рідної землі, до людей. Олена часто згадувала один випадок зі свого дитинства, який глибоко запав їй в душу і став прекрасним уроком високої людської моральності. Була рання весна. Батько ніс маленьку Оленку на руках з бабусиного похорону. "Під плотом вузька стежка. Розминутися ніяк, а назустріч їде осадник" [7, 44]. Батько наліг плечима на пліт, держачи донечку на руках, поступився, дав дорогу. А осадник, порівнявшись, штовхнув батька плечима і пішов собі далі. Дівчинка й тато опинилися в болоті. Батько вирвав кілок, наміряючись кинутися на осадника. Але побачив перед собою доню, яка щирими дитячими очима здивовано на нього дивилася. Він випустив кілок, знову взяв Оленку на руки. А на голову їй упала гаряча батькова сльоза.

Звістка про смерть тата тяжко вразила Олену. "У вухах загуло, груди стиснуло, й похилилася голова. Хтось невидимий мовби взяв, лив і лив з бездонного відра їй на голову зимну, крижану воду, а вона стояла, як прикута, зв'язана по руках, по ногах і не могла поворухнутися" [7, 23]. Олена не уявляла без батька своє подальше життя. Бо мати була для неї прикладом жіночості й доброти, а батько – мужності й розсудливості. Любов до Вітчизни починається з любові до своїх рідних, до батьківської хати. І де б людина не була, в які б життєві перипетії не попадала, вона завжди знайде розраду в батьківській оселі. Бо то твоє, рідне. Тому батько вчив Олену: "Ліпше з нещасною матір'ю, як зі щасливою свекрухою". Через те й спішить Олена Мартинюк до своєї рідної оселі, аби оплакати смерть батька, вилити свою душу перед матір'ю. Бо це було тоді єдине місце, де вона могла відчути себе людиною, вільно думати й висловлюватись, місце її духовного очищення. Така любов до всього рідного прийшла до неї сама по собі, як вітер, як сонце, без нічиєї принуки. Пізніше, на допиті, Олена Мартинюк скаже, що ця любов "без нашої волі вливається нам у кров, у серце, в мозок і стає нашою волею,

бунтує, вишумовує і чекає свого часу, як калиновий сік… Мороз, сніг, а калиновий сік усе б'є з кореня. Так гуде кров, поривається серце, кипить мозок" [7, 44].

Дівчина ненавиділа німців, бо вони топтали її землю, знущалися над її народом, вбили її батька, тому й стала зв'язковою УПА, одержавши підпільне ім'я, соковите і красиве, як сама Україна, – Калина. Як В'ячеслава постійно переслідує образ майора Свиридова, так Олену переслідує войовничий Кожух з гаслом "Україна понад усе!" Це гасло було чуже життєвим принципам Олени, бо воно волею-неволею викликало неприязнь до всіх, хто не був українцем. А її ніжна душа прагнула іншого: "Україна… Я хочу України. Без умов. Я не хочу возноситися над світом і не хочу принижуватися з ганьби. Я хочу бути вірна людям, як хліб… Я не хочу…ні малополяком, ні малоросом, ні надлюдиною, ні унтерменшем, ні підсовітником… Не хочу! Я хочу людиною в своїй землі…" [7, 34]

Опинившись у тюрмі, Олена не зраджує своїм переконанням. Розмова між нею і її слідчим В'ячеславом Денисенком – це зіткнення двох ідей, двох ідеологій, Східна і Західна Україна у вічному протистоянні, організованому переважно не самими українцями. Однак таких людей, як Олена, В'ячеслав вважав спочатку не лише політичними супротивниками, а бандитами, фашистами, націоналістами. На що вона запитує його: "А з якого боку ви?…Не знаєте…Ви з обозу визволителів. До нас ніхто не приходить бандитом, розбишакою, злодієм: усі визволителі" [7, 43]. "Ви батьків на фронт, а дітей у школу навчитися занехаяти живу душу і вселити у себе жорстоку байдужість бидла , свині, бандита. Готово : вони напишуть крейдою на чорній таблиці : "Ми не раби!" ― й одностайно стануть у шеренги завойовників. Бездушні автомати в машині люті й смерті" [7, 33].

Олена обурюється, що зайди постійно руйнували в нас прекрасні палаци, церкви, руйнували дивотвори, щоб не нагадували, на яку висоту розуму, духу, хоробрості спроможні були піднятися українці. "З нами тільки те й роблять – роздягають і роззувають…Я не пам'ятаю, щоб вона (війна) коли кінчалася. Поляки здирали сорочку і мову – війна. Німці всіх живих у землю – війна. Ви визволяєте від хліба і від мови. Завжди війна, – завжди кидає правду ввічі Олена. – Нас споконвіку вдягають-взувають конопля і вівця, а годують жорна, якщо зуміємо приховати і пустити на пожиток. Війни і розбої загнали нас у печерну добу – в людоїдство і самознищення" [7, 41]. Але найнебезпечнішим є руйнування духовних цінностей, бо якщо історичну пам'ятку чи господарський комплекс можна відреставрувати заново, то в духовній сфері таке руйнування практично непоправне, визнає Олена, адже устрої створювалися протягом століть, а щоб відновити їх, потрібне не одне покоління людей.

В'ячеслав Денисенко виховувався в атмосфері, де постійно втовкмачували в голови підданих вигаданий світ замість реального. І чим більше це тривало, тим реальнішим видавався світ фантомів, а реальний – ілюзорнішим. "Наставники" і "вчителі" не встигли ще отруїти безглуздими ідеями його душу. Вона залишилася світлою і чистою. Вони тільки приспали її. І потрібний був легкий дотик до душі і серця, щоб прокинутися. Таким дотиком стала юна Олена-Калина. Її слова ніжно торкнулися душі В'ячеслава, нагадали, що він теж українець. І та мова, якою він розмовляє, – це його рідна мова. І ті люди, проти яких він

бореться, – це ж його народ. І та земля, по якій він ходить, це його рідна земля. Вона ніколи не поневолювала інші народи, а лише захищала себе від ласих на чуже добро близьких і далеких сусідів. Зате майже всі завойовники трубили на повний голос, кричали нахабно, безсоромно і цинічно, що вони несуть українцям добро і щастя.

В'ячеславові хотілося заперечити Олені: "От ми, переможці, визволителі, тому й прийшли, щоб витягнути вас за вуха з дикунства, а ви ще й огризаєтесь і кусаєте нас за руки", – але він відразу ж почув і відповідь , так наче б дівчина вже почула його заперечення й запитала : "Ви ?!…" – коротко й безжально. Йому забракло відваги стверджувати: "Так! Так!" – бо це був би крик сили і влади, які радісно переконують, а частіше душать і змушують" [7, 41]. Багато наших співвітчизників ловилися, як необачна рибка на гачок з приманкою, ставали на службу до чужих можновладців і допомагали їм гнобити та визискувати свій народ. Після розмови з Оленою В'ячеслав зрозумів, що такою ганебною дорогою ніколи не йшли ті люди , які змалку пізнавали правду про свою минувшину. Навіть настромлені на польсько-шляхетських та петровсько-меншиковських палях, підвішені на турецьких залізних гаках за ребра, по-звірячому катовані у сталінських фабриках смерті, вони вмирали з іменем України на устах, яку ніжно називали ненькою. В'ячеслав згадав слова матері, коли батька вбили за те, що витрушував останній хліб: людська кривавиця виллється сльозами. Цю думку пізніше підтвердить на допиті Олена-Калина: "Як людина не сміє вбивати людину, так людина не сміє вкорочувати собі віку. Вбиваючи інших, вбиваємо себе, а вбиваючи себе, вбиваємо інших. Життя – це долання безпросвітного, а смерть і є безпросвітнє. Можна пустити собі кулю в лоб, влізти в зашморг, накласти на себе руки, а потім у страшних муках , у повній безвиході відкриється, що варто дихати, бо життя не дається задурно" [7, 44].

Денисенко був серед тих "визволителів", серед тих необачних рибок, але не хотів цьому вірити. Тому й забракло йому впевненості заявити в ідеологічному двобої під час допиту бандерівської зв'язкової Оленки (Калини), що вони прийшли у її край як визволителі, як переможці. Він пристав на інше: "Треба жити, щоб не було пізно". Ці двоє молодих людей народжені для того, щоб жити, кохати, а не ненавидіти і вбивати. Їхнє кохання сильніше від ідеології, що сіяла смерть, і що, зрештою, вбила закоханих В'ячеслава та Олену.

Національна ідея в повісті розкривається не тільки через образи головних героїв, й другорядних, наприклад, дядька Олени Радивона Сікорського, що служив "нашим і вашим". "Людина з бичачих сирівців… Він служить богам і чортам, а не людям", – так характеризує його Калина. Радивон Сікорський – це людина-споживач. Він споживає людське добро, живе на ньому, але це добро перероблюється в ньому на підлість. Це людина-раб, бо йому добре й рабом. Це людина, совість і душа якої зазнали мутації. Не кризи, а саме мутації. З будь-якої кризи можна знайти вихід, вона передбачає прозріння, а мутація, результат пристосуванства, завжди веде у безвихідь.

Національна ідея в творі вияскравлюється і через допоміжні образи – образи-пейзажі і образи-речі. Молодший Денисенко, вийшовши на облаву, зачарувався весняним вишневим садом біля хати Олени. "Йому в обличчя – в душу вдарило вишневим хмелем. Він підкинув головою і

вдихав густий, бентежний хміль відкритим ротом, розширеними ніздрями. І стоячи отако, пригнувшись, але з піднятою головою, в кожусі й автомат на грудях, готовий до кидка – упивався міцним повітрям, відчуваючи, як воно лагідно пестить обличчя й ще лагідніше наповнює легені. Йому здалося : кожна пора тіла і серце вдихають перші соки весни – вишневі запахи збурювали пам'ять" [7, 21]. У цьому саду вони з Оленою фактично вперше зустрілися. Та й останньою їхньою на землі ніччю була ніч у цьому вишневому саду, пропахла п'янким ароматом вишень.

Промовистою є така художня деталь, як псевдо Олени – Калина. Коли дівчину арештували, мати дбайливо поклала в пошивку буханець хліба і чисту сорочку – одвічний потяг українця до краси і чистоти. Сідаючи в камері їсти хліб, Олена спочатку розчісує свої коси, бо "так годиться сідати до хліба". У цьому проявляється велика пошана і любов до духовних, моральних і матеріальних цінностей. "Волі без хліба нема, і нема хліба без волі… Хто не приходить, забирає хліб і волю…" – говорить Олена. "Коли черствіє хліб, то і душі черствіють, а відтак, якщо черствіють душі – неодмінно зачерствіє хліб – наша совість. Це одвічне, як життя, мірило має бути нашим голосом, нашою молитовністю не на сьогодні і не на завтра – крізь усе життя…" [8, 135].

Незвичайною є мовна палітра твору. І хоча лексико-стилістична своєрідність повісті "Вишневі ночі" – це окрема тема, звернемо увагу на деякі її особливості. Оповідну манеру Бориса Харчука не сплутаєш ні з чиєю. Михайло Слабошницький у статті "Питома вага слова" визначає кілька прикмет стильової манери Бориса Микитовича: "Він навчив нас пізнавати його прозу з перших же рядків чи не кожного твору. Лаконічна описова фраза, повільна зав'язка – ніби автору нікуди поспішати, ніби в нього багато "території", на якій розгортатиметься довгий ланцюг подій із життя героїв. Стильова манера прозаїка трохи нагадує входження в річку з пологого берега, коли, забрівши в воду вже по коліна, ніяк не можеш уявити, що попереду тебе чигає і несподівана глибина, і вир, і приховані в очеретах острівці, і драговиння… Це – не те ефектне письмо, яке "вистрілює" відразу, з першої фрази, інтригує, багато обіцяє і вкрите чи романтичним флером, чи детективним туманом. Тут усе зрозуміло, усе начебто просто" [9, 188].

Борис Харчук прагне дати правдиву, економну щодо засобів, і водночас якнайглибшу, якнайширшу картину дійсності, динамічну, рухому, в якій би життя поставало в своїй повсякденності. Він намагається з максимальною ясністю, точністю зобразити життєві події, обставини, самих людей, їхню поведінку, реакцію героїв на оточуюче. Все це вражає уяву читача і викликає в нього відповідний емоційний настрій, пробуджує глибинні роздуми про життя народу, його суттєві сторони, ознаки, історичні закономірності розвитку. Борис Харчук майже не подає прямої портретної характеристики Калини. Головна героїня розкривається перед нами поступово, в процесі розвитку подій. Відомості про неї ми збираємо по крупинках, в основному через сприймання Олени В'ячеславом, через його думки і дії: "…(В'ячеслав) зосереджено й сердито втупився у її (Оленине) побільшене фото, з якого усміхалась великоока невинність…" [7, 20].

Основне смислове навантаження в цьому реченні несе лексема "невинність", яка уточнюється епітетом "великоока" і дієсловом

“усміхалась”. Вже тільки це дає нам змогу уявити героїню юним, чистим, веселим створінням.

Домінантною у створенні образу Олени Мартинюк є лексема “очі”. Система епітетів щодо цієї лексеми не дуже широка. Однак вона підібрана з надзвичайною вмілістю і влучністю: “очі сірі”, “чорні”, “великі”, “замерзлі”, “прискалені”, “страшні”, “заплющені”, “гострі”, “скляні”, “нестрашні”, “зірчасті”, “прищуплені”, “сумісні”. Ці епітети несуть різноманітні смислові навантаження, відіграють надзвичайно важливу роль у створенні образів героїв.

Звертають на себе увагу епітети на позначення кольору очей. Сірий колір здебільшого викликає у нас негативні емоції. Та в цьому творі він виступає символом чистоти, душевної доброти і щирості. Наприклад: “Оглянулась, подивилась – сірі очі, майнула і пропала – сивий вітер“ [7, 21]. Словосполучення “сірі очі” несе основне смислове навантаження, яке підсилюється іншою асоціативно-образною конструкцією “сивий вітер”. Завдяки цьому сірий колір набуває теплих відтінків. І виділяються такі риси характеру героїні, як доброта і ніжність. А лексема “вітер” у цьому випадку виражає щось неокреслене, невизначене, неконкретне. Вона передає думки В’ячеслава: “… Яка ж Калина? Не може дати її словесний портрет: які коси, обриси обличчя, шия і груди? В чому одягнена? Вся стрункa, вся пружиста і якась безтілесна” [7, 21]. Автор виводить прикметник “сивий” за рамки головного значення, використовує назву для розкриття духовного світу дівчини.

Образ “сірих очей” проходить через усю повість. Він асоціюється насамперед з образом самої Калини. Це її очі, одні єдині. Це вона сама. І не дивно, що саме очі з величезною магічною силою притягують до себе юнака. “Похиливши голову – пасмо чуба впало на око – й не дивлячись на дівчину, він думав: ”Білі коси, сірі очі – білий голос…” [7, 41]. Іменники “коси”, “очі”, “голос” несуть основне смислове навантаження, яке надзвичайно підсилюється епітетами “білі”, ”сірі”, ”білий”. Вони передають одночасно всю сутність дівчини – її красу, юність, чесність.

Білий колір, як це й буває зазвичай, символізує чистоту. Крім цього, він співвідноситься з ім’ям героїні. Недарма Харчук назвав Олену ще й другим ім’ям – Калина, а калина завжди виступала символом України.

Для чорного кольору традиційним є значення “траур”, “печаль”. Однак у цьому творі чорний колір асоціюється з мужністю, стійкістю, відвагою.

Епітети відіграють важливу роль у вираженні внутрішнього стану Олени і В’ячеслава. “Її очі начеб стали скляні й замерзлі” [7, 23], тобто, наче не живі, а мертві. Людина дивиться такими очима і нічого не бачить, заглиблена у свій внутрішній світ. В Олени і справді ні з чим не зрівняне горе – убили батька. “Вбили батька – вбили й її? Як жити без батька? Болить серце, ридає душа, у вухах загуло, груди стиснуло, язик здерев’янів, а губи не хотіли ворушитись”. І очі “стали скляні й замерзлі”. Страшна картина безмежного горя.

Велике експресивне навантаження несуть епітети “великі” та “зірчасті”. “Він ніколи таких очей не бачив : зірчастих великих [7, 38] . Ці очі відкривають ніжну, чисту, світлу, нічим не заплямовану душу Калини. В’ячеслав закохався в її очі – зорі, в її коси й губи, в її юність і чистоту.

Кохання для людини індивідуальне і неповторне. Кожен по-своєму переживає це почуття в своєму серці і своїй душі. Несподіваним, але сильним було воно для В'ячеслава і Олени. Це не було кохання з першого погляду. Хоча з моменту, коли він намагався згадати, яка ж Калина, ми чекали чогось незвичайного. Це було кохання, яке прийшло після тривалої, гарячої суперечки, після справжнього ідеологічного двобою, після того , коли він побачив і відчув серцем красу її душі, а вона ─ його. У повісті "Вишневі очі" Борис Харчук майже не вживав лексем "любов", "кохання", дієслів "любити", "кохати". Для передачі цих почуттів він використовує інші засоби, зокрема образ очей. "Їхні погляди перетнулись. Вони зустрілися очима й не опускали очей" [7, 45] // "Її очі вбирали в себе тіні думок з його обличчя, а його очі впивали задумливу печаль з її" [7, 45]. // "Знову зустрілися очі. Вони дивились – очищалися: сірі й чорні" [7, 45]. // "Вони дивились одне на одного, мовби вмивали одне одного" [7, 45]. // "Його чорні очі сяяли сірим блиском, а її сірі очі – чорним: злились і впились, готові на пристрасть, муки і смерть" [7, 45]. // "Їхні очі перетнулись в чорній, у сірій муці" [7, 45].

Маємо справу з таким явищем, як градація. Ось цей градаційний ряд: погляди перетнулись → очі зустрілися → вбирали → впивали → зустрілися і очищалися → вмивали → сяяли → змились → впились → перетнулись в чорній, у сірій муці. Основною домінантою в цьому градаційному ряду є дієслово "очищалися", яке вживається у повісті в значенні "робитися чистим у моральному відношенні, знімати з себе провину, виправдовувати себе, робитися чистим перед Богом". Від цього слова починається новий відліковий період у розвитку почуттів закоханих.

Велику роль у створенні образу Олени Мартинюк відіграють мікрообрази, що уточнюють значення лексеми "очі". Це "зорі", "вітер", "голос", "коси". Найчастіше Борис Харчук використовує образ зірок для передачі внутрішнього стану героїв. Арештували Олену і "Хмари закрили зорі й місяця, щоб вони не дивились на спустошену гріховними людьми святу землю" [7, 29]. // "Втекли з тюрми, прокрадаються вночі до Олениної хати. Не хочеться думати про погане, хочеться про хороше" [с. 50]. // "Погляди схрестились, влучаючи в ціль : прочитати одне одному між брів і в серцях замисел зірок?" [7, 50]. // "Їх ніхто не чекав, і їх усе чекало : зорі, віщуючи весну, поле, пробуджуючись із зими, широкий світ, що виходив з війни і розбрату" [7, 49]. // "Хіба їх могли зрадити ці зорі, ці поля чи хмаринки?" [7, 49]. // "Її голосом озвалися поля, зорі, ясна ніч"[7, 119]. // "А коли автоматна черга прошила Олені груди, "зорі зблідли"[7, 53].

Автор широко використовує і такий художньо-зображальний засіб, як персоніфікацію. У Бориса Харчука "зорі, віщуючи весну", чекали на Олену і В'ячеслава, чекало "поле, пробуджуючись із зими", чекав "широкий світ, що виходив з війни і розбрату". Зорі, поля, хмаринки не могли зрадити двох закоханих. Зорі, поля, ясна ніч озивалися Калининим голосом. А коли той голос навіки стих, "зорі зблідли".

Таким чином, політична сфера у повісті "Вишневі ночі" Бориса Харчука проявляється і через систему образів, і через мовно-стилістичні засоби. Але найвиразніше вона прочитується через світогляд автора, заглиблюючись у який можна до кінця збагнути політичну актуальність проблем, заявлених митцем.

Правда, інколи цього недостатньо, тоді уважного аналізу потребує система естетичних координат, в якій працює літератор, його художня програма. Адже певні естетичні позиції, а тим більше відмінні від загальноприйнятих, офіційних, вимагають відповідних позицій громадянських, політичних. А за умов недавнього тотального диктату будь-які фахові літературні новації переростали власне літературні межі, переходили в позаофіційну суспільно-політичну діяльність, орієнтовану на захист суверенності національної культури, а, отже, й суверенності нації загалом, про що свідчить творчість Романа Андріяшика. Він прийшов у літературу в непевну пору хрущовської відлиги і протистояння неосталінізмові. То був час пошуків правди і чесної позиції, апелювання до людської особистості, а не до ідеї, спущеної зверху для оспівування. "Переорієнтація на "веління знизу", дедалі щільніше зближення з "диктатом" власної душі й розуму починало ставати коли не загальнолітературною, то "талановитою" нормою, котру молоді прозаїки 60-х обрали для себе за вихідну" [10, 241]. Скориставшись "дозволеною свободою", вони взялися будувати національну свідомість. Серед цих ідеалістів-шістдесятників, що йшли проти течії, був і Роман Андріяшик. Він увійшов у літературу якось відразу, без учнівського періоду. З "власною", "своєю" темою і великим твором "Люди зі страху" (1966). Далі були "Полтва" (1969), "Додому нема вороття" (1976), "Сад без листопаду" (1980). "Сторонець" (1992), "В кінці престолу" (1994), – твори, які б зробили честь будь-якій літературі. Його романи значною мірою про втрачене покоління періоду Першої і Другої світових воєн, про долю України 20 – 40-х років, а герої – європейці за духом. Навіть стиль змалювання образів, художній досвід Андріяшика не стільки український, як європейський (згадаймо твори аналогічної тематики Е.Хемінгуея, Г.Белля, А.Барбюса, Е.М.Ремарка, Р.Олдінгтона…).

Роман "Люди зі страху" з'явився спочатку в журналі "Дніпро" (1965), а в 1966 році вийшов окремою книжкою у видавництві "Молодь". Предметом художнього дослідження в ньому стали соціальні конфлікти й політичні ідеї 1916 – 1920 рр. у Західній Україні, зумовлені розподілом Габсбурзької імперії, проголошенням ЗУНР та її крахом. Модель доби створена Романом Андріяшиком багатогранно, бо крім її конфліктів він майстерно відтворив внутрішній світ людини з її усвідомленим правом вибору й сумніву, з почуттям власної гідності. Епоха постає перед читачем, розкривається через долю і душу людини, "історія – в особистості" (Віталій Дончик).

Учасник Першої світової війни Прокіп Повсюда поступово усвідомлює всю її безглуздість і абсурдність, розуміє, що чоловічі достоїнства, чесноти не можна випробовувати війною, де від людини вимагається лише бездумна, механічна участь. Адже людська гідність і мужність приходять із волею. Тому, повернувшись із фронту, він мріє зажити звичайним життям, збудувати хату, бо стужився за спокоєм, сім'єю. Прокіп чекав свого щастя, "коли надворі весна, все росте, дарує душу й тіло" [11]. І таки діждався: прийшов туди, де його чекали. А спокій йому був необхідний: вся спина зорана кулями, у сни й досі приходили понівечені трупи – без лиць, без голів, без рук і ніг. Ті тяжкі випробування, які випали йому за роки війни, "не гідні не те, що людини, а допотопної німини, яким війна піддавала людей, вимірюючи їх вигадані

чесноти". Він обурюється, що гідність людини вимірюють труднощами, "… підносячи до ідеалу те, що є просто наслідком поганих суспільних умов" [10, 166]. Згодом цей твір будуть критикувати, бо точка зору головного героя щодо того, ніби людська велич розкривається лише за сприятливих суспільних обставин, розходилася з традиційною, офіційною, згідно з якою людину випробовують обставини. І критикуватимуть не лише за це.

Наскрізною проблемою в романі "Люди зі страху" є ідея української державності, адже то був час і великих сподівань, і сумнівів, і зневіри. Проголошення ЗУНР вселило надії. Прокіп Повсюда, побачивши, як інші народи Європи розбудовують свої держави привіз додому деякі думки про уряди й політику, бо споконвічна невлаштованість української нації мучила його. Він все частіше задумується над батьківськими словами: "В українців гірша доля, ніж у негрів, бо вони самі винні" [10, 7]. Тому вирішує чесно служити людям, шукає однодумців, аби кардинально змінити політику, поки не пізно, бо Галичину зітруть з лиця землі, якщо в народі не пробудиться усвідомлення своєї сили.

Проте сподівання на розумну, сильну і далекоглядну владу не справдилися. Занепад ЗУНР посилив песимістичні настрої українства, кругом запанувало лицемірство, бо "коли загал умиває руки від сумнівної політики, влада потрапляє до людей сумнівних чеснот" [10, 97]. Зрештою, люди цілком зневірились у всіх владах, бо жодна не дбала про них.

Усе було втрачено: на щойно збудовану Прокопом хату влада наклала велику контрибуцію, бо стояла вона на бункері, який нібито тепер знадобився для воєнних цілей. Виплатити цю величезну суму він не зміг би ніколи, а тому перетворився на втікача, а народ чекала нова війна. Та найбільше боявся Прокіп не тюрми за бункер, а політичного рабства, бо політичний раб не вільний мати власні погляди, а тільки нав'язані, насаджені силою. "Яке це паскудство! Не підеш за нами, залишишся без роботи. Історія, здається, не знає часів, коли б політика, шпигунство і терор так тісно оточили шматок хліба. Це ніби перша заповідь віку. Нею стали користуватися усі течії, прибираючи до рук усі ширші кола населення" [10, 362].

Відомо, що значні літературні твори відбивають найголовніші політичні, соціальні, культурно-естетичні особливості епохи, в яку вони були створені. Через поглиблений аналіз твору ми обов'язково вийдемо на проблему зв'язків образної системи твору, концепції людини в ньому з добою письменника, з тими суспільно-політичними факторами, що якимось чином визначали, впливали на позицію автора. Доба написання роману "Люди зі страху" нині добре відома: цькування шістдесятників, передчасна смерть Василя Симоненка, знищення Шевченківського вітражу в Київському університеті, заборона Клубу творчої молоді, масові арешти української інтелігенції в 1965 році… Тому очевидно, що творилася ця книга не лише з патріотичних чи просвітницьких міркувань щодо подій у Західній Україні 1916 – 1920 років, а й з інших: затаврувати державу-потвору, обставини, що перетворюють людину в раба. "Розумні хлопці з народу, здібні керувати державою, щось робити для того, щоб не допустити нового нашестя, переселяються до в'язниць, а державою керують блазні" [10, 123]. Читаєш тепер ці багатозначні рядки і думаєш: яким часам більше вони адресовані? А звідси – ще одна проблема:

проблема історичного життя Андріяшикових образів. Адже в кожну нову епоху образи вступають у "взаємодію" з новою дійсністю, розкриваються перед читачем новими гранями, набувають нової соціальної функції.

В інтерв'ю газеті "Літературна Україна" Роман Андріяшик з болем скаржився на наш час, який, за словами Плужника, "не вміє червоніти од сорому": вдруге спалено його архів, згоріли рукописи, бібліотека; замість творити власну національну державу – "партизувалися", купчилися, роз'єднувалися і з'єднувалися, усамітнювалися. Конгресували…" А на ймовірне зустрічне запитання читача, а де ж він "персонально" був, усе це розуміючи, відповів: "Я був у "Людях зі страху". Мав "щастячко" ці приємності змалювати на прикладі "хохляндівства" 1918 – 20-х років. Мучила мене ця ідея з батьківських заповітів іще в юнацькі роки, ще в польській неволі, бо дивно було: Галицька Армія загинула, рятуючи Велику Україну, а доморощені червоні тимчасово проголосили Галицьку соціалістичну республіку й почали розграбовувати більш-менш заможних селян, церкви, так звані скарбові (громадські) господарства, млини, монастирі, бібліотеки-читальні… І з якою звірячою ненавистю та жорстокостями це чинилося!" [13]. Отже, ще одна проблема твору, і чи не найголовніша – рабські інстинкти рідного народу, зрада, "хохляндівство". Андріяшик вболівав за скалічену долю України, ненавидів її кривдників, але ще більше картав народ за психологічний комплекс раба, "рабство спеціально українське". Надто тривалою була у нас "ніч бездержавності", яка випалила в душах людей тавро невільника. Тому автор виступав не лише проти зовнішніх ворогів, а й проти внутрішніх слабкостей, які він бачив у комплексі "малоросійства", анархізму, браку національної дисципліни й організації. Уболівав, аби Україна була Україною, а не Хохляндією, Малоросією.

Люди зі страху… Це збірний образ-символ, що зі свого боку є системою образів різних рівнів – від образів-характерів до образних деталей, мікрообразів, тропів. Люди зі страху – раби, які не здатні мати гідну владу, достойне майбутнє, не здатні народити поводиря, генія; їх будуть постійно роз'єднувати, нацьковувати, шукати серед них зрадників, аж поки не винищать. Отже, Роман Андріяшик не ідеалізував народ, бо знав, бачив не тільки його моральні й соціальні потенції, а й слабкості у найвідповідальніші, доленосні моменти історії. Такими постають у творі січовик Криж, який хоч й усвідомлює бездіяльність рідної влади, але сам нічого не робить для якогось поліпшення, і хитрий, підступний війт Гривастюк, що з усього хоче мати зиск, і десятки арештованих, які нарешті опинилися на волі, однак і далі, вже добровільно, обрали шлях ув'язнення, вичікування, покори долі, опинившись у льоху Корняктового замку. Теж символічно: колись цей замок був символом нашої державності, адже в залах цієї величної споруди підписувались угоди між Україною, Польщею, російськими царями, не раз тут бував Богдан Хмельницький. Нині – це лише льох, символ руїни, деградації, національної ганьби та наруги над людською гідністю, добровільного закріпачення, бо цвіт нації опинився в ньому добровільно і відсиджується, замість того, аби шукати нових шляхів розбудови незалежної держави. Проблема справжніх і фальшивих цінностей піднімається у творі до рівня філософських: не можна досягти особистого щастя і благополуччя за рахунок нехтування інтересами власного народу.

Роман Андріяшик постійно заглиблюється в історичні процеси, в аналіз трагічних наслідків недавніх українських визвольних змагань, бачить помилки минулого і стає суддею заради майбутнього України, шукає у нашій історії уроків для сучасності, щоб ми не змаліли, не стали воістину малоросами, чужинцями на власній землі, аби не опанувало нами чуття рабства і покори. Бо народи лише тоді стають повноправними членами світової спільноти, коли завойовують повагу інших народів як повноправні господарі своєї землі, сповнені самоповаги і толерантні до інших.

Через внутрішні монологи Прокопа Повсюди, професора Кривов'яза, Грушевича, Павлюка та інших перед читачем спливає велика трагедія України, вся нікчемність "домашньої війни" за владу. "Ми поздихаємо, як руді миші. Одні в Корняктовому льоху, інші в концентраційних таборах, ще інші у спалених селах. Народ, як отемнена секта, чекає свого кінця… нам потрібен Хмельницький, але щоб він народився, треба, щоб принаймні кілька десятиріч кипів Дніпро від козацьких човнів, щоб десь за очима змужніла наша сила і ми до неї звикли" [10, 259]. Зміщення часових пластів, "розпилення" біографії героїв, відкритість фіналу, стиснутість фабульного часу – ось лише деякі, може, й не нові ознаки поетики роману "Люди зі страху".

Розглядаючи образну систему Андріяшикових творів, мусимо враховувати й те літературне тло, на якому зростала його майстерність, тобто естетичні засади шістдесятників: відновлення гуманістичного пафосу нашої літератури, яка від суспільних і соціальних еволюціонувала до проблем людських, індивідуальних. У своїх творах Роман Андріяшик упритул підійшов до проблеми насильства суспільства над людиною, здійснюваного у різних формах (війни, національне, соціальне рабство тощо), а також до проблеми страху, спричиненого цими негативними явищами. Нами вже відзначалося новаторство автора в осмисленні воєнної теми, яка в нього виростає до проблеми чоловічої долі. Про неї йдеться і в романі "Додому нема вороття", де головний герой Оксен Супора після Першої світової війни повертається додому, в гори. Тут порожньо, нема чоловіків, гуцулки йдуть у доли, аби від будь-якого чоловіка отримати плід і продовжити рід. Супора бачить пустелю, край сплюндрований, адже Гуцулія в роки війни була гарматним м'ясом. Що робити? Покинути цю землю, виїхати за океан, аби зберегти себе? Та Оксен залишається – знесилений, у розпачі, але із надією: треба залишитися гуцулом, аби відродити Гуцулію.

Отже, вороття є, але не до Америки, не до Союзу, а таки додому, на Гуцульщину, в Україну.

Після закінчення короткочасної хрущовської відлиги чи не найжахливішою була доба "маланчуківщини". Цензура навіть слова "Україна" і "нація" забороняла, виправляючи їх на інші. Тому письменники йшли у "внутрішню еміграцію", писали "у шухляди", вдавалися до химерії, глибокого підтексту. А коли й наважувався хтось із них віддати рукопис до видавництва, то згодом дуже шкодував, бо від власного твору мало що лишалося (саме так сталося з рукописом роману "Липовий цвіт сорок першого" Богдана Бойка). Та все ж якимось дивним чином через цензурні рогатки прорвалися і дійшли до читача "Собор" Олеся Гончара, "Мальви" Романа Іваничука, "Гординя" Ярослава

Ступака… І роман “Полтва” Романа Андріяшика. Вперше він був надрукований в журналі “Прапор” за 1969 рік, № 8 – 9 (значно перероблений, позбавлений первинних ідейних акцентів, твір вийшов у 1982 році під назвою “Думна дорога”). У “Полтві” автор зображує період окупації Галичини Польщею, показує діяльність першого і єдиного в світі підпільного університету часів жорстокої полонізації в Західній Україні. Цей філософський, із підтекстом твір розповідає про те, як, незважаючи на страх, репресії, на добре налагоджений механізм сексотства і переслідувань, нація живе надіями на визволення.

Назва твору символічна: Полтва – це річка, що тече під Львовом. “Її замуровано в бетон. Але люди пам’ятають, що об кам’яні мури б’ються забруднені нечистотами потоки колись чистої річки”. Ця замурована річка виростає до символу зіпсованого життя, загнаного в лабети суспільного беззаконня. У цьому житті людська думка нівечиться, все величне й справжнє спотворюється, забруднюється. Не треба особливих зусиль, аби провести аналогію з радянською дійсністю недавнього часу. Найбільше викривальний характер роману простежується в образах головних героїв: Марти та Юліана – цього волелюбного Господаря, такого небезпечного для польської (і не тільки) імперії. Психічний стан Юліана, викликаний переслідуваннями, ув’язненнями, певною мірою спричинив фрагментарність сюжету роману й використання в його композиції принципу, що нагадує кінематографічний монтаж. Часові плани тут часто змінюються: сучасне, що подається текстом “від автора”, й минуле, відтворене через спогади, видіння Юліана.

“Полтву”, як і більшість творів Романа Андріяшика, справедливо можна віднести до інтелектуальної прози: через насиченість філософськими сентенціями, цитатами-висловлюваннями різних вчених, з яких постають проблеми справжніх і фальшивих цінностей, міркуваннями героїв про волелюбство, непокору, духовне життя в країні тощо. “Коли влада, Марусю, стає засобом наживи, засобом захоплення і утримання, її не вибирають. Тоді думають тільки про те, щоб тобою був задоволений той, хто на щабель вище, і побоювався той, хто нижче” [12, 73]. Написаний на хвилі національного відродження, роман “Полтва” був несподіваним ударом по системі. Офіційна критика одразу відреагувала на це… Великий талант був потоптаний тяжким партійним чоботом, витонченим цькуванням кагебістських спецій і погавкуванням критиків-бездар, які є вічними супутниками великих талантів.

Сучасному читачеві з висоти нинішнього дня твори Романа Андріяшика можуть видатися не в усьому рівними, відвертими. Але інакшими у брежнєвську добу вони не могли з’явитися. Звідси й певна непослідовність у вирішенні образів, проблем, спричинена, очевидно, намаганням узгодити офіційну точку зору щодо національно-визвольних змагань у Західній Україні зі своїми патріотичними почуттями. Андріяшик – письменник глибокої філософської, аналітичної думки. Письмо його непоспішливе, суворо-реалістичне. Все, про що він пише, що осмислює, – усе співвідноситься з ідеєю України. Автор, як і герой його роману “Сторонець”, – дивак, що раптом усвідомив себе українцем, і про це заговорив до чужого світу: “І, знімечений буковинець, я шукав під шпіцрутенами свого народу, як конаючий Мойсей з господніми заповідями, а народу того й не було, бо він ще не народився”. Та вже в

іншому місці митець заявляє: “Народ є! Народ є і буде”. Попри гіркоту втрат, попри болючі удари, бо лишився “без власного минулого” (у рідних Шишківцях пограбовано і спалено його оселю), він вірить, що його народ остаточно збудує себе. “Коли б не вірив, то і не писав би!”

Література

1. Андрусів С. Українська література ХХ ст. Пошуки ідентичності // Другий міжнародний конгрес україністів. – Львів, 1993.
2. Гнатюк І. Таврований доносами (Борис Харчук) // Дзвін. – 1991. – №9. – С. 141-145.
3. Харчук Б. Відстоювати людину і людяність: Письменники про художню творчість // Українська мова і література в школі. – 1990. – № 4.
4. Гречанюк С. Борис Харчук: “Мораль – це і є душа” // На тлі ХХ століття: Літературно-критичні нариси. – К.: Радянський письменник, 1990.
5. Харчук Б. Іде // Київ. – 1991. – № 1.
6. Гринчишин-Грищук І. Між молотом і ковадлом // Галичина. – 1993. – 14 вересня.
7. Харчук Б. Вишневі ночі // Київ. – 1989. – № 1.
8. Скуратівський В. Берегиня. – К.: Радянський письменник, 1988.
9. Слабошпицький М. Питома вага слова: Літературні профілі. – К.: Радянський письменник, 1984. – С.188-189.
10. Історія української літератури ХХ століття: У 2-х кн. – Ч.2 – К., 1995.
11. Андріяшик Р. Люди зі страху. – К., 1966.
12. Андріяшик Р. Полтва. – К., 1989.
13. Андріяшик Р. “Усе те саме навпаки, “пропащий час”, або лад руїни” // Новий час. – 1995. – 30 грудня.

The article deal with the reasons of solving unliterary tasks by Ukrainian literature. It is analysed the works of the 60s years writers where literary and political fields are closely connected. Mainly the article is devoted to B. Kharchuk’s and R. Andriyashyk’s creation, where the national idea is the key one on the different historical levels of the development of Ukraine. Style differences of their works are pointed out.

Key words: *national, conflict, national idea, tragic optimism, outlook, poetics.*

УДК: 82-3
ББК: 83.3(0)6(2=Укр)

Наталія Мафтин

ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКА ПРОЗА МІЖВОЄННОГО ДЕСЯТИЛІТТЯ ХХ СТ: ІДЕЙНО-ТЕМАТИЧНИЙ СПЕКТР

У статті йдеться про здобутки західноукраїнської історичної повісті 20-30-х років ХХ ст. Автор простежує зв'язок ідейно-тематичного спектру цього жанру з домінуючими в суспільно-політичному житті Західної України ідеологічними напрямками. Розглянуто твори А. Чайківського, В. Будзиновського, Ю. Опільського, Б. Лепкого, К. Гриневичевої.

Ключові слова: *західноукраїнська проза, ідейно-тематичний спектр, історична белетристика.*

Історична тема в західноукраїнському літературному процесі міжвоєнного двадцятиліття була об'єктом студіювання в дослідженнях Миколи Ільницького, Василя Яременка, Оксани Нахлік, Романа Горака, Олекси Мишанича, однак у працях цих літературознавців здебільшого розглядалися окремі літературні персоналії та їхні твори (приміром, творчість Юліана Опільського, Андрія Чайківського, Катрі Гриневичевої). Чи не єдиним дослідженням, в якому зроблено цікавий і ґрунтовний аналіз західноукраїнської історичної прози в широкому тематично-ідейному діапазоні, є праця Стефанії Андрусів "Модус національної ідентичності: Львівський текст 30-х років ХХ ст.". Однак, розглядаючи "історичний текст" вказаного періоду через призму "історіософської концепції минулого", дослідниця оминає увагою творчість Богдана Лепкого, Юліана Опільського, Катрі Гриневичевої (ймовірно, через приналежність цих постатей та їх творчого спадку.)

Актуальність пропонованої статті – саме у спробі аналізу ідейно-тематичного спектру західноукраїнської історичної прози міжвоєнного періоду двадцятиліття, його зумовленості вимогами доби – цілим комплексом суспільно-історичних, політичних, ідейних та мистецьких причин.

Галицький літературний дискурс 20–х був ознаменований неослабною увагою як письменницьких, так і читацьких кіл до жанрів історичної белетристики. Адже в часи бурхливих змін з'являється потреба осмислити себе в історії, звернутись до витоків цієї історії, її героїчних сторінок та "чеснот, що мають виражати національний характер"(Еліот Сміт). Втрата державності, болісне переживання поразки зриву національно-визвольних змагань та потреба творення певної – героїчної – моделі поведінки спонукали західноукраїнських письменників звернутись, зокрема до "золотої доби" Княжої Русі-України та козаччини. Натомість в підрадянській Україні перші твори на історичну тематику, як зауважено в "Історії Української літератури ХХ століття. Книга перша", присвячені подіям 1905р. Тут потребі пізнання свого минулого "протистояло нігілістичне ставлення до історії, (...) насаджуваний фанатиками революції стереотип нульового часу: нібито справжня історія людства почалася лише з міфічного залпу "Аврори". Тому українській літературі нелегко

було відстояти право на історичний жанр, і спочатку вона мала підпорядковувати його розробці актуальної революційної теми та революційних мотивів, вишукуючи в минулому свого народу переважно моменти класової боротьби"[8, 248]. Західноукраїнська література, в т.ч. проза 20-30-х "працює" на створення певної історіософської концепції минулого, адже "читання історичної прози давало західноукраїнському читачеві 30-х років таке (...) рятівне і радісне відчуття перенесення з індивідуальної – профанної – історії у колективну, сакральну, звільнення від гіркоти поразки у визвольних змаганнях, від репресивної окупаційної дійсності" [1, 142].

Про популярність історичних жанрів у західноукраїнській прозі означеного періоду свідчить і дискусія між Нивинським та Юрієм Косачем, що розгорнулася на сторінках часописів "Ми" і "Назустріч": критик Нивинський вважав звернення до історичної тематики в добу психоаналізу ознакою провінційної відсталості (Назустріч. –1936. –15.11), тоді як Косач бачив зацікавлення історичними жанрами цілком виправданим і в контексті європейських літератур, адже "сприйняття концепції духової раси, очевидної у наш час панівної ідеї, мусить вести до відродження культу минулого" (Назустріч. 1938. –15.02).

"Основоположником західноукраїнської історичної прози і її канону"(Стефанія Андрусів) традиційно вважають Андрія Чайківського. Микола Матіїв-Мельник у передмові до його твору "Віддячився", назвавши прозаїка серед тих, хто прислужився великій справі започаткування української історичної белетристики, зауважив, що "історична повість у нас (...) не існувала, коли не брати під увагу "Захара Беркута", тоді як "минувшина народу, що побіч великих трагедій мала стільки потрясаючих світлих моментів, просилася з запорошених фоліантів на світ"[14, 572-573].

Тематичну палітру творчості Андрія Чайківського кінця XIX –поч. XX ст. становлять т.зв. "оповідання "з судової зали", основою яких слугували випадки із авторової адвокатської практики, (до цього жанру він звертається ще і в середині двадцятих – зб."Краще смерть, як неволя" (1926)) та твори про життя ходачкової шляхти.

Уже будучи досить знаним письменником, перу якого належали оповідання, новели, а також великі епічні полотна – повісті й романи, Андрій Чайківський звертається до історичної тематики. Сам автор пояснював таке своє творче зацікавлення потребою "...переповісти в белетристичній формі нашу історію з козацького періоду й тим заповнити цю прогалину в нашій літературі" ("Новий час", 1927р.). Саме для молоді, яку треба було "підготувати до іспиту національної свідомості" (Микола Матіїв-Мельник), до "будування держави", прозаїк пише низку історичних повістей та оповідань: "Козацька помста" (1904), "За сестрою"(1907),), "Віддячився"(1913), "На уходах" (1921), "З татарської неволі" (1921). Ці твори та їх герої, що сповідують лицарський кодекс честі і любові до рідної землі та свого народу, плекали не в одного покоління галичан гордість за героїчне минуле, вчили цінувати свободу, виховували відданість Україні. Історична проза Андрія Чайківського пропонувала читачеві "новітній націотвірний міф "золотої доби", модель поведінки його персонажів репрезентував ідеал "власної досконалості" українця як одиниці етносу" (Стефанія Андрусів).

Повість “На уходах” – “історичне оповідання для молоді” (так визначив сам автор жанрову специфіку свого твору) – має багато спільного із жанром літературної утопії. Взявши за основу твору історичні факти “уходництва” (у передмові до другого видання повісті в 1925 р. автор дав своєрідну історико-географічну довідку цього явища), Андрій Чайківський на прикладі громади, що вибрала для себе волю – пішла “на уходи” і на вільній землі заклала нове поселення, – показує, як у житті людей може реалізуватися ідея справедливості. Адже поселення, закладене “уходниками”, основою свого функціонування вибрало принципи братерства, любові і взаємодопомоги. Люди тут живуть заможно, дружно обстоюють свою свободу і перед татарами, і перед урядниками. Тип українського лицаря репрезентований у творі образом відважного, мудрого і шляхетного Тараса Партиченка, що зі своїм загоном рятує земляків із “ясиру”, скуштував і полону, і каторжної праці на галері, та щасливо визволився. Повість “На уходах” – це авторський міф про “золоту добу” України, утопія про минуле, що мала стати для поколінь українців ХХ ст. ідеалом співжиття на засадах братерства і любові та палкого прагнення національної свободи.

Історична проза А.Чайківського – діалог із минулим, в триванні якого вимальовується тип персонажа, що репрезентує ідеального носія національних чеснот – репрезентанта “міфу власної досконалості”. Такими є Павлусь (“За сестрою”), Тарас (“На уходах”), Остап (“Козацька помста”).

У другій половині 20-х –30-х рр. творчість Андрія Чайківського в царині історичної тематики зазнала певної еволюції: від утопічної, ідеалізованої повісті нескладного сюжету, в якій зображено історичну добу з вигаданими персонажами, автор прийшов до творів, побудованих на реальних подіях минулого з історичними особами, але “незмінною залишилася космологічна (міфотвірна) їх суть”(С.Андрусів). Чітка історіософська концепція автора-патріота вповні розвинулася у таких його творах, як “Сагайдачний”[перше видання першої частини “Побратими” – 1918, друге – 1924), “Олексій Корнієнко”, ч. І –ІІІ [1924 –1929), “Сонце заходить”[1930), “Богданко”[1934), “Полковник Михайло Кричевський”[1935].

У передмові до першої частини роману “Олексій Корнієнко” сам автор зауважує, що він “не бив на ефект”, “не видумував фантастичних ситуацій, а держався історичних фактів і вів оповідання спокійно”[17, 5]. Андрій Чайковський звернувся до часів Хмельницького, років 1648-49, коли у нетривалий проміжок між битвами Україна справді була вільною. На сторінках роману представлені як дійсні історичні особи (Богдан Хмельницький, його похресник Корнієнко, полковники Чорнота, Богун, Кривоніс), так і вигадані персонажі. Центральним героєм твору є похресник гетьмана – Олексій Корнієнко, вродливий, розумний юнак. Історіософська концепція автора розкривається саме в діалогах гетьмана і Олексія. Ці розгорнені діалоги (правда, вони хибують на дидактизм) “видають” політичну доктрину автора, котрий прагнув своїм словом “оживити” духовне життя сучасності, закласти наріжний камінь віри в перемогу національної ідеї, державницьких устремлінь.

Рука вправного белетриста, добре обізнаного із документами історичної доби, особливо відчутна в романі “Сагайдачний”. Джерелом

для цього твору слугували авторові лише документи, – від козацьких літописів, історичних праць Дмитра Бантиша-Каменського, Михайла Грушевського, Миколи Аркаса, Івана Крип‘якевича, Дмитра Яворницького – до іноземних джерел: щоденник подорожі М.Литвина в 1550 р. на Україну, спогади Еріха Лясоти, посла німецького цісаря, опис України французького інженера Боплана. Твір був задуманий як “історична повість у п‘яти томах”, однак світ побачила лише трилогія, 4 і 5 частини так і не були надруковані.

Перша частина роману –“Побратими” – мала два видання: 1918 у Львові, і друге, виправлене, – в Коломиї у 1924. За наступну книгу – “До слави”, що вміщувала другу і третю частини твору (1929), – польський уряд притягнув А.Чайківського до судової відповідальності, звинувачуючи його в заклику до “непокори” польській владі.

У центрі роману – історична постать гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного, одного із найпослідовніших захисників української справи і мудрого політика. Саме під проводом цього гетьмана козацькі загони було перетворено із партизанських ватаг на регулярне Запорізьке Військо, він нещадно боровся із своєвіллям і запровадив сувору дисципліну. Конашевич-Сагайдачний був далекоглядним і виваженим політиком, всі його зусилля в цій царині були скеровані на оборону самостійності козацтва. Йому вдавалося своєю мудрою зовнішньою політикою у стосунках із Польщею збільшити козацьке військо, зокрема, завдяки тому, що не дозволив завести реєстр. Історики вважають, що “найбільшим ділом Сагайдачного було поєднання козацької політики з устремліннями української інтелігенції. Союз козаччини з інтелігенцією скріпив обидві сторони. Міщанство і духовенство відчули за собою підпору мілітарної сили і могли далеко сміливіше і енергійніше проводити свої плани [...]. З другого боку, козаччина вийшла поза тісне коло своїх класових інтересів і в свою програму включила загальнонаціональні справи – оборону церкви і культури” [9, 164].

Яскрава постать високоосвіченого гетьмана, мужнього воїна і мудрого політика, наділеного державницьким мисленням, захоплювала Чайківського у всій історії козацтва чи не найбільше (свідчення цього – й історичний нарис “Петро Конашевич-Сагайдачний”). Адже Сагайдачний навіть родом був із тих місць, де народився письменник. Окрім того, його цікавили в історії “зразкові моменти” і “зразкові одиниці”, що заохочували б сучасників до наслідування. Тому образ Сагайдачного в романі вийшов ідеалізованим. Ідеалізація персонажа виразно відчутна і в характеристиці устами інших дійових осіб, і в “послідовній і детальній його самохарактеристиці як основному прийомові зображення” [17, 570]. Автор зобразив життєвий шлях свого героя від шкільної лави в передмісті Самбора та бурси для учнів Острозької школи. Чайковський зумів змалювати панорамну картину побутового, культурного, історичного життя України кінця XVI ст. Адже шлях на Запорожжя веде його персонажів через усю Україну, на цьому шляху до гетьманської булави зустрічаються вихідці з різних верств населення. Окрім широкого змалювання реалій історичної доби, автор дбав і про авантюрно-пригодницький характер сюжету.

Назва першої частини роману увиразнює одну із центральних ідей твору: вірність традиції побратимства. Тут вчувається дух “Тараса

Бульби" Гоголя, але авторові "бракує гоголівської сили слова, гостроти і краси вислову. Автор "Сагайдачного" менше дбає про чари слова, а більше – про динаміку сюжету і точність історичного побуту" [17, 566]. Є у творі і чимало сторінок, перейнятих дешевою патетикою.

Дві наступні частини "Сагайдачного" – книга "До слави" – розповідають про прихід Петра на Запорожжя, запорізькі звичаї, перше бойове хрещення та поранення, знайомство з Марусею Чепелівною, поїздку до Києва за дорученням кошового, вчителювання в родині вельможі Аксака . Автор постійно підкреслює освіченість, шляхетність і виваженість вчинків свого улюбленого героя. Конашевич дивує шляхту своїми витонченими манерами, глибоким знанням латини і філософії. Не менше здивував він і запорожців далекоглядністю, кмітливістю і талантом полководця, що розкрився в поході на Варну. Старі козаки говорили, що давно не пам'ятають такого вдалого походу. Сагайдачний не може стерпіти кривди, яку чинять турки і татари християнам; і твердо вирішує напасти на Кафу, щоби спалити цей найбільший невільничий ринок. Завдяки продуманому до деталей планові похід на Кафу і Синоп приніс звільнення багатьом бранцям, а козацтву і Сагайдачному – славу.

Є в романі й любовна лінія, однак сентиментально-пасторальна історія кохання Сагайдачного й Марусі Чепелівни нагадує певний шаблон, вжитковий у літературі початку XIX ст. Маруся багато в чому схожа на героїню повісті Квітки-Основ'яненка, а попихач-пастух Срулько скопійований із "типового лиходія" романтичної літератури: його, як і Гребінчиного Герцика (роман "Чайковський"), ще дитиною привезли козаки з походу, охрестили і залишили на хуторі. Він закохується у Марусю, викрадає її, а коли розуміє, що його план провалився, вбиває дівчину.

І все ж найважливіше те, що в романі "Сагайдачний" А.Чайковський змалював ідеал палкого патріота, за висловом самого автора, "велику людину, що служила на користь свого народу", життєвий приклад якої гідний наслідування.

Історичну тематику в західноукраїнській літературі 20-х років активно опрацьовує ще один представник старшого мистецького покоління – В'ячеслав Будзиновський, котрий понад усе сповідував ідею української державності. Ця ідея виразно звучить і в його художній творчості. На думку Петра Карманського, "в літературі добачував тільки виховницю сильних характерів, бойовників. Для естетичних вальорів не мав змислу. Під цим оглядом був предтечею Донцова і групи тих молодих, що їх репрезентує Юрій Липа. Його мрією була українська повість в роді Сенкевичевої трилогії, і коли не діждався її, забув про те, що він колишній політик, агітатор і публіцист, - взявся за писання історичних романів" [3, 367].

У 1920 р. з'являється перша повість В'ячеслава Будзиновського є "Під одну булаву", історичним тлом якої стали події після смерті Б.Хмельницького. У цьому ж році було опубліковано наступний твір "Осавул Підкови", а в 1922 – "Кров за кров". "Фактичний матеріал Будзиновський умів блискуче вплітати в повістярську інтригу, створюючи ще не бачений галичанами український ґатунок авантюрної повісті"[3, 374]. Про популярність його творів свідчить уже те, що з 1921 по 1933 рік "Свобода" (Нью-Джерсі) надрукувала 99 повістей, оповідань та

історичних праць Будзиновського. У 30-х роках у львівських видавництвах виходять “Пластун”, “До віри батьків”, “Шагін Герей”, “Гримить”, “Пригоди запорізьких скитальців”, “Перед бурею”.

Попри те, що історичні повісті письменника наприкінці 20-х – на поч. 30-х років були популярні у читачів, критики (зокрема М.Рудницький) закидали йому використання “готової фабули, запозиченої від Купера або Герстекера”.

Сучасні дослідники зауважують, що в творах Будзиновського простежується постійна експлуатація одного типу сюжету. Адже письменник з-поміж типів європейського роману найчастіше використовував поетику авантюрного сюжету, що й назагал було властиво західноукраїнській історичній белетристиці.

В історичній прозі Західної України цікавою сторінкою стала така творчість Юліана Опільського. Письменник звернувся до сучасників, що ще зовсім недавно пережили буремні роки боротьби за державність України, словами одного з персонажів свого першого історичного твору – “Іду на вас”: “добре і похвально гинути для слави (...), але краще є жити для рідної землі, жити з народом, трудитися і працювати”. Ці слова Юліан Опільський зробив девізом і свого життя.

Його повісті, що охоплюють сповнені піднесення і звитяги сторінки нашої історії (князювання Святослава й Володимира, боротьба проти іноземних поневолювачів за часів Данила Галицького, духовне відродження в 16 –17 ст.), цілком відповідали ідейним пошукам західноукраїнської прози, потребі збереження національної ідентичності. Домінуючими у його творчості стали пошуки державницької традиції та вольової, сповненої прагнення чину особистості. Це засвідчив уже перший великий твір на історичну тему – повість “Іду на вас” (1918), в центрі якого – постать мужнього і хороброго князя Святослава, його похід на болгар та загибель од печенігів у 972 р. Відчайдушний, хоробрий войовник, відкритий серцем і помислом, чесний у стосунках навіть з ворогами – таким постає на сторінках твору Святослав. Опільський уже в цій повісті засвідчив уміння будувати динамічний сюжет, щоправда іноді ускладнений детальними пейзажами, дещо надмірно розлогими портретами персонажів. Авторові вдалось передати дух епохи, коли “валився світ, збудований мечем, а з ним падали і всі його будівничі” [16, 152]. До часів Київської Русі письменник звернувся і в повісті “Ідоли падуть” (1927), що стала своєрідним продовженням першого твору і разом із ним склала своєрідну белетризовану хроніку княжої доби. Носієм авторської ідеї державницьких первнів та репрезентантом сильної особистості, що служить цій ідеї, підпорядковуючи їй власне життя, є князь Володимир, мудрий і далекоглядний політик. Вибираючи релігію для Русі, князь керується насамперед політичними мотивами. Однак автор змальовує Володимира терпимим і до язичників – Опільський свідомо відмовляється іти за літописними джерелами, з яких очевидно, що хрещення Русі відбувалося “вогнем і мечем”. Письменник прагне показати Володимира глибоко людяним, на сторінках його твору немає згадок про насильницьке хрещення Русі, тут хрест, привезений із Візантії, стоїть поруч із капищем Перуна.

Художньо переконливо змальовує Юліан Опільський і взаємини князя з першою дружиною Рогнідою, та всю глибину її почуттів: від

ненависті за пролиту Володимиром кров її батька – до глибоко прихованої любові.

Сюжетні розгалуження твору, конфлікти і групування персонажів у поєднанні з глибоким знанням епохи та вмінням автора передати її характер витворюють багату і колоритну мозаїку історичної доби.

На думку М.Ільницького, центральним персонажем повісті є не тільки князь Володимир, а й сама Русь, молода і повна життєвих сил, що протиставляється "повній зовнішнього лоску, але всередині трухлявіючій, заснованій на брехні Візантії" [7, 6]. Повісті "Іду на вас" та "Ідоли падуть", за свідченням Р.Іваничука, вплинули на становлення С.Скляренка як історичного романіста.

У повісті "Вовкулака" (1922), оповіданні "Золотий лев" (1926), повісті "Сумерк" (1929) центральним мотивом є збройний і духовний опір загарбникам. У "Вовкулаці" він реалізується через використання інтригуючої фабули із трикутником закоханих, золотом католицьких ченців і братовбивством, поєднанням християнських звичаїв та язичницько-містичних вірувань; У "Золотому леві" – через протистояння моральних альтернатив Данила Галицького і татарського вельможі Куремси, а в "Сумеркові" – через імператив ностальгії за могутньою державою Володимира.

Ідея оборони рідного краю, любові до отчої землі єднає всі твори Опільського. Звучить вона виразно і в "Сумеркові" – "історико-пригодницькій повісті, що наближається до романного типу, де сюжетним стрижнем виступає герой, який не належить до видатних історичних осіб, але волею обставин опиняється у вирі важливих подій, бере в них активну участь" [7, 10].

Історичною основою повісті стали події першої половини 15 ст. , коли після смерті Вітовта українські бояри намагалися втілити в життя ідею незалежного від Польщі Литовсько-Руського королівства, вибравши для її реалізації великого литовського князя Свідрігайла. Народ прагне "своїх князів і давньої свободи", вельможам мріється "марево руської корони на руській голові". Однак бояри злякалися розмаху народного повстання, а Свідрігайло пішов на компроміс із королем. Над руськими землями залягає "сумерк".

Повість написана у вальтерскоттівській манері, яку прищепив на українському літературному грунті свого часу П.Куліш. Тому простежуються і виразні типологічні точки дотику між поетикою композиції "Сумерку" та "Чорної ради": той же композиційно значимий хронотоп дороги, наявність ідеалізованого лицаря-героя (Андрій Юрша – Петро Шраменко), прекрасної "дами серця". Однак любовна інтрига в Опільського більше тяжіє до канону "лицарського роману" з демонічною спокусницею (вродлива і підступна, а водночас – глибоко нещаслива Офка), з одного боку, і чистою, цнотливою "дамою серця" – з іншого (Марта). Виразно простежується в повісті й перегук із народницьким дискурсом української прози минулого століття – розлогі й детальні описи персонажів нагадують манеру Панаса Мирного, тут переважають порівняння, що стали вже шаблоном. Описуючи красу підступної Офки, автор лише нанизує, як намистини, клішовано фразно і не виходить поза відфольклорний канон: очі – "великі, чорні мов терен, глибокі як море", "на білих мов молоко щоках красуні заграв рум'янець, ніжний, наче

перший промінь сонця на весняному снігу, а повні, мов спілий гранат, коралові вусточка стягнулися до приязного усміху". Такі детальні описи, часто позбавлені сильних штрихів, що розкривали б характер персонажа, патетичні промови, що їх виголошують один перед одним герої твору, ускладнюють, обтяжують сюжет твору, позбавляють необхідної для пригодницької повісті динаміки і напруги.

Центральним персонажем твору автор обирає Андрійка Юршу. Хлопець рано осиротів, однак батькові настанови честі запали йому глибоко в душу. Він – ідеальний лицар-герой, що пройшов складний шлях випробувань і ні разу на ньому не схибив. Навіть "ініціація" цього юнака відбувається згідно з пропагандивною взірцевістю характеру і поведінки представника етносу: цнотливий і патріотичний Андрійко досвідчено вивертається з сітей спокус, що їх приготувала для нього Офка. Згодом він бореться пліч-о-пліч із Іваном Носом, батьковим братом Михайлом Юршею, боярином Андрієм, Грицьком Козначем за справу визволення від польського панування. В обороні Луцька Андрійко прославився своєю хоробрістю і героїзмом.

Він єдиний здогадується про замах на Свідрігайла і з мечем кидається на лиходіїв, рятує ногу великого князя від отрути. Як і належиться справжньому персонажеві "лицарських романів", Андрійка за його подвиги посвячують у лицарі, однак це не завадить згодом йому кинути увічі князеві звинувачення у зраді великої справи. Перейшовши через вогонь пристрасті, що спалахнув усе-таки в його серці, герой згодом щасливо повертається до дами серця – юної Мартусі, доньки князя Носа.

Повість "Сумерк" своїм ідейним спрямуванням цілком належить до дискурсу галицького історико-белетристичного метатексту. Як зауважує Микола Ільницький, "у творчості письменника ідея справедливості постає як антитеза облуді, лжі, підступу. Адже намагання королівсько-шляхетської Польщі в 14-15 століттях витравлювати з людей усе руське (...) в свідомості читача асоціювалося з підступним загарбанням Галичини пілсудчиками після Першої світової війни, із закриттям українських шкіл, громадсько-культурних закладів, з горезвісною пацифікацією.(...) Символічна сама назва – "Сумерк", що перегукувалася з тим смерком, який заліг на західноукраїнських землях" [7, 13]. Така ж паралель із політичною ситуацією в Галичині 20-х рр. простежується і в повісті "Опирі" (за життя автора надрукована була тільки перша частина твору – "В царстві "золотої свободи" (1929-1930), а друга й третя – аж у чотиритомнику). (1994р.)

Глибока ерудиція письменника дозволила йому поєднувати історичну правду із переконливим авторським вимислом. Так постала повість "Під орлами Роми", в якій ідеться про заснування золотих копалень на території теперішніх Карпат легіонерами Марка Аврелія, а також твори "Танечниця з Пібасту" (1921), "Поцілунок Іштари" (1923), "Школяр з Мемфісу" (1927). У цих повістях основою художнього конфлікту, як, зрештою, і в усій його творчості, є "протистояння моральних альтернатив, що визначають лінію поведінки персонажів" (Микола Ільницький). Сам Опільський вважав, що історична проза "...в'яже віддалені від нас часи з теперішнім вічним, незмінним, загальнолюдським підкладом. Через те ілюструє вона минувшину, допомагає не раз визначитися у безладді і дає науку на майбутнє" [7, 16).

Серед “культових” постатей української історії, що особливо приваблювали західноукраїнських прозаїків 20-х-30-х рр., – постать Івана Мазепи. Харизматична особа гетьмана, котрий зробив відчайдушну спробу вирвати Україну із страшних обіймів Москви, а у найвищу мету свого життя вважав обов‘язок здобути їй суверенність, була в центрі письменницької уваги Федора Дудка (“Великий Гетьман”) та Богдана Лепкого. Саме пенталогія останнього “Мазепа” стала наймонументальнішим і найвідомішим твором історичної прози в Західній Україні. За попереднім задумом автора, твір мав складатися із трьох частин, однак охоплений Лепким великий часовий пласт української історії, сповнений героїзму і трагічний водночас, спонукав автора до “невпинного лету фантазії”, що вилилася аж у сім творів. Цей повістевий цикл має ознаки роману-епопеї та белетристичної хроніки. Центральним персонажем його є Іван Мазепа. Прикметно, що Лепкий звернувся, всупереч західноєвропейській традиції, не до років молодості майбутнього гетьмана при дворі польського короля; його герой – досвідчений державний муж, що поєднує шляхетність поведінки, блискучу освіченість, аристократизм духу із політичною далекоглядністю, відданістю Україні. Постать Мазепи трагічна вже в першій повісті циклу, і далеко не тому, що не судилося поєднатись, за висловом самого персонажа, із його “останньою і, мабуть, першою правдивою любов‘ю”. Гетьман, діяч європейського типу, постійно відчуває на собі пильне око російського деспота. Страшна азіатська дикість, що змітає і нищить усі плоди багатолітньої праці не лише Мазепи, а й цілої нації, завдає йому неймовірних страждань. Повсюдно “царські люди” знущаються над “черкасами”, катують за найменший спротив, грабують, нищать святині: “нападаючи, мов які татари, на слободи й хутори людські та старшинські, забираючи коней і худобу, грабуючи добро, а навіть убиваючи безпощадно людей і челядь. (...) Як нехристи які, як бузувіри, поруйнували все, шаблями порубали образи й ікони (...). Там же і на церкву напали. Посуд церковний зграбували, ризи покраяли й понесли з собою, дяка з крилосу витягнули і сильно дуже побили, без причини і без жалості ніякої, а все, мовляв, за приказом царським, нібито за те, що черкаси не досить слухаються людей його височества”[12, 178]. Непосильна данина, якою цар обклав Україну, викликає в народі нарікання на Мазепу, котрий, мовляв, продався “антихристові” Петрові. Гетьман шукає політичного союзника, з яким Україна могла б звільнитися від Москви і здобути суверенність. Він мусить приховувати свої плани навіть від найближчого оточення, мусить приховувати обурення поведінкою “царських людей” в Україні, чекаючи слушного часу, догоджати Петрові та “колишньому бублейникові” Меншикову. Доля Мазепи трагічна й тому, що політичні обставини та військова фортуна на боці Петра І.Гетьман добре знає історію козацтва, знає, що в найвідповідальніші моменти завжди знаходилися зрадники і відступники, однак і розуміє страшну перспективу замирення із царською політикою, внаслідок якої “..край переміниться в пустиню (...) і черепи людські з німим докором глядітимуть чорними очодолами в наше веселе небо. (...) На українські дикі поля чужинці гайворонами нахлинуть і заведуть свій лад, свою мову і звичаї, а про наше життя тільки сумний спомин остане” [13, 48].

Твір Богдана Лепкого звучав страшною засторогою перед новим геноцидом, що його розпочала Москва проти українського народу вже в ХХ столітті. Автор зумів передбачити більшовицький "апокаліпсис" 30-х; а за маскою українізації побачив страшний оскал російського шовінізму і новітнього ката України.

Тому попри досить цікаво виписану лінію кохання Мотрі Кочубеївни і Мазепи, перипетії родинного життя Кочубеїв, лінії Войнаровського, Орлика, Чуйкевича, центральною темою твору є Голгофа України. Кожна сторінка повістевого циклу містить обвинувальний акт її катам. Тут і детальні свідчення тих, хто відчув московську "ласку" на власній шкурі, і майже легендарні в трагізмі свого звучання образи (як ті п'ять юнаків, яким видерли очі і сліпими пустили у степ). Та кульмінацією всього циклу стає героїчна оборона Батурина і страшна різанина, що її вчинив Меншиков у місті. Кінь царського фаворита – по коліна в крові. Московські варвари колесували, садили на палі мужніх захисників міста, катували і вбивали жінок, не пощадили навіть ненароджених немовлят – "випорювали дітей з матірних лон" [13, 394), грабували мертвих. Не витримує жахливих картин російський офіцер Петро Павлович Скорін. Він, освічений дворянин і гуманна людина, не може спинити страшну оргію дикунів, не може протистояти владі Меншикова, тому стріляє собі в скроню.

Страшне "послання" від "світлого князя Меншикова" поніс Сейм через усю Україну аж у Чорне Море: "На тратвах шибениці, а на них козацькі старшини. Чуби їм пообдирали. Висять наче в червоних шапках. З голов кров червоними поясами спливає на їх голі тіла. Червоні тратви, червониться вода. (...) Хитаються шибениці, а повішені гойдаються на них, як на дзвінниці дзвони" [13, 410].

Порушується в повістевому циклі і суголосна проблемі втрати державності проблема "вироблення раси". Мужній полковник Чечель боронив Батурин до останнього і зумів з невеликим загоном вирватися з московської різні лише для того, щоб врятувати бодай цих козаків для гетьманового війська. Та жителі хутора, в якому поранений, голодний і знеможений полковник попросився на нічліг, боячись царського гніву, хочуть видати його московським драгунам. У бік полковника летять гіркі звинувачення в зраді (мовляв, покинув Батурин) від тих, хто воліє пересидіти тяжкі часи на печі: "Вчора грозила йому смерть серед бою з ворогами, смерть вождя, котрий позиції не хотів здавати. Нині нависла над ним гроза впасти жертвою своїх власних людей, темних, засліплених, розлючених, як звіряче стадо. І пригадувалися йому ті найчорніші моменти з історії рідного краю, котрі кидали тінь на найсвітліші події (...), моменти найбільшої невдяки, найчорнішої зради – зради провідників товпою" [13, 430-431]. І лише шабля полковника, порубана в бою, від якої "тільки шматок рукоятки тримався, та й той був пощерблений і весь у крови", спинила і засоромила натовп. Протиставлення сильної особистості натовпові, ватазі гультяїв, вождя і лицаря – одна із ідейних домінант твору. Вона реалізується через постаті Мазепи, Войнаровського, Чечеля, Орлика, Кенігзена.

Серед стильових особливостей повістевого циклу Б.Лепкого – риси романтизму й модернізму. Його проза позначена струменем ліризму (за ствердженням М.Рудницького, – "прозовова поезія"), значну ідейну та

емоційну роль відведено образам-символам містичного наповнення (розбита бандура, зів‘ялі троянди, біла пані, що, за переказами, з‘являється у гетьманському палаці як віщунка великого лиха, білі коні, що теж віщують біду). Одним із наскрізних символів пам‘яті віків, героїчного минулого є образ старого сивого діда. Приходить він до гетьмана після розкішного прийому в гетьманському палаці самодержця. На тривожне питання Мазепи відповідає: “ Ні імені, ні роду не маю. Я – з народу, а ім‘я своє забув”[12, 26]. Він застерігає гетьмана: “Велике зло, великий гріх, не продавайте дідівської слави на сміх!” і просить його: “двигни цей камінь, двигни!” Його голос вчуватиметься Мазепі безсонними ночами і стане голосом його власної совісті.

Сивий дід із голубом на голові перед стратою Іскри і Кочубея у відчаї намагається нагадати катам основну заповідь Христової науки: “Ділами Богу покланяйтеся, не співом і кадилом. Господа не обдурите, лицеміри! Не вбивайте!” [13, 175]. А коли царські гінці читають біля дзвіниці універсал про зраду Мазепи, “від могилок виходив височезний дідуган, з білими вусами, зі жмутками білого волосся на підголеним лобі, весь білий, лиш полумінь кидала на нього відблески червоні.(...) “Брешеш!” – гукнув (...).”Гетьман Мазепа (...) пішов по славу і по волю для тебе, безглузда товпо! (..) “Не гетьман зрадив народ, а ви зраджуєте його, відрікаєтеся від нього, як Петро від Спасителя свойого (...). Гетьман камінь двигнув, камінь, що давив вас і предків ваших” [13, 275]. Саме цей образ стає символом невмирущості народу, його пам‘яті. Він і серед тих небагатьох вцілілих, що залишилися в Батурині. Врятувавшись від меншиковських убивць в осквернені ними могилі, дід шукає живих, рятує і виходжує поранених, адже “треба, щоб хтось живим у Батурині остався і внукам розказав, як його руйнували”. Він вірить, що Україна не вмре, молиться, щоб у страшну добу народ не показав себе “негідним найвищого добра, своєї власної держави”.

Богдан Лепкий не належав до митців, що групувалися довкола Донцовського “Вісника”, однак його повістевий цикл “Мазепа” цілком відповідав тим завданням, що їх ставив перед літературою Д.Донцов: “Вирвати нашу національну ідею з хаосу, в якім вона грозить згинути, очистити її (...), дати їй яскравий, виразний зміст, зробити з неї стяг, коло якого гуртувалася б ціла нація” [6, 1]. Тому, на наш погляд, естетична вартість “Мазепи” блідне у порівнянні з ідейним, риторичним кодом цього повістевого циклу. Мабуть, саме цей фактор спричинився до “фатальної” оцінки, даної “Мазепі” В.Державіним: ”суцільний історичний фальш, добірна колекція ундофашистських концепцій і ідейок, невдало замаскованих подобою об‘єктивного історизму” [5, 48]. Однак саме в “фальші” та підтасовуванні історичних фактів Б.Лепкого звинуватити неможливо: автор використовував авторитетні історичні джерела, що засвідчують злочини, вчинені проти України Петром І та його поплічниками.

Оригінальність стилю і яскравість усієї художньо-образної системи характеризують історичну прозу Катрі Гриневичевої. Її “Шестикрилець” і “Шоломи в сонці” хронологічно належать кінцю 20-х, однак своєрідністю стилю, оригінальністю композиційного вирішення, специфікою образотворення вони органічніше сприймаються в контексті 30-х.

Катря Гриневичева заявила про себе як українська письменниця на початку ХХ ст. оповіданнями із життя селянства та творами на тему апокрифів (зб. “Легенди і оповідання”, 1906). Для її прози цього періоду характерні ще певна стильова невиробленість та морально-дидактичне начало, однак ця прозапозначена і високим гуманістичним звучанням. Письменниця ретельно працювала над стилем, про що свідчить і її відгук на статтю С.Єфремова “В поисках новой красоти”. Тут було задекларованe її переконання, що митець повинен особливо опікуватися формою твору, мовою та образно-стильовими засобами. Професійний ріст письменниці засвідчила збірка оповідань “По дорозі в Сихем” (1923). Однак “написані професійно, образно, гарною літературною мовою, ці оповідання також ще не дають підстав говорити про творчу індивідуальність письменниці” [15, 318].

Протягом 1924-25 років у часописах друкуються новели Гриневичевої, що згодом увійдуть, як окремі розділи, до історичної повісті “Шестикрилець”.

Найповніше яскравий талант Катрі Гриневичевої, її неповторний авторський стиль, в основі якого – тяжіння до неофольклоризму й неоромантизму, розкрився в історичних повістях “Шестикрилець” та “Шоломи в сонці”, що становлять своєрідну дилогію, історичним підґрунтям якої є події в Галицько-Волинській землі другої половини XII – початку XIII ст., князювання волинського князя Романа Мстиславовича, його ратні подвиги та прихід на княжий престол Романового сина Данила.

Так склалось, що спочатку була опублікована повість “Шоломи в сонці” (перша публікація – в журналі “Нова Хата” за 1928р.), хоча рукопис “Шестикрильця” був завершений авторкою ще на початку 20-х рр.. Як твердить Володимир Качкан (10, 239), із рукописом уже в 1925 р. був ознайомлений Марко Черемшина. Повість “Шоломи в сонці” написана на основі подій, що мали місце після смерті Романа. Егоїстичні прагнення окремих бояр, їх усобиці за владу вели до ослаблення князівства, його політичного й економічного занепаду. Повість утверджує визначальну роль сильної, вольової особистості, устремління якої скеровані на утвердження державницьких первнів. Невипадково саме з приходом на престіл Романового сина Данила над Галичем, як запорука майбутнього процвітання цієї землі, встають “шоломи в сонці”: “В іскрах шоломів ціпкі, як свідома воля, ряди бойових чет. Оперед вождь-вибранець(...) він, юнак-гординя, цвіт душі поколінь, ждан міліонів сердець..”[4, 300].

Вершиною творчості Катрі Гриневичевої стала повість “Шестикрилець”. Написаний у першій половині 20-х років, цей твір був опублікований повністю аж у 1935 (окремі розділи друкувалися як самостійні оповідання на сторінках ЛНВ протягом 24-25 років). В основі композиції “Шестикрильця”, як, зрештою, і попередньої повісті, – фрагментарність, мозаїчність. Повість складається з окремих завершених новел, що мерехтливо переливаються одна в одну і творять цілісну, насичену яскравими художніми образами картину давнини. Своєрідним композиційним стрижнем твору є наскрізний образ князя Романа, героя, змальованого в дусі норманських саг – нездоланного, як і те орлине ім‘я, яким нарекли його. Катря Гриневичева творить високий міф про національного героя, міф, суголосний тональністю героїчного ваґнерівському “Кільцеві Нібелунгів”: “Спалюваний жагою, що рве його

без упину вперед, він шугає думками понад простори, мов містичний вовкун, що в нього під шкурою кривава від ран сорочка" [4, 135]. Однак акцент у повісті – не просто на якостях військового лідера: князь Роман проходить шлях від юнака, спраглого запеклих битв, до воїна-політика, державотворчі первні правління якого залишили непроминальний слід в історії української землі. В легендарно-героїчному стилі змальовує авторка Романову смерть у нерівній битві, його останній похід – у безсмертя: "Кладіть його громадою на списи гартовані, в'яжіть залізо гонами ліщини! Вгортайте тіло у стяги, щитом із лосячим ременем одіньте його, – у руках меч, червона калина на серці! Несіть його понад поля в бойову пісню, віковічну!" [4, 143).

На канві історичної епохи письменниця вимальовує дивовижні візерунки свого неоміфічного бачення світу, що корінням сягає праслов'янських часів. Повість переткана ритуальними замовляннями, обрядовими піснями, голосіннями плакальниць. Тут кожна квітка, кожна травинка дихають глибинно-українськими, давніми чарами. У новелі "Велика Глуша" в основу сюжету покладено змагання юної матері за життя немовляти із самою Марою – смертю. Росиця виконує дивовижний ритуал – ритмічними рухами рук, простертих над колискою, не дає спинитися серденькові дитини, відганяє Мару. Особливим поетичним чаром опромінені жіночі образи твору. Адже вони – Росиця, Зеленогора, Дзвінка, Уля, Ясиня – втілюють світло самого життя, вони – носії таємниці краси і безсмертної любові.

Неоміфологізм художнього мислення Катрі Гриневичевої уповні виявився у використанні яскравих мікрообразів, основою яких часто є анімалізація (до прикладу – дивовижна метафора "ніч, обглодана з зір"), паралелізм (і як засіб передачі психічного стану своїх персонажів, і як вдалий прийом показу нерозривного зв'язку менталітету давніх слов'ян із природою, їхній спосіб світобачення). Попри ускладнені синтаксичні конструкції, архаїзованість мови, незвичність образно-стильової системи твору все в повісті – і своєрідність композиції, і специфіка творення мікро- та макрообразів – засвідчує неймовірно яскравий індивідуальний стиль письменниці, що, зрештою, відповідав потребам доби: творити сагу про героя, дати читачеві могутній потенціал любові до рідної землі і гордості за неї. За справедливим зауваженням дослідників творчості Катрі Гриневичевої, в її творчій палітрі "свідоме культивування" "рис літературного бароко з його багатою орнаментикою" (Олекса Мишанич) поєдналося із "композиційними пошуками авторки в історичних аналах тих стрижнів минулого національного духу й спраги до волі та свободи, що їх покладено художньою фантазією на історичну матрицю" [10, 238].

Саме завдяки новелістичному принципові побудови композиції Катрі Гриневичевій вдалось так глибоко опоетизувати красу землі волинської і галицької, передати дух княжої доби, вічність двобою людського серця – між любов'ю і ненавистю, де перемагає все ж любов до людини, до роду, до отчої землі.

"Шестикрилець" викликав чимало відгуків, рецензій у тодішній періодиці – часто діаметрально протилежних. Амплітуда оцінок коливалася від захоплення до різкої критики, заперечення художньої вартості твору. Найбільше дісталося авторці за "штудерну мову". Михайло Рудницький опублікував розгромну рецензію "В погоні за штудерною

мовою" (Газ. "Діло" за 18 лютого 1936). Негативну оцінку повісті дав і Микола Гнатишак, котрий, порівнюючи "Шестикрильця" Катрі Гриневичевої і "1313" Н.Королевої, закинув Гриневичевій "гіпертрофію стилю", загрузлість "у сферах вчорашнього пароксизму романтично-символічних по формі, а експресіоністичних по духові теорій" [2, 9].

Іншу точку зору на повісті письменниці висловили літературно-критичні оглядачі "Світу молоді" (1936. – Ч.1. – С.11-12) та "Нового Часу" (1936. – 4-6 березня). Оглядач "Світу молоді" [ймовірно, це була Ірина Вільде) підкреслив елітарність стилю Гриневичевої – "не для маси, а для вибраних", ту особливу насолоду, яку дає читання її історичних повістей – "розкошуватись кожним образом, кожним реченням". Справді, історичні повісті Катрі Гриневичевої випередили свій час – писані в 20-х, вони і в час їх видання окремими книгами (1928, 1935) були доступні для розуміння далеко не кожного читача.

Історична проза Богдана Лепкого, В'ячеслава Будзиновського, Андрія Чайківського, Юліана Опільського, Катрі Гриневичевої разом із історичною белетристикою 30-х рр.. творила єдиний "гіпертекст", в якому твори більшої і меншої художньої вартості поєднувалися спільними ідейними домінантами, історіософськими концепціями, спробами дати ідеал вольової людини; гіпертекст, що в ситуації втрати державності ставав батьківщиною національного духу, прищеплював віру в торжество державницької ідеї.

Література

1. Андрусів С.М. Модус національної ідентичності: Львівський текст 30-х років XX ст. – Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2000, Тернопіль: Джура, 2000.
2. Гнатишак М. Жінки пишуть повісті // Мета. – 1936. – Ч.1. – С.9.
3. Горак Р. Перехресні стежки Вячеслава Будзиновського //Будзиновський В.Т. Осавул Підкови: Історичні повісті часів козаччини. –Львів: Червона калина, 1990. – С.368-375.
4. Гриневичева К. Шестикрилець. Шоломи в сонці. – К., Дніпро, 1990.
5. Державін В. Історична белетристика Б.Лепкого // Критика. – 1936. – №5. – С.48.
6. Донцов Д. Наші цілі. \\ Літературно-Науковий Вісник. – 1922. – №1.– С.1.
7. Ільницький М. Минувшина – наука на майбутнє // Юліян Опільський. Твори. В чотирьох томах. – Т. 1. – Львів: Каменяр, 1994. – С.3-16.
8. Історія української літератури XX століття: У 2 кн. – Кн..1: Перша половина XX ст.. Підручник/ За ред. В.Г.Дончика. – К.: Либідь, 1998.
9. Крип'якевич І.П. Історія України. – Львів: Світ, 1990.
10. Качкан В. "Вкинула світла на далекі дороги суспільності..." // Хай святиться ім'я твоє: Історія української літератури і культури в персоналіях [XIX –XX ст.]. – Книга шоста-сьома. – Львів, 2004. – С.221-276.
11. Лепкий Б. Вадим \\ Лепкий Б. Твори: В 2 т. – К.: Дніпро, 1991. – Т.1. – С.544-685.
12. Лепкий Б. Мотря. Історична повість у двох томах. – Львів, 1991.
13. Лепкий Б. Не вбивай. Батурин. Історичні повісті. – Львів, 1991.

14. Матіїв-Мельник М. Передмова до книжки Андрія Чайковського “Віддячився” (Львів, 1929) \\ Матіїв-Мельник М. Твори. – Львів. – Українська Бібліотека НТШ. – Число 4. – 1995. – С.572-577.
15. Мишанич О. Катря Гриневичева та її історичні повісті // Гриневичева К. Шестикрилець. Шоломи в сонці. – К., Дніпро, 1990. – С.314-331.
16. Опільський Ю.Іду на вас. Ідоли падуть. Сумерк. – Львів, 1958.
17. Яременко В. Андрій Чайковський і його історичний роман “Сагайдачний” // Чайковський А.Я. Сагайдачний: Іст. роман у 3 кн. – К.: Дніпро, 1989. – С.3-20.
18. Чайковський А.Я. Сагайдачний: Іст. роман у 3 кн. – К.: Дніпро, 1989.

The article tells about the achievements of Western-Ukrainian historical narrative of 20-30-s XX century. The author retraces the connection of ideological-thematic aspect of this genre with prevailing ideological trends in social-political life of Western Ukraine. The works of the following writers were observed in the article: A. Chaykivskogo, V. Budzynovskogo, Y. Opilskogo, B. Lepkogo, K. Grynevychevoyi.

Key words: *Western-Ukrainian historical narrative, ideological-thematic aspect of this genre.*

УДК: 82’06
ББК: 83.3(0)6(2=Укр)

Ольга Деркачова

КОНЦЕПЦІЯ БОЛЮ У ТЕКСТАХ СТАНІСЛАВА ВИШЕНСЬКОГО

У статті комплексно досліджується природа болю у текстах Станіслава Вишенського з урахуванням особливостей світоглядної концепції автора. Біль визначається як певна онтологічна складова, що репрезентує певні етапи людського існування.

Ключові слова: біль, агресія, больовий синдром, деструкція, кольористика болю.

Біль – неприємне відчуття або страждання нейрон-психо-фізіологічного характеру. Він передбачає перцептивний, емоційний, когнітивний і поведінковий компоненти і може ставати певним знаком, смислом, а також набувати суб’єктивного вираження. Саме в такому ракурсі ми зосередимося на категорії болю у поетичних текстах Станіслава Вишенського, його функціонуванні та створенні відповідної світоглядної системи.

Серед дослідників природи та особливостей протікання болю можна виокремити Галину Адашинську (оцінка болю за допомогою кольору), Віру Алексєєву (природа болю), Олександра Вейна (специфіка кардіалгій), Леоніда Дворецького (соматофорні розлади), Михайла Ісмагілова (характеристика головного болю), Миколу Кукушкіна (біль як самостійна форма хвороби), Леоніда Ліма, Карла Фейнмана (психогенний больовий синдром).

Біль як мотив твору або образотворчий компонент зі збереженням його фізіологічних властивостей і медичних характеристик є практично не досліджуваною темою. Саме це зумовило актуальність нашого дослідження і його мету – простежити специфіку вираження болю в поетичних текстах Станіслава Вишенського.

Біль – це мова, якою, як зазначає Тетяна Булавіна, тіло повідомляє про свої проблеми, що переживалися або переживаються тепер (див. 2). Також біль може виникати начебто і без очевидної, видимої причини. Леонід Дворецький наголошує на існуванні такого поняття, як соматофорні розлади, відповідно до яких на перший план виступають псевдосоматичні або соматичні скарги і за якими приховані психічні розлади (див. 5).

За темпоральними параметрами виділяють гострий і хронічний біль. А в залежності від його локалізації розрізняють – соматичний поверховий, соматичний глибокий і вісцеральний види болю. Микола Кукушкін виокремлює три головні больові синдроми: соматогенні, нейрогенні, психогенні (див. 7). Саме психогенні болі можуть виникати незалежно від соматичних, вісцеральних і нейрональних пошкоджень, адже вони визначаються психологічними і соціальними факторами. У текстах Вишенського присутні, як правило, соматогенні і психогенні синдроми з різними локалізаціями і темпоральними параметрами.

Нас цікавитиме біль як певний чинник, що формує поведінку і

світогляд ліричного героя в його тексто-світі. Звернення до художнього "анатомування" Станіслава Вишенського "спокійної деструкції", що спричинена не агресією, а специфікою світоіснування. Світ у його творчості представлений як деструкція різного виду і порядку, причому не лише предметно-речових сутностей, а й саморуйнація (часто ділення навпіл), від якої не рятує ні любов, ні народження нового життя, бо вони є також першопочатком руйнування:

Непроникну фортецю
зруйнує
легенький доторк весни:
ті руїни в очах молодих чоловіків... [4, 11]
Із вагітних вертаються очі –
темні й світлі, їх поділ – на двічі:
вже павук з його муками творчими
має жертві дивитися в вічі. [4, 185]

Самі номінанти "біль", "боляче" в нашого ноеля зустрічаються нечасто, хоча вони мали би бути наявними у світі, де панує тотальна деструкція і самодеструкція. Натомість домінуючим є рух колом і мандрівки поміж дзеркальних відображень, що створює ефект гіпнозу і притлумлює біль.

Коли ж цей гіпноз зникає (наприклад, розбите дзеркало), з'являється біль:

невагомість нам рани гоїла
коли світ до світів звикав
коли всі ми були ізгоями
випадково розбитих дзеркал [4, 196]*;*
В ці дні прокинулась Земля
від болю в косах, нігтях, віях,
у фресках, котрі ніби стерті. [4, 15]

Своєрідним гіпнотичним засобом є й підбір колористики. Найчастіше зустрічаються червоний (як біль) і білий (як притлумлення болю) кольори:

які червоні квіти вишні
і білокрів'яні плоди... [4. 179]

Колористично-образна система пов'язана з больовими відчуттями і сприйняттями, коли внаслідок закладеного концепту виробляється певна образна система, співвіднесена із чіткою колористикою. На думку Галини Адашинської та Євгена Мейзерова, колір через закладені в ньому семіотичні можливості й семантичний потенціал допомагає розширити сферу інтрацептивної семантики болю, а вибір кольорів пацієнтами може слугувати засобом оцінки болю, а відтак кожному рівню болю у шкалі відповідає певний колір або група кольорів (1, с. 11). Білий колір є „безболісним", а червоний свідчить про сильний біль. Червоний колір часто асоціюється з кров'ю:

незчувся, як минулися
червоний метелик,
червоний павук,
червоний листок. [4. 46]
Осінь. Кров'ю позначений час
(випадковість, що серце не вічне]*:*

о ця кладка – по вістрю меча –
та й на два береги протиріччя. [4, 64]

Натомість білий колір асоціюється зі снігом:

погляд – сніг восени
ще до снігу космічної зірки [4. 187]*;*
щоб лежав на тобі перший сніг,
як на мені сьогодні. [*4, с. 53*]

Маємо:

сніг → зима → засинання як наркоз → невідчування існуючого реально болю → звикання до нього.

Біле як життя і біле як смерть часто виступають поряд. Простежимо це на прикладі поезії „Білий вірш”:

Акаційвий світ, і квіти хризантем,
і сніг пречистий – все мине, пролине:
акаційвий цвіт, що годував дитину,
і сніг, що краєвиди замете.
І хризантеми – із вазонів сон,
що осяває і гамує втому.
Важливо не залишитись самому,
коли останній розцвіте бутон. [4, 43]

Білий колір присутній практично в кожному рядку. Маємо білий вірш не лише за формою, а й за тематичною ознакою – поезію про біле як домінанту, що пов’язує біле цвітіння як початок життя (“акаційвий світ, що годував дитину”) і білий сніг як його завершення (“сніг, що краєвиди замете”). Таким чином, білий втілює дві протилежні функції – народження і смерть, що потім об’єднуються в категорії сну, „що осяває і гамує втому”, тобто сон, що дає забуття і в іншому контексті притлумлює біль. Незалежно від того, чи білий колір символізує смерть, чи народження, він не набуває негативного забарвлення, а в кожному випадку трактується як позитивна і необхідна складова існування світу.

У випадках присутності білого кольору біль схожий на хронічний, бо він постійний, але відрізняється тим, що він є всюди, виступає онтологічною складовою. Людина чи природа не прагне його уникнути, позбутися, бо його наявність є головною ознакою життя.

Ще одна асоціація білого кольору – білок:

убирається в силу корінь –
примітивний білок і день
і бідуючи білий ворон
з ночи крила собі пряде [4. 195]
там, де народжуються,
я встигаю помітити
істоту,
що добілює білок яйця. [4, 101]

Білки є складовою всіх живих організмів, основою їхньої структури і функцій. У Вишенського виникнення білка, його „добілювання” є дотичним до виникнення живого (частий образ яйця), яке у перспективі саморуйнується.

Всюдисутність білого кольору не означає безболісність існування світу. Це скоріше спроба його заглушити шляхом постійних замовлянь. А біле як початок життя означає одночасно і початок його смерті:

...Зайчику, будеш білий –
врода твоя – за Цельсієм:
у найміцніших обіймах
білих вбиває серце [4, 167]

Найчастішими в аналізованих текстах є серцеві болі, вони виникають через зовнішні ушкодження, а також внаслідок певних внутрішніх чинників, тобто спричинені соматогенними і психогенними факторами. Головний біль практично відсутній. Як зазначають фахівці однією з причин розвитку головного болю є психосоціальна дезадаптація внаслідок особливостей особистісних, емоційних і поведінкових реакцій (6, с. 124), а такої дезадаптації у ліричного героя немає. Біль серця також пов'язують, певною мірою, із психосоціальними факторами (див. 8), а серед кардіалгій Олександр Вейн виокремлює психогенні кардіалгії [3, 18].

бо натхнення – серцевий приступ –
на сумлінні лишає рубці. [4, 22]*;*
У цей вогонь ведуть мої сліди
і форма серця, знайдена в дитинстві:
тут лікарева усмішка латинська
на тлі весняного психозу і води. [4, 44]*;*
Тут заповідь, що маємо заснути
або в цю ніч повіситись на дні,
аби серцям, які самі й одні,
не отруїти божевіллям смуток. [4, 39],

Образ серця пов'язується зі смутком, тривогою, хворобою, та водночас він є таким, що береже пам'ять. Проте у текстах Вишенського серцевий біль часто зумовлений зовнішнім пошкодженням, власне – ножовими пораненнями:

Не милуймось,
як інфарктні хребти
сивиною біліють,
бо ножі – найгостріші кути тих фігур,
що на обріях мріють. [4, 79]

Відтак людське життя ототожнюється з життям природи і навпаки:

В серці лічені покоління
і вогонь, котрий м'язом стає,
і легеням – повітря корінню –
пристрасть силу свою віддає. [4, 29]

Тому біль природи рівнозначний болю людському, у дерев і трав є так само судини і кров, вони так само народжуються і вмирають. Отже, у Вишенського все існуюче в світі врівноважене і рівнозначне, все, окрім того, хто може зробити білок і сніг білими, поміняти небо і землю місцями, того, хто завдає болю. Причому він може виступати і в образі ліричного героя, і людини, і певного явища природи. Цей біль зустрічається досить часто – біль не як переживання, а як завдавання іншому, що іноді трактується як необхідна умова появи нового:

Смуга обрію, завжди вузька,
випробовує серце на біль. [4, 44];
Я попіл прогорну – для болю.
Розріжу грушу – для садів:

зернята вирвуться на волю...[4, 46];
Жінка в тюльпанах, як між курей,
з ножем, по-простому,
а вони – тю навіжені – врозтіч. [4, 48];
Мисливець зупиняє серце – уточнює свавільний час...[4, 69]

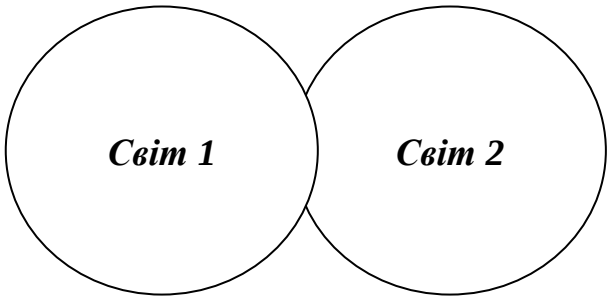
Найчастішим знаряддям завдавання болю знову ж таки виступає ніж або лезо, яке розрізає навпіл, що виникає асоціація із поділом клітин)

Цікавим є виведення Вишенським двох світів різного порядку, в яких сприйняття відбувається через певне викривлене дзеркало. Прикладом цього може бути поезія "Сумніви", де обрізання дерев сприймається як завдавання їм болю, що може призвести до смерті:

Іду з ножем, тож вітер рейвах
вже і зчинив. Прогнати б з крон
і врівноважити дерева,
ледь-ледь порушивши закон. [4, 23].

Сад є окремим світом, втручання в який може порушити закони його існування, але водночас ліричний герой хоче його підпорядкувати своїм законам і правилам існування, одне з яких – обрізання восени фруктових дерев.

Схематично це виглядає так:

світ-деструктор* (*активний)
мотивація своїх дій йому
прагненням всезагального порядку

***світ-жертва* [*пасивний*]**
не потрібні ні втручання,
ні самому втручатися

У результаті отримуємо ефект викривленого дзеркала:

сад	дерева-діти, дерева-дорослі
гілки	серце, живий організм
обрізання гілок	утворення ран
оперування як корисність	страждання від непотрібного болю
сезонне засинання природи	кінець одного із циклів життя

Тобто герой бачить інший світ крізь призму свого "я" (за Вишенським, "внутрішні очі"), що викривлює дійсність іншого порядку. І те, що для ліричного героя є необхідною умовою життя, у цьому світі є смертельним. Ліричний герой і сам це усвідомлює:

Але, можливо, і не треба:
чи справді зайве відітну

і де те зайве у деревах,
які готуються до сну?
В дерев-дітей, в дерев-дорослих
усі гілки у синицях!
Чи спроможуся ще й наосліп,
оперувати ці серця...[4, 23]

Він – не деміург, отож, чи варто щось міняти у чужому світі? Автор знову повертається до цього у написаному пізніше циклі "Глупа ніч":

обрізання дерев – промивання дзеркалець
ніж як зброя до самих зубів:
щоб чужими руками змінити реальність
бумеранги злітають з орбіт [4, 304]

Маємо знову соматогенний больовий синдром, спричинений ножовими пораненнями – як втручання у чужий світ. Біль знаменує завершення одного етапу життя і початок іншого. Агресія в обох випадках відсутня, адже в обрізанні дерев, з метою їх кращого росту, немає нічого злого чи негативного.

Деструкція і біль сприймаються автором як основа світу, що повинен розпадатися на частини, які гинуть або з яких утворюються інші світи, інші форми (щось на зразок денатурації білків). Це, як ми вже зазначали, неагресивна деструкція. Якщо ж деструкція має агресивний характер, то вона завдає шкоди, а біль, що виникає внаслідок цього, не сприймається як позитив, бо він не пов'язаний із законами функціонування світу. Скажімо, в диптиху "Забруднення ґвалтівником" біль є протиприродним, відтак він призводить до порушення онтологічного колообігу.

схрещує на полотні
чорні кісточки ґави
та червоні калини...
...наберу гріха черепом...
...настає
параліч кола в замісові автопортрету [4, 202]

Порушуються закони свіотіснування, біль не притлумлюється гіпнозом і білою колористикою зусібіч, а стає гострим і призводить до смерті, але не спокійної й умиротвореної:

жовч обличчя в рожевих щоках –
мертві очі лежать на мішках
в котрих голосу й волосу ліс
і кривавий на фарбу узвіз [4, 202]

Про наростання болю свідчить домінування чорно-червоної колористики:

чорні кістки – червона калина;
чорний гріх – червоне вино;
тарілки чорні – червоні, що символізує кров, біль, смерть.

Таким чином, біль у текстах Станіслава Вишенського є необхідною складовою світоіснування, зумовлений одвічною деструкцією і не суть важливо, чи це психогенний больовий синдром, чи соматогенний. Соматична природа болю зумовлюється ножовими пораненнями (образ леза, що ріже навпіл). Сам біль притлумлюється засобами гіпнозу і замовлянь (біла колористика і циклічність, що повторюється на певних

текстових рівнях). Найчастіша його локалізація – серце. Наслідком болю не обов'язково повинна стати смерть, яка сприймається як логічне завершення старого і початок нового. Біль є формою життя. У його трактуванні – навіть коли це стосується соматичних пошкоджень – відсутня агресія. Вона виступає лише тоді, коли причиною болю є не вимога певного світопорядку, а спроба його порушити. Тоді, на противагу білому, домінуючою стає чорно-червона колористика, що асоціюється із сильним болем, а гіпноз, що притлумлює больові відчуття, відсутній. Вишенський не відокремлює людину від світу, в якому вона існує. Тому біль не виступає суто людською властивістю. Людська природа часто трактується через образи природи і навпаки. І в тому, й іншому випадку присутній біль, тобто він властивий усім структурним компонентам цього світу. Також Вишенського цікавить не лише природа болю, а й те, хто його і як завдає. Немає чіткого суб'єкта болю, ним бачиться деміург, який іноді набирає подоби ліричного героя. Якщо ж суб'єктом болю має виступати безпосередньо ліричний герой, то потенційний об'єкт він сприймає як складову іншого світу. У нього виникають сумніви, чи має він на це право, оскільки завдавання болю може змінити світопорядок.

Отже, біль, за Станіславом Вишенським, є необхідною онтологічною складовою, він не зумовлений агресією і не викликає агресію-відповідь, а знаменує певний етап існування людини і природи, не розмежовуючи їх, а взаємоузгоджуючи.

Література

1. Адашинская Г. А., Мейзеров Е.Е. Цветовой выбор как способ оценки боли // Боль. – 2003. – № 1.
2. Булавина Т. Гендерная проблематика в психологи // www.owl.ru./ win/books/articles/bulavina.htm
3. Вейн А. М., Данилова А. Б. Кардилагии и абдомиалгии // Русский медицинский журнал. – 1999. – Т. 7. – № 9. – С.18-23.
4. Вишенський С. Змова дзеркал. – Київ: Юніверс, 2005.
5. Дворецький Л.И. Соматофорные расстройства в практике терапевта // http:// spec.medinet.ru./ terap/6.php
6. Исмагилов М. Ф., Якупов Р. А., Якупова А. А. Головная боль напряжения. – Казань: Медицина, 2001.
7. Кукушкин М. Л. Боль как самостоятельная форма болезни // www.painstudy.ru/ education/pain.htm
8. Can personality predict risk of coronary heart disease? // http:// www.jr2.ox.ac.uk/ bandolier/ booth/ hliving/ personHD.html.

The article deals with the pain as a dominant of S.Wyshensky's texts. It depends on the ontological concept of this author. The pain determined as a main part of human and nature world.

Key words: pain, aggression, destruction, the colour of the pain.

УДК: 82 – 32
ББК: 83.3(0)5(2=Укр)

Галина Сохань

СПЕЦИФІКА “АСОЦІАТИВНОЇ КОМПОЗИЦІЇ” У ТВОРЧОСТІ МИХАЙЛА КОЦЮБИНСЬКОГО (НА ПРИКЛАДІ ЕТЮДУ “НЕВІДОМИЙ”)

У статті подано літературознавчий аналіз “асоціативної композиції” Етюду Михайла Коцюбинського “Невідомий”. Такий принцип побудови розглядається як монтаж алогічних асоціацій, а водночас як мозаїка різноманітних вражень героя від зовнішнього оточення, а часом від “внутрішньої субєктивності” персонажа.

Ключові слова*: художні асоціації, композиція, образна парадигма, внутрішній монолог, потік свідомості, новела, етюд, імпресіонізм.*

Велика увага українських письменників до психології людини, неусвідомлюваних імпульсів її душі позначилась на художній специфіці літературних здобутків кінця XIX – початку XX ст. Це спричинилось передовсім до змін у структурі жанру, композиції, художніх форм і т. ін. На цих перемінах наголошував зокрема Іван Франко, стверджуючи, що, “нове”, що вносять у літературу наші молоді письменники, головно такі як Стефаник і Коцюбинський, лежить не в темах, а в способі трактування тих тем, у літературній манері або докладніше – в способі, як бачать і відчувають ті письменники життєві факти” [28, 107]. Серед прозових жанрів у цей час домінують здебільшого малі форми, як, приміром, етюд, ескіз – своєрідні психологічні студії, які виступають чи не найоптимальнішими художніми фіксаторами суперечливих сторін людської душі. Адже “символічність, ліричність розповіді, особлива сугестивна тональність, осягнення душевних порухів, неусвідомлених поривань і візій, сфери підсвідомості, різкої контрастості світу, буденного й уявлюваного стають значним імпульсом розбудови нової художньої образності” [5, 60]. Логічно, що психоаналітичне художнє письмо виступає домінантною ознакою літератури fin de siecle, а його модерною формою – “потік свідомості”, ознаки якого знаходимо уже в творчості Івана Франка (пригадаймо хоча б “діалогізовані монологи” персонажів із оповідань “Вівчар”, “На роботі”). Тому “внутрішній” сюжет поступово витісняє логічно-послідовне розгортання подій. Відповідно змінюється і характер композиції. Її класична структура поступається місцем асоціативній побудові твору, яку ми спробуємо проаналізувати на прикладі етюду Михайла Коцюбинського “Невідомий”.

Відразу зазначимо, що імпресіоністичні твори Михайла Коцюбинського загалом і згаданий етюд зокрема мають своєрідну модерну структуру. У них композиційним фактором виступають не події чи конфлікти, а миттєві враження, емоційні нюанси здебільшого єдиного персонажа, який власне і є тою формотворчою ниткою, що нанизує епізоди.

Отож, предметом нашого дослідження є “асоціативна композиція” етюду “Невідомий”. Щоправда, в літературознавстві існують й інші

означення стосовно такого типу побудови художнього твору. Наприклад, Юрій Кузнецов, виділяє у прозі Михайла Коцюбинського-імпресіоніста, крім кільцевої композиції (твори, в яких домінує епічне начало і сюжетна послідовність) ще й мозаїчну (фрагментарну, настроєву), що властива новелам “Цвіт яблуні”, “Intermezzo”, “На острові”. Вони “складені немовби з окремих фрагментів, мініатюр-мазків, що надають цим творам... імпресіоністичності” [див. 13, 123]. Натомість Олександр Галич услід за Анатолієм Бурцевим [див. 3, 35], оперує поняттям “вільна композиція”, що “найчастіше буває пов’язаною із значним або повним порушенням часово-просторових і причинно-наслідкових зв’язків між описуваними подіями ” [24, 243]. Зв’язок між окремими епізодами сюжетної дії при цьому є скоріше асоціативно-емоційним, аніж логічно-смисловим. Хоч всі номінації композиції (вільна, фрагментарна, настроєва, асоціативна) можна сприйняти в повному сенсі як семантичні синоніми, та їх не варто ототожнювати. Адже “варіативне багатство композиції пояснюється її цільовим завданням розгортання змісту твору, а отже, становленням його структурованого смислу (ідеї)” [16, 267]. Аналізуючи етюд Михайла Коцюбинського “Невідомий”, ми оперуватимемо поняттям “асоціативна композиція”, яка, за словами Романа Піхманця, “може бути найбільш сприятливою для втілення задуму” [19, 149]. Виходимо з того, що інші перелічені нами вище терміни передбачають здебільшого естетичний аналіз: довільне поєднання підібраних автором деталей у єдину цілісну систему – текст (приміром, Григорій Клочек виділяє крім суто художнього ще соціологічний, психологічний та інші аспекти аналізу – див.: 11, 5). Натомість “асоціативна композиція” вимагає не лише скрупульозного розгляду побудови твору як вільного монтажу художніх “молекул”, але й передбачає психологічну інтерпретацію закономірних, випадкових чи алогічних асоціацій, які формуються емоційно-кризовим станом персонажа, а водночас і є наслідком імпресіоністичного світосприйняття самого Михайла Коцюбинського. До того ж асоціації у художній прозі письменника – не лише естетичне поняття, а й психологічне, тому у процесі аналізу “Невідомого” вони розглядиться нами як “психологічний зв’язок між окремими нервово-психічними актами-уявленнями, думками, почуттями, внаслідок якого одне уявлення, почуття тощо спричинює інше” [23, 60]. А крім усього іншого, “створюючи образи, письменник становить своїм завданням викликати у читача потрібні йому асоціації” [15, 38].

Щодо самої творчості Михайла Коцюбинського, то вона протягом не одного десятиріччя була і, зрозуміло, залишається предметом ґрунтовного наукового дослідження. Пригадаймо хоча б добротні праці Віри Агеєвої, Івана Денисюка, Сергія Єфремова, Петра Колесника, Михайлини Коцюбинської, Юрія Кузнецова, Олександри Черненко тощо.

Для “Невідомого”, як і для “Цвіту яблуні”, характерний “внутрішній монолог”, що нагадує модерну мистецьку форму “потоку свідомості”, а відповідно й побудову за асоціативним принципом, правда, дещо відмінну від структури попереднього твору. “Композиційно етюд “Невідомий” є зітканий з моментальних внутрішніх вражень від стану душі невідомого героя” [26, 70], у потік яких довільно вплетені різноманітні фрагментарні картини цілком реальної дійсності (збори замовників убивства,

урбаністичний пейзаж, міські вулиці, театр, тюремна камера). Усе це при аналізі “асоціативної композиції” виводить нас на дослідження двох аспектів:

- характеристика самого процесу мислення, як правило, алогічного, плутаного, що відбиває абсурдність світу;
- вивчення способів подачі цієї думки – з нерозчленованим мовленнєвим потоком, повторами, комбінаціями як тимчасових планів, так і різноспрямованих оціночних суджень [див. 2, 159].

Таким чином, сюжетна канва етюду – це імпресіоністичний “живопис настрою” головного героя, а водночас і плетиво несподіваних алогічних, а подекуди закономірних художніх асоціацій, які мають відповідно своє формальне вираження через фрагментарні, кульмінаційні епізоди, структуру образних величин, що й визначає специфіку побудови.

Композиційною домінантою (фактором) в етюді є герой, який “тільки тоді і може нести композиційні функції, коли він виступає тематичним елементом” [18, 314], а потік його думок, своєрідні мисленнєві процеси й визначають асоціативно-образні особливості психологічної новели.

Довільне поєднання композиційних елементів починається із персоніфікованого образу смерті, який сприймається героєм не лише як невід’ємний екзистенціал його буття, але як щось близьке і неминуче: “Життя лишилось за сими мурами, а тут, серед сірих холодних стін, замкнулась зо мною смерть. Я не боюсь її. Я кликав її на праве діло, і вона прийшла. Узяла жертву, а потому, як вдячний пес, прибилась до моїх ніг... Тепер вона зо мною. Що ж, дивись там з чорних кутків на мою тінь, чигай на мене кривавим оком... Се тобі нагорода” [12, 257][*]. Здавалося б, властивий усім природний страх смерті відсутній (свідченням того є і відносно “епічний спокій” художнього мовлення). Це компенсується, очевидячки, тим, що герой “ще живий”, і весь потік його мислення пов’язаний з побутовими реаліями теперішнього життя, які через динамічне емоційне сприймання дають поштовх новим відчуттєвим асоціаціям: “Чую під собою твердий тюремний матрац, бачу своє тіло, простягнене на ліжку, свої великі ноги, узуті у черевики, свої руки, якими я... В кутку блимає лампка, а над нею нависла сіра і вогка ворожа тиша” [12, 257]. Як бачимо, Михайло Коцюбинський використовує цікавий прийом: зорове враження, сконцентроване на власній особі (злочинця), миттєво інтегрується на оточення (лампка, тиша). Свідоме замовчування розпочатої думки (апосіопеза) обриває логічні асоціації негативної семантики: руками вчинене зло. Герой навмисне шукає психологічного захисту (“та я не хочу бачити того... не хочу... Заплющу очі”) від зовнішніх подразників – тюремної камери (“сей холодний льох”), тому сконцентровує всю увагу на внутрішньому стані, власне – на активній творчій уяві. А це відповідно змінює характер композиції: жорстокі побутові реалії переплітаються із внутрішніми уявними, творчими (“ввесь пишний світ, всі барви, весь рух життя отут, у мені, в голові, в серці...”). І якраз “специфіка психологізму М.Коцюбинського у тому, що внутрішній світ героя зображується через його внутрішні психічні процеси – внутрішнє через внутрішнє” [14; 236], а це визначає й асоціативний

[*] Далі при покликанні на цей твір вказуємо лише сторінку вказаного видання.

принцип композиції “Невідомого”. Адже виникнення творчого задуму (“Ах, як мені хочеться повними пригорщами черпати ту золоту рідину... як мені хочеться взяти перо, обмокнути його у блакить неба, в шумливі води, в кров свого серця і все списати, що бачив, що почував. Клапоть паперу, тільки клапоть паперу...” [12, 257]) і для самого героя обривається новими емоційними асоціаціями як несподіваними нервовими зв’язками (“Гей, ви, тюремники! Не можна? Що? Людині, що має вмерти? Ха-ха!.. Ну, що ж! Може, се й краще” [12, 257]). Специфіка емоційного стану (сміх як ліки від страху неминучої смерті) формує і діалогічний характер мислення героя, що зафіксований у художньому мовленні через оклики і риторичні питання.

Така своєрідна внутрішня реакція персонажа – це прагнення уникнути негативних емоцій. Вони і призводять до “пошуків” тієї нової комбінації еферентних збуджень, які і дають змогу сформувати повноцінну емоцію задоволення [див. 10; 20]. Саме витончене естетичне чуття героя допомагає “долати” хаос у процесі мислення, тому в “асоціативну композицію” етюду природно вплітається образний потік думок, пов’язаний із позитивними емоціями психотерапевтичного характеру: “Буду лежати і буду низати, немов намисто, разки моїх думок, без слів, без чорнила і без паперу. Бо думки бистрі і легкі, як птахи, а слова мов сильце, в яке їх ловиш: одно спіймаєш, а решта пурхне...” [12, 257]. І далі продовжує: “Се буде мій твір, може, кращий за ті, які читали люди, се буде повість для єдиного читача, найбільш вдячного і чуткого. І се буде нитка, що єднає смерть із життям, а поки вона снується, я ще живий” [12, 257-258].

Перед нами яскравий приклад однобічного діалогу. У героя виникає звичайна людська потреба виговоритись, а точніше – висповідатись, але... самому собі. І таке прагнення отримує втілення у задумі “все списати, востаннє списати”. Тут “йдеться про той різновид моделі комунікативної ситуації в системі культури, яку дослідники позначають як “Я – Я”: суб’єкт ніби сам собі передає певну інформацію, яка після такої комунікації отримує додаткову значимість” [20, 97].

У центрі уваги автора – один герой, а скоріше – особистість, користуючись юридичною термінологією, злочинця: з одного боку – витончений творчий мрійник, а з іншого – холоднокровний убивця. Ми свідомо уникаємо традиційного в критичній літературі означення щодо героя – “революціонер”. Хоча поштовхом до написання етюду стала реальна подія (“яка відбулася в Чернігові на початку 1906 р. Збереглась справа прокурора Київської судової палати “О покушении на убивство Черниговского губернатора Хвостова (начато 10 января 1906 г., окончено 1 февраля 1906 г.)”. У цій справі привертає увагу така деталь: імені і прізвища терориста не встановлено, у слідчих документах він значиться як “невідомий” [12, 368]), та перед читачем не реалістичний (наголошуємо) твір про передостанні дні революціонера, а художня імпресія думок засудженого на смерть. Та й сам Михайло Коцюбинський не вдається до використання лексеми “революціонер”, а користується із більш звичним “герой” із відповідними означеннями: “самотній, сірий і невідомий”, який власне чи не єдиний раз у діалогічному монолозі говорить про себе як про особу, що втілює людську біду (“в його серці скипілась кров, невинно

пролита, бо в нього зіллялись всі людські сльози і полум'ям знявся народний гнів... Вбивай мене, кате. Ти забиваєш народ" [12, 261]).

Тому "Невідомий" не є зображенням якихось морально-етичних цінностей революціонера, а фіксацією моментальних вражень, емоційних відчуттів (страх, сміх, надія), несподіваних фрагментарних спогадів героя, коли він "збуджений, гарячий, як осколок бомби, як згусток нервів" [6, 167]. Таким чином, композиційною домінантою в етюді виступає єдиний персонаж зі своїми людськими слабкостями, а рівночасно і з великою силою волі. Як слушно зауважив Микола Євшан: "Герой, кат, святий, чи кровопийця, погром чи торжество ідеалу – яке йому діло? І ката і героя він любить, як артист. Зриває з них останню заслону, всі сили напружує, щоб заглянути в безодню їх душі, побачити їх нагими, такими якими вони є перед самим собою і своїм сумлінням – поза тим нехай життя їх судить" [8, 474].

Отож, етюд "Невідомий" – це імпресіоністичний "живопис настрою" внутрішньо суперечливого героя з "хаосом" думок, точніше вражень і відчуттів убивці й творчого мрійника, а водночас і звичайної людини з її повсякденними потребами.

З мистецького погляду Михайло Коцюбинський майстерно використовує ретроспекцію ("пригадування подій, колізій, що передували моментові фабули, в якому перебуває оповідач або персонаж епічного твору; одна з форм психологічного аналізу, з допомогою якої твориться художній час" [17, 589–590]), яка виправдана передовсім внутрішнім станом персонажа – передсмертним. З іншого боку, "за короткий час до можливої смерті у людини мимоволі з великою швидкістю може "прокрутитись" у зворотному порядку вся історія її життя" [1, 137], у нашому випадку – останні резонансні події із життя невідомого.

Герой свідомо не згадує, а письменник не фіксує справжніх причин злочину. В асоціативному монтажі є той мінімум психологічних деталей, а точніше відчуттів і вражень невідомого, який необхідний для розуміння складеної ситуації: "Всі були такі поважні, такі бліді й рішучі, коли питали, хто візьме на себе? "Я". То з моїх грудей пекучим льодом вирвалось "я". І зразу стала стіна між мною й товаришами, між мною і життям. Цокнув замок, і в середині замкнулась рішучість" [12, 258]. З психологічної точки зору, "щоб зберегти внутрішній душевний комфорт, люди воліють не знати справжніх мотивів своїх вчинків, якщо вони протирічать самооцінці і самолюбству" [10, 71]. Тому-то герой як внутрішньо стійка сформована злочинна особистість воліє не пригадувати, а коротко констатувати: "А за кілька годин я уже їхав. Той "невідомий", що... і т. д. Я був без імені, роду й без племені, і тільки товариша мого кожен міг би пізнати. Він звався коротко: браунінг" [12, 258].

Апосіопеза і мінімум художніх засобів акцентує увагу реципієнта на головній і основній ознаці персонажа – власне inkognito у соціумі, звідси і очевидний заголовок етюду – "Невідомий".

Крізь призму внутрішніх емоцій невідомого сприймається і місце, де має відбутися вбивство: "Був незвичайно холодний ранок, коли я приїхав. Так, було холодно. Бо од півночі встав лютий ворог, ясний і гострий, як меч, і світив льодяним оком, і гнав диханням дими по небу, а по снігу – їх чорні тіні. Сонце стояло якесь безпомічне і нерішуче. Боялось навіть моргнути. Пригнічений сніг міцно припав до землі, гладенький покірний.

Тікали кудись люди і коні, тікали дими, тікала біла пара з людей і худоби, так наче жорстокий ворог гнався за ними. Мені не було страшно. Було цікаво. Оглядав город, тепер мені близький так, як могила, город, в якому будинки збились у масу, як вівці у холод, мужчини сивими стали з морозу, а обличчя жінок цвіли, як мак” [12, 258].

В “асоціативну композицію” етюду вплетений урбаністичний пейзаж не як картина – тло подій, а як суб’єктивний відбиток внутрішнього стану персонажа. Кидається в око, що негативні емоційно-відчуттєві асоціації викликають топосні елементи, що попадають у поле зору персонажа, і виражаються у художньому мовленні насамперед епітетами (есенціальними, адвербіальними): “холодний ранок”, “було холодно”, “лютий ворог”, “льодяним оком”, “пригнічений сніг”, “жорстокий ворог” і т. ін. У структурі пейзажної картини домінує не реалістична атомізація на топосні елементи, а імпресіоністична фіксація першого зорового враження через призму суб’єктивного сприйняття, що має і психологічну сугестію на спостерігача: “Мені не було страшно. Було цікаво”. На тлі статичного пейзажу в невпинному русі перебувають лише живі істоти (люди, коні). Тому слушним є зауваження дослідників, що “природа, оточення, інші люди – все це існує не саме по собі, а лише через світосприйняття, світопереживання героя” [14, 235].

У потоці подібних вражень від оточуючого світу як емоційного подразника невідомий у цих же психологічних рамках мінімально і стисло ідентифікує себе у цьому місті: “Сірий, чужий, невідомий”. Ця парцельована конструкція ще не раз повторюватиметься самим персонажем у потоці його думок, а відповідно і в асоціативній структурі етюду, правда, трохи граматично модифіковано, як-от: “Тепер щодня я серед люду, сірий, чужий, невідомий”, “самотній, сірий і невідомий, немов далека і бліда тінь”, “я - невідомий”.

В “епічний спокій” внутрішнього монологу “вривається” діалогізований спосіб мислення невідомого як несподіваний нервовий зв’язок, що синтаксично виражається через низку риторичних питань: “Де він живе? Коли виходить і де буває? Коли їсть, спить, всі його звички. Який він з себе? Але поволі. Не все відразу. Плану не мав. Де? Як? Коли?.. ” [12, 158]. У потоці думок персонажа немає кримінальної мотивації плану дій (письменник свідомо уникає зовнішнього подієвого розгортання, оскільки внутрішню сюжетну канву в етюді за асоціативним принципом створюють не події, а враження від них), є лише категорична констатація факту: “Була лиш певність, тверда, як скеля: він буде *мій*”. Курсивне виділення займенника рецептивно підкреслює внутрішню налаштованість злочинця на незаперечний успіх.

Михайло Коцюбинський вдається до модерної техніки письма: довільно поєднує композиційні елементи (урбаністичний зимовий пейзаж, суб’єктивне психічне мислення героя тощо), при тому “шарпаючи в відповіднім місці нашу уяву від звичайного асоціаційного ряду до незвичайного або просто супротилежного. Се діється особливо в тих творах, де темою є мішані чуття, драматичні ситуації, сильні людські афекти та пристрасті” [27, 67].

В “асоціативній композиції” алогічно комбінуються елементи “зовнішнього” сюжету із “внутрішнім”. Так, споглядання будинку, “де він

(жертва) живе. Жовтий, великий, холодний. Казенна будка й казенний сторож, що грів свої руки і скрипів по снігу взад і вперед, як пес на ланцюгу" [12, 258], згодом "я сів на бульварі, навпроти будинку, і дім вороже дивився на мене рядами чорних холодних шибок" [12, 258] чергується із несподіваною миттєвою характеристикою власного мислення, що двічі, майже тавтологічно, виражена синтаксичними конструкціями. Порівняймо:

1. "Ага!"	2. "Так треба".
Се я сказав?	Се я сказав?
Ні, лиш подумав [12, 258].	Ні, лиш подумав [12, 260].

Ці, на перший погляд, здавалось, незначні епізоди – яскравий акцент на потоці свідомості невідомого як своєрідного процесу інтеріоризації (перетворення зовнішніх дій у мисленнєві [див., наприклад, 22, 51]). А в етюді власне і домінує художня подача дій через мисленнєві.

Перед реципієнтом виникає асоціативна мозаїка різноманітних вражень (зорових, слухових, тактильних) і позитивних емоційних асоціацій уже від зовнішнього світу: "Яке сьогодні блакитне небо, яке високе й чисте! А золотий сміх сонця! Буха од коней пара, біжать кудись люди, а мороз крише вогню. І весело, що на молодих обличчях стирчать молочні вуса, як в маскараді, а коні білі і волохаті, немов ягнята... День-дзелень-дзень... Сіють дзвіночки прозорі згуки, а за прудкими ногами коняки пливуть санчата" [12, 260]. Вони хоч і не мають начебто логічно-послідовного зв'язку із домінуючим почуттям, виводять персонажа на нього, як, приміром, через захоплюючий образ дівчини: "Ти кинула квітку у моє серце, я піймав її і понесу, може, до самого гробу. До гробу? Якого гробу? Ах, правда..." [12, 260]. Риторичне питання і апосіопеза фіксують алогічний зв'язок емоційних асоціацій позитивного плану з іншими, несподіваними, що нагадують про себе невчасно. Зростання та спад асоціацій у мисленнєвому потоці невідомого пов'язаний із його психічним станом.

З бурхливого потоку свідомості персонажа поступово вимальовується в уяві реципієнта зовнішнє зображення жертви. Жанрова специфіка твору й "асоціативна композиція" безперечно вимагає портретних деталей, або, іншими словами, психологічного портрету, навіть пантоміміки, в яких домінують лише ті риси, які розкривають внутрішній світ героя, і зафіксовані вони крізь призму вражень невідомого.

Злочинець ще не бачив жертви, а лише "знав його звичку гладити бороду і другу звичку – ховати за спину кулак", а трохи згодом довідується: "врешті, коли він їсть, лягає спати, встає, знав, що було треба, і навіть зайве. Так наче збирався писати життєпис або некролог" [12, 260]. Михайло Коцюбинський використовує тут цікавий нюанс психології: спершу черпає відомості про свою майбутню жертву з чиїхось уст, а потім у його мисленнєвий потік вкраплюються деталі побаченого ("врешті побачив"), і все це зроблено з певною метою: кожна нова поява антипода у внутрішньому монолозі персонажа додає щось нове до його характеристики, і в такий спосіб формується стан "активної творчої напруги" в свідомості реципієнта. Тому пам'ять невідомого фіксує і ранковий сніг ("рівний, густий і теплий"), і соборний дзвін ("довго і жалібно плакав соборний дзвін"), і козака (який "як божевільний,

промчався”), а далі в плетиві цих миттєвих вражень виникає важлива психологічна деталь портрета майбутньої жертви – “і в ясному склі (карети), немов у рамках, відбився гарний восковий профіль, навислі брови і біла борода”. Це справило велике враження: “поки вдивлявся я в той образ, все щезло, розплилось і стало тінню...”.

Несподівано у плетиві думок невідомого з’являється й образ матері (віртуальний адресат). Відтак у нього активізуються мисленнєві процеси, а в структурі етюду комбінуються найрізноманітніші емоційні асоціації, які фіксуються в формі діалогізованого монологу. Уявна комунікація сина з матір’ю є експресивно-емоційною, якій підпорядковується стиль художнього мовлення: “Мамо!.. Тс... тихо... я невідомий... Ха-ха! Чи ж хто почує той голос, що кричить в серці, глибоко в серці?.. Чи буде хто знати, що ти моя мама, а я твій син? Мамо, не плач...” [12, 261].

Як можна зауважити, Михайло Коцюбинський належить до тих художників слова, які, за словами Івана Франка, “з однаковим уподобанням раз ведуть нашу уяву туди, де відбувається найлегша асоціація, в інший раз туди, де вона трудніша. Обі дороги однаково добрі, хоча для різних цілей” [27, 71].

Наступний потік думок невідомого характеризується позитивними емоціями, що закономірно виражається в художньому мовленні “епічним спокоєм”, який і фіксує естетичне сприйняття чудового оточення: “Ніколи перше не думав, що світ такий гарний, що клапоть неба, дерево, сміх, голос людини – приносять глибоку радість і, як повітря, потрібні людям” [12, 261] і т. ін. Подібні думки для душі героя як терапія, а далі знову майбутня жертва, образ якої й активізує його творчу уяву з найменшими подробицями, що подані крізь призму пильного сприйняття у трьох різних замкнених просторах: у їдальні (“ось сидить за сніданком, запяв широкі груди і пуска по серветці м’яку білу бороду. Його очі сміються до дочки й до рожевої редьки, яку він теж любить. В воскові пальці бере делікатно за білий хвостик редьку, і йому так приємно, що все таке гарне, чисте, таке смачне, що в хаті тепло і тихо, коло нього красуня дочка і що він сам гарний і важний” [12, 261]), в кабінеті (“нахмурив брови – й уважно читає, а коло ока збираються зморшки і скачуть сердито. Вслід за дзвінком біжить чиновник, і як же він сердить начальство” [12, 262]), у спальні(“м’яке зелене світло ласкаво лягає на важке тіло, на білу бороду й на благородний старечий профіль” [12, 262]).

І чи не вперше з’являється в невідомого хворобливе почуття страху, однак не за себе, а за майбутню жертву (“Коли б не вдавився дурною кісткою! Я так боюсь...”, “Коли б ще не сталось лиха... я так боюсь... боюсь випадку, наглої смерті, бо все ж можливо...” [12, 262]), страх за випадкову, непередбачену смерть, що може змінити заплановане вбивство. Таке почуття стало наслідком психологічної адаптації героя до жертви, навіть власного ототожнення з ним: “Все більше і більше звикаю до нього. Чую, що він вростає у мене, як корінь у землю, стає все дорожчим. Не одділяю навіть себе од нього. Не можу. Щось таємниче, містичне таїться у нашім зв’язку, так наче один з нас – тінь другого: поки один з нас живе, другий теж мусить жити. І навіть браунінг ховає дві кулі рядом – одна для нього, друга для мене” [12, 262].

Ще більше підкреслює той внутрішній стан – сон, а відтак і нагальна потреба – бажання "почути голос. Я *мусив* його почути". І в мисленнєвому потоці героя несподівано з'являються емоційні асоціації позитивного плану: образи матері, незнайомки, які алогічно комбінуються з іншими асоціаціями, формальним вираженням яких є шматований синтаксичний стиль (риторичні питання, оклики, мінімум художніх засобів образності): "І щез з-перед мене противний профіль... Що? Щез? Геть все із серця! Я – невідомий... " [12, 262]. Через систему різноманітних психологічних деталей, аут-діалогу нагадує про себе можлива комунікація, якої прагне невідомий.

Повтори (анафора) підкреслюють важливість цієї події: "Одного разу... так, одного разу – і більше ніколи. Одного разу я озирнувся, бо почув на плечах слід чужих очей, слизький, холодний". Через візуальний контакт (тривалість та якість обміну поглядами) відбулось невербальне спілкування: "Стрілись очима. Мої байдужі, невинні, спокійні, а в нього гострі, як голки, й лукаві. В куточках сміх" [12, 263], а згодом "пішов наліво, в якийсь провулок ... і просто наткнувся на нього... на гострий, холодний погляд, немов на штик" [12, 263]. Герой психологічно не витримує такої комунікації, наслідком чого стала зовнішня реакція: "І став я легкий, порожній, і мчав наосліп, як клапоть брудного паперу у бурю, через чужі городи, через баркани, по глибокім снігу, а за мною щось гнало, свистіло, гукало і простягало руки... То був мій страх" [12, 263] – дієслова руху у метафорах створюють динаміку образу і почуття персонажа: "І досі гидко... на саму згадку... і випікає у серці рану свідомість, що живе в мені підлий і полохливий звір..." [12, 264].

Виникає внутрішній конфлікт невідомого: психологічна асиміляція, ототожнення себе з майбутньою жертвою, що фіксується модерною формою діалогізованого монологу: "... Восковий профіль і біла борода... Він наче бунтував в мені, немов гнався дуже, що влетів разом із моїм мозком хоч на хвилину. Він розростався у моїх грудях, займав весь мозок, гнітив, душив, і так хотілось скинути його. "Ага, ти думав – я твій, а ти тепер мій... " – сміявся злорадно він в мені і дратував" [12, 264]. Особистість злочинця, точніше його емоційно-психологічний стан, розкривається шляхом глибокого внутрішнього самоаналізуй переживань. На зміну збудженим емоціям приходить спокій, зникає подразник (жертва) і як наслідок – легкі асоціації, що викликають пейзажні деталі ("цвіли дерева холодним квітом", "стояла тополя уся в серпанку", "цвіла у серці квітка").

А далі – несподівано для реципієнта – сумблімація власного конфлікту героя як емоційне розвантаження, звільнення від внутрішнього тягару: "Я пам'ятаю тільки, що затремтів. Бо вийшов з мене гнітючий профіль... восковий профіль і став недалеко. Бороду гладив і ховав за спину кулак. І я почув його голос. Тепер той голос, липкий, тягучий, живе в моїх вухах, обліпив мозок... " [12, 264-265]. Немає опису моменту злочину, лише враження і відчуття убивці: "Великий гнів, що жив у мені, вилетів звідти на своє діло". Адже "для автора, який будує твір на внутрішньому сюжеті, важливою є не сама дія, а та глибинна реакція людської психіки, що її викликає подія, що відбувалася або тільки намічається чи припускається" [6, 22], крім того "мозаїчна структура

відбиває дещо хаотичний тип переживань людини в критичній ситуації” [13, 219].

Через окремі деталі стають зрозумілі наслідки вбивства: “... Холодний поміст давив мою щоку, перед очима я бачив чобіт, великий, мокрий, а на мені вага – коліна, руки, аж випирало дух” [12, 265]. Специфіка емоційного стану убивці в тому, що він виникає під впливом зовнішнього подразника – тюремної камери, що нагадує вовчу нору, “а в ній ми обоє: я й моя смерть... ” [12, 265]. І як наслідок – означення бінарних позицій: життя чи смерть.

Герой спокійне сприймає уявне наближення смерті, а звідси і властивий імпресіонізму відкритий фінал, що має формальне діалогічне вираження: “Плі?” Се мені вчулося? Я ще живий? Мацаю стіну... “Вікно високо? Високо... А підкопатись? Що, неможливо? А може?.. ” [12, 265]. Така розв’язка є закономірною для літературних творів “мистецтва вражень”: “Імпресіоністи не примушують своїх героїв отримувати заслужені чи незаслужені кари або нагороди. Не засуджуючи й не обвинувачуючи їх, вони залишаються об’єктивними і не заангажованими обсерваторами душевних конфліктів своїх героїв” [25, 105].

Крім того, згідно з поширеними у психології ХХ століття вченням про роль неусвідомлюваної психіки, “особистість розщеплюється на декілька “персон”; і ці зовнішньо соціалізовані персони зі свого боку відділяються від особистості, визначаються глибокими інстинктами і підсвідомими потягами” [4, 131]. Таку характеристику художньої особистості подає Лідія Гінзбург, таким є і невідомий Михайла Коцюбинського, який власне і виступає композиційною домінантою в етюді.

Отож, модерною мистецькою формою “Невідомого” стає “внутрішній монолог”, який майстерно перемежовується з аут-діалогом або ж уявним діалогізованим монологом – а це і є “потік свідомості”. Відповідно “асоціативна композиція” етюду – це і монтаж алогічних асоціацій як несподіваних нервових зв’язків, і хаотичне поєднання кульмінаційних текстових фрагментів, і мозаїка найрізноманітніших вражень героя від зовнішнього оточення, а також від власного внутрішнього світу, що логічно й виводить на комбінацію реальних так уявних епізодів.

Література

1. Алюшин А. Л., Князева Е. Н. Скорость восприятия // Вопросы философии. – 2004. – №9. – С.135-148.
2. Балашова Т. В. Поток сознания // Художественные ориентиры зарубежной литературы XX века. – Москва, 2002. – С.158-193.
3. Бурцев А. Л. Английский рассказ, конец XIX – начало XX века: Проблемы типологии и поэтики. – Иркутск, 1991.
4. Гинзбург Л. О литературном герое. – Ленинград, 1979.
5. Гундорова Т., Шумило Н. Тенденції розвитку художнього мислення (початок ХХ століття) // Слово і час. – 1993. – №1. – С.55-66.
6. Денисова І. О. Роман і проблеми його композиції. – К., 1968.

7. Денисюк І. О. Розвиток української малої прози XIX – початку XX ст. – Львів, 1999.
8. Євшан М. “Тіні забутих предків” // Євшан М. Критика. Літературознавство. Естетика. / Упор., передмова та прим. Н. Шумило. – К., 1998. – С.472-475.
9. Зелинский А. Ф. Криминальная психология. – К., 1999.
10. Камінський А. Т. Естетика: властивості, явища і процеси. – Тернопіль. – 2003.
11. Клочек Г. Д. Поетика і психологія. – К., 1990.
12. Коцюбинський М. М. Зібр. творів: У 7 т. – К., 1973 – 1975.
13. Кузнецов Ю. Б. Імпресіонізм в українській прозі XIX – початку XX століття: Проблеми естетики і поетики. – К., 1995.
14. Кузнецов Ю. Б. Розвиток психологізму в українській прозі XIX – початку XX століття // Проблеми історії та теорії реалізму української літератури XIX – початку XX століття. – К., 1991. – С.221 – 249.
15. Лесин В. М., Пулинець О. С. Словник літературознавчих термінів. – К., 1971.
16. Лексикон загального та порівняльного літературознавства. – Чернівці, 2001.
17. Літературознавчий словник-довідник / Р. Т. Гром’як, Ю.І. Ковалів та ін. – К., 1997.
18. Медведев П. Н. Элементы художественной конструкции // М. М. Бахтин. Фрейдизм. Формальный метод в литературоведении. Марксизм и философия языка. Статьи. – Москва, 2002. – С.306 – 318.
19. Піхманець Р. В. Психологія художньої творчості. – К., 1991.
20. Піхманець Р. В. Внутрішня динаміка художніх структур Василя Стефаника // “З його духа печаттю... ”: Збірник наукових праць на пошану професора Івана Денисюка. – Львів, 2001. – Т. 1. – С.93-106.
21. Смирнов С. Д. Психология образа: Проблема активности психического отражение. – Москва, 1985.
22. Смульсон М. Л. Психологія розвитку інтелекту. – К., 2001.
23. Словник іншомовних слів / Уклад. С. М. Морозов, Л. М. Шкарапута. – К., 2000.
24. Теорія літератури: Підручник / За наук. ред. О. Галича. – К., 2001.
25. Черненко О. Експресіонізм у творчості В.Стефаника. – Едмонтон, 1989.
26. Черненко О. Михайло Коцюбинський – імпресіоніст: Образ людини в творчості письменника. – Мюнхен, 1977.
27. Франко І.Я. Із секретів поетичної творчості // Франко І. Я. Зібр. творів: У 50 т. – Т. 31. – К., 1981. – С.45-119.
28. Франко І.Я. Старе й нове в сучасній українській літературі // Франко І. Я. Зібр. творів: У 50 т. – Т. 35. – К., 1982. – С. 91-111.

In this article is giwen the pro fosend literary analysis of the association essay by M.Kotsyubynskij “Un known”. Such a princéple of structure is taken by us as a composition of similar associations and at the same time as the mosaic of different impressions of the main character both from ouside and from his own world.

Key words*: artistic associations, composition, vivid paradigm, internal monologue, stream of consciousness, short story, etude, impressionism.*

УДК: 82. 161. 2 (477)
ББК: 83.011.7 (4 Укр)6

Наталія Манюх

ХУДОЖНІ АНТРОПОНІМИ ЯК ЗАСОБИ ХАРАКТЕРОТВОРЕННЯ У ПРОЗІ ВОЛОДИМИРА ДРОЗДА

У статті порушується проблема функціонального навантаження антропонімів як важливих засобів характеротворення персонажів у художньому творі, розкривається креативно-конструктивний потенціал імен, прізвищ і прізвиськ антропоцентрів у текстах Володимира Дрозда.

Ключові слова*: антропонім, характер, художній твір.*

У центрі сучасних літературознавчих досліджень – проблема глибокого і всебічного осмислення мистецької спадщини шістдесятників, де чільне місце займає проза Володимира Дрозда з її надзвичайно різноманітною жанровою спрямованістю. У його творах, які ламали “традиції соцреалістичної белетристики” і стали яскравим прикладом відхилення від однаковості, стандарту, сформувалася своєрідна система поглядів художнього бачення людини та світу, що трансформувалася в характери його героїв. Окремі аспекти творчості письменника розглядали Микола Жулинський, Віталій Дончик, Олена Логвиненко, Петро Майдаченко, Стефанія Андрусів, Галина Гримич, Марко Павлишин, Людмила Яшина та ін. Проте твори прозаїка, які були предметом їх наукового аналізу, не досліджувалися детально крізь призму поетики характеротворення, а розглядалися частково у тісному взаємозв’язку з іншими проблемами.

У прозі Володимира Дрозда привертає до себе увагу специфічний авторський ономастикон та значущість його в художньому тексті новел “Білий кінь Шептало”, “Пігмаліон”, “Ладимир”, повістей “Семирозум”, “Ирій”, “Балада про Сластьона”, романів “Катастрофа”, “Вокулака”, “Спектакль” та ін. Імена, прізвища та прізвиська виконують функцію конкретного найменування, а також можуть підкреслено мотивувати індивідуально-особистісні риси антропоцентрів, виступаючи потужними засобами характеротворення.

Проблема функціонування “промовистих” імен у художньому тексті найчастіше розглядається дослідниками на матеріалі сатиричних і гумористично-пародійних творів Івана Котляревського, Григорія Квітки-Основ’яненка, Івана Нечуя-Левицького, Івана Карпенка-Карого, Володимира Винниченка, Миколи Куліша, Остапа Вишні та ін. Однак функціонування імені як засобу характеротворення в художньому тексті Володимира Дрозда, незважаючи на окремі спроби (Петро Майдаченко), розкрито ще недостатньо. Отож, наша стаття спрямована на те, щоб з’ясувати функціональне навантаження антропонімів у творах письменника.

Теоретичні аспекти ономастики, в тому числі й художньої, досліджували Ірена Герус-Тарнавецька, Ігор Качуровський, Юрій Редько, Михайло Худаш, Лариса Скрипник, Ніна Дзятківська та ін.

Насамперед зауважимо, що, як переконує Борис Томашевський, саме в літературі ім’я є найпростішим елементом характеристики героя. А

Рене Уеллек і О. Уоррен стверджують: “всяке “найменування” оживлює, індивідуалізує персонаж” [23, 236]. Натомість Лідія Гінзбург, говорячи про “*впізнання* героя”, тобто розкриття “таємниці його імені, походження родинних зв’язків”, уточнює, що “первинна установка, відношення до героя, який появився, точка зору, яка з самого початку визначає можливість його естетичного існування, закладають єдність літературного героя. Формальними ознаками такої породжуючої єдності є вже саме ім’я діючої особи” [6, 16, 34]. Більшість літературних персонажів мають нейтральні імена, проте зустрічається частина поетонімів, потенціал яких спрямований саме на віддзеркалення характеру героя. З цього приводу Ігор Качуровський зауважує, що, як антропоцентри у художньо-образній площині “мусять мати якісь імена, ... саме звучання імени .... рівно ж і значення його відіграють певну ролю як у нашому ставленні до персонажа – носія певного імені, так у в евентуальному створенні ситуацій, пов’язаних із тим іменем ”[12, 14]. Подібно висловилася свого часу й Ірена Герус-Тарнавецька: “антропоніми ... крім прямого називання та уявлення про якусь особу ... у відповідній комбінації асоціюють із собою часто цілий ряд уявлень, що самі собою виникають в умі читача. Тоді в такому одному слові-назві знаходимо нові відтінки змісту, що викликають у нас різні розуміння, стани, почування” [5, 17].

Відповідно до стилістичного навантаження виділяють антропоніми промовисті та нейтральні (Ігор Качуровський); значущі назви (назви, релевантні до літературного персонажу, характеризуючі; назви, релевантні до осіб і подій у часі; назви зв’язані з місцем акцій), а також назви, стилізовані відповідно до потреб контексту і форми твору (Ірена Герус-Тарнавецька). Борис Томашевський акцентує на функціональній значущості в тексті імен-масок, які є релевантними при непрямій характеристиці персонажів.

Співвідношення між персонажем та іменем може базуватися на одній з таких схем:

1. Промовисте ім’я відповідає характерові, зовнішньому виглядові або особистій долі персонажа.

2. Ім’я суперечить характерові чи взагалі персонажеві: а) негативне ім’я в позитивного персонажа, б) позитивне ім’я негативного персонажа.

3. Автор зберігає справжнє ім’я і прізвище свого персонажа, щоб у такий спосіб створити враження найточнішого відтворення дійсності.

4. Автор з тих чи тих причин вдається до прозового камуфляжу, вносячи в імена персонажів невеличкі зміни, з тим, однак, щоб читач міг догадатися, про кого йде мова [12, 15].

Зазначимо при цьому, що читач, дізнаючись ім’я чи прізвище персонажа, не відразу отримує уявлення про нього. Це пов’язане насамперед з тим, що адресат повинен “зануритись” у твір, адже “суб’єктивний досвід автора, персонажа, читача об’єктивується у своєрідну “другу поетичну дійсність” [15, 123]. Загалом же, на думку Володимира Прозорова, можна виділити декілька рівнів сприйняття, поступового входження читацької свідомості в художній світ:

1. Рівень уваги, при якому досягається цілеспрямоване і сконцентроване введення читача в художню розповідь, знайомство із зовнішніми реаліями світу, втіленого у творі; збудження, за висловом психологів,

часового або ситуаційного інтересу, що з'являється в процесі сприйняття і згасає по його закінченні.

2. Рівень співучасті, що сприяє утворенню довготривалого зацікавленого ставлення до тексту, розпізнаванню в тексті "свого", "близького" шляхом як мимовільних, так і цілеспрямованих порівнянь, аналогій, асоціацій з власним життєвим досвідом.
3. Рівень відкриття, тобто зрозуміння авторського пафосу, своєрідне знаходження істини, сказати б, власноруч, вистражданої митцем і втіленої у тексті [18, 12].

Задля цього потрібна, на нашу думку, відповідна організація літературного твору, де б могла функціонувати єдина система "письменник – твір – читач". Жоден із вказаних компонентів не діє в умовах необмеженої свободи, а взаємодіє один з одним. Зверненість до свідомості читача постає тоді, коли художній текст розглядається не як замкнуте в собі ціле, а як таке діалогічне висловлювання (за Михайлом Бахтіним), яке з самого початку зорієнтоване на певний тип читацького сприйняття. Зрештою, читач, за словами Олександра Потебні, може краще від автора осягнути ідею твору. Суть кожного твору не в тому, що розумів під ним автор, а в тому, як він діє на читача [17, 48].

Враховуючи означені вище аспекти, зауважимо, що "упізнавання" таємниці імені персонажа завжди пов'язане з виявленням його внутрішньої сутності й символічно-образного наповнення. Адже процес номінації завжди будується з опорою на якусь певним чином закцентовану ознаку предмета, яка більшою або меншою мірою його ідентифікує: вибір її залежить не лише від властивостей об'єкта, який ідентифікується, а й від фону. Саме ім'я чи прізвище, назагал кажучи, є звичайною лексичною одиницею, семантика якої пов'язана із внутрішньою формою (згідно з вченням О. Потебні), що виступає посередником між змістом і звучанням слова. Працюючи над найменуванням своїх персонажів, автор звичайно ж вкладає в створювані ним антропоніми певне "первісне" значення, яке мотивується відповідними індивідуально-особистісними рисами персонажа. Так, у новелі "Білий кінь Шептало", в якій виразно проступає алегоричність і метафоричність художнього мислення, автор інтерпретує людський характер, вдачу, психологію вчинків героя інтелігента – "однієї душі"– неординарної, переважно творчої особистості, що протиставляє себе натовпові. Шептало – це символ виняткової особистості, яку обставини заставляють "злитися" із сірим натовпом, це та ж творча особистість, що змушена зовні коритися обставинам. "Кінь Шептало, – згадує сам письменник в одному інтерв'ю, – був у нашому колгоспі, в Петрушині, мені про нього розповідала сестра Люба. А ще – був Рільке, мій улюблений поет на той час, з нього епіграф до оповідання. Були – луки навколо Чернігова. Головне ж – була армія, казарма, були Степани, до яких мусив я повертатися після декількох годин по волі" [8, 119]. Проте асоціативна валентність, символічне значення образу Шептала очевидні, як і екстраполяція рис характеру людини тієї епохи, в яку жив Дрозд. Саме ж ім'я Шептало (в українській літературі зустрічаємо схожий антропонім Шаптало в екзистенційній повісті Валер'яна Підмогильного "Остап Шаптало") має надзвичайно глибокі смислові відтінки, пов'язані з тим, що людина не може голосно висловити свої думки та переконання, а свобода її обмежена невидимим табу. Це досить промовисте ім'я, етимологію

якого можна виводити від слів *шепотіти, говорити впівголосу, замовчувати, приховувати, але робити це з певною метою: зберегти своє власне "я"*. Шептало, який змалку ненавидів табун, гурт, і в загорожі, і на пасовиську волів бути сам, спочатку бунтувався і виявляв свою непокору, за що отримував батіг. До речі, принцип батога і пряника, актуальний за часів тоталітарної системи, розкрито у творі імпліцитно й алегорично, проте надто виразно. Розум та інстинкт білого коня підказував Шепталові, що "супроти вітру не пробіжиш, і розумніше до часу прикинутися скореним, лишившись у душі вільним, аніж бути скореним насправжки" [8, 75]. Поводячи себе розумно, Шептало залишається особливим, уникає при цьому батога і почуває себе незалежним. Винятковість Шептала у творі простежується дуже яскраво, та водночас присутній дуалізм його внутрішнього світу (приниження, а одночасно возвеличення через приниження). Дуалізм Шептала – це контраст мрій (прагнення до волі та влади) і реальності (Степан зі своїм батогом), бажань, внутрішніх поривань і зовнішніх чинників. Це філософія екзистенціалізму, де абсурдність буття змушує індивідуальність не просто бунтувати, а аналізувати, розуміти суть свого життя і розуміти себе самого. Саме протиставлення мрії і дійсності, внутрішнього світу і зовнішнього буття надто гостро відчувалося за тоталітарного режиму – особливо творчими людьми, яким і був сам автор. Приходив час, і бунт таких людей не міг бути внутрішнім, вони вже не могли говорити пошепки, впівголосу. У творі цей момент настав і для Шептала – він збунтувався. Проте цей бунт був тимчасовою ейфорією, яка тривала всього тільки добу. В образі Шептала Володимир Дрозд втілив людську особистість, творчу натуру, яка приречена жити в натовпі й підкорятися його законам, якій не дають простору і можливості для власного вибору. Конотація імені головного героя мотивується тим, що він мусить робити все таємно, пошепки, адже його свобода обмежена, загнана в рамки. Відчуття і враження, тимчасова насолода волею Шепталом показана на дещо контрастному тлі. Передчуття тривоги, страх, що йому знову колись все-таки доведеться мовчати або говорити тільки пошепки, з усім погоджуватися, щоб зберегти свою справжню внутрішню сутність. Яскравий образ блискавки також нагадував Шепталові про неприємні моменти неволі. Використовуючи принцип контрасту, письменник наголошує на неоднозначності прагнень Шептала і його характеру. Адже у внутрішньому світі героя з'являється страх, винувата довірливість до кривдника, бажання почути Степанів голос, а постійне прагнення бути гордим зникло. Шептало повертається у табун. У кінці твору Володимир Дрозд ще раз підкреслює типову для багатьох людей його часу філософію: людина проти режиму і суспільства безсила, "головне, щоб він, Шептало, знав про свою білизну, а для чужих краще лишитися колишнім" [8, 81].

Ім'я Пігмаліона – героя із однойменного твору – запозичене автором із давньогрецької міфології. Використовуючи так звані "імена-алюзії", письменники у такий спосіб натякають, на думку Валентини Герасимчук та Алли Нечипоренко, на їхнє "первинне значення", але подають їх у власній "вторинній інтерпретації" [4, 16]. У Володимира Дрозда Пігмаліон – майстер, технічний бог, який свідомо відгородив себе від навколишнього світу, був заповнений по вінця самим собою і своєю творчістю.

Нерозділене кохання до земної жінки і до Галатеї підсилювало його самотність, змушувало занурюватися у творчий процес. Етимологічно номен Пігмаліон означає:

1. За давньогрецькою міфологією скульптор, який закохався у вирізьблену ним статую Галатеї. Афродіта оживила її, і Галатея стала дружиною Пігмаліона.

2. Переносно – особа, закохана в своє творіння [21, 437].

У творі "Пігмаліон" Володимир Дрозд робить акцент саме на самотності головного героя, який живе у власноруч створеному штучному світі – "блакитної оази серед вічної пустелі", яку населяють роботи, що "прекрасно складені, навіть вродливі, і кожен з них мав власне, неповторне обличчя" [8, 118]. Його герой, який свідомо відгородив себе від навколишнього світу, йдучи на цей великий експеримент, живе у світі, відмінному від звичайного, людського. Попри все те він почувався надто самотньою людиною. Відчуття самотності прийшло до нього з часом, коли Пігмаліон зрозумів, що старіє. Єдиною розрадою, окрім програм, які транслювалися в космос Землею, була його кав'ярня, де працювала Галатея. Вона теж була "тільки ним сотворений робот" [8, 119], та різнило її від інших те, що прекрасне обличчя Галатеї несло в собі пам'ять народу, якого вже давно не було у всесвіті: "бо ліплячи це обличчя в гарячкові години натхнення, Пігмаліон мав перед собою відбиток із прадавньої парусини, мальованої народом, чиї пісні його так зворушували" [8, 120]. Усі його роботи не мали емоцій, а відтак і емоційної пам'яті, – такою була категорична вимога Вченої Ради Землі. Та й самому Майстрові легше спілкуватися з такими роботами, бо він був холодний і байдужий до людей. Пігмаліон і сам усвідомлював, що був "заповнений по вінця самим собою і своєю творчістю, він не навчився ... спілкуватися з людьми. Він не вмів легко, як інші, переступити поріг між собою й іншою особистістю" [8, 122]. Через те старість – це одна, але не основна причина самотності, старість тільки підсилила забуту самотність, від якої Пігмаліон втікав, створюючи собі свою ілюзію – свій власний штучний світ. З невеликих екскурсів у минуле дізнаємося, що причиною самотності стало нерозділене юнацьке кохання до тієї звичайної, навіть некрасивої земної дівчини, яку він бачив перший і останній раз. І навіть те, що він ревнував Галатею до молодого і красивого незнайомця, що прилітав до його кав'ярні, – це все нагадувало про оту самотність. Саме тому він переробляє Галатею, надаючи їй рис земної дівчини, запрограмувавши її на любов і вдячність. У творі українського прозаїка простежується схожий мотив до того, що його використав Бернард Шоу в своєму "Пігмаліоні" (необхідно зазначити, що мотиви міфу про Пігмаліона використовували також Овідій, Жан-Жак Руссо, Євгеній Баратинський та ін.): створювати уже створене. Професор Кігінс перевиховав Елізу Дулітл – просту квітникарку – на справжню леді з вищого світу, але робив він це заради експерименту, заради слави. Натомість для Великого Майстра подібна затія стала необхідністю, бо без Галатеї він не зміг би далі жити. Нарешті з'явилася та, на яку він так довго чекав, нарешті він не буде самотнім. Однак Галатея покидає Пігмаліона, бо вона кохала іншого ще до того, як була створена вдруге. Проте можна припустити, що мотив нерозділеного кохання до земної жінки і до Галатеї – це своєрідне тло, на якому рефлектується самотність Великого Майстра – деміурга, творця. Адже у

творі Пігмаліона названо богом: залишаючись на самоті, “він почувається богом замурованим в гробниці”, тобто творцем лише власного світу; у такій іпостасі його сприймають роботи і навіть сама Галатея. Але він був тільки тим, хто здійснював експеримент Творця, Бога всевишнього, бо попри все те залишався людиною, яка відрізняється від інших неординарними здібностями, однак він не може протистояти законам природи, не може бути вічно молодим, не може довго витримати без людського спілкування. Головний герой, порівнює свій світ із земним, свій світ із всесвітом та й, зрештою, себе із людьми (бо з роботами він ніколи себе не порівнював, адже “крізь тисячі витворених ним облич з роками починає проступати одне і теж старіюче обличчя – обличчя Пігмаліона” [8, 119]). Втративши Галатею, запрограмувавши її на любов і вдячність, Майстер зрозумів для самого себе глибоку мудрість природи, “яка після бурхливих пристрастей молодості дарувала людині роки справжньої замисленої ходи” [8, 127]. Такі герої-особистості у Володимира Дрозда, осмислюючи філософію власного буття, завжди залишаються самотніми, більше того, вони свідомо ізолюють себе внутрішньо від навколишнього світу.

Потужним характерологічним засобом, окрім прізвища та імені героя, у творах Володимира Дрозда є прізвисько. Скажімо, в оповіданні “Ладимир” характер головного героя віддзеркалюється в негативно забарвленому номені, який містить у собі певну зневагу, намір образити. Його дражнили Корявим у дитинстві, бо “збирав залізяччя й кістки, маючи з того якусь копійку на зошити та книжки для братів, а собі на махорку” [8, 143]. У дорослому віці Ладимир, що його всі сприймали як п’яничку, бо любив заглядати в чарку, болісно згадував своє покалічене дитинство, що “пахло здохлятиною”. Він залишився без батька, якого сільський писар Степан разом із поліцаєм забрали до районної комендатури, де потім розстріляли. Батькова “вина” була у тому, що перед приходом німців роздав усе колгоспне майно людям. Захмелівши, Ладимир згадує, що мусів бути за батька своїм молодшим братам: не раз повз мінним полем по кукурудзу, збирав залізяччя та кістки, наймався пасти людську череду. Він Йому боляче було усвідомлювати, що не війна вкрала в нього дитинство, а Степан, бо, якби був батько, легше жилося б хлопчику, який змушений був стати дорослим, залишивши школу після четвертого класу. Повернення у дитинство героя є тією можливістю вмотивувати саме такий покручений, складний характер Ладимира.

У повісті “Семирозум” змальовано образ героя-дивака, більше відомого за прозою Григора Тютюнника (“Дивак”, “Дикий”, “Бовкун”, “М’який” та ін.). У 60-ті роки в письменстві посилився інтерес до національного характеру і ментальних ознак. Саме в цей період у літературі з’являються образи “чудиків”, як їх називав Василь Шукшин. Матвій Семирозум у Дрозда, як і герої-диваки Григора Тютюнника, є насамперед особистостями. Дивацтво Семирозума в тому, що він намірювався полетіти на місяць, збудувавши літак, а перед тим майстрував дітям дерев’яні іграшки, “лісапету” (тобто велосипед), повітряного змія. У селі про нього казали: “Семирозум – золоті руки. За те й прозвали Семирозумом” [10, 89]. Проте інші вважали, що Семирозум божевільний, який то грається з дітьми, запускаючи змія, то конструює

свого повітряного птаха, – навіть у чомусь боялися його витворів та й самого майстра. Адже, змайструвавши літак, Семирозум мріяв полетіти на Місяць, усе там розвідати, посадити сади й забрати туди односельчан. Схожий мотив зустрічаємо у романі Володимира Дрозда “Листя землі”, в якому йдеться про те, як Гаврило Латка відправився на пошуки Горіхової землі, де б людям легше і краще жилося. Ні Семирозум, ні Латка не досягли омріяної “райської оази”.

Отож, промовистий антропонім *Семирозум* несе в собі характерологічні ознаки. У цьому випадку номен антропоцентра “настільки відповідає йому, що ніби зростається з ним” [12, 15]. Якщо виходити з того, що матеріалом для творення українських прізвищ, згідно з Юрієм Редьком, були чотири основні джерела – імена, назви місця проживання чи походження, назви постійного заняття (професії), індивідуальні ознаки (фізичні, психічні та інші властивості першого носія прізвища) – то антропонім Семирозум, скоріше за все, входить до тієї групи прізвищ, основою творення яких була особиста ознака, що виділяла людину з її оточення, а саме: сім розумів. Можна сказати, що це стосується не тільки мисленнєвої діяльності людини, а також її розвиненої творчої фантазії, винахідливості, неординарного світосприйняття та ін. Зрештою, це була людина, наділена від Бога талантом. Він характеризується такими ознаками, як доброта, милосердя, щедрість, працелюбність, несприйняття жорстокого світу. Найбільше спілкується Семирозум із дітьми та природою. З антропонімом *Семирозум* ми зустрічаємося і в романі Дрозда “Листя землі”, в якому Нестор Терпило, Семирозумом прозваний, наділений надприродними властивостями. У цьому творі антропонімом є прізвисько, яке згодом буде сприйматися як прізвище, що характеризуватиме надприродні здібності Нестора.

У повісті “Балада про Сластьона”, в якій розвінчується актуальна в ті часи “портфельна хвороба”, автор зображає Йосипа Сластьона, який був майстром своєї справи. Він столярував, але згодом в нього з’явилося нав’язливе, нестримне бажання вибитися в начальники, “стати уповноваженим над уповноваженими”. На перший погляд, антропонім Сластьон асоціюється з тим, що головний герой є ласуном у житті: йому подавай усе найкраще, найлегше, найцінніше. Проте, як зазначає Петро Майдаченко, “стосовно прізвища головного героя, тут, як і у попередніх його творах, автор залишається в річищі класичних традицій з незмінними прихильностями до характерологічних означень персонажів. … Щонайреальніше слово “сластьон” потрапило в повість В. Дрозда від “первістка” української прози – “Салдацького патрета” Г. Квітки-Основ’яненка. … Причому саме слово аж ніяк не означає ласуна. … номінативне значення прізвища Сластьона містить і не менш вагомий соціальний аспект: нашвидкоруч спечений на щедро промасленій соціальній “пательні” млинець, як такий собі варіант “неоколобка”, здібності та віддача якого набагато випереджають реальні суспільні можливості. Сприйняття ж прізвища героя тільки як ласуна зменшує символічне навантаження, обмежує сатиричну характеристику персонажа” [16, 69-70]. Сам за себе промовляє і комічно-насмішкуватий патронім Македонович. Відповідно до імені його батька, цей номен є своєрідною назвою-символом (за Герус-Тарнавецькою), що вживається автором “для вираження як позитивних, так і негативних моральних ознак героїв, однак

помітна більшість має неґативний характер" [5, 23]. У нашому випадку патронім також кодує негативне ставлення автора до персонажа: у читача виникають асоціації з Олександром Македонським, який завоював собі славу своїми подвигами. Іншими "подвигами" здобув собі славу Сластьон.

У "веселій, лірично-химерній повісті" "Ирій", де "гумор автора невичерпаний … характеристики вбивчі і точні … разом з тим – не без співчуття до заведених в оману людей" [20, 223-224], зображено "зворушено щирого мрійника" [11, 127] Михайла Решета. У своїх фантазіях про акторство ("того літа я прочитав щедро ілюстровану книгу про акторів") випускник Пакульської школи уявляє собі велетенські афіші про виставу з участю Михайла Стрижневського: „це звучало мужніше й серйозніше, бо що таке Решето ?" [9, 11, 12]. Псевдонім Стрижневський (походить від слова *стрижень* – "основна частина чого-небудь" [13, 280]) мотивує алгоритм планів на майбутнє юного мрійника, якого дядько Денис пообіцяв вивести в люди. Проте виявляється, що Решето – це давнє козацьке прізвище, дізнається пізніше Михайло:

– А знаєте, дядьку, я вичитав, що ми, Решети, – з козаків! – радісно заусміхався ...

– Хіба за це гроші платять чи – пенсія персональна? – глянув на мене каламутними очима дядько Денис.

– Не платять, але ... Так і написано: "Оний Решето – з предків козак" [9, 79].

Для Михайла, як і для Мокія з п'єси Миколи Куліша "Мина Мазайло", важливим є зберегти успадковане козацьке прізвище. Натомість для його тітки, яка називала себе Дорою, хоч насправді звали її Федорою, гіперкорекція імені мала б підкреслити "вищість" героїні й устрій життя мешканки міста, хоч насправді вона – вчорашня сільська жінка. Знову-таки тут напрошується паралель із твором Миколи Куліша, де герой повністю хоче змінити своє прізвище на "вигідніше" й престижніше. Для героїв Дрозда характерним є те, що вони, "вчорашні селюки", намагаються вибитися в люди, забути своє походження, свій рідний край, де "закопано їхнього пупа": "Мій герой, як правило, розіпнутий між містом і селом, і це характерно для усього мого покоління",– говорив письменник в одному із своїх інтерв'ю [11, 128]. Отож, усі мусіли вдавати, що справжнє ім'я тітки – Дора, бо їй "робилося зле, коли необережно нагадували, що вона – Федора, та ще й пакульська", аж поки сільський п'яничка Андрій Гнидка не розкрив її "таємницю": "Та се ж пакульська Фе-дора ! Їй-бо, Федора, їй –бо пакульська"[9, 27]. Ім'я *Федора*, яке поза контекстом має нейтральне семантичне забарвлення, у творі набуває негативного конотативного значення. Завдяки введенню автором графічного актуалізатора компонент вказаного імені "фе-" інтерферується із вигуком "фе", що призводить до зміщення аксіологічної рамки номена, встановлення оцінки персонажа із знаком "–".

Найяскравіше усе ж характерокреаційна функція антропонімів, на нашу думку, простежується в романах Володимира Дрозда. У "Катастрофі" автор, досліджуючи екзистенцію людини другої половини XX ст. – інтелігента, чутливої натури, яка творчо себе не реалізувала, виводить образ Івана Загатного – "викривлену особистість", яка "непримиренно обстоює власну індивідуальність, нездатна терпіти поруч

себе іншої індивідуальності" [8, 267]. У прізвищі *Загатний* можна спостерегти опосередкований зв'язок між художнім антропонімом та характером героя. У семантиці цього антропоніму простежуються смислові відтінки, які мотивуються особливою психічною конституцією героя. Лексема "гатити" означає: "робити гатку або греблю, відгороджуючи воду" [3, 175]. Герой хотів власне *загатити* свою справжню сутність від навколишнього світу та й, зрештою, від самого себе щохвилинним контролем, глибоким внутрішнім болем, а найголовніше – своєю новелою. Саме недокінчений ним твір мав відділити його від натовпу, утвердити мораль Загатного, його обраність, претензійність на талант. У такий спосіб він намагався відчужити себе від інших, навіть від самого себе, що й призвело його до катастрофи. Присутні в романі антропоніми *Гуляйвітер* і *Хаблак* також виступають, на нашу думку, характерологічним засобом. Досить "промовистий" антропонім *Гуляйвітер* більше нагадує прізвисько з негативним відтінком, яке дають людині відповідно до її характеру. Його розшифровує сам автор: "За спиною шум, гомін, бамкали двері, гула підлога – спішні кроки редактора, його енергійна хода, безліч марної енергії, природа нераціональна, аккумулятор безплідної енергії" (підкреслення наше) [8, 183]. Редактора місцевої газети, в якій працював Загатний, було, фігурально кажучи, всюди повно, він, так би мовити, лише "гуляв" редакцією, а не виконував свою роботу. *Хаблак* – пряма протилежність Загатному, зібраному, впевненому в собі, який намагався тримати все під контролем. Більше того, на це прізвище звернув увагу сам Загатний під час знайомтсва:

– Хаблак Андрій Сидорович…

– Перепрошую, – одразу відчув здобич Іван.

– Хаб-лак.

– А, товариш Хаб-лак… [8, 187].

Андрій Сидорович був людиною, про яку кажуть: "усе одне до одного – і постать типового невдахи, і прізвище – знахідка для гумориста. Є диваки, котрих, хочеш не хочеш, жаліти доводиться" [8, 186]. На відміну від агресивного та впевненого Загатного, Хаблака переслідувала "патологічна непристосованість до життя", непідпорядкованість вчинків логічному поясненню. Незважаючи на це, саме він сказав правду про Загатного – свого бога, на якого хотів бути схожий: "Так, нездара я, посередність … я Хаблак, з якого ви глузуєте, якого в душі й на копійку не цінуєте, я жалію вас, талановитого, інтелектуального Загатного. Та ви й самі себе не любите. Ви ненавидити власну душу. Ви проклинаєте її. Але живете з нею. Бо то ваша суть. А від власної суті куди подінешся ? І тому мені дуже жаль вас " [8, 274].

У романі "Самотній Вовк" прізвище персонажа, пов'язане зі злим духом, проектує дещо патологічну природу психіки головного героя: він налаштований через злі вчинки досягнути кар'єри, хоча спочатку навіть не замислювався про це. Як і в попередньому творі, автор вказує конкретно на семантику художнього антропоніму у тексті: "Шишига – злий дух за слов'янською міфологією. Отже, стережіться !" [8, 383]. У "Короткій енциклопедії слов'янської міфології" вказується, що "Шишига (як і інші найменування з коренем "шиш-") – родова, узагальнююча назва нечистої сили, яка може бути віднесеною і до нечистого духу невизначеної зовнішності" [14, 543]. На думку Петра Майдаченка, часто вживаний у

повісті варіант прізвища *Шишижин* з нарощенням шиплячих алітерацій також певною мірою характеризує героя вже й прийомами звукозапису. Літературознавець міркує й над лексичним значенням прізвища "*Прагнімак*", в якому, на перший погляд, ніби вчувається прагматизм, проте й "прагнення", та ще й з тим самим тюркським суфіксом неозначеного дієслова "мак" (пор.: гайда-мак – гнати геть), що позначає гнати бажання , прагнення" [16, 60].

У романі-сповіді "Спектакль" Володимир Дрозд зобразив внутрішнє роздвоєння письменника Ярослава Петруні, який свідомо проходить випробування на "чесність із собою". На думку Стефанії Адрусів, в образі письменника Петруні "омовлено "гріх" драму роздвоєння і всієї літератури, і самого автора" [1, 52]. Прізвище Петруні, який зрадив свій талант, свій дар від Бога, асоціюється з ім'ям святого Петра, який зрадив Христа, тричі відрікшись від нього. Зрештою, лексема *Петруня*, якщо виводити її етимологію від імені *Петро*, вжитого в демінутиві, підкреслює думку, що Ярослав не вартий свого таланту, не вартий того, за що його оцінюють читачі. Проте, як і Святий Петро, Петруня щиро кається, навіть більше – його за "творчу зраду", за "розміняний на мідяки талант" мучить совість.

У контексті прози Володимира Дрозда антропоніми, зазнаючи додаткового семантичного навантаження і володіючи креативно-конструктивним потенціалом, репрезентують ідіостиль автора, який крізь призму творчого осягнення об'єктивної дійсності характеризує антропоцентрів – персонажів художнього твору. Промовисті прізвища персонажів *Шептало*, *Сластьон*, *Семирозум*, *Загатний*, *Гуляйвітер*, *Хаблак* підкреслено мотивують індивідуально-особистісні риси героїв та функціонують як засоби їх характеристики. Антропоніми *Пігмаліон*, *Македонович*, *Петруня* належать до тієї групи назв-символів, серед яких одне влучне ім'я "стає більш промовисте як широкий опис" [5, 23]. Специфічну характеротворчу функцію виконує номен *Шишига*, який проектує деструктивне начало головного героя роману "Самотній вовк".

Література

1. Андрусів С. Шістдесятництво як явище, його витоки й наслідки // Слово і час. – 1997. – № 8. – С.50-52.
2. Бахтін М. Висловлювання як одиниця мовленнєвого спілкування // Антологія світової літературно-критичної думки XX ст. / за ред. Марії Зубрицької: 2-е вид., доповнене – Львів: Літопис, 2001. – С.406-415.
3. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред В.Т. Бусел – К.; Ірпінь: ВТФ "Перун", 2001.
4. Герасимчук В., Нечипоренко А. Поетоніми як засіб художньої характеристики // Дивослово. – 1999. – № 11. – С.14-19.
5. Герус-Тарнавецька І. Назовництво в поетичному творі. – Вінніпег, 1966.
6. Гинзбург Л. Я. О литературном герое. – Л.: Сов. писатель. Ленингр. отд-ние, 1979.
7. Діалог з В. Дроздом "Якби у нас існував книжковий ринок, до мене стояли б черги видавців" // Логвиненко О.М. Дзвін тиші. Українська

література наприкінці ІІ тисячоліття в діалогах із письменниками. Передмова А. Погрібного. – К.: Видавничий центр “Просвіта”, 2003.
8. Дрозд В. Вибрані твори: У 2 т. – Т. 1: Оповідання. Романи. – К.: Рад. письменник, 1989.
9. Дрозд В. Вибрані твори: У 2 т. – Т. 2: Повісті, Романи. – К.: Рад. письменник, 1989.
10. Дрозд В. Маслини: Повісті. – К.: Видавництво ЦКЛКСМУ “Молодь”, 1969.
11. Жулинський М. Яким корінням живе дерево? // Наближення: Літературні діалоги. – К.: Дніпро, 1986.
12. Качуровський І. Основи аналізи мовних форм (Стилістика): Лексика – Мюнхен-Ніжин, 1994.
13. Короткий тлумачний словник української мови: близько 6750 слів / Під. Ред. Д.Г. Гринчишина. – 2-ге вид., перероб. і допов. – К.: Рад. шк., 1988.
14. Краткая энциклопедия славянской мифологии: Около 1000 статтей/ Н.С. Шапарова. – М.: ООО Издательство АСТ: ООО Издательство Астрель: ООО Русские словари, 2001.
15. Коцюбинська М. Х. Мої обрії: В 2 т. – Т. 1. – К.: Дух і літера, 2004.
16. Майдаченко П. Комічне в сучасній українській прозі: Літ.-крит. нарис. – К.: Дніпро, 1991.
17. Потебня О. Думка й мова // Антологія світової літературно-критичної думки ХХ століття / За редакцією М. Зубрицької. – Львів, 1996. – С.23-40.
18. Прозоров В. Художественный текст и читательское восприятие: К теории вопроса // Филологические науки. – 1978. – №1. – С.12-16.
19. Редько Ю.К. Довідник українських прізвищ. – К.: Рад. шк., 1969.
20. Сивокінь Г.М. Від аналізу до прогнозу: Літературно-художній пошук і позиція критика. – К.: Дніпро, 1990.
21. Словник іншомовних слів / Уклад.: С.М.Морозов, Л.М.Шкарапута. – К.: Наук. думка, 2000.
22. Томашевский Б.В. Теория литературы. Поэтика: Учебное пособие. – М.: Аспект Пресс, 2003.
23. Уэллек Р., Уоррен О. Теория литературы. М.: “Прогресс”. 1996. – С.229-237.

The article deals with the problems of the name, surname and nickname in V.Drozd’s texts. These words are one of the most important means, which can represent the character of the person in the literary text. The name, surname and nickname motivate the features of the person in V. Drozd’s text.

Key words: *name, character, literary text.*

УДК: 94(477)
ББК: 63.3(4Укр)/У-45

Микола Рожик

ДІЯЛЬНІСТЬ ЄВГЕНА КОНОВАЛЬЦЯ В РЕАЛІЗАЦІЇ КОНЦЕПЦІЇ НЕЛЕГАЛЬНОЇ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОЇ БОРОТЬБИ

У статті на переконливому фактичному матеріалі характеризуються 20-30 рр. XX ст., насичені неоднозначно потрактованими в сучасній історичній науці подіями національно-визвольної боротьби українців, розкривається роль і значення діяльності Євгена Коновальця в реалізації концепції цієї боротьби.

Ключові слова: *національно-визвольна боротьба, ОУН, Українська Визвольна Організація, Євген Коновалець.*

У новітній українській історіографії національно-визвольних змагань помітні спроби частини авторів сказати нове слово і виявити оригінальне розуміння й оцінки цих непростих подій 20-30-х рр. XX ст. в історії України. При цьому окремі дослідники, скоріше заради власної “неповторності”, вдаються до спекулятивних, не підтверджених історичними реаліями тверджень, які торкаються гостро актуальних проблем, і намагаються дати, на їх думку, “переконливіший вимір цих подій”, відмінний від “совєтської і націоналістичної історіографії”. Заради цього експлуатуються сумнівні положення розпливчастого змісту, що мало сприяти висвітленню конкретних фактів національно-визвольної боротьби. Не зовсім сприймається, зокрема, категоричне узагальнення, що “молоді совєтські комуністи, німецькі нацисти і українські націоналісти мали багато спільного: вони були дітьми своєї епохи” [17, 11]. Так само відірване від реальних історичних процесів, змін у психології і свідомості широкого загалу категоричне твердження, буцімто “... найнегативніший герой української історії (на думку Західної України) – Сталін... Для Східної України – Бандера” [27, 2005.13.01]. Застосування методики подібних співставлень не сприяє об’єктивному аналізові історичної дійсності, хіба що підганяє національну історію під “космополітичну візію України в сучасному світі” [27, 2005.13.01]. Таке ставлення потребує належного критичного розгляду. Дискусії в сучасній історичній науці необхідні і вельми корисні.

У “Зверненні Проводу Організації Українських Націоналістів” з нагоди 50-річчя Акту Відновлення Української держави до українського народу наголошувалося: “Пам’ятаймо, що з нами Дух наших великих Мужів і Героїв – Мазепи, Петлюри, Коновальця, Чупринки і Стецька та тих, що ім’я їм Мільйони” [35, 1991, 9.06]. Євген Коновалець усім своїм особистим і політичним життям заслуговує бути названим серед найвизначніших діячів національно-визвольних змагань, які віддали

найдорожче за вільну, демократичну, незалежну Українську державу. Його політична діяльність і організаційна робота через різні причини, ще недостатньо вивчена і маловідома широкому загалу.

Він народився 14 червня 1891 р. в селі Зашків на Львівщині, а обірвалося його життя за 22 дні до 47-ліття в результаті замаху, підготовленого правителями колишнього СРСР і виконаного агентом ДПУ. Відомий український публіцист Іван Кедрин-Рудницький назвав полковника Коновальця видатною особистістю. Відомо, що в юності він був студентом правничого факультету Львівського університету, де прослухав повний курс історії України професора Михайла Грушевського. Скоріше за все, саме особисте знайомство молодого студента з відомим істориком позитивно вплинуло на їх пізніші стосунки, коли Грушевський став головою Центральної Ради, а Коновалець командиром січових стрільців. У роки української національної революції розгортається його політична активність паралельно з енергійною працею у військовій сфері. Перше хрещення в боротьбі з більшовизмом Євген Коновалець пройшов спочатку як командир Галицько-Буковинського корпусу, а потім І-го Куреня січових стрільців, що захищав Центральну раду, відбивав наступ Муравйова на Київ і роззброював більшовицьке повстання в центрі Києва на заводі “Арсенал”. Пізніше вів бої в Житомирі, Коростені, Сарнах, Маневичах і першим вступив у Київ, коли було повалено гетьманат. Курінь реорганізували в І-й піхотний полк на чолі з Євгеном Коновальцем, а начальником штабу став Андрій Мельник. 14 грудня 1918 р. командир полку став комендантом столиці і отаманом Осадчого корпусу – єдиної на той час централізованої структури в Києві. Коновалець та його соратники намагалися покласти край “псевдоколективному безголов’ю влади”. Їх активно підтримували січові стрільці, стурбовані тим, що ті з політиків, хто репрезентував Центральну Раду і УНР, діяли недостатньо рішуче. Стрілецька Рада через Осипа Назарука запропонувала Володимиру Винниченку перебрати на себе диктаторські повноваження. Січовики готові були підтримати його, але натомість їх звинуватили в “шантажі отаманщиною”. Аналогічну пропозицію відкинув і Симон Петлюра. Після цього виникла ідея утворити тріумвірат (Петлюра, Коновалець, Мельник) й усунути отаманію в збройних силах, хаос у політичних верхах і стабілізувати внутрішнє становище. Січові стрільці придушили виступ отаманів Зеленого і Дяченка. Однак Директорія не підтримала такі дії [14, 289].

Після відступу січових стрільців з Києва у лютому 1919 р. Коновалець сподівався на відкриття фронту на Волині, в районі Кременця. Він встановив контакт із Українською Галицькою Армією. Врешті після розпуску Корпусу СС й негативного ставлення до Варшавського договору 1920 р. полковник Коновалець покидає Луцький військовий табір і навесні 1920 р. виїжджає закордон. Для збереження збройних сил УНР він пропонував вивести їх у Карпати. Останнє засідання Стрілецької Ради? на якому вона саморозпустилася, відбулося в Празі. Натомість актуалізується потреба створення Української Військової Організації (УВО). У липні-серпні 1920 р. зусиллями старшин січових стрільців така структура стала доконаним фактом. Вона мала два осередки у Празі і Львові, які

формувалися празьким з'їздом старшин. Практична діяльність УВО розгорнулася в Галичині [11, 1998. № 4. – С.9].

Сучасники знали Євгена Коновальця як розсудливу й поміркована людину, але це аж ніяк не гальмувало його політичної активності. Він не "піддався апатії та зневірі після втрати самостійної державності". Розраховував лише на власні сили народу й розбудову нових військових і політичних організацій, здатних ефективно діяти в нових умовах і консолідувати тих, хто відстоював "як крайню необхідність, українську державну самостійність" [35, 1991.9.06]. Полковник зумів зі своїми однодумцями провести велику роботу по згуртуванню найбільш ідейних, принципових і самовідданих борців за українську державність.

Після утворення УВО Коновалець виїжджає до Відня, де встановлює тісні контакти з Дмитром Донцовим. У Львові створюється Начальна Колегія з 4-ох військових на чолі з першим Начальним Комендантом сотником Осипом Навроцьким [14, 291]. Від літа 1921 р. Коновалець перебуває у Львові. Він стає першим Начальним Комендантом УВО й завершує її організаційну розбудову, розповсюдження первинних осередків по всій Галичині. Одночасно виробляються ідейна засади Організації, які головним в її діяльності ставлять тільки інтереси національно-визвольного руху і української нації [23, 644]. Коновалець наполіг на переїзді Донцова до Львова, де той очолив у травні 1922 р. редколегію журналу "Літературно-Науковий Вістник", який спричинився до серйозного озброєння національного руху новітньою ідеологією. Видання фінансувалося УВО [8, 85].

У Галичині Начальній Команді підпорядковувалися Окружна і Повітові Команди, яких у 1921 р. вже нараховувалося 58. Вони діяли в умовах підпілля й організовували замах на Юзефа Пілсудського, воєводу Грабського та інших високих осіб у політичному істеблішменті Речі Посполитої. У відповідь послідували арешти керівників Начальної Команди Михайла Матчака, Б. Гнатовича, Василя Кучабського та Осипа Навроцького. Польська влада розглядала діяльність УВО як таку, що спрямована "на організацію перевороту у Східній Малопольщі і встановлення тут Української держави" [10, арк.90]. Стурбованість діями Начальної Команди висловлював екзильний уряд УНР у Тарнові [18, 77], а проти діяльності УВО на Наддніпрянщині виступив і уряд ЗУНР в еміграції. Останнє було спричинене тим, що 1920 р. за наполяганням Коновальця туди послали сотників Івана Андрухіва і М. Опока для створення низових структур організація [10, 92]. Євген Петрушевич від імені уряду ЗУНР наполягав, щоб УВО повністю підпорядкувалося йому. Отож, Коновалець восени 1922 р. виїхав до Відня для відповідних переговорів. Польська поліція уважно відслідковувала ці дії і в листопаді було віддано наказ заарештувати керівника УВО. Коновалець уникнув арешту, виїхавши за кордон. Після чого для керівництва було створено Крайову Команду, а при Начальному Комендантi організовано Нову Начальну Команду закордоном [14, 296]. Не бажаючи загострення конфлікту з Петрушевичем, який, не зважаючи на заперечення, наполягав припинити діяльність УВО на Східній Україні, Коновалець склав з себе повноваження Начального Коменданта і його обов'язки перейшли до військового міністра ЗУНР, а Крайовим Комендантом став Андрій

Мельник [13. 63; 18, 79]. У такому стані організація перебувала до червня 1924 р., коли на прохання делегації старшин Коновалець від її імені знову став Начальним Комендантом за умови повної незалежності від уряду Петрушевича й посилення діяльності на Наддніпрянській Україні. Організація зазнала й певних втрат. Приміром, польська поліція заарештувала Мельника за звинуваченням у шпигунстві [33, арк.114]. Деякі західноукраїнські діячі виступали за те, щоб перетворити УВО у допоміжний чинник Українського народно-демократичного об'єднання (УНДО) для посилення тиску на польську владу. За це висловилися, зокрема, Дмитро Паліїв, Володимир Целевич, Михайло Матчак. Коновалець рішуче відкидав такі спроби розтягнути організацію й позбавити її самостійного чину як шкідливі. Вона повинна була, на його переконання, стояти і діяти на ґрунті українського націоналізму. Про непросту ситуацію навколо УВО свідчить те, що в 1925 р. з її рядів вийшли Володимир Целевич і Дмитро Паліїв, які вступили до УНДО, а також Михайло Матчак, Ярослав Чиж та ін. Після виходу з тюрми не відновив своє членство в організації й Андрій Мельник [17, 13].

Зважаючи на складні обставини, в яких опинився національно-визвольний рух, і дотримуючись принципової позиції, Євген Коновалець упродовж 1926-1927 рр. публікує під псевдонімами К.Є., "Віра", "Вірський", низку важливих статей у газеті "Сурма", що виходила в Берліні, контактує з Легією Українських Націоналістів (ЛУН) у Падебрадах, Групою Української Націоналістичної Молоді (ГУНМ) у Празі і Союзом Української Націоналістичної Молоді (СУНМ) у Львові. За дорученням полковника зустрічі з лідерами цих організацій проводив С. Нижанківський. Він проводив перемовини, зокрема, з Миколою Сціборським, головою ЛУН і Осипом Бойдуником (ГУНМ). Активно велися переговори про підготовку І-го Конгресу Українських Націоналістів, визначилися спільні дії й засадничі принципи боротьби за національне визволення. Як зауважував свого часу Дмитро Андрієвський – це був час "інтенсивної праці на різних осередках націоналістичного руху" [1, 6].

Наполегливі і відповідальні дії зумовили скликання І-ої Конференції Українських Націоналістів, яка проходила 3-7 листопада 1927 р. у Берліні. На перебіг дискусій та ухвалення підсумкових документів значний вплив мали представники УВО. 5 листопада 1927 р. конференція обрала провід у складі Миколи Сціборського, Володимира Мартинця, Дмитра Андрієвського, а Євгена Коновальця головою Проводу Українських Націоналістів. Було також ухвалено видавати часопис "Розбудова нації" [15, 59].

28 січня 1929 р. у Відні розпочав свою роботу І-й Конгрес Українських Націоналістів. Його робота проходила на засіданнях 6-ти комісій. Військову комісію очолив Євген Коновалець і виголосив доповідь "Військова справа", в якій виклав принципи військової політики і розбудови революційних збройних сил. Зокрема, їх організація повинна була розвиватися поступово, а форма змінюватися відповідно до трьох етапів політичного становища в Україні: ворожої окупації, національної революції і державного закріплення. На першому етапі окремий військовий центр перебирає на себе підготовку організаційних і

провідницьких кадрів. Військова сила, яка спиратиметься на озброєний народ, що веде боротьбу за свої права, може звільнити Україну з-під окупації [4, 790].

Головою ПУН, створеного конгресом Організації Українських Націоналістів (ОУН), було обрано Євгена Коновальця. Він на закінчення Конгресу у підсумковому виступі наголосив, що метою проведеної роботи має стати боротьба за відновлення, впорядкування й поширення незалежної, соборної Української держави. Усунення всіх окупантів з української землі – головна засада для повноцінного розвитку нації. Це означає ліквідацію панування московської імперії, як зрештою й польського імперіалізму, а також докорінну перебудову Східної Європи і "з конечности вилине не менше глибоко і на політичний вигляд усієї решти світу" [29, 655].

На перше місце серед начальних завдань ОУН Коновалець поставив кристалізацію визвольної концепції, яка повинна бути зорієнтована на власні сили, а в тактичному відношенні – на безкомпромісності. Здобуття державної незалежності могло відбутися шляхом національної революції, яка встановить національну диктатуру і тільки після повного осягнення суверенітету буде творитися законодавча влада [28, 527] ОУН як підпільна організація повинна була підготувати широкий загал українства до визвольної боротьби, уважно ставлячись до усіх її ділянок. Таким був підхід Коновальця до ролі і використання можливостей організації [5, 19]. У зв'язку з цим у червні 1930 р. у Празі відбулася спеціальна конференція, яка ухвалила, що УВО стає збройним підрозділом ОУН і, вливаючись у неї, буде тільки військовою референтурою, а назву зберігає для зовнішньо пропагандистських цілей і найтривалішого відтягнення від ОУН уваги польської поліції. Крайовим провідником організації і водночас комендантом УВО став Ю. Головінський, який завершив процес організаційного злиття ОУН і УВО у Краї [20, 146].

Голова ПУН висунув ідею про "добудову" до нелегальної Військової Організації легальної партії українського табору ОУН [9, 198]. Однак реалізувати її не вдалося через різні обставини і передовсім чергу через те, що український визвольний рух мав небезпечних, імперськи налаштованих ворогів. До того ж на початку 30-х рр. між ПУН і краєвими провідниками виникло гостре протистояння стосовно використання методів боротьби з окупаційним режимом "санації". Суперечка тривала навколо первісної концепції про можливість легальної діяльності організації на території Польщі. Крайові провідники відстоювали стратегію "перманентної революції" як наростаючої боротьби проти окупантів, а керівництво ОУН в еміграції не поділяло такої позиції.

Широкомасштабний саботаж у 1930-32 рр., застосований у Галичині проти польських влад, свідчив про посилення радикальних тенденцій у рядах націоналістичного руху. Такий стан справ загрожував розколом ПУН, який міг у своїй закордонній частині опинитися в ролі "батьків без відповідного впливу на його дальший розвиток" [20, 672].

Тому Коновалець вважав за потрібне, щоб керівництво ОУН відмежувалося від терористичних акцій й уважно зайнялося організаційними справами, а не обмежувалося загальними порадами щодо діяльності на українських землях. Необхідно було вести роботу, щоб

здобути належний вплив на націоналістичний рух у Буковині, не втрачати позиції ОУН серед відповідно налаштованої української молоді в США та Канаді. Полковник вважав за необхідне "круто звернути з дороги" [20, 673].

У липні 1933 р. на конференції ОУН у Празі Коновалець наполіг на передачі керівництва Проводом у Краї молодим в особі Степана Бандери [4, 788]. Відмежувавшись від політики угодовства й пошуку шляхів легальної діяльності, ОУН повністю перейшла до підпільно-революційної боротьби. Провід на чолі з Євгеном Коновальцем особливу увагу приділяв зміцненню позицій й авторитету організації закордоном і, всюди, де проживали українці.

Складною була проблема взаємовідносин ОУН з легальними українськими політичними партіями, організаціями, окремими політичними й громадськими діячами. На підставі ухвал ІІ-ої Конференції Українських Націоналістів організація повністю відмежувала себе від інших політичних сил. Революційні діяльність українських націоналістів на Західній Україні дедалі більше поглиблювала розбіжності між ними й навіть зумовлювала окремі конфлікти та взаємні звинувачення.

Легальні українські політичні партії заперечували революційні методи боротьби, вважаючи небезпечним масове втягування в підпільну діяльність селянської, студентської і навіть учнівської молоді [31, 5]. З різним осудом насильницьких методів боротьби й політичних вбивств виступив митрополит Андрій Шептицький. Він засудив злочинну роботу терористів, вважаючи, що її "ведуть божевільні" [24, 1934.12.08]. Львівська газета "Хліборобський шлях" писала: "Боротьба між представниками різних ідеологій в українському суспільстві довела до того, що вирішується револьверними пострілами. Радикально настроєні українські елементи винищують власними руками свої таки творчі елементи. З цього приводу радіють органи польської преси, що ідентифікують увесь український політичний світ з організацією ОУН" [32, 1934.5.08]. Незадоволення діями радикальних сил націоналістичного спрямування висловили провідники впливової української партії УНДО, які вважали, що замахи, інспіровані ОУН, завдають шкоди життю і розвитку українства, отож у своїх наслідках є негативними [26, 1934.29.07].

Конфронтація між силами ОУН і українськими легальними політичними партіями в 1934 р. була позначена нападами з боку підпілля на політичних і громадських діячів та редакторів деяких партійних газет, які висловлювалися за пошук порозуміння і компромісів з польською владою. Серед потерпілих опинився і Осип Назарук – особа своєрідна за своїми політичними уподобаннями, знайомий Євгена Коновальця. У листі до Василя Панейка у Париж він скаржився на те, що "не очікував такого свинства", а також твердив, що "ніколи польський підпільний сектор в умовах ворожих окупацій, не виступав проти своїх легальних організацій", як це робить українське підпілля [33, арк.7].

Недоброзичливо до діяльності Коновальця як провідника ОУН поставилися клерикальні кола. Вони не допускали критики і дій проти легальних партій. Газета "Мета" публікувала оцінки, які мали показати негативне ставлення політичних сил українства, які існували легально до

діяльності Проводу ОУН і, “завжди осуджували, як шкідливу для українського народу політику, якою керував полковник Коновалець і ті методи громадянської праці, якими його організація послуговувалася” [30, 1938.5.06]. Неоднозначні оцінки різних сил, офіційні заяви політичних, громадських і релігійних зверхників Західної України не завжди співпадали з їхнім справжнім ставленням до ролі Коновальця і ОУН у цілому. В умовах окупаційного режиму і свавілля “пацифікації” “явними були спроби пристосуватися до нових реалій, вижити й зберегти організований український рух. Про це переконливо свідчить позиція Андрія Шептицького, що, як духовний лідер засуджував тероризм, насильницькі методи боротьби, а разом з тим однозначно наголошував, що ОУН служить “святій справі” [34, 1934.12.08].

Маловідома й недостатньо вивчена діяльність Євгена Коновальця, спрямована на створення організаційної мережі ОУН на Східній Україні. Жорстока політика окупаційного більшовицького режиму, тотальне переслідування національно свідомих сил, терор масових репресій утруднювали творення націоналістичного підпілля. Проте ПУН та організаційні структури ОУН у Західній Україні все-таки налагодили зв’язок із Центральними і Східними землями, а відтак мали певні успіхи в інформуванні прихильників ОУН про головні, засадничі завдання боротьби. Однак такої інтенсивності політичної діяльності, як у Західній Україні, досягти не вдалося [25, 21].

На Східній Україні були створені первинні осередки, групи, що підтримували епізодичні зв’язки з Євгеном Коновальцем, який особисто контактував із керівниками і організаторами цих структур. Він передавав їм накази, інструкції й доручення, як діяти в умовах тоталітарного режиму [21, 6]. За свідченнями близьких до ПУН сучасників, Євген Коновалець зустрічався із зв’язковими у різних країнах, оскільки мав свободу пересування, яку давав йому литовський паспорт. Зв’язковими із Наддніпрянської України найчастіше були українці із екіпажів торгівельного флоту СРСР [24, 1938.7.06].

Зв’язок із Україною під радянським режимом, за дорученням Коновальця здійснював І. Митринга, який разом із помічником діяв законспіровано навіть від ОУН. Місця передачі конспіративних матеріалів часто змінювалися. Через р.Збруч відбувався двосторонній обмін матеріалами та інформацією. Зв’язковими були окремі військові-українці із прикордонних військ СРСР, які в тих надважких умовах прислужилися національній справі [6, 611]. Зустрічі Коновальця з людьми, які прибували із України, були використані ДПУ СРСР для засилки своїх агентів. Один із них, Валюх, насправді агент ДПУ і професійний вбивця Павло Судоплатов, перебував у тривалому, близько трьох років, контакті з лідером ОУН. Він грав роль переконаного українського націоналіста, добре вивчив стиль життя своєї майбутньої жертви. Для цього були використані і перевербовані радянською розвідкою окремі близькі співробітники Коновальця [22, 1994.19.05]. Остання зустріч московського вбивці з полковником відбулася у м.Роттердамі 23 травня 1938 р. Вручений Коновальцю пакунок з вибуховим пристроєм обірвав життя першого провідника ОУН, лідера українського визвольного руху. У такий підлий і підступний спосіб кремлівські зверхники усунули небезпечного

для себе противника. Сучасники відразу збагнули, хто міг здійснити таке убивство. Газета "Новий час" відреагувала на це так: "...Тільки рука московського чекіста могла уподобитися на такий "подвиг". Зарубіжна західна преса, теж інформувала про те, що вбивство скоїли радянські спецслужби [2, 1938.15.06]. Польські офіційні кола, а також ендецьке середовище вважали, що "загинув ворог Польщі", найбільший терорист у повоєнних часах, як писав ендецький щоденник "Гонєц Варшавські" [12, 1938.9.06].

Подробиці замаху пізніше докладно описав і сам Павло Судоплатов. Він наголошував на тому, що радянські правителі вважали діяльність Коновальця надзвичайно небезпечною для СРСР. Сталін особисто наказав ліквідувати провідника ОУН. За виконання наказу Судоплатов був нагороджений однією з найвищих радянських державних відзнак – Орденом Червоного Прапора [2, 1994.19.05]. Пізніше він зробив стрімку кар'єру в органах держбезпеки СРСР. Степан Бандера слушно зауважив, що "більшовицька Москва добре оцінила незаступність Коновальця як Провідника українського національно-визвольного руху. Вбиваючи провідника, ворог сподівався не тільки обезголовити цей рух, але й цілком його знищити" [3, 588].

Ненависть московських комуністичних правителів до українського визвольного руху була патологічною. Долю Євгена Коновальця судилося розділити і Степанові Бандері, який також був знищений радянським агентом. У середовищі радянських правлячих кіл діяльність ОУН і боротьба українців за національне визволення і державну незалежність завжди оцінювалися як найнебезпечніша для існування новітньої комуністичної імперії. Такий стереотип "заганявся" усіма можливими засобами в масову свідомість, у т. ч. і значної частини українців. Брутальний політичний цинізм "достойників" кучмівського режиму значною мірою виявлявся в тому, що вони з метою збереження своєї влади намагалися використати цей стереотип, щоб роздерти Україну, протиставити її громадян одного одному, оббрехати й очорнити високі ідеали й гуманістичні цінності національно-визвольного руху. Оболванювання й тиражування тупорилого совка зводилося на рівень державної політики й офіційної пропаганди.

Трагічні події 1938 р., з одного боку, показали свідомим українцям, якої великої втрати вони зазнали. Обірвалося життя особистості і національного лідера, який був творцем і провідником тих сил, що були здатні справу національного визволення довести до успішного завершення. Це був діяч, який зумів створити ідеологічно сильну, впливову й організаційно сконсолідовану організацію, придатну до рішучої безкомпромісної боротьби. Особистий авторитет такого масштабу керівника мав неперехідне значення. З іншого боку, смерть Євгена Коновальця внесла значні зміни у подальший розвиток організації. До активної організаційної і політичної діяльності прийшли нові лідери, налаштовані на негайні революційні дії, що прискорило внутрішню кризу і врешті-решт розкол ОУН. Події Другої світової війни стали жорсткою перевіркою засадничих ідеологічних принципів та організаційної і політичної практики революційних сил ОУН. Ці випробування вони витримали з честю.

Завдяки піклуванню Коновальця про життєздатність організації вона пройшла процес кардинальних змін в "царинні філософської основи українського націоналізму" й остаточного утвердження свідомості, що "державна самостійність України може бути відновлена лише спільними зусиллями всього українського народу, всіх його суспільних верст..." [35, 1991.9.06]. Особистою заслугою Євгена Коновальця є те, що він підтримував процес доцільної еволюції організованого національного руху і чітко визначив головних ворогів українства – російський імперіалізм в усіх його видозмінах та його підспівувачів й наймитів. Такий непростий історичний досвід переконливо підтверджує творчу силу національної ідеї і необхідність втілення її у життя в Україні XXI ст.

Література

1. Андрієвський Д. Героїчна боротьба українських націоналістів і полковник Євген Коновалець // Самостійна Україна. – 1958, № 6.
2. Англійська преса про вбивство полк. Є. Коновальця // Новий час. – 1938. – 9 червня.
3. Бандера С. Перспективи української революції. – Київ, 1999.
4. Бедрій А. Політична спадщина полковника Євгена Коновальця // Визвольний шлях. – 1998, № 7.
5. Бойко-Блохін Ю. Є.Коновалець і східноукраїнські землі // Самостійна Україна. – 1991, № 4-6.
6. Бойко Ю. Націоналізм на східноукраїнських землях у добі Коновальця // Євген Коновалець та його доба. – Мюнхен, 1974.
7. Галамай С. Боротьба за визволення України. 1929-1989. – Львів, 1993.
8. Горєлов М. Д.Донцов: штрихи до політичного портрету // УІЖ. – 1994, № 5.
9. Грицак Я. Нариси історії України: формування модерної української нації XIX-XX ст. – Київ, 1996.
10. Державний архів Львівської області (ДАЛО). – Ф.110. – Оп.4. – Спр.563.
11. Дорожинський П. Євген Коновалець і його дія закордоном // Самостійна Україна. – 1998. – № 4.
12. Ендеки і пеовяк з приводу смерті полк. Коновальця // Новий час. – 1938. – 15 червня.
13. Книш З. Власним руслом. Українська Військова Організація від осені 1922 до літа 1924. – Торонто, 1966.
14. Книш З. Начальна команда УВО у Львові // Євген Коновалець та його доба. – Мюнхен, 1974.
15. Книш З. Становлення ОУН. – Київ, 1994.
16. Критика. – 2004, Ч. 7-8.
17. Мартинець В. Полковник Євген Коновалець // Самостійна Україна. – 1958, № 6.
18. Мірчук П. Євген Коновалець: у 20-річчя смерти. – Торонто, 1958.
19. Мірчук П. Нариси історії Організації Українських Націоналістів. Перший том: 1920-1939. – Мюнхен, Лондон, Нью-Йорк, 1968.
20. Онацький Є. Євген Коновалець і ПУН перед проблемою розбудови ОУН // Євген Коновалець та його доба. – Мюнхен, 1974.

21. Онацький Є. Євген Коновалець // Самостійна Україна. – 1966, № 5.
22. Павло Судоплатов про вбивство полковника Євгена Коновальця // Українське слово. – 1994. – 19 травня.
23. Панчук М. Перший Конгрес Українських Націоналістів та його історичне значення // Визвольний шлях. – 1999. – № 9.
24. Після вбивства полковника Євгена Коновальця // Новий час. – 1938. – 7 червня.
25. Плющ В. Боротьба за українську державу. – Едмонтон, 1938.
26. Політичний провід про останні події // Народна справа. – 1934. – 29 липня.
27. Поступ. – 2005. – 13 січня.
28. Реберт Л. ОУН та ЗУЗ у половині 1930-х років // Народна справа. – 1934. – 3 серпня.
29. Символ суверенітету нації (у 45-у річницю героїчної смерті полковника Є. Коновальця // Визвольний шлях. – 1983. – № 6.
30. Смерть полк. Євгена Коновальця // Мета. – 1938. – 5 червня.
31. Старий В. Громадський суд над ОУН. – Прага, 1934.
32. Трагічний стріл // Хліборобський шлях. – 1934. – 5 серпня.
33. Центральний державний історичний архів України у м. Львові (ЦДІАУ у м.Львові). – Ф.205. – Оп.1. – Спр.907.
34. Шептицький А. Св'ятій справі не можна служити закривавленими руками // Мета. – 1934. – 12 серпня.
35. Шлях перемоги. – 1991. – 9 червня.

In the article on convincing actual material are characterized 20-30 years XX th century, saturated ambiguously by the events of national liberation fight of Ukrainians interpreted in modern history science, a role and value of activity of Eugen Konovalets in realization of conception of this fight opens up.

Key words: *national liberation fight, Eugen Conovalets, OUN.*

УДК: 321
ББК: 66.011.1

Василь Марчук

РЕГІОНАЛЬНИЙ ФАКТОР У ПОЛІТИЧНОМУ ПРОЦЕСІ УКРАЇНИ

У статті дано характеристику неоднозначних процесів глобалізації та регіоналізації, що відбуваються в сучасному світі та мають, безперечно, неабиякий вплив на формування сучасного вигляду України. Детальний аналіз дозволить виявити найвпливовіші фактори і сформувати рекомендації щодо сталого розвитку регіональних інтеграційних процесів.

Ключові слова: *політичний процес України, державна регіональна політика, регіональні інтеграційні процеси, процес глобалізації, регіоналізація.*

Як відомо, процес формування території України в сучасних кордонах завершився в 1954 році, а набула вона суверенітету аж у 1991 році. Становлення українського етносу відбувалося на території кількох держав, тобто окремі частини теперішньої державної території тривалий час знаходились у їх складі. Сучасні історики розглядають українські землі як об'єкт суперництва між Австрією, Польщею, Угорщиною, Росією і Туреччиною. Відтак, визначають три шляхи, якими здійснювалась денаціоналізація корінного населення: переселення, перетворення системи просвітництва і натиск на місцеві релігійні вірування [15, 181].

Мозаїчність етнічної структури регіонів потребує урахування при здійсненні державної регіональної політики, хоча здебільшого й не містить у собі конфліктного потенціалу, пов'язаного з загрозою територіальної цілісності держави. Особливу увагу слід приділяти прикордонним регіонам із великою концентрацією національних меншин, для яких характерна яскраво виражена національна самосвідомість, і де діє так званий "зовнішній або зовнішньополітичний фактор", тобто претензії на ці території з боку інших держав. На цих територіях має місце активізація політичних сил, які діють під лозунгами сепаратизму і іредентизму. Такими регіонами є Автономна Республіка Крим, Закарпатська і Чернівецька області, а також частини Одеської області (Південна Бессарабія).

Ключовим принципом при формуванні нової парадигми регіональної політики України є визнання регіональності українського суспільства і розгляд цього факту як цінності. Така регіональна розмаїтість суспільства, поряд з культурною, релігійною і мовною, повинна бути визнана як позитивний фактор, що забезпечує його духовне, економічне багатство й розвиток, а регіональні утворення повинні розглядатися як невід'ємна частина суспільства.

Разом із тим, ґрунтуючись на факті полікультурності суспільства, варто визнати, що мирне політичне життя вимагає дотримання таких умов, як цивільна єдність, загальна політика інтеграції країни в соціальному, етнічному, регіональному і правовому планах, а також створення клімату толерантності, терпимості, міжрегіонального діалогу.

Завдяки цим принципам кожний соціум збереже свою ідентичність, збереже свою регіональну культуру, цінності і традиції, а одночасно

зробить свій внесок в інтеграцію і консолідацію українського суспільства. Натомість, недотримання цих принципів може призвести до небажаних на даному етапі розвитку українського суспільства елементів федералізації.

У перспективі еволюційної трансформації регіонів України на плюралістичній основі можливе виникнення якісно нової, раціоналістичної, активістської, мобілізаційної свідомості та відповідних соціально політичних позицій, здатних вирішальним чином вплинути на структуру регіональної політичної культури.

До можливих напрямів утвердження зазначеної орієнтації можна зарахувати такі: вироблення у свідомості людини почуття причетності до процесів регіонального політичного життя; підвищення ступеня зацікавленості суспільними справами; переорієнтацію індиферентної, традиційно-орієнтованої політичної культури, властивої, на думку Г.Алмонда і С.Верби, "молодим" політичним системам перехідного типу в бік "культури участі", що передбачає створення складної моделі поведінки, орієнтованої на соціальне партнерство; участь населення у регіональному політичному житті в рамках місцевих спільнот з метою вирішення конкретних проблем, що безпосередньо пов'язані з індивідуальними чи сімейними проблемами; розвиток поширеного в сучасних демократичних системах права суспільних інтересів, яке передбачає діяльність, спрямовану на проведення правової реформи [7, 31].

Регіон слід розглядати як певну суспільно-політичну систему, як вихідне поняття політичної регіоналістики, основну складову частину територіального устрою країни, визначеною єдиною регіональною політикою держави, що має організаційну відособленість, цілісність, економічну і демографічну самодостатність, культурну самобутність, а також як систему державних органів, що є елементами державної структури влади і управління країною.

В Україні останніми роками з'явилися теоретичні дослідження, в яких соціально-політичні зміни розглядаються під кутом формування нових явищ у регіональній політичній культурі суспільства. Значне місце в цих дослідженнях посідають особливі зміни провідного типу політичної культури в процесі подолання тоталітарної ідеологічної спадщини. Чимало наукових розвідок присвячено питанням соціально-регіональної структури політичних орієнтацій населення України. Аналіз яких дозволяє цілком компетентно судити про зміни, що відбулися останні роки в політичній свідомості й поведінці різних суб'єктів, прилучених до процесів суспільно-політичних трансформацій в Україні.

Однак, вищезазначені проблеми лишаються мало вивченими в теоретико-методологічному й емпіричному аспектах, тому дослідження регіональної політичної культури як важливого чинника консолідації сучасного українського суспільства є однією з умов формування нової парадигми регіональної політики в Україні.

Категорія політичної культури в сучасній політологічній науці є однією з ключових у вивченні особливостей функціонування політичних систем, у поясненні та прогнозуванні політичних процесів. Існують різні підходи до інтерпретації та дослідження феномена політичної культури в залежності від того, яке коло явищ воно охоплює в сфері політичного життя суспільства.

Перші дослідження політичної культури зосереджували увагу на вивченні суб'єктивних компонентів – сукупності установок щодо певної політичної системи. Розширення об'єкта вивчення відбувається завдяки залученню до її компетенції особливостей поведінки людей, і тим виводить її в сферу об'єктивних феноменів політичного життя. У політичній культурі особи, поряд з відповідними знаннями, ідеологічними позиціями та зразками політичної діяльності, велике значення мають емоційно-психологічні компоненти – політичні переконання, почуття, настрої, оцінки, переживання і таке інше [11, 247].

Природа й особливості політичної культури зумовлюються конкретно-історичними, економічними, соціально-класовими, національно-етнічними, регіональними, професійними і ін. чинниками.

Феномен політичної культури є одним із базових елементів функціонування політичної системи і розглядається дослідниками з різних точок зору, насамперед з огляду на те, яке саме коло явищ ним охоплюється. У нашому дослідженні її можна визначити "як сукупність усталених форм політичної свідомості і поведінки, які визначають особливості функціонування різних суб'єктів політичного процесу у рамках певної політичної системи" [12, 315].

Політична культура як цілісний компонент протистоїть "політичній стихії", впроваджуючи в неї елементи впорядкованості, стабільності, відтворюваності і є, згідно з когнітивістським визначенням, сукупністю базисних знань про соціальне життя, що поділяються більшістю членів суспільства та визначають їхнє розуміння конкретних політичних ситуацій та поводження в них [12, 324].

Політичні інститути суспільства не є нейтральними щодо характеру існуючої в суспільстві політичної культури, та успіх тих або інших із них в у забезпеченні соціальної стабільності залежить від того, наскільки вони узгодяться з характером інтеграційних механізмів, що закладені в політичній культурі.

У вивченні різних аспектів формування й функціонування останньої, звичайно ж, ідеться про політичну культуру тієї чи іншої соціальної групи (етнічної групи, населення регіону тощо) і про політичну культуру індивіда (як виборця). Тому треба певним чином звузити дослідницький аспект, акцентуючи лише на одному зі значень категорії "народ", і під регіональною політичною культурою розуміти поєднання відносно сталих форм регіональної політичної свідомості та поведінки окремого суб'єкта населення регіону.

Отож, розглядаючи регіональну політичну культуру в окресленому вище аспекті, передовсім конкретизуємо предмет дослідження.

Щодо релігійного чинника регіоналізації, слід зазначити, що останнім часом зростання релігійності населення фіксується у всіх регіонах України. Якщо порівняти результати опитувань групи науковців Львівського і Мічиганського університетів 1994 року і Міжнародного інституту соціології при Києво-Могилянській Академії 2004 року, які було проведено у Донецьку і Львові, то можна зробити висновок про паралельне збільшення питомої ваги віруючих. Якщо, скажімо, у 1994 році в Донецьку лише 45,5% опитаних ідентифікували себе з віруючими, то в 2004 році ствердну відповідь дала значно більша кількість респондентів, до того ж 63,7% з них належали до певної церкви. У Львові процент

віруючих був і залишається високим: у 1994 році ствердну відповідь дали 77,6% респондентів, а в 2004 році 83,3% опитаних львів'ян підтвердили свою належність до тієї чи іншої церкви [16, 143].

Процеси зростання інтересу людей до релігії, збільшення кількості релігійних організацій і віруючих, позитивна оцінка діяльності релігійних організацій багатьма авторами визначаються як феномен "релігійного ренесансу". Але він має не лише позитивне забарвлення, адже в Україні існують більше п'ятидесяти релігійних течій, відносини між якими не можна охарактеризувати як вияв міжконфесійної солідарності, злагоди і взаєморозуміння, а скоріше навпаки.

Найбільшу гостроту набувають розбіжності, перш за все, між прибічниками православ'я і католиками, а решта відбиваються в політичному і економічному житті значно менше і не мають підкреслений регіональний вимір. Річ у тому, що самі релігійні догмати уніатства і православ'я віддзеркалюються в особливостях менталітету населення Заходу і Сходу.

Ментальна своєрідність тих чи інших верств населення зумовлені, зрозуміло, не лише релігійною приналежністю. Деякі вчені визначають наявність регіональних особливостей в психологічних характеристиках усього національного буття українців. Ними є спільні інтереси, потреби, норми, цінності, традиції, звичаї, уявлення, ментальність, етнічна самосвідомість тієї чи іншої територіальної спільноти. Саме ці ознаки роблять етнічну спільноту психологічною спільністю, тобто дозволяють кожному членові цієї спільноти ідентифікувати себе з нею. Їхня єдність є найважливішим важелем інтеграції українського суспільства.

Виходячи зі сказаного вище, під регіональною політичною культурою розуміємо сталі в межах певного історичного періоду розвитку населення території форми регіональної політичної свідомості, властиві головним соціальним групам та базисному типу особистості цього населення. Тобто, регіональна політична культура є найстабільнішим феноменом регіонального політичного життя того чи іншого етносу, незважаючи на те, чи існує цей етнос як нація з розгорнутими формами соціально-економічної та політичної організації, чи як населення регіону, включеного в межі держави, утвореної іншим етносом, який домінує у цій державі.

Впродовж усього історичного розвитку населення регіону, а відтак форми й типи регіональної політичної культури змінюються, однак ці зміни, на відміну від таких у політичній культурі народу, можуть мати революційний характер.

Яскравим прикладом революційної зміни політичної культури української нації є зміна прокомуністичних орієнтацій у більшості регіонів України, яке фіксувалося в репрезентативних соціологічних дослідженнях вже на початку 1991 року, на антикомуністичні – наприкінці того самого року, коли зійшлися кінець комуністичної ідеології і початок національної державності [3, 70]. Ще один яскравий приклад – результати березневого та грудневого референдумів 1991 року, під час яких загальнонародним голосуванням розв'язувалися питання перспективи СРСР і незалежності України [14]. Вже навіть цього прикладу досить, щоб наочно показати, як менш ніж за рік революційно змінилася домінанта політичної культури

нації – від голосування за Союз до однозначного стверджування незалежності України.

Більшістю представників української нації була продемонстрована несталість засадничих політичних орієнтацій. І це пояснюється насамперед несформованістю самої нації як суб'єкта "державотворення". Регіональна і соціально-класова неоднорідність, амбівалентність українського суспільства, в якому досить мирно співіснують "ілюзії соборності та периферійна ностальгія за імперським заступництвом, прагнення до економічної свободи та прив'язаність до комуністичного патерналізму, зумовлюють парадоксальну, на перший погляд, готовність підтримати такі варіанти національно-державного розвитку, що суперечать один одному" [10, 102]. Однак слід зазначити, що окремі елементи політичної культури зберігають свою інваріантність упродовж усього періоду останніх політичних трансформацій в Україні.

Спостерігаючи за розвитком політичних баталій останніх років другого тисячоліття, процесом розпаду "соціалістичної цивілізації" і намагання створити замість неї багато якісно нових соціально-політичних утворень, можемо стверджувати, що консолідацію сучасні політичні суб'єкти розглядають лише як засіб руйнації або досягнення влади, а не як мету соціального розвитку.

Заслуговує на увагу думка про необхідність виділення регіонально-цілісного підходу, що є науковим фундаментом уявлень про регіон як цілісність та єдність його природного й економічного середовища, а також соціуму. Державна регіональна політика повинна бачити кожний регіон у всій складності його історичного шляху, формування етносу, місця в територіальному поділі праці [7, 35].

Між регіонами України існують диспропорції економічного та соціального розвитку. Вони можуть призвести до загострення питання про напрямки та тенденції подальшого розвитку регіональної суспільної свідомості там, де чинники етнополітичного походження не становлять виразної специфіки окремих регіонів. Представники територій, де на передній план не виходять етнонаціональні проблеми, також тяжіють до пошуків відповідей на питання про "істинні" причини свого незадовільного сучасного становища. І "вихід" з нього нерідко знаходиться на шляхах розвитку власних регіональних сценаріїв майбутнього, генерації регіональних міфів, формування регіональної ідентичності. Відбувається, на наш погляд, ще не чітко виражена, та все-таки дедалі відчутніша тенденція регіоналізації суспільної свідомості, зміщення пріоритетів у свідомості пересічних громадян з національних цілей та цінностей на локальні, регіональні. У цьому випадку має місце тяжіння до появи регіоноцентричної форми суспільної ідентифікації, лояльності передовсім до своєї "малої" батьківщини [8], що входять у конфлікт з лояльністю до держави, до атрибутів та інститутів державної влади в цілому. До того ж відсутні політична практика, традиції правового вирівнювання, профілактичного зняття гостроти цих конфліктів, регіональних і загальнонаціональних цінностей та ідентичностей, що призводить до неадекватних реакцій з боку державного центру.

Це відкриває шлях до того, що й відносно однорідні регіони можуть демонструвати й підкреслювати свою специфіку як аргумент у дискусії з центром, у намаганнях протидії уніфікаційним заходам державної влади,

як засіб тиску на центральні державні установи з метою задоволення найнагальніших місцевих потреб. Політична культура чітко визначає характер вимог до неї, спосіб виразу цих вимог, відповідні дії політичних лідерів та резерви народної підтримки існуючого політичного режиму.

Отже, тип та особливості політичної культури багато в чому зумовлюють функціонування політичної системи, тоді як остання визначає характер політичної культури. А як підкреслює Л. Дайамонд, американський дослідник основних факторів консолідації демократії, "зміни в ролі, силі або стабільності демократії вкрай рідко відбуваються без будь-яких помітних зрушень у політичній культурі" [5].

Політична система, процес консолідації демократії та політична культура є взаємозалежними. Зважаючи на їх взаємовплив і взаємозалежність слід визначити особливості стосовно українських реалій. Використовуючи термінологію відомого американського дослідника політичної культури Г. Алмонда, тип політичної системи України можна визначити як континентально-європейський, найбільш яскравою особливістю якого є висока фрагментарність, що зумовлена насамперед неоднаковим рівнем політичного розвитку окремих регіонів країни.

Слід зазначити, що в межах окремих регіонів країни історично утворилася досить складна система відносин між різними соціальними групами, що мають специфічні політичні інтереси, а також способи та можливості їх виразу. Це стало основою для формування регіональних політичних культур, які відрізняються власною системною цілісністю на рівні політичних орієнтацій та моделей політичної поведінки. Регіональність політичної культури українського суспільства особливо помітною стала у перехідний період, коли руйнуються звичні стереотипи, уявлення та установки щодо політичної системи та взаємодії між різними суб'єктами політики.

В регіональному житті має місце подвійна специфічність цінностей і норм: з одного боку, на рівні регіону інтерпретизуються системи цінностей і норм, що мають загальнонаціональний характер, з іншого, – неможливим є існування будь-якої суспільної групи, якщо вона не інтерпретує ціннісну систему суспільства, а відтак, не створює систему власних норм. Через це виникає груповий порядок, що відрізняє одну соціальну групу від іншої, не є винятком і регіональні спільності.

Таким чином, можна стверджувати, що саме існування регіону породжує специфічні цінності і норми й своєрідну регіональну політичну культуру. Наприклад, політична культура східного регіону України є "більш реалістичною і прагматичною, з виразною перевагою універсалістських критеріїв, колективістських орієнтацій, егалітаризму та етатизму" [2, 265]. Політична культура західноукраїнського регіону позначена пріоритетом духовних засад, відчуттям свободи як найвищої цінності людини і суспільства, самоорганізацією на основі індивідуалізму, елітизмом.

Цей конфлікт регіональних культур в Україні є неминучим компонентом трансформації структури масової політичної свідомості. В Україні відмінності політичних орієнтацій на рівні регіональних культур тісно пов'язані з різними аспектами сучасної політичної ситуації й історичного минулого.

Говорячи про політичну культуру українського суспільства, у межах якого водночас відбуваються процеси політичної трансформації, не можна заперечити і деякі спільні риси на рівні регіональних культур: низький рівень довіри до державних інститутів та професійних союзів; мінімальний рівень віри у здатність політичної системи до конструктивних трансформацій; неоднозначність у сприйнятті та тлумаченні таких визначальних понять як демократія, політичний плюралізм, розподіл влади і т.д.

Без базисної довіри в суспільстві демократія не може функціонувати стабільно. Відсутність її а також згоди стосовно засад існування політичної системи і віри в те, що політичні інститути справді представляють інтереси виборців, може призвести до обмеження бази довіри колом найближчих родичів та відданих осіб з усіма відповідними наслідками.

Як спільну рису західної та східної політичних культур сучасної України можна визначити те, що здебільшого політичний вибір їх носіїв визначається не мотивами виключно політичного або світоглядного характеру, а особистісними, психологічними чи взагалі випадковими чинниками.

Особливістю політичної культури України в цілому є також схильність до застосування неконвенційних форм протесту (участь у демонстраціях, страйках) та силових методів розв'язання конфліктних ситуацій (використання фізичної сили щодо політичних супротивників, руйнація приміщень або пам'ятників, які мають символічно-політичне значення). У контексті цієї проблеми є показовими політичні дії народних депутатів України в приміщеннях Верховної Ради, які сприймаються більшістю населення як приклад до наслідування.

Фрагментарність політичної культури, особливо із неузгодженими регіональними її складовими, негативно впливає на процеси консолідації демократії. Натомість у багатьох країнах Європи, де функціонують континентально-європейські політичні системи, історично сформувалися механізми взаємодії політичних культур на регіональному рівні та поєднання специфічних політичних орієнтацій і цінностей із загальнодержавними.

Щодо України, то політико-правовий компроміс повинен проявитися на конституційному та базисному рівнях [9, 327]. Основою першого рівня є визнання усіма політичними партіями формальних цінностей та правил, декларованих конституцією держави як верховної інстанції. Тільки після констатації конституційного консенсусу можна говорити про необхідність зосередження зусиль основних політичних сил на досягненні базисного консенсусу. Його основою в Україні можуть стати некорпоративна модель узгодження політичних інтересів, організоване врегулювання конфліктів та інтеграція країни до західноєвропейського співтовариства націй.

Заміна регіональних установок громадян загальнонаціональною згодою була б небезпечною для сучасної політичної ситуації в Україні. Зважаючи на стійкість почуття приналежності до визначальних соціальних спільнот, будь-яка спроба послабити їх політичний вплив має незначні шанси на успіх. У нетривалій часовій перспективі такі дії можуть призвести до зворотного ефекту – стимулювати єдність всередині

регіональної культури, спровокувати насилля, а не загальнонаціональну єдність [2, 59]. Тому в Україні потрібно звертатися до можливостей узгодження цінностей, орієнтацій та традицій, якими оперують носії існуючих регіональних політичних культур.

Аналіз і переосмислення факторів регіоналізації, виявлених багатьма дослідниками, уточнення і доповнення їх за допомогою вторинного аналізу соціологічної інформації і статистичного аналізу, пояснення їх з точки зору сучасних концепцій державного будівництва дали підстави визначити об'єктивні і суб'єктивні чинники диференціації політичного простору України.

В контексті сучасних перетворень політичний розвиток України детермінований системною трансформацією, яка включає економічний, політичний, соціальний, культурний, етнополітичний та інші аспекти, однак розгортання трансформаційних процесів відбувається складно й суперечливо. Значною мірою такий процес зумовлено впливом регіональних відмінностей. Тому побудова суверенної Української держави, як визначальної умови розвитку українського суспільства, вимагає постійних пошуків ефективних шляхів реформування політичної системи і неможлива без врахування регіональної специфіки.

Здійснений аналіз фіксує не лише традиційне протистояння по вісі Схід-Захід, особливо коли йдеться про особливості політичної поведінки. Використання статистичної моделі електорально-географічного аналізу, звернення до детального аналізу факторів голосування, дослідження географії представництва демонтрують неоднаковість інтересів і електоральної поведінки представників навіть сусідніх регіонів. Саме це свідчить про виникнення в кожному регіоні власного політичного процесу і власної політичної культури.

Література

1. Горбатенко В. Стратегія модернізації суспільства: Україна і світ на зламі тисячоліть. – Київ: Видавничий центр "Академія", 1999. – 240 с.
2. Державне управління: теорія і практика / За заг. ред. д.ю.н., проф. В.Б.Авер'янова – К.: Юрінком Інтер, 1998. – 432 с
3. Дзюба І. Україна перед сфінксом майбутнього: Лекція в Університеті Києво-Могилянська академія, 15 жовтня 2001 р. // Сучасність. – 2001. – №2. – С.70-84.
4. Енциклопедія етнокультурознавства / Ю.І.Римаренко, В.Г.Чернець та ін.; За ред. Ю.І.Римаренка. – К.: Державна академія керівних кадрів культури і мистецтв, 2000 – 678 с.
5. Inglehart R. The renaissance of political culture // American Political science review. – 1988. – Vol. 82. – №4. – P. 1203-1230.
6. Картунов О.В. Націоналізм: пошуки нових концептуальних підходів // Регіональна політика України: концептуальні засади, історія, перспективи. – Міжнародна науково-практична конференція. – К., 1995.
7. Костенко Н. Культурні ідентичності: перетворення і визнання // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2001. – №4. – С.69-88.

8. Концепція державної регіональної політики України. Проект (Верховна Рада України, листопад 2000 р.)
9. Лейпхарт А. Демократия в многосотавных обществах: Сравнительное исследование. – М.: Аспект-Пресс, 1997. – 287 с.
10. Мироненко О.М., Римаренко Ю.І., Усенко І.Б. та ін. Українське державотворення: невитребуваний потенціал. Словник-довідник. – К., 1997. – 567 с.
11. Політологічний енциклопедичний словник/ Упор. Горбатенко В. За ред. Шемшученка Ю., Бабкіна В., Горбатенка В. – 2-е вид., доп. і перероб. – К.: Генеза, 2004. – 736 с.
12. Політологія: Навчально-методичний комплекс. – К.: Центр навчальної літератури, 2004. – 704 с.
13. Taylor Ch. Sources of the Self. The Making Of the Modern Identity. Cambridge, – 1999. – P.43.
14. Указ Президента України Про Концепцію державної регіональної політики від 25 травня 2001 року № 341/2001.
15. Чекаленко-Васильева Л. Влияние регионализма на формирование внешней политики// Этнические и региональные конфликты в Евразии: в 3кн. – Кн. 2: Россия, Украина, Белоруссия. / Общ. ред. А. Зверев, Б. Коппитерс, Д. Тренин. – М.: Изд-во Весь мир, 1997. – С.83-113.
16. Черниш Н. Регіоналізм в сучасній Україні: нові тенденції і явища // Ставропігон Річний науково-теоретичний журнал. – 1997. – С.141-144.

In the article the characteristic of globalization and regionalization processes is given. They take place in the modern world and have, indoubtedly, uncommon influence on formation of a modern kind of Ukraine. Their detailed analysis will help to find out the most influential factors and to generate the recommendations concerning constant development of regional processes.

Key words: *political process of Ukraine, state regional policy, regional integration processes, process of globalization and regionalization.*

УДК: 323
ББК: 66.011.1

Віктор Басай, Сергій Адамович

ЄДНАННЯ ДОНЕЧЧИНИ І ГАЛИЧИНИ У БОРОТЬБІ ЗА НЕЗАЛЕЖНІСТЬ УКРАЇНИ У 1991 р.

У статті проаналізовано специфіку Донецького регіону в умовах здобуття Україною незалежності, висвітлено співпрацю українських національно-демократичних організацій Галичини і шахтарських робітничих і профспілкових інституцій. Автори публікації стверджують, що внаслідок активного втручання українських національно-демократичних сил у шахтарські страйки 1991 р. відбулося поширення ідеї незалежності України серед населення Донбасу.

Ключові слова: *шахтарські страйки, Донбас, українські національно-демократичні організації, сепаратизм, соборність, українська національна ідея.*

Дезінтеграційні та національно-визвольні рухи, що охопили СРСР наприкінці 80-х рр. XX ст., торкнулися й Донецького регіону. Суспільно-політичні, економічні та етнокультурні особливості зумовили специфічну реакцію населення краю на становлення незалежності України та процеси державотворення. Як влучно зазначив відомий японський дослідник, викладач Індіанського університету (Блумінгтон, США) Куромая Гіроакі, "непокора Донбасу стала одним із найтяжчих політичних викликів Києву" [18, 473].

Дослідження значення і ролі Донеччини в історії незалежної України дасть змогу в майбутньому більше враховувати в державній політиці особливості регіону і сприяти єдності країни. Розв'язання означеної проблеми започатковано в працях Олександра Бойка, Куромая Гіроакі, Іллі Кононова, Миколи Рябчука, Костя Бондаренка, Сергія Телешуна [2;18; 15; 24;3; 26].

У багатьох наукових працях акцентується увага на розбіжностях, які існують у сучасній Україні між Донбасом і Галичиною. Зокрема, суттєві відмінності в формуванні сучасної української нації в Галичині і Донбасі відзначає сучасний соціолог Ілля Кононов. На його думку, на заході України ми спостерігаємо формування національної спільноти за принципом співвідношення безумовно домінантної етнічної більшості та національних меншин – шлях формування етнонації. Натомість на Східній Україні, насамперед у Донбасі, сучасна нація формується як результат виникнення домінантної етнічної коаліції[*] українців і росіян, до яких також прилягають білоруси – шлях націєтворення через категорію співгромадянства [15, 78].

Микола Рябчук у праці "Дві України: реальні межі, віртуальні війни" назвав Донецьк поряд зі Львовом своєрідним географічним і геополітичним символом "двох Україн" (ідентичності совєтсько-православно-східнослов'янської та української ідентичності), умовними полюсами українського "глобуса". Хоча це, на його переконання, не загрожує єдності України, оскільки регіони між умовним "Львовом" і

[*] Поняття "домінантна коаліція" І.Кононов трактує як порозуміння між групами або особами, які впливають на прийняття рішень, що сприяє досягненню консенсусу в справі визначення їх цілей.

умовним “Донецьком” є надзвичайно різнорідними, кожен зі своєю власною комбінацією “українськості” і “російськості”, “європейськості” і “совєтизму”, а крім того, українське суспільство є амбівалентним і роздвоєним [24, 22]. Ще більш радикальних поглядів дотримується Юрій Андрухович, який вважає, що “Україна занадто велика, непогано б її зробити компактнішою”. Він з певною часткою жалю констатує, що Україна в найкращий для сепаратизму 1992 р. не позбулася Донбасу. На його думку, “завдяки цьому російської мови в країні стало б відчутно менше, несвідомого заляканого електорату і аварій на шахтах теж…” [1, 4].

Натомість у сучасній історіографії недостатньо висвітлено приклади соборницького єднання обидвох регіонів країни. Ми ставимо перед собою завдання проаналізувати шахтарські страйки 1991 р., процеси співпраці підприємств Галичини і Донеччини на шляху побудови суверенної незалежної України.

Відзначимо, що процеси українського національно-демократичного відродження викликали в російськомовного населення Донеччини незадоволення і спонукали до поширення сепаратистських ідей. Імовірно, задля стримування дезінтеграційних процесів у СРСР ці ідеї стимулювалися компартійними структурами.

У цей час то в Донецьку, то в Луганську “інтернаціоналісти” (великороські шовіністи) порушували питання про відновлення Донецько-Криворізької республіки, проголошеної 9 лютого 1918 р. більшовиками Артемом (С.Сергеєвим), Васильченком, М.Жаковим, Б.Магідовим, М.Рухимович і В.Філовим на IV обласному з’їзді Рад робітничих і солдатських депутатів Донецько-Криворізького басейну [20, 14].

Автори ідеї апелювали до таких чинників: а) переважна російськомовність населення областей, що мала б увійти до Донецько-Криворізької республіки; б) високий рівень урбанізації цієї території України; в) значний економічний потенціал; г) підвищена етнічна строкатість регіону [3, 26].

Так, ще на початку осені 1990 р. серед луганчан пішли чутки про відокремлення східної частини України від західної. У цей час у “Литературной газете” з’явилася стаття Кисельова “Луганск отделяется”, в якій було згадано про Донецько-Криворізьку республіку 1918 р.

Варто відзначити, що на Дону з 1989 р. почали відроджуватися козацькі організації і військові круги. Газета “Донское слово” (м. Ростов-на-Дону, 1990, №9) відзначала: “…приєднатись до Дону бажають не тільки козаки Волгоградської області, як заявлено на з’їзді в Москві (з’їзд Спілки козаків у червні 1990 р.), а й частина верхньої Кубані і навіть козаки, які проживають на сусідній Україні…” [29, 5]. Такі заяви в 1991 р. поширювалися як на Дону, так і в Луганщині, а в Станично-Луганському районі навіть було створено Товариство донських козаків на чолі з отаманом М.Рильщиковим. Подібні настрої підсилювалися тим, що під час громадянської війни значна частина Луганщини входила до складу Області Війська Донського (Краснодон, Свердловськ, Ровеньки, Красний Луч) [29, 5]. Перебування частини Донбасу у складі Війська Донського сепаратисти використовували також як підставу для переходу Донецького регіону до складу Росії [28, 6].

Яскравий приклад означених тенденцій – витяг з листа Р.Р.Казимірського у редакцію “Літературної України”: “Неужели не

понимаете: чем агрессивнее себя будете вести, тем хуже для… украинского языка. Скажем прямо, если атаки твердолобых национал-шовинистов будут идти в том же духе, приднепровско-донецкий район поставит вопрос также об автономии" [28, 6].

Радикальні політичні групи краю активізувалися після проголошення Акту про незалежність України і з наближенням всеукраїнського референдуму 1 грудня 1991 р. Зокрема, у Маріуполі восени 1991 р. була створена ініціативна група "Руху на захист інтересів російськомовного населення Донбасу". У зверненні організації закликалося: "Визнати необхідність федеративного (земельного) принципу державного устрою України. Забезпечити Донбасу, як суб'єкту України – федерації, право на власне законодавство, власні органи охорони правопорядку, бюджет, економічну ініціативу, пропорційність розвитку мов і культури народів та народностей, які заселяють область". Земельною мовою в регіоні згідно зі зверненням повинна була стати російська [22, 6]. Діячі іншого місцевого руху "Демократичний Донбас" визначили головною небезпокою для краю "ползущую украинизацию" [25, 7].

Усе ж ставлення до української національної ідеї в Донбасі дещо змінилося під час шахтарських страйків навесні 1991 р. У 1989 р. страйки були спонтанними й широкими; наприклад, страйкували всі шахти Донецька. Основні нарікання були економічні, варіюючись від дефіциту споживчих товарів до низької зарплати та незадовільних житлових умов. Страйкарі відкидали Компартію, ліквідовуючи де-не-де партійні осередки і створюючи страйкові комітети, але майже (а то й узагалі) не виявляли цікавості до створення "якоїсь іншої партії" чи альтернативної профспілки на взірець польської "Солідарності" [18, 471-472].

Натомість у 1991 р. настрої робітників Донбасу швидко змінилися на користь української суверенності і врешті української незалежності. Почуття глибокого відчуження від Москви разом з упевненістю, що СРСР просто експлуатує Донбас, схилило шахтарів до думки, що їм було б краще в незалежній Україні, яка не експлуатуватиме Донбас так, як експлуатувала Москва [18, 472].

Невдоволення шахтарів і страйкову ситуацію викликало рішення Ради міністрів СРСР про підняття з 1 січня 1991 р. оптових і закупівельних цін на ліс, нафтопродукти, машини і обладнання у 2-3 рази, а на українське вугілля ціни підвищились лише на 19%. У той же час ціни на вугілля в країні зросли в 1,7 рази. Відзначимо, що шахти Донбасу працювали на найбільш великих глибинах, за найвищих температур, на найбільш заводнених ділянках і у найскладніших гірськогеологічних умовах [5, 3].

26 січня 1991 р. Рада міністрів УРСР і Регіональний союз страйкових комітетів Донбасу підписали протокол переговорів. Згідно з ним ціни на вугілля були підняті в 2,4 рази, встановлювалася дотація в сумі 12,9 млрд. карбованців для розвитку шахтарських міст і селищ, з бюджету виділявся 1 млрд. карбованців капіталовкладень. Уряд погодився з пропозиціями щодо рівня держзамовлення, було узгоджено також питання пенсійного забезпечення.

У результаті переговорів вирішили забезпечити працівників напередодні створеного Держкомітету УРСР вугільної промисловості службовими приміщеннями і квартирами протягом 1991 р., але уряд не

погодився на підвищення заробітної плати в 2-2,5 рази. Рада міністрів знайшла можливість підвищити зарплату працівникам вугільної галузі з 25 лютого 1991 р. тільки на 24 % [5, 3]. Уряд пояснював неможливість збільшення виплат шахтарям 15 млрд. бюджетним дефіцитом у республіці, а забезпечення вимог шахтарів означало додати до цієї небезпечної цифри ще 6 млрд. карбованців [21, 3].

Крім того, було прийнято рішення про перехід вугільної промисловості в підпорядкування республіки [23, 3]. У результаті підписання протоколу сторони дійшли згоди по 6 пунктах з 7 запропонованих регіональною спілкою [21, 1].

Активізації шахтарського страйку в Донбасі в 1991 р. сприяла позиція центральної влади. Прем'єр-міністр В.Павлов відмовився розпочати переговори зі страйкарями, а відомчий міністр Щадов взагалі утримався від коментарів [9, 4]. Отже, компромісна позиція уряду УРСР вигідно відрізнялася від ставлення центральних органів влади, що провокувало шахтарські колективи до зростання симпатій стосовно української державності.

На думку історика О.Бойка, страйк був спровокований союзним і меншою мірою республіканським урядом з метою "випускання пари" невдоволення економічною політикою та нанесення превентивного удару по демократичних силах України, з іншого боку – цей страйк став яскравим проявом загострення політичного протистояння між консерваторами та демократичною опозицією [2, 242].

Попри спроби українського уряду вирішити шахтарські проблеми, страйк усе-таки охопив вугільну галузь. Від самого початку страйків різні політичні групи надсилали представників у Донбас, щоб схилити страйкарів до політичних вимог. Українські групи також були активними. Наприклад, Українська Гельсінська спілка і Український Народний Рух діяли тут із перших днів страйку [18, 472].

Серед єдиних вимог, вироблених 17 березня 1991 р. на нараді підприємств Донбасу, що страйкували, були пункти про надання конституційного характеру Декларації про суверенітет України і створення ради конфедерації суверенних держав з повноваженнями координаційного органу [10, 1]. Головною політичною вимогою страйкуючих було надання конституційної ваги Декларації про державний суверенітет України [4, 11].

Крім того, донеччани погодилися підтримати червоноградських шахтарів і включити в спільні вимоги питання негайного звільнення ув'язненого націонал-радикала Степана Хмару. Опозиційні діячі Михайло Горинь, Ярослав Кендзьор і Михайло Косів після зустрічі з представниками шахтарських колективів Донецького і Львівсько-Волинського вугільних басейнів зробили висновок, що "ковбасна філософія зараз не популярна й серед гірників" [16, 1].

Журналісти-очевидці шахтарського страйку так оцінили зсуви суспільної свідомості у Донецькому регіоні: "Як це не дивно, але сьогодні шахтарські колективи стали головними носіями ідеї нашої незалежності. За кілька тижнів Донбас українізувався так, що львів'яни, на мою думку, ризикують втратити пальму першості у національно-визвольному русі" [27, 1].

Вимоги шахтарів у Верховній Раді були озвучені 22 березня 1991 р. головою територіального комітету профспілок Червонограду Бесагою. У виступі профспілковий діяч закликав до подальшого розвитку державного суверенітету республіки, прийняття законів, які вивели б економіку України з-під диктату центру та ін. Дещо несподіваною і менш зрозумілою для більшості депутатського корпусу стала вимога промовця, яку він фактично поставив на перший план, – припинити справу народного депутата Степана Хмари [17, 2]. Відзначимо, що шахтарі також просили Верховну Раду УРСР прийняти Конституцію Української РСР у 1991 р. до підписання Союзного договору [6, 2].

Пізніше Степан Хмара в інтерв'ю газеті "Молода Галичина" відзначив, що за допомогу у звільненні з-під варти перш за все дякує "страйкуючим шахтарям і всім червоноградцям" [8, 1].

Яскравим прикладом пробудження національної свідомості шахтарів Донбасу та спроб соборницького єднання з населенням Західної України стало "Звернення до західноукраїнського регону" страйкому шахти ім. О.Стаханова. У документі галичан закликали підтримати страйк, який повинен був об'єднати "наші зусилля до реального суверенітету України". Відтак декларувалося: "Основне, за що ми боремося – за свободу України, за її реальний суверенітет, за свободу борців-патріотів Хмари, Ратушного, Батолкіна та інших. Тільки у вільній державі вирішиться решта проблем – побутових і соціальних" [14, 2].

У відповідь на декларування шахтарськими колективами підтримки національно-державницької ідеї галичани намагались матеріальними і моральними засобами надати допомогу страйкарям. Приміром, члени Підволочиської організації УРП Тернопільської області привезли для страйкуючих гірників шахти "Соціалістичний Донбас" у Донецьку продукти харчування. У відповідь на це в страйкомі і над будівлею шахтоуправління за підтримки більшості шахтарів було встановлено національні прапори. Від імені 10-тисячного колективу заступник голови профкому О.Міщенко зазначив: "Перш за все ми висуваємо політичні вимоги, бо розуміємо – тільки господарі своєї землі можуть збудувати щасливе життя і достаток" [11, 1].

У відповідь на спроби впливу українських націонал-демократів на хід страйку 12 квітня 1991 р. у Донецьку було знову арештовано через несанкціоновані мітинги Степана Хмару [11, 1]. Після цього 15 квітня 1991 р. у Донецьку з 10 години ранку і до пізнього вечора тривав мітинг на підтримку Степана Хмари з гаслами, що закликали консолідуватися у боротьбі проти засилля імперських структур [12, 1].

Натомість львівська обласна влада засудила страйк як такий, що руйнує "економіку, поглиблює серед населення соціальну напругу, зводить нанівець наші ще незначні здобутки в русі до державності". Зокрема, голова львівського облвиконкому Степан Давимука відзначав, що "революційні галичани пішли на безстроковий страйк і гинуть" [13, 1].

Після кількаденних страйків на місцях у середині квітня гірники вирушили до Києва з протестом, який хотіли передати до Верховної Ради УРСР, сподіваючись підняти на виступ трудівників не тільки столиці, а й усієї України. 16 квітня в Києві було утворено республіканський страйковий комітет. Того ж дня розпочався "круглий стіл" Верховної Ради

з шахтарями, причому серед парламентаріїв були представники і комуністичної більшості, і демократичної опозиції [19, 1].

Страйк тривав два місяці і охопив більш як 20% видобувних підприємств, тримаючи у напрузі весь народногосподарський комплекс. За березень-квітень на-гора не було піднято майже 5,4 мільйона тонн вугілля, на яких чекали споживачі багатьох областей [7, 3]. І хоча широкомасштабного страйку не відбулося (далися взнаки його низька організованість, недостатня підготовленість і та оперативність, з якою парламентська комісія Верховної Ради УРСР, республіканський уряд та представники шахтарів підписали взаємопогоджений протокол та ін.), ці події мали широкий резонанс [2, 242].

Еволюційні зміни в ставленні шахтарського населення Донеччини і Луганщини до ідеї незалежності і суверенітету України засвідчили результати всеукраїнського референдуму 1 грудня 1991 р. Скажімо, у Донецькій області в ході плебісциту проголосувало 76,6% громадян і 84% підтримали незалежність. У Луганській області відповідно – 80,7% і 83,9% [18, 472].

Отже, шахтарські страйки 1991 р. засвідчили можливість тісної співпраці і соборницького єднання між націонал-демократичним Заходом і русифікованим Сходом задля побудови Української державності. Подальші перспективи вивчення досліджуваної проблеми вимагають ширшого залучення джерельної бази та аналізу діяльності українських національних організацій в шахтарських колективах Донецького регіону в умовах відродження державності.

Література

1. Андрухович Ю. Тринадцять слів з розгорнутим трактуванням // Україна молода. – 2004. – 20 серпня. – С.4.
2. Бойко О.Д. Україна в 1985-1991 рр: основні тенденції суспільно-політичного розвитку: Монографія. – К.: ІПіЕНД, 2002.
3. Бондаренко К. Розкольники: Кому вигідний “дерибан” України? // Галицькі контракти. – 2004. – №6. – 9 лютого. – С.26-27.
4. Бровченко Л. Міна сповільненої дії // Голос України. – 1991. – 13 квітня. – С.10-11.
5. Верю в чувство гражданского долга: Выступление по украинскому телевидению председателя Совета министров УССР В.Фокина // Голос України. – 1991. – 28 лютого. – С.3.
6. Взаємоузгоджений протокол парламентської комісії ВР УРСР, уряду республіки і представників ради страйкуючих колективів шахтарів [17-18 квітня 1991 р.) // Голос України. – 1991. – 20 квітня. – С.2.
7. Відлуння шахтарського страйку // Урядовий кур’єр. – 1991. – травень. – №10. – С.3.
8. Дашкович М. Хмара С.: “Свобода малим коштом не дається” // Молода Галичина. – 1991. – 10 квітня. – С.1.
9. Доценко Ю. Страйк шахтарів набирає сили // Голос України. – 1991. – 13 березня. – С.4.
10. Єдині вимоги шахтарів Донецька // За вільну Україну. – 1991. – 20 березня. – С.1.
11. За вільну Україну. – 1991. – 13 квітня. – С.1.

12.За вільну Україну. – 1991. – 16 квітня. – С.1.
13.За вільну Україну. – 1991. – 18 квітня. – С.1.
14.Звернення до західноукраїнського регіону // За вільну Україну. – 1991. – 5 квітня. – С.2.
15.Кононов І. Донбас: етнічні характеристики регіону // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2003. – №2. – С.72-97.
16.Косів М. Не все зразу здійсниме…// За вільну Україну. – 1991. – 22 березня. – С.1.
17.Краслянський А. Відкинемо ультиматуми // Голос України. – 1991. – 23 березня. – С.2.
18.Куромая Гіроакі. Свобода і терор у Донбасі: Українсько-російське пограниччя, 1870-1990-і роки. – К.: В-во Соломії Павличко "Основи", 2002.
19.Лилик С. Страйки – реальність: Що робити? // Молода Галичина. – 1991. – 25 квітня. – С.1.
20.Павлів П. Донецько-криворізька республіка: правда і вимисел // Голос України. – 1993. – 12 червня. – С.14.
21.Першин Є. "Гордіїв вузол" Донбасу // Урядовий кур'єр. – 1991. – лютий. – №3. – С.1-3.
22.Печальне ремесло // Літературна Україна. – 1991. – 7 листопада. – С.6.
23.Постанова Верховної Ради Української РСР "Про становище в шахтарських регіонах республіки" // Голос України. – 1991. – 2 березня. – С.3.
24.Рябчук М. Дві України: реальні межі, віртуальні війни. – К.: Критика, 2003.
25.Соколов В. Думай і вибирай! Відкритий лист моєму донецькому другові // Літературна Україна. – 1991. – 21 листопада. – С.7.
26.Телешун О. Державний устрій України: проблеми політики теорії і практики. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2000.
27.Терещук В. Шахтарі у Києві. А де ж галичани? // Молода Галичина. – 1991. – 18 квітня. – С.1.
28.Худан М. Чортополох // Літературна Україна. – 1991. – 7 лютого. – С.6.
29.Чепурнов Ю. Чи приміряти Луганську Донську папаху? // Голос України. – 1991. – 23 січня. – С.5.

In the article the specific of the Donetsk region in the conditions of receipt is analysed by Ukraine of independence, collaboration of Ukrainian national-democratic organizations of Galichina and miner's working and trade-union institute is reflected. The authors of publication assert that as a result of active interference of Ukrainian national-democratic forces with miner's strikes 1991 distribution of idea of independence of Ukraine among the population of Donbas took place.

Key words: *miner's strikes, Donbas, Ukrainian national-democratic organizations, separatism, cathedral, Ukrainian national idea.*

УДК:94(477.83/.86)
ББК:63.3(4Укр)

Ігор Райківський

ГАЛИЧИНА НА СТОРІНКАХ ЛІТЕРАТУРНО-НАУКОВОГО МІСЯЧНИКА “ОСНОВА” (1861-1862 РР.)

У статті мова йде про відображення різних аспектів національного життя галицьких русинів-українців на сторінках першого українського літературно-наукового місячника “Основа”, що виходив у Петербурзі в 1861-1862 рр. Попри обмеженість інформації про національний рух у краї, з огляду на цензурні перешкоди і відсутність тісних зв’язків між українськими діячами Наддніпрянщини і Галичини, журнал відіграв важливу роль в утвердженні ідеалу самостійної соборної української нації.

Ключові слова: *національний рух, Галичина, журнал, русини.*

Важливою подією в громадсько-політичному і культурному житті України XIX століття став вихід у Петербурзі літературно-наукового місячника “Основа”. Це стало наслідком виникнення і діяльності наприкінці 1850-х – на початку 1860-х рр. напівлегальних культурно-освітніх організацій, громад. Столиця Російської імперії була містом, де виникла перша українська громада, в якій взяли активну участь колишні члени Кирило-Мефодіївського товариства. Петербурзька громада згуртувала в своєму середовищі найвидатніших діячів української науки і культури – Тараса Шевченка, Миколу Костомарова, Пантелеймона Куліша, Василя Білозерського, Олександра Кістяківського, Павла Чубинського та ін. Невдовзі подібні громади було створено в Києві, Полтаві, Чернігові, Одесі, Харкові. Громадівці ставили собі за мету поширення національної ідеї шляхом видання книжок, проведення вечорів, заснування недільних шкіл для неписьменних дорослих тощо. Діяльність наддніпрянських гуртків-громад у другій половині XIX ст. дала змогу чітко окреслити українські етнічні межі і завершити територіальне “уявлення” України [4, 65, 71].

Неофіційним речником українства став журнал “Основа”, що почав виходити в друкарні Куліша (тираж – близько 1 тис. примірників [1, 21]) у січні 1861 р. як “южно-русскій литературно-ученый вѣстникъ”. Про видання “Основи” згадується, як правило, в узагальнюючих і спеціальних працях з історії України XIX ст. [1; 7; 8]. Однак досі не стала предметом окремого дослідження проблема соборності України на сторінках журналу, відображення в ньому актуальних питань національного життя в Галичині, що перебувала тоді в складі Австрійської імперії. Активну участь у виданні “Основи” брали Микола Костомаров, Тарас Шевченко, Олександр Кістяківський та ін., головним редактором був Василь Білозерський. Під царською цензурою журнал виходив упереміш українською і російською мовами, публікував наукові праці й джерела з історії України, етнографічні матеріали, художні твори, статті й замітки з питань освіти, сільського господарства, про становище селян, розвиток промисловості і торгівлі тощо. Центральною в “Основі” була постать Тараса Шевченка, твори якого (або про нього) друкувалися майже в кожному номері. Видавці журналу ставили своїм головним завданням працювати на ниві української культури, сприяти

піднесенню освіти народних мас, національної самосвідомості, мирним шляхом домагатися вільного національного розвитку українського народу.

Отож, метою редакції, задекларованою на сторінках журналу, було "просвѣщеніе въ народномъ духѣ". Передбачалося "всестороннее и безпристрастное изслѣдованіе Южнорусскаго края и Южнорусскаго народа", а особливу увагу звернути на активізацію національного руху в Галичині, де русини були настільки задавлені, що "Нѣмцы и Поляки начали уже печатно утверждать, будто *Руси* въ Галиціи" зовсім немає. Однак факти беззаперечно свідчили про відродження рідної мови в літературі, школах, судочинстві. Навіть в одязі галицька молодь "старается быть руською" [3, 2, 3]. Відтак передбачалося подавати відомості "изъ Русинской Галиціи и съ Юга вообще", знайомити з кращими творами "на украинскомъ языкѣ", друкувати етнографічні, історичні та юридичні матеріали [3, 4]. "Основі" судилося відіграти справді визначну і якоюсь мірою навіть епохальну роль не лише в житті української літератури й публіцистики, а й в усьому суспільно-політичному русі України, трибуною якого вона стала на початку 60-х рр. XIX ст. [8, 157, 164].

На сторінках журналу регулярно піднімалося питання про єдність етнічних українських земель по обидва боки російсько-австрійського кордону. Уже в першому номері місячника містилася стаття, в якій зроблено спробу систематизувати дані для створення "народописной карты Русинскаго народа". "Въ настоящее время Южноруссы, Малоруссы, или, правильнѣе, Русины, – писав автор статті, етнограф і лексикограф, співробітник "Основи" Михайло Левченко, – живутъ въ Россіи сплошною массою въ губерніяхъ: Полтавской, Харьковской, Кіевской, Волынской и Подольской, а также въ землѣ Черноморскихъ Казаковъ". Крім того, русини, на його думку, масово проживали в Чернігівській, Катеринославській, Херсонській, Курській, Воронезькій, Таврійській [на північ від Перекопа), Люблінській губерніях та в одному з повітів Гродненської. Під австрійською владою "въ Галиціи Русины составляютъ сплошную массу населенія къ востоку отъ рѣки Сана" [Сяну. – **І.Р.**], водночас вони у великій кількості заселяли територію Закарпаття і Буковини [15, 263, 264].

Автор прямо стверджував, що "Русины, по происхожденію, быту и языку, представляютъ одно племя, но по мѣсту жительства носятъ различныя наименованія". Серед півтора десятка назв поряд з жителями Наддніпрянської України під владою Російської імперії ("гетманьці" у Чернігівській губернії, "степовики" – в Полтавській і Катеринославській, "українці" – в Київській, яка "называется Украиною", "польщаки" – в Подільській та ін.) виділялися етнічні групи на західноукраїнських землях під Австрією. Зокрема, це власне "русины" або "русняки" – жителі рівнинної частини Галичини, "гуцули" – "Русины, живущіе по Карпатамъ", "бойки" – населення південно-східної частини Галицької землі, а також "патлачи" – жителі Буковини і Бессарабії, і "сотаки", що межують з словаками. Нарешті, "въ Венгріи живущіе въ горахъ Русины называются Лишаками, а въ долинахъ – Лимаками..." [15, 264, 265]. Левченко зробив чи не першу спробу обґрунтувати етнічні межі українських земель, усвідомлюючи соборність підросійської та підавстрійської України, розділеної державними кордонами, хоч і не вживав етнонім "Україна", "український".

Історичне минуле Галичини в журналі висвітлювалося у нерозривному зв'язку з історією всієї Русі-України. Зокрема, Микола Костомаров прямо писав: "Русь Червоная (історична назва Галичини. – **І.Р.**) была Земля Русская..., этнографическое и историческое сознаніе единства Червоно-русской Земли съ остальною Русью не исчезло и до настоящаго времени, не смотря на всѣ иноплеменныя усилія" [14, 122, 127]. Іншим разом відомий історик стверджував, що "русскій народъ долженъ быть понимаемъ въ смыслѣ двух народностей", між якими "лежитъ кровная, глубокая, неразрывная духовная связь, которая никогда не допуститъ ихъ до нарушенія политическаго и общественнаго единства". На думку Костомарова, саме ця єдність українців і росіян "обращаетъ къ нашему русскому горизонту Червоную Русь, уклонившуюся, уже нѣсколько вѣков тому, къ иной сферѣ" [12, 52].

Найбільш детально різницю між українцями та росіянами Костомаров обґрунтував у статті "Дві руські народності", опублікованій у березневому 1861 р. номері журналу. Назва "Русь", вважав автор, закріпилася здавна "за южнорусскимъ народомъ". Історично склалося так, що в нього "какъ будто было похищено его прозвище" сусіднім північним народом на землях "Московского государства". "Въ старину Съверовосточная Русь называлась Русью только въ общемъ значеніи", так само "теперь южнорусскій народъ могъ называться русскимъ въ общемъ смыслѣ, но в частномъ, своенародномъ, долженъ былъ найти себѣ другое названіе". У XVII ст. з'явилися назви "Украина, Малороссія, Гетманщина", хоча, правда, не як етнонім, а лише як "мѣстныя и временныя явленія его (народу. – **І.Р.**) исторіи". Видуманий, на думку Костомарова, останнім часом термін "южноруссы" – чисто книжний, а зі всіх назв "для нашего народа", що відрізняють його від "великорусскаго", прижилося слово "хохолъ": "Сказавши Хохолъ, Великоруссъ разумѣетъ под этимъ словомъ дѣйствительно народный тип" [13, 40, 41].

У цьому контексті Микола Костомаров згадав про Галичину як невід'ємну частину рідного народу, що межував на заході "съ чуждыми народностями". Тут вдалося утримати "древнее названіе въ частномъ значеніи, и такъ Галицкій Червонорусъ остался Русскимъ, Русиномъ, ибо имѣлъ столкновеніе съ Поляками, Нѣмцами, Уграми" [13, 40]. Поляки в Галичині насильно запроваджували свою мову, віру, мали на меті "лишить насъ ... нашей народности, заключив ее въ польскую..." [13, 79]. Далі автор описує розбіжності між "двома русскіми народностями" в різних сферах життя, намагається вперше дати "модель" українського народного характеру. Все це суперечило зусиллям офіційних правлячих кіл, які сподівалися насадити культурно-мовну однорідність в імперії, пропагували думку, нібито українці ("малороси") не є окремою нацією, а становлять інтегральну частину всеросійської нації, їхня мова – це наріччя російської мови.

У журналі знайшла відображення ідея соборності українських земель по обидва боки російсько-австрійського кордону. "Страна, населенная Южноруссами (Украинцами, Малороссами), – говорилося на сторінках "Основи", – занимаетъ часть Восточной Европы. ...Край этотъ ... входитъ въ составъ двухъ государствъ: Россіи и Австріи; меньшая часть (одна четырнадцатая) принадлежитъ послѣдней" [9, 39]. У цій же статті окреслено

українські етнічні межі, що на заході починалися “отъ г. Сандеча, въ Галиціи, въ 10-ти миляхъ отъ Кракова”, охоплювали “большую часть Австрійской Галиціи, половину Люблинской губерніи Царства Польскаго, малую часть Гродненской и Минской губерній, всю Волынскую, Каменецъ-Подольскую, Херсонскую, Кіевскую, Полтавскую, Харьковскую, Черниговскую губернію, части Курской и Воронежской, Екатеринославскую, третью часть Таврической губерніи и Землю Кубанскаго (Черноморскаго) войска”. При цьому автор усвідомлював багатоетнічний склад населення краю, де проживали не лише “Украинцы”: “Въ Галиціи и Люблинской губерніи высшій классъ и городскіе обыватели большею частію Поляки, ... во всей западной Украинѣ весьма много Евреевъ”. Водночас більшість жителів становили прості селяни, що розмовляють “Южно-русскимъ или Украинскимъ языкомъ” [9, 40]. Описуючи географічне становище Галичини, Буковини і “Съверной Венгріи”, журнал звернув увагу на гористий характер місцевості, “вся страна, населенная Русинами на западѣ, не нуждается въ лѣсѣ” [10, 121]. Відзначалося, що провідну галузь економіки в Галичині становить землеробство [11, 14].

Журнал прихильно відгукнувся про вихід у світ львівської газети “Слово” в 1861 р. “Всѣм сердцемъ привѣтствуемъ начало народной журналистики въ близкой намъ южнорусской Галиціи, – відзначала редакція “Основи”. – Политическая газета “Слово” будетъ преимущественно посвящена отечественной, Русинской жизни и намѣрена быть вполнѣ *Словомъ Руськимъ*” (виділено в оригіналі. – **І.Р.**). Далі висловлювалося переконання, що “Слово” “пребудетъ вѣрнымъ и непоколебимымъ слугою Русинской народности...” [5, 81]. Передумовою для цього вважалося прагнення стати “народнымъ ... не только по мысли, но и по языку”. Живе слово народу повинно бути “главнымъ источникомъ и основой письменной словесности... Пользуясь безъ разбора другими языками, что мы безпрестанно замѣчаемъ у Галицкихъ Русинскихъ писателей, “Слово” ... никогда не будетъ душею народной жизни” [5, 82]. В кінці статті містився заклик редактора газети Богдана Дідицького до наддніпрянських читачів передплачувати “Слово”, “дописывати къ намъ преимущественно въ справахъ Руси домашнихъ” [5, 83].

На перших порах редакція “Слова” намагалася виступати від імені всіх галицьких русинів, незалежно від їх політичної орієнтації. Однак із середини 1860-х рр. часопис виразно схилився на позиції політичного москвофільства.

У журналі містилися критичні оцінки літературної продукції галицьких русофілів (москвофілів) у 1850-х – на початку 1860-х рр., яка друкувалася штучним “язичієм”, що являло собою суміш церковно-слов’янської мови з елементами російської, українізмами і полонізмами. Мовно-правописні експерименти творців “язичія” були малозрозумілими для широкого загалу, суперечили українському варіанту національної ідентичності галицьких русинів, задекларованому “Руською трійцею”, Головною руською радою в період революції 1848-1849 рр. “Если приведенные нами образцы стихотвореній, – підкреслювалося у статті про мову русофільських видань у Галичині, – по языку своему ближе къ литературному русскому, чѣмъ произведенія украинскихъ авторовъ, то это свидѣтельствуетъ только объ удаленіи галицкихъ писателей отъ своей народности и, конечно, ни въ какомъ

случаѣ не можетъ быть отнесено ни къ чести русской литературы, ни къ заслугѣ галицкихъ писателей". З огляду на "неестественность и натянутость червоно-русскаго литературнаго языка", галицькі русофіли нагадували у своїх творах "языкъ великорусскихъ авторовъ псевдо-классической школы прошлаго столѣтія" [18, 25].

Водночас редакція журналу прихильно ставилася до народовської течії в Галичині, що зародилася під впливом творчості Тараса Шевченка на початку 1860-х рр. Народовці обстоювали ідеї самобутності та єдності розділеного між двома державами українського народу, виступали за народну мову в літературі, освіті, пропагували твори українських письменників Наддніпрянщини і фонетичний правопис. Відомий учений і громадський діяч Михайло Максимович писав, що смерть Шевченка стала важкою втратою для "Украины и Галицкой Руси, ... это было *общественнымъ* несчастьемъ, *народной* утратою. Львовская молодежъ носила трауръ ... на своихъ козацкихъ шапкахъ" [17, 13]. У цьому ж контексті зазначалося, що весільні звичаї і пісні однакові "у Галицькихъ Русняківъ и въ насъ Украінцівъ... Хто жъ теперъ скаже, що сі народи не рідні міжъ себе?". "Нехай Поляки й Німці, – робив висновок журнал, – скільки хочуть пишуть, що Галичане – іхъ одріддя, іхъ перевертні, іхъ давній нащадокъ. Одна мова, одні пісні, одні звичаі въ обохъ народівъ тільки того не вдарять, хто мови народнёі не знае, пісень не слухае, звичаями гордуе" [19, 1].

Свідченням інтересу редакції і читачів журналу до Галичини стали публікації, спеціально присвячені національному життю русинів під Австрією. Скажімо, у статті "Русини" [20] містилися відомості "о Южноруссахъ, или Русинахъ, вошедшихъ въ составъ Австрійской имперіи". Було зроблено короткий аналіз складу місцевого населення, етнічних кордонів, що частково стикалися "съ Южноруссами Русской имперіи". Зокрема, підкреслювалося, що в Галичині проживало близько 2,3 млн. русинів, майже всі з них – уніати, було багато чужоземців, передусім німців, поляків, євреїв. "Въ Австріи Южноруссы, – писав автор, – носятъ оффиціальное названіе Рутеновъ (Ruthenen – Русины), названіе Малороссіянъ, Малоруссовъ и Южноруссовъ употребляется тамъ весьма рѣдко; Поляки, живущіе въ Галиціи, называютъ южноруссовъ – Русняками (Rusniacy)" [20, 79]. У замітці Максимовича розповідалося про видатного діяча культури Галицької Русі середини XIII ст. "славетного співака" Митусу, якого дослідник вважав церковним співаком, що не схотів служити князю Данилові Галицькому [16, 19].

Стаття "Русини в 1848 році" [21] аналізувала розвиток національного руху під час революції в імперії Габсбургів. На думку автора, зі всіх слов'янських народів під австрійською владою "едва ли не самая тяжелая доля досталась Русинамъ, т.е. Малоруссамъ, живущимъ въ Галиціи". У їхньому багатостраждальному житті була "только одна свѣтлая пора" – національне пробудження в 1848 р. Після проголошення конституції русини утворили Головну руську раду (ГРР), що мала на меті "войти въ непосредственныя сношенія съ народомъ, заботиться о его нуждахъ и охранять его свободу" [21, 1, 3]. Друкований орган ГРР газета "Зоря галицка" користувалася підтримкою народу, "оставалась вѣрною народному знамени". Стосовно зв'язків між Галичиною і Наддніпрянщиною наголошувалося, що

“чувство народности влекло ихъ (галицьких русинів. – **І.Р.**) къ кровнымъ братьямъ, но слиться съ ними въ одно политическое цѣлое не было никакой возможности, при тогдашнихъ отношеніяхъ двухъ державъ, въ составъ которыхъ вошли восточные и западные Малоруссы”. Неможливістю утворення “самостоятельнаго государства” та об’єднання з Наддніпрянщиною пояснювалася проавстрійська орієнтація русинів у Галичині, що “протянули руку не деспотической Австріи, а конституціонной, признавшей личную и народную равноправность” [21, 8, 11].

Однак проти національного відродження виступили поляки з метою відновлення Речі Посполитої в кордонах до 1772 року, домагалися “уничтоженія независимой Руси, замѣны русинскаго языка польськимъ”, були противниками “народной религіи”. Політичні інтереси поляків обстоювала Центральна рада народова, що для підпорядкування собі українського національного руху ініціювала створення Руського собору: “Чтобы парализовать русинскую раду, Поляки устроили раду польско-русскую изъ ополяченныхъ русиновъ, порвавшихъ всѣ связи съ народомъ”. Так у Галичині виникли три політичні організації – “польская, польско-русинская и русинская партіи” [21, 9, 17, 18]. Офіційний Відень у 1848 р. підтримав національний рух русинів, вважаючи їх “народомъ самостоятельнымъ, т. е. отдѣльнымъ отъ польскаго”. Позитивно оцінювалася реформаторська діяльність австрійських цісарів у дусі освіченого абсолютизму кінця XVIII ст., на відміну від польського панування, коли “народъ разоряли налогами, священниковъ выгоняли на панщину, церкви отдавались на аренду жидамъ, высшія учебныя заведенія были недоступны русинамъ” тощо [21, 9, 14].

У статті було звернуто увагу на тісний зв’язок греко-католицького духовенства, що мало провідну роль у національному житті русинів Галичини, з простим народом. “...Положеніе русинскаго духовенства, – відзначав автор, – таково, что оно не только не составляетъ отдѣльнаго лагеря, ... а само стремится къ тому, чтобы дѣйствовать заодно съ народомъ”. Підкреслювалося усвідомлення передовою громадськістю потреби консолідації національно-патріотичних сил навколо ідеї національного відродження, демократичних свобод в Австрії: “Самымъ святымъ для Русиновъ дѣломъ ... было спасенье своей народности и свободы” [21, 21, 27]. Прочитавши статтю, читачі журналу усвідомлювали ідею єдності українських земель, особливості розвитку національного руху в Галичині.

На сторінках журналу можна було ознайомитися з розвитком “галицко-русской литературы” [2], що була “еще очень молода”: почала розвиватися під час революції 1848-1849 рр., коли австрійський уряд дозволив друк книг “русскими гражданскими буквами” (гражданкою – **І.Р.**). Висловлювалося сподівання, що невдовзі стане можливим якомога ближче пізнати “нашихъ братьевъ, уразумѣть вполнѣ ихъ положеніе и борьбу съ враждебными стихіями и оцѣнить великую пользу взаимнаго сближенія”. З різних каталогів, оголошень, при підтримці Якова Головацького співробітник “Основи”, відомий бібліограф Володимир Межов уклав бібліографічний покажчик видань у Галичині за 1837-1862 рр. До списку увійшло 253 публікації – “этотъ дорогой для насъ, по своей полнотѣ и новости, указатель Русинской словесности”. Характерно, що далеко не всі з них автор бачив

особисто, не зміг подати повні бібліографічні відомості. На його думку, опублікована бібліографія буде цікавою усім, хто стежить за відродженням слов'янських народів, особливий інтерес виявлять "ближайшіе родичи Русиновъ – Украинцы" [2, 105].

У передмові до бібліографії було сказано, що галицькі "русины – кровные братья наши, ... ближе всѣхъ Славянскихъ племенъ, живущихъ подъ чужеземными правительствами". Історична доля відірвала русинів "отъ Русскаго міра", поставила на межу денаціоналізації, коли "не были пощажены у нихъ ни вѣра, ни языкъ, ни обычаи". "Самым тяжкимъ ударомъ для Галицкой Руси, – писав автор, – было отступничество дворянства и ... разрывъ между образованнымъ, богатымъ сословіемъ и простымъ народомъ". Однак дух народний не вмер, тільки-но з'явилися можливості під австрійською владою, русини наприкінці XVIII – в перші десятиліття XIX ст. навіть у "неволи вспомнили родные звуки и запѣли пѣснь жизни" [2, 104]. Публікація в "Основі" обширного бібліографічного покажчика галицьких видань свідчила про інтерес наддніпрянської інтелігенції до національного руху в краї, усвідомлення кровної спорідненості двох частин українських земель.

Цікаві відомості про народне життя в Галичині подав Яків Головацький у листі до редакції "Основи" [22]. Колишній діяч "Руської трійці" з радістю писав про відкриття у Львові товариства "Руська бесіда". Пантелеймон Куліш, що під час свого перебування у Львові брав участь в урочистому закладенні фундаменту будинку, де розміщено товариство, був би радий побачити "зібрану руську братію зъ 50 до 100 чоловікъ, якъ вечерами ... бесідують, а все по-руськи, ажъ ся душа радуе!... Якъ то гарно по-козацьки поубиралися наші молодці-студенти та гуляли ... козака и коломыйку". Зроблено висновок, що русини живуть "своеріднимъ життємъ въ древній столиці руського князя Льва" [22, 68, 69]. Водночас Головацький надіслав вірш ("стихъ"), за його словами, "молодого, даровитого півця нашого" Володимира Шашкевича (в оригіналі – "Шаськевичъ"), виголошений на урочистостях з нагоди відкриття "Руської бесіди" 9 (21) січня 1862 р. Вірш активного учасника народовського руху Шашкевича, сина Маркіяна, лідера "Руської трійці", було надруковано в "Основі". "Нехай и ваші люде знають, які гарні вірші у насъ виголошуются" [22, 68], – писав Головацький. Характерно, що автор листа схилявся на москвофільські позиції, став прихильником панруського шляху національного розвитку, але це не завадило йому позитивно відгукнутися про творчість народовця Володимира Шашкевича, який обстоював соборницькі настрої, належність галицьких русинів до самостійної української нації.

Російські шовіністичні ідеологи, що з підозрінням спостерігали за пожвавленням на заході імперії польського і українського визвольних рухів, вбачали в діяльності українських громад та їх основного друкованого органу загрозу для єдності і неподільності Російської імперії. Гоніння на українство було пов'язане з польським повстанням 1863 р., яке викликало хвилю підозрілості до всього неросійського і переконало чиновників у необхідності завдати удару по громадівському рухові як по сепаратистському. Не відвернули репресій ні запевнення лідерів громад у лояльності, ні організаційна слабкість громадівського руху, що так і не спромігся виробити сильної національно-державницької програми, яка була, приміром, у

польському патріотичному русі [8, 160, 214]. Наприкінці 1862 р. "Основа" була закрита, на українство звалився горезвісний Валуєвський циркуляр 1863 р. про заборону видань українських книжок. Щоправда, формально ініціатива припинення виходу журналу йшла від самої редакції, що мала, крім цензурних, ще й фінансові проблеми [1, 192, 195, 198].

Багато з публікацій "Основи" були передруковані на початку 1860-х рр. у народовських часописах Галичини "Вечерницъ", "Мета" і сприяли посиленню інтересу серед галицьких русинів до національного руху на Наддніпрянщині. Так, на сторінках "Вечерниць" 1862-1863 рр. з'явилися твори Тараса Шевченка, Пантелеймона Куліша, Леоніда Глібова, Олекси Стороженка та ін. Інформуючи читачів про прихильне ставлення "Основи" до галицьких літераторів, що писали простою народною мовою, редакція часопису стверджувала: "Животность украинськои литературы найлѣпше доказується простотою и природностью свого розбудженья..." [23, 256]. Львівський часопис "Мета", що виходив з осені 1863 р., опублікував лист з підросійської України, у якому висловлювалася радість "всею українською душею, що наша спільна справа знайшла собі добрий, теплий закутокъ въ вашій Галичині". Водночас із сумом повідомлялося, що після закриття "Основи" "зовсімъ стемніло въ нашій Україні", в "завчасній смерти (журналу. – **І.Р.**) винні не одні вороги нашоі мови та цензурні умови, але й сама українська громада. Предплатниківъ у неі въ остатнімъ часі дуже мало було" [6, 68, 69]. Видатний громадівський діяч Михайло Драгоманов у "Вестнику Европы" 1872 р. (№31) писав: "...Украинская литература и петербургская "Основа" были первою живою нитью, которая притянула наших оторванных от России соплеменников в сферу русских интересов" [1, 215].

Отже, перший український літературно-науковий місячник "Основа" у столиці Російської імперії Петербурзі протягом майже двохрічного періоду свого існування виявляв інтерес до національного руху в Галичині, що перебувала під австрійською владою. Інформація про національне життя галицьких русинів-українців подавалася в досить обмеженій формі через цензурні перешкоди, відсутність тісних зв'язків між українськими діячами по обидва боки російсько-австрійського кордону. Незважаючи на брак цілеспрямованої програми національного розвитку в середовищі тогочасної наддніпрянсько-української інтелігенції, журнал відігравав важливу роль в утвердженні ідеалу самостійної соборної української нації.

Література

1. Бернштейн М.Д. Журнал "Основа" і український літературний процес кінця 50-х – 60-х років XIX ст. – К., 1959.
2. Библіографическій указатель галицко-русской литературы, составленный В. И. Межовымъ. Посвящается Я.Ѳ.Головацкому // Основа. – 1862. – червець (іюнь). – С.104-139.
3. Бѣлозерскій В. Основа, южнорусскій литературно-ученый вѣстникъ // Основа. – 1861. – сентябрь. – С.1-7.
4. Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX-XX століття. – К., 1996.

5. Дѣдицкій Богданъ А. Галицко-русская газета “Слово” // Основа. – 1861. – мартъ. – С.81-84.
6. Дописі. Зъ-надъ Волги // Мета. – 1864. – №5. – січень. – С.68-70.
7. Іванова Л.Г., Іванченко Р.П. Громадівський рух 60-х рр. XIX ст. в Україні: проблеми, ідеологія. – К., 1999.
8. Іванова Л.Г., Іванченко Р.П. Суспільно-політичний рух 60-х рр. XIX ст. в Україні: до проблеми становлення ідеології. – К., 2000.
9. И.М. Краткое географическое обозрѣніе края, населеннаго южнорусскимъ (украинскимъ или малороссійскимъ) народомъ // Основа. – 1861. – Май. – С.39-58.
10. И.М. Краткое географическое обозрѣніе края, населеннаго южнорусскимъ (украинскимъ или малороссійскимъ) народомъ // Основа. – 1861. – Іюль. – С.120-138.
11. И.М. Краткое географическое обозрѣніе края, населеннаго южнорусскимъ (украинскимъ или малороссійскимъ) народомъ // Основа. – 1861. – Ноябрь и декабрь. – С.12-25.
12. Костомаровъ Н. Воспоминаніе о двухъ малярахъ // Основа. – 1861. – апрѣль. – С.44-56.
13. Костомаров Н. Двѣ русскія народности // Основа. – 1861. – Мартъ. – С.33-80.
14. Костомаровъ Н. Отвѣтъ на виходки газеты (краковской) “Czas” и журнала “Revue contemporaine” // Основа. – 1861. – Февраль. – С.121-135.
15. Левченко М. Мѣста жительства и мѣстныя названія русиновъ въ настоящее время // Основа. – 1861. – январь. – С.263-266.
16. Максимовичъ М. Замѣтка о словутномъ пѣвцѣ Митусѣ // Основа. – 1861. – Іюнь. – С.19-20.
17. Максимовичъ М. Значеніе Шевченка для Украины. Проводы тѣла его въ Украину изъ Петербурга // Основа. – 1861. – Іюнь. – С.1-38.
18. П.....кій А. Замѣтка о народномъ языкѣ // Основа. – 1861. – Апрѣль. – С.21-29.
19. Русинське весілля надъ Збручемъ // Основа. – 1862. – Квітень (апрѣль). – С.1-40.
20. Русины // Основа. – 1862. – січень (январь). – С.78-80.
21. Русины въ 1848 году. (Памяти Т.Г.Шевченка) // Основа. – 1862. – Квітень (апрѣль). – С.1-27.
22. Частина листу високоповажного профессора ві Львовскімъ університеті Якова Ѳедоровича Головацького до редактора (30-го січня 1862 р.) // Основа. – 1862. – Липець (іюль). – С.68-72.
23. Як гадае Основа про галицьку письменность // Вечерницѣ. – 1862. – Ч.29. – 16 серпня. – С.256.

In the article the question is the reflection of different aspects of national life of Ukrainian on the pages of the first Ukrainian literary-scientific month “Osnova”, that went out in Petersburg in 1861-1862. Without regard to narrow-mindedness of information about national motion in an edge, taking into account the censorial obstacles and absence of close communications between the Ukrainian figures of Galichina, a magazine played an important role in claim of ideal of independent cathedral Ukrainian nation.

Key words: *national motion, Galichina, journal, rusynes.*

УДК: 322 + 342. 731
94 (477)
ББК: 63. 63. 3(4 Укр)

Ігор Андрухів

ПОЛІКОНФЕСІЙНА СИТУАЦІЯ НА ПРИКАРПАТТІ В ПЕРШІ ПОВОЄННІ РОКИ (1944-1945 рр.)

У статті розглядаються питання релігійної ситуації на Прикарпатті у перші повоєнні роки, зокрема діяльність УГКЦ, протестантських та іудейських релігійних об'єднань.

Ключові слова: *релігійне життя, поліконфесійність, греко-католики, протестанти, іудеї.*

За роки державної незалежності Україні помітно зріс інтерес серед науковців до релігії як недостатньо вивченого історико-культурного та соціального феномену. У працях Івана Біласа, Олександра Лисенка, Василя Марчука, Володимира Пащенка, Володимира Сергійчука та ін. глибоко проаналізовано проблеми з історії окремих релігійних конфесій, а також відносини між церквою й державою в умовах радянської дійсності [1; 19; 20; 21; 24]. Водночас недостатньо приділяється уваги вивченню особливостей релігійного життя на регіональному рівні, в т. ч. і на теренах Прикарпаття (Станіславської, а з 1962 р. – Івано-Франківської обл.) у перші повоєнні роки.

Здійснювані радянською владою заходи в сфері релігійних культів у перші повоєнні роки мали свої особливості на теренах Станіславської області, оскільки проходили в складних соціально-політичних умовах, зумовлених як збройною боротьбою ОУН-УПА проти радянської влади, так і невдоволенням переважної більшості населення її політикою щодо УГКЦ.

Впливав на релігійне життя і той факт, що через політичну ситуацію та географічні умови Станіславщина в 40 – 50-х рр. ХХ ст. була епіцентром збройного опору ОУН-УПА радянській владі, що, зі свого боку, не могло не позначитися на ставленні населення до політики "возз'єднання" УГКЦ з РПЦ та переведення греко-каторлицьких громад у православну віру.

Відновлення радянської влади на всій території Станіславської області стало можливим лише з серпня 1944 р., коли Прикарпаття повністю було звільнено від німецько-фашистських загарбників. Відповідно розпочав свою роботу й уповноважений Ради в справах релігійних культів при РНК СРСР по Станіславській області. За даними його звіту, станом на 1 жовтня 1944 р. в області налічувалося 689 греко-католицьких та 5 православних громад, 131 римо-католицька, 3 общини євангельських християн і баптистів (ЄХБ), 11 чоловічих і жіночих монастирів греко-католицького та римо-католицького віросповідань та понад 20 їх філіалів [4, арк. 111-112]. Для порівняння зазначимо, що напередодні Другої світової війни на теренах Станіславського воєводства налічувалося понад 190 тис. римо-католиків (85 парафій, 14 монастирів, 207 костьолів, 155 священиків), понад 2 тис. осіб вірмено-григоріанської віри (6 парафій, 6 костьолів, 7 священиків), майже 150 тис. іудеїв (300 синагог, 78 рабинів), понад 500 караїмів (1 церква, 3 священики), понад 200 віруючих РПЦ (без культових приміщень), понад 100 старообрядців, майже 12 тис. євангельських християн (6 парафій і 22 філії, 21 церква, 1 монастир, 27 пресвітерів) і до 50 баптистів [3, арк. 2-30].

Станом на 1 квітня 1945 р. до послуг віруючих було 572 культових споруди УГКЦ, 65 римо-католицьких костелів, 4 синагоги (релігійні общини не були офіційно зареєстровані), 5 культових споруд РПЦ [10, арк. 20].

Оскільки найбільш небезпечним ідеологічним противником радянської влади була УГКЦ, то саме проти неї і був спрямований план з її ліквідації, розроблений головою Ради в справах РПЦ при РНК СРСР полковником НКДБ Георгієм Карповим. На шляху до "возз'єднання" УГКЦ з РПЦ передбачалися такі заходи, як створення серед духовенства і мирян "ініціативних груп" з об'єднання, масова пропаганда ідеї "єдиної православної віри", застосування репресій проти непокірних єпископів, священиків, представників чернецтва та мирян [1, 311-319].

Тотальна пропагандистська кампанія розпочалася зі статті "З хрестом, чи ножом?", опублікованої 6-8 квітня в усіх регіональних газетах під псевдонімом "Росович В.". Вважається, що її автором був письменник Ярослав Галан. Однак тоді більшість греко-католицьких священиків схилялося до думки, що статтю написав о. Григорій Костельник [2, 105]. Цілком ймовірно, що вони писали її спільно.

У статті, зокрема, відзначалося, що "ворогами українського народу", "організаторами банд українсько-німецьких націоналістів" та "агентами міжнародної реакції" є ніхто інший, як "вдягнені в ряси уніатські священики" [23].

11 квітня органи НКВС з метою "вилучення антирадянського духовенства і церковного активу греко-католицької церкви", провели обшуки в резиденції митрополита Йосипа Сліпого, а також в усіх обласних єпархіальних управліннях [2, 102]. У Станіславі були арештовані єпископ Станіславської єпархії Григорій Хомишин та ректор духовної семінарії єпископ Іван Лятишевський, а також кілька десятків найбільш авторитетних священиків і членів церковних комітетів.

Наприкінці травня було створено "Ініціативний комітет для об'єднання Греко-католицької церкви з Російською православною церквою" (у літературі більше відомий як "Ініціативна група"), "співзасновниками" якого стали оо. Григорій Костельник, Михайло Мельник та Антоній Пельвецький. Останній проводив агітацію і реєстрацію до "Ініціативної групи" на теренах Станіславської єпархії.

Офіційне визнання та право на діяльність творці "Ініціативної групи" отримали 18 червня 1945 р., коли на їх заяву від 28 травня РНК УРСР дала позитивну відповідь через уповноваженого Ради у справах релігійних культів при РНК УРСР Петра Ходченка [22].

Як єдиному тимчасовому церковно-адміністративному органу, "Ініціативній групі" надавалося право "керувати в повному обсязі існуючої греко-католицької парафії в західних областях України і переводити справу возз'єднання зазначених парафій з руською православною церквою", а також "погоджувати надалі всі правові питання в справі керівництва греко-католицькими парафіями і возз'єднання їх з православною церквою з уповноваженим Ради в справах православної церкви при РНК УРСР і відповідно в областях – з місцевими уповноваженими" [17, арк. 20].

У листі до уповноваженого Ради в справах релігійних культів по Станіславській області від 6 липня 1945 р. Петро Ходченко вимагав, щоб той "відповідним чином орієнтував" Антонія Пельвецького і надавав "в разі, коли з'явиться потреба і ініціативній групі сприяння щодо роботи в

справах возз'єднання уніатів з руською православною церквою" [17, арк. 20].

Особисто уповноваженим від серпня до листопада 1945 р. "за погодженим з керівництвом облвиконкому й органами НКДБ планом" було викликано в облвиконком і проведено "довірочні" розмови з 280 священиками і дяками "з приводу звернення ініціативної групи по возз'єднанню з православною церквою". Крім того, він дав усний наказ "члену ініціативної групи у Станіславській єпархії Пельвецькому А. А. про проведення конференцій священиків греко-католиків для обговорення звернення ініціативної групи від 28 травня ц. р. і звернення патріарха Московського і всієї Руси Олєксія до священиків греко-католицької церкви західних областей України". А "по лінії облвиконкому були дані вказівки головам райвиконкомів (таємні) про надання допомоги ініціативній групі в скликанні священиків на конференцію" [5, арк. 57].

Наведені факти переконливо свідчать, що в області безпосередню участь у створенні "Ініціативної групи" та підготовці до проведення "возз'єднавчого" собору брали місцеві радянсько-партійні органи влади, а координував їх роботу уповноважений у справах релігійних культів.

Оскільки греко-католицьких священиків, які дали згоду ввійти до "Ініціативної групи" не можна було реєструвати як "православних" до часу проведення "возз'єднавчого" собору, то вище керівництво Ради в справах РПЦ наказувало уповноваженим в західних областях брати їх "на тимчасовий списочний облік" [6, арк. 29].

Збори священиків у деканатах Станіславській єпархії проходили у серпні-жовтні за графіком, погодженим уповноваженим з головами райвиконкомів та секретарями райкомів КП(б)У. Зокрема, 30 серпня такі збори відбулися в Коломийському (16 присутніх), 11 вересня – у Богородчанському (19 присутніх), 18 вересня – у Станіславському (19 присутніх), 19 вересня – у Тисменицькому (11 присутніх), 28 вересня – у Надвірнянському (6 присутніх), 11 жовтня – у Жуківському (8 присутніх), 16 жовтня – у Городенківському (12 присутніх), 18 жовтня – у Косівському (13 присутніх), 19 жовтня – в Єзупільському (9 присутніх), 23 жовтня – у Тлумацькому (12 присутніх) і 30 жовтня – у Снятинському (11 присутніх) деканатах. Аналіз протоколів зборів засвідчує, що участь у них брало лише заледве 50-55% священиків від загальної кількості, а решта з різних причин були відсутні. В окремих деканатах (Косівському, Надвірнянському, Городенківському) збори довелося переносити через відсутність кворуму [5, арк. 57].

Частина священиків, які були присутні на зборах, відкрито заявляли уповноваженому і Антонію Пельвецькому, що вони "не для того й вчились, щоб зраджувати свою віру" і категорично відмовлялися переходити в православ'я [5, арк. 63].

Однак більшість присутніх на зборах священиків все ж таки голосували за об'єднання УГКЦ з РПЦ. Мотиви в кожного були свої.

Найбільш активними противниками об'єднання займалося УНКДБ. Скажімо, за період від 1 серпня 1945 р. до 10 січня 1946 р. в області було арештовано 33 священики [7, арк. 85].

Загалом, як відзначав у звіті уповноважений Ради в справах РПЦ при РНК УРСР, підготовча робота в західних областях серед уніатів із об'єднання з РПЦ проходила в складних умовах. Перш за все перешкоджало цьому те, що "позиции рядового греко-католического

духовенства, связанного тесно с массами верующих и ведущего за собой эти массы, в большей части были не тверды, колеблющиеся, а в некоторых случаях и враждебны в вопросах присоединения к декларации инициативной группы д-ра Костельника, Мельника и Пельвецкого".

По-друге, заважали "возз'єднанню" підпілля ОУН-УПА, які проявляли "особенную активность в сторону провоцирования и запугивания духовенства, нередко переходящего в терроризирование его и вообще терроризирование всех склонных к осуществлению идеи воссоединения с русской православной церковью".

І по-третє, "весь реакционный элемент среди греко-католического духовенства сознательно начал тормозить успешность работы по присоединению к инициативной группе по воссоединению с русской православной церковью – вплоть до перехода на позиции украинско-немецких националистов (банднровцев)" [2, 109].

Тому закономірно, що були численними випадками, коли окремі священики, які вступили до "Ініціативної групи", через деякий час виходили з неї і вимагали від Антонія Пельвецького "вичеркнути" їх із "членів групи" [4, 117]. Внаслідок таких "хитань" в області станом на січень 1946 р. припинився притік до "Ініціативної групи" і розпочався зворотній процес. До "групи" ввійшло лише 164 священиків із 341, а також 53 дяки [8, 25-27].

Зважаючи на це, вже наприкінці 1945 р. уповноважений Ради в справах РПЦ при РНК УРСР Петро Ходченко наказував уповноваженим у західних областях приймати до РПЦ священиків і релігійні общини, не чекаючи "об'єднавчого" собору. "Якщо загальні збори віруючих (приходи), – писав він, – виносять постанову про возз'єднання з руською православною церквою, то **в такому разі не слід чекати поки відбудеться взагалі Собор уніатського духовенства по цьому питанню, а треба через православного Львівського єпископа Макарія ще до Собору здійснювати це возз'єднання, тобто приймати і священика (коли він теж має бажання) і релігійну громаду в юрисдикцію Московської патріархії** (*підкреслення наші. – І. А.*)" [8, арк. 2].

Таким чином, "канонічне оформлення" у західних областях як громад, так і священиків здійснювалося адміністративними методами ще до Львівського "собору", який проводився скоріше з ідеологічно-пропагандистською метою.

Напередодні "собору" терміново була вирішена і проблема православного кліру. Єдиним на той час православним єпископом в західних областях був Макарій – архімандрит Успенської Почаївської лаври, який одночасно виконував функції єпископа Львівського і Тернопільського. Тому 24-25 лютого 1946 р. у Києві за наказом Московського патріарха відбулася хіротонія Антонія Пельвецького на єпископа Станіславсько-Коломийського, а Михайла Мельника – на Самбірсько-Дрогобицького. Що ж до о. Григорія Костельника, то він не міг стати єпископом, оскільки був одружений.

З утворенням Станіславсько-Коломийської православної єпархії в області офіційно появилася посада уповноваженого Ради в справах Руської православної церкви по Станіславській області, хоча насправді цей уповноважений, за його ж словами, приступив до виконання своїх обов'язків ще з 12 грудня 1945 р. [8, арк. 2].

Зазначимо, що Станіславсько-Коломийська єпархія РПЦ напередодні Львівського собору складалася лише з п'яти нечисельних релігійних

громад, які існували у Станіславі, Галичі, Снятині, Коломиї і Мишині Печеніжинського р-ну [8]. Всі інші громади, які зверталися до уповноваженого про реєстрацію, просили його у своїх заявах зареєструвати їх як греко-католиків [13, арк. 1-45].

Незважаючи на утиски, перешкоди, гоніння та арешти до "Ініціативної групи" не ввійшов жодний представник греко-католицького чернецтва. На початку 1946 р. в області продовжували діяти ще 15 монастирів і філіалів (5 – чоловічих, 10 – жіночих), в яких налічувалося 198 чернечих осіб (25 ченців і 173 черниці) [9, арк. 64-65].

Оскільки проблема з православними єпископами була вирішена і до "Ініціативної групи" вдалося залучити порівняно багато греко-католицьких священиків і частину дяків, то 8 березня 1946 р. у Львові нарешті відбувся "возз'єднавчий" собор, в якому взяли участь 2 єпископи, 214 священиків і дяків та 19 мирян від трьох єпархій: Львівсько-Тернопільської, Самбірсько-Дрогобицької та Станіславсько-Коломийської. Вони "виражали волю" 997 із 1270 священиків УГКЦ західних областей України (78%), які частково самостійно, а переважно з примусу перейшли в православну віру [26, 102].

Очолювана єпископом Антонієм делегація Станіславської єпархії складалася з 52 чоловік (прибуло до Львова 48). Вони мали представляти волю мирян і 188 священиків, які ввійшли до "Ініціативної групи", тоді як всіх священиків було 339 чол. [18, арк. 40-42].

Щодо релігійних об'єднань інших конфесій, то їх кількість упродовж 1944-1945 рр. на теренах області значно зменшилась. Це було зумовлено як наслідками війни, так і політичними причинами. Зокрема, від жовтня 1944 р. до кінця 1945 р. із Станіславської області в Польщу (за відомою урядовою домовленістю) переселилося 26568 польських сімей у складі 77930 осіб [25, 276]. Тому на березень 1945 р. залишилося 12 діючих громад і 3 чернечих орденів – отців-єзуїтів (5 чол.), сестер-уршулянок (8 чол.) та сестер милосердя (5 чол.) [11, арк. 16-17**]**. А вже на початку 1946 р. в області (з тих же причин) залишилося лише п'ять римо-католицьких громад (Станіславі, Бурштині, Букачівцях, Болехові, Кутах), із яких лише три пройшли реєстрацію (Станіславі, Бурштині, Букачівцях), а дві – ні (Болехові й Кутах), бо не мали свого священика. Загальна кількість віруючих римо-католиків складала понад 1500 чол. [16, арк. 6].

Особливо великих людських і матеріальних втрат під час війни на теренах області зазнали євреї (їх було страчено понад 127 тис. чол.) [10, арк. 13]. Відтак станом на 1 січня 1945 р. в області залишилося лише 4 громади іудейської віри (у Станіславі, Рогатині, Коломиї, Гвіздці), які не були офіційно зареєстровані в уповноваженого в справах релігійних культів [16, арк. 58]. Це було пов'язано також із тим, що самі євреї проявляли пасивність у цьому питанні, оскільки майже всі синагоги потребували ремонту, а збирати добровільні пожертви серед віруючих уповноважений категорично забороняв.

Значно поменшало в області після війни і общин протестанських віросповідань. Це було зумовлено не лише наслідками війни, а й достатньо жорсткою політикою влади проти окремих протестантських течій. Єдино лояльним до комуно-радянського режиму від початку її існування був лише "Союз євангельських християн", до якого згодом приєдналося помірковане крило християн-баптистів та християн віри євангельської (ХВЄ-п'ятдесятники). Щоб мати можливість легальної діяльності, частина "Союзу баптистів" об'єдналася з "Союзом євангельських християн". Це сталося на

спільній нараді у Москві 26-29 жовтня 1944 р. Нова організація отримала назву "Союз євангельських християн і баптистів" (СЄХБ), керівним органом якої стала Всесоюзна Рада євангельських християн і баптистів (ВРЄХБ) на чолі з президією у складі голови, кількох його заступників (товаришів), секретаря та скарбника [12, арк. 5].

На нараді, що проходила 19-29 серпня 1945 р. у Москві, до складу ВРЄХБ ввійшли общини ЄХБ Литви, Латвії, Естонії, Білорусії, а також поміркуване крило ХВЄ [12, арк. 15]. Однак не всі общини ХВЄ, в т. ч. і на теренах Станіславської області, підтримали рішення Московської наради. Зокрема, станом на 1 грудня 1945 р. в області офіційно діяло 7 общин ЄХБ (260 віруючих) та 2 общини ХВЄ (95 віруючих), які визнавали повноваження ВРЄХБ. Водночас 8 общин ЄХБ (понад 300 віруючих) були проти входження до ВРЄХБ [12, арк. 34-35]. Крім того, наприкінці 1945 р. на теренах області було 6 общин (до 110 віруючих) Адвентистів сьомого дня (АСД) [15, арк. 2-8]. Останнім, як і радикальним течіям п'ятдесятників, Свідків Єгови та християнам-баптистам, доводилося діяти нелегально, оскільки Рада в справах релігійних культів при РНК СРСР забороняла уповноваженим в областях реєструвати ці общини через їх неприязне ставлення до радянської влади.

Не змогли відродити свою діяльність на теренах області й 9 общин (до 800 віруючих) "Української євангельської реформованої церкви" (УЄРЦ), що існували в селах Коломийського та Косовського повітів з 20-х рр. XX ст. До війни єпископський осідок цієї конфесії знаходився у Коломиї, а центральний – у Варшаві. Оскільки після війни релігійний центр опинився за межами УРСР, то в реєстрації громадам уповноважений відмовив. А наприкінці грудня 1945 р. спершу коломийська, а згодом й інші общини, перейшла в православну віру [14, арк. 7, 11].

Таким чином, зі сказаного вище напрошуються такі висновки:

– залучення до "Ініціативної групи" греко-католицьких священиків і релігійних громад та проведення Львівського "возз'єднавчого" собору було здійснено адміністративно-силовими методами при сприянні місцевих радянсько-партійних органів та силових структур і безпосередній участі уповноважених в справах релінійних культів і РПЦ;

– релігійна ситуація на теренах Прикарпаття у 1944-1945 рр. характеризувалася складними політичними процесами, зумовленими, з одного боку, намаганнями якнайскоріше відродити функціонування органів радянської влади, а з іншого – спробами знищити УГКЦ як духовну силу, що підтримувала національний дух і традиції та мала тісні контакти з католицьким світом й Апостольським Престолом;

– насильницькі форми й методи ліквідації УГКЦ та переведення у православну віру колишніх греко-католицьких громад породжували спротив серед значної частини населення і духовенства, що проявлявся у різних формах несприйняття радянської влади;

– внаслідок репресивних та адміністративних заходів, які часто порушували конституційні засади про права й свободи, радянська влада через свої структури на місцях вела тотальний наступ і проти інших релігійних конфесій, що врешті решт призвело до різкого зменшення релігійних громад римо-католицького, іудейського та протестанського віросповідань, а окремі з протестантських конфесій (Свідки Єгови, АСД, п'ятдесятники) змушені були діяти нелегально, оскільки їх не реєстрували через несприйняття ними радянської влади та її ідеології.

Література

1. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917 – 1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. – Кн. 1. – К., 1994.
2. Греко-католицька церква в 1944 – 1991 рр. // Український історичний журнал. – 1996. – № 4. – С.101-114.
3. Державний архів Івано-Франківської області (далі – ДАІФО) – Ф. 2. – Оп. 7. – Спр. 538.
4. ДАІФО. – Ф. Р-388. – Оп. 1. – Спр. 1.
5. ДАІФО. – Ф. Р-388. – Оп. 1. – Спр. 2.
6. ДАІФО. – Ф. Р-388. – Оп. 1. – Спр. 3.
7. ДАІФО. – Ф. Р-388. – Оп. 1. – Спр. 4.
8. ДАІФО. – Ф. Р-388. – Оп. 1. – Спр. 5.
9. ДАІФО. – Ф. Р-388. – Оп. 1. – Спр. 31.
10. ДАІФО. – Ф. Р-388. – Оп. 2. – Спр. 30.
11. ДАІФО. – Ф. Р-388. – Оп. 2. – Спр. 31.
12. ДАІФО. – Ф. Р-388. – Оп. 2. – Спр. 33.
13. ДАІФО. – Ф. Р-388. – Оп. 2. – Спр. 38.
14. ДАІФО. – Ф. Р-388. – Оп. 2. – Спр. 35.
15. ДАІФО. – Ф. Р-388. – Оп. 2. – Спр. 58.
16. ДАІФО. – Ф. Р-388. – Оп. 2. – Спр. 64.
17. ДАІФО. – Ф. Р-389. – Оп. 1. – Спр. 3.
18. ДАІФО. – Ф. Р-389. – Оп. 1. – Спр. 5.
19. Лисенко О. Історія Православної Церкви в Україні. – К., 1997.
20. Марчук В. Церква, духовність, нація. Українська греко-католицька церква в суспільному житті України ХХ ст. – Івано-Франківськ, 2004.
21. Пащенко В. Православ'я в новітній історії України. – Част. І. –Полтава, 1997; Част. ІІ. – Полтава, 2001.
22. Прикарпатська правда. – 1945. – 7 липня.
23. Росович В. З хрестом, чи ножом? // Вільна Україна. – 1945. – 8 квітня.
24. Сергійчук В. Нескорена Церква. Подвижництво греко-католиків України в боротьбі за віру і державу. – К., 2001.
25. Сергійчук В. Депортація поляків з Галичини в Польщу в 1944-1946 рр. // Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст.: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції 21-22 листопада 1996 р., м. Івано-Франківськ. – Івано-Франківськ, 1997. – С.274-276.
26. Уткін О. Львівський церковний собор 1946 р. в контексті тогочасних політичних реалій // Український історичний журнал. – 1998. – № 5. – С.99-110.

In the article religious life is performed on territory of the Ivano-Frankivsk region in the first post-war years. Description of process is given from preparation to liquidation of the Greek-catholic church under the guise of its association with Russian Orthodox Church, activity of Rhym-catholic, judaic and protestant religious communities is lighted.

Key words: *religious life, Greek-catholic church, protestants, judaic.*

УДК: 340.114
ББК: 67.1(2)5

Михайло Наум, Наталія Саветчук

ДЕРЖАВНО-ПРАВОВІ ПОГЛЯДИ ІВАНА ФРАНКА

У статті досліджуються погляди Івана Франка на державу, владу, право в контексті бачення ним суспільного ідеалу. Аналізуються також проблеми становлення української нації та національного вибору.

Ключові слова: *суспільний ідеал, право, держава, влада, українська національна ідея*

Важливе місце в розвитку державно-правової думки в Україні належить видатному нашому мислителю, письменнику, громадсько-політичному діячеві Іванові Франкові. Геній Франка багатогранний і багатозначний. Його колосальний інтелект виявив себе не тільки в поетичних, прозових, драматичних творах, й у науково-публіцистичних працях, де викладені його оригінальні і глибоко філософські погляди на державу і право.

Політико-державні погляди й ідеї української державності Івана Франка найповніше представлені в таких його працях, як “Поза межами можливого”, “Соціалізм і соціал-демократизм”, “До історії соціалістичного руху”, “Чого ми хочемо”, “Що таке поступ”, “Суспільно-політичні погляди Михайла Драгоманова” та ін. Наріжним каменем його титанічного життя було слово, яке вмів геніально втілити в літературно-художні образи, а також – в публіцистику і наукові розроби. Перо і слово служили посередником між ним та українською нацією в його філософських роздумах і поглядах на вдосконалення суспільства.

Як людина енциклопедичних знань, непересічного таланту й глибокої культури душі Іван Франко залишив нащадкам безцінну спадщину – близько 5 тисяч праць, що склали більше п’ятдесяти томів, які містять багатющий матеріал для літературознавців, філософів, політологів, юристів. Про спадщину мислителя можна сказати його ж словами, які висловив оцінюючи творчий доробок Михайла Драгоманова: там не написано “ні одного слова, котре не відносилось би до живих людей, до живих обставин і до тих питань, котрі так чи інакше порушують думки і чуття окружаючої його громади”.

Тому Іван Франко є гордістю української нації та й культури, справжній велет у царстві духу, постать світової величини. Він мріяв про славну будучину рідної нації. А задля того титанічно і мужньо працював, щоб прокласти шлях для незалежної української демократичної і соціальної держави, яку ми будуємо сьогодні. На таку висоту і шану поставили його, по-перше, титанічна праця, по-друге, сила духу, яка була генератором його інтелекту, по-третє, філософсько-критичне осмислення реалій тогочасного суспільного життя. Маємо на увазі перш за все надзвичайно широкі масштаби його філософської ерудиції, глибинні і гуманістичні ідеї щодо удосконалення суспільства і держави, забезпечення кращої долі і щастя якнайбільшій частині людей. Його світогляд “ґрунтувався на філософському реалізмі з

визнанням матеріалістичного світу і чітко вираженими елементами діалектики... Людину І. Франко розглядав як вершину розвитку природи, однак усвідомлював її багатовимірність, глибоко задумуючись над вічними проблемами людського буття, життя і смерті, добра і зла, складних взаємин зі світом та іншими людьми, ... пошуку серед людського існування не тільки як бажання віднайти стежку до втраченого раю, а й пошуку нового, невідомого"[6, 410-411].

Особливістю філософського пошуку Івана Франка є екзистенційно-художній характер та етико-антропологічне розуміння філософських проблем. Таке надійне філософське спрямування було зумовлене такими проблемами, як "герой, особистість і народ, нація". Вілен Горський відзначає, що глибинною і стрижневою ідеєю його філософського пошуку впродовж усього життя була "ідея героя, особистості індивідуальності, вільної в громаді, але не вільної від громади"[1, 237]. Відповідно до цієї ідеї, персонажі його художніх творів, які присвятили себе безмежній відданості народові, готові віддати навіть життя за його щастя, прокладаючи шлях у щасливе свобідне майбуття. Ідея такого героя не тільки була відтворена в його художніх структурах, але була також підтверджена власним життям, власною громадською позицією, титанічною працею, спрямованими на соціальне і національне визволення української нації.

Український патріотизм Франка полягав, за його ж таки словами, в тяжкому ярмі, покладеному долею на його плечі. Це ярмо він ніс, виходячи з почуття обов'язку селянського сина, вигодуваного чорним хлібом, працею твердих мозолястих рук. "І якщо щось полегшує мені нести це ярмо, так це те, що бачу руський народ, який, хоч гноблений, затемнюваний і деморалізований довгі віки, який хоч і сьогодні бідний, недолугий і безпорадний, а все-таки поволі підноситься, відчуває в щораз ширших масах жадобу світла правди та справедливості і до них шукає шляхів. Отже, варто працювати для цього народу, і ніяка праця не піде на марне".[8, 30]

На цих філософських засадах будує Іван Франко своє бачення суспільного ідеалу, права держави і влади, української національної ідеї. На його поглядах стосовно цих питань ми хочемо зупинитись. А водночас хотілося б розкрити глибоко філософське осмисленим тих ідей, які панували на той час в світовій державно-правовій думці щодо побудови суспільного ідеалу, зокрема з точки зору марксистської ідеології. З одного боку, незаперечним є той факт, що Іван Франко був знайомий з філософськими й економічними роботами Маркса і Енгельса, захоплювався соціалістичними і революційними ідеями. А з іншого боку його філософське бачення сутності суспільного ідеалу і шляхи його досягнення були відмінними від марксизму. У тому й велич мислителя, що він творчо, з геніальною прозорливістю, осмислив ці привабливі на перший погляд ідеї і дав їм належну критичну оцінку, а заразом своє бачення побудови державного ладу, ґрунтоване на власних філософських поглядах і з погляду своєї філософії права і влади.

Ще молодим 20-річним юнаком Франко, не лякаючись переслідувань влади, переймається ідеями Михайла Драгоманова, які той подавав протягом 1875-1876 років на сторінках журналу "Друг" для

української молоді Галичини і які мали б для неї служити суспільно-політичними орієнтирами, і пропагує їх. За це в липні 1877 року його було заарештовано. З тих пір Іван Франко починає активну громадську і політичну діяльність в Галичині. В листі до Ольги Рошкевич, дочки священика, яка мешкала в с. Лолин (нині Долинський район, Івано-Франківська область) він пише про соціалістичний лад, спільну власність громад, про досконаліший, справедливіший, людський економічний стан, якому мусить уступити місце нині існуючий[9, 111-113].

У питаннях оцінки тогочасних реалій та вдосконалення права і держави Іван Франко виходить із позицій таких вселюдських цінностей, як природна рівність індивідів, свобода, соціальна справедливість та політична рівноправність людей. Та, переходячи до розкриття сутності цих питань, треба дещо уточнити. Річ у тім, що у філософській літературі можна почути думку, буцімто Франко не мав цілісного і остаточного бачення майбутнього державного ладу або суспільного ідеалу. Дійсно, в листі до Ольги Рошкевич він писав: “Як буде виглядати будущий лад суспільний – сього не можна нині сказати, і воно, впрочім, нічого не становить...” [9, 112]. І далі він називає засадами такого ладу спільну громадську власність і господарську діяльність громад, де плоди праці належать робітникам. Однак лише на цьому світобаченні не варто, на нашу думку, робити поспішних висновків бо, по-перше, ці слова були сказані ще в 1878 році, по-друге, до цього питання Франко неодноразово повертатиметься у своїх публіцистичних працях, про які йтиметься нижче.

Як і більшість мислителів, що зробили свій вагомий вклад в історію вчень про державу і право, Іван Франко задумується над проблемами походження держави, її ролі в житті суспільства. Відповіді на деякі з цих питань він дає в роботі “Мислі о еволюції в історії людськості”. На його думку, поява держави стала наслідком еволюції і об’єктивних внутрішніх факторів суспільних процесів. Розвиток знарядь праці, поділ праці призвів до розвалу первісних общин, а звідси – і до появи держаного управління, яке прийшло на заміну общинному ладу. Пояснюючи цю думку, Франко зауважує, що “... первісний общинний лад дав громадянам при зовсім не організованім способі праці зовсім мало користі, а зате багато в чім в’язав їх волю в ділах господарських, то община звільна розпадається.... Притім же сам характер первісних ручних знарядів, прилежних до вжитку єдиниці, та гнув до єдиничної праці, до поділу та роздроблення праці” [10, 112]. Державна влада появляється як наслідок військової сили та при допомозі релігії та обрядів “слуги народу зробилися синами народу! Таким способом первісні самоуправні і народоуправні общини самі з себе витворили абсолютних владців: королів, князів, царів. Вояцтво, збагачене війнами, розсілося круг верховного владця, поробилося лицарями, боярами, панами. Значиться, і первісній громадській і племінній спільності настав кінець” [10, 114].

В античні часи державна влада переважно була владою тиранів, що призводило до позбавлення свободи більшості людей та відкритого насильства над ними. Але на зміну “первісній дикості”, пануванню

грубої сили між людьми, завдяки внутрішнім суперечностям, як вважає Франко, приходить доба "панування розуму між людьми"[10, 124].

Та буржуазні революції не принесли більшості громадян реальної свободи, а лише теоретичну рівність, тобто формальну правову рівність. "На ділі ми бачимо зовсім не те, бачимо два ворожі табори: багачів і бідних, т. є. економічно сильних і слабих, т. є. вольних і невольників" [10, 132]. Отже, тогочасні реалії свідчили про те, що еволюційні процеси, які відбулись, ще не забезпечили рівності і свободи в суспільстві. Держава не виконувала свою благородну функцію. Це стає причиною подальших роздумів Франка про сутність держави та її вдосконалення на основі прогресивних тогочасних ідей.

У праці "Що таке поступ?" Іван Франко проявляє себе самостійним оригінальним мислителем і, застосовуючи критичний підхід до аналізу популярних теорій щодо прогресивних доктрин держави, дає свій прогноз, зокрема, стосовно практичного застосування теорії народної держави "німецьких соціал-демократів". До речі, ця праця вперше була надрукована в 1903 році в тижневику національно-демократичного спрямування "Поступ", що виходив у Коломиї.

На думку Франка, "поступ", тобто людський розвій, означає "що все на світі змінюється і ніщо не стоїть на місці". І в цьому зв'язку мислитель концентрує увагу навколо дуже складних філософських питань:

1. Чи зміна йде на краще, чи на гірше.
2. Що є рушійною силою поступу.
3. До якого становища привів "поступ" людство.
4. Які основні шляхи вдосконалення суспільного життя, держави, права накреслені філософами, науковцями, політиками за історію людського розвою. Словом, чого шукають усі ті люди?

Відповідаючи на ці хвилюючі питання, Іван Франко пише, що "дорога цього поступу була не проста ані одностайна, що певні місця, осягнувши досить високого поступу, упадали", поліпшення стану людини "йшло не всюди однаково, що в одних місцях люди доходили до вищої освіти, в інших лишалися в дикім стані" [8, 474]. Тобто поступ іде не однолінійно і не тільки по висхідній (все на краще), але також хвилеподібно. Що ж до рушійної сили, то "головною движучою силою поступу є поділ праці". Однак він має негативні чи принаймні суперечливі наслідки. Природна нерівність людей "вироджує громадську й освітню нерівність, а та нерівність нарешті доходить до величезного противництва між крайньою бідністю міліонів робочих людей і багатством невеликої жміньки легкоробів або й цілковитих неробів" [8, 474]. Таким чином, в історії людського розвитку не досягнуто головного, а саме: розвитку автономної людської одиниці. Іван Франко робить висновок, що сьогоднішній "поступ людей не задовольняє, вони хочуть, аби наука і штука були власністю всіх людей, прояснювали їх розум і звеселяли життя", і тому мислителі стараються "знайти вихід із того страшного положення", тобто "шукають дороги до поступу, але не такого як досі..." [8, 474].

Дуже цікавим і красномовним є той факт, що Франко, проаналізувавши прогресивні погляди представників світової політико-правової думки на вдосконалення суспільства й держави, не приймає

догматично й однозначно жодного з підходів та їхнього бачення людського розвитку. Цим ще раз підкреслюється глибинний інтелект філософа і притаманне йому критичне мислення. Адже без критичного осмислення явищ, теорій, поглядів, ідей, дійсно, не може бути прогресивного людського розвою. Бо кожне явище несе в собі як позитивні, так і негативні наслідки. Річ тільки в тім, щоб побачити, усвідомити скільки того "позитивного" і – навпаки.

Тогочасні теоретичні підходи комуністів, соціалістів, анархістів та ін. щодо вдосконалення держави і влади, тобто бачення ними суспільно-політичного ідеалу, на думку мислителя, не були "панацеєю" для розв'язання цієї складної багатовікової проблеми. Звичайно, "вони бентежать людей, ворушать їх думки і заставляють їх шукати нових доріг; і в тім їх велика вартість, їх історична заслуга. Але певності, ***панацеї*** в них не шукайте" [8, 475].

Такі глибокі і пророчі думки висловлює в своїй праці письменник, аналізуючи програму німецької соціал-демократичної партії на основі марксистських ідей щодо побудови ***народної держави,*** "в якій би через своїх вибранців панував увесь народ, в якій би не було ні визиску, ні кривди, ні бідності, ні темноти". Подібна ідея на перший погляд є привабливою, адже передбачає парламентський шлях заміни експлуататорської держави на народну (для народу), в якій би через своїх обранців панував весь народ, задовольняючи свої природні інтереси, був би захищений від бідності і темряви, де життя було б "правильним і рівним". Але насправді – твердить і прогнозує Франко – "народна держава, коли б навіть було можливим збудувати її, не витворила би раю на землі, а була би в найліпшім разі великою завадою для дійсного поступу" [8, 471]. У чому ж річ? Які можуть бути негативні наслідки практичного застосування такої теорії? Ці сумніви Франко висловлює на загальнотеоретичному рівні й чітко конкретизує.

Справа в тому, що на думку соціал-демократів, народна держава як "всевладна пані над життям усіх горожан" передбачає опіку над чоловіком "від колиски до гробової дошки. Вона виховує його на такого горожанина, якого їй потрібно... По її думці кождий чоловік у будущім устрою від уродження до смерті буде державним урядником та пенсіоністом: держава дасть йому наперед відповідне підготування; потім буде визначувати йому роботу і плату, давати заохоту та відзнаку, а на старість або в разі слабості ласкавий хліб"[8, 470].

Зі сказаного вище закономірно напрошується питання: а що ж тут поганого, негуманного в такім погляді соціал-демократів? Тим більше, якщо дивитись на проблему тогочасних реалій, коли мільйони людей були незахищені, терпіли злидні, були залишені всякої опіки, не мали доступу до освіти, медицини і т. ін.

Однак Іван Франко по-філософськи дивиться на таке "щасливе" майбутнє народу. Бо ріст багатства, наука, власність – це ще не повне щастя. Щасливою людина може бути в житті лише тоді, коли все це буде поєднано з високим рівнем духовності, співжиттям з іншими людьми на засадах справедливості, милосердя, почуттям любові до інших людей і, насамкінець, – не забуваймо життєве кредо Франка – розвоєм вільної і розумної особистості. Та цьому буде не сприяти, а заважати "всеможна сила держави", вона ляже "страшенним тягарем на

життя кожного поодиного чоловіка. Власна воля і власна думка кождого чоловіка мусила би щезнути, знидіти, бо ану ж держава признає її шкідливою, непотрібною. Виховання, маючи на меті виховувати не свобідних людей, але лише пожиточних членів держави, зробилось би жертвою, духовною муштрою, казенною. Люди виростали б і жили би в такій залежності, під таким поглядом держави, про який тепер у найабсолютніших поліційних державах нема й мови. Народна держава сталась би величезною народною тюрмою" [8, 471]. Це був би "тріумф нової бюрократії над суспільством" які мало б у своїх руках "величезну власть над життям і долею мільйонів своїх товаришів, якої ніколи не мали найбільші деспоти... І як легко при такім порядку підтяти серед людності корінь усякого поступу й розвою, ... придушуючи всякі такі сили в суспільстві, що пхають наперед, ... шукають чогось нового"[там само].

Передбачливість письменника-мислителя, як бачимо, не може не вражати. Бо тоді, на переломі 19 і 20 віку, можна було не вірити цим словам або принаймні сумніватись в такому прогнозі. Та сьогодні, через сторіччя, маючи гіркий досвід життя в такій "народній державі", мусимо високо оцінити глибину критичного мислення філософа і визнати те, що надто справедливими і надто застерігаючими були слова Івана Франка.

Критичні засади мислення, уміння розгледіти суперечності в марксистській філософії, розчарування в теоріях соціалізму Іван Франко демонструє і в працях "Соціалізм і соціал-демократизм", "До історії соціалістичного руху", які не увійшли із зрозумілих причин у 50-и томне видання його творів. У першій із названих робіт автор ще вважає, що соціалізм – "велике культурне придбання новіших часів". Однак основні ідеї, що становлять зміст соціалізму, мають давню історію і беруть початок від тих часів, коли люди почали задумуватись над удосконаленням суспільства, а також про свої державні права. Тогочасна їх актуальність пояснюється тим, що люди самі хочуть "узятися свідомо за впорядкування свого суспільного стану". Кричуча нерівність між людьми, поневолення одних іншими спонукали маси та їх еліту, тобто інтелігенцію, шукати правди, шляхів прогресивного поступу. "Чоловік ... перестав шукати собі мети поза границями свого земного життя.., та за то в тих нібито затіснених границях свого буття знайшов безмірно широке поле для взаємної любові, праці для добра загалу, дбання про поступ і досконалення нових поколінь, із ям цього новочасного змагання виплив і соціалізм"[8, 478].

Що ж таке соціалізм? Це "заміна суспільних порядків, яка б, зносячи всякі привілеї, всяке поневолення і всякий визиск, позволяла одиницям і цілим народам якнайкраще розвиватися"[8, 478]. На основі таких поглядів розвивалися різні політично-ідеологічні рухи в Європі. Соціалістично-демократичний рух в Німеччині вважав себе також соціалістичним. Однак, як зауважує Іван Франко, в "теоретичних основах і в самій тактиці цього руху є дещо таке, що з різних боків викликає поважну критику, ... також з боку щирих соціалістів". Особливо цікавими є "критичні уваги", які висувають соціалісти федералісти до наукових основ соціал-демократії. Свідченням цього є брошура В. Черкезова "Сторінки соціалістичної історії: Вчення і дії

соціал-демократії". У цій праці критично розглядаються основоположні питання "Комуністичного маніфесту" Маркса і Енгельса. Логіка брошури веде до того, що (як і зазначав Франко) питання, порушені в "Маніфесті", є не витвором його авторів, бо вони вже розглядались в різний час багатьма мислителями. Для нас є важливим і цікавим те, що Іван Франко багато місця приділяє випискам із вказаної критично-аналітичної праці Черкезова, де йде мова про ***всевладство держави*** як одну з найнегативніших особливостей цього соціального явища. Цим самим письменник підкреслює свою постійну і непорушну точку зору, що якраз необмеженість державної влади є дуже небезпечною для суспільства, для нормального поступу. Звідси і випливає нагальна потреба критичного осмислення будь-яких теорій, в тому числі й соціалістичних, щоб люди позбулися "ілюзій і хибних доктрин..." у пошуку шляхів справедливого суспільства. У своїй праці Франко відзначає, що така критика є корисною, бо без неї не може бути побудованою "***правдивий соціалізм***". Однак через сім років в іншій статті ("До історії соціалістичного руху") він уже ставить питання, наскільки можна вважати програмові думки "Комуністичного маніфесту", що нібито започаткував, як стверджують історики соціалізму з соціал-демократичного табору, "науковий" соціалізм є "духовною власністю Маркса, чи то Маркса і Енгельса до спілки", або чи не запозичені ці думки без подання джерел [8, 510-511]. Підставою для таких заяв став зміст статті уже згадуваного нами В. Черкезова з красномовною назвою "Дуже науковий плагіат" (переклад з французького), яка побачила світ у Парижі 1900 року. Автор доводив, що значна частина думок "Комуністичного маніфесту" "навіть пережована та баламутно передана з іншого маніфесту "Принципи соціалізму: Демократичний маніфест дев'ятнадцятого століття", написаного 1843 року ученим фур'єристом Віктором Консідераном"[8, 511]. У своїй праці Іван Франко порівнює думки з маніфестів Маркса і Консідерана для підтвердження вищесказаного. Ми ж зі свого боку наведемо лише цитату із висновків праці, а дещо коротко прокоментуємо.

Отож, зроблені висновки засвідчують чітку і недвозначну позицію українського мислителя. Якщо раніше критика соціалістичної теорії, на його думку, була корисною тому, що повинна була допомогти побудувати "правдивий соціалізм", то в 1904 році він вже вважає, що немає "наукового соціалізму", а є "нове євангеліє" для робочого люду. Він пише: "Все те, що тут сказано, не має на цілі вменшити наукові заслуги та історичне значення Маркса і Енгельса. Але для сучасних і дальших поколінь буде добре, коли буде розбита легенда про їх ***месіанство і непомильність***, про те, що вони майже з нічого сотворили "науковий соціалізм" і дали в своїх писаннях ...нове євангеліє робочому народові всього світу. "Добра буде, коли... почнуть на її твірців глядіти як на людей ***даного часу й окруження, що черпали свої ідеї з того окруження і переробляли їх відповідно до складу свого ума, для людей свого часу. Таке глядіння вменшить у вірних і в невірних партійну заїлість і фанатизм***..."[8, 525].

У праці "Що таке поступ?", яку ми вже частково характеризували, Іван Франко аналізує також різні підходи до

вдосконалення держави і права, що були характерними для державно-правової думки тих часів. Зокрема, критично оцінюючи ідеї анархістів, які "міркують, що усунувши одного-другого короля чи царя", знищать владу і це призведе нібито до покращення людської долі в суспільстві, він вважає їхні підходи помилковими. Однак ті теоретики, підкреслює Франко, не розуміють, що таке влада, і уявляють собі нібито вона "лежить в руках пануючих; не стане пануючих, то не стане й власті". Та з наукового погляду, що його дотримується мислитель, владу спричиняє розподіл праці, а не розподіл власності. Тому в такий спосіб знищити її неможливо. Разом з тим, влада може, крім шкоди, приносити й користь людському поступу.

Усе ж існували й інші бачення розв'язання цієї проблеми в окремих представників анархізму. Вони вважали, що владу повною мірою знищити не вдасться, а треба лише знайти способи усунення шкідливих наслідків влади та причин, що їх породжують. В основу своєї **концепції** вони ставлять громаду як "одиноке і найвище огнище власті", де всі її члени мали б рівні права, вирішували б справи через виборний орган – старшину, що забезпечило б щасливе життя людей [8, 463].Такі погляди були характерні, зокрема, для "анархістичного ідеалу" Михайла Драгоманова, які він розвивав у збірнику "Громада"[1] і в брошурі "Вільна спілка". У чому ж суть суспільно-політичного ідеалу Драгоманова, який підтримував і схвалював Іван Франко?

У "Переднім слові [до "Громади" 1878]" Михайло Драгоманов дає свої погляди на вдосконалення суспільного буття, окреслив контури і зміст суспільно-політичного ідеалу. В основі організації майбутнього суспільства, як ми уже сказали, повинна б стати громада, яка мала і забезпечити повну волю людини, що звалась би "спілкою вільних осіб". Така організація державного устрою, на думку автора, повинна б максимально послабити можливості держави на обмеження свободи індивіда, замінити всевладство держави на стан, що зветься безначальство, або федерація вільних спілок вільних людей. Це дало б можливість домогтись того, "шоб спілки людські, великі й малі, складалися з таких вільних людей, котрі по волі посходились для спільної праці й помочі в вільні товариства, – це й є та ціль, до котрої добиваються люди і котра зовсім не подібна до теперішніх держав, своїх чи чужих, виборних чи не виборних. Ціль та зветься ***безначальство: своя воля кожному й вільне громадянство й товариство людей й товариств***"[2, 296].

Така позиція Михайла Драгоманова щодо держави та її ролі в житті суспільства базувалась на розумінні того, що зміна форми держави не дає бажаних результатів і мало що змінює її суть, та на ***поєднанні західноєвропейської соціалістичної ідеї з традиціями українського суспільного життя*** не з метою її знищення, а – реорганізації її в такий спосіб, щоб звести до мінімуму вплив влади на обмеження свободи особистості і зменшити її негативні наслідки на суспільне життя. В "Переднім слові до "Громади" він роз'яснює, що

[1] Не періодичний громадсько-політичний і літературний збірник, який Драгоманов видавав за дорученням Київської громади у Женеві в 1873-1879 та 1882роках.

завдання людей, котрі посвятились на те, щоб послужити українським громадам, тобто кожного громадівця, що поставив собі конечну ціль – "цілковите безначальство і цілковите громадство, не може вдовольнитися малими змінами в теперішніх порядках, а добившись їх, буде добиватись все більшого... щоб вбільшити власне ***волю кожної особи в слові й праці, волю кожної людської породи, спілки, громади, країни***, щоб... вменшити силу державного начальства, чи то царського, чи гетьманського, чи то управи (адміністрації), чи самої виборної ради (парламенту), перед силою особи, громади і щоб дати їм більше способу для того, щоб заложити їм більше способу для того, щоб заложити живі початки порядків безначальних: безпанських і бездержавних"[2, 300-301].

Задумуючись над шляхами майбутньої організації суспільного ладу, Іван Франко виходить з того, що державна влада за своєю суттю є сукупністю механізмів, що завжди намагається обмежити права і свободи людини, заперечити свободу особистості, підтримує такий ідеал Драгоманова. З цього приводу він пише, що якби всі люди були високоосвіченими, добросердними, здоровими на дусі і на тілі, то такий устрій міг би бути для них добрий. Однак тепер такий устрій є передчасним, бо ще не створено відповідних умов, про які йшлося вище, для його реалізації в суспільному житті. Та це ще не доказ того, що ці погляди, хоча значною мірою й ідеальні, не можуть слугувати для побудови такого державного ладу, де найвищою владою над людиною була б громада, де було б найменше начальства і більше свободи. Проаналізувавши різні погляди щодо удосконалення держави, які панували в ці часи, Іван Франко приходить до висновку, що серед усіх міркувань та ідей з цього приводу, такий суспільний ідеал Драгоманова "певно, й лишиться ***ідеалом людського громадського устрою на різні віки і як усякий ідеал ніколи не буде вповні осягнутий***" [8, 463].

Хочемо думати, що таке позитивне ставлення Івана Франка до громади та її ідеалізація були викликані не лише тим, що ці погляди генерував серед українського народу його авторитетний вчитель. Найголовніше, що вони були співзвучні з його вірою в те, що в історії людського поступу настане час, коли не буде всесильної бюрократизації авторитарної держави і влади, глухості до плачу мільйонів її громадян, що важким тягарем лягає на свободу людини і пригнічує її душу. Він вірив, що буде час людського розвою, де пануватимуть відповідне громадське щастя і "соціальна справедливість на ґрунті гуманного життя". Ці ідеї були ще й духовно спорідненими з його баченням історичної минувшини українського народу та філософсько-художніми роздумами над реаліями тогочасного життя нації, що знайшли своє відображення у його літературних творах. Згадаймо останні слова просвіченого багатолітнім життям Захара Беркута: "***Ми перемогли нашим громадським ладом нашою згодою і дружністю...***". Зауважимо – перемога здобута не силою, героїзмом, жорстокістю...

Сіре, тяжке і злиденне без надії на світлий і кращий завтрашній день, постане перед нами тогочасне сільське життя, коли ми заглибимося в смислові глибини "Лесишиної челяді". А ще для повної картини "книги буття" поневоленої Галичини Іван Франко знайомить

нас із “промисловою гарячкою” Борислава, що його семантика ґрунтується двох світах. В одному з них панує гонитва за наживою (світ багатіїв і спекулянтів), а в іншому (світ знедолених й економічно упосліджених) – важка туга за світлою, щасливою дниною.

Тепер стає більш зрозуміло, що роздуми Івана Франка над побудовою майбутнього суспільства випливають з його світоглядних позицій, розуміння природи влади і головне – беззаперечної необхідності створити інший державний лад, відмінний від сучасного, розуміння того, що основною метою людського поступу має бути свобідний розвиток людини. Отже, основу суспільного ідеалу Франко бачить у добровільному громадському об’єднанні вільних людей, в якому кожна особа і кожна громада є свобідними одиницями. В організації своєї життєдіяльності громадяни і громади діють на засадах рівності і добровільності, вільно господарюють і розпоряджаються результатами своєї праці. Кожна громада має право вступати у зв’язки з іншими громадами для взаємної спільної праці, виходячи виключно із задоволення спільних інтересів. “Так само в’яжуться в більших справах цілі повіти з повітами, краї з краями – і так повстане, знизу вгору велика держава, яка держиться купи не силою примусу, війська, платних урядників, але силою спільних інтересів громад, повітів, країв, а силою так званого **федералістичного устрою**” [8, 463].

Відмінність громадського устрою від держави в тому, що відносини тут регулюються без примусу, без нав’язування волі одних іншим, без наказів зверху, як господарювати чи впорядковувати своє співжиття. Отож такий суспільний ідеал будується “знизу вгору” і здійснює свою життєдіяльність на засадах рівності і розуму. Кожна громада дбає за всіх своїх членів, створюючи умови для досягнення ними добробуту і щастя. Головним завданням громади є забезпечення автономії особистості та її розвитку. Такий підхід Івана Франка до розуміння суспільного устрою є цілком логічним. Він випливає із його філософських поглядів на розвій людства, де критерієм прогресу поступу людської історії є вільний розвиток людини, а розвиток особистості це умова буття народу. Крім цього, кожна людина прагне знайти щастя на землі. Але вона може бути щасливою тільки в співжитті з іншими людьми, в громаді, нації: адже ж “скріплення, уточнення того почуття любові до інших людей, до родини, до громади, до свого народу – отже основна підвалина всякого поступу; без неї все інше буде лише мертве тіло без живої душі в ньому” [8, 474].

Відтак Франко акцентує увагу на національному самоусвідомленні людини, підкреслюючи, що повноцінний розвиток людини можливий лише при вирішенні національної державності, тобто політичне і соціальне визволення мусять іти разом із національним визволення. Виходячи з цих позицій, письменник, підтримуючи погляди Михайла Драгоманова, водночас висловлює своє бачення національної проблеми. З цього приводу він пише: “Одним словом, глибока і сильна віра в західноєвропейські ідеали соціальної рівності і політичної волі заслонювали перед його очима ідеал національної самостійності, ідеал, що не тільки вміщує в собі оба попередні, але й один тільки може дати їм поле до повного розвою”[8, 415]. Це, зокрема, й дало підставу відомому досліднику української

суспільно-політичної думки Івану Лисяку-Рудницькому сказати про Франка, що той як визначний виразник демократичної думки один із засновників радикальної партії в Галичині "поступово відійшов від федералістської концепції свого вчителя Драгоманова і став одним із перших речників ідеї повністю незалежної демократичної української держави"[5, 50].

Як бачимо, національне питання стає для Івана Франка одним із найважливіших у людському поступі і критерієм оцінки творчої спадщини того чи іншого мислителя. З цього приводу Олександр Салтовський, характеризуючи концепцію української державності письменника-мислителя, пише: "Проблема національних відносин, державного вирішення національного питання давно хвилювала І. Франка. Однак, якщо в молоді роки він притримувався погляду характерного для соціалістичного напряму, а саме, що вирішення української проблеми полягає у вирішенні питання соціального, оскільки український народ репрезентується в абсолютній своїй більшості представниками експлуатованих класів – селянством, дрібними ремісниками та, частково, пролетаріятом, то пізніше підхід до вирішення національного питання було для нього одним із головних критеріїв оцінки політичної зрілості того чи іншого мислителя" [7, 324-325].

Тому сьогодні треба чітко і недвозначно сказати, що геній Іван Франка виявився не лише в тому, що він шукав шляхів виходу людства із тогочасних реалій, давав нові ідеї для вдосконалення суспільного і політичного життя, не лише в тому, що у своїх поезіях, прозових творах змалював споконвічні думки і прагнення людей, і не лише в тому, що в муках "лупав скалу" з вірою прокласти дорогу для досягнення людського щастя, й – чи не найперше, – в тому, що він своєю титанічною працею хотів "витворити з величезної етнічної маси українського народу **українську націю**, суспільний культурний організм, здібний до самостійного культурного і політичного життя, відпірний на асиміляційну роботу інших націй, відки б вона не йшла, та при тім податний на присвоєння собі в якнайширшій мірі і в якнайшвидшім темпі загальнолюдських культурних здобутків, без яких сьогодні жодна нація і жодна хоч і як сильна держава не може остоятися"[8, 570].

Цим словам мислителя понад 100 років, але вони надто сучасні, як і вся різноманітна його творчість. Тому Іван Франко потрібний нам не для спогадів, не для його возвеличення. Бо він і без нас на вершині геніїв. Нам він потрібний для сьогодення, для нашої доби, для утвердження нас як української нації, для осмислення наших реалій з позицій Франка-Критика, Великого Мислителя, що своїм незрівнянним інтелектом і тонкою науковою інтуїцією збагатив українську філософську, державно-правову думку. Нам Іван Франко дав можливість осмислити себе і виявити свою сутність і прозріння.

Література

1. Горський В. С. Історія української філософії. Навч. посібник. – К., 2001. – 237.
2. Драгоманов М. П. Вибране ("... Мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні") / Упоряд. Р. С. Міщук. – К.: Либідь, 1991.
3. Забужко Оксана. Філософія української ідеї та європейський контекст: франківський період. – К.: Наукова думка, 1992.
4. Історія української культури / За загал. ред. І. Крип'якевича. – К.: Либідь, 1994.
5. Напрями української політичної думки: Іван Лисяк-Рудницький // Записки Наукового товариства імені Т. Шевченка: Праці історико-філософської секції. – Т.ССХХІІ. – Львів, 1991.
6. Огородник І. В., Огородник В. В. Історія філософської думки в Україні. Курс лекцій: Навчальний посібник. – К., 1999.
7. Салтовський Олександр. Концепції української державності в історії вітчизняної політичної думки (від витоків до початку ХХ сторіччя). – К.: ПАРПАН, 2002.
8. Франко Іван. Вибрані твори: У 3-х т. – Т.3: Літературознавство, публіцистика. – Дрогобич: Коло, 2004.
9. Франко І. Мислі о еволюції в історії людськості // Франко І. Зібр.тв.: у 50 т. – К., 1986. – Т.45. – С.76-139.
10. Франко І. До О.М.Рошкевич. 20 вересня 1870р. (Львів) // Франко І. Зібр.тв.: у 50 т. – К., 1986. – Т.48. – С.108-119.

Ivan Franko's points of view concerning the state, the power, the right in the context of his suing the ideal of the society are investigated in this article. The problems of formation the Ukrainian nation and national choice are also analysed in the article under consideration.

Key words: *ideal of the society, state, power, right, Ukrainian national idea.*

УДК: 342.724
327.39
ББК: 63.3 (4 Укр) 52

Іван Монолатій

ЕТНОНАЦІОНАЛЬНІ СПІЛЬНОТИ В КОНТЕКСТІ СОЦІАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ ГАЛИЧИНИ (1867 – 1914 рр.)

У статті досліджується проблема місця і ролі етнонаціональних спільнот у контексті соціальної історії Галичини в 1867-1914 рр. Автором показано, що в багатовіковому співіснуванні народів у Галичині знайшли своє відображення і етноконфесійна полеміка, і суспільне протистояння, і культурний взаємовплив, і "міфологія сусідства", у багатьох випадках оперта на етнічні стереотипи в сприйнятті "свій/чужий". У Галичині це проявилося в співіснуванні основних етнонаціональних спільнот, етноконфесійних груп та етнонаціональних колоній, що свідчило про цілісність Габсбурзької монархії, єдність інтересів, зрівноваженість розміщення політичних (центральних і місцевих) інституцій, загальноімперські політичні і культурні орієнтації.

Ключові слова: *етнонаціональні спільноти, етно-політична структура, соціальна історія, національна культура, Галичина, Австро-Угорщина.*

Процеси сучасного національного державотворення неможливі без становлення і трансформації дослідження історичних подій в Україні у кількох аспектах: політико-правовому, національно-культурному й соціально-економічному. Теперішній стан і перспективи наукових студій вимагають теоретичного осмислення доленосних явищ на значних часових відрізках, пошуку та аргументації асоціативних рядів у тих процесах, яким притаманна фрагментарність й дискретність, вивчення конкретних явищ побутового, психологічного, релігійно-етичного порядку, що в підсумку є рушіями й мотиваційними чинниками людської діяльності та самоорганізації. Загальна картина історичного процесу в Україні залишається неповною й обмеженою без урахування процесів етнонаціонального й етноконфесійного розвитку етнічних спільнот, народностей і націй в Галичині*. Завдяки географічному й цивілізаційному положенню цей регіон є осереддям культурного розмаїття і вартостей, що притаманні територіям пограниччя різних цивілізаційних впливів. Численні внутрішні, суспільні, культурні й релігійні кордони витворювали своєрідну рецепцію інтенсивних та різнобічних міжетнічних зв'язків.

Оцінка ролі, функцій та масштабів розвитку міжнаціональних взаємин у Галичині в другій пол. XIX – на поч. XX століть, зокрема місця етнонаціональних спільнот у загальноукраїнському та європейському

* Під австрійським пануванням (1772–1918 рр.) названа територія разом з частиною польських земель складала один коронний край і позначалася неправильним з історичної точки зору терміном "Східна Галичина". У нашій статті означення "Галичина" стосується східної частини коронного краю.

контекстах, потребує від дослідника значних зусиль, спрямованих на те, щоби "узгодити" реальні факти й уже сформовані уявлення. Безумовно, картина минулого, такого, яким ми його бачимо, здебільшого складається під впливом наших сьогоднішніх уявлень, відносин і стереотипів. Але реалії, про які йтиметься в статті, навіть у той час розглядалися сучасниками через призму стереотипів, в основі яких лежали певні політичні, ідеологічні та культурні постулати. Існував цілий спектр різних "образів" етнічних взаємин народів Габсбурзької монархії зокрема, причому взаємна їхня відповідність у різних поліетнічних регіонах спостерігалася не завжди. Тим не менше виявлення різниці між реальністю і стереотипними уявленнями не тільки дозволяє глибше зрозуміти феномен етнонаціональних спільностей досліджуваного регіону у контексті етнополітики Австро-Угорщини, а й проливає додаткове світло на загальну систему соціальних, політичних і громадянських цінностей, яка була прийнята у галицькому суспільстві.

Проблема взаємозв'язку національного і соціального у Галичині в площині етнополітики Австрійської імперії та Австро-Угорщини в зазначений період на сьогодні залишається недостатньо дослідженою. Окремі її аспекти знайшли висвітлення у працях істориків Ярослава Грицака, Ярослава Ісаєвича, Олега Жерноклеєва, Миколи Кугутяка, Олександра Реєнта, Юрія Терещенка, Джона-Пола Химки, етнополітологів і державознавців – Олександра Антонюка, Юрія Римаренка, географів Мирослава Дністрянського та Романа Лозинського, філолога Ігоря Андрущенка. Особливе значення для опрацювання теми мають дослідження представників західної та української зарубіжної суспільно-політичної думки – Івана Лисяка-Рудницького, Наталії Полонської-Василенко, Роберта-Пола Маґочія, Миколи Шафовала, – в роботах яких аналізуються механізми міжнаціональних відносин у цьому регіоні та їх місце в європейській історії.

Для пізнання того, чим насправді були етнонаціональні спільноти в Галичині, яким чином вони були інтеґровані у більш широку сферу класифікації національних культур Австро-Угорщини, і, нарешті, якими були їхні значення й наслідки, автору видається необхідним враховувати як уже усталені історіографічні традиції, так і відповідні кількісні та якісні показники сучасних досліджень. Зрозуміло, що полікультурний характер розвитку системи етнонаціональних спільнот у Галичині сер. XIX – поч. XX ст. визначали суспільно-політичні (активізація національного життя всіх етнічних спільностей, законодавча і державна політика Австро-Угорщини в регіоні стосовно забезпечення нормативно-правової бази системи міжетнічних взаємин) та економічні (поступальний розвиток капіталістичних відносин, модернізація виробництва, зміни в суспільному устрої) передумови. Нормативно-правова основа системи національностей краю визначалась офіційним законодавством, у підвалини якого були покладені демократичні принципи організації національного життя для представників різних етнічних спільнот монархії.

З'ясування цієї наукової проблеми матиме теоретичне і практичне значення, адже стабільність етнополітичної системи забезпечує функціональна відповідність етнонаціональної і політичної структури України, причому не лише в загальнодержавному масштабі, а й на

регіональному рівні, що зі свого боку робить актуальним саме історичний аналіз етнополітичної системи держави в хронологічно означений період на певній етнічній території.

Розвиток світової цивілізації завжди супроводжувався прагненням етносів-націй до національно-державного самовизначення, однією з форм якого були прагнення до національно-культурної автономії, політичної чи адміністративно-територіальної автономії, прагнення повної незалежності (сепаратизм), спроби приєднання до сусідніх, споріднених держав (ірредента) [14, 30, 36; 23, 159, 160]. Велике значення в осмисленні етнополітичних процесів, виявлення основних тенденцій, пріоритетів в етнополітиці, розгляд їх у динамічному розвитку, органічному зв'язку з соціально-економічною, політичною, духовно-культурною та іншими сферами має дослідження етнополітичної системи держави [2, 41; 4, 126-127].

Основними елементами етнополітичної системи держави є етнонаціональні спільноти, національні громадські об'єднання і державні інституції, що регулюють міжетнічні стосунки або ними визначаються [5, 189]. Водночас, державна політика щодо національного питання охоплює багато аспектів, зокрема, стосовно форми державного устрою, одержання громадянства, забезпечення рівних прав у використанні та вживанні національних мов, законодавства в галузі шкільництва, інформаційної сфери. Збалансованість політичних стосунків залежить також і від пропорційності представництва етнонаціональних спільнот у центральних і місцевих органах влади [5, 189-190]. До того ж, етнонаціональні чинники державотворчого процесу визначають не лише стан і рівень сучасних міжнаціональних відносин в Україні – їх природа і діпазон значно ширші, вони охоплюють міждержавні відносини, ставлять перед державою, владними інститутами комплекс економічних, правових, політичних і силових питань [7, 165].

У зв'язку з цим особливої актуальності набуває вивчення джерел таких явищ, їхньої генези і розвитку. Під цим кутом зору викликає неабияке зацікавлення сер. XIX – поч. XX ст. – епоха національних ідей, національних рухів і національних спільнот. Саме в цей час зароджується націоналізм, і пошуки національної ідентичності визначають долю багатьох народів і держав.

Інша причина наукової актуалізації нашої теми зумовлена тим, що сучасна концепція "конфліктів, зумовлених інтересами меншин", найрельєфніше вимальовується в ареалі Карпатського регіону, де сьогодні сходяться кордони п'яти країн, а отже етнічні процеси є надзвичайно диверсифікованими. Міжетнічні відносини на прикордонні України з сусідніми державами і загалом у Карпатському регіоні традиційно сприймаються як своєрідний майданчик для "авангардних експериментів", які допомагають випробувати усталені міжнародні чи винайти нові національні взаємини, знайти механізми перетворення питання етнічних меншин в засіб інтеграції, а не провокування конфліктів [19, 152]*.

* Автори публікації "Розширення Європейського Союзу: вплив на відносини України з центральноєвропейськими сусідами" (2004) зазначають, що "майже кожен десятий мешканець Карпатського єврорегіону із загальної кількості населення 15 млн. осіб є представником етнічних меншин. В Європі більше немає території, розділеної кордонами п'яти молодих держав, на якій проживають сім різних націй та етнічних меншин і представники шести основних конфесій" [19, 152,

Помітним історичним феноменом XIX – XX ст. є етнонаціональні спільноти Галичини – соціально-історичне явище, пов'язане з усіма сторонами діяльності [8, 153]. Вони сформувались саме в цей період і значною мірою набули свого статусу завдяки національній політиці Австро-Угорщини. В діяльності її урядів стосовно етнонаціональних спільнот відобразились складні суспільні та національно-культурні процеси, які найбільш ефективно піддавалися трансформаціям, що відбувалися в Габсбурзькій монархії під час кризи 1867 – 1914 рр. [12, 248; 22, 253-254].

Вихідний рубіж дослідження – остаточне оформлення дуалізму в Австрійській імперії і перетворення її на Австро-Угорщину у грудні 1867 р. Початок Першої світової війни у червні 1914 р. та поступовий колабс Габсбурзької монархії внаслідок цього визначили кінцеву межу роботи, оскільки ця подія обумовила появу нових форм політичного, національного і культурного становища основних етнічних спільнот в досліджуваному регіоні [1, 5, 7; 9, 314].

Дослідження етнонаціональних спільнот Галичини – багатопланова і актуальна проблема. Комплексне вивчення їх як об'єкту та суб'єкту національної політики Австро-Угорщини до останнього часу не здійснювалось. Ґрунтовних праць, у яких висвітлювався б склад етнонаціональних спільнот, основні етапи в їх розвитку, фактори, що впливали на нього, найважливіші тенденції в динаміці національностей Галичини загалом чи окремих історичних районів майже немає, незважаючи на те, що існує велика кількість джерел й розвідок до їх аналізу (праці Івана Крип'якевича, Ярослава Дашкевича, Ярослава Ісаєвича, Романа Кіся, Володимира Грабовецького, Петра Сіреджука, Романа Лозинського, Романа Сливки, Степана Макарчука, M. Horn, E. Hornowa, J. Motylewicz та ін.) [10, 15].

Слід зауважити, що вивчення історії формування й розвитку етнонаціональних груп і спільнот на території Галичини проводилось досить активно, проте ще не стало предметом спеціального комплексного дослідження в українській та зарубіжній історіографії. У більшості випадків трактування проблеми залежало від особистих національних пріоритетів, політичних уподобань чи суб'єктивного бачення науковців, а не всебічного аналізу документального матеріалу. Без належної наукової розробки даної проблеми наші уявлення про процес формування національної структури населення регіону (насамперед її політичних і етнонаціональних компонентів) як вагомої частки не тільки вітчизняної, а й європейської історії, матимуть неповний характер.

На сьогодні дослідниками було обґрунтовано теоретико-методологічні основи історико-географічного дослідження етнічного складу міського

прим. 14]. Розширення ЄС на схід, а точніше, існування різних швидкостей інтеграційних процесів країн Центральної Європи та України впливає на зміну усталених взірців контактів між людьми та зв'язків між інститутами громадянського суспільства. Важливим у цьому контексті, на думку автора статті, є комплексне дослідження трансформацій етнічних меншин і спільностей на вказаній території в історичній ретроспективі. Це дасть змогу повно вивчити етнорегіональний вимір українського суспільства і виявити обґрунтовані засади традицій етнорегіональної політики. На практиці це дозволить забезпечувати реалізацію всієї гами національних потреб різних спільнот та конфесійних особливостей, не випускаючи при цьому загальнонаціональні стратегічні інтереси Української держави.

населення; виявлено основні тенденції динаміки етнічного складу міського населення Галичини та досліджено вплив на нього різних факторів; досліджено географію розселення етнічних меншин у міських поселеннях регіону; визначено найістотніші риси мовної ситуації; запропоновано методику групування міських поселень Галичини за особливостями етнічного складу населення; визначено історико-географічні, соціально-політичні та економічні особливості формування та динаміки мережі міських поселень Галичини тощо. Однак поза їхньою увагою залишились такі питання, як процес формування етнонаціональних спільнот Галичини, їх базові елементи й різні функціональні типи як основи політичного статусу цього регіону.

Серед праць сучасних вчених найвагомішим внеском у наукову розробку окресленої проблематики є монографія Мирослава Дністрянського [5, 3-4], в якій автор торкається багатьох аспектів формування політичної системи України в контексті політико-географічного підходу. Особливий науковий інтерес становлять наведені автором дані про територіальну етнополітичну структуру українського суспільства [5, 185, 237].

В основі політико-географічного аналізу Мирослава Дністрянського – вивчення в комплексі структури етнонаціонального і державного простору, регіональних відмінностей громадсько-політичної активності етнонаціональних спільнот відповідно з іншими географічними системами. Основними принципами такого аналізу дослідник називає системність, конкретність, територіальність [5, 190], роблячи акцент на співвідношенні кількісних методів просторового аналізу. Фахівці вважають, що саме територіальна структура етнічних меншин, яка характеризується щільністю, ступенем компактності, своєрідністю форм розселення, значною мірою визначає особливості їхньої політичної активності [5, 190; 7, 166].

Етногеографічними чинниками етнополітичних процесів, за Мирославом Дністрянським, виступають: а) конфігурація етнічної території, етнонаціональна і соціальна структура населення; б) співвідношення міського і сільського населення; в) регіональні відмінності національної самосвідомості українців та рівень розвитку національно-культурної інфраструктури; г) історичні етнополітичні традиції [5, 191].

Основними політичними чинниками етнонаціональної структуризації дослідник визначає: а) територіально-політичний поділ українських земель та політичний статус історичних українських регіонів; б) регіональні відмінності і рівень розвитку національно-політичних інституцій; в) етнонаціональне обличчя держави; г) державну політику щодо етнонаціональних груп і національних мов, законодавство щодо національних відносин [5, 191]. В обох випадках вчений розглядає запропоновану модель через парадигму взаємозумовленості історичних етнографічних та ґеополітичних змін в Україні протягом ХХ століття [5, 191-195].

Прикметною особливістю дослідження Бориса Савчука і Володимира Кафарського є систематизований виклад історії та основ етнологічної науки [20, 106-134]. Виходячи із здобутків зарубіжної та вітчизняної етнологічної науки, автори подають власну інтерпретацію етнологічних

понять і термінів, велику увагу приділяють проблемам етнопсихології, етнології культури та релігії.

Здійснюючи спробу класифікації етнічних спільнот [20, 133], науковці систематизують їх за антропологічними, мовними (лінґвістичними), етнорегіональними та соціокультурними класифікаціями в контексті етнологічних студій. Справедливо підкреслюючи стосовно останніх, що питання цих класифікацій – складна і багаторівнева проблема, автори систематизують їх на підставі господарсько-культурних типів (ГКТ) та історико-етнографічних областей (ІЕО). Зазначені теорії, на думку авторів, обґрунтували природу етнорегіональних утворень та роль соціально-економічного чинника в життєдіяльності етнічних спільнот і взаємозв'язках між ними [20, 85-89].

Обидві зазначені класифікації етнічних спільнот, на наш погляд, не достатньо арґументовані, оскільки не враховують самої семантики і генези понять, а також досвіду їхнього застосування. Узагальнююче дослідження Бориса Савчука і Володимира Кафарського вказує, наскільки важливою концептуальною проблемою становлення проблеми етнічних спільнот загалом є розмежування предмета досліження, етнічної типології (типи етнічних спільнот) різноманітних методологічних підходів та концептуальних моделей етнополітики [7, 172, 174], оскільки з цього приводу немає єдиної думки, а в сучасних виданнях ці поняття часто ототожнюються [21, 88].

Певний соціально-філософський зміст поняття "спільнота" в соціологічному, етнічному, релігійному та інформаційному вимірах розглядає сучасна дослідниця С. Супругова [21, 89-90]. У статті автор доводить, наскільки різним є бачення форм, чинників та умов формування спільнот, співвідношення етнічного і політичного в сучасному світі, за баченням місця етнічного і національного у соціополітичних процесах [21, 90]. Однак для дослідження С. Супругової, на наш погляд, характерна гіперболізація штучності, легкості, суб'єктивності у формуванні національних спільнот, уникнення розуміння їх як культурно-ментальних феноменів.

Цікавий підхід до названої теми в Г. Редькіної, яка спеціально аналізує феномени етнонаціональних відносин та національної політики. Стверджуючи, що в етнонаціональних відносинах відбивається вся сукупність соціальних відносин (національного і політичного), авторка пропонує розрізняти два основних аспекти таких взаємин: загально-історичний і конкретно-історичний [16, 864-865].

Звичайно, є чимало інших визначень нашої проблеми, але з наведених, за авторами підручника "Основи етнодержавознавства" [15, 122-123], можна зробити деякі узагальнення стосовно термінологічного контексту. По-перше, при визначенні етносів (етнічних груп) деякі західні вчені (Д. Жуто-Лі, А. Білинський, Е. Сміт та ін.) користуються майже одним і тим же набором чинників чи "індикаторів", головними серед яких є: а) біологічні – раса та/чи спільне походження; б) культурні – мова, релігія, звичаї, традиції; в) історичні – спільність, спільні почуття тощо. По-друге, постійним і головним індикатором визначення етносів є спільне етнічне походження людей, котре вважається не стільки реальним, скільки міфічним. По-третє, західні вчені розглядають етнічні групи та чи/ етноси

як суто етнічні спільноти або, перш за все, як етнічні, а потім *вже* соціальні спільноти. Визначаючи етнічне, національне і етнодержавознавче, автори справедливо зазначають, що "у колишній радянській, а подекуди і в сучасній вітчизняній науці все якраз навпаки" [15, 123; 6, 161]. Мається на увазі, що етноси та/чи етнічні групи оголошуються соціальними спільнотами, зокрема "соціальними організмами", "соціальним одиницями" тощо. У кращому випадку вони вважаються етносоціальними спільнотами. Отже, на думку провідних українських вчених (Ю. Римаренка, О. Картунова), в обох випадках увага концентрується переважно на спільному соціальному походженні членів спільноти, їхній соціально-класовій приналежності, соціальних зв'язках, класовій свідомості, інтернаціональних почуттях*.

Таким чином, незважаючи на достатню кількість різноманітних формулювань і підходів до поняття етнонаціональних спільнот, проблема осмислення цього феномену є настільки ж складною, наскільки складною, багатозначною і суперечливою є суспільно-політична реальність, віддзеркалена в наукових категоріях.

Уперше розглядати етнонаціональні (і значною міри, етноконфесійні) спільноти Галичини саме як важливе історичне і соціально-політичне явище запропоновано нами у 2003 р. [8, 153]. Зокрема зазначалося, що значною перешкодою в поглибленні вивчення етнонаціональних спільнот у зазначеному регіоні є відсутність усталених теоретико-методологічних основ вивчення проблеми і обмаль історичних досліджень. Автор вважає, що застосування історичного методу сприятиме, по-перше, осмисленню процесу становленння полікультурності Галичини; по-друге, специфіки культурної взаємодії на певному історичному етапі між українцями як титульним етносом та іноніональним населенням; по-третє, чинників збереження етнічними групами самобутньої матриці етнокультурного розвитку; по-четверте, проблем державної етнонаціональної політики та політико-правових колізій у галузі етнокультурних відносин і шляхів їх подолання. Зрозуміло, що історичний досвід водночас засвідчує переваги і обмеженість окремих методологічних підходів, адже сучасні соціальні науки висувають й обґрунтовують нові теоретичні положення, що мають бути закладені в основу стратегії досліджень етнонаціональних спільнот Галичини в зазначений період.

Проведене нами в 2002 – 2003 рр. початкове дослідження [13, 236] засвідчило, що, попри значний документальний масив, існує певний дисбаланс між рівнями наукового опрацювання проблеми етнонаціональних спільнот у Галичині: окремі аспекти етнічного історизму досліджені досить докладно, проте історія єврейської, німецької, вірменської, а подекуди й польської громад науково осмислені набагато менше. Архівні документи, збірки документів, спогади очевидців, публікації часописів та окремі видання відтворюють обставини інтеґрування політичної, адміністративної та культурно-освітньої системи

* Згадані вчені вказують, що термін "етнос", поряд із загальновизнаним терміном етнічність (в широкому розумінні) може вживатись як для характеристики спільноти, так і збірне, узагальнююче, родове поняття для будь-яких етнічних спільнот. Такі терміни, як "нація", "національність", "етнічна" та "національна" групи, теж мають багато різних значень, а відповідні цим назвам спільноти є формами існування етносу та/чи певними його частинами [15, 128].

периферії Австро-Угорської імперії в загальноімперський механізм, засвідчують особливості формування етнонаціональних спільнот і окремих моноетнічних "корпорацій" у населених пунктах регіону, простежують діяльність національних політико-правових інституцій, установ та організацій (їх офіційний та інституційний націоналізми), а також окреслюють ті концепції й атрибути етнічних спільнот, що стали наслідком національної політики офіційного Відня сер. XIX – поч. XX ст.

Проаналізовані джерела [12, 248; 18, 13, 20, 22] показують між іншим, що етносоціальний та етноконфесійний розвиток Галичини кін. XVIII – поч. XX ст. був зумовлений політикою австрійської влади, прискореною інтеґрацією регіону в новий політичний, економічний та культурний простір, домінуванням польської мови в органах місцевої адміністрації (після 1867 р.). Урядова та регіональна політика щодо етнонаціональних спільнот супроводжувалася усуненням регіональних особливостей у суспільно-політичній і культурній сферах, економіці, етносоціальній структурі населення, адмініструванням. Історія етнонаціональних спільнот досліджуваної території визначала взаємовідносини традиційних та привнесених соціальних інститутів, проявів національного життя, духовних цінностей. Закладені в цей період зміни і деформації (їхні позитивні і неґативні прояви) етнонаціонального простору безпосередньо вплинули на подальший розвиток національної структури Галичини у XX ст.

Вивчення окресленої проблематики вимагає від науковців, які осмислюють етнополітичні явища і процеси, використання арсеналу методів з інших суспільних наук [2, 39]. У цілому сукупність підходів і принципів, правил і норм, інструментів і процедур, які забезпечують взаємодію науковця з об'єктом, що пізнається, для вирішення дослідницьких цілей і завдань, Олександр Антонюк запропонував поділити на три умовні групи: 1) загальнологічні (аналіз і синтез, індукція і дедукція, діагноз і прогноз, визначення і класифікація, порівняння й аналогія, абстрагування, моделювання, спостереження і експеримент, статистичний аналіз, логіко-математичне моделювання); 2) теоретичні (системний, історичний, порівняльний (компаративний), діалектичний, структурно-фунціональний); 3) емпіричні (біхевіористичні): безпосередній нагляд, контент-аналіз документів та інформаційних потоків, експеримент, анкетне опитування, інтерв'ю [2, 39].

Розглядаючи особливості використання деяких наукових методів у сучасних історичних студіях етнонаціональних спільнот Галичини, зауважимо, що методологічну основу дослідження повинні складати загальні принципи історизму та об'єктивності, які вимагають пізнавати явище з урахуванням історичних умов, що викликали його виникнення і розвиток, здійснювати аналіз подій і явищ шляхом залучення усього розмаїття джерел. Основним критерієм оцінки етнонаціональних спільнот Галичини 1867-1914 рр., як і будь-якого історичного явища, повинна стати об'єктивність історико-етнологічних досліджень.

Необхідність комплексного вивчення нашої теми зумовлює використання системно-структурного підходу до розвитку суспільних процесів та соціальних структур, аналітико-синтетичного, проблемно-хронологічного, діахронного (методу періодизації), порівняльно-

історичного, ретроспективного методів, що дасть можливість здійснити наукову реконструкцію процесу формування етнонаціональних спільнот Галичини в окреслений період, визначити основні тенденції цього процесу в цілому і специфічні для кожного з його етапів. При вивченні цих закономірностей слід використовувати й методи історичного джерелознавства (наукової евристики, класифікації та критики джерел).

Таке зміщення дослідницьких інтересів на ґрунті української історії приречене на цікаві відкриття і несподівані висновки [9, 314; 17, 36]. Для забезпечення комплексності вивчення зазначеного явища необхідно використати метод компаративістського аналізу: пошук релевантних моделей модернізації національно-історичної свідомості представників етнонаціональних спільнот Галичини в контексті соціокультурної динаміки досліджуваного часу. Саме тому співвідношення особистості й суспільства розглядається низкою сучасних дослідників як найважливіша проблема історичного процесу. Між індивідуальним і соціальним існує діалектичний зв'язок: з одного боку, суспільство – це сукупність індивідуальностей, а з іншого – тільки у взаємодії з іншими людьми особистість формується як індивідуальність. Справжнє ж "усуспільнення" – це поле реалізації індивідуальності. Соціальне й індивідуальне імманентно передбачають одне одного. У багатовіковому співіснуванні народів у Галичині знайшли своє відображення і етноконфесійна полеміка, і суспільне протистояння, і культурний взаємовплив, і "міфологія сусідства", в багатьох випадках оперта на етнічні стереотипи в сприйнятті "свій/чужий". До того ж, наприклад, компонентно-територіальний аналіз етнонаціональної структури суспільства поєднується з дослідженням регіональних відмінностей соціального складу етнонаціональних спільнот. У методологічному аспекті, насамперед, доцільно порівняти етнонаціональну структуру сільського населення Галичини (переважно автохтонного) і міського, склад якого суттєво залежав від тенденцій міґрацій в означений період.

Окрім того, ґрунтовне і міждисциплінарне вивчення етнонаціональних спільнот Галичини 1867 – 1914 рр. як певного історичного і соціально-політичного явища конче здійснювати не стільки на рівні окремих етнічних груп, скільки у плані з'ясування загальної суті цього важливого явища модерної історії України, його природи і закономірностей. Причому здійснювати висвітлення тяглості основних традицій етнополітики, визначення провідних тенденцій його розвитку не лише в контексті загальноукраїнського етнонаціонального і етнополітичного процесу, а й у типологічних зіставленнях із етнонаціональними спільнотами Центральної і Середньої Європи. Власне він, контекст, якнайправдивіше дасть належну оцінку феномену етноспільнот зламу минулих століть, визначаючи і рівень понятійно-термінологічних та методологічних засад аналізу територіальних етнополітичних проблем, різних типів політичних і етнонаціональних компонентів державної системи, і своєрідність їх існування як у структурі окремих етнонаціональних спільнот, так і в моделі загальної територіальної етнонаціональної структури Австро-Угорщини. Водночас відтворення контексту обґрунтовується типологічною близкістю як форм етнічного і національного, а також і засобів вирішення цієї проблеми в українській науковій думці.

Автор переконаний, що теоретичне і практичне значення результатів такої розвідки полягатиме у тому, що наукове осмислення проблеми етнонаціональних спільнот Галичини як значного історичного явища відкриє можливість заповнення суттєвої прогалини в історичній науці, інтегрувати великий масив фактичного матеріалу до узагальнюючих праць з історії України у період формування модерної української нації сер. XIX – поч. XX ст.

Таким чином, оцінюючи нинішню ситуацію з історико-етнологічного вивчення етнонаціональних спільнот Галичини в 1867 – 1914 рр. як початковий етап подальшого дослідження соціальних та національних структур Габсбурзької монархії в цьому регіоні [9, 314], необхідно виявити науково обґрунтовані особливості цього процесу, розробити сталі теоретико-методологічні і методичні засади історичного дослідження цього феномену, переглянути існуючі концепції й стратегію вивчення етнонаціональних спільнот відповідно до сучасної методології, а також розробити відповідну типологію таких спільностей. Адже на кожному етапі пізнання існує потреба в узагальненні конкретних знань та синтезі їх в єдину систему, в певну цілісність. Така потреба виявляється і в посиленні інтеграційних явищ у сучасній історичній та політологічній науці [11, 843-845; 25, прим. 89-91]. На таку інтеграцію в галузі наукового знання етнонаціональних відносин впливають різні фактори: розвиток суспільної практики; зростання кількості комплексних об'єктів вивчення, що потребує підключення декількох наукових напрямків; широке використання як методологічної основи сукупності методів кількох наук та ін.

Отже, короткий аналіз методологічних підходів характеризованого явища засвідчує, що етнонаціональні спільноти в Галичині 1867 – 1914 рр. з точки зору функціонування в їхньому розвитку різних, нерідко прямо протилежних типів етнополітичної системи, відмінних, іноді й взаємозаперечувальних систем і засобів – явище не стільки типологічно багате та виразно поліваріативне, а й доволі неодномірне і неоднозначне [24, 268, 280; 26, 110, 133]. Власне, уже за своєю загальною сутністю та спрямуванням спростовує донедавна усталену (почасти й нині існуючу) думку деяких дослідників про те, що в історичному процесі хронологічно означеного періоду домінуючими були лишень полінаціональні моделі [3, 297], що політичні чинники етнонаціональної структуризації краю якщо й існували, то не як самодостатні і самоцінні, а лише як своєрідне "вкраплення" до загальної етнічної картини національного самовиразу галицької людності.

Коротко узагальнюючи викладений матеріал, необхідно додати, що з огляду на системоформуючу роль націй та народностей у функціонуванні Австрійської держави, етнонаціональні спільноти Галичини в 1867 – 1914 рр. доцільно розглядати як певну етнополітичну систему, яка є особливим поєднанням територіальної організації влади та регіонального розподілу національної і політичної активності населення. Державна політика Австрійської імперії, а пізніше – Австро-Угорщини в царині етнополітики, спрямована на розв'язання засадничих проблем її функціонування – територіальної стабільності і цілісності, поступального розвитку, – розглядалася як певна внутрішня геополітика Габсбурзької

монархії та заходи урядів. Підтримуючи баланс і рівновагу в основних підсистемах дуалістичної імперії, забезпечивши оптимальну освоєність державної території, її просторову структуру державно-територіального устрою, вищі урядові кола певною мірою сприяли синтезу регіональних позитивних етнокультурних ознак. Зокрема у Галичині це проявилося в співіснуванні основних етнонаціональних спільнот (*стійких, сталих груп людей, що історично склалися як певні цілісності, що характеризувалися низкою ознак і рис спільності в своєму походженні та розвитку* або *культурних утворень, які склалися історично в Галичині й усвідомлювали себе як окреме ціле*), етноконфесійних груп (*субетнічного і мікроетнічного рівня, що призвело до формування в етносоціальній структурі Галичини етнорелігійних громад*) та етнонаціональних колоній (*компактних поселень поза історичною батьківщиною тих представників етносів, що походили з розвинутих держав, що колонізували/освоювали території Галичини* або *більш-менш компактних поселень, дільниць якоїсь групи в міських районах, цілих етнічних чи національних спільнот*), що свідчило про цілісність Габсбурзької монархії, єдність інтересів, зрівноваженість розміщення політичних (центральних і місцевих) інституцій, загальноімперські політичні і культурні орієнтації.

Назагал кажучи, теоретико-методологічні засади дослідження державної етнополітики Австро-Угорщини в 1867 – 1914 рр. щодо етнонаціональних спільнот досліджуваної території виявляє недостатність урахування конкретних регіонально-політичних особливостей, тобто актуалізує проблему наукового вивчення посилення конкретних принципів зовнішньої геополітики Габсбурзької монархії.

Література

1. Андрущенко І. Культура Австро-Угорщини кін. XIX – поч. XX ст. Духовний злет доби історичного занепаду: Історико-літературний нарис. – К.: “Альтерпрес”, 1999.
2. Антонюк О. Етнополітологія як наука та її зв’язок з етнополітикою // Персонал. – 2004. – № 1. – С.41 – 43.
3. Буцевицький В. Етнополітика Австро-Угорщини щодо Галичини // Мала енциклопедія етнодержавознавства / НАН України. Ін–т держави і права ім. В.М. Корецького; Редкол.: Ю.І. Римаренко (відп. ред.) та ін. – К.: Довіра; Генеза, 1996. – С.297.
4. Воропай Т. С. Національна ідентичність як теоретична і практична проблема сьогодення // Розвиток демократії та демократична освіта в Україні: Матеріали II міжнародної наукової конференції (Одеса, 24 – 26 травня 2002 р.). / Укладач Л. Марголіна. – К.: Ай Бі, 2003. – С. 126-127.
5. Дністрянський М. С. Україна в політико-географічному вимірі: Монографія. – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2000.
6. Євтух В. Етнічна меншина: поняття, ознаки, функції // Філософська і соціологічна думка. – 1994. – № 1-2. – С.161-163.
7. Кафарський В. Нація і держава: Культура. Ідеологія. Духовність. – Івано-Франківськ: Плай, 1999.
8. Кугутяк М. В., Монолатій І. С. [Рец.:] Олександр Реєнт. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.). – К.: Інститут історії НАН

України. – 2003. – 340 с. // Український історичний журнал. – 2003. – № 4 (451). – С.149-153.
9. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: В 2 т. – Том І. – К.: Основи, 1994.
10. Лозинський Р. Етнічний склад міського населення Галичини (історико-географічне дослідження): Автореф. дис. ... кандидата географічних наук. / 11.00.02 – економічна та соціальна географія. – Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2000.
11. Монолатій І. Галичина в етнонаціональному вимірі // Актуальні проблеми філософських, політологічних і релігієзнавчих досліджень (До 170 – річчя філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка): Матеріали Міжнародної наукової конференції "ЛЮДИНА – СВІТ – КУЛЬТУРА". – К.: Центр навчальної літератури, 2004. – С.843-845.
12. Монолатій І. Джерела до історії етнонаціональних спільнот у Галичині (XVIII – поч. XX ст.) // Nad Wisłą i Dnieprem: Polska i Ukraina w przestrzeni europejskiej – przeszłość i terazniejszość. Seria: Stosunki Międzynarodowe i Globalny Rozwój. – № 1. [Над Вислою і Дніпром: Україна і Польща в європейському вимірі – минуле і сучасність. Наукові праці викладачів та студентів Київського національного лінгвістичного університету та Університету Миколая Коперника в Торуні. Серія: Міжнародні системи та глобальний розвиток. / Під ред. І. Срібняка і З. Карпуса].– Toruń-Kijów, 2002. – S.240-248.
13. Монолатій І. Українські періодичні та книжкові видання як джерело до історії етнонаціональних спільнот у Галичині (середина XIX – початок XX ст.) // Українська періодика: історія і сучасність: Доп. та повідомл. Восьмої Всеукр. наук.-теорет. конф., Львів, 24-26 жовт. 2003 р. / НАН України. ЛНБ ім. В. Стефаника. НДЦ періодики; За ред. М. М. Романюка. – Львів, 2003. – С.232-236.
14. Норберт Еліас. Процес цивілізації: Соціогенетичні і психогенетичні дослідження. – Том I-II. – К.: ВД "Альтернативи", 2003.
15. Основи етнодержавознавства: Підручник / За ред. Ю. І. Римаренка. – К.: Либідь, 1997.
16. Редькіна Г.М. Етнонаціональні відносини та національна політика // Актуальні проблеми філософських, політологічних і релігієзнавчих досліджень (До 170 – річчя філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка): Матеріали Міжнародної наукової конференції "ЛЮДИНА – СВІТ – КУЛЬТУРА". – К.: Центр навчальної літератури, 2004. – С.864-865.
17. Реєнт О. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.). – К.: Інститут історії НАН України, 2003.
18. Реєнт О.П. Потенціал національного відродження України // Десять років незалежності України: минуле та сучасне державотворення: Науковий збірник. / Під ред. В. Смолія, О. Реєнта, Ю. Терещенка та ін. – К., 2003. – С.13-22.
19. Розширення Європейського Союзу: вплив на відносини України з центральноєвропейськими сусідами / Інститут регіональних та євроінтеграційних досліджень "ЄвроРегіоУкраїна". – К., 2004.
20. Савчук Б., Кафарський В. Вступ до етнології: Навч. посібник. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2003.

21. Супругова С. Г. Види спільнот // Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Вісник: Філософія. Політологія. – Вип. 50. – К: ВПЦ "Київський університет", 2003. – С.88-90.
22. Тейлор А. Дж. П. Габсбурзька монархія 1809-1918. Історія Австрійської імперії та Австро-Угорщини. – Львів: ВНТЛ-Класика, 2002.
23. Шульгин О. Основні проблеми історії і життя // Збірник на пошану Олександра Шульгина (1889 – 1960). / За ред. В. Янева. – Париж – Мюнхен: Наукове товариство імені Шевченка, 1969. – С.153-169.
24. Isaievych Iaroslav. Galicia and Problems of National Identity: Ukrainians, Poles and Jews (1772 – 1918) // Ісаєвич Я. Україна давня і нова: народ, релігія, культура – Ukraine, Old and New: People, Religion, Culture. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1996. – С.268-280.
25. Magocsi Paul Robert. Galicia: A Historical Survey and Bibliographic Guide. – Toronto, Buffalo, London: Published in association with the Canadian Institute of Ukrainian Studies and the Harvard Ukrainian Research Institute of Toronto Press, 1983.
26. Szafowal Nicolas. Die Ukrainer und Ihre nationale Identität // Studien zu Deutsch – Ukrainischen Beziehungen. – München: Ukrainische Freie Universität und Ševčenko-Gesellschaft der Wissenschaft, USA, 1999. – Nr. 3. – S.110-133.

The theoretical-methodological principles and the history of the ethno-national unities of the Galychyna in 1867-1914 are discussed, the key issues of political activities of national unities are considered and the problems of territorial ethno-political structure of Galychyna are elucidated.

A significant attention is paid to the analysis of the interdetermination of historical ethno-political and geographical changes in Galychyna the Middle of the 19th to the Beginning of the 20th Centuries and to the ethno-political structure of the Galychyna society.

Key words*: ethno-national unities, territorial ethno-political structure, social history, national culture, Galychyna, Austrian-Hungary.*

УДК: 811.161.2
ББК: 81.2Ук

Василь Бойчук

МОВНА КАРТИНА СВІТУ І ВНУТРІШНЯ ФОРМА СЛОВА.

У статті подається аналіз внутрішньої форми слова як мовної категорії, яка розкриває природу найменувань і виявляє специфіку формування мовної картини світу. Визначено словотворчий потенціал різних типів внутрішньої форми слова у відіменникових похідних найменуваннях осіб в українській мові.

Ключові слова: *внутрішня форма слова, мовна картина світу, типи номінацій, словотвірна модель, словотворчий потенціал.*

У сучасних лінгвістичних і культурологічних дослідженнях усе частіше увагу вчених привертають проблемні питання вивчення мови як національного феномена, що забезпечує консолідацію етносу, розвиток його творчого та інтелектуального потенціалу, збереження і відтворення в просторі та часі духовних і матеріальних цінностей народу [див.: 4; 13; 16; 8 та ін.]. З цього погляду актуальними є етнолінгвістичні студії, предметом вивчення яких є мова як засіб національно-культурної організації соціуму в етногенезі.

Вивчення національно-культурної складової мови відповідно зумовлює інтеграцію мовознавства з іншими гуманітарними науками – культурологією, етнологією, фольклористикою, етнопсихологією, мистецтвознавством, а також взаємопов’язаність категоріального наукового апарату і методології дослідження зазначених наук, що дозволяє робити виважені узагальнення і окреслювати подальші шляхи наукових розвідок стосовно ментально-мисленнєвих парадигм (когнітивних структур) того чи іншого етносу.

Відомо, що кожен народ репрезентує у мові свою культуру, відтворює матеріальний і духовний світ, виявляє властиві тільки йому світобачення і світорозуміння, формуючи таким чином національну мовну картину світу. Проблематика мовної картини світу пов’язана з комплексними дослідженнями глибинних процесів взаємопроникнення мови і мислення, слова і думки, зі специфікою відображення сегментів позамовної дійсності у формально-семантичній структурі мовних знаків і подальшим розвитком їх значеннєвої структури.

Різнотипні аспекти формування і вираження мовної картини світу в процесах найменувань в останні десятиріччя стали об’єктом наукових зацікавлень учених-лінгвістів В. Гака [2], Н. Голєва [3], О. Земської [11], О. Кубрякової [15] та ін. Серед численних питань особливої уваги набуває проблема з’ясування механізму відображення навколишнього світу у свідомості особи, яка є складовою частиною людської спільноти, нації, носієм тієї чи іншої мови. Певною мірою вирішити ці дискусійні моменти структурної організації мовної картини світу допомагає внутрішня форма (далі – ВФ) слова, яку у сучасному мовознавстві розуміють загалом як мотиваційну ознаку, що лежить в основі формування семантичної структури похідного слова.

ВФ слова розкриває природу і характер найменувань, вказує на смислові відношення між твірним і похідним, визначає власне

ономасіологічну характеристику мовного знака, вона є своєрідною з'єднувальною ланкою між словом і денотатом, відображає лінгвосеміологічні компоненти процесів найменувань. Саме тому ВФ найяскравіше виявляє свою природу на рівні похідного слова, що є результатом номінації.

Процес найменування опосередкований психікою людини, яка відповідно до свого розуміння членує навколишній світ і матеріалізує думку у формі мовного знака. Виокремлення первісного мотиву (свідомого чи несвідомого), що ліг в основу найменування, дозволяє всебічно охарактеризувати процес номінації, наслідком якого є дериват, утворений за певною словотвірною моделлю, наявною в арсеналі засобів тієї чи іншої мови.

На рівні непохідного слова, яке не виявляє причинно-наслідкових зв'язків з іншими спільнокореневими словами, ВФ є "затемненою", оскільки втрачено первісний мотив, що слугував першопричиною номінації. Відтворити ВФ непохідного слова, у структурі якого залишається зовнішня форма і значення, можна за допомогою етимологічного аналізу. Реконструкція "найближчого етимологічного значення" (О. О. Потебня) показує, чому для українця і англійця, для прикладу, слово *вікно* (англ. *window*) асоціюється з різними сегментами навколишнього світу, зокрема з *оком* для українця і – з *вітром* (*wind* – вітер) для англійця.

Таким чином, ВФ слова тісно пов'язана з проблемою мотивованості мовних знаків. Слід зазначити, що питання мотивованості, тобто співвіднесеності зі світом речей, мовних знаків неоднозначно вирішувалося в історії лінгвістичної думки. Так, відома ще за античних часів суперечка між "номіналістами" й "реалістами", які обґрунтовували зв'язок між предметами і їх назвами відповідно "за природою" і "за законом" [12, 112]. Уже тоді Демокрит помітив, що слово не є абсолютним "двійником" речі, тому що в мові існує багато слів на позначення одного предмета, і навпаки, одне слово здатне позначати різні предмети. Грецький філософ Платон вказував, що слово, крім свого значення і звукової форми, має ще одну характерну особливість, яку мислитель називає "ідеєю слова", "образом слова", завдяки чому "нема потреби відтворювати всі риси, характерні предметові, щоб одержати образ" [18, 479].

Проблема мотивованості/довільності мовного знака (за Платоном – його ідеї, чи образу) нерозривно пов'язана з поняттям ВФ слова, яке походило від платонівської "ідеї ідей". На відміну від античності і середньовіччя, де цей термін асоціювався з субстанцією, що перебуває в трансцендентному бутті, а тому не може бути пізнаною людиною повністю, із становленням мовознавства як науки ВФ слова набуває певного термінологічного значення, хоча отримує різноманітні узагальнення у різних наукових парадигмах. Крім того, сам термін "внутрішня форма" зазнав чимало інтерпретацій у лінгво-філософських ученнях XIX і XX століть, що загалом не сприяло його чіткому визначенню і розумінню. З іншого боку, ВФ слова є тим засобом, категоріальною одиницею, що уможливлює створення типології деривaційних номінацій, а звідси – дає змогу наблизитися до кращого

розуміння і усвідомлення складної діяльності психіки носіїв тих чи інших мов, що опосередковують процеси найменувань у різних мовах.

Аналізуючи тісні зв'язки між мовою і нацією, поняття ВФ активно використовувалося як інструментарій для пояснення явищ мовного освоєння дійсності німецьким філософом і лінгвістом Вільгельмом фон Гумбольдтом. Для вченого ВФ мови виходить за рамки словосполучення чи словотворення і є основою, на якій елементи мови "синтезуються у духовній єдності". Звідси – мова не є продуктом діяльності, а діяльністю духу народу, яка "постійно повторюється і спрямована на те, щоб зробити артикульований звук придатним для вираження думки" [5, 70]. ВФ, на переконання Гумбольдта, є зовнішнім проявом духу народу, який об'єктивується внутрішньою формою і матеріалізується через її посередництво у мові. Кожна мова за допомогою ВФ, яка є безпосереднім виразником духу народу, окреслює навкруг народу своєрідне коло, з якого можна вийти лише тоді, коли вступаєш у коло іншої мови [5, 80]. У такому визначенні ВФ мови виступає певною абстракцією, хоча насправді вона є "індивідуальним поривом нації, за допомогою якого народ у мові виражає свої думки і свою значущість" [22, 13]. Іншими словами, ВФ мови є системою поглядів на позамовну дійсність [19, 130].

Учення Гумбольдта про ВФ мови, яка не тільки формує психічну субстанцію, але й організовує зовнішню структуру мови і таким чином виражає через мову національну самобутність, знайшло своє продовження у концепції неогумбольдтіанства, що представлена працями німецького вченого Л. Вайсгербера, та теорії лінгвістичної відносності, представленою школою Е. Сепіра та Б. Уорфа в США. Провідною тезою цих теорій є твердження про визначальний характер мови для розвитку і формування мислення людини, її світогляду, поведінки тощо. Так, Л. Вайсгербер вказував: "Мова є творення нації, у ній знайшов своє відображення процес пізнання всіх минулих поколінь; мова сама по собі – духовний світ, що постає перед конкретною людиною як щось об`єктивне, але до того, що пізнається, – суб`єктивне, одностороннє" [1, 119-120].

Аналогічно трактували сутність мови стосовно дійсності та мисленнєвої діяльності Е. Сепір та Б. Уорф, які вказували, що "різні мовні колективи по-різному бачать те, що об'єктивно є однією і тією ж дійсністю" [7, 289].

Звісно, що такі погляди на визначальну роль мови для формування мисленнєвої та пізнавальної діяльності нації не оминули критики з боку представників радянського мовознавства, які обстоювали матеріалістичний і класовий підхід до пояснення мовних явищ [див., напр.: 9; 6; 17 та ін.].

Відмічаючи розмаїття трактувань ВФ мови, В. Звєгінцев справедливо зауважує: вагомим недоліком у дослідженні теорії ВФ було те, що мовознавці вивчали мову не як діяльність, а як продукт діяльності, і саме ця позиція "створила труднощі в розумінні внутрішньої форми мови" [10, 360]. Дослідник вказує, що можна дати визначення мови як індивідуального способу народу виражати у мові свої думки і почуття, але не можна дати визначення ВФ окремої конкретної мови, оскільки таке визначення було б науковою абстракцією.

На особливу увагу при розгляді проблеми ВФ заслуговує О. О. Потебня, який вперше на слов'янському ґрунті теоретично розвинув

учення про ВФ, хоча його лінгвістичні студії стосувались ВФ окремого слова. Вчений послідовно будував свої наукові дослідження у багатому поняттєвому контексті свого часу, але чимало позитивного перейняв від Гумбольдта, Лотце, Штейнталя, Лацаруса та інших учених Заходу. Це, однак, не завадило йому критично поставитись до західноєвропейських теорій і створити оригінальну концепцію ВФ слова, що стала підґрунтям подальших досліджень теорії ВФ слова у ХХ столітті.

Для О. О. Потебні ВФ є важливою особливістю слова, що народжується разом із розумінням при чуттєвому сприйманні предметів та явищ навколишнього світу. Вчений погоджується з Гумбольдтом, що слово виражає не всю думку, яка становить його зміст, а тільки одну з її ознак Наприклад, образ *стола* може мати багато ознак, але слово "стіл" означає лише щось простелене (від дієслова "стелити"). Саме тому це слово може позначати будь-які предмети, незалежно від їх форми, розміру, матеріалу і т.д.

О. О. Потебня вказує, що у слові є два змісти: один – суб`єктивний, або найближче етимологічне значення слова, яке містить у собі тільки одну ознаку, та другий – суб`єктивний, в якому є багато різноманітних ознак. Об`єктивний зміст є символом, що замінює для людини суб`єктивний, він є формою, в якій свідомості представляється зміст думки. Якщо зі слова забрати суб`єктивний зміст, то залишиться тільки звук (зовнішня форма) та етимологічне значення, що виступає також формою, але внутрішньою. Отже, ВФ слова показує, як "уявляється людині її власна думка", вона є "відношенням думки до свідомості" [20, 73]. Згідно з вченням дослідника ВФ є частиною змістової структури слова, ознакою "представлення" предмета, засобом доведення нового значення до свідомості людини.

О. О. Потебня розпочав новий етап у дослідженнях взаємовідношення між формою і змістом у слові, що сприяють виявленню історичної зумовленості мотиваційних процесів у словотворенні. ВФ слова у такому разі розкриває особливості зв'язку актуального значення слова з його попереднім значенням, висвітлює історичний процес формування слова, зміни та розвиток його значення. Вчення ВФ слова спростувало ідею, яка була особливо поширена в лінгвістиці XIX століття, про довільність, абсолютну умовність і випадковість зовнішньої форми мовного знака. О. О. Потебня вперше у вітчизняному мовознавстві показав роль слова у процесі пізнання людиною навколишнього світу та формування думки.

Подальший розвиток положень ученого про ВФ слова дозволяє виявити загальні та диференційні моменти у процесі формування мовних одиниць двох типів – конструктивно похідних і семантично похідних, а звідси – відкриває можливості вивчення глибинних механізмів поновлення номінативного фонду мови [21, 134].

У сучасних лінгвістичних дослідженнях поняття ВФ слова тлумачиться також як "представлення", яке збереглося у слові, як первісна ознака, що лягла в основу найменування поняття; як образний елемент у значенні слова. ВФ слова також вбачають у способі передачі поняття за допомогою того чи іншого значення, як технічний прийом створення номінативної одиниці, суть якого полягає у виборі ознаки, що кладеться в

основу найменування, або ознак номінації, які усвідомлюються носіями мови.

Аналізуючи різні підходи сучасних лінгвістів до розв`язання питання ВФ слова, можна помітити, що в їхній основі лежать вихідні положення потебнянської теорії ВФ слова. За основу досліджень часто брались лінгвістами окремі положення теорії ВФ слова О. О. Потебні та розвивались відповідно до мети і завдань дослідження, практичного опрацювання матеріалу. Це, зрештою, приводило дослідників до різного тлумачення самого поняття ВФ слова. З іншого боку, теоретична складність категорії ВФ слова передбачає комплексне трактування її сутності, а тому розмаїття думок та ідей є цілком природним.

На нашу думку, ВФ слова є мотиваційною ознакою, що вичленовується свідомістю мовця із семантичної структури твірного слова і кладеться в основу найменування предметів та явищ навколишнього світу, що позначаються похідними словами, способом мотивації значення між твірним і похідним словом, який конкретизується цією ознакою. Таке розуміння суті ВФ слова є інструментарієм системного опису словотвірних явищ, дозволяє виокремити характерні особливості процесів номінацій української мови, що безпосередньо пов’язані з з національними ментальними структурами.

Творення нового слова – складний і багатогранний процес, і внутрішній формі слова відводиться головна роль, оскільки вона синтезує в собі мисленнєві особливості психіки індивіда та мовно-виражальні засоби, що дає змогу виявити взаємодію мови і мислення. Похідне слово, яке є результатом номінаційного процесу, має внутрішню форму, що формується на базі твірної основи. Систематизація та типологізація дериватів через особливості їхніх внутрішніх форм виводить похідне слово за межі словотвірного аналізу, уможливлює його аналіз як мовного знака, який виражає закодовану пізнавальну діяльність особи, її світосприйняття і світорозуміння.

Характер ВФ слова як мотиваційної ознаки найменування зумовлює певний тип номінації. Різноаспектність природи мислення носіїв різних мов продукує відповідно різні за своєю суттю процеси найменування, які тісно пов’язані зі світоглядними орієнтирами тих, хто дає назву предмету. Звідси – аналізуючи ВФ похідних слів різних мов, можна визначити, які ознаки явища чи предмета позамовної дійсності вичленовуються свідомістю мовця для найменування нової реалії та технічні засоби номінації, які при цьому використовуються.

Порівнюючи, наприклад, деривати української мови з аналогічними похідними інших мов, виявляємо як неоднорідність їхніх внутрішніх форм, так і спільні риси. Наприклад, укр. *грубник* (мотивується назвою предмета), рос. *истопник* (в основі назви – характерна дія), аналогічні внутрішні форми і в польс. *palacz*, і чеськ. *topič*. Аналіз дериватів засвідчує, що питання диференціації/ідентичності ВФ похідних слів пов’язане також і з типологічною класифікацією мов. Так, в українському і російському *бабник* маємо мотиваційну ознаку особи, тоді як у чеськ. *sukničkar* ВФ актуалізує ознаку одягу особи (*sukničkа – спідниця*). У інших випадках в укр. і рос. *булочник* ВФ фіксує ознаку результативності (*булка* – результат професійної діяльності особи), а в чеськ. *pekař* і польс. *piecarz* – ознаку дії, що виконує особа.

Цікаві результати отримуємо, порівнюючи мови з різним ступенем спорідненості. Так, для укр. *воротар*, рос. *вратарь*, чеськ. *bramkař* і польс. *bramkarz* характерна однотипна ВФ, а в англ. *goalkeeper* вона актуалізує мотиваційну ознаку об'єктності (буквально "той, хто тримає, утримує м'яч").

Композиційна структура деривата значно полегшує визначення мотиваційної ознаки, оскільки зумовлює більшу образність найменування, крім того, дія у композитах виражено експліцитно на відміну від афіксальних дериватів. Зрештою вибір словотвірної моделі, через яку утворюється зовнішня форма мовного знака, теж можна певною мірою пояснювати особливостями тієї чи іншої національної "мовної картини". Наприклад, відповідниками українських афіксальних дериватів в інших мовах можуть бути як однотипні, так і різноструктурні слова: *лісівник – лесовод*, *птахівник – птицевод* тощо; *гирьовик* – польс. *cienzarowiec*, англ. *weightlifter*. У інших випадках відповідниками українських дериватів є складні номінативні утворення, напр.: *курівник* – чеськ. *chovatel slepič*, польс. *hodovca kur*, *коняр* – чеськ. *chovatel koni*, *водник* – англ. *watertransport worker* та ін.

Таким чином, досліджуючи ВФ дериватів, виявляючи характерні особливості процесів номінації підходимо до вирішення не лише суто мовних проблем, але й маємо змогу робити певні узагальнення щодо специфічних рис ментальності того чи іншого народу, яка відтворюється у національній мовній "картині світу". Одразу слід зауважити, що йдеться про так звану "наївну", або "донаукову", картину світу, при якій сприймання навколишнього світу не опосередковане науковим знанням, а формується під безпосереднім впливом національно-мовного, історичного і культурного досвіду того чи іншого народу.

В основі такого типу етнолінгвістичних досліджень покладено тезу про національно-специфічний феномен мови, у якому відображається своєрідний національний характер, що зумовлює чітко окреслену структуру мовних моделей об'єктивації світу через посередництво наявних у тій чи іншій мові засобів номінації і особливостей світовідчуття.

Виявлення загальної типології ВФ похідних слів у системі словотвору української мови є актуальним завданням у рамках опису словотвірних явищ, оскільки дає змогу не тільки з'ясувати семантико-деривaційні особливості похідних слів, складний механізм словотвірної мотивації, а й встановити ядерні й периферійні типи ВФ дериватів, визначити домінантні ознаки, за якими мовці номінують предмети і явища навколишньої дійсності, що є переконливим матеріалом для пізнання специфіки світосприймання носіїв української мови, їх мовної "картини світу".

Попередні дослідження іменників-десубстантивів назв-осіб української мови дали змогу виявити їх внутрішньоформну типологію, зокрема визначити змістові (ядерні та периферійні типи ВФ) та формальні (продуктивні і непродуктивні словотвірні моделі (СМ)) характеристики номінаційних процесів. У таблиці №1 показано кількісний розподіл іменників-десубстантивів за встановленими типами ВФ та словотворчий потенціал словотвірних моделей, які реалізують ті чи інші типи ВФ дериватів.

Таблиця №1. "Словотворчий потенціал СМ у реалізації типів ВФ іменників – назв осіб"

СМ	**Типи і підтипи ВФ**				
	Локативність				
	місце проживання	місце праці	місце навчання	місце ув'язнення	місце рекреації
- ник	12 (келійник)	36 (тепличник)		4 (острожник)	3 (санаторник)
- ець	31 (англієць)	8 (земець)	3 (нахімовець)		
- ин	34(киянин)	1 (ярмарчанин)			
ар/яр		5 (аптекар)	1 (школяр)		
- ич	4 (москвич)				
- к-а			1 (інститутка)		
- щик		1 (банщик)			
ак/як	6 (гірняк)	2 (дворак)	1 (бурсак)		

	Результативність	Інструментальність
- ник	127 (монетник)	63 (лірник)
ар/яр	59 (щіткар)	18 (српілкар)
-щик	3	5 (катеринщик)
- ець	2 (побутовець)	1 (бесемерівець)
- ач	1 (трюкач)	2 (сурмач)
- ій	1 (вершій)	
- аль		1 (скрипаль)
-янк-а		1 (арф'янка)
- ниц-я	3 (проскурниця)	

	Об'єктність	Темпоральність
- ник	109 (молочник)	7 (сезонник)
ар/яр	20 (крамар)	1 (строкар)
- ець	3 (обліковець)	
- ниц-я	1 (цесарниця)	
- щик	1	
- ій	2 (гусій)	
- ин	2 (ідолянин)	
- ич	1 (бабич)	
- ан	1 (політикан)	
- юх	1 (конюх)	
- ак	1 (рибак)	

	Зайнятість	Посесивність
- ник	31 (нафтовик)	27 (ключник)
- ець	5 (гвардієць)	4 (промисловець)
ар/яр	1 (ниткар)	9 (корчмар)
- ин	1 (освітянин)	
- ань		3 (вусань)
- ач		3 (бородач)
- ай		1 (бородай)
- ій		1 (грамотій)

	Приналежність	Екзистенційність
- ник	23 (бунтівник)	21 (оброчник)
- ець	17 (республіканець)	
ар/яр	4 (комунар)	2 (лихвар)
- щик	1 (гонщик)	1 (половинщик)
- ин	6 (спілчанин)	1 (мирянин)
- ич	2 (шляхтич)	1 (супряжич)
- як		1 (злидняк)

	Родинність	Параметричність	Ієрархічність
- енк-о	4 (паламаренко)		
- чук	1 (писарчук)		
- івн-а	1 (сотниківна)		
- ець	2 (синовець)		
- иц-я	1 (синовиця)		
- ань		9 (вухань)	
- ач		4 (головач)	
- к-о		1 (головко)	
- ник			2 (сотник)
- ар			1 (чотар)
- ок			1 (ватажок)

Дані таблиці наочно засвідчують змістові та формальні характеристики процесів найменувань предметів та явищ об'єктивного світу, характерні для носіїв української мови при сприйнятті чи усвідомленні невеликого сегмента навколишньої реальності. Досліджуючи ономасіологічний компонент мовного знака через посередництво внутрішньої форми слова, яка "живе" у семантиці слова, фіксуючи закодовану пізнавальну діяльність людини, історичну пам'ять мови, наближаємося до розуміння когнітивних структур нашого народу. Подальші контрастивні студії дериватів різноспоріднених мов можуть пролити світло на багато "темних плям" у проблемах взаємозв'язку мови і мислення, мови і нації, змістового наповнення національних мовних "картин світу".

Література

1. Вайсгербер Л. Язык и философия // Вопросы языкознания. – 1993. – №2.
2. Гак В. Г. К типологии лингвистических номинаций // Языковая номинация: Общие вопросы. – М.: Наука, 1977. – С.230-294.
3. Голев Н. Д. Динамический аспект лексической мотивации. – Томск: ТГУ, 1989.
4. Ґрещук В. В. Мова як засіб національної консолідації // Українська мова в освіті. – Івано-Франківськ: Плай, 2000. – С.96-108.
5. Гумбольдт В. Избранные работы по языкознанию. – М., 1984.
6. Гухман М. М. Лингвистическая теория Лео Вайсгербера // Вопросы теории языка в современной зарубежной лингвистике: Сб. ст. – М.: Изд-во АН СССР, 1961. – С.123-163.
7. Джеймс К. Контрастивный анализ: Пер. с англ. // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. XXV.
8. Ентоні Д. Національна ідентичність. – К.: Основи, 1994.
9. Ермолаева Л. С. Неогумбольдтианское направление в современном буржуазном языкознании // Проблемы общего и частного языкознания : Сб. тр. – М.: ВПШ и АОН, 1960. – С.47-86
10. Звегинцев В. А. О научном наследии В. Гумбольдта // Гумбольдт В. Избранные работы по языкознанию: Пер. с нем. – М.: Прогресс, 1984.
11. Земская Е. А. Словообразование как деятельность. – М.: Наука, 1992.
12. История лингвистических учений: Древний мир. – Ленинград, 1980.

13. Кононенко В. І. Мова і народна культура // Мовознавство. – 2001. – №3. – С.62-69.
14. Контрастивная лингвистика. – М.: Прогресс, 1989.
15. Кубрякова Е. С. Теория номинации и словообразования // Языковая номинация: Виды наименований. – М.: Наука, 1977. – С.222-304.
16. Мокієнко В. Українська культура в українській мові // Етнос і культура: Зб. наук.-теор. ст. – Івано-Франківськ: Плай, 2003. – №1. – С.67-70.
17. Павлов В. М. Проблема языка и мышления в трудах В. Гумбольдта и неогумбольдтианском языкознании // Язык и мышление: Сб. ст.– М.: Наука, 1967. – С.152-161.
18. Платон. Кратил // Соч.: В 3 т. – М., 1968. – Т.1.
19. Плотников Б. А. О форме и содержании в языке. – Минск: Вышэйшая школа, 1989.
20. Потебня А. А. Мысль и язык. – К.: СИНТО, 1993.
21. Снитко Е. С. Учение А. А. Потебни о внутренней форме слова и его судьба в современной лингвистике // Русское языкознание. – Вып. 22. – К.: Лыбидь, 1991.
22. Шпет Г. Внутренняя форма слова. Этюды и вариации на темы Гумбольдта // История и теория искусств. – М., 1927.

The analysis of internal form of word as a linguistic category which exposes nature of the names and the specific of forming of linguistic picture of world is given in the article. Word-formation potential of different types of internal form of word is determined in the desusbstantive derivative names of persons in Ukrainian.

Key words: *internal form of word, linguistic picture of world, types of nominations, word-formation model, word-formation potential.*

УДК: 94(477)(=16)
ББК: 63.3(49)

Ігор Коваль

ЯРОСЛАВ ПАСТЕРНАК ПРО ПРОБЛЕМИ СЛОВ'ЯНСЬКОГО ЕТНОГЕНЕЗУ

Стаття присвячена внеску видатного українського археолога Ярослава Пастернака (1892-1969) у розв'язання однієї з найскладніших проблем європейської історіографії – етногенезу слов'ян. Розроблена вченим схема історичного розвитку українського народу обстоює його споконвічну автохтонність. Автор вважає племена трипільської культури етнічною основою, на якій розвинулася історія українського народу через генетично спадкоємні археологічні культури.

Ключові слова: *автохтонний, археологічна культура, бронзова доба, залізна доба, енеоліт, етногенез, міграція, могильники, палеоліт, поселення, слов'яни.*

Проблеми слов'янського етногенезу вважаються одними з найскладніших у європейській історіографії. Вони охоплюють питання походження слов'янського етносу, формування його території, розселення в Європі, визначення характеру матеріальної та духовної культур на різних етапах розвитку, рівня економіки. Зрозуміло, що видатний український археолог Ярослав Пастернак (1892–1969), який відкрив і самостійно дослідив багато різночасових слов'янських пам'яток, не міг оминути увагою цих проблем. Він створив власну концепцію походження і ранньої історії слов'ян.

Появу людини на українських землях Ярослав Пастернак відносив приблизно до періоду між першим і другим льодовиками (300 тис. років до Н.Х.). Хоча, як зауважує вчений, "це не означає, що нові досліди не можуть відкрити сліди ще ранішого поселення на Україні" [21, 13].

На переконання дослідника, Європу заселили люди із центральної частини старопалеолітичної ойкумени – Малої Азії і Близького Сходу, долаючи західний шлях (через Босфор і Дарданелли) та східний, що проліг Закавказзям. Якраз транскавказькою магістраллю людина кам'яного віку дісталася "берегів Чорного моря, заселила південь України, а відтак і Подністров'я" [11, 44].

Розробляючи хронологію археологічних Культур України, Ярослав Пастернак відніс до місцевих свідерську, тардедуазьку, кампінську фази доби мезоліту (8-5 тис. років до Н.Х.) і ориньякську фазу палеоліту (40 тис. років до Н.Х.). Коли "Археологія України" готувалася до друку, вчений ділився своїм відкриттям у листі до професора Олександра Домбровського: "Наявні на сьогодні археологічні матеріали вповні переконують мене в автохтонності племен з трипільською культурою в Україні і бачу їх предків вже в досить густій, як на ті часи, людності Подністров'я і Побужжя у верхньо-палеолітичній, ориньякській добі" [2, 111]. Український ориньяксієн, вважав археолог, не єдиний у Європі кам'яного віку, його сучасниками були ще два цивілізаційні вогнища – у сучасній Франції і на Близькому Сході. Простежуючи периферійні впливи ориньякської культури з центром в

Україні, дослідник тим самим відтворює давньоісторичне життя на українських землях в загальноєвропейському контексті [23, 348-350].

Будучи послідовним автохтоністом, наступну історичну ланку етнічного розвитку українського народу Ярослав Пастернак пов'язує з комарівською культурою (XV-XI ст. до Н.Х.), пам'ятки якої він досліджував у 1935 році (Мал. 5). Кераміка з комарівського могильника і поселення, розкопаних у 30-х роках, на думку вченого, у своїх формах має виразний трипільський характер. Численні знахідки скульптурних зображень слов'янського божества Матері впевнили його в цьому: "Виходить, тут мешкало трипільське населення, яке після приходу колоністів-"шнуровиків" (Мал. 3) зубожіло, втратило добрих гончарських майстрів, але зберегло ще прадідівську віру – культ богині родючості" [11, 268].

Ярославу Пастернаку першому в українській історіографи належить науково правильний здогад, що споріднений із комарівською зв'язок мали племена білогрудівської культури, які жили в лісостеповій зоні Правобережної України в XI-IX ст. до Н.Х. Кераміку білогрудівського типу археолог виявив у Корничі (Коломия), Новосілка Костюкова (Заліщики) і Підгорі (Теребовля). Характерні фрагменти чорного димленого посуду віднайшлися при його розкопках Галичиної могили в Крилосі. У цьому ж населеному пункті Пастернак розкопав у 1935 р. курган в урочищі "Іванівське", де в могильному насипі було знайдено уламки чорненої лощеної кераміки і гальштатську скляну жовту намистину з білою обвідкою. Оцінюючи культурну приналежність вивчених пам'яток, вчений приходить до висновку: "Їх залишило по собі те саме місцеве хліборобсько-скотарське населення, нащадки давніх трипільців з домішкою "шнуровиків" [11, 281].

Білогрудівська культура продовжила себе, на думку Ярослава Пастернака, у чорноліській культурі (IX-VII ст. до Н.Х.). Її пам'ятки займають Лісостеп між Дністром і Дніпром і основну частину басейну р.Ворскла на Лівобережжі. Згадана територія практично збігається з районами розповсюдження давньослов'янських гідронімів і, як жодна інша археологічна культура, має таку своєрідну конфігурацію, що зайвий раз підкреслює зв'язок чорнолісців з носіями протослов'янської мови.

Вагомий внесок зробив Ярослав Пастернак в історію вивчення слов'янського етногенезу, досліджуючи також висоцьку культуру (XI-VI ст. до Н.Х.) (Мал. 7). Пишучи про її археологічне підґрунтя, автор робить висновок: "Їх населення було споконвіку автохтонне на цих теренах. Були це праісторичні предки ранньо-історичного праслов'янського племені неврів, що про них писав у V ст. по Хр. грецький історик Геродот" [16, 122; 24, 3]. Звичайно пошук ученим археологічного еквівалента до висоцької культури Геродотового племені неврів, як і будь-яка інша гіпотеза, має право на життя, але сучасна наука ще атрибутує наврів із білогрудівсько-чорноліською і милогрудівською культурами (1 тис. до Н.Х.) [26, 62].

Таким чином, розвиваючи схему етногенезу українського народу в бронзову добу і ранньозалізний час, Пастернак простежує його генетичну тяглість у таких археологічних культурах:

1. *Енеоліт* – Трипільська культура (IV-III тис. до Н.Х.) (Мал. 4);

2. *Перехідний період* від енеоліту до бронзової доби – Прихід на українські землі із заходу носіїв культури шнурової кераміки, асиміляція їх корінним трипільським населенням. Відведення культурі шнурової кераміки важливої ролі в етнокультурних процесах бронзової доби (III-II тис. до Н.Х.);

3. *Бронзова доба* – Виникнення на основі культури шнурової кераміки, що злилася із трипільською, нової комарівсько-тшинецької спільноти (XV-XI ст. до Н.Х.).

4. *Залізна доба* – Білогрудівська (XI-IX ст. до Н.Х.) і чорноліська (IX-VI ст. до Н.Х.) культури.

5. *Скіфський* час – Культури Лісостепу України, приналежні скіфам-орачам. Висоцька культура. Культури, які витворили згадані Геродотом протословянські племена – неври, агафірси і алазони.

У тому, що Ярослав Пастернак із повним самозреченням заглибився на схилі літ у слов'янську археологію, вирішальний вплив мав його унікальний досвід польових досліджень найрізноманітніших ранньослов'янських археологічних культур. Могильник, розкопаний ним в с. Гриневі у 1930 р., належав до пшеворської культури (II ст. до Н.Х. – IV ст. після Х.). І її появу в Україні археолог пояснює просуванням чужоземних племен із західних країв. Носіїв пшеворської культури дослідник ототожнює з історичними венедами – предками західних слов'ян. Максимально наближено вчений підійшов до питання хронології та ареалу поширення праісторичної західнослов'янської культури: інтерпретуючи археологічні матеріали, він визначив шляхи їх просування на українські землі, що пролягли вздовж Сяну і Бугу до Подністров'я, а звідти на Західне Поділля, в доріччя Пруту і на Буковину [11, 487]. Пильна увага вченого до пшеворської культури мала плідні наслідки, сучасна наука відводить їй значну роль у формуванні слов'янських старожитностей на дуже широкій території України і вона розглядається як одна з головних культур, що продовжила лінію розвитку праслов'янського населення, починаючи від комарівсько-тшинецького періоду. Один із найкращих знавців слов'янської археології римського часу Денис Козак аргументовано довів, що пшеворська культура вплинула на етнокультурні зрушення, які відбулися в басейнах Західного Бугу і Подністров'я у I-IV ст. після Н.Х., і відіграла вирішальне значення у формуванні окремих груп східнослов'янських племен [10, 68-69].

Одночасно з венедами із Трансільванії через Карпати клином рушила на українські землі ще одна міграційна хвиля, яка поселилася на урожайних землях Верхнього Подністров'я. Розвиток археологічної науки за останні десятиріччя підтвердив, що Ярослав Пастернак мав стовідсоткову рацію, коли творців нової на Україні липицької культури (назву отримала від першої відкритої пам'ятки в с. Верхня Липиця Івано-Франківської області) ототожнював із племінною гето-фракійською групою, відомою з римських письмових джерел під назвою костобоки [20, 185; 28, 153]. У 1933 році археолог провів рятувальні розкопки на знищеному через каменоломні роботи великому селищі липицької культури, що знаходилось у с. Залісці поблизу Бібрки на Львівщині. На селищі віднайшлися фрагменти кераміки і ціла посудина. Дуже вартісними науковими відкриттями стали знахідки земянкового житла і дна кухонної печі. У сусідстві з селищем був могильник,

теж сильно зруйнований. Дослідник встиг розкопати одне з небагатьох поховань, яке дивом уціліло, і знайшов серед могильних дарів три глиняні посудини. Вони виразно засвідчили приналежність поховання до липицької культури.

Дотримуючись принципу об'єктивізму, Ярослав Пастернак наводить два твердження древніх істориків щодо етнічного походження венедів. Згідно з одним із них (Геродот і Страбон), венедські племена вважаються гетами. Натомість візантійський історик VI ст. Теофілакт Сімокатта називав їх просто слов'янами. Позиція дослідника в цьому питанні не була звичайною обережністю, а виявом наукової добросовісності. Бо вже наступний етап слов'янської історії, в археології репрезентований зарубинецькою культурою (II ст. до Н.Х. – II ст. після Х.), для нього є однозначно слов'янський [20, 112]. Висновки українських археологів, зроблені останнім часом, переконливо довели, що основним субстратом, на якому виникла ранньослов'янська черняхівська культура, були три інтегровані археологічні культури: пізньозарубинецька, липицька і пшеворська [4, 162]. Тепер стає зрозумілим виважений підхід Пастернака в оцінці етнокультурних процесів на рубежі двох епох.

Варто відзначити, що неперевершені знання археологічних джерел давали йому змогу відреставровувати такі сторінки минулого, на які б не спромігся жоден інший дослідник. Студіюючи спеціальну літературу, тільки за територією поширення в кінцевій фазі латенської доби рідкісного в археології виду знахідок – металічних нашийних гривнів, вчений детально локалізував шляхи просування на Україну предків західних слов ян – венедів [19, 268].

Інтенсивно досліджуючи з середини 30-х років пам'ятки ранньослов'янського часу, археолог зробив неоціненний внесок у вивчення культури карпатських курганів (II-IV ст. після Х.). Протягом 1934-1938 років він розкопав 33 тілопальні могили: у с. Бринь (1938,1), Грабовець (1934, 2), Грушів (1936, 4), Кам'янка (1934, 3), Корнич (1934, 2), Перерісль (1934,17), Підгороддя (1937,1), Нижній Струтин (1938,1), Цуцилів (1934,1) Івано-Франківської області, а також у с. Добряни (1935,1) Львівської області [29].

Носії культури карпатських курганів (Мал. 8) заселяли передгір'я Карпат, а їхні невеликі селища знаходилися поблизу родючих грунтів і водойм. На їх матеріальній культурі відчутно позначились впливи римських провінцій. Кераміка, знайдена в похованнях, дала вченому підставу провести аналогії з одночасною керамікою ранньослов'янських племен антів у Подніпров'ї. Маркіян Смішко вважав, що культура карпатських курганів належить дакійському племені карпів, згаданому у "Географії" Птолемея [25, 149]. Визнаючи участь у формуванні цієї культури гето-дакійських етнічних елементів, услід за Ярославом Пастернаком сучасна дослідниця Ліана Вакуленко виділила в ній слов'янські риси. Причому в ході історичного розвитку,

вважає вона, гето-дакійський субстрат згасає, а натомість усе чіткіше виступають слов'янські старожитності [7, 89].

Ярославу Пастернаку першому з українських археологів належить відкриття культури карпатських курганів. Її майбутню долю вчений поєднує з українським літописним племенем тиверців [16, 66].

Перегорнуті сторінки життєвого літопису славетного археолога переконали нас, що до розв'язання проблеми походження ранніх слов'ян він підійшов уже підготовленим, досвідченим науковцем. Але якщо більшість його попередників, наслідуючи автора "Повісті минулих літ", пішли шляхом пошуку виключно батьківщини слов'ян, то Ярослав Пастернак поставив перед собою два методологічно важливі задання: дослідити прабатьківщину і хронологію етногенезу слов'ян, а разом із тим – історію заселення українських земель від найдавніших праісторичних часів.

Зайнятись найдавнішою історією слов'янства його спонукав значною мірою відхід окремих вчених від принципів наукового об'єктивізму, інспірація фактами через національно-територіальні, політичні та ідеологічні інтереси. В цьому відношенні показовою була дискусія між польськими і німецькими археологами про етнічну приналежність племен лужицької культури. Ярослав Пастернак рішуче опротестував твердження німецької сторони, яка вбачала в лужицькій культурі протогерманське коріння. Рівночасно, він показово спростовував і теорію окремих польських дослідників про існування "лужицького центру" на українських землях. Мову можна вести, переконував він опонентів, про "венедський центр", що розвинувся зі спільноти індоєвропейських племен бронзової доби – культури шнурової кераміки [14, 441]. Украй негативну реакцію вченого викликало й ознайомлення з працями радянських археологів, де робилися спроби підтасувати етнічну історію слов'ян під ідеологічні догми комуністів і обґрунтувати спільне походження з одного кореня трьох братніх народів – російського, українського і білоруського [1, 191]. Прикладом такого антинаукового підходу до вирішення проблеми етногенезу слов'ян була теорія, сформульована радянським археологом Петром Третьяковим. Її суть полягала в тому, що нібито етногенез східних слов'ян визначили дві праісторичні групи: одна, більш розвинута в соціально-культурному плані – на півдні (Україна), а друга, що відставала в своєму історичному розвитку – на півночі (Московщина). У добу великого переселення народів різниця між ними захиталася й утворилася історична спільність – східні слов'яни. Утворення Київської Русі трактувалось також на штучно створених вченим підвалинах двох могутніх чинників – антів і русів, з яких нібито пізніше складалося "русское государство".

Прекрасно обізнаний з пам'ятками шнурової кераміки, Ярослав Пастернак не міг оминути увагою ще одне тенденційне твердження Петра Третьякова, згідно з яким "шнуровики", оволодівши простором від Одру до Дніпра, витворили на ньому стабільну і розвинену цивілізацію. Насправді їхні поселення вздовж Дніпра відомі археологам лише де-не-де. Розчинившись у

компактній масі хліборобських трипільських племен, вони не мали тривкого культурного впливу на них [14, 440].

Професор Олександр Домбровський, який уважно слідкував за творчим доробком свого колеги, його ростом, виокремлював надзвичайними важливе положення наукової кон Мову можна вести, переконував він опонентів, про "венедський центр", що розвинувся зі спільноти індоєвропейських племен бронзової доби – культури шнурової кераміки [14, 441]. Украй негативну реакцію вченого викликало й ознайомлення з працями радянських арй, індоєвропейській основі. Більше того, переконаний був наступним, для просування вперед наукового пізнання замало було сягати лише до бронзової доби, грецьких чи римських часів. Слов'яни на стадії дослов'янського етнографічного формування – такий же древній народ у Європі, як протогермани, протокельти чи протофіни. "Ми самі вважаємо, спираючись на наявні сьогодні археологічні матеріали, – писав дослідник, – що правітчизну індоєвропейців слід класти у центральну Європу, між Дніпром і Одером" [10, 14].

Щоби конкретизувати свій погляд на локалізацію прабатьківщини слов'ян, Ярослав Пастернак виділяв чотири головні групи концепцій в аспекті територіальної розв'язки цього питання.

1. Польська автохтонна концепція, згідно з якою дослідники Юзеф Костжевський і Тадеуш Лер-Сплавінський вважають територію Польщі прабатьківщиною слов'ян і розміщують її між Віслою і Одером.

2. Автори другої концепції (Микола Аркас, Михайло Грушевський, Іван Крип'якевич, Люборд Нідерле, Степан Томашівський) розміщували найдавніших слов'ян у центральній частині Європи, між Віслою, Дніпром і Карпатами.

3. Прихильники східної правітчизни слов'ян локалізовували її в межах між Доном і Волгою, у Середньому Подніпров'ї, на Правобережній Україні або ж за верхів'ями Дніпра.

4. Азійська гіпотеза, яка народилася в німецькій істріографії і знайшла своє продовження у працях новітніх дослідників, вважала колискою слов'ян практично всі західні і північні регіони Азії [10, 24-43].

До перелічених Ярославом Пастернаком концепцій варто долучити дніпроодерську (Борис Рибаков, Петро Третьяков) [3, 31]. Не втратила від часів Нестора-літописця своєї привабливості і дунайська концепція, над якою продовжують працювати історики, археологи і лінгвісти [27].

Послідовно розвиваючи ідею автохтонності слов'ян на їхніх землях, археолог прийняв і підтримав концепцію своїх видатних педагогів – Любора Нідерле і Михайла Грушевського: "Ми особисто приєднуємося до тих дослідників центральної групи, які правітчину всіх слов'ян локалізують на широких просторах між Дніпром і Віслою" [20, 43].

Досконало простудіювавши історіографічні роботи з проблеми етногенезу слов'ян, Ярослав Пастернак у повному обсязі проаналізував історичні джерела. Будучи в давнину найчисельнішою групою серед сусідніх народів, слов'яни, здебільшого, заселяли континент Європи і були ізольовані від великих середземноморських цивілізацій аж до занепаду Римської імперії, а тому, в грецьких і римських писемних джерелах про них збереглося

небагато відомостей. У четвертій книзі “Історії Скіфії” Геродота дослідник знаходить перші повідомлення, що стосуються протослов’ян (Мал. 6). Він поділяв погляди тих учених, які відносили до протослов’ян згадуваних Геродотом “скіфів-орачів”, “скіфів-хліборобів”, неврів, агафірсів, будинів. Після Геродота традиції еллінської доби продовжили римські автори I-II ст. після Христа (Корнелій Непос, Помпоній Мела, Пліній Старший, Таціт, Клавдій Птолемей), і серед багатьох племен, які жили в тогочасній Європі, згадують слов’ян під іменем венеди або венети.

Писемні історичні джерела ще більше впевнили вченого, що східні і західні слов’яни є споконвічними автохтонами на своїх землях. Розширюючи рамки історичних досліджень стосовно проблеми етногенезу всього слов’янства, Ярослав Пастернак вважав культуру волютової чи лінійно-стрічкової кераміки (Мал. 1-2) етнічною основою для західних слов’ян [14, 443], а їх подальший спадковий розвиток відбувався за такою схемою чергування археологічних культур: шнурова кераміка – лійчастого побуту – унетицька – лужицька – римського часу – ранньослов’янська [12, 18]. Натомість південних слов’ян відносив до неавтохтонного населення, яке в час великого переселення народів прийшло в Подунав’я і на Балкани з корінної слов’янської батьківщини і славінізувало місцевий франко-іллірійський етнос.

Принципове значення мали для вченого щодо формування концепції походження ранніх слов’ян праці готського історика першої половини VI ст. Богдана, візантійського історика Прокопія Кесарійського, “Стратегікон” Псевдо-Маврикія, твори Менандера Протектора, Павла Диякона, Теофілакта Сімонатти, в яких не раз згадується східнослов’янське племінне об’єднання антів [17, 69-83]. У глибинах антської історії він дошукувався процесів зародження перших слов’янських механізмів державного життя: “Антський племінний союз короля Боза був першим державним організмом у слов’ян” [20, 64].

У визначенні етнічної приналежності антів дослідник повністю покладався на авторитет наукової думки Михайла Грушевського, який дійшов висновку, що анти – це південна частина східної групи слов’ян, тобто представлена тими племенами, що утворили етнографічну українську цілість. “Всі видатні українські історики, як Михайло Грушевський, Дмитро Іловайський, Мирон Кордуба, Іван Крип’якевич визнали антів... безпосередніми предками українських літописних племен” [12, 23]. Дотримуючись тричленного поділу слов’ян, Ярослав Пастернак відносив антів до східних слов’ян, венедів – до західних, а склавінів – до південних. Сучасний дослідник Володимир Баран погоджується з думкою свого видатного попередника, що згадка Йордана про антів і склавінів відображає тричленний поділ слов’ян, який виник у надрах венедського союзу [3, 22]. Ототожнення назви антів і венедів, як це намагався зробити радянський академік Борис Рибаков, не витримує ні археологічної, ані лінгвістичної критики. Найвірогідніше, вважав автор концепції, що анти – це збірна назва всіх слов’ян – венедів. Найбільш виправданого бачилася йому етимологія назви слов’яни від виведення поняття “слово”, тобто люди, яких могли розуміти [20, 79].

"Анти були вже зоорганізовані у великий племінний союз, – роздумує археолог. – Вони витворили високу культуру (Мал. 9), перші сліди якої виявив був Вікентій Хвойка в с. Черняхові на Київщині і назвав її з того черняхівською культурою" [22, 7]. На цьому питання можна було б вважати вичерпаним, бо сучасна історіографія вустами двох таких видатних археологів, як Михайло Брайчевський [5, 10; 6, 41] та Іван Винокур [8, 158], сприйняла і розвинула Пастернакову концепцію тотожності черняхівської культури з антами. Усе ж не треба робити поспішних висновків, бо для Ярослава Пастернака головною метою в наукових пошуках було досягнення повного об'єктивізму. І якщо уважно заглибитися в його останні розвідки, де висвітлюються різні аспекти проблеми етногенезу слов'ян, то можна переконатися, що вчений мав певні сумніви через малопереконливу кількість археологічних джерел, тому його висновки не є зовсім категоричними.

В останніх століттях перед Н.Х. на Правобережній і Лівобережній Україні зародилася обрядова традиція ховати покійників у ями без могильних насипів – курганів, які Вікентій Хвойка назвав полями поховань, оскільки древні кладовища нараховують часом сотні усипалень. Якраз з полями поховань вчені-автохтоністи пов'язують черняхівську культуру, а з нею і старожитності ранньослов'янського племені антів. Ярослав Пастернак справедливо підкреслював: "Власне це пов'язання "полів поховань" з антами є другою, після трипільської, важливою проблемою української археології в аспекті етногенези українського народу" [12, 21].

Чому ж автор гіпотези заакцентував увагу на археологічних джерелах? По-перше, "поля поховань" датуються часом від II ст. до Н.Х. аж до VI ст. після Н.Х. Готський історик Йордан тільки в VI ст. згадує вперше слов'янських антів, яких ще в 375 р. підкорив остготський князь Вінітар. Візантійський історик Прокопій Кесарійський теж щойно в VI ст. називає "незчисленні племена антів" між Дунаєм і Азовським морем. По-друге, наукове сумління вченого не могло оминути того, як німецькі археологи, керуючись більше політичними мотивами, ніж археологічними фактами, приписували культуру "полів поховань" германським готам. Схема, підтасована ними, виглядала абсурдною з огляду на час виникнення "полів поховань" в Україні (за 350 років до приходу готів), а також стосовно тверджень німецьких вчених, нібито готи принесли сюди гончарний посуд. Археологічна ж правда виразно говорить, що ранні готи не знали кружальної кераміки, а на українських землях вона була відома ще з часів грецьких колоній і римських провінцій. По-третє, критикуючи окремі міркування радянського археолога Бориса Рибакова, Ярослава Пастернак разом з тим високо цінував його спостереження, що ранньоантська культура "полів поховань" II-V ст. після Н.Х. в Середньому Придністров'ї переходить у пізньоантську культуру VI-VII ст. [16, 442]. Власне цей останній пункт є найбільш важливим для розуміння природи суперечностей його незавершених ідей. Бо коли, наприклад, Пастернак відносив до антського ювелірного мистецтва і фібули для спинання одежі, і прикраси з виїмчастою емаллю, то сучасна археологія локалізує названі вище пам'ятки як визначальні атрибути до одночасної з черняхівською так званою київською археологічною культурою (III-IV ст. після Н.Х.), а відтак із її наступницею – празько-

корчацької (VI-VII ст.). Не будемо загадувати, до яких осяяних висновків прийшов би вчений при розв'язанні антської проблеми, то зрозуміло одне: він наближувався до осягнення істини. Бачачи спорідненість між пам'ятками черняхівської культури і ранньослов'янськими старожитностями VI-VII ст., він більше схилявся до думки, що анти виходять на історичну арену в той час, коли вони стають відомими візантійським авторам, тобто в межах VI століття. Наше припущення підтверджує фундаментальне дослідження київського археолога В. Барана, який незаперечне вичленував антське племінне об'єднання в ареалі археологічної пеньківської культури (VI-VII ст.), яка займала територію від верхів'їв Сіверського Дінця на Сході через Середнє Подніпров'я до Північного Подунав'я [3, 53].

Дивовижну наукову інтуїцію і справжній дослідницький талант Пастернака-археолога не треба дошукувати в інтерпретації ним глобальних історичних проблем. Неперевершені риси дослідника він міг майстерно втілити у реконструкціях історичного минулого на якихось начебто й незначних археологічних знахідках, що промовляли до нього зрозумілою мовою, а для інших були незбагненною таємницею. У світлі сучасної археологічної науки черняхівська культура розглядається не як моноетнічна за своїм складом – у її формуванні, крім слов'ян, брали участь ще скіфо-сармати та гето-даки [4, 161-163].

У середині 30-х років в с. Терпилівка на Тернопільщині випадково було відкрито давнє поховання. На метровій глибині в поховальній ямі лежав випрямлений людський скелет. Між його туловищем і правою рукою стояли дві миски, з іншого боку – великий горщик, а в ньому – маленький кубок, поруч із ними – дві маленькі посудини. За поховальним обрядом, типовою технологією виготовлення і формами кераміки, Ярослав Пастернак відніс гріб до культури "полів поховань" черняхівського типу. Однак, як учений, що сповідував наукову правду, він зачислив поховання до готських старожитностей [13, 102-105; 15, 225-227]. Археологія підтвердила наукову правоту вченого, виявивши в наступні десятиріччя на Волині і в Подністров'ї численні пам'ятки вельбарської культури, носіями якої були готи, гепіди та інші групи східних германців, що відіграли певну роль в етногенезі черняхівців.

Нащадки трипільських племен – анти вийшли за межі праісторичної батьківщини і розселилися з корінних правобережних земель Дніпра також на лівий берег, де зайняли широкі простори від Харківщини аж до Прикарпаття на заході. Вони займалися, як і їхні предки, хліборобством і скоратством, різними ремеслами та промислами. У суспільстві антів спостерігається соціальне розшарування на заможну верхівку, селян, купців і ремісників. Поселення ранніх слов'ян – переважно неукріплені, з наземними хатами-ліплянками, що мали глинобитні печі або кам'яні вогнища. Частими знахідками на ранньослов'янських селищах є грубостінний, переважно ліпний посуд, залізні знаряддя праці. Біля поселень знаходилися тілопальні могильники з урновими похованнями.

Отож, віддаючи належне місце інтеграції різних етнокультурних груп у формуванні слов'янського етносу: на заході – кельтським і германським елементам, на південному заході – фракійцям, на півдні – іраномовним та

скіфо-сарматським племенам, на сході – угро-фінам, Ярослав Пастернак залишився послідовним автохтоністом.

Слов'янський етнос формувався, на думку вченого, між Віслою і Одром до часу диференціації і андоєвропейців у майбутні європейські етнічні спільноти. До ранньослов'янських виокремлень вчений відносив зарубинецьку культуру, відкриту Вікентієм Хвойкою в 1899 р. у с. Зарубинцях поблизу Канева. Тоді центр слов'янської історії переміщується в межиріччя Вісли і Дніпра. Пізньозарубинецькі, пшеворські і липицькі пам'ятки трансформувалися в черняхівську культуру, яку автор концепції частково ототожнював із племінним об'єднанням антів. Дослідник визнавав його поліетнічність: разом зі слов'янами важливу роль тут відігравали готи. Археологічні дослідження виявили, що традиції культури антів продовжили існувати в наступні століття, що й поєднує її з культурою України наступної, княжої доби.

Зовсім іншим шляхом, з іншого кореня, під впливом особливих кліматичних умов та географічного становища, вважав Ярослав Пастернак, ішов розвиток московського народу, який розвинув своє історичне життя на етнічній основі – праугрофінських племенах, батьківщиною яких були балтійські краї, північна і центральна Московщина.

"Археологічні, антропологічні, історичні та етнографічні матеріали доказують, що окремішність українського народу від московського існувала по всі часи. Вона виявляється в окремому стилі життя, в духовній та матеріальній культурі, в психіці, духовній структурі та в глибоко відчутній національній індивідуальності" [12, 24].

У цій статті підкреслено в основному одне із дослідницьких зацікавлень невтомного працівника української археології, яке відображає дуже важливий аспект багатогранної діяльності та різноманітності наукових інтересів ученого. Ярослав Пастернак зробив вагомий внесок у розв'язання проблеми слов'янського етногенезу. Його праці, присвячені походженню і ранній історії слов'ян надовго залишаться настільними книгами спеціалістів, а сама авторська концепція – предметом історіографічних досліджень.

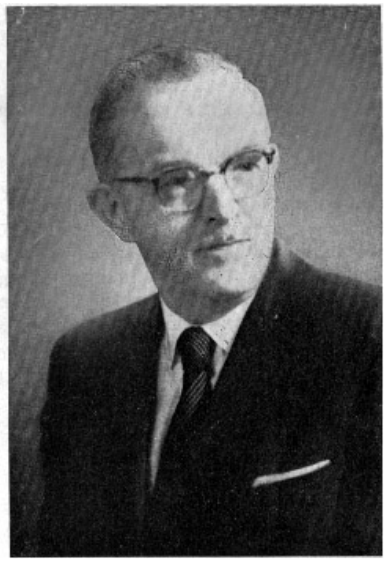
Література

1. Лист Я.Пастернака до Л. Винара, 30 жовтня 1964 р. // Український історик. – 1985. – Ч. 1-4. – С.191.
2. Лист Я.Пастернака до О. Домбровського. 14 жовтня 1960 р. // Український історик. – 1971. – Ч. 3-4. – С.111.
3. Баран В.Д. Давні слов'яни. – Київ: Альтернативи, 1998.
4. Баран В.Д. Черняхівська культура. – Київ: Наукова думка, 1981.
5. Брайчевський М.Ю. Біля джерел слов'янської державності. – Київ: Наукова думка, 1964.
6. Брайчевський М.Ю. Походження Русі. – Київ: Наукова думка, 1968.
7. Вакуленко Л.В. Пам'ятки підгір'я Українських Карпат першої половини І тисячоліття н.е. – Київ: Наукова думка, 1977.
8. Винокур Й.С. Історія та культура черняхівських племен. – Київ: Наукова думка, 1972.

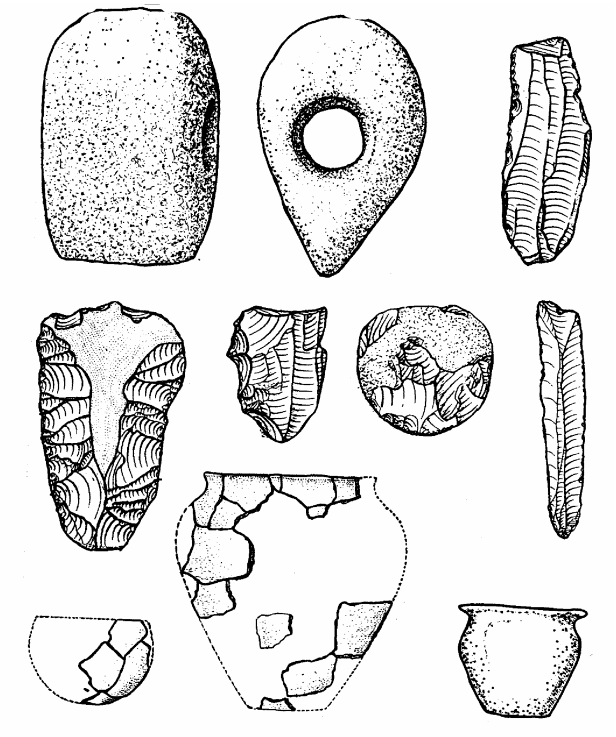
9. Домбровський О. Ранньоісторичні передумови постання Київської держави // Український історик. – 1977. – Ч.1-2. – С.6-24.
10. Козак Д.Н. Пшеворська культура у верхньому Подністров'ї і Західному Побужжі. – Київ: Наукова думка, 1984.
11. Пастернак Я. Археологія України. Первісна, давня та середня історія України за археологічними джерелами. – Торонто, 1961.
12. Пастернак Я. Важливі проблеми етногенезу українського народу в світлі археологічних досліджень // Український історик. – 1970. – Ч.4. – С.5-29.
13. Пастернак Я. Готський гріб з Терпилівки // Богословія. – Львів, 1937. – Т. XV. – Кн. 2-3. – С.102-105.
14. Пастернак Я. Етногенеза слов'ян у новій археологічній літературі // Записки НТШ. – Париж – Нью-Йорк – Мюнхен – Торонто – Сідней, 1962. – Т. 169. – С.436-448.
15. Пастернак Я. З мандрівок народів // Життя і знання. – Львів, 1934. – Ч. 7-8. – С.225-227.
16. Пастернак Я. Мої зустрічі зі старовиною // Український історик. – 1978. – Ч.1-3. – С.64-68.
17. Пастернак Я. На зарані залізної доби // Життя і знання. – Львів, 1934. – Ч. 4. – С.121-123.
18. Пастернак Я. Найраніші відомості про слов'ян // Український історик. – 1973. – Ч.3-4. – С.69-83.
19. Пастернак Я. Нашийні гривні в Україні // Записки НТШ. – Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто, 1963. – Т.177. – С.266-271.
20. Пастернак Я. Слідами костобоків // Життя і знання. – Львів, 1934. – Ч.6. – С.184-185.
21. Пастернак Я. Україна на досвітку історії: Трипільська культура в Україні. – 1966. – Ч.10. – С.13-14.
22. Пастернак Я. Україна на досвітку історії. У ранньослов'янських часах. – 1967. – Ч.1. – С.7-8.
23. Пастернак Я. Які народи жили в нас у старовинній кам'яній добі // Життя і знання. – Львів, 1933. – Ч. 12. – С.348-350.
24. Пастернак Я. Ярославщина і окраїни Засяння в світлі археологічних джерел//Ярославщина і Засяння 1031-1947. – Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто, 1986. – С.3-12.
25. Смішко М. Ю. Карпатські кургани першої половини нашої ери. – К., 1960.
26. Стрижак О. С. Етнонімія Геродотової Скіфії. – К.: Наук. думка, 1988.
27. Трубачев О.И. Этногенез и культура древнейших славян. – Москва, 1991.
28. Цигилик В.М. Населення Верхнього Подністров'я перших століть нашої ери. – Київ: Наук. думка, 1975.
29. ZOW. – 1935. – X. – S.20-28; ZOW. – 1936. – XI. – S.131-133; ZOW. – 1937. – XII. – S.108-109.

The article focuses on the contribution the noted Ukrainian archeologist Yaroslav Pasternak (1892-1969) made to solve one of the most complex problems of the European historiography – the problem of Slavic people ethnogenesis. The scheme of the historical development of the Ukrainians that the scholar worked out, stands up for its remote indigence. The author considers Trypil tribes to be an ethnical base for the historical development of the Ukrainian nation through genetically inherited archeological countries.

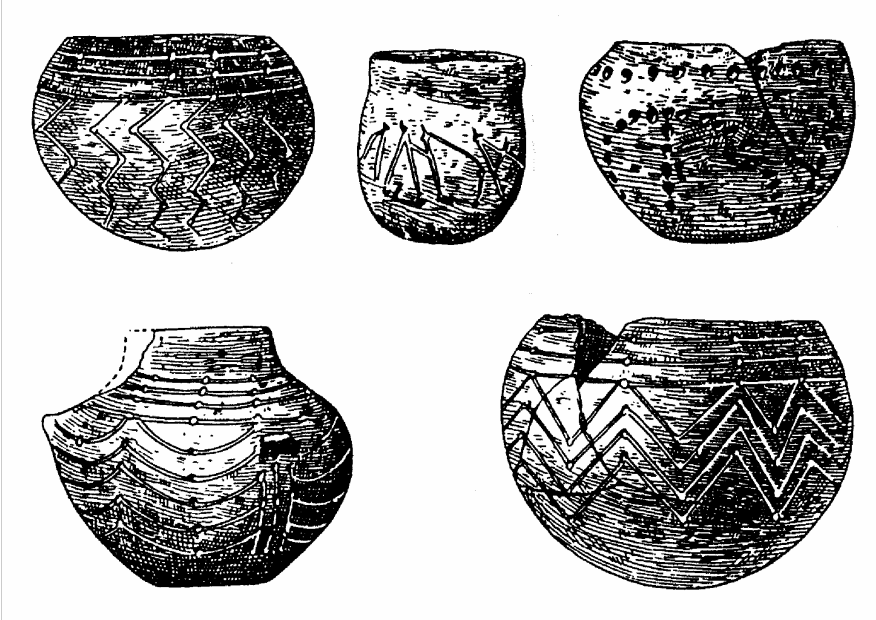
Key words: *indigenious, archeological culture, the Bronze Age, the Iron Age, eneolithis, ethnogeny, migration, burial ground, palaeolith, settlement, Slavic people.*

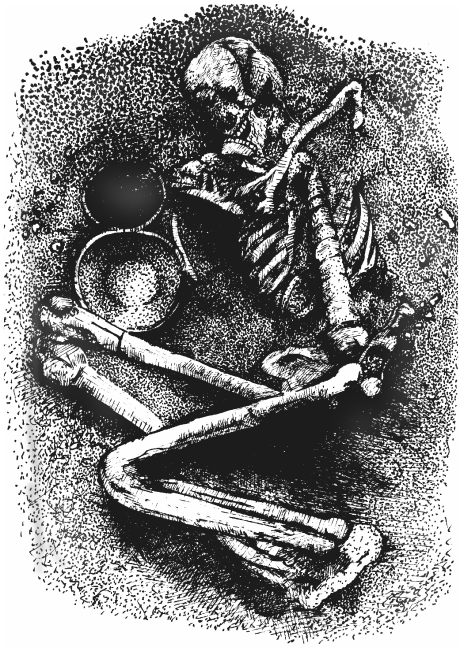
Ярослав Пастернак (2.01.1892 – 22.11.1969)

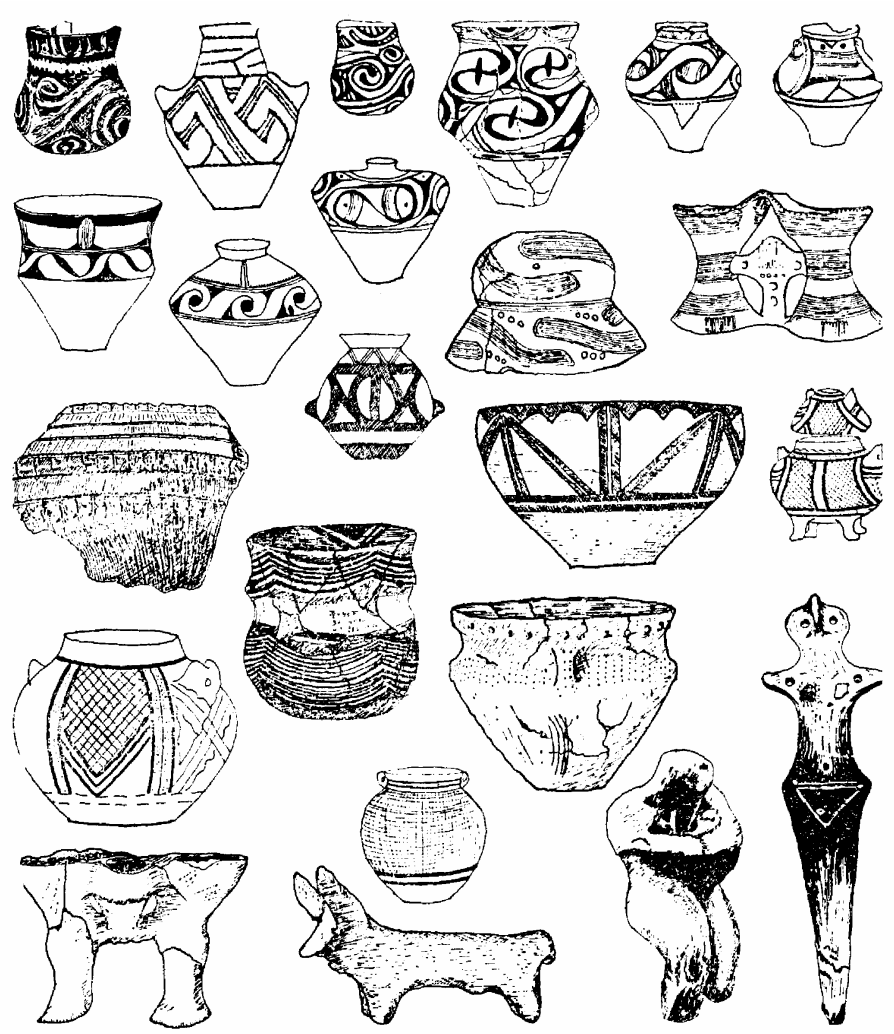
1. Археологічні знахідки, відкриті Я. Пастернаком під час досліджень поселення лінійно-стрічкової кераміки в с. Котоване

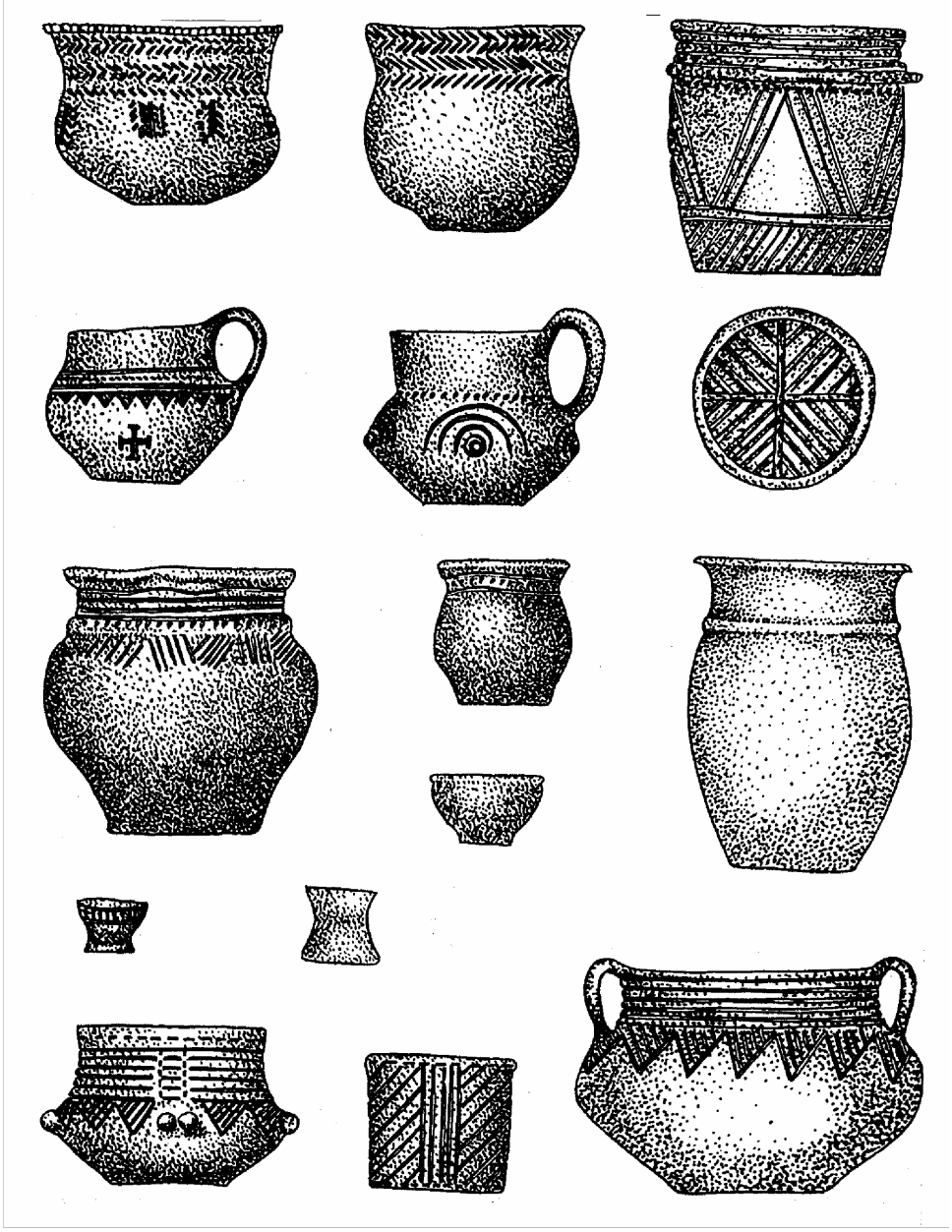
2. Культура лінійно-стрічкової кераміки

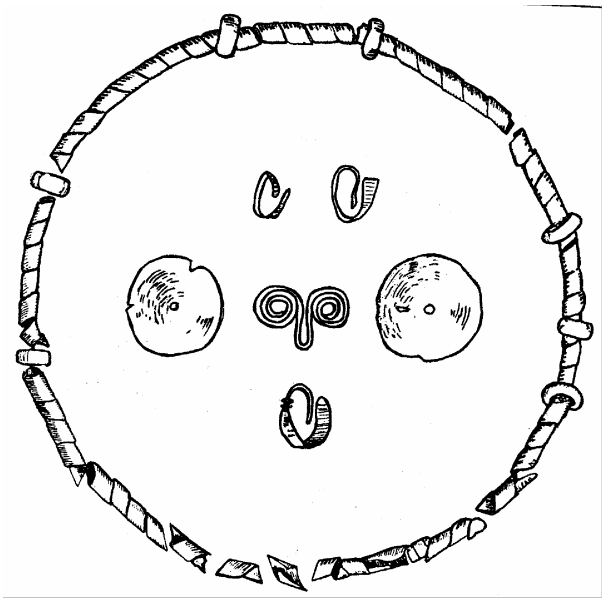
3. Поховання культури шнурової кераміки,
розкопане Я. Пастернаком в с. Кульчиці

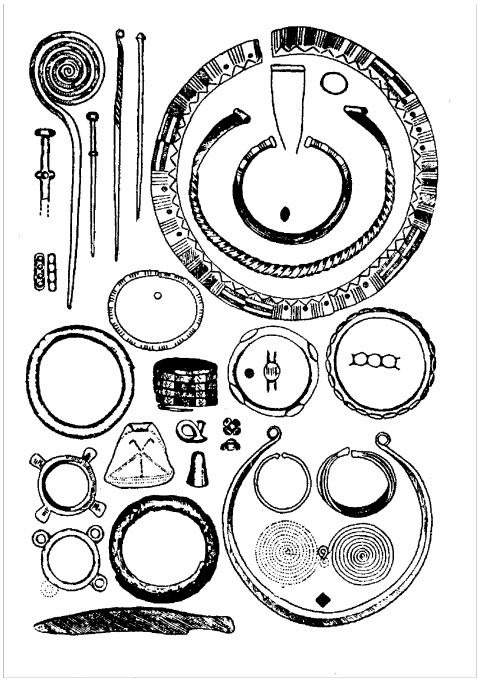
4. Трипільська культура
(за статтею Я. Пастернака в англомовній “Енциклопедії України”)

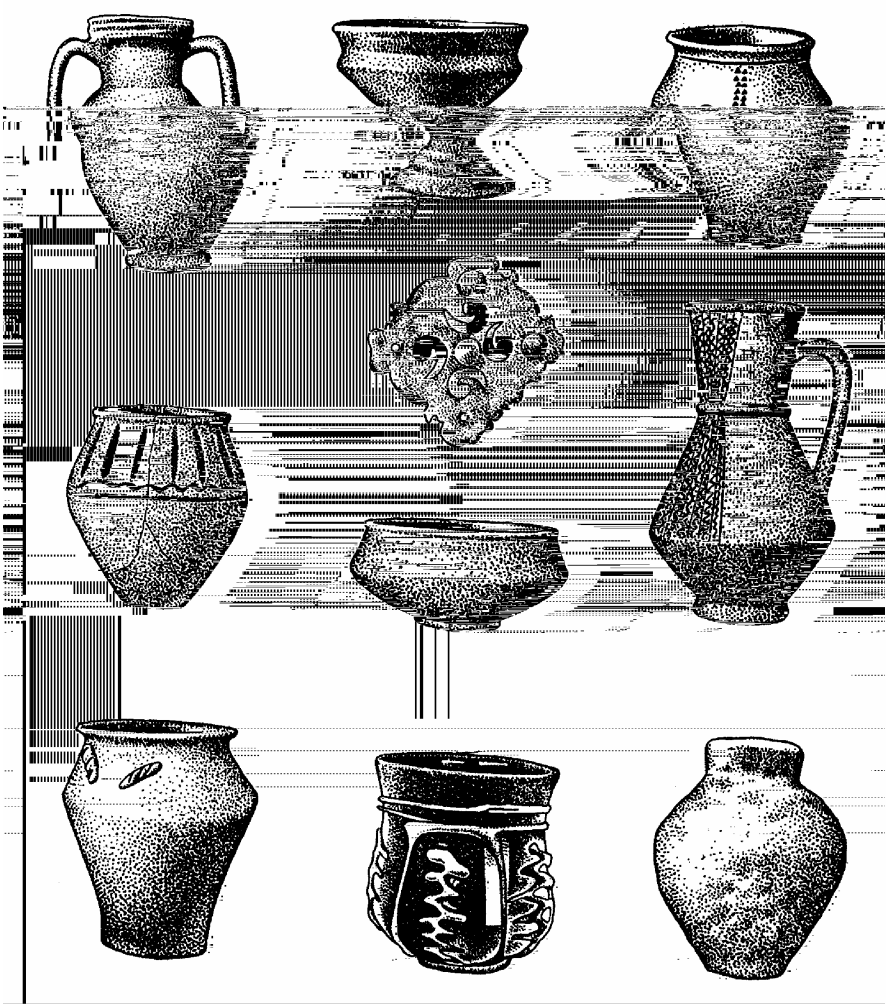
5. Комарівська культура

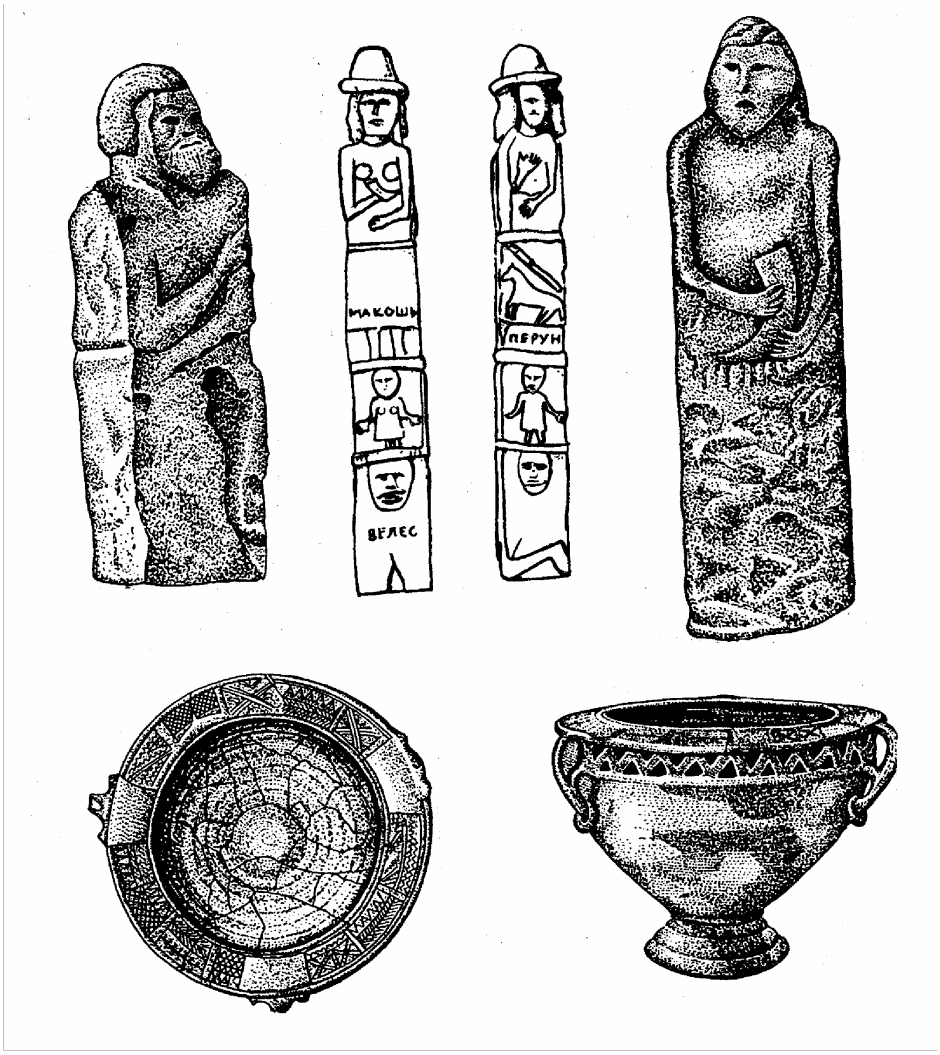
6. Бронзові вироби унетицької культури, відкриті Я. Пастернаком в с. Почапи Золочівського району Львівської області

7. Висоцька культура

8. Культура карпатських курганів

9. Культура ранніх слов’ян

УДК: 94(477)(1918-1919)
ББК: 63.3(49)

Ігор Любчик

ЛЕМКІВЩИНА ПІД ЧАС НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАНЬ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ У 1918-1919 РР.

У статті розглядаються питання національно-визвольного руху на Лемківщині в період 1918-1919 рр. Вперше взято до уваги всю територію Лемківщини (як Галицьку, так і Закарпатську) як цілісний регіон, що зазвичай досліджувався відокремлено. Проаналізовано напрями національно-визвольної боротьби серед лемків.

Ключові слова: *Лемківщина, національно-визвольні змагання, москвофільський рух, національна ідентичність, історико-етнографічний регіон.*

Лемківщина – історико-етнографічний регіон України, мешканці якого заселяли схили Західних Карпат від р. Сян на сході до р. Попрад з Дунайцем на заході. Історією цього краю цікавилось багато дослідників, проте, незважаючи на значну історіографічну базу, багато проблем на сьогоднішній день залишається не вивченими. Серед них і та, яка винесена в назву цієї статті.

Особливе значення при вивченні нашої теми мають спогади о. Пантелеймона Шпильки [24], Тадеуша Ольшанського [16], Юліана Химинця [22], Миколи Творидла [17], Петра Стерчо [20]. Частково означену проблему досліджували Юліан Тарнович [21], Іван Гвать [11], Вікентій Шандор [23]. У польській історіографії цю проблематику представляє насамперед праця Богдана Горбаля [25], який намагається довести значну перевагу русофільського руху на Лемківщині у зазначений період, що не відповідає дійсності. Частково даного періоду торкається у своїй праці Ярослав Мокляк [26].

Однак процеси національно-визвольної боротьби, як і історія Лемківщини в цілому, розглядалися відокремлено, зважаючи на адміністративну належність північної та південної частин Лемківщини. У зв'язку з цим виникла потреба комплексно дослідити національно-визвольний рух у 1918-1919 рр. на цілій Лемківщині, розкрити маловідомі сторінки з історії національно-визвольної боротьби у цьому краї.

Лемківщина – географічно найбільш віддалений на захід етнографічний регіон України, що значною мірою, позначилось на розвитку національної свідомості населення, на активності інтелігенції у визвольних змаганнях. З цього приводу одна з газет ще в передвоєнні роки писала: "Сумно поглянути на ті відносини серед сяніцьких і лиських Українців. Не тільки, що не було і ще до тепер нема тривкої організації у тих сторонах, але і та нечисленна горстка тамошніх інтелігентних Українців ходить розбита і незорганізована" [3].

Початок XX ст. приніс для Лемківщини, як і для всього українського народу, події, що мали особливе значення. Населення зазнало поневірянь у період Першої світової війни, оскільки край став ареною активних військових дій між австро-угорськими та німецькими військами, з одного боку, і російською армією – з іншого. Понад три тисячі селян та

інтелігенції з галицької частини Лемківщини було вивезено у Талергофський концентраційний табір [15, 16].

Поразка Австро-Угорщини у Першій світовій війні і її розпад підняли на боротьбу поневолені народи. Ці події сколихнули і західноукраїнське населення до національно-визвольної боротьби. Вже 19 жовтня 1918 р. на Всенародних Українських Національних зборах була зачитана постанова про проголошення Української держави. У цьому документі зауважувалось: "Ціла етнографічна українська область в Австро-Угорщині, – зокрема, Східна Галичина з граничною лінією Сяну з влученням Лемківщини, північно-західна Буковина з містами Чернівці, Сторожинець і Серет та українська полоса північно-східної Угорщини – творять одноцільну українську територію" [12, 91]. Цей документ є свідченням того, що вже на початку визвольних змагань ставилось завдання об'єднати західноукраїнські етнічні землі.

Не стояло осторонь цих подій і населення Лемківщини, яке активно підтримало національно-визвольні змагання українського народу. По цілій Лемківщині масово почали організовуватись віча на підтримку української влади. Вже 2 листопада у м. Балигород Ліського повіту завдяки зусиллям Володимира Виноградського та його однодумців було скликане віче міщан і селян з 32 сіл. Посол Антон Старух, нотар Теодор Будзиновський, роз'яснювали присутнім важливість моменту, а в прийнятій ухвалі було заявлено про "приналежність повіту до Української держави" [12, 136].

3 листопада з ініціативи о. Михайла Теслі і вчителя Григорія Судомира було негайно скликане зібрання громадян с. Вислок Великий Сяніцького повіту. На ньому о. Пантелеймон Шпилька зачитав прокламацію Всенародних Українських Національних зборів і зауважив: "ми всі мусимо ділом активно прилучитися до творення нашої держави, свою сторону мусимо боронити, бо поляки також проголосили свою республіку з претензіями на наші українські землі" [24, 73]. Населення активно підтримувало ідеї своїх провідників. А вже наступного дня, тобто 4 листопада, були організовані збори у с. Вислок Нижній в кількості сімдесяти осіб, на яких було засновано Повітову Українську Національну Раду для Сяніцького повіту з центром у Вислоку Великім. Головою цієї Ради обрали о. Пантелеймона Шпильку, а вчителя Григорія Судомира призначили керівником Українського Повітового Комісаріату. Ухвалено було завести по усіх селах озброєну поліцію з метою утримання спокою та порядку. У всіх школах передбачалось запровадити українську мову навчання [24, 75].

Національно-визвольний рух охоплював все більшу територію Лемківщини, розширяючись із сходу на захід. 16 листопада 1918 р. у с. Гладишів Горлицького повіту відбулось багатолюдне віче за участю близько двох тисяч осіб. Сюди з'їхались делегати всіх українських громад з Новосанчівського, Горлицького, Грибівського, Ясельського, Кросненського повітів, а також із Закарпаття. На ньому одноголосно було прийняте рішення, що народ Лемківщини щиро прагне з'єднатися з Україною [9]. Пізніше українська інтелігенція, зважаючи на прохання й наполягання селян, за ініціативи Зенона Дороцького та ін. скликала 27 грудня 1918 р. збори українців у с. Мушина. На збори з'явилося з десяток українських священиків, стільки ж впливових селян із різних сіл Лемківщини, а також декілька вчителів й урядників. Селянам розповідали,

що росіяни для лемків чужі, як чехи і поляки. А найближчі їм за вірою і звичаями їх брати зі Східної Галичини, які тепер борються за свою державу. І саме з ними лемкам, наголошувалось на зборах, треба об'єднатися. Було вирішено, що всі громади на Лемківщині мають познімати старих війтів й громадські ради, а натомість повибирати нових, які б твердо стояли за народом [5]. Присутні на зборах лемки ставились до цих пояснень та рекомендацій дуже прихильно й прийняли одноголосне рішення, що Лемківщина має від'єднатись від Польщі і приєднатися до Східної Галичини. Цю акцію повинні були підтримати лемківські села, серед яких 26 громад Мушинського судового повіту, 30 громад Грибівського повіту, кілька громад Новосанчівського повіту та майже всі лемківські громади по угорській стороні. До всіх громад вони зобов'язувались вислати своїх делегатів, обрати "Начальника Лемківщини", під керівництвом якого ухвалити і провести відокремлення від Польщі та приєднання до Східної Галичини [6]. Ці збори українців у Мушині мали великий вплив на подальші події серед лемків. Вони дали поштовх до активних дій по всіх лемківських селах з метою реалізації тих вимог, які були висунуті на зборах. Численні громади, серед яких Лєлюхів, Мілік, Злоцьк, Щавник, Ястрабик та ін. почали знімати війтів і обирати нових, які до польських властей носили опозиційний характер.

Осередком національно-визвольного руху, що зумів найбільше втриматись у вирі тих подій, було згадуване нами раніше с. Вислок Великий. Із Будапешту для підтримки військової організації прибуло 12 українських старшин, які радо зголосились стати на службу в рідній Лемківщині [24, 79]. Однак вони мало що могли вирішити. У цей відповідальний час треба було значно більше вправних, відважних та досвідчених старшин. "Вислоцька республіка" проіснувала до 24 січня 1919 р., коли поляки захопили с. Команча. Населення Лемківщини почало терпіти ще більшу наругу та знущання з боку поляків. Очевидець тих подій згадував: "Поляки поводяться безоглядно. Вживання української мови наражає на страшенні прикрості. Грабунки і реквізиції, на кожнім кроці. В с. Улюч, де селяни спротивилися реквізиції, кількох з них застрілено, між ними 14-літнього учня гімназії Власевича" [10]. З інших джерел відомо, що в с. Команча поляки вбили вчителя [7], а війта Івана Мороха з с. Ребетів Горлицького повіту польські легіонери прокололи штиками і він помер на місці [9]. Таке жорстоке поводження тільки посилило антипольські настрої серед лемків, які у відповідь організували 5 березня 1919 р. у с. Фльоринка, 9 березня у с. Брунари Грибівського повіту та 16 березня у с. Криниця Новосанчівського повіту зібрання на яких обговорювали відокремлення Лемківщини від Польщі [1].

Усе ж "Вислоцька республіка", незважаючи на піднесений настрій і значну підтримку лемків, потерпіла поразку через низку об'єктивних причин. Вона не мала ні безпосереднього зв'язку із ЗУНР, ні військових формувань, ні коштів, а центральне керівництво ЗУНР не могло допомогти, оскільки вся увага була прикута до Львова.

Події національно-визвольного руху не залишили осторонь і населення закарпатської частини Лемківщини, яке було під владою Угорщини. Перший осередок національного визволення ("Руська Народна Рада") утворився 8 листопада 1918 р. у с. Любовня, де було скликане велике віче під проводом о. Омеляна Невицького. Очевидець тих подій

згадував: “Вже раннім ранком 8 листопада плив з усіх сторін нарід до старинного замку нашої Любовні… І хоч Любовня ще була обсаджена мадярським військом, та ніхто вже не відчував перед ними страху… Була хвилина, якої наш руський нарід ще не переживав” [19, 612]. На цьому зібранні ухвалили маніфест, у якому проголошувалось: “Рада оживлена духомь демократичныхь часовь, пойде путемь, ведучимь кь полной національной свободе нашого народа. Николи не присталабы на то, абы мы Русини были порозриваны и противь нашой воли кь чужимь народамь приключены” [17, 10]. У цьому відношенні надзвичайно важлива відозва, прийнята “Руською Народною Радою”, яка спростовує твердження ряду істориків, що нав’язують лемкам антиукраїнську ідентичність. У ній зауважувалось: “ми (лемки – **І. Л.**) називаємся карпатськими русинами. Але ми знаємо, що за Карпатами так само русини живуть. Мова, звичаї, і віра їхні такі як у нас, і тому вони є нашими братами [2, 107].

Руська Народна Рада, що пізніше осіла в Пряшеві, розіслала анкети у всі лемківські громади. Із 55 отриманих 51 були проти Угорщини, 2 за угорцями і 2 незаповнені. На питання, чи хочуть лемки належати до України, 25 відповідей було позитивних, 20 висловилися за незалежність Закарпаття, 3 хотіли б до України, але не мають доступу, бо за горами Польща. У 5 відповідях було до України, а як це неможливо то до Чехословаччини. Деякі громади відповіли дуже різко: “де більша частина і ми там, до України”, “наші селяни до України хочуть приєднатися”, “нашим селянам Русь-Україна найліпша є” [17, 12].

Отже, лемки були проти злуки з Угорщиною та Чехословаччиною. Більшість населення Пряшівщини хотіло б бачити себе у “злуці” з українським народом. Водночас відповіді засвідчують недостатню національну свідомість лемків. Даючи характеристику їх національним переконанням Микола Творидло з цього приводу зауважував: “Широкі маси селянства й робітництва… з усіх сил заявляли свою волю визволитися і об’єднатися з українськими братами… Не так було з інтелігенцією. Майже вся вона ... стидалася просто свого українського походження… Не було серед інтелігенції душі для свого народу” [17, 5].

Серед інших осередків національної боротьби на Пряшівщині виділялося м. Свидник, де головою Народної Ради був обраний учитель Іван Поливка. Вона стала відомою в народі як “Маковицька республіка”, до якої приєдналися і представники галицької частини Лемківщини [19, 615].

Проте одночасно з національним рухом, який мав проукраїнський характер, на Лемківщині розгортається і національно-визвольний рух під впливом москвофілів. У листопаді 1918 р. у м. Криниця утворюється “Руська Рада” для Новосанчівського, у с. Гладишів – для Горлицького, Яслицького і Кросненського, а в с. Снітниця – для Грибівського повітів. Об’єднував усі “Ради” “Верховний Лемківський Союз” у м. Горлиці, президентом якого був о. Михайло Юрчакевич, парох с. Чорне [4,С.25]. Однак “Верховний Лемківський Союз” був більше формальною інституцією, а фактично працювала і керувала цілим рухом Грибівська Рада. Згодом, 5 грудня 1918 р., у с. Фльоринка дійшло до проголошення “Західнолемківської Республіки”. Сформований у Фльоринці “русський уряд”, на чолі з президентом Ярославом Качмариком, керував усім москвофільським політичним рухом на Лемківщині [11, 184].

У цей час один із провідних москвофільських діячів доктор Антоній Бескид активно почав пропагувати серед лемків ідею приєднання Лемківщини до Чехословаччини, яка фактично визріла і була розвинена на еміграції в Америці. Антоній Бескид скликав своїх прихильників з цілої Лемківщини до м. Кошиці, де 21 грудня 1918 р. було проведено офіційну злуку Пряшівської Руської Народної Ради та ради Лемків* в одну організацію – "Карпаторусский Народный Совет". Пізніше, 7 січня 1919 р., Антоній Бескид і представники москвофілів галицької частини Лемківщини ухвалили в Пряшеві злуку Прикарпатської Русі з Чехословацькою республікою, про що підписали відповідний протокол [17, 13]. Ці події викликали значне обурення серед лемків і численні протести на адресу "Руської Народної Ради". У результаті цих подій 31 січня 1919 р. у Пряшеві відбулися збори, на яких вкотре було задекларовано національну позицію "Ради". Її голова о. Омелян Невицький у своїй промові представив волю народу, висловлену на окружних вічах у Бардієві, Свиднику, Стропковах, Лаборцю, Гуменнім, зауваживши: "Руська Народна Рада й ціла Карпатская Русь, на території от Дунайца, Попрада аж по Тису й злучена з нею ціла Лемковщина, торжественно виголошує, что присоєдиняєтся к Україні!" [18, 6]. На жаль, майже не було провідників, які б прислухались до волевиявлення лемків. У той же час непрошені керівники зрадили народні маси. Як наслідок, Паризька мирна конференція прийняла рішення про приєднання закарпатської частини лемків до Чехословаччини, а галицька частина залишилась за Польщею. Цей штучний поділ став трагічним результатом, який винесли лемки з національно-визвольних змагань 1918-1919 рр.

Отже, події 1918-1919 рр. на Лемківщині були яскравим свідченням боротьби населення за національне визволення. Вже перші дні національно-визвольного руху засвідчили бажання частини лемків об'єднатися з усім українським народом. Проте характерною особливістю тих процесів на Лемківщині була різноманітність напрямків національно-визвольного руху. Якщо на сході галицької Лемківщини домінували проукраїнські впливи, то у її західній частині спостерігалось протистояння між українським та москвофільським рухами. На закарпатській частині Лемківщини окрім проукраїнських впливів серед населення спостерігались і русофільські настрої. Все це було наслідком складного етнополітичного становища лемків наприкінці XIX – поч. XX ст.

Література

1. Archiwum Panstwa w Krakowie, Stg.II, 10 (Zgromadzenia za oderwaniem sie Lemkowszczyzny od Polski i proklamacya. 9 marca 1919 r.)
2. Державний архів Львівської області. Ф.121. – Оп.1. – Спр.344.
3. Вислоцький. З поля виборів // Дїло. – 1911. – 17 липня.
4. Ганкевич Л. "Лемківська Республіка". Один забутий історичний процес // Життя і право. – 1934. – Ч.2 – С.22-26.
5. Лемківщина пропадає! Голос о ратунок // Република. – 1919. – 26 лютого.

* Так називали себе москвофіли із галицької частини Лемківщини

6. Лемківщина пропадає! Голос о ратунок // Република. – 1919. – 27 лютого.
7. На Лемківщині // Република. – 1919. – 13 лютого.
8. Перейма Т. Голос і воля Лемківщини // Република. – 1919. – 6 березня.
9. Перейма Т. Під польським наїздом // Република. – 1919. – 18 березня.
10. Під польським наїздом. Лемківщина. Оповідання втікачів // Република. – 1919. – 6 лютого.
11. Гвать І. Історія північної Лемківщини до вигнання лемків // Лемківщина. Земля-люди-історія-культура. – Т.1. – Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто,1988. – С.149-211.
12. Західно-Українська Народна Республіка.1918-1923: Історія / відп. ред. Олександр Карпенко. – Івано-Франківськ, 2001.
13. Лемківщина. Історико-етнографічне дослідження. – Т.1. – Львів, 1999.
14. Лозинський М. Галичина в роках 1918-1920. – 1922.
15. Німець О. Про забуті і довго замовчувані сторінки з історії Лемківщини. – Вижниця, 1994.
16. Ольшанський Т. Команчанська республіка // Аннали Лемківщини. – Ч.5. – Нью-Йорк, 1993. – С.58-69.
17. Ортоскоп Державні змагання Прикарпатської України. – Відень, 1924.
18. Оршан Я. Закарпаття. – Париж, 1938.
19. о. Пап Степан Історія Закарпаття: У 3-х т. – Т.3. – Івано-Франківськ, 2003.
20. Стерчо П. Карпато-українська держава. До історії визвольної боротьби карпатських українців у 1919-1939 рр. – Львів, 1994.
21. Тарнович Ю. Ілюстрована історія Лемківщини. – Львів, 1998.
22. Химинець Ю. Закарпаття – земля української держави: Нотатки з історії Закарпаття. – Ужгород, 1991.
23. Шандор В. Закарпаття, історично-правний нарис IX ст. – 1920 . – Нью-Йорк, 1992.
24. о. Шпилька П. Визвольні змагання східної Лемківщини у 1918 році // Аннали Лемківщини. – Ч.5. – Нью-Йорк, 1993. – С.70-93.
25. Horbal B. Dzialalnosc polityczna Lemkow na Lemkowszczyznie 1918-1921. – Wroclaw,1997.
26. Moklak J. Lemkowszczyzna w Drugiej Rzeczypospolitej. Zagadnienia polityczne i wyznaniowe.-Krakow,1997.

The questions of national liberation motion on Lemkivshchyna in the period of 1918-1919 are examined in the article. First all territory Lemkivshchyna is accepted. Directions of national liberation fight are analysed among lemky.

Key words: *Lemkivshchyna, national liberation fight, moscvofilish motion, national identity, history-ethnography region.*

МИСТЕЦТВО

УДК: 7.044
ББК: 85.03

Ростислав Пилипчук

ПЕРШІ ВИСТУПИ РУСЬКОГО НАРОДНОГО ТЕАТРУ В КОЛОМИЇ І СТАНІСЛАВОВІ (1864 р.)

У статті досліджуються особливості активізації українського національно-культурного руху в Галичині періоду "весни народів", важливу роль у якому відіграв Руський народний театр. Характеризуються здобутки театру, проблеми, пов'язані з його створенням та діяльністю, його вплив на українське мистецтво.

Ключові слова: *Руський народний театр, український національно-культурний рух, розвиток мистецтва в Галичині.*

Львівська греко-католицька духовна семінарія у Львові, в середовищі якої до середини XIX ст. спорадично відбувалися польськомовні аматорські вистави заходами "питомців", була колискою нового українського театру, що почався інсценізацією українського весілля за збірником "Рускоє весілє" (Перемишль, 1835), упорядкованим Йосифом Лозинським, – виставою, котра відбулася тут не раніш 1 листопада 1838 року, а скоріше за все – під час "м'ясниць", тобто перед великим постом 1839 року [2]. Серед учасників і глядачів цієї вистави, як і її повторних показів, були ті, хто незабаром дістав призначення на священицькі посади по всій Галичині, зокрема і на Прикарпатті.

Щось значуще є в тому факті, що український національно-культурний рух у Галичині, який активізувався на хвилі революції 1848 року в Австрії, на потребу дня поставив питання про національний театр не у Львові чи будь-якому іншому галицькому місті, а саме в Коломиї: тут відбулися перші аматорські вистави 1848 р., тут у 1850 р. було зроблено першу спробу створення української професіональної трупи, яка обслуговувала б усю Галичину [4], але це тоді не сталося, на жаль, через ту апатію, в яку потрапила українська інтелігенція в Галичині в умовах загальної реакції в Австрії після революції 1848 року. Тільки через десять років застою, внаслідок проголошення в Австрійській монархії 26 лютого 1861 року конституції, яка передбачала певну свободу для національно-культурного розвитку різних народів, що населяли цю імперію, відновилась ідея створення українського національного театру. Провідником цієї ідеї став відомий тоді український громадський діяч, член Крайового Виділу (тобто найвищого виконавчого органу австрійської влади у Галичині) Юліан Лавровський (1821 – 1873) – той самий, який у 1848 р. запропонував Головній Руській Раді вмістити в своїй відозві до народу тезу про єдність Галичини з усією Україною. У серпні 1861 р. він друкує на сторінках новоствореної газети "Слово" велику статтю –

“Проект до заведення руського театру во Львові” [6; 7; 8]. В тій статті ішлося не лише про організацію театру, а й про художньо-естетичні засади і суспільно-політичне призначення майбутнього професіонального театру на галицьких землях. Діяльність українського театру у Львові Юліан Лавровський розглядав як запоруку поступового розвитку української мови і її публічного застосування, оскільки сполонізована українська інтелігенція користувалася нею тільки “для домашнього вжитку”. Існування українського театру у східній Галичині, на думку автора, необхідне з огляду на те, що всю цю територію населяють українці, які потребують наукової, естетичної і моральної освіти, засобом поширення якої є театр.

Щодо приміщення для новостворюваного українського театру, то Юліан Лавровський висловив сподівання, що Галицький Сейм увійде з клопотанням до австрійського уряду у Відні про зміну привілею для німецького театру в Львові, наданого ще 1835 року цісарем Фердинандом I. Згідно з цим привілеєм у львівському міському театрі, збудованому польським магнатом графом Станіславом Скарбком у 1842 р. (тепер – приміщення Львівського національного українського драматичного театру імені Марії Заньковецької) німецькомовні вистави відбувалися чотири рази на тиждень, а польські – тричі. Юліан Лавровський вважав недоречним давати перебільшену кількість вистав для невеликого числа німецькомовних мешканців Львова (через що театр на цих виставах світив пусткою), а тому пропонував добиватися дозволу, щоб один день було віддано на вистави українські. Якщо б цього привілею для німецького театру не можна було з якихось причин змінити, то, на думку Лавровського, доведеться думати про пошуки іншого приміщення для українського театру. Оскільки про спеціальне будівництво тоді ще було годі й мріяти, то слід, мовляв, скористатися з найбільшої зали в Народному Домі, спорудження якого тривало ще з 1850 р.; це не тільки не заважало б діяльності товариства “Народний Дім”, а, навпаки, – сприяло б йому у прагненні стати культурним вогнищем, довкола якого гуртувалося б усе українське населення Львова і всієї Галичини.

У другій статті на цю тему Юліан Лавровський уточнив свою позицію: оскільки польський граф Станіслав Скарбек отримав привілей перш за все для австрійського німецькомовного, а вже потім для польського театрів, то український театр не може претендувати на утримання за кошти з фонду Скарбка і що йдеться тільки про дозвіл українському театрові виступати у приміщенні театру Станіслава Скарбка один раз на тиждень.

“Театр руський повинен мати іннії фундуші, а таких досить найдем. А єсли хто спитається, якії то фундуші, відповімо коротко: цілий край […] Понеже обов’язком правительства єсть старатися о образованє народа, протоє і театр належить во круг єго діятельности; а коли власть законодательна правительства перейшла почасти в руки Сойма Краєвого, то й Сойм має не тілько право, але і обов’язок заниматися театром народним” [9]. Це був уперше публічно висловлений намір добиватися в Галицькому Сеймі виділення такої самої квоти для українського театру, яку отримував з крайових фондів театр польський. А тим часом Юліан Лавровський пропонував орієнтувати початок діяльності українського театру на приміщення Народного Дому в Львові. У зв’язку з цим він

запропонував створити спеціальний “Комітет для заведення руського театру”.

Через якийсь час на обидві статті Лавровського відгукнувся письменник Гнат Якимович, який уже почав пробувати перо драматурга. У статті “З-під руського серця” він відзначав, що ініціатива Юліана Лавровського здобула визнання “в серцях руських”. Поділяючи думку про великі труднощі на шляху до заснування української професіональної трупи, він запропонував створити аматорський театр, щоб уже взимку 1862 року показати у Львові кілька аматорських вистав; це аматорське товариство, на його думку, могло б “від часу до часу так у Львові, як і в численних містах наших, як в Тернополі, Станиславові, Перемишлі, Самборі, Коломиї і проч[их] представлення зрілищнії давати” [10]. Таке товариство, на думку Гната Якимовича, було б своєрідним розсадником, з якого вийшли б вишколені і вдосконалені актори для майбутнього професіонального театру. Але ця пропозиція не була тоді реалізована.

На початку листопада 1863 р. Гнат Якимович удруге виступає в пресі: тепер його стаття називається “Гадки про руський театр в Львові”. Він пропонує створити Комітет руського театру з двадцяти трьох осіб, поклавши на нього обов’язок організувати збір коштів на театр по всій Галичині [11].

Щоправда, такий комітет не було створено: збором коштів займався безпосередньо виділ товариства “Руська бесіда” через спеціальний “Виділ для ведення діл руського театру” і уповноважених осіб на місцях. На адресу товариства “Руська бесіда” постійно надходять грошові внески від окремих осіб і цілих громад, що давали хто скільки міг. Ця кампанія триватиме ще довго й після утворення театру.

Треба було знайти відповідну людину, яка мала б досвід у театральній справі і педагогічний хист, щоб навчити молодих людей грати на сцені. Згодом з’ясувалося, що існувала попередня домовленість між Юліаном Лавровським і директором польського театру в Житомирі, українцем, родом з Галичини, Омеляном Бачинським (1833 – 1907) і його дружиною Теофілією Бачинською (1837 – 1906), які мали приїхати до Львова ще на початку 1863 року, одразу після поразки Січневого повстання 1863 р. в Росії (в Україні та в Білорусії), і саме через це Лавровський завчасно добився дозволу на відкриття української драматичної школи у Львові, але якісь поважні причини затримали Бачинських на місці, і прибули вони до Львова тільки на початку січня 1864 року. В пресі повідомлялося, що Бачинський привіз із собою близько сімдесяти українських п’єс, які вже на Україні виставляються з часів Івана Котляревського. З Омеляном Бачинським було укладено контракт про керівництво театром на правах директора (тоді це поняття означало не тільки адміністративне керівництво, а й мистецьке).

16 березня 1864 року цісарський намісник Галичини Александер Менсдорф-Пуйлі підписав т.зв. концесію – дозвіл на відкриття Руського народного театру, однак поки що на правах аматорського, застерігши всі права упривілейованого ще 1835 року австрійського міського театру в Львові (німецького і польського). Директор німецького театру Шмідтс погодився тільки на 40 українських вистав у Львові протягом року і встановив податок від цих дозволених ним сорока вистав до каси німецького театру.

Відкриття Руського народного театру мало стати явищем загальнослов'янського культурного значення, воно ж поповнило гроно слов'янських театрів у межах Австрійської імперії. Водночас цей театр став шістдесятим у списку всіх театрів на території Австрії. На зразок інших західно- і південнослов'янських театрів, які в своїх назвах містять слово "народний" у розумінні "національний", у такому самому значенні вжито це слово в назві "Руський народний театр". Подібно до того, як це було при відкритті театрів у чехів, сербів, хорватів, словенців, не обійшлося й у Львові без відповідної церемонії, яка відбулася 29 березня 1864 р. в приміщенні Народного Дому в присутності представників австрійської влади на чолі з цісарським намісником Александром Менсдорфом-Пуйлі [3]. Було показано виставу мелодрами "Маруся" – інсценізації повісті українського письменника Григорія Квітки-Основ'яненка, здійсненої Олександром Големб'євським (особа його поки що не ідентифікується в історії української і польської літератур, українського і польського театрів) для Волинського театру в Житомирі на початку 60-х років XIX ст. і привезеної звідти Омеляном Бачинським. Цей факт, як і весь репертуар усього першого львівського сезону (з 29 березня до 21 липня 1864 р.), коли показувались найпопулярніші, хоч і не рівноцінні, п'єси української драматургії та переклади іншомовних авторів, засвідчив орієнтацію організаторів театру передусім на Наддніпрянську Україну: "Наталка Полтавка" і "Москаль-Чарівник" Івана Котляревського, "Сватання на Гончарівці" Григорія Квітки-Основ'яненка, "Назар Стодоля" Тараса Шевченка, "Кум-мірошник, або Сатана в бочці" Д.Дмитренка, "Бувальщина" А.Вельсовського, "Покійник Опанас" Антона Янковського, "Один порадував, а другий потішив" А.Ващенка-Захарченка, "Сватання на вечорницях" С.Паливоди-Карпенка. Зовсім бідна ще тоді українська драматургія в Галичині була представлена тільки одноактним "радоспівом" "Козак і охотник" – переробкою "співогри" "Der Kozak und der Freiwillige. Ein Singspiel in einem Auszuge" німецького драматурга Августа Коцебу, яку здійснив Іван Айталевич (Вітошинський) ще 1849 року для аматорського гуртка в Перемишлі і тоді ж її опублікував, а також оригінальною "характеристичною картиною", а по суті – сатиричною комедією на чотири дії "Опікунство" Рудольфа Моха. Знаменним явищем для Руського народного театру стала й вистава першої перекладеної (не переробленої) Ксенофонтом Климковичем іншомовної драми "Верховинці" (оригінальна назва – "Karpaccy qórale") польського драматурга Юзефа Коженьовського, який був репрезентований ще однією п'єсою – двоактною комедією "Майстер і челядник", котра була, однак, не перекладена, а перероблена, адаптована до українських реалій якимсь "Мод… Шм…" (так позначено це авторство в одній з рецензій), мабуть, для театру в Кам'янці-Подільському або в Житомирі, звідки Омелян Бачинський привіз її текст. Ішла також здійснена самим Бачинським переробка французького двоактного водевілю "Адам і Ева" А.Анісе-Буржуа або Ф.Дюмануара.

Трупа Руського народного театру склалася, попри професіональних акторів Омеляна і Теофілії Бачинських, із аматорів. Це були юні львівські аматорки: Вікентія Лукасевич, Анна і Марія Контецькі, студенти університету і технічної школи (предтечі політехнічного інституту) Іларіон Сероїчковський, Михайло Юрчакевич (відомий згодом під

псевдонімом Розмазовський), Юліан Нижанковський, Антон і Лонгин Бучацькі, Іван (Ієронім) Пожаковський, Максим Гарасимович, Стефан Коблянський, а також недавній студент Імператорського університету Св. Володимира в Києві Павлин Свєнціцький (поляк, родом із Київщини, польський та український письменник, учасник польського визвольного повстання 1863 року, за що був заарештований, але за відсутністю доказів випущений; щоб уникнути дальших репресій, покинув у червні того самого року університет і емігрував до Галичини), який у липні 1864 року почав грати у виставах Руського народного театру в Львові під сценічним і літературним псевдонімом Данило Лозовський.

Перед театром постало питання: чи зіграти всі сорок дозволених вистав у Львові поспіль, чи поділити їх на два окремі сезони. Отож вирішено було зробити літню перерву і виїхати до інших міст Галичини. Після 22 вистав у Львові поки що аматорська трупа Руського народного театру на чолі з Омеляном Бачинським виїхала в свою першу мандрівку за маршрутом Коломия – Станіславів – Чернівці. У подорож було відряджено тільки дев'ять акторок і акторів, яких було достатньо для забезпечення передбачуваного репертуару, а саме: обох Бачинських, Анну Контецьку, Вікентію Лукасевич, Іларіона Сероїчковського, Антона (Володимира) Бучацького (відомий ще як Чацький), Юліяна Нижанковського, Івана Пожаковського, Стефана Коблянського (відомий ще під сценічним псевдонімом Стефанів).

Вибір Коломиї для початку позальвівських виступів Руського народного театру був невипадковий. Це був вияв пошани до коломийської громадськості, бо саме в цьому місті 1848 року почався український аматорський театр. Коломийська публіка, яка пам'ятала вистави здійснених Іваном Озаркевичем переробок "Наталки Полтавки", "Москаля-чарівника" і "Сватання на Гончарівці", тепер мала змогу побачити втілення оригінальних текстів цих п'єс.

Зі Львова до Коломиї виїхали 14 серпня. Згідно з опублікованим у львівській газеті "Слово" календарем вистав у Коломиї мали бути показані: 20 серпня – "Наталка Полтавка", 21 серпня – "Адам і Ева" та "Москаль-чарівник", 23 серпня – "Сватання на Гончарівці", 25 серпня – "Бувальщина" і "Кум-мірошник", 27 серпня – "Покійник Опанас" і "Сватання на вечорницях", 28 серпня – "Маруся" (бенефіс Теофілії Бачинської) [12].

Оскільки української періодичної преси в Коломиї у 1864 році ще не було, а допис із Коломиї у львівській газеті "Слово" не з'явився, то про показані там вистави можна судити тільки за асоціацією до тих оцінок, які були вже опубліковані про вистави львівського сезону. У першому нарисі історії цього театру, що з'явився друком, до речі, в Коломиї, зазначено лише те, що патріотично настроєна коломийська громадськість сердечно вітала акторів і належним чином винагородила театр матеріально [5], оскільки всі вистави пройшли з аншлагами.

Не відомо, на які джерела спирався інший анонімний автор історичного нарису історії Руського народного театру (нарис з'явився через тридцять чотири роки знову ж таки у Коломиї, у тій самій друкарні Михайла Білоуса, отож, можливо, конкретні відомості, що стосувалися Коломиї, внесені самим видавцем), але наведені ним факти становлять інтерес: "…На просьбу бл[аженної] п[ам'яти] Ф.Білоуса, директора

гімназії коломийської і в той час посла на Сойм Краєвий, виїхав жидівськими бриками Рус[ький] нар[одний] театр з Львова до Коломиї, где від дня 20 серпня включно до 31 серпня 1864 р. давав щовторника, четверга, суботи і неділі представлення з великим поводженням. Представлення відбувалися в салі німецького (чиновничого) касина в ринку в домі Сам[уїла] Германа на першім поверсі. На першім представленню виставлено драму "Маруся", в часі которой умліли дві женщини, пані Познанська і друга невідома по імени, а затим від'їхав театр до Станиславова" [1, 14]. Можливо, "Маруся" дійсно була показана як перша вистава; можливо, до 31 серпня відбулася ще якась вистава.

Із Коломиї Руський народний театр справді мав переїхати до Станіславова на сім вистав. Про це повідомлялося у львівській газеті "Слово". І 3 вересня 1864 р. у "Слові" було навіть засвідчено, що саме цього дня трупа вже переїхала до Станіславова [13].Хоча може бути, що виїзду до Станіславова й не було, а трупа подалася просто до Чернівців, бо стало відомо, що в ці дні у Станіславові виступає польська трупа Адама Мілашевського зі Львова, і така конкуренція в невеликому ще тоді місті була б незручною для обох труп. Тому в "Слові" з'являється повідомлення з посиланням на чернівецьку газету "Bukowina" від 3 вересня 1864 р. про приїзд Руського народного театру до Чернівців [14].

11 вересня 1864 р. Руський народний театр приїхав з Чернівців до Станіславова. Тут він виступав уже у великій залі, яка вмістила значну кількість публіки. Календар вистав був такий: 13 вересня – "Наталка Полтавка", 14 вересня – "Адам і Ева" та "Покійник Опанас", 15 вересня – "Сватання на Гончарівці", 17 вересня – "Москаль-чарівник" і "Сватання на вечорницях", 18 вересня – "Маруся", 20 вересня – "Сватання на Гончарівці" [16].

Важливо, що на першу виставу – "Наталка Полтавка" – у "Слові" опубліковано було рецензію Омеляна Гороцького. Сьогодні мало що відомо про цю особу, бо в жодному із енциклопедичних видань довідки про неї немає. Можна припустити за публікаціями, що це був гімназіальний учитель. Відомі його книжкові видання: Плятона "Горгіес", з греческого переложив Омелян Гороцкій. Во Львові: З печатні Института Ставропігийского, 1866; Плятона "Протагор". З греческого переложив Омелян Гороцкій. Во Львові: З печатні Института Ставропігийского, 1868. Перебував він на Покутті, бо одна із його статей, надісланих раніш до львівської газети "Слово", мала підзаголовок "З Микулинець". Йдеться, очевидно, не про ті Микулинці, які неподалік від Тернополя, а про ті, які були тоді в Коломийській окрузі, а тепер вони або перейменовані, або злиті з якимось більшим населеним пунктом. Можливо, проживав він у Микулинцях улітку, а працював у Львові або Станіславові. Принаймні відомо, що він був серед тих, хто писав рецензії на вистави Руського народного театру першого львівського сезону (квітень-липень 1864 р.), він же й бачив усі вистави цього театру, показані у Станіславові. Ймовірно, що Омелян Гороцький у другій половині 60-х років XIX ст., перейшовши на москвофільські позиції, переїхав до Росії, бо чим же пояснити вихід там такого видання: Коментарий к Корнелия Непота жизнеописаниям Гамилькара, Ганнибала и М.Порция Катона. Составил Ем[елиан] Гор[оцкий]. – Часть I: Гамилькар. – Калуга, 1871. Може бути, що на

старості літ він повернувся до Галичини, бо протягом 1901 – 1905 рр. у Коломиї видав три книжки біблійних переказів під псевдонімом Стефан Шоробура.

Цей Омелян Гороцький надіслав до львівської газети “Слово” за підписом “Ом. Г.” два просторі огляди під назвою “Народний театр руський зі Львова в Станиславові”, і там вони були опубліковані в двох номерах. Зважаючи на повну невідомість цих текстів сучасним читачам (а на увагу вони заслуговують своїм змістом як первістки молодої театральної критики, як зразки тогочасної української театральної публіцистики і журналістики, гідні бути заведеними до сучасних хрестоматій у кожній з поіменованих гуманітарних дисциплін), дозволю собі не переказувати скорочено їх зміст, а навести великими шматками для уявлення про цілість цих текстів.

Свою теоретичну засаду Омелян Гороцький сформулював так: “Бо хотяй штука (мистецтво. – **Р. П.**) не служить нікому, лиш самому собі, то такой з єстества свого надземського впливає она на возбужденіє чувства морального, на плавність язика і внішну огладу, а передо всім на скріпленє народного духа, которий особенно в нашій стороні ще був дуже слабонький” [15].

Рецензію на виставу “Наталка Полтавка” (13 вересня 1864 р.) Омелян Гороцький почав з характеристики гри Теофілії Бачинської в ролі Наталки, застерігшися, що справила вона на нього суперечливе враження: “Не розвиває бо она свого превосходного таланта зараз за першим появленєм на сцені, єї ігра іде всегда постепенно і стаєсь чимраз сильніша, аж коли за кінцем другого акта дійствіє приходить до найвищого, кульмінаційного пункту, аж тогди засіяв талант г-жі Бачинської в повнім і совершеннім своїм величії. Впрочім, ігра г-жі Бачинської вища єсть над критику – зробимо тілько тую увагу, що Наталка Полтавка єсть найменше сильною партією г-жі Бачинської, що невигідному положеню любящої, о милім вісті не мающої дівиці (акт 1 і 2), приписати належить. Сію трудну ролю іграла г-жа Бачинська превосходно, но ще превосходнійше іграє она свої ролі в наступивших прочих представленях драматичних. На узнанє заслугує ігра г-жі Лукасевич (місто Контецької) в ролі Терпилихи – грала она добре, співала дуже красно, але позираючи на єї поверховність, не мож було вірити, що то стара Терпилиха. Г[осподина] Юрчакевича заступав г. Сероїчковський з досить добрим успіхом, помимо того, що роля тая для него не була стосовна. Г[осподин] Стефан К[облянський] єсть дуже приятним явленєм на нашій сцені, що вже ізрекло “Слово”, оцінюючи його ігру в ролі бурлаки Миколи; ми тілько тоє додамо, що у нас і міміка г. Стефана К[облянського] була виразиста. Госп[одинові] Буч…му (Бучацькому – **Р. П.**), котрого ігру Петра, впрочім, похваляємо, осміляємося зробити тую увагу, що штука в’яжеться більше з природною легкістю, ніж з мозольним трудом, і для того най г. Буч[ацький] вистерігаєся неуміренної форси, чи то в ігрі, чи в співі, а лучше най проізводить все природно, невинужденно. Всіх тих трьох дилетантів будемо мати спосібність безусловно похвалити в справозданю з дальших представлень. А Макогоненко? Макогоненко так, як Стецько, як Финтик, Соцький і Розмазовський – превосходний, подивляння достойний. Г[осподин] Бачинський – артист первої степени” [там само].

Стосовно другої вистави (14 вересня 1864 р.), коли в один вечір було показано французький водевіль в українській переробці – "Адам і Ева" і український – "Покійник Опанас", Омелян Гороцький відзначав оригінальність, повчальність і, головне, динамічність сюжету першого водевіля, незважаючи на те, що він тримається в основному на двох особах – Адамі і Еві (Омелян Бачинський і Теофілія Бачинська). "…Публіка була так з самої штуки, як ще більше з ігри і співу наших артистів дуже задоволена" [16]. Через кілька днів після цієї публікації в тій самій газеті "Слово" з'явилася інформація про великий успіх "Адама і Еви" на польській сцені у Кракові [18]. Це мало свідчити про те, що репертуар українського театру, крім національної драми, будувався на найпопулярніших зразках західноєвропейської драматургії.

Цікаве спостереження виклав Омелян Гороцький щодо зіграного тоді ж, 14 вересня 1864 р., водевілю забутого тепер українського драматурга і композитора Антона Янковського (автора тексту і музики) – "Покійник Опанас". Текст цього твору, привезений Омеляном Бачинським у рукописі з Житомира, опублікувала газета "Слово" [17; 19]. У кінці тексту зазначено місце і дату написання: "Біла Церква, 2 вересня 1862 року". У Львові перша вистава цього твору відбулася 6 травня 1864 р. з великим успіхом. Такий самий успіх мала й вистава в Станіславові. Схарактеризувавши зміст п'єси, Омелян Гороцький пише про її виконання: "Гра в сій штуці зовсім гармонійну цілість составляла. Однако ж, віддаючи п. Іларіонові Сероїчковському заслужену похвалу за єго всегда природну ігру і красний спів, а від г. Івана Пожаковського лишень трохи більше життя в бесіді і рухах желаючи, признаєм в представленню сеї штуки найбільшу заслугу обох г[оспод]ства Бачинських також і г. Бучацькому […] Відіграв тут г. Бучацький свою ролю стосовно до представляємого ним характера цілком відрубно і оригінально аж до подивлення і заступав свою обік г. Бачинського дуже гідно" [16].

Вистава "Сватання на Гончарівці" Григорія Квітки-Основ'яненка стала значною подією в першому львівському театральному сезоні. В центрі вистави була коронна роль Стецька у виконанні Омеляна Бачинського. Такий самий шалений успіх випав на долю цієї вистави і в Станіславові, де її було показано двічі – 15 і 20 вересня. Розповівши зміст п'єси і схарактеризувавши її неабиякі сценічні особливості, Омелян Гороцький дає високу оцінку виставі: "Представленє тої штуки було превосходне. Не будемо повторяти похвал для г-жі Бачинської; о г-ну Бачинському скажемо тілько тоє, що Стецько єсть єго найтруднішою, а враз і найліпшою роллю. Дівиці Лукасевич віддамо заслужено похвалу за спів; але в ігрі було далеко більше щирої охоти і праці, як правдивого успіху, бо роля Одарки була над її сили. Г-ну Бучацькому радимо тоє, щоби старався заховати однолитість в ігрі і не впадав з одного тону в другий. Ігра г-на Сероїчковського також в львівській критиці оцінена; на єго похвалу додамо тоє, що грає він всегда природно, без убіганяся за ефектом – і що в ігрі єго видно було попереднійше трилітне студіум над представляємим через него характером вислуженого вояка […] Але найбільшу вагу кладемо в тій критиці на ігру г. Стефана Коблянського в ролі Прокопа Шкурата, котрого він в Чернівцях по раз перший, а в Станиславові по раз другий представляв, і був він на нашій сцені неначе

дебютантом. Зараз же за першим появленємся на тутейшій сцені подобався він всім яко бурлака Микола через приятну поверховність, звучний голос і смілість в движеніях і грі. Но правдивий талант свій оказав він доперва в ролі Прокопа Шкурата і удостоївся так за ігру, як і за спів частих рукоплесканій. Найліпше випала для него пісня початкова: "Спить жінка" і дует з г. Бачинським, где тії оба господарове через артистичну ігру (відходячи до шинку) публіку восхищали" [там само].

Про виставу двох водевілів – "Москаль-чарівник" і "Сватання на вечорницях" (17 вересня 1864 р.) Омелян Гороцький висловився не однаково: "Поминувши г[оспод]ства Бачинських, подобалися дуже г. Сероїчковський яко Москаль-чарівник, котора то роля у него найлучшою єсть. Михайла Чупруна представляв вміcто г. Нижанковського г. Бучацький і відіграв тую ролю з великим житєм, особливо в танці, хотяй трохи флегми не було би зашкодило…" [16]. Що ж до водевілю "Сватання на вечорницях", авторство якого без належної міри доказовості приписують С.Паливоді-Карпенкові (дуже часто цей твір у XIX ст. фігурував як анонімна переробка з польської), то Гороцький висловився коротко і однозначно: ця комедійка "єсть дуже слаба, і дивно нам, що її грано" [там само].

18 вересня 1864 року був показ мелодрами "Маруся" – цієї "візитної картки" театру, бо нею він урочисто відкрився у Львові. Омелян Гороцький не раз бачив львівські вистави. Тепер же він відзначив деякі зміни в обсаді ролей. У ролі Насті замість Анни Контецької виступила Вікентія Лукасевич, Омелян Бачинський тепер грав роль Розмазовського, а Наума – Іларіон Сероїчковський. "Гра його була сповнена правдивим почуттям і мужньою силою, загалом прекрасна й належно визнана публікою. Тільки рухам його треба більше естетичного заокруглення", [16] – висловився Гороцький про гру останнього. А взагалі вистава "Маруся" мала такий самий успіх, з яким її сприймали глядачі у Львові.

Ці перші виступи Руського народного театру в Коломиї та Станіславові влітку 1864 року мали історичне значення для тутешнього краю. Відтепер інтерес українського населення (та й не тільки українського) до вистав Руського народного театру постійно зростав, сприяючи появі тут і розвиткові театрального аматорства. Цей прецедент явив українській театральній критиці Омеляна Гороцького. Тут з'явилися незабаром українські драматурги другої половини XIX – першої половини XX ст. Звідси, з обох міст Прикарпаття і його околиць, вступало на українську сцену протягом наступних десятиліть у XIX–XX століттях немало молодих дівчат і хлопців відповідно актрисами й акторами, звідси й досі вступають до театральних навчальних закладів молоді адепти українського сценічного мистецтва. Це важливо підкреслити тепер, коли минає сто п'ятдесят п'ять років нового українського театру на Прикарпатті.

Зважаючи на те, що Руський народний театр, який увійшов до історії української культури і під деякими іншими видозмінами цієї назви, проте найбільш відомий як український театр товариства "Руська бесіда", це набуток не тільки м. Львова, де мала свою резиденцію "Руська бесіда", а, зважаючи на те, що це був мандрівний театр, він є мистецькою спадщиною всієї Галичини, а отже й прикарпатського регіону, де цей театр тривалий час був єдиним проявом професійної діяльності в сфері

української театральної культури, і тому прикарпатські сторінки його історії становлять для нас значний краєзнавчий та історико-культурологічний інтерес.

Література

1. [Гембицький Тит]. Історія основання і розвою Русько-народного театру в Галичині. – Коломия: Черенками і ізданієм М.Білоуса, 1904. – С.14.
2. Пилипчук Р. "Руська трійця" і початок українського театру у Галичині // Шашкевичіана: Збірник наукових праць. Випуски 3 і 4. – Львів – Вінніпег, 2000. – С.71-79.
3. Пилипчук Р. Становлення українського професіонального театру в Галичині (60-і роки XIX ст.) // Просценіум. – 2003. – № 1. – С.3-5.
4. Пилипчук Р. Український аматорський театр у Коломиї // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Випуск 9: Ювілейний збірник на пошану Феодосія Стеблія. – Львів, 2001. – С.238-253.
5. Рускій народный театр во Львове, его деятельность, состав и управление от 1864 до 1870 года. / Написал за советом многих Н. Ч. – Коломия: Черенками Михаила И.Белоуса, 1870. – С.9-10.
6. Слово. – 1861. – 26.VII (7.VIII). – Ч. 51.
7. Слово. – 1861. – 29.VII (10.VIII). – Ч. 52.
8. Слово. – 1861. – 2(14).VIII. – Ч. 52.
9. Слово. – 1861. – 28.X (9.XI). – Ч. 78.
10. Слово. – 1861. – 26.XI (7.XII). – Ч. 86.
11. Слово. – 1863. – 23.X (3.XI). – Ч. 84.
12. Слово. – 1864. – 1(13).VIII. – Ч. 61.
13. Слово. – 1864. – 22.VIII (3.IX). – Ч. 67.
14. Слово. – 1864. – 26.VIII (7.IX). – Ч. 68.
15. Слово. – 1864. – 12(24).IX. – Ч. 73.
16. Слово. – 1864. – 19.IX (1.X). – Ч. 75.
17. Слово. – 1864. – 26.IX (8.X). – Ч. 77.
18. Слово. – 1864. – 30.IX (12.X). – Ч. 78.
19. Слово. – 1864. – 3(15).X. – Ч. 79.

The features of activation of Ukrainian national-culture motion in Galichina of period of "spring of people", an important role in which was played by the Ruthenian folk theater, are explored in the article. Achievements of theater are characterized, problems related to his creation and activity, his influence on the Ukrainian art.

Key words: *Ruthenian folk theater, Ukrainian national-culture motion, development of art in Galichina.*

УДК: 7.012
ББК: 85.1

Михайло Гнатюк

ОЗДОБЛЕННЯ ЕЛЕМЕНТІВ КОНСТРУКЦІЇ ІНТЕР'ЄРУ НАРОДНОГО ЖИТЛА ГАЛИЧИНИ

У статті висвітлюються особливості влаштування й оздоблення народного житла Галичини (кін. XIX – пер. пол. XX ст.) в різних етнографічних зонах. Особливу увагу звернуто на оздоблення балок (сволоків) в інтер'єрі жител карпатського регіону, використання майстрами символіки орнаменту, його змісту і техніки виконання.

Ключові слова: *народне житло ,техніка різьблення, сволок, інтер'єр, символіка, семантика, художні особливості.*

Житло Покуття. С. Підвербці (1975р.).
Мал. І. Пеника

Все для мене тут рідне:
Стіни – білі, як сніг,
І віконце привітне,
І дубовий поріг.
І ряденця строкаті,
Й рушники на стіні, –
Навіть дим в нашій хаті
Рідно пахне мені.

І. Гнатюк "Наша хата"

Зберігаючи загальні типологічні риси на всій території України, народне житло кінця XIX – першої половини XX століття в різних етнографічних зонах (Полісся, Карпати, Поділля, Середнє Подніпров'я, Полтавщина, Слобожанщина, Південь України) має свої місцеві архітектурно-художні особливості. Для етнічних груп регіону Українських Карпат (гуцулів, бойків, лемків) та Прикарпаття (покутян, ополян) характерна певна своєрідність оформлення житла.

Предметом особливої уваги і вивчення є інтер'єр народного житла, в якому поєднані функціонально-естетичні і родинно-спадкові елементи. Специфічному декоруванню піддавалися, зокрема, такі важливі елементи конструкції хати, як сволоки, жердки, лиштви. Незмінними протягом віків залишалися принципи планування хат, що характерно для всієї території України (місце розташування печі, постелі, стола, лав, віконних і дверних отворів), які умовно утворюють відповідні зони: робочу, кухонну, святкову й відпочинкову[13,10]. Аналіз функціонального зонування в камері-кімнаті дозволяє зробити висновок про економно-доцільне використання внутрішнього простору в трудовій, обрядовій та відпочинковій діяльності людини. Житловий інтер'єр – це комплексний

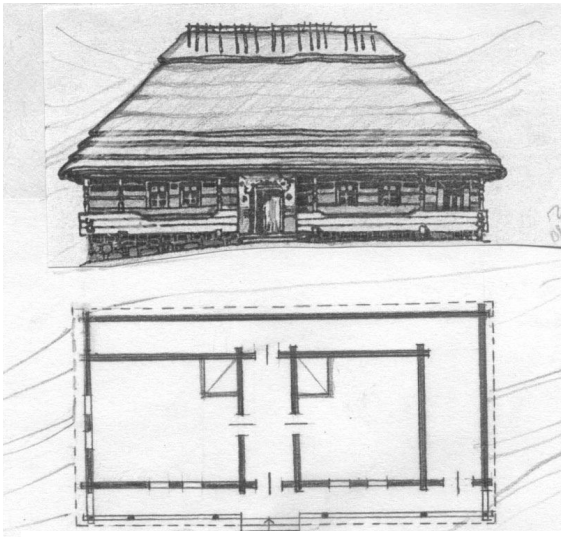
набір життєво необхідних предметів, речей та пристроїв і їх конструктивно-художнє оформлення [12, 8]. Його організація продикто-

Інтер'єр хати. Покуття. С. Підвербці. (1974р.). Мал. І. Пеника.

вана теплотехнічними, інсоляційними, фізіологічними умовами проживання. Отож принципи побудови інтер'єру, функціональний аналіз його елементів, є актуальними для вивчення в сучасній архітектурній, дизайнерській і педагогічній практиці.

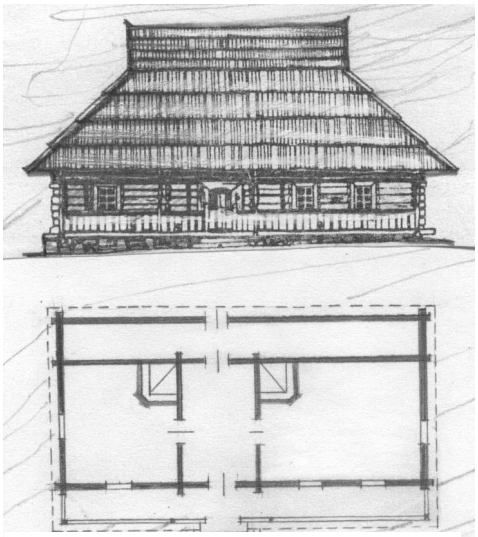
Житла на Покутті будували переважно з клецків, сирівки (болото з соломою) з використанням дубового каркасу. Садиби загалом включали комплекс споруд, які часто розташовувалися в одну лінію або по периметру в залежності від рельєфу місцевості. Це хата, шопа (стайня), стодола, комора, кошиці, обнесені муром з брамою [15]. Такі комплекси споруд мали закрите подвір'я і нагадували гуцульські гражди, які часто в поєднанні із складним рельєфом місцевості (особливо в Подністров'ї) видавалися неприступними.

Традиційне житло. Бойківщина. (Кін. XIX – поч. XXст.)

Традиційний гуцульський інтер'єр, на відміну від екстер'єру, характеризується багатством фактурних, різнобарвних матеріалів та їх композиційно-стильовою єдністю. Особливу роль у ньому відіграють

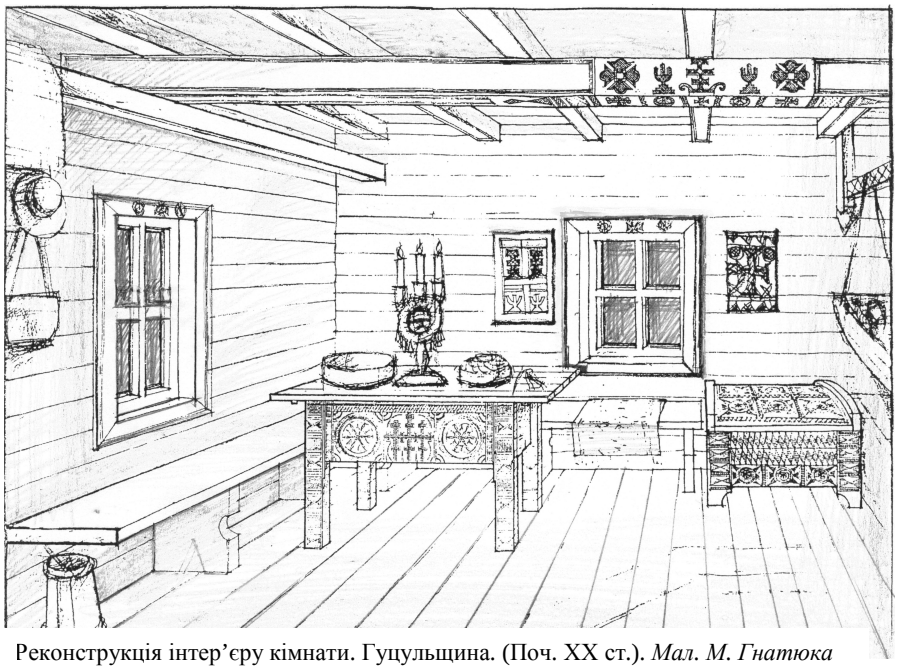
розписана кахлева піч, вовняні ліжники, шерстяні тканини, килими, декоровані аплікацією вироби зі шкіри, об'єднані єдиним фоном натурального дерева, з якого влаштована підлога, стіни, стеля, меблі тощо. Виявляючи свої вроджені естетичні чуття й магічні вірування, гуцули "писаним" (різьбленим) і випаленим орнаментом прикрашали сволоки, столи, полиці, хрести, свічники, ложки, фірмаки, коновки, дійниці, пастівники тощо.

Традиційне житло. Гуцульщина. (Кін. XIX – поч. XXст.)

Бойківське житло зрідка прикрашали стриманою декоративною різьбою, яку виконували на архітектурних деталях. Майстри вдало поєднували окремі різьблені елементи (зірки, зубці) зі всією архітектурою хати. В інтер'єрі бойків найпоширенішими елементами оздоби були розетки, якими прикрашали верхню частину одвірків, портали галерей, кронштейни, стовпці, посуд і зрідка сволоки.

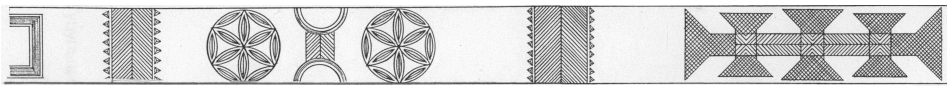
Основним типом житла для лемків служила "довга хата". Під її дахом знаходилися допоміжні і господарські приміщення. Зовнішні стіни хат XVIII-XX ст. лемки прикрашали розписом у вигляді сонця, гілки сосни, квіток, листків, деревця, ламаних ліній. Натомість внутрішні

Реконструкція інтер'єру кімнати. Гуцульщина. (Поч. XX ст.). *Мал. М. Гнатюка*

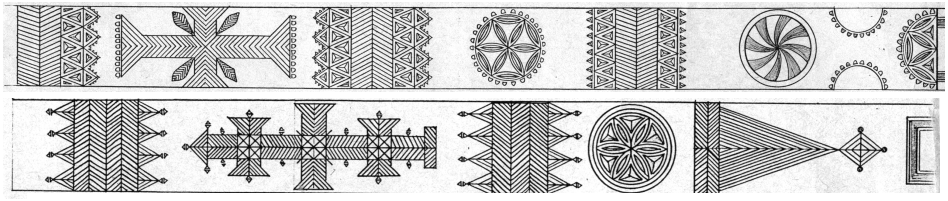
елементи лемківських хат рідко ставали предметом оздоблення, найчастіше різьбою прикрашали повздовжні балки-трагарі, на яких знизу

розташовували розетки, молодий місяць, хрест, гілку. Інколи декорували й одвірки. Давні християнські чи ще язичницькі мотиви-символи в лемків, як і в інших етнічних групах Українських Карпат, служили своєрідними оберегами від всього лихого і покликані привертати до хати все "сонячне" і добре.

Сволок у хаті М. Максим'юка. С. Ясенів(пр.Запогар). Гуцульщина. (1890 р.) Різьбив майстер з Соколівки.

В українській хаті традиційно чотири вікна ("в одно виконце вой місіц сьвіти, в друге виконце зірничка сяє, в трете заря зоряє, а в то четверте сонце сияє") [7, 65]. Одне (два) з них, як правило, були

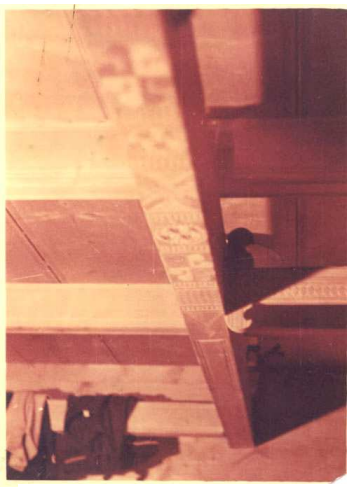
Оздоблення на сволоках. С. Голови і Замагура. Гуцульщина. (Кін. XIX – поч. XXст.)

розташовані на передній чільній (південній) стороні, одне застільне, покутнє, прорубане в причілковій стіні, а третє біля печі, в запіччі. Через них вдень хата освітлювалася, інсолювалася. Віконні отвори, як і дверні, є

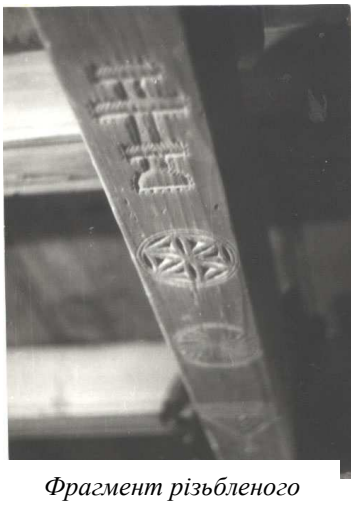
Різьблений сволок в хаті Дутчака. С. Голови. Гуцульщина. 1912 р.

межею, яка зв'язує внутрішні й і зовнішній світ (інтер'єр та екстер'єр), тому над ними інколи можна бачити різьблені символічні знаки-обереги (хрести, розетки). Еволюція рамно-фільончатої конструкції вікон бере свій початок від звичайних ромбовидних отворів у стіні, які закривалися колодками . Їх пізніше змінили засувні "волокові" вікна, які передували глухим рамним конструкціям, розділеним вертикальними і горизонтальними членуваннями [6].

Сволок і жердка в інтер'єрі хати Василини Шкрібляк. С. Криворівня(пр.Осіки). Гуцульщина. (Сер. XX ст.)

Масивні перехресні балки, сволоки яких ставили у верхній частині зрубу для стягування поперечних стін і утримування стелі, іноді ставали об'єктом оздоблення. У гуцулів вони отримали назву "геренди", "бальки", у бойків – "трагарі"[20, 123], лемків – "тагарі"[16, 52], у поліщуків "накотини"[17, 52], в інших слов'янських народів балки відомі як "фульовки", "матиці" тощо. Із сволоком українці пов'язують багато повір'їв. Під

Фрагмент різьбленого сволока. С Голови. Гуцульщина. (Кін. XIX –поч. XX ст.)

ним наряджали наречену, займалися ворожінням. Вважалося недобрим знаком, коли сволок рипить або трісне. Звичай "виписувати" масивні чотиригранні балки проявляючи уміння, хист і світоглядні уявлення дослідники пов'язують з бажанням селян поєднати сьогодення з історичним минулим своєї сім'ї, роду [9, 25]. Особливо пишним художнім декором вони відзначаються в гуцульських оселях. "На один поздовжній сволок лягають три або чотири поперечні. Зісподу на поперечнім сволоці пише стельмах хрест, а якщо вміє і хоче, то що інше" [22, 117]. Усі сволоки, вивчені нами на Гуцульщині, за складністю композиційних елементів, технікою виконання і набором репертуарних мотивів умовно поділяємо на декілька типів:

1. Простий (дві розетки і хрест посередині, виконані в контурній техніці) – зустрічається в більшості бідних і заможних хат, найчастіше за схемою Хата-Сіни. Вони відзначаються скромністю художньо-виражальних засобів і рідко містять предмети чи елементи конструкцій, оздоблені різьбою, за винятком простих зображень (хрест, розетка) на сволоках та окремих скринях (наприклад, сволок із хати Андрія Шикеряка в с. Замагура).

2. Складний (доповнюється ромбами, трикутниками, скісними лініями, а розетки і копаниці виконуються у виємчастій техніці, появляються чотирьох-, шести- й восьмикінечні хрести, дата будови хати тощо). Так оздоблені сволоки осель Д.Дудчака з с. Голови, В.Максим'юка з пр.Запогар в Ясенові, Василини Шкрібляк з пр.Осіки в Криворівні, Д. Шкрібляка з Яворова, Д. Шкрібляка з пр.Плоский в Рибниці та ін.

3. Шнуровий – сволоки цього типу по всій довжині були оздоблені рельєфним орнаментом у вигляді шнура, на них також зустрічається зображення хрестів, розеток, грона винограду і т. ін. Як приклад – хати А. Шикеряка в Замагурі, І. Мартищука, М. Максим'юка в Головах. Подібні сволоки поширені в хатах за схемою Хата-Сіни-Хата, яким притаманне досконаліше умеблювання і художньо-декоративне оздоблення елементів.

Шнуровий тип сволока. С.Голови (присілок Чорна Ріка). Гуцульщина. (Хата буд. 1905р.)

4. Пишні сволоки трапляються в хатах заможніх гуцулів; вони відзначаються однаковим набором зображених елементів ("дерево життя","розквітлий хрест"), трійця, чаша, простий хрест, кола тощо. Такими

можна бачити сволок гражд П. Шарабюрака (Марусяка Миколи, буд.1925 р.), що під горою Ігрець у Криворівні, Дмитра Сливчука з околиці Верховини-Замагури та ін. Цей тип сволоків поширений у хатах за схемою Хата-Сіни(Комора)-Хата, де внутрішні елементи оздоблені своєрідним декором, розташованим на внутрішніх конструкціях, меблях та ритуальних предметах. Подібні сволоки знаходимо в хатах-граждах із загородами, брамами, господарськими прибудовами по периметру двору.

5. Сволоки, виконані в одному і неповторному варіанті. Крім орнаментально-символічних елементів, на них також зображували постаті людей, тварин, казкових звірів, архітектурні споруди (хата Ю.Корпанюка в Яворові, Д.Еколюка з Білоберізки – КМНМГП) та ін.

Фрагмент різьбленого "пишного" сволока. С. Замагура. Гуцульщина. (1920р.)

Всі мотиви різьбленого орнаменту, поширеного на Гуцульщині, Антон Будзан поділив на чотири основні групи [5, 23]. До першої групи він відносить найстаріші мотиви, в основі яких лежить проста лінія. Це "дротики", "ільчасте письмо", "зубці", "кривульки", "морщинки", "дашки", "смерічки", "бендюги". Їм відводилася роль в поділі декоративних площ на невеликі орнаментальні поля, ними оздоблювали краї виробів. До другої групи належать мотиви, побудовані на основі квадрата, прямокутника, трикутника: "бесаги", "огірочки", "медівнички", "копаниці", "ширинки", "півширинки", "гачки", "віконці", "головкате" та інші, які використовувалися для декорування центральних площ виробу. Для прикрашення похилих поверхонь та переходу одної її частини в іншу застосовувалися мотиви, побудовані у формі півкола та еліпса: "жолобки", "копитці", "парканець", "сльози", "заячі вуха", "дужки", "пшенички", "гадючки", "п'явки", що становлять третю групу. До четвертої групи належать мотиви, побудовані на основі кола в поєднанні з квадратом чи прямокутником, які розташовують в центрі декорованих площ. Це "кочела", "сонічко", "соняшник", "ружі", "зірки", "кучері", "ріжки", "грибки" тощо. Вивченню композиції і вдосконаленню елементів та мотивів гуцульського орнаменту присвятив більшу частину свого життя Михайло Курилич [11] – випускник коломийської деревообробної школи.

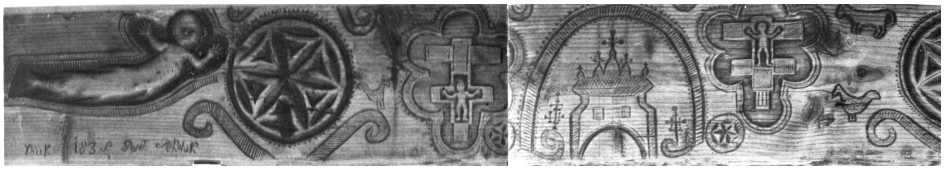

Фрагмент різьбленого сволока. С Яворів. Гуцульщина. (1928р.) Різьбив Ю. Корпанюк

Виникнення і поширення мотивів різьбленого декору дослідники пов'язують із язичницькими, дохристиянськими віруваннями. Коло, круг, диск, шестипелюсткові розетки, стилізовані квіти, зірки символізували здебільшого сонце і божества. Сонце позначувалося ще ромбом і квадратом, а також в образі свійської тварини (коня чи птаха). На

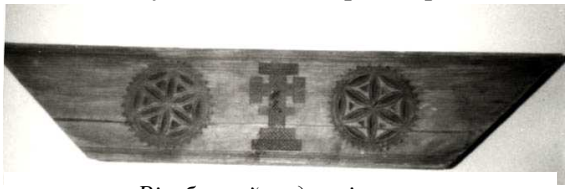
меморіальних пам'ятниках (надгробках), за твердженням К.Широцького, розетки є образами небесного раю[21, 28].

Вихрові розетки вважаються символом вогню, домашнього затишку, тепла і відтворюють обертовий рух[19, 82]. Вони набули значного поширення в XVI-XVII столітті на територіях Альпійських країн і знайшли використання на сволоках, меблях, дверях. Одним із різновидів вихрових розеток є хрест басків (свастика), символ родючості, давній знак благовіщення, добра і сонця, який походить ще з часів палеоліту[10, 50]. Його форма використовувалася також при виготовленні ручних хрестів.

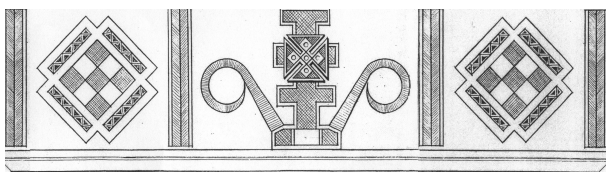
Сволок Данила Еколюка. С. Білоберізка. Гуцульщина. (1836 р). КМНМГП

Зображені на сволоках хрести як символи християнської віри, обереги життя, джерело сили, добра і краси зустрічаються в багатьох різновидах. Розмаїття композицій хреста бачимо на народних тканинах, килимах, рушниках, виробах із металу; він знайшов застосування також в архітектурі і монументальному мистецтві. Його форма розвивалася в тісному зв'язку із виробами з дерева. Проте в різьбленій орнаментиці хрести вирізняються чіткою тектонічною будовою хрестографем, що продиктовано структурою форм, технікою виконання тощо. Хрест вважається спрощеною модифікацією світового дерева, символізує життя, безсмертя, плодюче начало[18, 7]. Дослідники наголошують на чудодійній і божественній силі хреста. В епоху бронзи він також символізував сонце. Зображення людини з розставленими руками символізує світове дерево і за своєю сутністю відтворює хрест. Найпоширенішим є семикінечний хрест, наділений магічними властивостями, що прирівнюється до космічних дерев, які символізують сім небес[8, 270]. На сволоках четвертого типу були поширені чотирикінечні грецькі хрести, що також зустрічаються в центричних композиціях на хатному посуді гуцулів.

Різьблений надпоріжник. (Кін. XIX ст.) КМНМГП

Зображення шнура чи мотузки є своєрідним виявом мікросхеми світового дерева, а поєднання двох людей, предметів, неба, землі і потойбіччя[1, 27] (підземного царства) символізують нескінченність людського життя: такі зображення викликають враження руху, динаміки, плинності часу.

Різьблений надпоріжник. С Яворів. (1928 р.). Різьбив Ю. Корпанюк

Стилізовані грона винограду (лози), як правило ототожнюються з присутністю Христа і

символізують Євхаристію (причащання). Вони були особливо поширені на різьблених і золочених іконостасах при оформленні стародруків. Зображення чаші, як і виноградної лози, в народно-поетичному осмисленні символізує Євхаристію, долю, смерть і набуло поширення в ранньохристиянському мистецтві [14, 30].

Різьблення на сволоці. С Голови. Гуцульщина. (Кін. XIX – поч. XX ст.)

Верба – язичницький символ Всесвіту, знак очищення і здоров'я,[4, 39] "райське дерево", "розквітлий хрест", "дерево життя", "чудесне дерево", "вазон", який єднає небо і землю і є графічним виразом одного з найстародавніших загальнолюдських уявлень про устрій світу, про вертикальну систему градацій і перетворень у ньому [2, 7]. Присутність на сволоках "розквітлого хреста", "дерева життя", "чудесного дерева", "вазону" є підставою для бачення в цьому відголосу прадавнього культу дерева.

Свічники – трійці, як і хрести, вважаються предметами охоронної магії, вони теж зображувалися на сволоках і на дерев'яних іконах з Яворова. Поряд з декоративною функцією вони ще були наділені елементами магії й охорони – відганяли все лихе і нечисте від оселі. На сволоках вони також символізують Сонце, Місяць і Зірки[4, 39].

На сволоках другого типу Гуцульщини використовувались орнаментальні схеми подібні до тих, що були поширені у вишивках.

Зображена на нижній грані сволока оселі Д. Еколюка розчленована ромбами розетка символізує Перунів знак[13, 391], який набув поширення в язичницькі часи. Подібна багатопелюсткова "квітка", утворена ромбами, отримала назву "ружа". Символічний зміст цього орнаментального елементу на писанках та керамічних розписах – вираження дівочості, чистоти. Очевидно, таку саму функцію, (окрім декоративної) вона виконує на сволоці Д. Еколюка, оскільки під цим місцем відбувалися ритуально-магічні дійства: наряджали наречену, займалися ворожінням, примовляли і т. ін.

Людиноподібні істоти з піднятими руками, що нагадують русалок з риб'ячими хвостами, ці сирени-берегині, вважаються давніми прародичами світу, знаками родючості, володарками вод, символом багатства і добра. Зображення риби було дуже розповсюджене в перші віки християнства і в хрестології пов'язується з ідеєю святого Духа. Фігура риби чи дракона символізує також рух по колу і втілює плинність часу.

На сволоках зустрічаються також анімалістичні зображення птахів, тварин (коней) тощо. "Пташиний пласт" дослідники відносять до найбільш давніх орнітоморфних символів східних слов'ян, який належить до образів синкретично-міфологічної системи[3, 22].

Таким чином, інтер'єр народного житла українців зберігає декоративно-образну систему минулих епох (образи сонця, води, тварин,

рослинності), що перейшли в геометричні орнаментальні мотиви. У цілому ж різьблена орнаментика на сволоках відображає модель світобудови і духовно-естетичного життя людини.

Аналізуючи влаштування і оздоблення народних жител в різних етнографічних регіонах виділимо низку характерних особливостей: 1) функціональну придатність елементів інтер'єру; 2) естетичну довершеність окремих його деталей; 3) економію матеріалів та раціональне використання корисної площі й обладнання. У предметно-просторовому середовищі народного житла простежуємо принципи єдності утилітарності предметів, елементів конструкції і їх художньо-декоративного оздоблення, що необхідно враховувати при формуванні сучасних інтер'єрів. Отже пошук, вивчення і збереження своєрідних зразків художньо-матеріальної культури галичан, особливостей формування будівельних, дизайнерських традицій має важливе значення для сучасної наукової, педагогічної і художньої практики.

Література

1. Байбурин А.К. Жилище в обрядах и представлениях восточных славян. – Л.: Наука, 1983.
2. Баран Р. Вазон як один із основних образів народного мистецтва. – Коломия: Народний дім, 1996. – Кн.6. – С.7-9.
3. Берштам Т.А. Орнитоморфная символика у восточных славян // Сов. этнография. – 1982. – № 1. – С.22-33.
4. Братко-Кутинський О. Символіка світобудови // Українська традиція. – 1991. – № 22. – С.39.
5. Будзан А.Ф. Різьба по дереву в західних областях України. – К.: Вид-во АН УРСР, 1960.
6. Гошко Ю. Г., Кищук Т. П., Могитич І. Р., Федака П. М. Народна архітектура Українських Карпат XV - XX ст. – К.: Наук. думка, 1987.
7. Казаков Г.В. Принципы совершенствования гелиоархитектуры. – Львів: Світ, 1990.
8. Керлот Х.Э. Словарь символов. – М.: REFL-book, 1995.
9. Кравченко Я.О. Методичні рекомендації до вивчення курсу "Історія декоративно-прикладного мистецтва". – Вип. Х: Інтер'єр і художнє оздоблення української хати. – Львівська академія мистецтв, 1994.
10. Крвавич Д. П., Овсійчук В. А., Черепанова О. Українське мистецтво: Навч. посібн.: У ІІІ ч. / Передм. проф. Павлюка. Ч. ІІ. – Львів: Світ, 2004.
11. Курилич М. Гуцульський орнамент. – К.: ЛК Мейкер, УВЦ, 2001.
12. Маланчук В. А. Інтер'єр українського народного житла. – К.: Знання, 1973.
13. Моздир М. І. Різьбярство // Гуцульщина: Іст.-етногр. дослідження / За ред. Ю.Гошка та ін. – К., Наук. думка, 1987. – С.388-405.
14. Пархоменко І. Христос – лоза виноградна // Людина і світ. – 1995. – № 1-2. – С.29-30.
15. Паньків М. І. Садиба і житло Покуття // Наукові записки Івано-Франківського краєзнавчого музею. – Коломия: Світ, 1993.

16. Райнфус Р. Народна архітектура лемків // Карпатський збірник. – М.: Наука, 1972. – С.45-56.
17. Радович Р., Сілецький Р. Стеля та сволок у традиційному будівництві поліщуків (конструктивно-технологічні та обрядові аспекти) // Народознавчі зошити / Двомісячник Ін-ту Народознавства. – 1996. – № 2. – С.78-93.
18. Станкевич М. Є. Структура художнього тексту хреста // Мистецтвознавчі дослідження. Спец. випуск «НЗ». Українська хрестологія. – Львів, 1997. – С.7-20.
19. Тищенко О. Р. Декоративно-прикладне мистецтво східних слов'ян і давньоруської народності (I ст. до н.е. - середини XIII ст. н.е.): Підручник. – К.: Вища шк. 1983.
20. Франко І. Я. Відозва. Селянська хата // Народна творчість та етнографія. – 1961. – Кн. II (квіт.-трав.). – С.120-125.
21. Широцький К. Надгробні хрести на Україні // Записки НТШ. – Львів, 1908. – Т.32. – С.28-29.
22. Шухевич В. Гуцульщина – Ч. I-II / Репринт. видання 1899 р. – Верховина, 1997.
23. Юрченко П. Г. Дерев'яне зодчество України (XVIII-XIX ст.). – К.: Вид-во. Акад. архітектури УРСР, 1949.

The article reveals the peculiarities of furnishing and decoration in folk dwellings on Galicia (the end of the 19th century – the 1st half of the 20th century) in various ethnography zones. Special attention is paid to the decoration of beams in the intenion of Hutsuls and the use of symbolism and semantics of ornament, its contents and techniques by folk craftsmen.

Key words: *folk dwelling, carving of beams, interior, semantics, symbolism.*

УДК: 7.072.2
ББК: 85.10

Галина Бурдуланюк

УКРАЇНСЬКЕ ОБРАЗОТВОРЧЕ МИСТЕЦТВО ПРИКАРПАТТЯ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX – ПОЧАТКУ XX СТОЛІТЬ

В статті розглядається розвиток образотворчого мистецтва на Прикарпатті в другій половині XIX – на початку XX століть. Належну увагу приділено, зокрема, висвітленню внеску в українське малярство Юліана Панькевича, Ярослава Пстрака, Василя Петрука, Модеста Сосенка та інших митців краю. Показано також зв'язки з Прикарпаттям Івана Труша, Олени Кульчицької, Олекси Новаківського, Вячеслава Розвадовського та інших художників Галичини та Наддніпрянської України.

Ключові слова: *образотворче мистецтво, Прикарпаття, художні виставки, художники, малярство.*

Історія розвитку українського образотворчого мистецтва на Прикарпатті в другій половині XIX – на початку XX століть є недостатньо вивченою проблемою вітчизняної історичної науки. Окремі аспекти цієї проблеми знайшли побіжне висвітлення в міжвоєнний період в дослідженні Миколи Голубця [19]. Серед досліджень радянського періоду виділяється узагальнююча праця з історії українського мистецтва [23] та публікації, присвячені окремим митцям з царини українського образотворчого мистецтва [16; 17; 21; 29; 30; 31; 33; 34; 35; 40; 43; 45; 47; 48], у яких побіжно висвітлені деякі факти з історії образотворчого мистецтва краю. В означеній проблематиці певних успіхів досягли в своїх дослідженнях й сучасні українські вчені [14; 15; 24; 27]. Однак порушена тема ще не знайшла цілісного висвітлення в сучасній українській історіографії.

Отож метою статті є вивчення історії українського образотворчого мистецтва на Прикарпатті в другій половині XIX – на початку XX століть.

Із середини XIX століття образотворче мистецтво на Прикарпатті, як і в усій Галичині, починає розвиватися більш активно. Талановита молодь, закінчивши мистецькі навчальні заклади, прагне до широкого відображення в своїх творах життя і побуту народу, краси рідної природи.

Однією з найяскравіших постатей українського образотворчого мистецтва Галичини другої половини XIX – початку XX століть був художник Корнило Устиянович. Впродовж усього життя він підтримував тісні зв'язки з Прикарпаттям. Митець створив кілька історичних композицій, зокрема "Василь Теребовельський", "Козацька битва", "Літописець Нестор", "Шевченко на засланні", низку пейзажів та етнографічних картин, присвячених Бойківщині та Гуцульщині ("Бойківська пара", "Гуцулка біля джерела", "Гуцул") тощо [15, 74]. У творчому доробку митця є високохудожні церковні розписи, як, наприклад, у церквах Коломиї, Вістової біля Калуша, та ін. У Вістовій він створив картини "Хрещення Русі" та портретні зображення князів Володимира й Ольги. У церкві села Саджавка біля Коломиї тривалий час аж до Першої світової війни зберігалась його картина "Масакра України". З нашим краєм тематично пов'язані картини Корнила Устияновича "Скит Манявський", "Плач Ярославни" та портрет

композитора з Белелуї на Снятинщині Порфирія Бажанського [30, 15, 24, 29, 35, 41, 44].

В окреслений період зв'язки з Прикарпаттям підтримував також галицький художник Теофіл Копистинський. Він створив високомистецькі картини "Гуцулка" та "Гуцул з Липовиці" [90, 559], розмальовував церкву в Підпечарах біля Івано-Франківська. Тут митець й одружився з Марією Волянською [43, 46].

Згадані митці разом із багатьма іншими сучасниками експонували свої твори в 1881 році на господарсько-промисловій виставці в Коломиї, де з ними ознайомилася значна частина жителів краю [44, 360].

У кінці XIX – на початку XX століть на арену мистецького життя Галичини виходить нове покоління талановитих митців – Іван Труш, Юліан Панькевич, Олена Кульчицька, Осип Курилас, Антін Манастирський, Ярослав Пстрак, Модест Сосенко та ін. Їх об'єднувало спільне прагнення наблизити мистецтво до життя та сприяти своєю творчістю тіснішим зв'язкам штучно розділених кордоном українських земель. Усі вони підтримували тісні зв'язки з Прикарпаттям, а частина з них були уродженцями нашого краю.

Скажімо Іван Труш неодноразово відвідував Прикарпаття, присвятив йому низку своїх творів. В творчому доробку митця належне місце займають картини з життя Гуцульщини – "Гагілки", "Трембітарі", "Гуцулка з дитиною", "Сільський господар" [15, 74]. Картини "Раковецький замок", "Камінь Довбуша", "Скит Манявський" присвячені пам'яткам історії та культури Прикарпаття. Митець створив також портрети діячів культури краю – письменника Василя Стефаника, архітектора Івана Левинського, вченого-медика Щасного Сельського тощо [46; 9,17,24,26].

У 1898 році Іван Труш разом з Юліаном Панькевичем та інженером-архітектором Василем Нагірним засновує "Товариство для розвою руської штуки". Це була перша професійна організація українських художників Львова. Основною метою Товариства стала популяризація і пропаганда українського мистецтва, надання матеріальної та моральної підтримки українським художникам, забезпечення їх роботою [24, 103]. У 1898 – 1900 роках Товариство організовувало також художні виставки, які сприяли пожвавленню мистецького життя в Галичині і відіграли певну роль в утвердженні національної тематики в галицькому образотворчому мистецтві.

В 1904 році у Львові було засноване "Товариство прихильників української літератури, науки і штуки", членами якого стали діячі культури із Галичини і Наддніпрянщини. Організатором і натхненником цього нового мистецького руху став Іван Труш. Він взяв також активну участь у підготовці першої спільної виставки українських художників Галичини і Наддніпрянщини, що відкрилося у Львові в січні 1905 року. На ній було представлено 110 картин дванадцяти художників, 73 твори дванадцяти гуцульських різьбярів і 23 плахти з Київщини і Полтавщини, зібрані Фотієм Красицьким [4, 23]. Із наддніпрянських художників у цій виставці взяли участь Микола Бурачек, Михайло Жук, Фотій Красицький, Іван Макушенко та Віктор Масляников, а з галицьких – Іван Труш, Антін Манастирський, Юліан Панькевич, Модест Сосенко та Михайло Бойчук. Зацікавленість глядачів викликали, зокрема, картини Фотія Красицького "Гість із Запоріжжя", "Коло криниці", "Брат і сестра", "Свято" та портрети Лесі Українки, Івана Карпенка-Карого та Михайла Старицького [4, 43]. Загалом ця

виставка відбулася з великим успіхом і стала важливою подією не лише в культурному житті Львова, а й всієї Галичини. Вона отримала загальне схвалення широкої громадськості і стала, по суті, маніфестацією ідеї єдності українського народу. Готуючи згадану виставку, Іван Труш піклувався про те, щоб хоч частково показати її в Києві і в такий спосіб познайомити жителів Наддніпрянщини з мистецтвом галицьких митців. Він листувався з цього приводу з директором Київського історичного музею Миколою Біляшівським [45, 75]. Тоді до реалізації цього задуму справа не дійшла, а згодом, у 1911 році, в Києві було організовано спільну виставку художників Галичини і Наддніпрянщини, що стала видатним явищем в мистецькому житті України. З галицьких митців у ній брали участь сестри Олена та Ольга Кульчицькі, Іван Труш та архітектор Олександр Лушпинський [6]. Останній, зокрема, виставив кілька цікавих рисунків пам'яток дерев'яної архітектури Галичини [7]. В Одесі того ж року відбулась промислово-хліборобська виставка, в якій теж взяли участь деякі представники Галичини. Уродженець прикарпатського міста Долини архітектор і промисловець зі Львова Іван Левинський отримав золоту медаль за " дуже хороші і артистичні кафельні вироби", а вироби косівської фабрики килимів та інших тканин Дмитра Прухніцького були відзначені бронзовою медаллю [11].

У 1913 році в Києві відбулася друга виставка українських художників. Поруч з наддніпрянцями в ній взяли участь галицька художниця Олена Кульчицька, яка виставила картини "При вечірньому освітленні" і "Бідні діти" [40, 60]. У 1914 році Кульчицька з успіхом показала свої роботи також на виставці в Харкові [1, 13; 2, 1-3]. Ці виставки стали наочною маніфестацією єднання митців розділених кордоном Галичини і Наддніпрянської України.

Свідченням такої єдності є також творчість відомого галицького художника Юліана Панькевича, життєвий і творчий шлях якого тісно пов'язаний із Прикарпаттям. Він проживав деякий час у Васютині, Бовшеві, Єзуполі, Рогатині та інших населених пунктах Прикарпаття. Пізніше навчався в Краківській Академії мистецтв. Панькевич в своїй творчості спирався на традиції українського іконопису ХУІІ – ХУІІІ століть, використовував народні побутово-етнографічні елементи. Серед картин митця варто згадати такі як "Сільська мадонна", "Оборона Звенигорода", "Камінь Довбуша", "Дівчина з Угринова" тощо [31, 11, 13, 19, 29].

У 1903 році Юліан Панькевич відвідав Київ, який справив на художника сильне враження своєрідною красою архітектури та безцінними творами мистецтва. Він створив тоді низку пейзажів міста, зокрема зберігся пейзажний етюд "Михайлівський собор у Києві" [31, 12,44]. Чутливу душу митця завжди глибоко зворушувала поезія Тараса Шевченка. Під її впливом та внаслідок незабутніх вражень з Наддніпрянщини він створив у 1904 році кілька невеликих портретів Кобзаря. Дещо пізніше художник намалював картину "Ганна Барвінок з приятелями" [39, 123-124], в якій з любов'ю зобразив відому українську письменницю, сучасницю великого Кобзаря. У творчому доробку Юліана Панькевича є також портрети Івана Франка, Миколи Костомарова, оригінальне художнє оформлення виданої 1903 року Іваном Франком у Львові антології української літератури "Акорди", ілюстрації до поезій Степана Руданського, Уляни Кравченко, Якова Щоголіва, наукових праць Володимира Гнатюка та ін.

Цікавим митцем у досліджуваний період проявила себе художниця Олена Кульчицька. Її життєвий шлях також був тісно пов'язаний з Прикарпаттям. На початку XX століття батько художниці відкрив адвокатську контору в Косові [24, 106]. Приїжджаючи на канікули додому зі Львова та Відня, де здобувала мистецьку освіту, художниця старанно вивчала життя і побут гуцулів, пізнавала їх звичаї і своєрідне народне мистецтво. Краса Карпат, талановитість їх жителів та водночас страшна нужда і злидні – це ті враження художниці, які лягли в основу її перших творів. Олена Кульчицька виявила себе талановитим живописцем, графіком і майстром декоративного мистецтва. Із її живописних полотен варто згадати твори "Діти на леваді", "Жнива", "Бабуся", "Базар у Косові" [44, 362]. Вона створила також чимало акварелей побутового і пейзажного жанру. Та все ж найбільше Олена Кульчицька працювала в естампній графіці, яку першою в Україні відновила після Шевченка і Жемчужникова. З її офортів треба назвати насамперед "За море", "Бора", "Молох війни", а з дереворитів і ліногравюр – "Гуцульщина", "Легенда гір і лісів", "Лихоліття українського народу" та ін. [37, 146-147]. Одночасно художниця ілюструвала "Дорогу" Василя Стефаника, "Тіні забутих предків" Михайла Коцюбинського, "Лиса Микиту" Івана Франка, твори інших українських письменників. Багато творів художниці присвячені загальноукраїнській тематиці. Це, зокрема, картини "Шевченко – вчитель", "Козак – вершник", "Татарське лихоліття" [37, 146,148] тощо.

Із Прикарпаттям пов'язана й творчість відомого галицького художника Антона Манастирського. Живучи деякий час в Станіславові, він навчався тут в народній школі та реальному училищі. Пізніше навчався у Львівській художній промисловій школі та Краківській Академії мистецтв. Повернувшись до Львова, митець проявив себе майстром карпатського пейзажу та жанрових побутово-етнографічних картин. Свідченням цього є його картини "В Карпатах", "Вид на річку Прут", "Міст над Прутом", "Село Микуличин", "Селянка у хаті", "Ярмарок в Делятині" та ін. [44, 361; 24, 109]. Джерелом натхнення для митця стали також безсмертні твори Кобзаря. Про це свідчать його твори "У ворожки", "Катерина", "По діброві вітер віє…", "Лірник", "Перебендя" тощо [23, 213]. При всій своїй залежності від літературного тексту, ці картини зберігають цінність самостійних творів з народного життя. Репродуковані як листівки, вони широко розходились серед народу. Художник у своїй творчості звертався також до історичного минулого України. Деякі свої твори він присвятив, зокрема, козацькій тематиці: "Козаки в поході", "Тяжка втрата", "Прощання", "Козацька школа", "Біля водопою" [26, 3].

Антон Манастирський створював картини й за мотивами народних пісень. Оригінальна за змістом і глибока за композицією його картина на мотив української народної пісні "Ой попід гаєм, гаєм…"[26, 2]. В ній у постатях козака-бандуриста і дівчини, що слухає його гру, митець показав ліричність і музикальність українського народу. В досліджуваний період художник активно виступав і в жанрі портрета. Глибоко психологічними є його портрети Тараса Шевченка і Богдана Хмельницького [39, 116].

Серед митців Галичини початку XX ст. виділяється своєю майстерністю відомий портретист і графік Ярослав Пстрак. Народився він у містечку Гвіздець на Коломийщині. Згодом проживав у Коломиї, де вчився в гімназії та вчительській семінарії. Пізніше – студент Краківської та Мюнхенської

Академій мистецтв. Після завершення навчання Пстрак у 1899 році приїхав до Львова. З цього часу він активно включився в мистецьке життя Галичини. У своїй творчості митець часто порушував дорогу його серцю тему прагнення жителів краю до возз'єднання з Наддніпрянською Україною. Про це наочно свідчить, зокрема, оформлена ним обкладинка коломийського часопису "Зоря" за 1902 рік, де зображено сцену братання гуцула з наддніпрянцем [48, 16]. Знайомство Ярослава Пстрака з творами наддніпрянських художників Сергія Васильківського, Фотія Красицького, Миколи Самокиша та інших привернуло його увагу до історичної тематики. Він малює низку картин, у яких оживає історичне минуле України. Це, зокрема, полотна "Довбуш", "Козак веде полоненого яничара", "Козак – літаврист", "Запорожець". У творчому доробку художника є також портрети Дмитра Вишневецького, Богдана Хмельницького, Тараса Шевченка, ілюстрації до творів Степана Руданського, до повісті Івана Франка "Захар Беркут" та до повісті Миколи Гоголя "Тарас Бульба" [48, 16].

У 1907 році на "Народній виставці картин" у Кам'янці – Подільському експонувалися твори Ярослава Пстрака "Тяжке горе" і "Помста" [47, 154], у яких яскраво виражений соціальний протест, що під впливом революційних подій 1905 – 1907 років все частіше проявлявся серед жителів Галичини. Пензлю Пстрака належать також роботи, в яких показані характерні типи селян і міщан краю. У численних поштових листівках вони розходились між людьми.

Нелегкою була доля уродженця села Пороги Богородчанського району талановитого художника Модеста Сосенка. Незважаючи на матеріальну скруту, йому завдяки винятковій наполегливості вдалося здобути освіту в Краківській та Мюнхенській Академіях мистецтв та в Національній школі мистецтв у Парижі [27, 256]. Після завершення навчання художник живе у Львові, бере активну участь у мистецькому житті. Для його творчості характерна загальноукраїнська тематика. Модест Сосенко успішно працював над створенням на давніх мистецьких традиціях нових національно-стильових форм мистецтва. Він проявив себе своєрідним майстром орнаменту, що найповніше виявилося в його стінописі Музичного Інституту імені М.Лисенка у Львові. Сюжетні композиції цих розписів розкривають багатство музичної культури українського народу. Орнаментальні композиції виконані художником переважно за мотивами полтавських гаптів. У зв'язку з цією працею Сосенко в 1913 році здійснив поїздку по Наддніпрянській Україні, зокрема відвідав Київ, де всебічно познайомився із зразками українського стінопису та українським народним орнаментом [42, 5, 7]. Відвідував він також Італію, Єгипет і Палестину. В творчому доробку митця поруч з картинами, що відображають пейзажі Галичини, є й полотна з пейзажами Волині та Поділля. Історичне минуле народу в творчості Модеста Сосенка репрезентує картина "Бандурист" [42, 12-15].

Тісні зв'язки з Прикарпаттям в означений період підтримували й художники Наддніпрянської України. Однією з об'єктивних причин, що сприяла єднанню наддніпрянських митців зі своїми галицькими побратимами, було те, що багато з них спільно здобували освіту. Скажімо, в Краківській академії мистецтв разом із багатьма галицькими митцями навчались Олекса Новаківський, Михайло Жук, Іван Северин, Віктор Масляников та інші вихідці з Наддніпрянщини [50, 341,355,390,443]. Особливо тісні зв'язки з нашим краєм налагодив Олекса Новаківський. Після

закінчення академії він деякий час жив у селі під Краковом. У 1900 році художник вперше виставив свої твори на Другій виставці товариства для розвою руської штуки у Львові разом із Корнилом Устияновичем, Іваном Трушем, Антоном Манастирським та іншими галицькими митцями. З експонованих творів автора загальну увагу глядачів привертав своїм майстерним виконанням етюд "Учитель" [33, 8]. У цей період Олекса Новаківський часто бував у прикарпатському селі Осмолода, де створив серед інших такі картини, як "Турист", "Весняна мряка", "Пейзаж з Осмолоди" [33, 9].

Незважаючи на значні творчі досягнення, художник тривалий час залишався маловідомим широкому колу глядачів. Лише в 1911 році, після відкриття в Кракові його першої персональної виставки, на якій було представлено понад 100 творів, про нього почала писати галицька преса. З цього часу Новаківський завойовує загальне визнання і популярність як один з найталановитіших українських художників. Після згаданої виставки митець брав участь у виставках у Варшаві, Кракові, Познані, Тернополі, а на початку 1913 року вживав заходів, щоб показати свої твори у Львові та в Наддніпрянській Україні [3, 71-72,75]. Восени цього ж року Олекса Новаківський переїхав на постійне проживання до Львова. Тут він розгорнув інтенсивну творчу діяльність, створивши згодом низку картин, зокрема історичні портрети "Ярослав Осмомисл", "Довбуш", "Дзвінка" та ін. Одночасно давав молоді лекції з рисунка, а згодом заснував "Малярську школу", що тривалий час була єдиним осередком виховання молодих малярських кадрів у Галичині. Серед її вихованців були, зокрема, такі пізніше відомі митці з Прикарпаття, як Григорій Смольський та Олена Плешкан. Щоліта Олекса Новаківський зі своїми учнями виїжджав у Карпати, зокрема в Космач на Косівщині та Дору коло Яремчі [14, 55].

Зв'язки з Прикарпаттям підтримував також відомий художник з Києва, племінник Тараса Шевченка Фотій Красицький. На запрошення галицьких діячів культури влітку 1907 року митець побував в гірському гуцульському селі Криворівня. Там він створив картини "Гуцул на дарабі", "Гуцул на тлі Черемоша", "Дівчина з села Криворівні", "Гуцулка", "Церква в селі Криворівні", портрет Івана Франка [28, 42]. Ще один портрет Каменяра він намалював у 1914 році [34, 32]. Перебуваючи на Гуцульщині, Фотій Красицький зібрав і вивіз звідти для Київського історичного музею збірку зразків художнього народного мистецтва в писанках та різьбі. Пізніше він видав у Києві листівки із зображенням творів гуцульських різьбярів Василя та Миколи Шкрібляків та Марка Мегединюка [13, 52], що значною мірою прислужились до ознайомлення наддніпрянців із самобутнім народним мистецтвом Гуцульщини. На основі етюдів, що залишились в нього після відвідин Галичини, Фотій Красицький в 1914 році створив живописний краєвид "У Західній Україні", а намальовані раніше картини гуцульської тематики митець виставляв на всеукраїнській виставці в Києві в 1911 році [9, 13].

Красою Карпат захоплювався також талановитий живописець з Одеси В'ячеслав Розвадовський. Він був ініціатором і організатором в Україні художньої школи для селянських дітей в Кам'янці-Подільському, пересувних народних виставок картин [36, 102]. Ще в кінці XIX століття під час навчання в Петербурзькій академії мистецтв він неодноразово відвідував Карпати, а після закінчення в 1900 році навчання бував там майже щороку [16, 28].

Митець найчастіше навідувався на Гуцульщину і присвятив їй понад 30 картин і етюдів, зокрема, “Гуцул з села Брустур”, “Весна в горах Карпатах”, “Гуцулка на плоті”, “Бузкові сутінки. Карпати” та ін. Перебуваючи в Карпатах, В’ячеслав Розвадовський досліджував також народне мистецтво краю, збирав зразки неповторних виробів гуцульських народних майстрів. На 1909 рік митець готував народну виставку для Галичини. Восени 1908 року він переправив з Кам’янця-Подільського до Коломиї 72 картини для цієї виставки та видав репродукції таких своїх робіт, як “Катерина”, “Подруги”, “Каленик”, “Весела хвилька”, “Молитва” з позначкою ”Видання народної виставки 1909 року” [10]. Однак важкий стан художника, в якому він опинився після вимушеного виїзду за кордон у грудні 1908 року через переслідування властей за демократичну діяльність, перешкодив йому здійснити задумане. Згодом митець поселився в Коломиї, де прожив до 1911 року. Тут він одружився. Пізніше виїхав до Петербурга, а з 1912 року оселився в Ташкенті [18, 159].

Майстерними картинами увійшов в галицький живопис початку ХХ століття уродженець Полтавщини Іван Северин. Він вчився в Харківському художньому училищі в Опанаса Сластіона, а потім у 1905 –1907 роках в Краківській академії мистецтв. Ще під час навчання в Академії він неодноразово відвідував Гуцульщину, зокрема село Довгополе. Захопившись народним побутом і природою Карпат, художник у 1905 – 1911 роках створив цикл “Гуцульщина”, куди ввійшли портретні етюди гуцулів і гірські краєвиди [41, 208]. Зокрема, відомі його картини цього періоду “Дівчина з Довгополя”, “Гуцул: Портрет-студія Шекерика”, “Портрет Попеля з Довгополя”, “Гуцулка”, “Зимовий вечір в Карпатах” [39, 140; 41, 206]. У 1903 – 1913 роках художник працював у студіях Риму, Мюнхена, Парижа. Він виставляв свої твори, в тому числі гуцульського циклу, у 1907 році в Римі, у 1908 – в Парижі, 1909 – у Львові, 1910 – в Петербурзі і 1911 – у Києві [12], заслуживши високі відгуки тогочасної критики і глядачів. Перебуваючи за кордоном, художник прагне працювати на батьківщині. “Бажав би дібратись до Львова, де був би радий мати працю”, читаємо в одному з його листів до митрополита Андрея Шептицького” [2, 12]. Та через матеріальні нестатки художник змушений був часто міняти місце проживання і у Львові йому не судилося постійно жити і працювати.

Прикарпатські мотиви простежуються і в деяких інших художників Наддніпрянщини. Так, у творчому доробку Миколи Бурачека є картини “Зима в Карпатах” і “Струмок в Карпатах” [21, 16]. Художник із Харкова Сергій Васильківський поруч із малюванням архітектурних пам’яток Наддніпрянщини відображав аналогічні пам’ятки Галичини, а на конкурсі проектів будівлі для художнього училища в Харкові він відстояв проект К.Жукова, створений на основі вивчення галицької народної архітектури [32, 54,57]. Під час навчання в Краківській Академії мистецтв відвідував Карпати і створив картину “Гуцул” Михайло Жук [8].

Зазначимо також, що на початку ХХ століття на Прикарпатті з’явилась на світ ціла плеяда митців, які своїми творами збагатили українське образотворче мистецтво пізнішого періоду. Це, зокрема, Михайло Зорій та Іван Рубчак зі Станіславова, Юліан Крайківський з Різдвян Галицького району, Ольга Плешкан із Чортівця на Городенківщині, Григорій Смольський із Підгірок, Богдан Стебельський із Томашівців Калуського району та Неоніла Попель із Калуша, Василь Петрук із Мишина на Коломийщині,

Святослав Гординський, Ксеня Кічура та Марія Сельська із Коломиї, Наталія Стефанів із Микитинців, Нестор Кисілевський з Яблунова та Гнат Колцуняк з Яворова на Косівщині, Василь Касіян з Микулинців, Іван Кейван із Карлова, Мирослав Радиш з Іллінців та Володимир Савуляк із Заболотова на Снятинщині, Ярослав Лукавецький, Володимир Продан та Роман Турин зі Снятина, Денис Іванцев із Делеви Тлумацького району та ін.

Як бачимо, українське образотворче мистецтво Прикарпаття другої половини XIX – початку XX століть має значні здобутки, що стали міцним підгрунтям для його розвитку в пізніші епохи. Очевидним є й те, що окреслена проблема далеко не вичерпана і потребує подальшої наукової розробки.

Література

1. Центральний державний історичний архів України у Львові. – Ф.309. – Оп.1. – Спр.154.
2. Там само. – Ф.358. – Оп.1. – Спр.251.
3. Там само. – Оп.2. – Спр.51.
4. Артистичний вісник. – Львів, 1905. – №2-3.
5. Там само, 1905. – №4.
6. Діло.-Львів. – 1912. – 6 січня.
7. Там само. – 1912. – 10 січня.
8. Літературна Україна. – Київ. – 1983. – 23 січня.
9. Літературно-науковий вісник. – Львів. – 1912. – Т.57. – Кн. І.
10. Прикарпатська правда. – Івано-Франківськ. – 1977. – 20 березня.
11. Рада. – Київ. – 1912. – 7 вересня.
12. Слово. – Київ. – 1908. – 7 вересня.
13. Бугаєвич І. Українське народне мистецтво у філокартії // Народна творчість та етнографія. – 1980. – №6. – С.50-55.
14. Бурдуланюк В. Гуцульська тематика в творчості наддніпрянських художників початку XX століття // Гуцульщина: перспективи її соціально-економічного і духовного розвитку в незалежній Україні. Матеріали наукової конференції Першого світового конгресу гуцулів. – Івано-Франківськ, 1994. – С.54-55.
15. Бурдуланюк В. Історія культури Прикарпаття. Короткий нарис. – Івано-Франківськ, 1997.
16. Вахромеєв О. Сіяч прекрасного і доброго // Образотворче мистецтво. – 1971. – №5. – С.28-30.
17. В'юник А. Осип Петрович Курилас. – К.: Державне видавництво образотворчого мистецтва і музичної літератури, 1963.
18. Гасай Є. Гуцульські вироби на першій Всесоюзній виставці // Жовтень. – 1980. – №6. – С.159.
19. Голубець М. Галицьке малярство. – Львів.: Бібліотека "Логос", 1926.
20. Двадцятип'ятиліття національного музею у Львові. Збірка під редакцією І. Свєнціцького. – Львів, 1931.
21. Дюженко Ю. Микола Бурачек. – К.: Мистецтво, 1967.
22. Історія української культури. За загальною редакцією Івана Крип'якевича. – К.: Либідь, 1994.
23. Історія українського мистецтва: в 6 т. – Т.4.-Кн.2. – К.: Мистецтво, 1970.

24. К. Кондратюк. Портрети видатних українських митців XIX – початку XX століть. – Львів.: Студії, 1995.
25. Красицький Фотій Степанович. Каталог. – К.: Реклама. 1975.
26. Манастирський Антон. Бібліографічний покажчик. – Львів, 1968.
27. Мій рідний край – Прикарпаття. Івано-Франківськ: Плай,2000.
28. Мусієнко Ф. Фотій Красицький. – К.: Мистецтво, 1975.
29. Нановський Я. Іван Труш. – К.: Мистецтво, 1967.
30. Нановський Я. Кирило Миколайович Устиянович. – К.: Мистецтво, 1963.
31. Нановський Я. Юліан Панькевич. – К.: Мистецтво, 1986.
32. Огієвська І. Сергій Васильківський і народне мистецтво та етнографія // Народна творчість і етнографія. – 1971. – №2. – С.53-57.
33. Островський В. Олекса Новаківський. – К.: Мистецтво,1966.
34. Островський Г. Іван Франко і образотворче мистецтво. – К.: Мистецтво, 1963.
35. Островський Г., Попов А. Корни и крона. – Львов: Вища школа, 1989.
36. Паравійчук А. Унікальна знахідка // Народна творчість та етнографія. – 1976. – №5. – С.101-103.
37. Попов А. Елена Кульчицкая. – М.: Советский художник, 1983.
38. Пстрак Я. Виставка творів. Каталог. – Коломия, 1959.
39. Рубан В. Український портретний живопис другої половини XIX-початку XX століття. – К.: Наукова думка, 1986.
40. Сенів І. Творчість Олени Львівни Кульчицької. – К.: Видавництво АН УРСР., 1961.
41. Словник художників України. – К., 1973.
42. Сосенко Модест. 1875-1920. Каталог меморіальної виставки. – Львів, 1960.
43. Ткаченко М. Теофіл Копистинський. – К.: Мистецтво, 1972.
44. Торжество історичної справедливості. – Львів, 1968.
45. Труш Іван. Збірник матеріалів наукових конференцій, присвячених 100-річчю від дня народження. – Львів, 1972.
46. Труш Іван. Каталог творів. – Видавництво Львівського університету, 1973.
47. Фіголь М. Образи життя і народної боротьби // Жовтень. – 1978. – №6. – С.153-155.
48. Фіголь М. Ярослав Васильович Пстрак. – К.: Мистецтво, 1966.
49. Хмурий В. Українське малярство. Новаківський. Харків, Видавництво "Рух", 1931.
50. Materialy do dziejow Akademii sztuk pieknych w Krakowie. 1895-1939. – T.II. – Wroclaw-Warszawa-Krakow, 1969.

The article deals with the development of fine arts on the territory of Precarpathia during the period of the second half of the XIX-th century and the beginning of the XX-th century. Great attention is paid in particular to highlighting the contribution of Julian Pan'kevych, Jaroslav Pstrak, Vasil Petruk, Modest Sosenko and other artist of the country to Ukrainian painting. The article shows the connections of Ivan Trush, Olena Kulchytska, Oleksa Novakivskyi, Vyacheslav Rozvadovskyi and other painters of Halychyna and Naddniprjanska Ukraine with Precarpathia.

Key words: *fine art, artist, Precarpathia, art exhibitions.*

РЕЦЕНЗІЇ

Євген Баран

КИРИЛО-МЕФОДІЇВСЬКЕ БРАТСТВО В ОЦІНЦІ СТЕФАНА КОЗАКА

(Козак С. Українська змова і месіанізм:
Кирило-Мефодіївське Братство / Пер. з польської і редакція
М. Лесюка. – Івано-Франківськ: Плай, 2004. – 254с).

Проблема становлення і розвитку українського романтизму має сталий науковий інтерес. І це не дивно, бо йдеться про яскравий період в історії української літератури і вже класичні постаті (Тарас Шевченко, Микола Костомаров, Пантелеймон Куліш та ін.). З останніх досліджень цього плану треба назвати монографію Євгена Нахліка “Доля – Los – Судьба: Шевченко і польські та російські романтики” (Львів, 2003). Це дослідження мало значний резонанс у наукових колах, а її автор був відзначений науковою премією імені Сергія Єфремова. Безпосереднім попередником Євген Нахліка у дослідженні специфіки українського романтизму в його порівнянні з польським є польський україніст, завідувач кафедри української філології Варшавського університету, професор, академік НАН України Стефан Козак, у науковому доробку якого є декілька досліджень із названої проблематики: “U źródeł romantyzmu i novożytnej myśli społecznej na Ukrainie” (1978), “Ukraińcy spiskowcy i mesjaniści. Bractwo Cyryla i Metodego” (1990), “Український преромантизм” (2003).

На жаль, складається так, що цих видань у наукових бібліотеках українських університетів знайти важко або навіть неможливо, тому постать самого Стефана Козака залишається малознаною для наших студентів. Крім того, праці дослідника ще й досі не були перекладені українською мовою, що теж обмежило навчальний доступ до них. Цей недолік, здається, поволи ліквідовується, і вже стараннями Миколи Лесюка, директора Інституту філології Прикарпатського національного університету, одне із досліджень Стефана Козака з’явилося восени 2005 в українському перекладі (датоване 2004 роком): Стефан Козак. Українська змова і месіанізм. Кирило Мефодіївське братство”.

Насамперед Стефан Козак обґрунтовує вибір теми, пояснює обмеженість наукового матеріалу і окреслює коло питань, які він розглядає. На думку дослідника, сьогодні є важливим повернення до традицій Кирила і Мефодія, оскільки велич їхньої справи “полягала ще й у тому, що вони піднесли слов’ян до рангу європейських народів” [с.5]. Саме їх було обрано “покровителями таємного братства, заснованого в Києві на зламі 1845-1846 рр. Його девізом були слова, взяті з Євангелії св. Івана: “Пізнаєте правду і вона вас визволить” (І. 8, 32), які спрямовували до справи обидвох першовчителів, її величі, тяглості та актуальності” [с.6]. Виходячи із завдань, поставлених перед собою, дослідник розглядає в книжці “шість ключових проблем: 1) “Народження традиції”; 2) “На хвилі романтизму”; 3) “Правда нас вільними зробить”; 4) “Слов’янська ідеологія”;

5) “Історіософія та месіанізм”; 6) “Дві версії царства справедливості: Костомаров і Міцкевич”. Кожне з цих питань має власне пізнавальне значення, разом вони служать одній меті – висвітленню в різних аспектах, контекстах, звітах і перспективах на тлі романтичних процесів, явищ і категорій ідеї суспільного прогресу, слов’янської ідеології, історико-месіанських концепцій в літературній творчості членів Братств Кирила і Мефодія (...)” [с.7].

Треба сказати, що робота ускладнювалася ще й тим, що на час її написання документи Кирило-Мефодіївського братства ще не були опубліковані (вони з’явилися, власне, 1990 року у трьох томах), а тому дослідникові доводилося “звертатися до їх публікацій у різноманітних журналах і скорочених друках, що видавалися в різні періоди” [с.9]. Цією обставиною, напевне, і зумовлена потреба подати в додатках до праці подати основні документи й матеріали кирило-мефодіївців. Відразу відзначу, що така подача документів або їх фрагментів і сьогодні себе виправдовує, – бо можна порівняти інтерпретацію документа з його оригіналом.

Дослідження Стефана Козака сьогодні має вигляд майже канонічного: йде строгий виклад фактів, дається їм оцінка, розглядається широкий контекст – суспільно-політичний і культурологічний, – аналізуються ті чи інші положення і програмові документи кирило-мефодіївців, а також розглядається, як вони – ці положення і програмові документи – знайшли своє відображення в літературній творчості кирило-мефодіївців (сам розгляд творів обмежений рамцями їхнього арешту): “Це було свідомим обмеженням, яке диктувалося прагненням до віднайдення можливо найкращого висвітлення характеру Братства і настроїв його членів в період активної їх діяльності” [с.8].

Окрема увага в дослідженні приділена розглядові слов’янської ідеології, і в цьому контексті стрижневими постатями виступають Тарас Шевченко і Микола Костомаров. Щодо першого вчений робить такі висновки:

1. “Пізнаючи правду, людина дорастає до волі. Це фундаментальна основа історіософських концепцій Шевченка, а також засада дій Братства і провідна думка його програмових документів” [с.91];

2. “Без сумніву, в гроні змовників Шевченко був для них найяскравішим вираженням “душі народу”, “геніальним кобзарем”, “натхненним пророком”, “співцем свободи”, “охоронцем правди”” [с.96];

3. “Вплітаючи у свою історіософську систему есхатологічні ремінісценції, Тарас Шевченко поступово наближався до концепції євангеліста, який вважав, що власне через занепад людство може піднятися, оскільки відбираюче усяке зло, що виникає з гріха і недосконалості, можна сподіватися на радикальну зміну існування людства і самої людини. (...). Ця ідея, а також ідеал морального ладу в історії народу і людства, що випливає з неї, були приводом його бунту і незгоди на status guo” [с.99].

А своєрідний маніфест Миколи Костомарова “Книга буття українського народу” розглядається у зіставленні з книгою Адама Міцкевича “Книга нації і польського пілігримства”. Висновки дослідника при цьому зводяться до таких положень:

1. “У результаті “Книга буття українського народу” – класичний витвір романтичного месіанізму, у якому релігійна усвідомленість спряжена

з політичною, а червоною ниткою твору є філософська думка, що поєднувала християнство з ідеєю свободи" [с.177];

2. "... в його концепції вершиною суспільного життя є життя освіченого і свідомого свого призначення народу, опроміненого шляхетною ідеєю. Коли ідеї пропадають, народ гине, гине також усяка віра у сенс людського буття" [с.181];

3. "Костомарівський месіанізм у міру наближення до фінальної мети ставав універсальною системою, що розміщала Україну і Слов'янщину в християнському порядку добра і зла, посеред етичних цінностей пожертви і терпіння, а понад усе – у великім плані нового відкуплення світу заради свободи" [с.182];

4. "(...) "Книги буття українського народу" не тільки наслідують "Книги народу і польського паломництва", але й написані ніби в опозиції до них" [с.183];

5. "Основна ж розбіжність пов'язана (як уже ми переконалися) зі ставленням наших авторів до Французької революції, а також її сприйняттям. (…) як історик Костомаров більше дбав про наукову правдивість і точність історичної оцінки, більше уваги приділяв хронології" [с.197];

6. "(...) обидві книги мають характер як месіансько-патріотичного маніфесту, так і історіософського трактату. Ігнорування ж особи, а також пророчо-містичний тон розповіді —це свідомий прийом, що повинен піднести в суспільних очах авторитет і рівень справи" [с.201].

Що стосується питання слов'янської ідеології, то Стефан Козак спростовує думки, ніби кирило-мефодіївці прагнули об'єднати всіх слов'ян під скіпетром російського царя. А їхні "признання" під час арешту і допитів він називає "обманом деспота", роблячи одночасно висновок, що "було б великим непорозумінням трактувати ці зізнання київських змовників під час слідства, повні ухилень від правди, крутійства і недомовок перед царськими переслідувачами як вірогідне джерело їх переконань і поглядів. Не потрібно все ж таки забувати, що вони давали свідчення під тиском сили, страху, психічного розладу і душевного зламу, що вони повинні були якось захищатися від гострих царських санкцій, які їм загрожували" [с.130]. Виходячи з цього висновку Стефан Козак називає справжні ідеали кирило-мефодіївців: "(...) київські члени Братства Кирила і Мефодія категорично заперечували гегемонію одного слов'янського народу над іншим, рішуче відкидали офіційну слов'янофільсько-панславістичну ідею об'єднання слов'ян під владою російського царя як таку, що суперечить їх концепції слов'янської єдності та принципам свободи, рівності і федералізму. Про це найвиразніше свідчать їх програмні документи, творчість, кореспонденція" [с.129-130].

Звичайно, що появу праці Стефана Козака українською мовою треба всіляко вітати, бо це той рівень професійного літературознавства, який закладає основи широкої наукової популяризації ідей українства в Європі, не кажучи вже про глибоке висвітлення самої наукової проблеми з використанням іншомовних джерел (здебільшого польських). Гадаю, що цілком закономірним був би переклад українською мовою ще однієї книги Стефана Козака "Біля джерел романтизму і новітньої суспільної думки в Україні". Тим більше, що сам дослідник називає роботу про Кирило-Мефодіївське Братство продовженням цієї праці.

Юрій Бача

ПСЕВДОІСТОРІЯ НА БІЗНЕСОВІЙ ОСНОВІ

(Хома В. Розвиток русинської поезії в Словаччині від 20-х до 90-х років XX століття: Нарис історії з портретами поетів. – Братислава: Вид-во Спілки словацьких письменників. – 2000 – 396с.)

1. Вступне пояснення

Наш **Погляд** не буде класичною рецензією "**Нарису** історії..." Василя Хоми. Ми не будемо аналізувати всі проблеми, які б в нормальній історії літератури цього заслуговували. Оминемо навіть рівень аналізу творчості авторів[*], хоч саме він мав би творити ядро книги і, як такий, мав би заслуговувати на основну увагу критики.

Отже, ми зосередимо свою увагу на основному факті: як і на якій основі можна було написати й видати 396 сторінковий Нарис історії *неіснуючої* літератури? А конкретніше: як і на якій основі можна було викрасти існуючу літературу русинів-українців Чехословаччини та сучасної Словаччини, знасилувати десятки авторів тої літератури, проігнорувати їхню творчість та їхнє самовизначення й зарахування їх і їхньої творчості домашніми (в тому числі й самим Хо(х)мою) та й закордонними літераторами до української літератури і проти їхньої волі створити з них нову, – неіснуючу дотепер! – художню літературу, і то тільки на підставі "нашої" – Василя Хоми – "уяви", яка ще, ніби, "не обумовлена ніякими політичними чи ідеологічними обставинами"??? [с. 8] (То невже ж Хома сам натякає на те, що його "уява" обумовлена якимись бізнесово-фінансовими чи, недайбіг, кар'єристичними "обставинами"? Бо про якусь аварію з наслідками на здоров'я не було чути).

Таким чином, ми розглянемо перш за все куценьку "Передмову" [с.7-9], куций "Розвиток русинської літератури..." [с.10-20], куцесенький "Літературний контекст 60-х років" [с.149-151], аж чотирнадцятисторінкові "Висновки" [с.343-356] та примикаючи до них – неоднакові – "Резюме" на словацькій, русинській та англійській мовах [с.359-390]. Глянемо теж на загальну мовностилістичну "культуру" русинського автора, який першу "монографію", "першу частину публікації" [с.7], "предметну книжку" [с.8], "першу книжку цієї публікації" [с.20] про русинську поезію написав і видав не найкращою українською мовою, тобто мовою викраденої ним та (за його "уявою") зліквідованої української літератури Словаччини.

2. Про характер національної літератури

На початку визначимо наше розуміння національної літератури. Скорочено й спрощено воно може виглядати так: національну літературу

[*] Цей аналіз – дуже нерівний – від досить слушного до дуже слабкого. Нерідко він занадто загальний та суперечливий, багатослівний, окремі інформації повторюються на різних місцях книги (напр.: с.15 і с.355), інколи одне твердження автора виключає інше. Крім того аналіз у цьому "дослідженні" не є ані оригінальним, ані домінуючим, отже – не приносить багато чогось такого, що не було б відомим з дотеперішніх літературно-критичних оцінок творчості окремих авторів. Ілюстрацією цього було б наведення цілих абзаців чи навіть сторінок Нарису, щоб читач сам переконався в їхній якості, однак це значно збільшило б наш Погляд. Тому ми обмежимось лише зразками.

формують художні твори національних авторів, написані національною мовою, художні твори національних авторів, написані іншими мовами, переклади з інших літератур, здійснені національною мовою та (часом) твори не національних авторів, присвячених національній проблематиці. А важливою ознакою національного письменника, крім мови та характеру його творів, є також його самовизначення та його розуміння свого місця в тій чи іншій літературі (різні письменники недавнього Радянського Союзу зараховували себе до різних радянських літератур, не завжди тотожних з національністю самого письменника).

Для нашого погляду на Нарис історії... Василя Хоми досить такої відповіді.

Отже, вирішальною ознакою кожної національної літератури є перш за все мова літератури, тобто мова літературних творів окремих письменників, самовизначення самих авторів та їхня активна участь в тому чи іншому літературному процесі або, ширше, – у літературному житті того чи іншого народу.

За цими ознаками, усе те, що автор Нарису... русинської поезії вкрав і з чого прагне створити неіснуючу літературу, є українською літературою колишньої Чехословаччини та сучасної Словаччини, отже, – частиною загальнонаціональної літератури українського народу, яка творилася в Київській Русі, на Литві, в Польщі, в Російській та Австро-Угорській імперіях та, пізніше, також у Канаді, Америці, Польщі, Румунії, Югославії, Австралії і, в тому числі, також у Чехословаччині та Словаччині. Не залежно від того, що частина творів написана російською, церковнослов'янською, народно-розмовною чи латинською, англійською, німецькою, французькою, мадярською, чеською, словацькою або іншими мовами, уся ця творчість є духовним надбанням українського народу та (чи) його частин.

"Уява" автора Нарису, хоч і "виходить з конкретно-історичного погляду на окремі історичні факти...", [с.8] "доходить" до інших висновків.

Ось ядро мудрості автора:

"Що торкається мовного питання творчості поетів..., цю творчість ми вважаємо русинською, не глядячи на це, що вона написана по-українськи, по-російськи або народнорозмовною мовою. Адже ж Іван Мацинський спершу писав по-російськи і вважав себе росіянином. Крім нього так поступали й інші поети, письменники (поет – не письменник? – **Ю. Б.**) *і критики* (у т. ч. і Василь Хома – **Ю. Б.**). *Декотрі з них* (...і Василь Хома – **Ю. Б.**) *пізніше перейшли на українську мову. Як це так? Наперед були росіянами, а пізніше стали українцями? На нашу думку, ні те, ні друге: вони завжди були русинами – і тільки. Лише зі світом вони комунікували раз по-російськи, другий раз по-українськи. Такі випадки трапляються і в інших літературах"* [с.19].

Щоб нам не дорікали, що ми відкидаємо "уяву" та "нове прочитання" "русинського" автора, який десятиріччями комунікував зі світом українською мовою, спробуємо скористатися його схемою: зігноруємо і мову творів, і самовизначення авторів, і монографії, словники та енциклопедії, в яких і Хома, і не менш розумні за нього спеціалісти визнали "спірну" літературу та її творців українськими, та спробуємо

встановити характер письменника та його приналежність до котроїсь літератури за його (Василя Хоми) критеріями.

Отже: *“Павол Орсаґ Гв´ездослав спершу писав по-мадярськи і вважав себе мадяром. Крім нього так поступали й інші поети, письменники і критики* (... і музиканти, й малярі та й інші – **Ю. Б.**). *Декотрі з них пізніше перейшли на словацьку мову. Як це так? Наперед були мадярами, а пізніше стали словаками? На нашу думку, ні те, ні друге: вони завжди були турками – і тільки. Лише зі світом вони комунікували раз по-мадярськи, другий раз по-словацьки. Такі випадки трапляються і в інших літературах”* (за логікою Василя Хоми – **Ю. Б.**).

Бачите, як просто: вийдеш ніби “з конкретно-історичного погляду на окремі історичні факти і на їх творців...” [с.8], “перекваліфікуєш” навіть кращих творців існуючої літератури на представників зовсім іншої і таким способом сотвориш нову літературу. Не важлива при цьому ні мова літератури, ні її дотеперішнє місце в системі літератур, ні думка творця тої літератури про неї та про себе, ні її зарахування іншими авторами до певної літератури, куди вона за всіма ознаками природно вписується, треба лише, *“щоб сучасні творці культурних, літературних і наукових вартостей знайшли сміливість на зміну своїх поглядів, відвагу витворити нові концепції згідно з новими пізнаннями складного історичного процесу. Зрозуміло, що мова йде про таку зміну поглядів і побудову нових концепцій, які випливають з глибокого і всебічного вивчення фактів минулого і сучасного життєвого процесу русинів, вивчення далекого від тимчасових ідеологічних впливів будь-якого забарвлення. Тільки так можна добитись до правдивого освітлення фактів історії і сучасності. Наші* (В. Хоми – **Ю. Б.**) *роздуми... хочуть бути поглядом, який виходить з нового прочитання поетичних творів і об´єктивної оцінки літературих фактів і всієї творчості поетів і критиків як русинськомовної так і україномовної орієнтації на території Словаччини... Ці вступні нотатки вважаємо доцільними при вступі до переоцінки поглядів на літературні справи русинів післявоєнного періоду, особливо ... цього часу.”* [с.15]

Як відомо, кілька “творців культурних, літературних і наукових вартостей знайшли сміливість на зміну своїх поглядів, відвагу витворити нові концепції згідно з новими пізнаннями складного історичного процесу”.

Це, передусім, окремі циложиттєві русисти (сюди належить також автор Нарису), які про якусь русиністику чи русинську літературу протягом цілого свого “творчого” життя не чули і не знали, (і ні рядочка про неї не написали) та які “знайшли сміливість на зміну своїх поглядів” лише після того, як їх життя та події 1989 року вивели “у відставку”. Це – по-друге – окремі більш-менш успішні “україністи”, “уява” яких пообіцяла їм вигідніше життя, якщо вони знайдуть “відвагу витворити нові концепції згідно з новими пізнаннями складного історичного процесу”, та – по-третє – у кожному суспільстві завжди присутні і примикаючі до вигідних течій безликі “діячі-нулі”, яким попередні режими “не дозволяли” виявити навіть ті здібності, яких у них ніколи не було, та яким (усім, разом взятим) різні антиукраїнські світові, європейські та й свої домашні “спільноти”, міністерства та інші “могучі”

установи надають щедру фінансову підтримку за їхню активну деукраїнізаційну та антиукраїнську діяльність.

Отак виникло (не тільки в нас) широко й далеко відоме політичне русинство, яке, не маючи жодних позитивних планів своєї діяльності, поставило собі за мету "повну деукраїнізацію" всього культурно-національного життя українського населення Словаччини, ліквідуючи одну за одною культурно-освітню установу, організацію чи інший здобуток дотеперішнього культурно-національного життя русинів-українців колишньої Австро-Угорщини, недавньої Чехословаччини та сучасної Словаччини, розпинається похвальбами про "свої" історичні заслуги та успіхи в галузі театральної та хорової культури, радіопередач, музейної справи, шкільництва, в збереженні народної творчості тощо саме ліквідацією тяжко виборотих та добре діючих українських установ та організацій, таких як Український національний театр, Піддуклянський український народний ансамбль, Українська редакція Словацького радіо, Музей української культури, українські школи, українські церкви, газетні та книжкові українські редакції, українську пресу тощо.

Зрозуміло, що в зазначеному процесі, який ніби "виходить з конкретно-історичного погляду на окремі історичні факти..." та з "нового прочитання..." а насправді – з плану деукраїнізації та ліквідації всього культурно-національного життя українців Словаччини, ці "творці-ліквідатори" не могли надовго зупинитися перед тим, щоб до своїх успіхів не спробували зарахувати один з найважливіших проявів культурно-національного життя кожної "спільноти", а саме: художню літературу та її творців.

Отож заслугою такого русиста, україніста та "творця-ліквідатора", який зухвало пішов на "кардинальну зміну своїх поглядів", ми маємо перед собою майже чотириста сторінковий "Нарис історії русинської поезії в Словаччині".

3. Про характер автора Нарису історії...

Знову надамо слово авторові Нарису:

"Кілька слів до концепції цієї книжки. Вона почала писатися 10 років тому... Спочатку огляд русинської (української – **Ю. Б.**) поезії мав бути одною з глав задуманої книги "Від будительства до сучасності", яку мав написати колектив авторів... Більшість авторів свої завдання виконала. Знайшлися, однак, і такі, які... не підготовили свої частини тексту...

Жаліючи, що не вдалося закінчити цікавий проект "Від будительства до сучасності, я (Василь Хома – **Ю. Б.**) передумав первійний задум своєї глави про поезію і поширив її на цілу книгу, яка є перед вами".

Отже, повторимо та уточнимо: після подій 1989 року Спілка **українських** письменників Словаччини запланувала видати колективну працю про **українську** літературу Чехословаччини від 1918 до 1989 років (за зразком дуже успішної колективної праці "Література чехословацьких **українців**", Пряшів, 1968, упорядником якої був Орест Зілинський) і запропонувала її упорядником – кого іншого? – саме Василя Хому, який, будучи русистом, кардинальним способом змінив свої погляди.., і в 60-х роках та в період нормалізації брав активну участь в **українському** літературному житті Чехословаччини. Для планованої книги він написав

“главу” про **українську** поезію Словаччини. Правдою є, що окремі автори здали свою частину планованої праці, інші до встановленого часу не здали. Правдою є, що упорядник вів переговори з окремими авторами та планував провести семінар для обговорення надісланих рукописів – усе це нормальне явище при організації будь-якого колективного видання.

Проте навряд чи нормальним і природнім є той вирішальний факт, що той самий автор, який для колективної праці про **українську** літературу підготував главу про **українську** поезію – маючи на руках також роботи про інші жанри **української** літератури, – той самий “науковий” аналіз творчості тих самих **українських** поетів “передумав”, переробив, “поширив” і видав як 396 сторінковий “Нарис історії **русинської** поезії”, хоч у ньому йде “мова **про творчість поетів, які писали по-українськи”** [с.7] **та вважають себе** (й сотні інших їх такими вважають, та й Хома їх майже півсотні років вважав – **Ю. Б.**) **українськими письменниками.**

Отже, усе в “новому прочитанні” Василя Хоми зістало те саме: той самий Зореслав, Гренджа-Донський, Лазорик, Карабелеш, Мацинський, Гостиняк, Макара та іже з ними, ті самі твори, ті самі художні ознаки, той самий догматизм і той самий модернізм, ті самі періоди розвитку літератури (про які йшлося, наприклад, у нашій роботі для готованого збірника), – тільки все те вже не “відкриває” характерні риси **української** літератури, не “виявляє” **українську** любов до рідного краю, а “відкриває” **“світосприймання русина, його віковічний історичний досвід, культурні традиції, що все спільно утворювало його психічний склад і менталітет середньоєвропейського типу”** [с.19] (Зверніть увагу: не східнослов´янський характер, а середньоєвропейський “менталітет”!)

І читач має повірити, що та “невеличка” зміна “не обумовлена ніякими політичними чи ідеологічними обставинами” і “виходить (тільки!) з конкретно-історичного погляду на окремі історичні факти і на їх творців”???

Може, дехто й повірить оцій наївній плутанині (щоб не сказати “брехні”) автора, проте давно перед тим саме мені, у найскрутнішому для мене часі, той самий Поль Маґочі годився перевидати книжку “Чому, коли і як?” та заплатити мені належний гонорар, якщо я слово **“український”** у всій книжці заміню словом **“русинський”.** Це і є основною і головною причиною того, що **“главу” про українську поезію** її втор передумав, переробив, поширив і видав великою книгою як **Нарис історії русинської поезії** (інші “глави” планованої праці лежать саме в Хоми не використаними, бо їхні автори не передумали “первійний задум своєї глави”, “не знайшли сміливість на зміну своїх поглядів” та “відвагу витворити нові концепції...”)

А тепер про характер Нарису історії...

Спочатку нагадаємо, що оцінкою літератури займаються три галузі літературознавства: теорія літератури, літературна критика та історія літератури. У той час, як літературна критика займається оцінкою літературного твору відразу після його виходу з друку (і може порівнювати новий твір з дотеперішньою творчістю даного автора та дотеперішньою творчістю його сучасників), історія літератури оцінює

творчість певної групи письменників після певного часу від видання творів (і порівнює всю творчість даного автора з творчістю цілої низки інших авторів, літературних груп, навіть поколінь тощо і така оцінка, дійсно, не може бути "обумовлена ніякими політичними чи ідеологічними" ані іншими "обставинами" – як це, на жаль, буває при літературно-критичній оцінці – та мала б справді виходити як "з конкретно-історичного погляду на окремі історичні факти та на їх творців").

Крім того, критика та історія літератури мають також інші особливості, свої форми і методи, свої жанри та конкретні прийоми, характерні для однієї і майже недопустимі в другій оцінці. Автор Нарису, наприклад, часто аналізує форму та структуру вірша, наводячи різні способи римування рядків у віршах (відоме: "аб аб, аа, бб" та цілий ряд можливих комбінацій). Справа однак у тому, що такий "рівень" аналізу належить до елементарних рецензій та інших жанрів літературної критики, (напр.: до полеміки), проте не до історико-літературного дослідження. До засобів літературної критики належать також дискусія, полеміка, гумор, іронія, що не є характерним для історико-літературного дослідження.)

Тому оскільки певний період у літературному житті українців Словаччини закінчено, про творчість українських письменників Чехословаччини від 1918 до 1989 року можна писати вже й Нарис історії.

Однак **історія літератури повинна бути науковою роботою і**, як правило, **складається з характеристики періоду (**з якої видно, що було домінуючим чи хоча б характерним для цього періоду, хто з аналізованих авторів у якій мірі брав участь у літературному процесі даного періоду) **та з нарисів про завершене життя і творчість найвизначніших авторів означеного періоду.** У всякому разі, **історико-літературне дослідження є дослідженням творчості цілого періоду літературного процесу, в якому на основі порівняння, співставлення, виявлення особливостей визначається внесок окремих авторів у дану літературу.**

З цієї точки зору **Нарис історії... русинської поезії зовсім не є історико-літературним дослідженням**. Нічого з наведених ознак йому не властиве. Це є нариси про **частину** поетичної творчості **окремих** авторів **без найменшого порівняння творчості бодай найближчих сучасників.** Це є, як видно вже з назв окремих силуетів, часткові студії-спостереження про окремі (мало б бути – характерні) особливості творчості окремих авторів: про **"таємниці** поетичної творчоті Зореслава" (с. 21-45), про **"внесок** Василя Гренджі-Донського в літературу русинів Пряшівщини" (46-62), про Федора Лазорика як "**співця** людського щастя і краси рідного краю" (63-86), про "**Ґолготу** поета Андрія Карабелеша"(87-103), про **"формування поетичного профілю** Івана Мацинського" (104-138), про Степана Гостиняка – як **"новатора поезії"** (139-148), про Сергія Макару як **"сміливого експериментатора і творця нової поезії"** (152-161), про Іллю Галайду – як "**співця карпатського краю і долі людини"** (162-174). У подальших часткових нарисах автор обіцяє зосередити свою увагу на **"пошуки людського щастя і художньої досконалості** в поезії Йосифа Збіглея" (175-194), на **"таємницю лірики** Гани Коцур" (195-209), на **"жіночий принцип** у поезії Марусі Няхай" (210-225), на **"трагізм ліричного героя** в поезії Михайла Дробняка" (226-257), на **"внутрішній**

світ людини, традиції й мінливість історичних умов в поезії Йосифа Шелепця" (258-265), на "**поетичну творчість** Мирослава Немета" (266-277), на **"філософський розмір буття людини** в поезії Мілана Бобака" (278-288), на **"поетичний доробок** Віктора Гайного" (289-296) та "**поетичний світ** Івана Гриця Дуди (297-307), на **"особливі прикмети** поетичної творчості Василя Кочемби" (308-320) та на "**поетичну струну** Петра Ґули" (321-322).

(Подивімся ще раз і порівняймо: Лазорик – співець **людського щастя** і краси **рідного** краю, а Ґалайда – співець **карпатського краю** і **долі людини**; Лазорик – **співець**, Гостиняк – **новатор**, Макара – **сміливий експеримен-татор та творець нової поезії** (?), Ґалайда – знову лише **співець**, а далі автор тонко розрізняє "філософський розмір **буття людини**" та "внутрішній **світ людини**" та ще "**традиції й мінливість історичних умов**", поетичні "**творчість**", "**доробок**" і "**світ**" інших авторів та **"особливі прикмети"** та, нарешті, **"поетичну струну"** ще в інших. Отже, від кожного автора взято лише **окремі риси** його творчості, навіть, як побачимо, не всю поетичну творчість).

Однак на практиці наведені нариси не є навіть такими, якими їх автор називає. Вони є загальними, більш-менш відомими інформаціями про творчість того чи іншого поета та не рівними щодо методу аналізу та рівня його виконання, а характеризовані зразки творчості часто принагідні і не завжди найбільш характерні для "менталітету" автора.

І хоча розмір окремих "силуетів" не мусить бути виразником ваги й значення творчості автора, все-таки варто порівняти: формуванню Мацинського автор присвятив 34 сторінок, трагізмові Дробняка – 32, таємниці Зореслава – 25, Лазорикові – 24, Збіглею – 20, Гренджі-Донському – 17, Карабелешу – 16, Марусі Няхай та Василю Кочембі – по 15, Гані Коцур – 14, Галайді – 13, Неметові – 12, Бобаку – 11, Грицеві-Дуді – 10 (хоча чого вартий один тільки його "Маків цвіт..."), Шелепцю й Макарі – по 8, Гайному – 7 а небіжчику Петру Ґулові – найбільш "закінченому" авторові – аж 2 сторінки! Аналізуючи творчість одних поетів, автор цитує зразки їхніх творів десятки разів, а окремі цитати займають навіть кілька сторінок (226-228), зате стосовно творчості Андрія Карабелеша чи Ганни Коцур не наведено жодного рядка з їхніх поезій.

Не зважаючи на те, що автор "Розвитку русинської поезії в Словаччині від 20-х до 90-х років XX століття" поширив свою "главу" про поезію майже на 400 сторінковий нарис історії, він не подає аналізу поетичної творчості навіть кращих "**русинських**" поетів, які пишуть **українською** мовою. Він твердить, що "не мав можливості детально розглядати окремі періоди його (Лазорика – **Ю. Б.**) життя" (62). Дитяча поезія Лазорика "вижадує належний простір, якого в нас нема" (79). (А чому нема? Бо й 396 сторінок достатньо для видання великої книги? Бо авторові ніхто не дорікнув, що в його Нарисі нема того, що кожен Нарис історії літератури повинен мати? Бо потрібно було чим скоріше великою книгою засвідчити існування неіснуючої літератури..? Бо, недайбіг, десь пахло грошима..?)

Крім того, історико-літературне дослідження виходить з того, що вже доведено критикою та життям. Якщо критика змушена робити припущення, бо невідомо, з чим прийде автор у наступній збірці творів,

скільки й чого він ще сотворить, невідомо, з чим прийдуть його сучасники, чи завтра не перекриє їх "чудову" творчість якийсь геній ще "чудовішою" творчістю тощо, то історія літератури вже не має на що сподіватися. Їй мусить бути все ясне: період, який вона оцінює, закінчено, полеміки закінчено, погляд на творчість данного періоду усталено, отже, зісталося відібрати краще, розсортувати, порівняти, зіставити, само собою все те "по-новому" прочитати, розкласти на "круги своя" – і все.

Аналізований Нарис історії Василя Хоми зовсім не вписується в таку категорію праць про літературу. Поруч з авторами, які заслуговують на місце в історії літератури, автор часто наводить "хлопчиків" від літератури ("головно молоді початківці"), які, поки що, не пройшли навіть ситом літературної критики і які, на сьогодні "є (тільки! – **Ю. Б.**) спробою, що викликує... надію і дає... імпульси..." [с.9], хоча – твердить той самий автор – вони "вже (ніби! – **Ю. Б.**) мають своїх послідовників" [с.15].

Цікаво з цієї точки зору глянути на резюме книги. Вони містять неоднаковий текст, не без граматичних помилок, неправд та неточностей, як наприклад (Приклад: ніби "Мацынський... себе публічно декларовав Москалём"! [с.378]). Однак цікавішим є факт, що русинське резюме, наприклад, – це скоріше політична русинська декларація, а не резюме книги. Вартим уваги є співрозмірність уваги, яку автор приділяє окремим авторам навіть у висновках та в резюме. В той час як в книзі не згадується творчість одних авторів та книжкові дослідження на тему, про яку автор Нарису пише, у висновках та в резюме (де слід наводити тільки найважливіше), згадуються Анна Плішкова, Мирон Сисак, Валерій Купко, Ґабрієл Бескид, Юрко Харитун, Александер Зозуляк, Анна Кузм"якова, Василь Турок-Гетеш, Штефан Ладіжінський, Іван Бандурчин, Марія Ґірова, Павел Дупканич, Іван Русинко, Ян Липинський, Анна Галґашова, Николай Гвозда, Штефан Смолей, Марія Полчова, Йосиф Кудзей (безперечно, здібний, проте початкуючий – **Ю. Б.**) Цапцара, Конда (мабудь Кіндя), Новак, Харитун та інші "видатні" представники русинської літератури [с.348, 389]. В резюме дивно написано прізвища авторів. Ні в словацькому, ні в англійському резюме читач не знайде назви бодай найважливіших творів, ні не прочитає правильно прізвища (напр.: Farinic, Voloscuk, Zlinskij (в словацькому – Zelinský), ні назви установ чи організицій. (Подібно "по-новому" автор Нарису наводить словацькі джерела не в оригіналі, а кирилицею (Див.: "Цести поезіє..." та ін. [с.357 та ін.]).

Отже, автор Нарису "передумав", "переробив", "поширив" свою "главу" на велику книгу і, очевидно, нічим себе не обмежував, зокрема не розміром написаного. Писав, – поки писалося, писав – як писалося! Тому лише про ту частину "**русинської**" поезії, яку написано **українською** мовою, він написав майже 400 сторінок! Книгу не відредаговано ні з точки зору літературознавчих вимог до тексту, ні не виправлено за правилами та вимогами стилістики, лексики, морфології чи правопису.

(А внутрішні рецензенти, подібно, написали, що їм прийшло в голову, не дуже задумуючись над тим, чи книга дійсно така, про яку вони пишуть, чи в ній справді йдеться про те, за що вони її хвалять і що виставляють з неї на показ. Ну, хоча б: Чи вона справді подає "аналіз і оцінку творчості більше як 20... поетів"? (То хто не вміє до 20 рахувати?

Той, хто писав, чи той хто підписував ту “рецензію”?). Чи вона справді “витворює синтетичний образ” та “являє собою синтетично-аналітичний погляд...”, як твердять обоє підписаних під рецензіями. Чи справді “очевидно **є** добре і для вживання книги **буде** хосенним, що крім детального аналіз**а** творчості окремих авторів в заключній частині праці находяться змістовні біо-бібліографічні інформації...” Хіба не більш природнім було б, коли б ті куці, проте потрібні інформації про окремих авторів можна було почитати на початку розмови про кожного автора ніж починати знайомитись з аналізом творчості невідомого нам автора? І, ще “зразок” послідовності: Тож, кінець-кінців, який образ подав чи витворив автор Нарису “синтетично-аналітичний”, “пластичний” чи “аналітичний...”? (І. Юда) і так далі, і тому подібне.)

Окремо слід звернути увагу на те, як автор поводиться з дотеперішніми висновками (судженнями, твердженнями) критики: “Не є правдою, **як твердять декотрі дослідники,** що поезія Гренджі-Донського з-за своєї низької ідейної чи слабкої революційної заміряності, та й ще не зрілого світогляду, не мала високі художні якости.” [с.57] Якщо полишимо боком граматичні та лексичні помилки у тексті, а зосередимо увагу на головному – **“Не є правдою, що твердять декотрі дослідники!** – тоді треба питати: А хто вони – ті декотрі дослідники? А хто, коли й де дорікав поетові “низьку ідейну” а хто, коли й де “слабку революційну **заміряность**” та хто, коли й де “незрілий світогляд”? Жодного прізвища, жодного джерела, жодного посилання. А такий підхід до здобутків літературної критики та літературної публіцистики у Василя Хоми пе-ре-ва- жа- є!

Навіть більше!

Хома пускається у полеміку, (що властиве літературній критиці, проте не історії літератури) проте, знову по-своєму: “Лазорик черпав свої пізнання про тодішні літературні течії не тільки зі словацьких та чеських джерел. Він знайомився і з літературним рухом у світі.., (До речі, ця риса до сьогодні “притаманна” майже кожному нашому поетові; всі вони – світові! – **Ю. Б.**) що свідчить про знайомство автора з творчістю Л. Андреєва...”, “... чорний ворон колись вперше прокрякав на весь світ в поезії Едварда По, а звідси “перелетів” майже у кожну національну літературу... Чому би його крякання не могло відгукнутись і в поезії Лазорика... Коли **нам** (Хомі – **Ю. Б.**) **вдалось зя́сувати**, (?) що своїми віршами Лазорик перегукується зі світовою поезією, то **ми відразу спохватилися** (?)чи “відомий критик” який як не має з ким побалакати, то сам з собою розмовляє, чи цей критик не запаречить перегук нашого поета зі світовою поезією. Мовляв, як він міг осмілитися на таке! Адже ж він, “як відомо, поет не геніальний” і творчість його “не світознама”.” (Пробачте за довгу цитату, але ж яка вона промовиста!) Отже, звернемо увагу на головне: Хома знову анонімно критикує якогось “відомого критика”, “який, як не має з ким побалакати, то сам з собою розмовляє”, проте, хоч цитує його та насміхається над ним, не наводить ні його імені, ні жодного джерела. (До речі, мені самому не відомо, хто з критиків міг сказати, що творчість Лазорика “не світознама”. Це міг бути тільки якийсь “світознамий русин”.) В Нарисі Хоми принагідно й дуже рідко знайдемо ім́я критика (М. Мольнар, М. Роман). З першим із них “не можна

погодитись", другий з них – "ближче до правди" [с.70]. Однак в цілому автор Нарису працює тільки з анонімною критикою [с.67], наприклад: "його песимізм, який (яким) йому докоряли **тодішні і пізніші критики...**" [с.95] (Підкреслення наше – **Ю. Б.**) – і все!

В аналізованому Нарисі багато плутаних та неясних, неоднозначних формуляцій. Наприклад: "Творчість цього типу визначається всіми якостями поезії, яка не блищить революційними ідейними брязкальцями-в**і**требеньками, але сяє сяйвом внутрішньої краси почутів та людської гідності." Інший приклад: "Ці домінуючі, але дуже суперечливі тенденції, закоренілі в житті русинів, у перші післявоєнні роки зіграли основну роль... Попередня дійсість в кореляції культурно-творчих і і нших факторів вже переставала творчо інспірувати поетів. Нова дійсність ще не виявилась в усіх можливих життєтворчих потенціях, а що більше, - на неї вже почали сильно діяти деформуючі фактори... саме ця новизна, щиро привітана авторами перших збірок, була новим словом хоча і не тривалої якості, бо воно, це нове слово, не було..." – і знову ще довго в тому дусі.

Автор Нарису часто говорить про ту чи іншу тенденцію, декларує її, тут же її заперечує, під одну і ту саму оцінку підводить факти, які вимагають різних оцінок, внаслідок чого він одночасно і правдивий, і неправдивий. Наприклад:

"Перші збірки поезій Лазорика і Мацинського ("Слово гнаних і голодних" та "Белые облака") і збірник "Пряшевщина" не могли бути виразом почуттів і дум людини оновленої землі, бо нова дійсність ще не встигла належно свобідно утвердитись. З другого боку, на цю дійсність вже почали діяти деформуючі впливи, які не дозволяли проявитись в повній силі демократичним силам, які, до речі, немали достачу своїх власних традицій..." – і ще довго в тому дусі.

Тут поєднано три різні книги, які різним способом та різною мірою могли чи не могли бути "виразом почуттів і дум людини оновленої землі" Оскільки в книзі старшого за віком та літературним досвідом Лазорика переважають довоєнні вірші, написані українською мовою, на її звучання вже давніше впливали інші тенденції (українські) ніж на книгу післявоєнних віршів молодого Мацинського (русифікаторські). Поки йдеться про збірник "Пряшевщина", на його остаточну форму, на нашу думку, найменше вплинули тогочасні пануючі тенденції. Це, по суті, збірник наукових, науково-популярних та інформаційних матеріалів, який його упорядники уклали за власними давнішими та тогочасними "русскими" уявами та бажаннями.

Замість того можна було сказати, що перші повоєнні книжкові видання художніх творів двох виразних представників тогочасної художньої літератури "русского" населення Пряшівщини були помітним та прогресивним явищем.

Незаперечим є факт, що ситуація після подій 1945 року була неймовірно складною. Проте здібність авторів проявляється якраз в тому, що вони й про складні справи вміють написати просто, точно та ясно.

Проте зовсім не так, як про складність "літературного контексту 60-х років" на двох і пів сторінках [с.149-151] написав Василь Хома, який і не поставив, і не висвітлив основних проблем зміни літературного (та й не

тільки його) положення українців Чехословаччини в цьому справді надзвичайно складному періоді їхнього життя.

А тепер кілька зразків рівня Нарису...

Про вірш “О школьнике” Івана Мацинського Хома твердить: “Це один з найкращих віршів цілої збірки “Белыє облака” в якому знаходимо мінімальні впливи російської літературної традиції. (108) Невже? А майже тотожний вірш М. В. Ломоносова? “Карабелеш... подав свідчення (про “пекло концтаборів” – **Ю. Б.**), яке своїми художніми... вартостями увійшло між найважливіші художні твори русинської літератури і літератури інших народів” [с.100]. Невже? Ні твори Карабелеша про “пекло концтаборів”, ні саме “пекло концтаборів” своїми художніми вартостями не увійшло між найважливіші твори...”. “Карабелеш заснував фундамент...” [с.100] Може: “заклав”? “...останні дві збірки (Карабелеша – **Ю. Б.**) відрізняються формальною **досконалістю** – **чітким** володінням слова, ідейною прозорістю і цілковитою ідейно-художньою спрямованістю.. Між (тими самими – **Ю. Б.**) збірниками є певна співзвучність, і буквальна, і перефразована, яку автор здійснив свідомо і навмисно...” І тут же ще раз: поетична майстерність... **більш** досконала,.. поетична фактура... **більш** чітка, ...композиція **більш** досконала. Вони (вірші) ідейно однозначні, а інколи трапляються між ними і вірші простолінійні.” На одному місці Нарису в Карабелеша “весь текст витриманий в строгому авторському стилі”, “всі твори збірки, як нариси, так і поезія, позначені високою культурою... Карабелеш не піддавався отаким спрощувальним впливам”, на другому – “все ж таки і у нього знайдуться вірші декларативного характеру і спрощеного дидактизму...” [с.100-101].

Отже, читачу, вибирай що хочеш!

І хоч би тобі натяк, котрі вірші обох збірок “відрізняються художньою досконалістю, чітким володінням...”, де “поетична майстерність... більш досконала”, “поетична фактура... більш читка” а “композиція... більш досконала”; котрі “вірші відточені.., ідейно однозначні”, а котрі “все ж таки” “декларативного характеру і спрощеного дидактизму”!

Та Хома йде ще далі: Він переконаний, що задум автора (“про пекло концтаборів”) не треба конкретизувати, бо “історична пам”ять нам багато чого може підказати” таж “цю боротьбу ми пережили жорстоко на власній шкірі і її наслідки ми ще довго будемо відчувати в нашому суспільно-громадському житті.” [с.92]. Такі твердження вже не є правдою. Хома не усвідомлює собі, що вже на сьогоднішній день лише окремі доживаючі свідки пам”ятають чи усвідомлюють собі наслідки... Крім того, конкретизувати потрібно було не події пекла концтаборів, а аналіз художніх форм відображення пекла концтаборів.

Ще приклад ясності викладу:

“Але і в т.зв. модерних віршах є теж римовані строфи, де є і строфи в цьому самому вірші без римування, з верлібром. або й змішані строфи: частина римована, частина – без рим” [с.128]. “Бувало, в минулому ліричний суб´єкт поета був життєрадісний, активний, відвертий до світу, оптимістичний. Виявилось, що ця активність, відвертість і

оптимістичність були лише поверхові явища. Більше хотілось, як моглось І зовнішній і внутрішній світ виявився в нього обідраним, майже безперспективним" [с.113-114] Що за науковість!

"У "Вінках сонетів" не могло бути й мови про актуальну злободенність (та невже? – **Ю. Б.**) [с.130]. "З кожним роком його творчість росте... як із змістовного, так із формального боку" (зростає, вдосконалюється як з боку форми так і змісту) [с.112] – і далі 20 рядків загальних констатацій про: "з його неустанною боротьбою.., цій боротьбі... підпорядковує всю свою діяльність.., його намагання знаходять вдячний відгук серед ширшого кола працівників культури, молоді, а особливо серед його побратимів – поетів і письменників, літературознавців і критиків Пряшівщини". І то все в Нарисі **історії літератури**! "У великого поета це завжди так: він дивиться в майбутнє через (понад) голови різних партій і урядів, **і і**нших тимчасових угрупувань, ще тимчасовіших інтересів випадковіших вожатаїв. Він висловлює глибокі думки про свій рід, з яким він пов´язаний найсвятішими узами – своїм серцем і душою, сумлінням і свідомістю, словом, всім своїм єством. Тому в його розуміння сконцентровані глибокі сподівання." [с.97] (В розуміння сконцентровані сподівання ? – і в такому дусі ще майше сорок рядків – понад сторінку! "Поняття руський і російський поет майже не розізнавав [с.96]... Це не міняє суті, хоч де-інде поет поняття руськість-російськість розуміє як русинство." (96) Зрозуміли? "... коли й сама Україна ніби ганьбилася за своє українство, коли її кращі поети, митці й інші діячі русифікувалися..." [с.114] – хіба таке можна твердити та друкувати у двадцять першому столітті? Виходить – то не російькі комуністи сотнями й тисячами розстрілювали патріотичну українську інтелігенцію, десятками й сотнями тисяч заганяли українців у Сибір та мільйонами нищили їх в Україні, а "кращі поети, митці й інші діячі – самі! – русифікувалися"! Задуми 30-х років він (Федір Лазорик, але й Василь Гренджа Донський та інші автори – **Ю. Б.**) пізніше допрацьовував, **що є зовсім природна річ** [с.73]. Таке в жодному разі не можна твердити! Мені відомо, що різні автори, в нас і в інших країнах, (сюди належать також згадувані новоспечені "русиністи" та "політичні русини") в різний час по-різному "допрацьовували" не тільки свої твори, але й свої біографії та своє дисидентство в залежності від того, як їм коли було вигідно. Наведу, як приклад, Дмитра Павличка, якого **змусили** замінити рядок про те, що Петроград було збудовано на **українських** кістках на рядок, що те місто було збудовано на **робітничіх** кістках. (Дмитро Павличко, вірш "Концерт у царя" з кн. "Правда кличе", та той самий вірш з кн. "Бистрина".) Проте, повторюю, куди частішими є випадки, коли автори "допрацьовують" самі себе у своєму інтересі (можна б навести й приклади!); а про таке допрацювання в жодному разі не можна сказати, що це "є зовсім природна річ"! І нехай в наведеному випадку не конче йдеться про таку форму допрацювання, не можна визнати, що "це є зовсім природна річ".

Гренджу Донського "вважали чужим елементом, який ніби хотів поділяти з новими властьімущими владу над русинами відновленої Пряшівщини" [с.46]. (Хто вважав Гренджу-Донського чужим елементом? Поділяти "владу над русинами" чи "русинами відновленої Пряшівщини"?) [с.46]. "Та ці часи є вже давно за нами і його літературний доробок не

тільки знаходить своїх прихильників без закидань йому ідеологічно політичних помилок та світоглядних огріхів, але вважають його...” (46) – Хто?!

“Там (в поезії Лазорика – **Ю. Б.**) звучать... прокльони... та й загрозу (загроза) проти тих... що після війни ніби стали їх захищати.” Хто? Кого?

“... вірш Москві.., про яку читач не міг дізнатись ніякі нові або цікаві факти...? [с.76] Хіба вірш є газетною інформацією, з якої читач конче мусить дізнатися якісь “нові або цікаві факти”? “...вузький світ поета, про який писав Мольнар ... – його літературний досвід...” [с.71] Кого літературний досвід? Поета чи Мольнара? “Наша мова” Про художні вартості цієї збірки автор говорив...” [с.108] Хто? Автор збірки чи автор Нарису? “Поет відвідав свій рідний край і з гіркотою порозумів, що він занепав.” – Хто занепав? Поет чи край? “...історичні факти і творці, як вони...” (Хто? “Факти” чи “творці”?) [с.8].

А тепер кілька зразків зі сотен дрібніших огріхів тексту Нарису: “культурним” (культурним) [с.7] “звільнюватися” (звільнятися) [с.7], “поезія.., імпульси.., початківці.., – який...” (які...) [с.9], “допит (попит) по художньому слову” [с.12], цей допит (попит) міцнішав” [с.12], ставався (ставав) [с.12], “почалося (почали) привертати більше уваги” [с.12], “добитись (дійти) до правдивого освітління [с.15], “почалася рапідна (швидка, помітна) асиміляція” [с.20], “закликував” (закликав) [с.32], “був собі свідомий того” (був свідомий того) [с.34], “закінчує бажанням” (закликом) [с.55], “якости” (якості) [с.57], “збірка, яка кількісно не дуже обширна” (невеличка за обсягом) [с.59], “випрацювати (створити) конкретну історичну уяву” [с.61], винучена (вимушена) еміграція [с.62], “за(г)острював” [с.66], “у збірку (збірці) були поміщені” [с.76], “ Дивуєшся, де (куди) ділись” [с.76], “**твір** з... різновидностями, які заповнюють цей ...**твір**...” [с.85], “поетичної путі” (поетичної дороги, шляху) [с.87], “підозрівати з епігонства” (...в епігонстві) [с.87], “відчути про мерехтливість” (відчути мерехтливість) [с.94], “він задумується над збуттям (здобуттям?) щастя людини” [с.95], “чуттьом” (чуттям) [с.103], “роздумує о кострі” (про вогнище, про вогонь) [с.105], “освітлює округу” (околицю) [с.105], “задля (заради) правди” [с.105], “оба мають спільне (в обох однакове, спільне) соціальне походження [с.107], “не всі твори... однаково цінні чи безцінні” (вартість творів не однакова) [с.109], “Це є тема (це тема) [с.111], “почалась (почала) поглиблюватись” [с.111], “поет є свідомий (поет свідомий) цього протиріччя “ [с.116], “у збірці є їх (у збірці їх) багато більше [с.120], “А як (коли) це йому не вдавалось, він розчарувався” [с.122], “жасний (жалісний) гімн?” [с.114], “У смислі цього розуміння” (В цьому розумінні” [с.112], “з всім” (з усім) [с.125], “далша” (дальша) [с.126], “віршуваної” (віршованої) [с.128], “вона вже була попрана, тому поет... вже вважав” (вона була вже попрана, тому поет вважав) [с.127].

Окремо виділимо примітку типу “наша література”, “нашого молодого поета” [с.106], а це тому, що так не можна сказати в історії літератури. Там література чеська або українська, там поет словацький або український, старший, здібний, видатний, або молодший, менш здібний чи

невідомий, проте не “наш”. Бо він “наш” тільки для Хоми, однак для читача Нарису історії, він вже не “наш”[*].

Дві примітки чи два додатки на закінчення

Мене б зовсім не здивувало, коли б про українську літературу Чехословаччини чи Словаччини вийшов – від того ж автора чи від подібного до нього – Нарис історії “русской литературы”.

Якщо за основним принципом автора **“... цю творчість ми вважаємо русинською, не глядачи на це, що вона написана по-українськи, по-російськи або народнорозновною мовою. Адже ж Іван Мацинський спершу писав по-російськи і вважав себе росіянином... ”** цю літературу можна було назвати “русинською”, то цей принцип більше підходить для того, щоб її назвати російською. В цій літературі є справді значно більше творів, написаних російською ніж неіснуючою русинською **літературною** мовою, значно більше авторів вважало себе колись “русскими”, а принцип ринкового механізму, за яким, **якщо в тебе нема сумління,** то все можна продати і купити, однаковою мірою підходить для того, щоб назвати будь-що будь-чим і торгувати ним будь з ким.

Візьмімо, як приклад, проституток... різних ґатунків...

Коли їх життя викинуло з праці, а жити їм треба, то заробляють як можуть. Отже, коли наших “політичних” життя післало у відпустку, то що їм зістало робити? За принципом того ж ринкового механізму, **коли в тебе нема сумління,** продавай все, що від тебе хочуть купити! При чому тут якісь огляди на те, що ціле життя ти жив іншими ідеалами, твердив і робив щось інше – все це була лише мова, якою ти комунікував зі світом; раз по-російськи, другий раз “хоч і по-хінськи, тільки не по-українськи”, як писав перед багатьма-багатьма роками наш найбільший смішко Марко Бараболя... Такі випадки трапляються.., **коли в когось нема сумління...** Досить ”знайти сміливість на зміну своїх поглядів, відвагу витворити нові концепції згідно з новими пізнаннями складного історичного процесу” – і все!

По-друге: Спроб ліквідувати цю літературу і це населення з боку старшого брата “російського шовініста” було не менше ніж з інших боків – мадярських чи словацьких. А гроші пахнуть чи смердять однаково, незалежно від того, хто тицьне їх тобі у руку: канадієць, мадяр, словак, “рус”, руснак чи інший сучий син.

І друга примітка:

Василь Хома, автор Нарису історії русинської поезії, який ціле життя комунікував зі світом то російською, то українською мовами, а тепер знайшов сміливість закомунікувати (або заробити?) під старість хоч трішки русинською мовою, викликав зміною свого “іміджу” багато різноманітних “відгуків”. Окремі з них давали нагоду та викликали потребу “відгукнутися” на них... Я не виправдовуюсь, що не “відгукнувся”. По-перше, уявіть собі, ніде було дістати це книжище! Прилюдно воно не продається, бо своєю появою має доводити лише

[*] Десь на початку 60-х років за це мене справедливо критикував Федір Ґондор. Недавно в Дуклі було перекладено статтю, в якій говорилося про словацьку літературу, як про “нашу”. (Дукля, 2002, ч,. 6) Історику літератури треба знати і таке!

існування неіснуючої літератури. По-друге – в тих відгуках було багато справедливих, доречних заперечень авторові та багато різних інших зауважень; теж доречних.., а у відповідях – стількли нісенитного, що, признаюся, не хотілося встрявати у таку мерзотну аферу наших "політичних". Та ж і зі сказаного розумна людини могла достатньою мірою зрозуміти про що йшлося авторові Нарису та що доводили опоненти, навіть якщо їм (як чути) не дали слово на закінчення.

Нарешті я те книжище (чи, може, точніше, книженя?) роздобув, то щоб хтось-таки не подумав, що я мовчу, а хто мовчить, той ніби свідчить, я висловлюю свій Погляд на цю брудну справу...

Прикро тільки, що в цій справі "задіяні" такі факти: "Vyšlo s finančným príspevkom Ministerstva kultúry SR", (яке на цілий Рік Духновича та на жодну його акцію не дало навіть одної коруни), "Tento dokument vznikol za finančnej podpory Európskeho spoločenstva...", (хоча Європейська спільнота тут же відмежовується від поглядів автора, передбачаючи ніби якою будуть ті погляди) та книгу видало: "Vydavateľstvo Spolku slovenských spisovateľov".

Хоча – чому тут дивуватися?

Бізнес є бізнес!

А в кого немає сумління...

Мечислав Лапановський

КОМПЛЕКСНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОЦЕСІВ СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ПРЕСИ В ПОЛЬЩІ 1920-1939 рр.

(Emilian Wiszka. Prasa emigracji ukrainskiej w Polsce 1920-1939. – Torun, 2001. – 324s.)

Рецензована монографія Еміліана (Омеляна) Вішки – фундаментальне комплексне дослідження процесів становлення і розвитку української преси військової та цивільної еміграції в Польщі періоду 1920-1939 рр. Звернення до проблематики, порушеної в монографії є надзвичайно актуальним у сучасних умовах, оскільки тут перехрещуються проблеми не тільки суто історичні, а насамперед націотворчі, загальнодуховні і політичні.

Рецензована праця є фактично однією з перших у Польщі спроб дослідити еволюцію видань, котрі постали за досить несприятливих для людського існування обставин і давали змогу багатьом українцям випробувати й загартувати свою національну свідомість, підтримати духовно-культурну енергію, органічно влитись у процес економічного і господарського розвитку країни перебування і проживання Польщі.

На особливу увагу заслуговують ті видання, в яких порушувались складні морально-філософські проблеми визначення українців поза Україною, їхньої соціальної та господарської поведінки, дотримання правил співжиття з польським населенням. Саме тут формувалися засади "українського синтезу" в європейську духовну і матеріальну культуру, обмірковувалися шляхи розвитку взаємозв'язків народів і держав у спільній загальнолюдській площині.

Сьогодні в польському суспільстві, як і в Україні, жваво обговорюються питання спільної долі двох великих народів-сусідів, їх органічного взаємного впливу на явища і процеси сучасного розвитку. Цікавими видаються матеріали монографії, в яких зосереджена інформація про діяльність господарських, економічних, науково-інженерних та ін. об’єднань та спілок.

Саме цей напрям діяльності української спільноти в Польщі тривалий час залишався поза увагою дослідників. Як, яким чином колишнім чиновникам, військовим, інтелігентам вдалося освоїти фахові і професійні навички, перекваліфікуватися в спеціалістів легкої промисловості, сільського господарства, сфери обслуговування. І це в Польщі, де в період після першої світової війни конкуренція на ринку праці була надто серйозною і жорстокою.

Автор Еміліан Вішка подає в переліку української преси цікаву інформацію про осередки й місцерозташування провідних видань, специфіку їх взаємозв'язку з іншими друкованими засобами Польщі.

Рецензована монографія має енциклопедичний характер, оскільки тут у логічній послідовності розміщена повна і вичерпна інформація про 164 видання – газети, журнали, бюлетені, альманахи, календарі, листки тощо. Використана велика джерельна база, що свідчить про високу наукову достовірність інформативних даних. Цікавим є ілюстративний матеріал, завдяки якому в читача складається враження про

пріоритети та уподобання видавців і редакційних колегій (символіка, поліграфічні новації, сатира, заголовки і т. ін.).

Еміліан Вішка є знаним істориком української преси в Польщі, публіцистом і перекладачем. Має кілька десятків публікацій, присвяченим польсько-українським стосункам, бере активну участь у реалізації комплексної програми Науково-дослідного центру періодики при Львівській науковій бібліотеці ім. В. Стефаника. Сьогодні він, безперечно, визнаний авторитет серед польських дослідників української еміграції цього періоду.

Безперечно, рецензована праця не позбавлена певних недоліків, однак вони не є суттєвими і не знижують загальної високої оцінки монографії. Вважаємо, що книга Еміліана Вішки зацікавить передусім істориків, оскільки проблеми пропольсько-українських відносин перебувають нині в епіцентрі життя, особливо під впливом подій “помаранчевої революції”.

Роман Бачкур

SPOTKANIA POLSKO-UKRAIŃSKIE

(Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze. - T. 19 – 20. Spotkania polsko-ukraińskie. Studia ukrainica / Pod redakcją Stefana Kozaka przy współpracy W. Sobol, I. Kononenko, B. Nazaruka. – Warszawa, 2005. – 502 s.)

Саме так – “spotkania polsko-ukraińskie” – називається цикл традиційних щорічних Міжнародних наукових конференцій з проблем українознавства у Варшавському університеті, започаткованих у 90-х роках XX ст. Пьотр Венглинський – ректор Варшавського університету – на відкритті конференції в листопаді 2004 року підкреслив значимість таких заходів не тільки для розвитку науки, а й загалом для “перспективи польсько-українського сусідства культур і народів” [с.9]. Його вітання учасникам і розпочинає 19-20 том рецензованого видання. У вступній частині упорядники вмістили також промови Президента Республіки Польща Олександра Кваснєвського на урочистостях з нагоди відкриття Року України в Польщі та Дмитра Павличка, присвячену “помаранчевій революції”.

Усі статті збірника розподілено за окремими підрозділами, перший із яких присвячено видатним постатям польської культури, політики, науки, що зробили свій помітний внесок у розвиток українсько-польських взаємин. У цьому ключі написана й стаття Стефана Козака про переорієнтацію соціально-політичної думки сучасної Польщі на Україну.

Наступні розділи присвячені питанням історичного співіснування Польщі та України, що мало неабиякий вплив і на культурне життя обох народів. Для прикладу можна назвати статті П. Горбатовського про театральну діяльність поляків у Києві в першій половині XX ст., С. Дубіша та К. Швянткевич про полоністичні пошуки Івана Франка, Я. Поліщука про історичну тематику в творчості польських і українських письменників, Г. Семенюка про парадигму України в творчості Тимона Заборовського, С. Хороба про вклад польських письменників у розвиток української прози про Гуцульщину, В. Матвіїшина про переклади з польської Миколи Зерова, А. Стец про висвітлення проблем української культури на шпальтах міжвоєнної польської преси тощо. Окремі статті висвітлюють актуальні проблеми спільних українсько-польських сторінок історії, зокрема дослідження В. Соболь присвячене питанням польської історіографії, що подавала відомості про Україну, дослідження Б. Гудя – специфіці перебування та діяльності поляків на Правобережній Україні в другій половині XIX – на початку XX ст., студія Ю. Макара – Холмщині як польсько-українському пограниччю, В. Макара – українській науковій думці в Польщі у міжвоєнний період, І. Цепенди – проблемі репатріації українського населення до УРСР, О. Мисика – структурі національних меншин у міжвоєнній Польщі. М. Ільницький на сторінках 19-20 тому “Варшавських українознавчих зошитів” роздумує про соціокультурний феномен, названий ним “в наймах у сусідів”, М. Литвин висвітлює проблеми українського військово-історичного товариства в міжвоєнній Польщі, Т. Литвин – взаємини українського та польського товариств бібліофілів у 1929-1939 рр. тощо.

Мовознавчі студії репрезентовані п’ятьма статтями, що присвячені проблемам історії лінгвістичних взаємин Польщі й України (дослідження В. Ґрещука про внесок польських мовознавців XX ст. у розвиток лінгвістичної україністики), співіснуванню двох мов на сторінках художніх творів (стаття М. Лесюка про гуцульські говіркові елементи в повісті С. Вінценза “Zwada”), порівняльному аналізу фрагментів мовної системи польської та української мов (стаття І. Кононенко про особливості функціонування конструкцій з подвійними синтаксичними зв’язками в українській та польській мовах), особливостям польської антропонімії та фразеології (праці І. Гук про імена князівської династії Острозьких-Заславських та Д. Мицан про фразеологізми, що виражають стосунки між хлопцем та дівчиною).

Окремий розділ збірника становлять статті, присвячені різноманітним проблемам української культури та її діячів, що мали вплив на польське культурне життя. Зокрема, стаття Є. Нахліка розкриває специфіку та значення творчості двомовних письменників, дослідження Т. Плахтій присвячене давньопольським та давньоукраїнським п’єсам. Проблеми театру та драми порушують і статті Р. Тхорук стосовно драматичної форми викладу епосу про Марусю Богуславку та Р. Крамара про Соломію Крушельницьку як примадонну Варшавської опери в 1898-1902 рр.

Рецензії В. Соболь, Л. Ромащенко, Л. Черкаської розкривають наукову та культурно-мистецьку цінність нових книг С. Козака про український преромантизм та Кирило-Мефодіївське Братство, перевиданого підручника зі вступу до літературознавства А. Ткаченка, дослідження В. Соболь про Дмитра Туптала і його щоденник та довідника В. Вільчинського (Leksykon kultury ukraińskiej).

У рубриці “Ювілеї” подані цікаві біографічні нариси до 70-річчя професорів О. Купчинського та Ю. Макара, значний внесок яких у розвиток української та польської культури важко переоцінити.

Таким чином, сучасне українознавство поповнилося черговим вагомим доробком широкого спектру досліджень у галузі історії, літератури, лінгвістики, політології, мистецтвознавства, культурології, релігієзнавства тощо, а рецензовані томи “варшавських українознавчих зошитів” у черговий раз засвідчили високий науковий рівень польських українознавчих студій.

ПОСТАТІ

Степан Хороб

ЛЕОНІДУ РУДНИЦЬКОМУ – 70!

Леонід Рудницький належить до когорти тих учених українського зарубіжжя, які своєю невтомною і, сказати б, одержимою працею прагнуть повсякчас утвердити Україну й українство як цілковито самодостатнє і самоцінне національне явище у світових чи принаймні в європейських обширах. Тому він ні на мить не забуває своєї вітцівщини – рідного Львова, де 8 вересня 1935 року народився, затишної сімейної оселі, що поблизу Франкового університету, батька Івана – юриста й сотника УПА, матері Юлії з родини Лужницьких, загалом патріотично-духовної родини як по батьковій, так і по материній лінії, зосібна, дядьків – відомих галицьких письменників та культурно-просвітницьких діячів Юліана Опільського і Григора Лужницького. Зрештою, не забуває він ніколи того щемкого болю, з яким змушений був назавжди полишити рідний край та емігрувати спочатку до Німеччини, а потім до США. Україна завше була в його серці: чи тоді, коли здобував філологічну освіту в Америці та Німеччині, чи тоді, коли писав й успішно захищав свої докторати в Українському Вільному Університеті (Мюнхен) (“Франкові переклади з німецької літератури”, 1965) і в Українському католицькому університеті (Рим) (“Роберт Льюїс Стівенсон і Юрій Клен”, 1972), здобуваючи, відповідно, наукові ступені доктора філософії і доктора філології ґабілітованого, чи тоді, коли став професором німецької і слов’янських літератур Пенсільванського та Лассальського університетів (США), заслуженим директором програми Центральних і Східноєвропейських студій в університеті Ла Саль, чи тоді, коли очолював Наукове товариство ім. Шевченка в Америці, чи тоді, коли став президентом Світової ради наукових товариств ім. Шевченка і всіляко сприяє розбудові наукових сил українства в координатах Європи, Америки, Канади, Австралії, Бразилії, Аргентини...

В Україні та за кордоном Леонід Рудницький відомий ще й як авторитетний і глибокий дослідник нашого національного письменства, нашої культури й української церкви. “На щастя, він не належить до тих наших діаспорних братів, які зверхньо дивляться на українську літературу, і на її “підсовєтських” дослідників, котрі в лабетах комуністичного режиму все-таки якоюсь мірою франкознавство розвивали. Атрибутом дослідницького стилю Леоніда Рудницького є наукова достовірність, виваженість суджень, а також якийсь олімпійський спокій, який не порушує витриманого об’єктивного тону навіть у доречних дискусіях”, – визначив засади наукового мислення вченого Іван Денисюк.

Рудницький – автор понад 150 наукових праць, серед яких монографії й монографічні розділи у колективних виданнях: “Іван Франко й німецька література” (1974, 2002), “Ukrainian Catholic Churn: 1946-1976”

(1976), “Ukrainian Literature” у кн. “Modern Slavic Literature” (1976), “Russian, Czech, Hungarian and Polish Dramatists” у кн. “Major Modern Dramatists” (1986), “Research Guide to European Historical Biography 1450 – Present” (1993); редактор і співредактор багатьох україно-, німецько- та англомовних збірників, періодичних видань, енциклопедій; перекладач англійською та німецькою цілого ряду творів української літератури.

Будучи ректором Українського Вільного Університету в Мюнхені, Леонід Рудницький постійно налагоджував тісні зв’язки з вищими навчальними закладами України, її науковими інституціями. Тут і спільні наукові конференції, і спільні наукові видання, й обмін професорсько-викладацьким складом та молодими науковцями. Тому й невипадково у 1994 році його обрано академіком Національної Академії Наук України, а згодом почесним доктором Львівського (1997), Прикарпатського (2000) національних університетів, Київського національного лінгвістичного університету (2002). За великий вклад у розбудову української державності й пропаганду українства за кордоном Леонід Рудницький удостоєний відзнаки Президента України (орден князя Ярослава Мудрого IV ступеня, 2001), Українського патріархального світового об’єднання (1995).

Анатолій Загнітко

ГРАМАТИЧНА ПОЕТИКА ДУШІ: ШТРИХИ ДО ТВОРЧОГО ПОРТРЕТА І. Р. ВИХОВАНЦЯ

З ім'ям Івана Романовича Вихованця в україністиці пов'язано становлення нового підходу до аналізу мовних явищ – *функціонально-семантичного*. Увібравши в себе найкращі набутки вітчизняного і світового мовознавства, І. Р. Вихованець запропонував власне бачення і суто авторське тлумачення цілого ряду лінгвістичних явищ, що загалом склало серію досліджень з проблем граматичного ладу української мови. Саме за оригінальний розгляд мовних явищ і цілісність концепції граматичного ладу української мови Іван Романович Вихованець був удостоєний у 1989 р. академічної Премії ім. І.Франка, а в 2004 р. – академічної Премії ім. О.О.Потебні (разом з К. Г. Городенською за концепцію сучасної української морфології [Вихованець І., Городенська К. Теоретична морфологія української мови. – К.: Університетське Вид-во "Пульсари", 2004. – 398 с.]). Його перу належать науково-теоретичні монографії з проблем морфологічної системи української мови [Вихованець І.Р Синтаксис знахідного відмінка в сучасній українській літературній мові. – К.: Наукова думка, 1971. – 120 с.; Вихованець І.Р. Прийменникова система української мови. – К.: Наукова думка, 1980. – 286 с.; Вихованець І.Р. Система відмінків української мови. – К.: Наукова думка, 1987. – 232 с.; Вихованець І.Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. – К.: Наукова думка. – 1988. – 256 с.], особливостей її синтаксису [Вихованець І.Р., Городенська К.Г., Русанівський В.М. Семантико-синтаксична структура речення. – К.: Наукова думка, 1983. – 219 с.], він створив науково-популярні праці, звернені до працівників слова, вчителів [Вихованець І.Р. У світі граматики. – К.: Рад. шк., 1987. – 192 с.; Вихованець І.Р. Таїна слова. – К.: Рад. шк., 1990. – 284 с.], науково-навчальні, адресовані безпосередньо студентам, педагогам-словесникам [Вихованець І.Р., Городенська К.Г., Грищенко А.П. Граматика української мови. – К.: Рад. шк., 1982. – 208 с.], і це попри широкий спектр науково-теоретичних статей, присвячених актуальним проблемам граматичного ладу української та інших слов'янських мов. Він є автором першого підручника із синтаксису для університетів [Вихованець І.Р. Граматика української мови. Синтаксис. – К.: Либідь, 1993. – 368 с.].

Крім того, І. Р. Вихованець брав участь в укладанні одинадцятитомного тлумачного "Словника української мови", що побачив світ у 1970-1980 рр., словника-довідника "Українська літературна вимова і наголос" (1983 р.), у створенні п'ятитомної академічної праці "Сучасна українська літературна мова", видрукованої у 1969-1973 рр., енциклопедії "Українська мова" обох видань (2000р. і 2004р.).

Іван Романович Вихованець належить до числа тих учених, які не тільки самі активно працюють, але й щедро діляться своїми ідеями, думками з іншими. На консультацію до нього їдуть лінгвісти з різних куточків України, і для всіх він знаходить час не тільки на суто професійну розмову, але й на щиру бесіду про справи навчального закладу, про наболіле особисте. Словом поради, своїм фаховим баченням певного питання він активно допомагає людям. Тривалі роки такого спілкування стали основою того, що сьогодні ім'я вченого є високоавторитетним, його думка поціновується як

погляд досвідченого і знаного лінгвіста. Саме тому науковці різних поколінь прагнуть, щоб їхні нові розвідки прочитав Іван Романович і висловив свою думку. І незважаючи на постійний брак часу, І. Р. Вихованець віднаходить можливість висловитись щодо прочитаного, підтримати пошуки уже досвідчених лінгвістів і молодих науковців. З його ім'ям в українському мовознавстві пов'язано переосмислення багатьох усталених проблем, постання нових і новітніх підходів до розгляду і кваліфікації принципів українського правопису, системи частин мови і системи відмінків, ієрархії синтаксичних одиниць та багато іншого. Спілкування з ним завжди захоплює несподіваними обертами думки, зіставленнями і порівняннями, оригінальними кваліфікаціями відомого, умінням побачити в аналізованому мовному факті його глибинні вияви, поза якими його розгляд був недостатнім і непереконливим.

Народився І. Р. Вихованець 9 жовтня 1935 року в селі Колосова Кременецького району Тернопільської області в сім'ї селянина (батько – Роман Трохимович (1900-1985 рр.); мати – Єфросинія Іванівна (1911-2004 рр.)). Рано відчув потяг до слова, заглибився у мелодику його звучання, прагнучи проникнути у щонайглибшу його таїну. Уже від п'яти років він вільно читав і писав. Надзвичайно полюбляв слухати і читати народні казки. Проте війна і нелегка рання селянська праця в час перебування батька на фронтах не дали можливості вчитися. Лише після повернення тата з війни маленького Іванка, враховуючи ступінь підготовки, загальну ерудицію й самостійно сформовані навички читання і письма, зарахували відразу до третього класу. Спочатку навчався у Колосівській початковій школі (с. Колосова) до червня 1947 року, а з 11 січня 1948 р. до червня 1950 р. Іван Романович був учнем Рудківської семирічної школи Кременецького району, що знаходилася за три кілометри від рідного села. Цю відстань він самотужки долав щоденно, ніколи не запізнюючись на уроки. Саме тут, у цій школі, незабутнє враження на майбутнього лінгвіста справила вчителька української мови Дарія Андріївна Галаган (після одруження її прізвище Парфенюк), яка відчувала найтонші обертони слова, уміла розповісти школяреві про мову так, щоб "запроменіла його душа", щоб дотик до слова поставав наче дотик до його "нервів" і щоб слово відлунювало в дитячих душах. Чи не звідти пішла залюбленість майбутнього дослідника у слово, прагнення дошукатися до його щонайпотаємніших звучань, проникнути в його таїну (одна з науково-популярних книг так і називається "Таїна слова"). Зараз Дарія Андріївна – заслужена вчителька України. У розмовах ученого про неї бринить теплота і велика повага до її педагогічного хисту, до уміння побачити в дитячій душі паростки відчуття слова, його обертоніки.

Уже з тих шкільних років почала лунати в душі Івана Романовича ніжна мелодика слова, постійні пошуки чогось нового і незвіданого. У Кременецькому педагогічному училищі (вересень 1950 р. – липень 1954 р.), а потім у Кременецькому педагогічному інституті на філологічному факультеті (вересень 1954 р. – серпень 1956 р.), Львівському державному університеті ім. Франка, також на філологічному факультеті (вересень 1956 р. – червень 1959 р.), І. Р. Вихованець повністю утверджується у своєму виборі і тепер просто не уявляє себе поза роботою зі словом. Світлі спогади про навчання в цих закладах у вченого залишилися назавжди, він і сьогодні цікавиться перебігом лінгвістичного (та й філологічного загалом) життя в них, допомагає усім, чим може. У Кременецькому краєзнавчому музеї є стенд, на якому містяться книги Івана Романовича і наведено основні етапи його життя.

Після закінчення університету Іван Романович працює учителем української мови і літератури Шумської середньої школи робітничої молоді на Тернопільщині (м. Шумськ), а з лютого 1960 р. до серпня 1962 р. стає учителем української мови і літератури Жолобківської середньої школи (с. Жолобки) Шумського району, що на Тернопільщині, а з вересня 1962 р. до жовтня 1964 р. працює учителем української і німецької мов Локнянської восьмирічної школи Кролевецького району Сумської області (с. Локня). Постійно дбає про поглиблення своїх теоретичних знань, активно працює в галузі вивчення слов'янських, германських мов, оволодіває польською й чеською мовами. Зв'язок з рідним краєм, рідним селом, рідними стежками, де минуло не таке вже й легке дитинство, для Івана Романовича завжди був актуальним і актуалізованим. Він не просто згадує все те, що там було, але яскраво відчуває плин життя Кременеччини. Мешкаючи в Києві, знає перебіг усіх новин рідного краю, цікавиться усім, що відбувається в рідному селі, районі. Пригадується, як Іван Романович відшукував усе нових і нових засобів для лікування свого батька, коли "старі" фронтові рани Романа Трохимовича "заговорили своєю важкою мовою", стали знову "активними" й почали боліти ноги. Хвороба прогресувала. Та попри все, старання Івана Романовича не стали марними: вдалося призупинити розвиток гангрени на обох ногах. Щомиті, щосекунди він подумки був з рідними, переписував та аналізував усе нові й нові рецепти лікування. Здавалося, що немає тих кілометрів, які відділяють його від хворого батька, наче він поряд з ним. Іван Романович кожним своїм нервом відчував стан його здоров'я, тому таким зримим на підсвідомому рівні постало почуття непоправної втрати (помер Роман Трохимович 16 лютого 1985 року). Ще за кілька годин до отримання телеграми Іван Романович відчув серцем важку мить.

А розповіді про рідну матір Єфросинію Іванівну завжди сповнені душевного щему, ніжності. Увесь час по смерті батька Іван Романович переживав за свою неньку, щохвилини був подумки з нею. Так було до останньої хвилини життя матері – її не стало 1 жовтня 2004 року. Він і сьогодні пам'ятає кожну по-справжньому незабутню зустріч з нею, як ділився з нею усім. Єфросинія Іванівна любила ці зустрічі із сином, жила тільки ними, чекала на його розповіді і щиро допомагала йому, відчуваючи своїм материнським серцем стан його душі і серця.

З 1 листопада 1954 р. І. Р. Вихованець стає аспірантом Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні Академії наук України і з цього часу його доля пов'язана з цим науковим закладом. У 1967 році Іван Романович успішно закінчує аспірантуру і захищає кандидатську дисертацію з проблеми "Синтаксис знахідного відмінка в сучасній українській літературній мові" (1968 р.), він стає молодшим науковим співробітником Інституту мовознавства і перебуває на цій посаді до травня 1974 року, а в червні 1974 року стає старшими науковим співробітником цього ж інституту й активно працює над проблемами теоретичної граматики української мови, заглиблюється у зіставлення слов'янських мов, вияви типології мовних одиниць, категорій.

Іван Романович починає також працювати в галузі перекладацтва. У 1974 році виходять "Білоруські народні казки" у видавництві "Веселка", з-поміж яких десять перекладено ним (до речі, у 1983 році здійснено словацьке видання, у 1987 році було друге видання цих казок, при цьому оригінальність перекладів Івана Романовича збережена [див.: Čarovna pišťala: Biloruske ľudove rozprawky. – Košice, 1983. – 110 s.]. Поряд з цим І. Р. Вихованцем

було перекладено цілий цикл поезій Якуба Коласа українською мовою, які увійшли до книжки “Думка в дорозі”, що з’явилася в серії “Шкільна бібліотека”.

У 1983 році Іван Романович захищає докторську дисертацію “Функціональна типологія прийменників і відмінків (на матеріалі сучасної української літературної мови)”, що здобула високу оцінку в наукових лінгвістичних колах і була визнана як така, що започатковує новий семантико-синтаксичний напрям в українському мовознавстві. У цьому руслі з’являються нові праці “Система відмінків української мови” (1987 р.), “Частини мови в семантико-граматичному аспекті” (1988 р.). У цих монографіях викінченою постає система відмінків з простеженням їхніх первинних і вторинних функцій та з окресленням внутрішньореченнєвої позиційної закріпленості. Вперше лінгвіст встановлює ядро, напівperiферію та периферію відмінкової і частиномовної системи, що постають аргументованими внаслідок опертя не тільки на власне-морфологічний, але й на синтаксичний і семантичний мовні яруси.

Ядро відмінкової системи складають відмінки, що спеціалізовані на вираженні субстанційності – це називний і знахідний відмінки, напівперифериний є давальний, що спеціалізується на вираженні адресатності. Периферію відмінкової системи утворюють орудний, кличний і родовий відмінки. Аналізуючи кличний відмінок, учений приходить до переконання, що йому притаманні три основні семантико-синтаксичні різновиди. “Найбільш виразно виявляються його особливості в реченнях з дієслівними присудками у формі наказового способу” [Вихованець І.Р. Система відмінків української мови. – К.: Наукова думка, 1987. – С. 140], де він поєднується предикативним зв’язком із присудком і „як представник вихідного згорнутого речення виражає адресатну семантику й у результаті взаємодії з найбільш відповідним його семантиці дієслівним присудком наказового способу утворює синкретичний компонент у функції адресата – потенційного суб’єкта дії” [Там само. – С.140-141]. Другий різновид кличного являє собою функція акцентованого адресата і відповідно нейтралізованого суб’єкта, а третій різновид – це кличний ідентифікаційний полісемантичний, що “дублює відповідну семантико-синтаксичну граматично пов’язаного з ним займенникового іменника другої особи” [Там само. – С.142]. Учений стверджує, що кличний відмінок “...варто визнати першим за рангом реченнєвотвірним відмінком, оскільки він майже в усіх випадках виступає конденсатом суб’єктно-предикативно-адресатної структури” [Там само. – С.142].

Ядро частиномовної системи складають іменник і дієслово, а периферію – прислівник і прикметник [Вихованець І.Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. – К.: Наукова думка, 1988. – 256с.]. Ґрунтовно Іван Романович розглядає специфіку двоїстого характеру дієприкметника, простежує статус інфінітива у структурі аналітичних дієслів, з’ясовує синтаксичний і морфологічний характер ад’єктивності дієприкметника, визначає загальні напрями синтаксичного, морфологічного і семантичного переходу дієслова, іменника і прислівника у прикметник і водночас закономірності такого переходу іменника, дієслова, прикметника у прислівник [Там само. – С.169-173 і 197-202].

Для лінгвіста визначальними є категорії субстанційності і предикатності у внутрішньореченнєвій структурі, що й дозволяє послідовно диференціювати субстанційні синтаксеми суб’єкта, об’єкта, адресата,

інструмента, локатива з відповідним їхнім відмінковим закріпленням і предикатні синтаксеми дії, стану, процесу, якості, кількості, локативності. Він запропонував власну концепцію семантико-синтаксичної структури речення, основу якої складають валентні потенціали предикатів, оскільки у побудові "простого речення головну роль відіграють дві частини мови – **дієслово та іменник**. Ці частини мови слід вважати центральними, тому що вони формують переважну кількість речень" [Вихованець І.Р. Граматика української мови. Синтаксис. – К.: Либідь, 1993. – С.124]. Це дало можливість кваліфікувати семантично елементарне просте речення як таке, що складається тільки з одного предиката й зумовлених його семантико-синтаксичною валентністю іменникових синтаксем. Такі речення позначають одну ситуацію [Там само. – С.125]. Відповідно до типів валентності предикатів – від одно- до шестивалентних – автор диференціює шість класів семантично елементарних речень [Там само. – С.127-129]. Семантично ж неелементарним простим реченням постає таке, в якому названо дві або більше ситуації.

Водночас Іван Романович починає активно опрацьовувати проблеми функціональної граматики, що в його інтерпретації постає з чітко диференційованими завданнями функціональної морфології і функціонального синтаксису [див.: Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. – К.: Наукова думка, 1992. – 222с.]. Лінгвіст не тільки з'ясовує теоретичні основи функціонального синтаксису, але й простежує систему мінімальних формально-синтаксичних одиниць, диференціюючи головні (нульові і ненульові), другорядні прислівні / детермінантні / опосередковані члени речення і дуплексиви. При характеристиці предикатних і субстанційних синтаксем учений розвиває власні погляди, започатковані в ряді попередніх праць. Аналіз вторинних предикатних синтаксем ґрунтується на розмежуванні темпоральних, причинових, цільових, допустових, умовних синтаксем, синтаксем відповідності / невідповідності і встановлює закономірності нейтралізації предикатів в атрибутивній позиції. Семантичні процеси ускладнення синтаксем простежуються шляхом розгляду особливостей заповнення внутрішньореченнєвих синтаксичних позицій неспеціалізованими формами. Так, автор встановлює закономірності вияву предикатних синтаксем у субстанційних позиціях, визначає специфіку поєднання суб'єктних й об'єктних синтаксем та окреслює функціональні зміщення інструментальної синтаксеми, семантичні варіації вокативної синтаксеми. Ґрунтовним постає аналіз співвідношення прихованих предикатів і семантичного ускладнення субстанційних синтаксем, з одного боку, і корелятивності / некорелятивності субстанційних синтаксем і супровідних предикатів, з другого.

З'ясування специфіки семантично елементарного і семантично неелементарного, формально елементарного і формально неелементарного простого і складного речення та визначення ієрархії синтаксичних одиниць дозволило ученому виявити особливості реалізації формальної, семантико-синтаксичної і комунікативної парадигм речення з окресленням у їхніх межах місця варіацій, модифікацій і трансформацій. Теорія трансформації постає викінченою внаслідок того, що лінгвіст її послідовно розглянув у частиномовній системі, простеживши закономірності семантичного, синтаксичного і морфологічного внутрішньочастиномовного і міжчастиномовного її вияву. У руслі сформульованої ним проблематики розпочинали працювати і нині студіюють колишні його учні – аспіранти і

докторанти: А. П. Загнітко, М. В. Мірченко, В. М. Ожоган, М. С. Скаб, Г. Г. Рогачова та ін., які опрацьовують окремі аспекти теоретичних питань граматичного ладу української мови, структури категорійних одиниць і под. Чи не в цьому виявився справжній хист наукового керівника, що його учні розвивають започатковану ученим граматичну концепцію.

З червня 1986 р. до вересня цього ж року І. Р. Вихованець стає провідним науковим співробітником Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні Академії наук України, а з жовтня 1986 р. він – завідувач сектору теорії української мови. Саме в цей час лінгвіст активно працює над проблемами типології морфологічних і синтаксичних категорій, розглядає специфіку вияву підрядних і сурядних словосполучень тощо. Визначає засадничі принципи створення національної функціональної граматики і розпочинає роботу над одним із її розділів – синтаксисом.

Прагнучи апробувати набуті теоретичні узагальнення на практиці, Іван Романович стає завідувачем кафедри української мови Луцького державного педагогічного інституту ім. Лесі Українки (тепер Волинський державний університет імені Лесі Українки) і перебуває на цій посаді з листопада 1987 р. до вересня 1991 р. Він активно опрацьовує принципи створення підручника із синтаксису для університетів, визначає напрями науково-популярної роботи і пропонує нові спецкурси для студентської молоді. Читані ним у Луцькому державному педагогічному інституті, Івано-Франківському державному педагогічному інституті (нині Прикарпатський національний університет ім. Василя Стефаника), Донецькому державному університеті (нині Донецький національний університет) спецкурси з проблем формально-граматичної, семантико-синтаксичної, власне-семантичної і комунікативної структури речення, зі співвідношення первинних і вторинних словосполучень (згодом Іван Романович значно перегляне цей підхід і стверджуватиме відсутність словосполучень у структурі простого семантично елементарного речення), з парадигми простого і складного речення, теорії частин мови з простеженням їхньої ієрархії викликають значний науковий резонанс, активізують творчу молодь і сприяють розширенню наукових досліджень з проблем граматики. Все ширшої ваги Іван Романович надає праці з учителями-словесниками, планує створити цілу серію науково-популярних видань з проблем граматики, лексикографії, лексикології, стилістики, сучасного вжитку національних мов та ін. Активно працює учений як наставник, як член ряду спеціалізованих рад для захисту докторських і кандидатських дисертацій в Інституті мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України і Київському державному педагогічному інституті (нині Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова), як опонент ряду кандидатських і докторських дисертацій.

У своєму науково-популярному виданні “У світі граматики” (К., 1987) Іван Романович наголошує на співвідношенні усталених граматичних форм і закономірностях поповнення лексичного складу мови, простежує особливості сполучуваності слів, простежує тенденції відхилення від усталених норм. Услід за тезою вченого, що „Покликання письменника – берегти і шліфувати слово” [У світі граматики. – К.: Радянська школа, 1987. – С.162], можна тільки сказати, що це покликання кожного лінгвіста, адже “Творча діяльність мовознавця вимагає від нього широкого бачення мовних явищ і культури в цілому, вимагає дару вловлювати ледве помітні зародки нового в мові, вміння дати суспільству цінні поради щодо мовних норм”, і тому: “Індивідуальні смаки повинні переборюватися в ім’я вироблення бездоганних

загальнонародних норм естетики мови", тому що на „цих принципах ґрунтувалася і ґрунтується справжня культура мови" [Там само. – С.163]. А в "Таїні слова" (К., 1990), що складається з двадцяти шести різноманітних розповідей, учений у популярній формі розповідає про важливість словників для кожної мови, наголошує на необхідності знання багатств "цих пишних ярів" (за М. Рильським) і констатує, що народження нових слів мотивує необхідність створення нових тлумачних словників [Таїна слова. – К.: Радянська школа, 1990. – С. 15]. Не слід забувати кожному, що головним творцем слова, "його будівничим є народ", але уміння точно висловити свою думку народжується не за один день, тому сприймаючи красу природи, незмірного світу, "...дитина має вдосконалювати могутній інструмент пізнання – мову" [Там само. – С.270]. Автору вдалося в оригінальній і доступній формі розповісти про розділи мовознавства і висвітлити історію появи окремих слів у нашій мові, простежити особливості функціонування тих чи інших суфіксів та ін.

Зростання числа наукових проблем, прагнення їхнього теоретичного узагальнення і створення національної функціональної граматики спонукають Івана Романовича повернутися до Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні Академії наук України. І з вересня 1991 р. і до квітня 1991 р. він – провідний науковий співробітник Інституту мовознавства, а з часу створення Інституту української мови НАН України і до сьогодні Іван Романович очолює відділ граматики (згодом відділ історії та граматики української мови з 1998 р.).

У листопаді 1992 р. Івана Романовича обирають членом-кореспондентом НАН України як ученого, що подав цілісну концепцію граматичного ладу української мови. У цьому ж році виходить друком дослідження з проблем функціонального синтаксису [Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. – К.: Наукова думка, 1992. – 224с.], формується остаточний варіант першого в Україні університетського підручника з синтаксису української мови [Вихованець І.Р. Граматика української мови. Синтаксис. – К.: Либідь, 1993. – 348с.], викінчується проспект національної граматики, з'являються непоодинокі публікації з проблем глибинного вивчення функціональної значущості певних утворень, публікуються праці з дискусійних проблем сучасного мовознавства. Керовані Іваном Романовичем кандидатські і докторські дисертації спрямовані в граматичну проблематику (Т. Є. Масицька, О. М. Кузьмич, І. А. Пасічник, Н. М. Костусяк, О. Г. Межов, А. С. Джура, Н. В. Шульжук) і в центрі їхніх завдань перебуває визначення національної специфіки граматичних конструкцій на загальнослов'янському і загальноєвропейському мовному тлі. За вагомий внесок у розбудову лінгвістичної науки і підготовку наукових кадрів для вищої школи його обрано у 2002 році Почесним професором Волинського державного університету ім. Лесі Українки.

Сьогодні Іван Романович активно працює в галузі синтаксису, морфології, словотвору, все більшої ваги набувають його студії у напрямі створення теоретичної фундаментальної граматики української мови, що стане етапним явищем у розвитку української лінгвістики. Вихід "Теоретичної морфології української мови" (у співавторстві з К. Городенською) можна вважати її початком. У 2004 році автори цієї праці стали лауреатами Премії ім. О.О.Потебні НАН України.

З часу заснування часопису “Українська мова” і до сьогодні І. Р. Вихованець є заступником головного редактора, він опублікував у часописі серію статей з актуальних проблем українського правопису, частиномовної ієрархії, особливостей співвідношення / неспіввідношення частин мови і членів речення, закономірностей вияву семантично елементарних і семантично неелементарних, формально елементарних і формально неелементарних простих і складних речень в українській мові [Навколо проблем предикативності, предикації і предикатності // Українська мова. – 2002. – № 1. – С. 25-31; Аналітизм у граматичній структурі сучасної української мови // Українська мова. – 2002. – № 2. – С. 3-9; Динамічні процеси в українському іменниковому відмінюванні // Українська мова. – 2003. – № 3-4. – С. 33-38; Лексико-граматичне опрацювання прийменників української мови // Українська мова. – 2002. – № 4. – С. 90-97; Ненаукові пристрасті навколо українського правопису // Українська мова. – 2004. – № 2. – С. 3-25; Концепція „граматичного словника української мови (прийменник)” // Українська мова. – 2004. – № 3. – С. 30-36; Студії про члени речення // Українська мова. – 2005. – № 2. – С. 22-28]. Іван Романович започаткував у часописі „Українська мова” надзвичайно цікаву рубрику „Мовна мозаїка”, в межах якої аналізуються і висвітлюються актуальні питання культури мови, закономірності кодифікації тих чи інших граматичних форм, окреслюються шляхи конкурентності форм, простежуються випадки неправильного наголошення слів і та ін.

Тривалий час І.Р.Вихованець був членом Правописної комісії, плідно працював над питаннями української пунктуації та загальною структурою українського правопису як член Української національної комісії з питань правопису при Кабінеті Міністрів України (1994-2002 рр.) (див.: [Український правопис (проєкт). – К.: Інститут української мови НАН України, 1999]).

Учений брав активну участь у створенні енциклопедії „Українська мова” (К.: Вид-во „Українська енциклопедія” ім. М.П.Бажана, 2000) та її наступному доопрацюванні (Українська мова: Енциклопедія. – Вид. 2-е, виправл. і доп. – К.: Вид-во “Українська енциклопедія” ім. М.П.Бажана, 2004). До першого видання енциклопедії лінгвіст написав понад сто статей з проблем теорії мови, граматичних категорій, мовних одиниць, морфологічних і синтаксичних форм, які в другому виданні було суттєво розширено і поглиблено, водночас з’явилися і нові статті. Цікавими постають студії вченого з висвітлення внеску окремих лінгвістів у розбудову українського мовознавства.

І. Р. Вихованець був активним учасником усіх шести міжнародних конгресів Міжнародної асоціації україністів, керуючи на них програмними секціями з актуальних питань граматики української мови, її правопису. Учений уперше обґрунтував концепцію категорійної граматики (ІІІ міжнародний конгрес Міжнародної асоціації україністів (м. Харків)), яку згодом суттєво поглибив у наступних своїх виступах і науково-теоретичних статтях. Монографії і науково-теоретичні, науково-прикладні статті, науково-популярні видання лінгвіста належать до таких, на які досить часто покликаються, вони стають теоретичним підґрунтям для подальших студій інших мовознавців.

Учений щедро ділиться своїми набутками з аспірантами й докторантами. Його учні нині працюють у Донецькому національному університеті, Чернівецькому національному університеті ім. Юрія Федьковича, університеті "Києво-Могилянська академія", Волинському державному університеті ім. Лесі Українки, Вінницькому педагогічному університеті, Рівненському державному гуманітарному університеті, Кіровоградському державному педагогічному університеті ім. В.Винниченка, Інституті української мови НАН України.

І.Р. Вихованець також плідно працює у складі багатьох спеціальних комісій. Він є членом Граматичної комісії при Міжнародному комітеті славістів, членом Наукової ради "Українська мова" Інституту української мови НАН України, членом експертної групи з української мови Науково-методичної ради Міністерства освіти і науки України, членом спеціалізованої вченої ради для захисту докторських дисертацій при Інституті української мови НАН України. Його включено до редколегій ряду високоавторитетних спеціальних періодичних мовознавчих видань, наукових вісників провідних університетів України. Іван Романович намагається зробити все можливе для розвитку лінгвістичної думки, для підготовки фахівців вищої і найвищої кваліфікації для Національної академії наук України і вищих навчальних закладів, для підняття престижу вітчизняної науки. Йому належить вісім одноосібних монографій, дев'ятнадцять написано ним у співавторстві, два словники, а загальний список друкованих праць нараховує близько 500 позицій, це без врахування тих позицій, що пов'язані з рецензуванням наукових праць, активною участю вченого у складі редколегій часописів, наукових вісників і наукових записок, щорічників та різноманітних разових фахових видань. Він і сьогодні працює плідно над поглибленням власної граматичної, лексикографічної і правописної концепцій. У післямові до „Таїни слова" (К., 1990) І.Р.Вихованець пише: „Кожне слово рідної мови має неповторну біографію. Воно може наповнюватися як ніжністю серця народу-мовотворця, так і громозвукою ненавистю, гнівом до ворогів. Любов до Батьківщини виявляється в любові до рідного слова. Словом рідним треба дорожити, як честю матері, як совістю, як найвищими проявами народної моралі", і це повністю стосується самого вченого, який усе своє життя, працюючи на ниві рідного слова, теоретичного і науково-прикладного, дотримується цього, тому що: „Тільки той, хто виплекав у душі красу рідного слова, зможе проникнутись уявленнями народу про навколишній світ, його думами і почуттями, любов'ю і ніжністю, ненавистю і презирством". Іван Романович дбає про культуру рідного слова, прагне умотивувати необхідність дотримання єдиних норм і простежує їхню динаміку у своїх численних публікаціях, це тому, що „із мелодією рідного слова" влилася „в серце напруга мислі й почуття, яку заніс народ у слово, вигранюючи його протягом сторіч" [Таїна слова. – К.: Радянська школа, 1990. – С.277]. Ця залюбленість у рідне слово залишається для нього визначальною.